

Universitat Autònoma de Barcelona

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi queda condicionat a l'acceptació de les condicions d'ús establertes per la següent llicència Creative Commons: http://cat.creativecommons.org/?page_id=184

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis queda condicionado a la aceptación de las condiciones de uso establecidas por la siguiente licencia Creative Commons: <http://es.creativecommons.org/blog/licencias/>

WARNING. The access to the contents of this doctoral thesis it is limited to the acceptance of the use conditions set by the following Creative Commons license: <https://creativecommons.org/licenses/?lang=en>

Universitat Autònoma de Barcelona

Facultat de Filosofia i Lletres

Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana

Tesi doctoral

Eliminació i creixement

**Colonialisme de població i sistemes agraris a
Olvera (Cadis) i Agüimes (Gran Canària). Segles
XIV-XVI**

Ignacio Díaz Sierra

Director: Dr. Fèlix Retamero Serralvo

Bellaterra, Cerdanyola del Vallès

Juny de 2020

*A la meva mare, que em va ensenyar a llegir.
Al meu pare, que em va ensenyar a escriure.
Al meu germà, amb qui he après a discutir.
Al meu mestre, que m'ha ensenyat a ser precís.*

Agraïments

L'elaboració d'aquesta tesi doctoral ha estat possible gràcies a l'ajuda de nombroses persones. Des de la família i els amics que m'han donat suport durant els darrers quatre anys i escaig, fins a la gent d'Olvera, Agüimes i Temisas que han confiat en mi i m'han obert les portes de les seves cases. Voldria expressar el meu agraïment a totes les persones que han contribuït –molt o poc- a la realització d'aquest projecte, però això no serà possible i aquesta secció d'agraïments haurà de bastar. Com a mínim, espero no deixar d'anomenar gaire gent.

En primer lloc, vull agrair als veïns d'Olvera, Agüimes i Temisas la seva generositat i bona disposició a col·laborar amb la investigació. D'Olvera vull destacar, particularment, l'amabilitat del personal de l'Hotel Mesón Fuente del Pino (Elena, Soraya, Lydia, Rafa, María del Carmen), amb qui vaig convidaure durant un mes, i de l'arxivera Ana Belén Cruces, de l'Arxiu Municipal d'Olvera. Vull agrair molt especialment l'inestimable ajut que m'ha prestat el Sr. Antonio Álvarez Colunga, el qual no només mostrà un viu interès per la investigació, sinó que a més em convidà a casa seva i em posà en contacte amb persones que van ser fonamentals per dur a terme el treball de camp, com Paco Ceazo. Aquesta tesi és també una mica seva. D'Agüimes i Temisas, he de subratllar l'extraordinària cordialitat de la família Chamorro que porta el restaurant La Bodeguita de la Villa. Pare i filla em van fer sentir com a casa tot i trobar-me a més de dos mil kilòmetres de Barcelona. He d'agrair també la col·laboració dels socis de les heretats de Santa María i Los Parrales d'Agüimes (Juanito, Antonio Piñate, Antonio Sánchez) i del Juncal Alto i La Longuera de Temisas (Nicolás Sánchez, Armando), així com del personal de l'ajuntament d'Agüimes (Damián, Miguel Jiménez), els quals van aguantar estoicament múltiples i interminables entrevistes. També he d'agrair a Javier Rodríguez que em donés accés lliure a la finca de la seva família a La Sorrapada. Per últim, vull agrair l'ajuda que m'ha brindat tot el personal dels arxius que he visitat durant la realització de la tesi a Agüimes, Granada, Las Palmas, Olvera i Toledo.

Al llarg del doctorat, he comptat amb el concurs de molts investigadors de fora de la UAB que m'han ofert consell i orientació. L'ajuda de Francisco Siles i del Dr. Pedro Quintana fou crucial a l'hora de posar en marxa la tesi, ja que em van ajudar a seleccionar els casos d'estudi, a trobar la documentació d'arxiu i a contactar amb veïns. Igualment, agraeixo al grup

TARHA de la Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, i molt especialment a les doctores Amelia Rodríguez i María del Cristo González Marrero i al Dr. Jacob Morales, que m'han acollit durant les meves estades a l'illa i l'interès que han demostrat en tot moment per la meua recerca a Agüimes i Temisas. Agraïxo també a Rafael Rodríguez de Castro que em proporcionés de forma completament desinteressada una còpia digital del seu llibre sobre la població d'Agüimes durant el primer segle després de la conquesta castellana.

També vull mostrar la meua gratitud als equips d'investigació que m'han acollit durant el doctorat. El Dr. Michael Given em va rebre com a visitant a la University of Glasgow els mesos de març, abril i maig de 2016 i em va permetre participar en l'activitat quotidiana de la facultat d'arqueologia. Recordo amb especial afecte les llargues tutories que em va concedir el Dr. Given. Agraïxo també a la Dra. Claudia Glatz, al Dr. Chris Dalglish, al Dr. Stephen Driscoll i al Dr. Stephen Harrison el temps que em van dedicar durant la meua estada, així com als meus companys de despatx (Heather, Megan, Patrick, Catherine). En segon lloc, vull agrair a la Dra. Corinne Hofman, als membres del projecte ERC Nexus1492 i al personal del Departament de World Archaeology de la Leiden Universiteit que em donessin l'oportunitat de treballar amb ells durant els mesos de febrer, març i abril de 2018. La Dra. Hofman, el Dr. Andrzej i la Dra. Marlena Antczak –als quals agraïxo enormement la seva amabilitat-, la resta del personal acadèmic i de serveis (Maribel Adame, Ilone de Vries-Lemaire, Dr. Jaime Pagán, Dr. Maarten Jansen), els investigadors postdoctorals i els alumnes de doctorat i màster (Eduardo, Sony, Andy, Tom, Katarina, Noa, Zara, Gene, Sven) em van fer sentir com un membre més de l'equip. Mereixen un esment especial Carlos Santiago i Konrad Antczak, que em van acollir durant la meua estada a Leiden i els considero dos bons amics meus.

Vull expressar el meu agraïment als companys i companyes del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana i, sobretot, als membres del grup de recerca ARAEM per la seva companyonia. Agraïxo als professors i investigadors del grup –tant els fixos com aquells que n'han format part només durant una temporada curta- tot el que m'han ensenyat: Dr. Antoni Virgili, Dr. Antoni Ferrer, Josep M. Vila, Dra. Carolina Batet, Dr. Mateu Riera, Dr. Robert Baró, Dr. Jesús Brufal, Dr. Ferran Esquilache, Dr. Vicent Royo, Glenda Graziani i Ramon Sarobe. Assistir a les seves classes i seminaris, compartir assignatures amb ells o simplement mantenir-hi una conversa cordial fent un cafè o dinant ha estat la millor de les escoles. Agraïxo especialment a la Dra. Helena Kirchner la seva paciència i l'ajuda i la guia que m'ha prestat

durant els quatre anys que hem compartit despatx. Agraïxo molt també l'amistat i la solidaritat de la resta de becàries –més que becaris- del grup i del departament (Núria, Marina, Júlia, Ariadna, Montse, Isaac, Manel) i els desitjo molta sort amb les seves tesis doctorals i amb les seves carreres com a investigadores. L'Esteban García i la Sandra Pérez mereixen un agraïment especial. Tots dos em van integrar en l'equip d'investigació quan jo encara era un adolescent, em van fer sentir com un igual i em van oferir la seva amistat i m'han ensenyat molt més del que segurament s'imaginien.

Tinc molt a agrair al Dr. Fèlix Retamero, tant que aquestes paraules no en faran justícia. El Fèlix es va comprometre a tutelar-me quan jo només tenia dinou anys i, des de llavors, m'ha guiat pacientment i prudentment al llarg del grau, el màster i el doctorat. Vaig marxar a fer el màster a Escòcia per recomanació seva, vaig tornar a la UAB per treballar amb ell i vaig aconseguir la beca predoctoral gràcies als seus consells. Gairebé una dècada després, encara em fascina i entusiasma el seu projecte d'investigació i espero seguir-hi vinculat molts anys més. Bona part dels mèrits que pugui tenir aquesta tesi són resultat de la intel·ligència, l'experiència i la dedicació del Fèlix. Espero que els resultats en siguin mereixedors.

Per últim, vull donar les gràcies a tota la meva família i amics. La seva estimació ha estat fonamental durant els darrers quatre anys i mig. Agraïxo a la Dra. Maite Duran el suport que m'ha prestat al llarg de l'últim any de la tesi. Agraïxo als amics de l'escola (Riki, Hèctor, Aleix, Sergio, Edu, Dani, Dr. Joan), de la UAB (Laura, Joan, Antonio, Héctor, Jorge) i als de St Andrews (Sinan, Bou, Alistair, Yasu, Becky) que les amistats que ens uneixen hagin sobreviscut tants anys i tantes absències meves. Agraïxo molt a la Blanca que m'hagi donat el coratge i la força per afrontar els darrers mesos i tot el que ha de venir en el futur. I no podré agrair mai prou el suport infrangible de la meva família, sobretot dels meus pares i del meu germà, als quals dedico aquest treball.

La investigació per dur a terme aquesta tesi doctoral ha estat finançada mitjançant la beca predoctoral de la Fundació Obra Social 'la Caixa' LCF/BQ/ES15/10360007 i el projecte del Ministeri d'Economia, Indústria i Competitivitat *Órdenes agrarios y conquistas ibéricas (siglos XII-XVI). Estudios desde la arqueología histórica* (HAR2017-82157-P).

Taula de continguts

Resum	1
Summary	3
1. Introducció	6
1.1. “Des d’inicis modestos”	6
1.2. Objectius de la investigació	9
2. “Limpiar sus reynos desta mala gente”: la conquesta d’al-Àndalus i les illes Canàries des de la perspectiva del colonialisme de població	13
2.1. La “dilatació de la Cristiandat llatina” com a “colonialisme de població”	13
2.2. La lògica d’eliminació i el control dels processos productius	27
2.3. Sobirania en conflicte, indígenes que no hi són i colons que marxen per tornar	38
3. El continent i el contingut: l’estudi del colonialisme de població a través dels espais de treball agrícola	53
3.1. El poder i el control dels processos de treball	53
3.2. L’arqueologia del paisatge i l’estudi del colonialisme de població	56
3.3. Els casos d’Olvera i Agüimes	62
4. Fraccions irreductibles: la simplificació del paisatge agrari d’Olvera (Cadis, s. XIV-XVI)	74
4.1. Dos castells andalusins de la frontera amb Castella	74
4.2. La vila d’Olvera, els seus senyors i el judici del 1518	84
4.3. Els despoblats andalusins d’Olvera	94
4.3.1. Vallehermoso	94
4.3.1.1. El Castell d’Ayamonte i “Ayamonte el Viejo”	96
4.3.1.2. Zafrapardal	104
4.3.1.3. Boca del Granadal	110

4.3.1.4. Panilla-Matielas	117
4.3.1.5. Monteortiel	119
4.3.1.6. Caños Santos	125
4.3.2. La rogalia d'Olvera	127
4.3.2.1. Castil de Conejos	128
4.3.2.2. Les ruïnes de d'El Alcornocal de Pruna	131
4.3.2.3. Valparaíso i les hortès andalusines del Guadalporcún	131
4.3.2.4. Cerro del Arenoso	145
4.3.3. El districte de Cabañas	148
4.3.3.1. Eras Viejas	149
4.3.3.2. Cabañas i La Angostura del Adelfoso	150
4.3.4. Lijar	154
4.3.4.1. L'Horta de Lijar i <i>Los Cinco Pies</i>	156
4.3.4.2. L'Alquería Vieja de Juncal Bajo	167
4.3.4.3. La Huerta del Monje	170
4.3.4.4. Zaframagón	171
4.3.4.5. El Aduar	175
4.3.5. Guadamanil	177
4.3.5.1. El Cañuelo de Guadamanil	178
4.3.5.2. El Alcachofalejo	181
4.3.5.3. Navalsalado	182
4.3.5.4. Los Casares	183
4.4. Un paisatge mutilat: la xarxa d'assentaments andalusins d'Olvera	184
4.5. Els espais de treball de la pagesia andalusina	198
4.6. La vila colonial d'Olvera (1327-1595)	216
4.6.1. Les pastures de la frontera (1327-1492)	217
4.6.2. Tancar la terra: els <i>cortijos</i> dels Téllez Girón (1485-1570)	236
4.6.3. Buidar la terra: la gestió senyorial primerenca del <i>donadío</i> de Vallehermoso (1496-1564)	251
4.6.4. Un terme constret: la formació del patrimoni territorial dels Téllez Girón	264

4.6.5. Artigues i conflictivitat social a l'Olvera del segle XVI (1539-78)	275
4.6.6. Els molins del Guadalporcún i la competència per l'espai i els recursos (1551-1613)	288
4.6.7. La desarticulació de la comunitat colonial d'Olvera	299
4.7. Paisatges de desposseïció	303
5. Sense límits: la gestió colonial dels perímetres irrigats d'Agüimes i Temisas (Gran Canària, s. XV-XVI)	314
5.1. La llarga conquesta de Gran Canària (1341-1483)	314
5.2. Entre el Mediterrani i el Carib: esclaus, orxella, sucre i vi	322
5.3. Els primers pobladors: la societat aborígen de Gran Canària	330
5.4. "Tenían muchas asequias de agua:" els camps de conreu aborígens i l'agricultura irrigada	342
5.5. De l'horta aborígen a la <i>vega</i> colonial d'Agüimes	347
5.5.1. <i>Aragüimes</i> i la seva comarca	350
5.5.2. La <i>vega</i> moderna d'Agüimes	359
5.5.3. La distribució social de l'aigua de reg a la Vega d'Agüimes	369
5.5.4. Els repartiments de terres i aigua i la creació de l'horta colonial	377
5.5.5. La canya de sucre i el creixement de la Vega d'Agüimes	392
5.5.6. Principis oposats: la identificació de l'horta primigènia d'Agüimes	407
5.6. L'ingeni de pastell de Temisas	420
5.6.1. La <i>Themensas</i> aborígen	423
5.6.2. L'horta moderna de Temisas	428
5.6.3. La família Castellanos-Peloz i les terres de reg de Temisas	441
5.6.4. La plantació de pastell i la primera horta colonial de Temisas	447
5.6.5. L'Ingenio Quemado	464
5.7. El consum colonial de Gran Canària	475
6. Induir el creixement	482
6.1. La colonització i "la fi de la diversitat"	483
6.2. El creixement sense límits i el consum fins a l'exhauriment	491

6.3. “A su riesgo e ventura”	501
6.4. Una espiral sense fi aparent	512
6.5. Eliminar per créixer	516
7. Inducing growth	521
7.1. Colonisation and “the end of diversity”	522
7.2. Limitless growth and the depletion of natural resources	530
7.3. “At their own risk and fortune”	540
7.4. A seemingly never-ending spiral	551
7.5. Eliminating in order to grow	555
Fonts i bibliografia	559

Llista de figures

Figura 1- La situació d'Olvera i Agüimes	10
Figura 2- Olvera i la frontera amb Granada vers el 1482	75
Figura 3- Arbre genealògic dels set primers comtes d'Ureña (1462-1624)	85
Figura 4- Els despoblats andalusins d'Olvera	94
Figura 5- Despoblats de Vallehermoso	95
Figura 6- El castell d'Ayamonte i els <i>cortijos</i> Del Castillo i Nuevo a mitjan segle XX	101
Figura 7- Zafrapardal i els <i>cortijos</i> del Bujeo i La Láina a mitjan segle XX	106
Figura 8- La Boca del Granadal a mitjan segle XX	112
Figura 9- L'erm de Matillas i els <i>cortijos</i> de la zona a mitjan segle XX	118
Figura 10- Monteortiel i el Cortijo de Corbones a mitjan segle XX	121
Figura 11- L'horta del Cortijo de Corbones a mitjan segle XX	123
Figura 12- Els despoblats andalusins de la rodalia d'Olvera	128
Figura 13- Els molins i les hortes de Valparaíso a mitjan segle XX	135
Figura 14- El sistema hidràulic del Molino de la Tajea a mitjan segle XX	144
Figura 15- El Cerro del Arenoso i les hortes de Las Vicarias el 1977-83	147
Figura 16- Els despoblats andalusins del districte de Cabañas	149
Figura 17- El Castillo de Guarino i el Cortijo del Puerto de Cabañas	153
Figura 18- Els despoblats andalusins del districte de Lijar	155
Figura 19- L'Horta de Lijar i l'horta de Los Cinco Pies a mitjan segle XX	158
Figura 20- Les terres de reg del duc d'Osuna i del Juncal a l'Horta de Lijar a finals del s. XVIII	163
Figura 21- Les hortes del Juncal Bajo a mitjan segle XX	169
Figura 22- La Huerta del Monje el 1977-83	171
Figura 23- El molí de Zaframagón i el seu despoblat a mitjan segle XX	173
Figura 24- Els despoblats andalusins de Guadamanil	178
Figura 25- El Cañuelo de Guadamanil a mitjan segle XX	179
Figura 26- Els diferents tipus de despoblats andalusins del terme municipal d'Olvera	195
Figura 27- Terres integrades en els <i>cortijos</i> del duc d'Osuna i en el <i>donadío</i> de	

Vallehermoso a finals del segle XVIII	250
Figura 28- Partides on es van concentrar les rompudes de mitjan segle XVI	276
Figura 29- Relació entre el nombre de beneficiaris i la quantitat de terra atorgada a cada categoria durant els anys 1540	281
Figura 30- Els molins hidràulics del Guadalporcún a mitjan segle XVI	291
Figura 31- Els municipis de Gran Canaria i el senyoriu d'Agüimes	316
Figura 32- Els termes municipals actuals d'Agüimes i Ingenio	349
Figura 33- Jaciments aborígens de la comarca d'Agüimes i la torre de Gando	356
Figura 34- El Barranc de Guayadeque, Ingenio i Agüimes	360
Figura 35- La Vega d'Agüimes el 1962	362
Figura 36- Els molins hidràulics d'Agüimes	362
Figura 37- La Vega de Santa María	365
Figura 38- La Vega de Los Parrales i el Macho Pesado	367
Figura 39- La Vega d'Agüimes el 1580	388
Figura 40- Les plantacions de canya d'Agüimes a mitjan segle XVI	406
Figura 41- Les partides nuclears de Santa María i Los Parrales (ca. 1580)	410
Figura 42- L'Hilo del Pueblo a mitjan segle XX	413
Figura 43- L'horta primitiva d'Agüimes i l'Acequia Real de Guayadeque	415
Figura 44- Localització aproximada de les terres dels colons més antics de la Vega d'Agüimes	417
Figura 45- Els barris de Temisas i els jaciments aborígens de la rodalia	427
Figura 46- L'horta de Temisas a mitjan segle XX	429
Figura 47- Sistema hidràulic de La Longuera	431
Figura 48- El sistema hidràulic del Juncal Alto	434
Figura 49- Els sistemes hidràulics de Las Cuevas i l'Hoya de la Cruz	436
Figura 50- El sistema hidràulic de La Sorrapada	438
Figura 51- Extensió aproximada de l'Hereditament de Temisas el 1514	446
Figura 52- Els camps de l'Ingenio Quemado a Los Ramírez	453
Figura 53- Partició de l'Hereditament de Temisas entre els néts de Pedro Castellanos	462
Figura 54- L'Hereditament de Temisas vers el 1573	463

Llista de taules

Taula 1- Evolució del nombre de veïns d'Olvera (ca. 1480-1594)	90
Taula 2- Superfície dels espais irrigats primitius d'Olvera i les seves fonts d'aigua	209
Taula 3- Extensió dels <i>cortijos</i> d'Olvera el 1570	246
Taula 4- Renda anual de Vallehermoso durant la primera meitat del segle XVI	256
Taula 5- Valor monetari dels arrendaments de Vallehermoso entre el 1532 i el 1640	259
Taula 6- Evolució dels <i>cortijos</i> d'Olvera, sense el <i>donadio</i> de Vallehermoso (1570- ca. 1781)	265
Taula 7- Terres en mans del duc, els convents i el consell municipal vers 1781 (en fanecades)	266
Taula 8- Parcel·les distribuïdes a Olvera a cada categoria de veïns durant els anys 1540	280
Taula 9- Els molins hidràulics d'Olvera (s. XVI-XIX)	293
Taula 10- Esments publicats d'infraestructures hidràuliques aborígens a Gran Canària	344
Taula 11- Evolució demogràfica del senyoriu i la vila d'Agüimes (s. XVI-XVIII)	379
Taula 12- Finques documentades a la Vega d'Agüimes entre el 1519 i el 1579	387

Llista d'imatges

Imatge 1- El castell i la vila d'Olvera	79
Imatge 2- El castell d'Ayamonte	80
Imatge 3- El castell d'Ayamonte i el Cortijo Nuevo	97
Imatge 4- El Pilar i el Cortijo del Castillo	103
Imatge 5- El vessant oest de Zafrapardal	105
Imatges 6 i 7- El tram final de la canalització de la Venta del Granadal	111
Imatges 8 i 9- Estructura principal del vessant oriental de Los Pajareros	113
Imatge 10- El molí fariner de Corbones	122
Imatges 11 i 12- Les ruïnes de Monteortiel	124
Imatge 13- Caños Santos i les terres de conreu que el rodegen	126

Imatge 14- El Cerro de Conejos vist des del castell d'Olvera	129
Imatge 15- L'antic casal del Molino de la Tajea	137
Imatge 16- Sala de màquines del Molino de las Camachuelas	138
Imatge 17- El Castillo de Guarino	152
Imatge 18- La cisterna de Castillo de Guarino	152
Imatge 19- Restes de l'aqüeducte de Líjar	166
Imatge 20- Les ruïnes del molí de Zaframagón	174
Imatge 21- El despoblat modern de Zaframagón	175
Imatge 22- L'horta abandonada del Cañuelo i les ruïnes de la casa	180
Imatge 23- La vila i la Vega d'Agüimes amb el barranc de Guayadeque i Ingenio	348
Imatge 24- Terrasses de conreu abandonades a Los Pajonales	369
Imatge 25- Els safareigs de Santa María i Los Parrales	374
Imatge 26- El cup del Molino de Perera amb la Caja de Reparto antiga i la nova	391
Imatges 27, 28 i 29- La caixa de repartiment d'Agüimes i el Molino Chico (esquerra), el Molino de Lolita (dreta) i el Molino del Medio (sota)	392
Imatge 30- Els tres barris de Temisas	421
Imatges 31 i 32- Risco Pintado i l'interior de les Cuevas del Pósito	425
Imatge 33- L'Estanque de las Casas del Juncal Alto	433
Imatge 34- La vall de la Sorrapada amb Temisas al fons	437
Imatge 35- Era comunal de Temisas al Llano del Arañul	439
Imatge 36- El barri del Callejón amb els camps del Juncal Alto, La Sorrapada i el Roque Aguayro	470

Resum

El període 1300-1600 és l'època d'encavalcament entre els processos de conquesta i colonització que van tenir lloc a Europa durant l'Edat Mitjana i l'expansió transatlàntica de l'Època Moderna. Al mateix temps que la Cristiandat llatina llançava les darreres croades al continent europeu, les monarquies portuguesa i castellana estableixen les primeres colònies transoceàniques a l'Atlàntic oriental, a les costes d'Àfrica i a Amèrica. Nombrosos autors han contribuït a l'estudi de les connexions entre les empreses colonitzadores medievals i les modernes, especialment entre les conquestes castelleses a la península Ibèrica i a Amèrica. Però la majoria d'investigacions s'ha centrat en els aspectes polítics, militars, culturals i jurídics de la colonització. En comparació, molt poques han tingut com a interès preferent l'anàlisi de les pràctiques i els espais agraris usats per les poblacions indígenes i pels colons, que ofereix la possibilitat de conèixer com els colonitzadors van alterar els paisatges i els processos de treball locals per construir nous ordres agrícoles als territoris conquerits.

Aquesta tesi doctoral consisteix en un estudi comparatiu de dues viles de senyoriu que van ser colonitzades per Castella entre el segle XIV i el XVI amb l'objectiu d'identificar i acabar la gestió que els colons van fer dels territoris capturats en dos contextos diferents: la presa d'Olvera (Cadis) s'emmarca en la conquesta de l'Emirat de Granada, mentre que l'ocupació d'Agüimes (Gran Canària) fou una de les primeres etapes de l'expansió transatlàntica europea. La recerca ha requerit el maneig simultani del registre escrit i l'arqueològic, en combinació amb l'anàlisi dels paisatges moderns i la realització d'enquestes etnogràfiques als gestors actuals dels espais de treball, i ha demostrat que els dos casos formaven part d'un únic procés de conquesta i desposseïció de comunitats pageses que remunta els seus orígens a l'Europa franca medieval. L'estudi ha permès apreciar com els colons van seguir estratègies anàlogues a l'hora de gestionar els espais agraris capturats a les poblacions locals, que van ser eliminades, i adaptar-los al sistema productiu colonial. Les transformacions van estar preferentment dirigides a ampliar les àrees de conreu, a facilitar-ne la gestió i l'acumulació de producte agrari per part dels senyors i els grans propietaris de terra i a fomentar l'especialització dels camps en la producció de collites prioritàriament destinades a la comercialització en règims de monocultiu. La investigació també ha mostrat una clara connexió entre el ràpid creixement dels espais de treball colonials i els

processos d'acumulació per desposseïció que van seguir la colonització d'Olvera i Agüimes, els quals també van generar dinàmiques de consum accelerat dels recursos naturals i de deteriorament de les condicions ecològiques locals.

La comparació entre els casos d'Olvera i Agüimes també ha revelat paral·lelismes en la forma que les pagesies indígenes organitzaven la producció agrícola i construïen i gestionaven els espais de treball. Tant els andalusins com els canaris semblen haver imposat límits estrictes al creixement potencial dels camps i a l'ús dels recursos, els quals van ser trencats pels colons per encetar seqüències ininterrompudes d'expansió de les àrees de conreu. Fa l'efecte que aquesta contradicció fonamental entre els constrenyiments al creixement imposats per les poblacions indígenes i la tendència de la societat colonitzadora a l'expansió i a l'acumulació individual de recursos es troba a l'arrel de l'eliminació sistemàtica de les societats colonitzades pels conqueridors llatins. L'estudi conjunt d'Olvera i Agüimes suggereix que l'eliminació de les organitzacions pageses indígenes va ser una condició bàsica de la implantació i la reproducció del sistema colonitzador als espais de conquesta.

Summary

The period 1300-1600 saw an overlap between the processes of conquest and colonisation that took place in Europe during the Middle Ages and the transatlantic expansion of the Modern Age. As Latin Christendom launched the last crusades in the European continent, the Portuguese and Castilians established the first transoceanic colonies in the Eastern Atlantic, the African coast and in America. Many authors have contributed to the study of the connexions between medieval and early modern colonialism, and especially between the Castilian conquests in the Iberian Peninsula and in America. But most research has focused on the political, military, cultural and juridical aspects of the colonisation. In comparison, very few of them have concentrated primarily on the analysis of the agricultural practices and spaces that were used by indigenous peoples and settlers, which offers the possibility of learning how colonists altered the local landscapes and working processes to build a new agricultural system in the conquered regions.

This PhD dissertation is a comparative study between two seigneurial towns that were colonised by Castile between the fourteenth and the sixteenth centuries and it aims to identify and juxtapose the strategies settlers implemented to manage the captured landscapes in two different environments: the seizure of Olvera (Cadiz) was part of the conquest of the Emirate of Granada, while the occupation of Agüimes (Gran Canaria) was one of the first steps of the European transatlantic expansion. This research has required dealing simultaneously with the written and the archaeological record, in combination with the analysis of modern landscapes and the carrying out of ethnographical surveys of the current managers of the working areas, and it has demonstrated that both case studies were part of a single process of conquest and dispossession of peasant communities which started in Frankish Europe during the Middle Ages. The study has evinced that colonists followed analogous strategies when managing the agricultural spaces captured to the local populations –which were eliminated- and adapting them to the colonial system of production. These transformations were primarily aimed at expanding farming areas, facilitating their control and the accumulation of agricultural output by rentier lords and large landowners and promoting the specialisation of fields in the monoculture of cash crops. The investigation has also shown a clear connexion between the rapid growth of the

colonial working spaces and the spirals of accumulation by dispossession that followed the colonisation of both towns, which also accelerated the rate at which natural resources were consumed and rapidly deteriorated local ecological conditions.

The comparison between the cases of Olvera and Agüimes has also revealed parallelisms between the way in which the indigenous peasantries organised agricultural production and built and managed their working spaces. Both the Andalusi and the Canarians imposed strict limits on the potential growth of farming areas and on the usage of natural resources, which were broken by the colonists to engage in uninterrupted sequences of field construction. It seems that this crucial contradiction between the constraints to growth established by indigenous population and the settlers' tendency towards expansion and individual accumulation of resources seems lies at the heart of the systematic elimination of colonised societies by the Latin conquerors. The study of Olvera and Agüimes suggests that the elimination of the indigenous peasant organisations was a basic condition of the implementation and the reproduction of the colonising system in the conquered regions.

1. Introducció

1.1. “Des d’inicis modestos”

A la novel·la *Una història d'amor i foscor* (2002), l'escriptor israelià Amos Oz relatà la vida dels seus pares, des de la seva infantesa de discriminació i pogroms a Lituània i Ucraïna fins al seu assentament a Palestina i la proclamació de l'Estat d'Israel. En un fragment del llibre, Oz es féu ressò de la inquietud que sentien els àrabs els dies previs a la partició del Mandat Britànic de Palestina el novembre del 1947. Malgrat la petitesa de la comunitat europea que s'hi havia instal·lat, els palestins eren conscients que era només qüestió de temps que el seu nombre es multipliqués amb noves onades de refugiats procedents dels camps de concentració nazis i emprenguessin campanyes de desposseïció sistemàtica i deportació de la població nativa. La por dels àrabs no era infundada. El destí sofert pels indígenes dels territoris que havien estat colonitzats per Europa durant els segles precedents era un testimoni del futur que els esperava si l'Assemblea General de les Nacions Unides acceptava la creació d'un Estat jueu a Palestina:

Si no se les detenía, ... devorarían toda la tierra, borrarían cualquier vestigio de su arabicidad, la cubrirían con sus colonias europeas de tejados rojos, la inundarían de costumbres arrogantes y disolutas, y enseguida se adueñarían de los lugares santos del islam y se dirigirían hacia los países árabes vecinos. Y en poco tiempo ... harían exactamente lo mismo que hicieron los blancos en América, en Australia y en otros lugares con la población indígena. Si se les permitía fundar aquí un estado, aunque fuera un estado diminuto, sin duda lo usarían como cabeza de puente, millones de ellos llegarían hasta aquí como una plaga de langostas, cubrirían las montañas y los valles, borrarían cualquier sombra de arabicidad de los paisajes ancestrales y lo devorarían todo antes incluso de que los árabes pudieran reaccionar.¹

Els mateixos temors han estat compartits per molts altres pobles víctimes del colonialisme europeu. En una línia similar a la dels palestins ficticis d'Oz, l'emperador manxú Yongzheng expressà la seva preocupació per l'arribada de missioners i mercaders procedents d'Europa a mitjan segle XVIII. Després d'escoltar les queixes d'uns jesuïtes que protestaven pel maltractament patit pels missioners cristians a la Xina, l'emperador els va respondre: “You want

¹ Oz, Amos. 2007 (2002). *Una historia de amor y oscuridad*. 5a ed. Barcelona: Eds. Siruela- DeBOLSILLO: 495.

all Chinese to become Christians. Your religion demands it, I know. But ... what will become of us? ... I know that at the present time there is nothing to fear; but when your ships come by thousands, then there will probably be great disorders.”² Tant el text d’Amos Oz com la declaració de l’emperador xinès expressen la por que, una vegada els primers europeus s’haguessin establert al territori, seria impossible contenir l’arribada de més colons i, tard o d’hora, provocarien la desestabilització, la corrupció o la destrucció de la societat indígena.

Tant Yongzheng com els palestins del 1947 comptaven amb nombrosos exemples de societats arreu del món que havien estat esborrades per colonitzadors procedents d’Europa. El colonialisme europeu progressà a gran velocitat a partir del segle XV. Vers el 1600, la conquesta d’Amèrica i l’establiment de bases comercials a les costes africanes havien convertit l’oceà atlàntic en un mar europeu. Durant els tres-cents anys següents, les potències occidentals van imposar el seu domini sobre els cinc continents i, el 1900, la major part de la població mundial era afectada directament o indirectament per les decisions que es preniën als centres de poder polític i financer d’Europa. En el transcurs de l’expansió europea, les formes tradicionals d’organització social de les societats sotmeses van ser radicalment transformades o destruïdes. Els colons procedents d’Europa van demostrar repetidament que tenien la capacitat de derrotar societats estrangeres, generar sobiranes polítiques pròpies amb les quals suplantar les estructures locals i alterar els paisatges ocupats per adaptar-los al seu sistema productiu.

Malgrat que l’expansió transatlàntica europea començà a mitjan segle XIV amb els primers intents de colonitzar les illes Canàries, els conqueridors baix medievals comptaven amb una llarga tradició de conquestes i gestió de poblacions i territoris que es remuntava als mateixos orígens del règim feudal. L’estudi conjunt dels processos de conquesta i colonització que van tenir lloc a Europa durant l’Edat Mitjana i d’aquells que van ser impulsats fora del continent durant l’Època Moderna revela l’existència de dinàmiques que transcendeixen les categoritzacions cronològiques i geogràfiques de la historiografia. Les conquestes medievals exhibeixen molts elements que, més tard, caracteritzarien les grans empreses colonials modernes a Amèrica, Àfrica, Àsia i Oceania. L’instrumental a disposició dels colonitzadors es va refinar de forma progressiva entre els segles XI i XV, a mesura que els territoris de la Cristiandat llatina acumulaven experiència gestionant la conquesta de les regions frontereres. Durant aquestes

² Boxer 1978: 102.

centúries, els prínceps i senyors de l'Europa franca van fomentar i dirigir de forma simultània processos de conquesta i colonització a la península Ibèrica, les illes de la Mediterrània occidental, el sud de l'actual Itàlia, les illes Britàniques, l'Europa del Nord i de l'Est i a les costes de Síria i Palestina. Cada frontera de colonització informava la conquesta de la següent.

Els petits avanços graduals a les fronteres dels principats medievals constitueixen el pilar de les grans conquestes continentals modernes. Com afirmà F. Fernández-Armesto el 1987, “the search for ‘causes’ or ‘origins’ of Europe’s overseas expansion can be rewarded only by taking a very long-term view, acknowledging that ... the process grows, cumulatively but slowly, from modest beginnings.”³ La capacitat de l'Europa moderna de sotmetre, gestionar i eliminar societats estrangeres i de transformar els paisatges capturats té clars precedents en la gestió que els conqueridors llatins van fer de regions frontereres com la península Ibèrica durant l'Edat Mitjana. Els regnes hispànics van alterar substancialment els territoris andalusins conquerits per adaptar-los al seu sistema productiu. La modificació dels espais de treball agrícola indígenes i la construcció de nous camps de conreu van ser una condició bàsica per garantir la reproducció exitosa de l'ordre colonitzador a les regions envaïdes.

La reordenació dels paisatges capturats va ser facilitada per l'eliminació de la població nativa, que fou sistemàticament desposseïda, segregada i desplaçada per fer lloc a milers de colons que es van assentar als territoris conquerits. Els nouvinguts van ser els encarregats de desposseir els indígenes, reemplaçar la seva força de treball i adaptar els paisatges capturats a la lògica productiva de la societat colonitzadora. El mateix procediment de dominació mitjançant l'establiment de colons i l'eliminació i el reemplaçament de les estructures socials indígenes va ser aplicat, per exemple, per Castella a les illes Canàries al segle XV i, posteriorment, a Amèrica. El fet que els regnes cristians de la península Ibèrica despleguessin de forma freqüent i en contextos diversos aquest conjunt d'estratègies dirigides a l'eliminació de les societats indígenes i a la seva suplantació per nous ordres polítics fundats per colons metropolitanos indica que les conquestes ibèriques medievals constitueixen exemples primerencs del colonialisme de població europeu. El conegut com a *settler colonialism* és una forma de dominació colonial que es caracteritza, precisament, per construir ordres polítics perdurables en espais de conquesta mitjançant l'anorreament de les poblacions locals i l'establiment de colons,

³ Fernández-Armesto 1994: 4.

i ha estat extensament aplicada per imperis moderns com el britànic a Amèrica, Àfrica i Australàsia durant els segles XVIII i XIX i per estats colonials com Israel, al XX.⁴

1.2. Objectius de la investigació

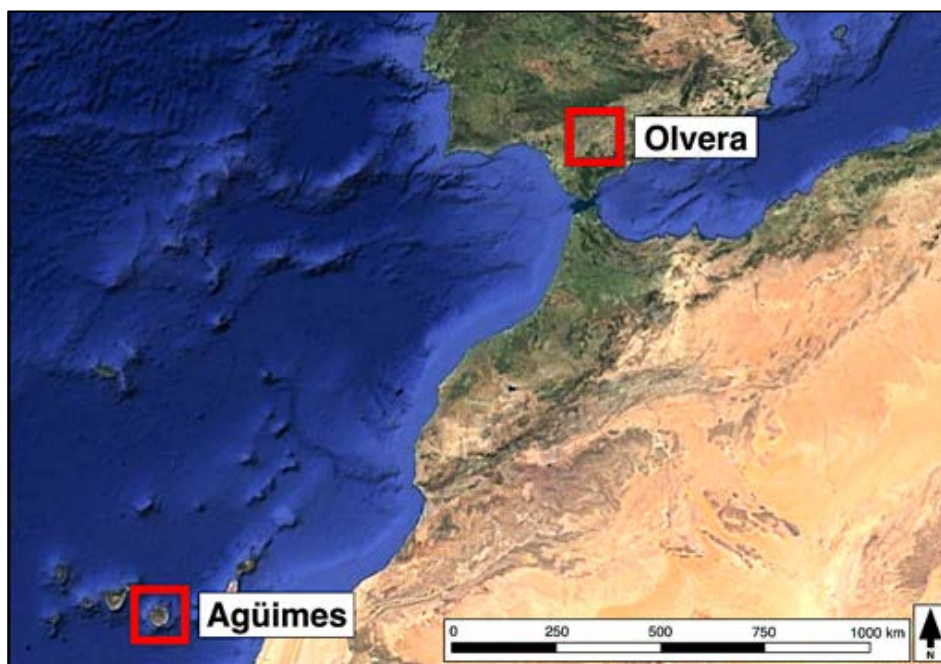
Aquesta tesi doctoral estudia l'època d'encavalcament entre les conquestes medievals al continent europeu i les modernes a les illes de l'Atlàntic oriental i Amèrica, entre els segles XIV i el XVI. És d'esperar que l'anàlisi comparativa de casos situats a la península Ibèrica i a les colònies atlàntiques permeti apreciar amb claredat tant les dinàmiques comunes que entrellacen ambdós processos de conquesta com les diferències, les quals proporcionen informació sobre les condicions específiques de cada cas. La recerca s'ha dut a terme de forma simultània a Olvera i Agüimes, dos antics senyorijs castellans que van ser fundats a la segona meitat del segle XV al sud de la península Ibèrica i a l'illa de Gran Canària, respectivament. Olvera era una fortalesa andalusina de l'antic emirat de Granada i actualment es troba en l'extrem nord-est de la província de Cadis. Agüimes era un dels poblats indígenes més importants del sud-est de Gran Canària i ara és la capital del municipi homònim (Figura 1). La investigació té la finalitat inicial d'analitzar la gestió que els colons van fer del territori en dos contextos diferents per determinar com van alterar els paisatges agraris capturats per adaptar-los al sistema productiu metropolità. Per aquest motiu, la recerca s'ha centrat en l'estudi dels paisatges d'Olvera i Agüimes i, específicament, en els espais de treball agrícola. Com s'explicarà amb detall en el capítol tercer, s'ha combinat l'estudi de la documentació escrita amb l'anàlisi dels paisatges moderns i del registre arqueològic per localitzar els espais de treball indígenes i distingir-ne el disseny original de les modificacions introduïdes pels conqueridors –i aquestes d'afegiments més recents. Així, ha estat possible identificar i descriure els paisatges que van ser gestionats per les poblacions locals abans de la conquesta castellana, aquells que van resultar de les modificacions introduïdes pels conqueridors i les connexions i les discontinuïtats que hi havia entre l'ordre agrari colonial i els indígenes d'Olvera i Agüimes. La comparació entre els dos casos ha permès apreciar les estratègies de gestió dels paisatges capturats que els colonitzadors van adoptar en cada cas en

⁴ Rodinson 1973; Veracini 2010; Wolfe 1999, 2006.

funció de les condicions locals, així com el desenvolupament de dues comunitats colonials a partir de principis comuns però en contextos diferents. Els objectius que han guiat la recerca presentada en aquest treball han estat:

- 1) Identificar i descriure els espais de treball construïts i gestionats pels pagesos que habitaven Olvera i Agüimes abans de la conquesta castellana.
- 2) Identificar i descriure les modificacions que els colonitzadors van introduir en els espais de treball indígenes després de la conquesta, així com aquells que van ser construïts *ex novo* pels colons.
- 3) Determinar la gestió que cadascuna de les comunitats de colons van fer dels paisatges capturats i contrastar-les amb les dels andalusins i els canaris.
- 4) Acabar les gestions que les comunitats de colons d'Olvera i Agüimes van fer dels territoris conquerits entre els segles XIV i XVI per identificar-ne els trets comuns i les diferències.

Figura 1- La situació d'Olvera i Agüimes

Elaboració pròpia sobre cartografia de Google Earth.

Malgrat que ja s'han dut a terme molts altres estudis similars a la península Ibèrica i a les illes Balears, aquesta és la primera vegada que s'aborda des d'una perspectiva comparativa, unint en

un sol estudi la conquesta d'al-Àndalus amb l'establiment de les primeres colònies atlàntiques. Aquest enfocament possibilita apreciar amb claredat com les dinàmiques de conquesta, desposseïció i eliminació encetades a l'Europa medieval van travessar l'Atlàntic als segles XV i XVI gràcies a l'experiència guanyada a arxipèlags com el canari, on els europeus es van enfrontar per primera vegada a ambiciosos projectes de colonització lluny del continent. Aquesta investigació s'afegeix a una llarga llista d'estudis comparatius que han explorat les connexions entre les conquestes medievals europees i les modernes transatlàntiques, però que, en general, no han estat enfocats de forma prioritària en l'anàlisi dels espais i les pràctiques agràries indígenes i colonials.⁵

La tesi està estructurada en sis capítols, inclosa la introducció. En el segon, es fa una breu introducció als estudis sobre el colonialisme de població i se situen les conquestes d'al-Àndalus i les illes Canàries en el context de les conquestes dutes a terme a l'Europa medieval entre els segles XI i XV. En el capítol tercer, s'exposa la metodologia que ha estat emprada per estudiar els paisatges d'Olvera i Agüimes abans i després de l'assentament dels colons castellans i per determinar com les dues comunitats colonials van gestionar-los i transformar-los entre els segles XIV i XVI. El quart i el cinquè capítol constitueixen el cor de l'estudi i s'hi detalla l'anàlisi dels casos d'Olvera i Agüimes. Tots dos segueixen una estructura similar. En primer lloc, s'exposa el context històric de cadascuna de les conquestes. Després, es descriuen els paisatges i els espais de treball agrícola moderns d'Olvera i Agüimes. I, posteriorment, s'analitzen aquests espais juntament amb la documentació d'arxiu per identificar-hi els camps de conreu construïts pels indígenes i se'n ressegueix l'evolució posterior per determinar com van ser modificats pels colons. Per últim, el capítol sisè recull les conclusions d'ambdós casos, les acara i les contextualitza dins els estudis sobre els orígens i el desenvolupament del colonialisme de població.

⁵ Se'n poden trobar alguns exemples a Verlinden, C. 1954. *Précédents médiévaux de la colonie en Amérique. Période coloniale*. México: Instituto Panamericano de Geografía e Historia; Johnson Jr., H.B., ed. 1970. *From Reconquest to Empire. The Iberian Background to Latin American History*. New York: Albert A. Knopf; Fernández-Armesto, F. 1994 (1987). *Before Columbus. Exploration and Colonization from the Mediterranean to the Atlantic, 1229-1492*. 3a ed. Philadelphia: University of Pennsylvania Press; Baschet, J. 2006 (2004). *La civilisation féodale. De l'an mil à la colonisation de l'Amérique*. 3a ed. Paris: Éditions Flammarion; Glick, T. F., A. Malpica, F. Retamero, i J. Torró, eds. 2018. *From Al-Andalus to the Americas (13th–17th Centuries)*. *Destruction and Construction of Societies*. Leiden: Brill.

2. “Limpiar sus reynos desta mala gente”: la conquesta d’al-Àndalus i les illes Canàries des de la perspectiva del colonialisme de població

2.1. La “dilatació de la Cristiandat llatina” com a “colonialisme de població”

Els colonitzadors europeus van fer servir mètodes diversos per estendre el seu domini sobre la resta del món, mitjançant combinacions diverses de diplomàcia, comerç, religió i força bruta. Una forma de dominació colonial en concret destaca per la seva capacitat d’establir dominis polítics duradors, molts dels quals han sobreviscut els recents processos de descolonització. És el conegut com a *settler colonialism* o “colonialisme de població,” que fa servir l’assentament massiu de colons metropolitans a les regions conquerides per a sotmetre i transformar les poblacions i els paisatges locals.⁶ El colonialisme de població es caracteritza, abans que res, per concebre la colonització com un procés de substitució. A diferència d’altres formes de dominació colonial que cerquen primerament aprofitar la força de treball indígena, les colònies que segueixen la lògica del colonialisme de població despleguen estratègies dirigides a eliminar les societats colonitzades per alliberar els recursos dels seus territoris i repartir-los entre colons europeus.⁷ Aquest procediment va ser emprat de forma sistemàtica per l’imperi Britànic i les seves colònies a partir del segle XVIII per a dominar l’Amèrica del Nord, l’Àfrica meridional i Australàsia. La lluentor del cas britànic i l’interès dels historiadors de parla anglesa per estudiar els orígens d’Estats colonials com Austràlia, Sud Àfrica, Canadà i els Estats Units ha afavorit que el colonialisme de població hagi esdevingut gairebé un monopoli de la historiografia anglosaxona.

Tot i que les característiques singulars del colonialisme de població ja eren reconegudes anteriorment, el terme *settler colonialism* no va ser usat fins als anys 1920, en el context dels estudis sobre la formació de les colònies britàniques del sud d’Austràlia. A mitjan segle XX, i coincidint amb les revoltes anticolonials africanes, el concepte es va popularitzar com una forma de designar un colonialisme radical en el qual una minoria de colons blancs gaudia d’hegemonia política sobre la majoria indígena. Va ser a partir de la dècada de 1980 que el colonialisme de

⁶ *Settler colonialism* no és l’única denominació usada per a designar aquest tipus de colonialisme. C. Gosden, per exemple, s’hi refereix com a “colonialisme de *terra nullius*” (2004: 25-30).

⁷ Wolfe 2006. Com es veurà més endavant, el colonialisme de població assoleix l’anihilació de la població indígena mitjançant moltes estratègies diferents, entre les quals s’inclou el seu consum mitjançant el treball forçat.

població esdevingué un concepte historiogràfic d'ús comú, emprat per a definir totes aquelles “polities where settlers and their descendants were in power *and* a normalised majority,” amb independència del seu context geogràfic, cultural i cronològic.⁸ El 1999, l'australià P. Wolfe afirmà el concepte amb la publicació del llibre *Settler Colonialism and the Transformation of Anthropology*, al qual va desenvolupar i sistematitzar la teoria del colonialisme de població i va donar carta de naturalesa al seu estudi.⁹

Els orígens del colonialisme de població no han estat mai fixats de forma satisfactòria. P. Wolfe defensà que aquesta forma de dominació colonial és un fenomen modern i europeu, que s'havia desenvolupat durant els inicis de l'expansió transatlàntica a finals del segle XV i que el seu sorgiment és indestriable del desenvolupament del sistema capitalista.¹⁰ Aquesta postura coincideix amb la defensada per C. Gosden, que considera el colonialisme de *terra nullius* una característica exclusiva de l'imperialisme modern europeu. Gosden identifica la conquesta de les illes Canàries al segle XV i les *plantations* angleses a Irlanda dels segles XVI i XVII com els primers episodis del colonialisme de població, que els imperis europeus van desenvolupar més tard a l'Amèrica del Nord, a l'extrem sud d'Àfrica i a Oceania. Però, com Wolfe, Gosden no vincula el colonialisme modern al medieval.¹¹ Actualment, molts investigadors s'inclinen per una concepció més “laxa” del colonialisme de població, i el consideren, en paraules de C. Lloyd i J. Metzger, un “widespread phenomenon in human history not confined to any particular era, region or continent.”¹² Segons L. Veracini, “settler colonialism has no geographical, cultural or chronological bounds. It is culturally nonspecific ... It can happen at any time, and everyone is a settler if they are part of a collective and sovereign displacement that moves to stay, that moves to establish a permanent homeland by way of displacement.”¹³ Així, els treballs més recents sobre el colonialisme de població han tendit a desdibuixar l'especificitat que li atribuïen autors com Wolfe i Gosden, incloent-hi fenòmens tant dispars com l'assentament dels pobles filisteus a la Mediterrània oriental al segon mil·lenni a.n.e., l'arribada dels magiars a l'Europa central al segle IX i l'extermini i segregació dels aborígens australians pels britànics al XIX.

⁸ Veracini 2017: 4. L'èmfasi és de l'autor.

⁹ Wolfe 1999.

¹⁰ *Ibid.*: 25 i 167.

¹¹ Gosden 2004: 114-52.

¹² Lloyd i Metzger 2013: 1.

¹³ Veracini 2017: 4.

La nova aplicabilitat quasi universal del colonialisme de població, però, impossibilita trobar una resposta específica a les causes de l'impuls expansionista europeu medieval i modern. És cert que hi ha hagut molts imperis al llarg de la història i molts tipus de societats que han ampliat el seu territori a costa dels pobles que es trobaven a les seves fronteres, però hi ha un fet incontrovertible que cal tenir present: la societat europea occidental ha estat l'única que ha estès el seu sistema polític i econòmic per tot el món i, en el procés, ha transformat o obliterat totes les formes alternatives d'organització social que ha trobat.¹⁴ Les ànsies expansionistes, l'assentament de colons a les regions conquerides i l'establiment de relacions de subordinació amb territoris estrangers no són característiques exclusives del colonialisme europeu. La concepció de la colonització com un programa d'abast mundial d'eliminació i d'homogeneïtzació de societats diverses, sí. L'aplicació indiscriminada de l'etiqueta de *settler colonialisme* a qualsevol episodi passat de conquesta amb desplaçament de poblacions fa encara més difícil comprendre les causes d'aquesta diferència fonamental. L'esforç de teorització que va dur a terme P. Wolfe resultà en l'elaboració d'una eina d'anàlisi precisa que permetia estudiar amb detall el colonialisme de població europeu per tal de desentranyar-ne la lògica interna, explicar-ne les causes i modelitzar el seu desenvolupament i les conseqüències globals que ha tingut. La concepció universal del colonialisme de població, en canvi, ha resultat en una munió de casos d'estudi difícilment equiparables i, lluny de facilitar la comprensió del fenomen, l'ha ofuscada més.

Sorprèn que els partidaris d'una aplicació laxa de l'etiqueta de colonialisme de població hagin tendit a ignorar les conquestes efectuades per l'Europa occidental durant l'Edat Mitjana. Aquesta és una característica compartida per bona part de la historiografia sobre el colonialisme europeu. Tot i que autors com C. Verlinden, C. Sánchez-Albornoz i J. C. Bishko a mitjan segle XX, i J. Baschet, F. Fernández-Armesto i R. Bartlett, més recentment, han estudiat com els processos de conquesta i colonització medievals –particularment els ibèrics– van informar directament múltiples aspectes de les aventures colonials modernes a l'Atlàntic, la tendència

¹⁴ En aquest sentit, F. Fernández-Armesto ha escrit que “the experience of Europe’s age of expansion is unique in the history of the world. Other imperial societies have expanded into areas contiguous with their homelands. Some have migrated over great distances in search of the means of life. ... Yet only in Europe ... and only since the late middle ages, have imperial and commercial ends been pursued across the world without restraint” (1994: 3).

majoritària encara és la de considerar-los dos fenòmens diferents.¹⁵ Fins i tot els autors que pretenen aplicar el marc teòric del colonialisme de població a les conquestes medievals ho fan amb molta cautela. P. O’Flanagan ha inclòs la conquesta de la península Ibèrica pels regnes hispànics cristians durant l’Edat Mitjana en un treball sobre els orígens del colonialisme de població europeu. Però en cap moment no s’hi refereix de forma oberta com un procés de *settler colonialism* i, dins el mateix text, afirma que “it might be cogently argued that this investigation of settler colonialism should start on [the Canarian archipelago], as it was the first one to be ‘discovered’ by Europeans.”¹⁶ És a dir, O’Flanagan ha acabat reproduint igualment la divisió clàssica entre medieval i modern i entre europeu i atlàntic, en contra de la premissa del seu propi treball.

En bona part, aquesta reticència a acceptar que el colonialisme medieval va ser la primera manifestació del colonialisme de població europeu sembla resultar del desconeixement dels processos de conquesta i colonització que van tenir lloc a Europa durant l’Edat Mitjana. Els arguments esgrimits per C. Lloyd i J. Metzger per justificar la seva decisió de no homologar el colonialisme de població medieval al modern en són un bon exemple. Segons P. Wolfe, el colonialisme de població pretén reproduir la societat colonitzadora a les regions conquerides mitjançant l’eliminació dels nadius i la seva suplantació per colons procedents de la metròpoli. Com s’explicarà a continuació, aquesta és una característica que comparteixen tots els fronts d’expansió de l’Europa medieval, des de la península Ibèrica fins al Bàltic –tot i que la compleció i l’èxit dels processos de substitució varià en cada cas.¹⁷ No obstant això, Lloyd i Metzger consideren que el colonialisme medieval difereix del modern perquè no resultà en la creació d’allò que ells anomenen “settler societies.” Malgrat que no defineixen aquest concepte, els autors semblen referir-se als Estats colonials que es van independitzar dels imperis europeus entre els segles XVIII i XX, com els Estats Units, Sudàfrica i Austràlia. Des del seu punt de vista, la integració “[of] the frontier-extending colonization into the political, cultural, and economic structures of the ‘sending societies’ did not allow for the evolution of specific settlers’ entities that could be distinguished from their home based societies.” Per tant, “the

¹⁵ Bartlett 1994; Baschet 2006; Bishko 1952; Íd. 1956; Fernández-Armesto 1994; Sánchez-Albornoz 1970; Verlinden 1954. Es pot trobar un recull més extens dels autors que han tractat la relació de filiació entre les conquestes medievals i les modernes a Retamero i Torró 2018: 1-3.

¹⁶ O’Flanagan 2017: 38.

¹⁷ A Livònia (Letònia i Estònia), per exemple, sembla que l’assentament de colons estigué restringit a l’àmbit urbà i la pagesia indígena no va ser suplantada per camperols metropolitans (Pluskowski, et al. 2011: 205).

history of contiguous territorial expansion in the western world via settlement may largely be characterized as *settler colonization* without the creation of *settler societies*.”¹⁸ Allò que Lloyd i Metzger no tenen en compte és que els Estats-nació europeus sorgits d’aquests processos de “contiguous territorial expansion” són les “settler societies.” Països com Espanya i Rússia, de la mateixa manera que Austràlia i els Estats Units, són fruit de la colonització. La colònia i el país són indestriables.

Paradoxalment, l’únic cas que Lloyd i Metzger estan disposats a considerar com un precedent del colonialisme de població és el dels Estats llatins creats arran de la Primera Croada del 1095-9, malgrat que va ser l’espai de colonització medieval que va rebre menys colons europeus.¹⁹ Des del seu punt de vista, els Estats croats són una forma primitiva de les societats colonials modernes perquè s’hi desenvolupà “a locally distinct civilization, mixing western with oriental cultural and social traits and constituting, as mentioned above, a localized feudal hierarchy led by the settling Franks and serving their particular political and economic interests.” Resulta particularment sorprenent que considerin aquesta colònia mestissa de Terra Santa una precursora de les “settler societies” europees creades a Amèrica, Àfrica i Oceania a partir del segle XVI, quan moltes de les societats colonials instaurades en aquests continents han exhibit un profund menyspreu envers les cultures locals i han mantingut els nadius estrictament segregats dels colons fins a l’actualitat.²⁰ D’altra banda, els autors semblen ignorar que el fenomen de la hibridació cultural va ser present a totes les fronteres de colonització de l’Europa medieval, normalment en contra de la voluntat de les autoritats polítiques. Ho demostra el cas dels “Old English” d’Irlanda, els descendents dels colons anglonormands establerts a l’illa després de la invasió del 1169. Aquests van desenvolupar una identitat cultural mixta anglo-gaèlica que despertà la desconfiança de les onades posteriors de colonització anglesa i escocesa, que els consideraven una “raça degenerada.”²¹

Una postura igualment desconcertant és la de S.J. Connolly, que en el seu treball sobre el colonialisme de població anglès a Irlanda durant l’Edat Mitjana i l’Època Moderna ha afirmat que la d’Irlanda és l’única conquesta medieval que pot ser considerada pròpiament *settler colonial*. Malgrat admetre que formà “part of a wider European process,” Connolly opina que

¹⁸ Lloyd i Metzger 2013: 10.

¹⁹ Torró 2000a.

²⁰ Lloyd i Metzger 2013: 11.

²¹ Sobre el cas irlandès, vegeu Connolly 2017: 49-52; Finan 2004: 23-9 i 96; Lydon 1995.

la irlandesa va tenir un caràcter polític diferent a la resta. Els seus arguments s'encavalquen i contradiuen amb els de Lloyd i Metzer. Connolly considera que “elsewhere, expansion was by means of what has been described as ‘a kind of cellular multiplication’. Conquest was the work of independent entrepreneurs, not states, and the outcome was the creation of autonomous new units, like the kingdom of Jerusalem, rather than the subordination of one territory to another.”²² Allò que feia del cas llevatí l'única “settler society” de l'Europa medieval des del punt de vista de Lloyd i Metzer, serveix com a argument a Connolly per a defensar que els processos de conquesta i colonització empresos fora d'Irlanda no poden ser considerats com a colonialisme de població. Aquest comentari de l'historiador irlandès sembla ignorar, per exemple, que les conquestes efectuades pels cristians a la península Ibèrica entre els segles XI i XV van ser dirigides per les monarquies hispàniques. Els prínceps cristians no només van assumir el lideratge militar de les campanyes, sinó que van dirigir el repartiment de la terra capturada als musulmans entre els conqueridors i l'assentament de colons als territoris ocupats.²³

Tant Connolly com Lloyd i Metzer justifiquen les seves decisions amb la mateixa cita del llibre *The Making of Europe* (1993), de R. Bartlett. En aquest volum, el medievalista anglès analitzà per primera vegada totes les conquestes que van tenir lloc a les fronteres de l'antic imperi carolingi durant l'Edat Mitjana com un únic procés d'expansió colonial que portà a la construcció de l'Europa moderna. Segons Bartlett, a partir del segle XI, els territoris catòlics de l'Europa occidental i central, coneguts col·lectivament com la “Cristiandat llatina,” van estendre la seva cultura política i religiosa i les seves estructures d'organització social mitjançant la conquesta dels territoris que es trobaven als seus confins i el trasllat i l'establiment de colons que garantien la reproducció del sistema.²⁴ Els colonitzadors van ampliar els límits de la Cristiandat llatina gràcies a la implantació de viles, parròquies i senyories que replicaven “the social framework they knew from back home. The net result ... was not the creation of ‘colonies’, in the sense of dependencies, but the spread, by a kind of cellular multiplication, of the cultural and social forms found in the Latin Christian core.”²⁵ Lloyd, Metzer i Connolly han emprat aquest fragment per afirmar que Bartlett “claimed that unlike the settled colonization of

²² Connolly 2017: 50.

²³ Vegeu, per exemple, els treballs recollits a Guinot, Enric, i J. Torró, eds. *Repartiments a la corona d'Aragó (segles XII-XIII)*. València: Publicacions de la Universitat de València.

²⁴ Sobre el concepte de “Cristiandat llatina” i la denominació dels habitants de l'Europa occidental i central durant l'Edat Mitjana com a “llatins” o “francs,” vegeu Bartlett 1994: 18-23 i 101-5.

²⁵ *Ibid.*: 306.

the modern era ... [la colonització medieval] was mostly one of integration and replication and not of permanent political subordination.”²⁶ El “colonialisme modern” al qual es refereix Bartlett és el colonialisme “clàssic” del qual P. Wolfe, L. Veracini i altres investigadors han intentat distingir el de poblament. Bartlett descriu l’imperialisme dels segles XIX i XX com un sistema basat en la interdependència entre l’Europa industrialitzada i els territoris colonitzats que li proporcionaven matèries primeres i un mercat per vendre els productes manufacturats metropolitans.²⁷ Res a veure amb les conquestes medievals amb les quals ell treballava, que no només són homologables al colonialisme de població modern teoritzat per Wolfe, sinó que en són la infantesa.²⁸ L’inici de l’expansió transatlàntica als segles XIV i XV no representa una fractura respecte de la tradició de conquestes medievals, ans el contrari. Com han afirmat F. Retamero i J. Torró, les conquestes medievals i les atlàntiques formen part d’una llarga sèrie de “unending conquests”²⁹ que se succeeixen les unes a les altres ininterrompudament, des de les primers i modestes invasions del segle XI fins a la creació dels grans imperis oceànics moderns.

A mitjan segle XI, els territoris de la Cristiandat llatina van començar a llançar campanyes sistemàtiques de conquesta contra la regions que es trobaven als seus marges. Entre els segles XI i XV, l’Europa franca va créixer en totes direccions i suplantà societats molt diverses a mesura que avançava. Sense abandonar el continent, els llatins es van enfrontar a musulmans i bizantins a les penínsules Ibèrica i Itàlica, als pobles celtes cristians de Bretanya i les illes Britàniques i als pagans nòrdics i eslaus d’Escandinàvia i l’est d’Europa. L’expansió de la societat llatina en tots aquests fronts pot ser rastrejada tant en el registre escrit com en l’arqueològic. R. Bartlett, per exemple, va fer servir la fundació de diòcesis catòliques per a constatar la progressió del colonialisme franc. A principis del segle X, la Cristiandat llatina estava integrada, exclusivament, pels antics dominis de Carlemany –la major part de la Gàl·lia, la meitat nord de l’actual Itàlia, les regions germàniques occidentals-, els territoris cristians del nord de la península Ibèrica i, fins a un cert punt, les illes Britàniques. Tres-cents anys després,

²⁶ Lloyd i Metzger 2013: 13. Vegeu, també, Connolly 2017: 50.

²⁷ Bartlett 1994: 306-7.

²⁸ R. Bartlett no entrà a valorar obertament la relació entre les conquestes medievals i les modernes, però sí que va concloure *The Making of Europe* afirmant que “the European Christians who sailed to the coasts of the Americas, Asia and Africa in the fifteenth and sixteenth centuries came from a society that was already a colonizing society. Europe, the initiator of one of the world’s major processes of conquest, colonization and cultural transformation, was also the product of one” (Ibíd.: 314).

²⁹ Retamero i Torró 2018: 3.

vers el 1200, hi havia vuit-centes diòcesis lleials al Papa de Roma, en una xarxa que s'estenia sense interrupcions de Lisboa al Bàltic i d'Escòcia a Sicília.³⁰

Actualment, manca una explicació satisfactòria sobre què generà aquest impuls expansionista. Molts historiadors han cercat el motor del colonialisme medieval europeu en el creixement demogràfic que experimentà l'Europa occidental durant les centúries centrals de l'Edat Mitjana.³¹ La Cristiandat llatina va duplicar o triplicar la seva població entre el 1050 i el 1250, coincidint amb la introducció de nous cultius i tècniques agrícoles i amb una conjuntura climàtica propícia.³² No hi ha dubte que l'augment de la població contribuï al naixement del colonialisme europeu. Si més no, la creixença demogràfica proporcionà els efectius necessaris per afrontar els processos de colonització. Però l'impuls expansionista europeu no va desaparèixer ni tant sols durant la greu crisi demogràfica del segle XIV, que és precisament quan s'inicià la lenta colonització dels dos casos estudiats en aquest treball. La tendència irrefrenable al creixement de la Cristiandat llatina sembla estar parcialment desvinculada de les oscil·lacions demogràfiques, i la majoria d'historiadors coincideix que cal cercar els seus orígens en la complexa interacció de múltiples factors. Diversos autors han fet l'esforç de sintetitzar les característiques de l'Europa medieval que van contribuir a generar aquesta dinàmica expansionista, però sense especificar quins van ser els mecanismes concrets que la van endegar. És el cas, per exemple, de les descripcions que J. Baschet i M. Mitterauer han fet dels profunds canvis que es van operar al si de la societat europea durant l'Edat Mitjana i que ajuden a entendre l'èxit del colonialisme europeu, però no el seu origen.³³ A l'hora d'exposar les causes de la dilatació de la Cristiandat llatina, no basta enumerar les característiques geogràfiques i socials que van possibilitar-ne l'expansió. Sinó que cal explicar per què el sistema social de l'Europa occidental tendí a créixer de forma inexorable durant un mil·lenni fins a abastar tot el món, per

³⁰ Bartlett 1994: 5-18.

³¹ Alguns exemples d'historiadors que consideren el creixement demogràfic la causa principal de la dilatació de la Cristiandat llatina en diferents contextos són Clemente Ramos 2018: 183-90; Connolly 2017: 49; Contamine, et al. 2000: 195-8; Lloyd i Metzger 2013: 7; Mínguez 1994: 125-30. Cap d'aquests autors, però afirma que la demografia sigui l'únic motor del colonialisme medieval. Contamine, et al., per exemple, han assenyalat que l'expansió militar i el creixement de les xarxes comercials europees entre els segles X i XII estigueren íntimament entrellaçats (2000: 173-80). Així mateix, J.M. Mínguez ha relacionat l'expansió castellana cap al sud de la península Ibèrica amb l'acumulació de terres de pastura per part dels senyors feudals, que practicaven la ramaderia extensiva (1982).

³² Les xifres de l'evolució demogràfica de l'Europa medieval són discutides. Segons les dades recollides per Contamine, et al. el creixement de la població entre 950 i el 1250 se situaria entre els 22,6 o 42 milions a la primera data i els 54,4 o els 61 a la segona (2000: 128-9). Entre mitjan segle XI i mitjan segle XIII, Anglaterra va passar d'1,5 a 3,7 milions d'habitants, el països germànics, de quatre a 10,5 milions, l'actual Itàlia, de cinc a deu, i França, de sis a quinze (Baschet 2006: 125).

³³ Baschet 2006; Mitterauer 2010.

què transformà o anihilà totes les formes alternatives d'organització social que trobà, i quin paper van jugar els individus que van participar activament en aquest procés multiseccular.

Bona part dels intents d'explicar el motor primer del colonialisme de població europeu confonen les causes del fenomen amb les pressions conjunturals que poden haver generat el medi de cultiu propici per al seu desenvolupament. Les solucions que adopta una societat per fer front als reptes plantejats per fenòmens com el creixement demogràfic, l'escassetat de recursos o els canvis tecnològics sobtats depenen principalment dels interessos dels sectors socials amb capacitat de prendre decisions polítiques.³⁴ Qualsevol intent d'explicar els orígens i els mecanismes de reproducció del colonialisme de població europeu serà incomplet si no té present els objectius particulars dels individus que hi van participar i que el van dirigir. No es pot analitzar el colonialisme de la mateixa manera que s'estudien fenòmens mecànics. La dilatació de la Cristiandat llatina i la seva prolongació moderna amb les conquestes transoceàniques van beneficiar enormement a col·lectius concrets de la societat europea occidental, a costa de la supervivència de les poblacions indígenes i, també, de molts europeus.

Malgrat ser plenament conscient de la necessitat de trobar una explicació coherent als orígens del colonialisme de població europeu, P. Wolfe evità entrar de ple en el debat. El 1999, esmentà de passada que en estudiar la "lògica d'eliminació" inherent a aquesta forma de dominació colonial, analitzava "what might be called the settler-colonial will, a historical force that ultimately derives from the primal drive to expansion that is generally glossed as capitalism."³⁵ Conscient que una afirmació tant vaga com aquesta era insuficient, uns anys després tornà a fer referència a aquesta qüestió, concedint que,

of itself, however, modernity cannot explain the insatiable dynamic whereby settler colonialism always needs more land. The answer that springs most readily to mind is agriculture, though it is not necessarily the only one. The whole range of primary sectors can motivate the project. ... Sooner or later, miners move on, while forests and fish become exhausted or need to be farmed. ... In settler-

³⁴ Sobre aquesta qüestió, vegeu el brillant article de J. Kemeny "*Economic Interests*" versus "*Economic Pressures*". Segons aquest autor, "explanations based on the vague notion of 'impersonal pressures' are incomplete ... A full explanation must allocate responsibility among the social groups participating in the change. ... This 'pressure' cannot dictate the direction in which this change will occur. That is, in each situation there will be a number of social groups responding in different ways to these changes and the outcome will be the result, not of the pressure itself, but of the interaction. Thus, in any one situation, and in response to any one 'economic pressure' there may be several ways in which the members of the various social groups concerned may react. ... Pressures can only provide a motive for members of various social groups to seek change. ... The outcome can be explained in terms of the ability of the members of a social group (or groups) to influence the direction of change in ways which strengthen *their* economic and social position at the expense, if necessary of those in other social groups" (1972: 218-9). L'èmfasi és de l'autor.

³⁵ Wolfe 1999: 167.

colonial terms, this enables a population to be expanded by continuing immigration at the expense of native lands and livelihoods. The inequities, contradictions and pogroms of metropolitan society ensure a recurrent supply of fresh immigrants –especially ... from among the landless. In this way, individual motivations dovetail the global market's imperative for expansion.³⁶

La solució insinuada per Wolfe potser peca de ser sintètica i un pel mecanicista, però apunta en una direcció interessant, ja que ofereix la possibilitat d'explorar la relació entre la necessitat – aparentment impersonal i inexorable- de créixer que té el sistema, amb els interessos individuals de les persones que van impulsar la colonització. És a dir, confereix una motivació humana –i no “natural”- al motor inicial del colonialisme europeu.

R. Bartlett ha fet un dels intents més reeixits del medievalisme de trobar una explicació raonable a la dilatació de la Cristiandat llatina. L'historiador anglès ha relacionat la “diàspora aristocràtica” dels segles XI, XII i XIII –l'emigració de multituds de cavallers francs fora de la Cristiandat llatina per aconseguir terres pròpies- amb la transformació que sofrí la família aristocràtica europea durant l'Alta Edat Mitjana.³⁷ A partir del segle IV, l'Església impulsà la reforma gradual de les estructures de parentiu de l'Europa occidental. Els canvis introduïts anaven dirigits a trencar les relacions entre parents colaterals i a restringir el nombre d'individus que tenien dret a reclamar una part del patrimoni familiar. Pràctiques fins llavors habituals, com els matrimonis entre cosins, el concubinatge i l'adopció, garantien la no dispersió dels béns familiars i, en conseqüència, la cohesió i l'autonomia econòmica i política dels grups de parents extensos. La prohibició de les estratègies matrimonials i reproductives tradicionals va permetre a l'Església debilitar els grups de parentiu extens i accedir al seu patrimoni mitjançant donacions més o menys voluntàries.³⁸ Aquest procés de fragmentació i atomització de la família europea es va accelerar a partir del segle IX, amb l'inici de la llarga reforma de l'Església catòlica. Va ser llavors quan el tabú de l'incest, l'èmfasi en el llinatge patrilineal i en la figura de l'hereu universal –que normalment estigué associada al primogènit mascle- van portar a la proliferació del nombre de nobles que es van veure exclosos dels patrimonis familiars. Els fills menors es veien obligats a abandonar el seu lloc d'origen per anar a cercar fortuna pel seu compte, fos com a cavallers, com a eclesiàstics, com a mercaders o com a juristes de les naixents corts

³⁶ Wolfe 2006: 395.

³⁷ Bartlett 1994: 43-51.

³⁸ Goody 2001: 39-55.

principesques. Aquests nobles desheretats, coneguts com a *iuventes*, es veien obligats a posposar el matrimoni i la possibilitat de tenir descendència legítima pròpia fins al moment que aconseguissin acumular un patrimoni suficient per esdevenir ells mateixos terratinents i senyors de vassalls. Aquest cicle d'exclusió i vida errant es repetia amb cada nova generació, fent les fronteres de la Cristiandat llatina de joves cavallers que frisaven per construir un patrimoni amb el qual fundar llinatges propis.³⁹

El principal interès de la proposta de Bartlett és que també permet explicar l'origen de les migracions pageses que van sostenir els progressos militars a les fronteres de la Cristiandat llatina. Els canvis operats en les estructures de parentiu i els sistemes de gestió i distribució dels patrimonis familiars a l'Alta Edat Mitjana van afectar igualment als plebeus.⁴⁰ Les parenteles extenses, que antigament havien estructurat les activitats productives de la pagesia europea, van ser fracturades com a resultat de la tendència creixent a reduir el nombre d'individus que tenien dret a les herències familiars i de l'enduriment de les normes contra l'endogàmia. El debilitament de les estructures de parentiu facilità la imposició del domini dels emergents senyors feudals sobre les terres de la pagesia, convertint els camperols en mers usufructuaris. J. Goody ha assenyalat que les reformes dirigides a restringir el nombre d'hereus legítims disponibles que impulsà l'Església romana des del segle IV van incrementar la seva capacitat d'acumular riquesa gràcies a donacions pietoses, encastant-se així en els grups de parentiu com un legatari més.⁴¹ Tant els nobles laics com els eclesiàstics van fer servir pràctiques gentilícies tradicionals com la “profilliació” per inserir-se en els llinatges pagesos i desarticular-los des de dins. Com van explicar A. Barbero i M. Vigil fa més de quaranta anys, aquestes “donaciones con adopció” –segons les quals un propietari llegava en vida els seus béns a un senyor laic o un monestir a canvi de manutenció- eren “un instrumento que servía para romper la cohesión

³⁹ El capítol de R.I. Moore “Sex and the Social Order” és complementari a la teoria de Bartlett i ajuda a entendre millor la dinàmica circular d'aquest procés de conversió dels fills menors de la noblesa en caçadors de fortuna (2008: 65-97). Malgrat tot, fa l'efecte que el factor determinant no va ser tant la difusió de la figura de l'hereu universal i de la primogenitura masculina –que varià enormement en funció del territori- sinó el trencament de les famílies extenses com a unitats de gestió patrimonial. La divisió del patrimoni familiar entre tots els fills d'un matrimoni en un context de fragmentació de les parenteles podia tenir el mateix efecte que l'exclusió de la majoria d'hereus en benefici d'un de sol. Disposar de drets d'accés igualitaris als béns familiars només és beneficiós si el patrimoni es conserva indivís i, per tant, la supervivència individual no depèn exclusivament de la porció que correspon a cada hereu i de la seva capacitat de treballar-lo en solitari. Sobre aquesta qüestió, vegeu Torró 1993.

⁴⁰ El grau de fragmentació, però, no va ser el mateix per a tots els sectors socials. Les dinasties principesques i la noblesa van conservar un nombre més gran de pràctiques pròpies de les antigues estructures de parentiu extens –com les necròpolis familiars- que no pas les classes dominades (Barbero i Vigil 2015: 371; Demade 2018: 551). Vegeu les reflexions de J. Demade sobre la creació de les “communautés d'habitants” i el seu paper en la “déparentélisation” de la pagesia europea medieval (2018).

⁴¹ Goody 2001: 40-7.

económica y social que daba la consanguinidad.” Així, els beneficiaris de les adopcions esdevenien membres de ple dret dels llinatges i podien accedir lliurement al patrimoni col·lectiu i alienar-ne una part.⁴²

Entre els segles IX i XI, la pagesia europea va ser sotmesa a un doble procés d’atomització i desposseïció que pretenia debilitar-la políticament i desvincular-la de la terra per tal de limitar la seva capacitat d’organitzar autònomament la producció agrícola. Els camperols de l’Europa post-carolíngia van ser obligats a sotmetre’s a una nova disciplina productiva imposada pels senyors de renda que, en comptes d’estar dirigida a assegurar la reproducció del grup pagès, prioritzava la generació de collites susceptibles de ser acumulades i comercialitzades, com els cereals panificables, el vi i l’oli. La direcció feudal de la producció comportà una reordenació integral del treball agrícola per a imposar pràctiques i calendaris fàcils de supervisar i fiscalitzar per part dels agents senyorials, encara que fossin en detriment de la productivitat i de les condicions de vida dels camperols. Vers el segle XI, la major part de la pagesia franca ja no decidia què, com ni quan es produïa a les terres que treballava. La feudalització generà un nou tipus de pagesia, una pagesia fragmentada en famílies nuclears isolades de les antigues xarxes de parentiu, políticament dèbil i disciplinada en el compliment dels processos i calendaris de treball feudals i el pagament de la renda.⁴³ Va ser aquesta nova pagesia franca que subministrà els milers de colons que van sostenir i consolidar la dilatació de la Cristiandat llatina.

La família nuclear pagesa, vulnerable i fàcil de traslladar, va esdevenir la unitat bàsica a partir de la qual es va organitzar la colonització de les fronteres europees. La nova societat llatina desenvolupà una capacitat inusitada de generar camperols desposseïts o que anhelaven aconseguir més terres a les fronteres.⁴⁴ Malgrat no ser-ne els protagonistes, les fonts escrites de l’època reten compte de la participació de pagesos en expedicions colonials, fins i tot més enllà dels confins del continent. La crida a la croada d’Urbà II a Clermont el 1095 va rebre resposta immediata de “le petit peuple dénué de ressources, mais fort nombreux,” que formà “une

⁴² Barbero i Vigil 2015: 384. Malgrat haver estat publicat als anys 1970, l’estudi que A. Barbero i M. Vigil van fer sobre la relació entre la formació del règim feudal al nord de la península Ibèrica i la transformació de les estructures pageses de parentiu ofereix encara valuoses reflexions (Ibíd.: 354-404).

⁴³ Barceló 1988a, 1995, 1996b. Al llarg de la tesi es farà servir el terme “feudal” per a designar els poders polítics locals acumuladors de renda sorgits a partir del segle IX a l’Europa post-carolíngia. En la mateixa línia que J. Torró (2019: 33), s’ha optat per fer servir aquest terme historiogràfic per qüestions pràctiques, sense intenció de prendre part en la complexa polèmica sobre la conveniència de seguir usant-lo.

⁴⁴ Bartlett 1994: 134-8; Torró 2000a: 991-3, 2001, 2006: 98-100.

immense armée” de milers de plebeus sota la direcció del predicador Pere l’Ermità i marxà a peu a Terra Santa per a ser exterminada a les portes de Nicea.⁴⁵ Les empreses colonitzadores més humils també trobaven camperols prests a marxar –o que podien ser obligats a traslladar-se.⁴⁶ Segons un fragment de la *Crònica dels Eslaus* de Helmold de Bosau, als anys 1140, el comte Adolf II d’Holstein envià emissaris als Països Baixos i l’oest d’Alemanya a cercar colons per a poblar la península de Wagria (Holstein, Alemanya), “saying that whoever was oppressed by shortage of land should come with their families.” Arran de l’oferiment del comte, “there arose an innumerable multitude from various nations, who took their families and chattels and came ... to take possession of the land he had promised them.”⁴⁷

Aquesta capacitat de l’Europa llatina de generar colons va ser la clau de l’èxit de les seves conquestes.⁴⁸ Cada invasió era seguida de l’arribada de camperols que substituïen les poblacions locals i treballaven les terres capturades. Els colons metropolitans armats funcionaven com una sort de força d’ocupació barata disposada a defensar els avanços territorials de la Cristiandat, perquè les seves famílies i hisendes depenien de l’èxit de la colonització. La creació de nuclis de pagesos metropolitans a les regions conquerides “estabilitzava una presència colonial hostil, disposada a mantenir (i incrementar) els seus patrimonis i a exercir una pressió permanent sobre les comunitats andalusines immediates.”⁴⁹ La dimensió militar de la colonització cristiana d’al-Àndalus ha estat a bastament estudiada i es coneix amb detall com els colons hispànics es van organitzar en milícies veïnals autònomes que van participar en la defensa de la frontera i es van dedicar al saqueig sistemàtic de la població andalusina.⁵⁰ Però la finalitat última de la colonització anava molt més enllà del mer interès a

⁴⁵ Hanne 2012: 92.

⁴⁶ Malgrat que els textos medievals citats fan referència a la predisposició dels camperols francs a marxar a les fronteres de la Cristiandat, els mecanismes que van fer possible el poblament de les regions conquerides són encara poc coneguts i no es pot descartar que una part dels desplaçaments fossin forçats per la noblesa. Els estudis d’A. Virgili sobre la conquesta i colonització de Tortosa i les comarques meridionals de l’actual Catalunya a mitjan segle XII indiquen que el poblament va ser dissenyat i dirigit per professionals coneguts com a *establidors*. Els castlans i els cavallers al servei dels grans magnats designaven els llocs d’assentament i els *establidors* assumien els costos de reclutar i traslladar els colons als nous nuclis de població a canvi de beneficiar-se del cobrament de les rendes que aquests generessin. S’ignora fins a quin punt els desplaçaments de camperols concertats pels *establidors* van ser voluntaris (Virgili 2003, 2007, 2010).

⁴⁷ Bartlett 1994: 136.

⁴⁸ La importància fonamental que l’establiment de camperols als territoris ocupats tenia per a consolidar les conquestes és palesa quan es compara l’èxit a llarg termini que els conqueridors llatins van tenir a al-Àndalus amb la poc reeixida experiència colonial a Síria i Palestina (Torró 2000a, 2012b).

⁴⁹ Torró 2006: 69.

⁵⁰ Sobre les milícies vilatanes ibèriques durant l’Edat Mitjana i el paper militar que complien els veïns dels assentaments fronterers, vegeu Lourie 1966; García Fitz 2001; Íd. 2016; González Jiménez 1985, 1988, 1992, 1993; Powers 1999; Torró 2001, 2007, 2018; Virgili 2018a.

controlar militarment els territoris ocupats. Les conquestes feudals no pretenien establir dominis senyoriais sobre les poblacions indígenes i sostenir-los amb el suport de petits grups de colons armats. Al contrari, les invasions tenien com a objectiu la transferència de la gestió de les terres custodiades per les poblacions autòctones a mans de la pagesia llatina. Aquest propòsit és particularment palès a la península Ibèrica, on les expedicions de conquesta organitzades per l'aristocràcia i l'Església llatina contra al-Àndalus només contemplaven l'apropiació de la terra, no la incorporació a la societat colonial de la població nativa, que esdevenia prescindible amb la colonització.⁵¹ El principal vector de desposseïció dels indígenes i de reproducció del règim feudal fora de la Cristiandat llatina foren els colons-camperols francs més que no pas els cavallers. Sense colons que substituïssin la pagesia nadiua, aquesta no podia ser eliminada.

La implementació sistemàtica de la pràctica de substituir les poblacions indígenes per colons, que és la característica bàsica del colonialisme de població, planteja una qüestió fonamental que va ser formulada explícitament per P. Wolfe el 2006: “if the natives are already agriculturalists,” com és el cas d'al-Àndalus i Gran Canària, “then why not simply incorporate their productivity into the colonial economy?”⁵² És a dir, per què els europeus van concebre de forma gairebé invariable la colonització com un procés de substitució de la població nativa per colons procedents de la metròpoli quan, aparentment, hauria estat més fàcil aprofitar la mà d'obra local? Segons el mateix Wolfe, la resposta rau en el fet que els colons no estaven únicament interessats a apropiar-se del producte agrícola, sinó que el seu objectiu era alterar completament les formes d'organització social i de la producció indígenes. Aquesta característica, que distingeix el colonialisme de població d'altres formes de dominació, ja havia estat observada abans per M. Barceló per al cas d'al-Àndalus. Totes i cada una de les conquestes que els regnes cristians peninsulars van protagonitzar entre els segles XI i XV van encetar processos de substitució de la població indígena. En alguns casos, com el de la Baixa Andalusia, van ser molt ràpids i van suposar el buidatge de tot el territori en poques dècades. En altres, com el de València, s'optà per la creació de reserves indígenes sota control de les autoritats colonials que van perdurar durant gairebé quatre-cents anys, fins a la seva expulsió de la península a principis del segle XVII. En qualsevol cas, el final sempre va ser el mateix: l'eliminació de la societat indígena.

⁵¹ Barceló 2005b: 66.

⁵² Wolfe 2006: 396.

2.2. La lògica d'eliminació i el control dels processos productius

En un article sobre la colonització sionista de Palestina, P. Wolfe exposà com la substitució sistemàtica de la població palestina per famílies europees va ser fonamental per a formar l'Estat d'Israel i garantir la seva independència política. A diferència de moltes altres colònies de poblament europees, la israeliana no va tenir la capacitat de desposseir de forma obertament violenta els pobladors indígenes fins a la guerra del 1948-9, de manera que van haver de recórrer a la compra –per mitjans més o menys legals- de la terra. A diferència de la propietat plena occidental, el dret local palestí no vinculava l'usdefruit al domini eminent i els agricultors que treballaven les finques tenien drets d'ús sobre la terra que no podien ser alienats unilateralment pels propietaris. Les finques que adquirien els colons jueus estaven associades a famílies de palestins que n'havien estat els gestors durant generacions, independentment dels canvis de propietari, i la seva permanència estava emparada per la llei. Inicialment, els jueus d'Europa de l'Est que es van traslladar a Palestina van respectar la tradició i van emprar la mà d'obra nativa per a treballar les terres que havien comprat. Però, a principis del segle XX, el nou moviment sionista renuncià a aquesta pràctica i creà un mercat de treball separat de la resta del territori per a assegurar que els propietaris contractessin només treballadors jueus. La presència d'agricultors indígenes a les terres dels colons era contradictòria amb l'objectiu sionista de crear una comunitat econòmicament i políticament autònoma que pogués funcionar al marge de les xarxes d'intercanvi i de la força de treball palestines i, sobretot, que no estigués constreta per les opcions productives dels indígenes.⁵³

La política d'adquisició de terres a Palestina del moviment sionista durant la primera meitat del segle XX estigué dirigida a crear extensos blocs compactes de propietat jueva on només vivien i treballaven colons i que operaven al marge de la llei i els costums locals. Els dirigents de l'emergent Estat d'Israel van fomentar la creació de zones completament lliures d'indígenes, fins i tot al preu de comprar camps que trigarien anys a poder ser llaurats pels colons. En aquestes àrees d'exclusió, els israelians podien actuar com un Estat a l'ombra, ja que

⁵³ Wolfe 2012.

el domini directe de la terra els proporcionava un poder fàctic que no esdevindria legal fins a la declaració d'independència del 1948. Van ser les “unbroken expanses of Jewish ownership” creades subreptíciament durant les primeres dècades del segle XX que van proporcionar als israelians “a disciplined population with a territorial base and an adequately-funded state apparatus possessed of military resources and a functioning hierarchy of command,” que van ser fonamentals a l'hora d'imposar-se sobre la majoria indígena i construir un Estat europeu a la seva terra.⁵⁴

El cas de Palestina, posa de relleu dos aspectes del colonialisme de població que són fonamentals per entendre la colonització d'al-Àndalus i les illes Canàries a la Baixa Edat Mitjana. En primer lloc, l'estudi de Wolfe sobre el colonialisme sionista demostra que els colons no només cobejaven la terra dels indígenes per a beneficiar-se de la feina nadiua, sinó que tenien l'objectiu de transformar radicalment els sistemes productius locals, prescindint de la força de treball indígena, si fos necessari. I, en segon lloc, il·lustra clarament la capacitat i la voluntat dels colons de generar i imposar sobiranes noves als espais de colonització amb les quals substituir les estructures socials i polítiques preexistents.

És la voluntat dels colonitzadors de privar els indígenes de la capacitat de gestionar autònomament la terra que explica els processos de desposseïció massiva i de substitució de poblacions encetats pel colonialisme de població. La lògica d'eliminació inherent a aquesta forma de dominació colonial, que ha estat tradicionalment associada a la modernitat, és una prolongació de processos iniciats al continent europeu durant l'Edat Mitjana. Les societats que es trobaven fora de l'Europa franca –com les regions cèltiques, Escandinàvia, bona part de l'Europa central i de l'est, la península Ibèrica i la meitat sud de l'actual Itàlia- van quedar al marge de bona part dels canvis que hi van tenir lloc durant els segles IX i XI. Quan la flamant Cristiandat llatina començà a estendre les seves fronteres a costa d'aquests territoris, ho va fer amb l'objectiu d'implantar-hi la seva nova lògica social. A partir del segle XI, els intel·lectuals llatins van elaborar un ideari bel·licista i expansionista que menystenia les poblacions susceptibles de ser colonitzades i les caracteritzava com a bàrbares i subdesenvolupades. Va ser

⁵⁴ Ibid.: 153. Per aquest mateix motiu els terratinents prussians temien l'arribada massiva d'immigrants polonesos a les regions orientals de l'imperi Alemany a finals del segle XIX i principis del XX. Segons J. Kemeny, “the Junkers had much to lose by the Polonization of the Ostmark. They clearly foresaw that this process was establishing **an increasingly consolidated compact mass of Polish-owned and Polish-worked land around them, resulting in increasing demands for Polish autonomy and eventual incorporation into an independent Polish State.** When this occurred the Junker estates would become enclaves of German-owned property, and a minority interest in an alien, if not antagonistic State” (1972: 223).

en aquesta època, per exemple, que es va invertir la concepció que l'Europa franca tenia dels pobles cèltics. Fins a aquest moment, les comunitats monàstiques celtes –principalment les irlandeses- havien gaudit de gran prestigi a tot el continent a causa del paper determinant que havien jugat en l'evangelització de l'Europa occidental alt medieval. Però, arran de la conquesta normanda d'Anglaterra el 1066, irlandesos, gal·lesos i escocesos van passar a ser descrits com a pobles primitius i degenerats, que eren “Christians only in name, pagans in fact.”⁵⁵

Al segle XII s'aprecia clarament el desenvolupament d'una identitat comuna de les poblacions que vivien dins l'òrbita franco-normanda i alemanya, els coneguts com a “llatins” o “francs.” Aquesta nova identitat llatina va néixer de la contraposició entre les formes d'organització social pròpies de l'Europa reformada i les de les poblacions exteriors, concebudes ara com a endarrerides o errònies.⁵⁶ A partir dels segles X i XI, la societat europea occidental, que s'identificava ella mateixa amb la Cristiandat universal, esdevingué una societat cada vegada més ortodoxa, excloent i discriminatòria. Qualsevol desviació de la norma llatina era vista com a irracional i aberrant i, en conseqüència, havia de ser corregida o destruïda.⁵⁷ Com demostra el cas dels països celtes, vers el 1100, professar la fe cristiana i ser lleial al pontífex de Roma ja no constituïen mèrits suficients per a ser reconegut com a part de la Cristiandat. En paraules de R. Bartlett, “the expansion of the High Middle Ages was a matter not simply of Latin Christendom growing, but of the territorial growth of a certain kind of society.”⁵⁸ Les conquestes exteriors efectuades pels cavallers francs tenien una important dimensió civilitzadora, ja que pretenien refer les regions ocupades a semblança de l'Europa llatina. Però, per aconseguir-ho, havien de sotmetre les poblacions natives al mateix procés llarg i violent d'enquadrament que havia sofert la pagesia llatina i que havia facilitat el control i la fiscalització dels seus processos productius.

La importància que la transformació dels sistemes productius indígenes va tenir per als invasors va ser expressada pels mateixos apòlogistes de les conquestes. R.R. Davies apuntà per al cas dels territoris celtes de les illes britàniques que “the coming of the Anglo-Normans represented the triumph of a vibrant, confident, aggressive economic mentality which had come

⁵⁵ Bartlett 1982: 169.

⁵⁶ *Ibid.*: 172-6, 1994: 18-23.

⁵⁷ Iogna-Prat 2016: 21, 79-84 i 108-15. R.I. Moore ha explorat a bastament aquest tema en el seu llibre *The Formation of a Persecuting Society* (2007).

⁵⁸ Bartlett 1994: 23.

to dominate north-western Europe from the second half of the 11th century.”⁵⁹ Els colons llatins estaven imbuïts de la convicció que es trobaven en un estadi de progrés més avançat que les societats que els rodejaven i, per tant, tenien el dret i el deure de tutelar-les. Quan començà la conquesta anglonormanda d'Irlanda a mitjan segle XII, Gerald of Wales va descriure els irlandesos com un poble rude i pastorívol que vivia de forma bestial. Segons Gerald, “in the common course of things, mankind progresses from the forest to the field, from the field to the town, and to the social condition of citizens,” però la nació dels irlandesos encara vivia als boscos i a les pastures, com els seus avantpassats, “neither willing to abandon their old habits or learn anything new.” El caràcter obtús i la desídia dels irlandesos es traduïa en una manca de terres de conreu, ja que només obrien petites clarianes per a cultivar. En general, “the whole habits of the people are contrary to agricultural pursuits, so that the rich glebe is barren for want of husbandmen, the fields demanding labour which is not forthcoming.” A més, “they neither employ themselves ... in any kind of trade or mechanical art; but abandoning themselves to idleness, and immersed in sloth, their greatest delight is to be exempt from toil, their richest possession the enjoyment of liberty.”⁶⁰ El discurs de Gerald of Wales, demostra que la idea teleològica del progrés havia esdevingut un element fonamental de l'argumentari colonialista europeu ja al segle XII.

Els inicis del colonialisme europeu van coincidir amb la reivindicació de la legitimitat i les bondats de la propietat individual gràcies a la seva vinculació al treball. La tradició intel·lectual de l'Antiguitat Tardana havia tingut problemes per a justificar la imposició de drets privats sobre objectes i recursos. Segons els textos bíblics, Déu havia atorgat els béns de la terra a tota la humanitat sense fer distincions entre individus. El pas de la comunió de béns original a la propietat individual era una violació de les lleis naturals, un efecte secundari de la Caiguda. Per Sant Agustí i els filòsofs cristians alt medievals, la institució de la propietat emergí arran del Pecat Original, per a regular la vida fora del paradís de la humanitat degenerada, i el treball mitjançant el qual s'assolia era un càstig diví. La possessió individual de béns era un mal necessari, i mai no podia ser un objecte de desig.⁶¹ Aquesta concepció negativa començà a canviar a partir dels segles X i XI amb la dignificació del treball. Precisament, era el caràcter

⁵⁹ Davies 2006: 10.

⁶⁰ Giraldu Cambrensis 2000: 70.

⁶¹ Wood 2002: 17-21.

penitencial que el Gènesi atorgava al treball que va permetre el seu restabliment. P. Contamine i els seus col·laboradors han observat que “objeto de desprecio, signo de inferioridad hasta la época feudal, el trabajo se convierte ahora en el fundamento de la riqueza y de la salvación.”⁶² Va ser Sant Tomàs d’Aquino, a mitjan segle XIII, qui donà el cop de gràcia a les reserves cristianes a acceptar la legitimitat de la propietat. Per Aquino, els drets de possessió individuals eren el resultat de l’esforç i la diligència de les persones i, per tant, no eren contraris a les lleis divines, sinó que emergien de les capacitats que Déu havia atorgat a Adam abans de l’expulsió del paradís. Segons la filosofia aristotèlica que inspirà Aquino, les coses existeixen “en potència” i només l’acció humana les pot materialitzar. En el moment que un individu aplica la seva destresa i el seu esforç a transformar la matèria potencial en un objecte útil, aquest esdevé seu i no li pot ser alienat. Durant la centúria següent, Joan de París i John Fortescue van desenvolupar la proposta d’Aquino i van fer servir el llibre del Gènesi per a demostrar que Déu havia sancionat l’ús del treball com a forma d’apropiar-se béns comuns i transferir-los en herència. Activitats com el comerç i la usura, tradicionalment menystingudes, van esdevenir formes legítimes d’acumular riquesa. L’església catòlica sancionà els guanys privats obtinguts per mercaders i financers adduint que eren la recompensa merescuda pels riscos de fallida que aquests assumien i pel benestar general que suposadament generaven amb el seu esforç.⁶³

La idea que l’esforç aplicat sobre un objecte genera propietat va informar el pensament dels filòsofs moderns que van reflexionar sobre els drets de possessió individual i sobre la legitimitat de la dominació i despossessió de societats no europees. Gradualment, i gràcies a les addicions de pensadors com Francisco de Vitoria i John Locke, es bastí la doctrina jurídica que la historiografia sobre el colonialisme coneix com a *terra nullius*. El concepte de *terra nullius* és el resultat d’unir les teories aristotèliques sobre l’origen de la propietat a la llei romana *ferae bestiae*, que reconeixia el dret d’apropiació d’objectes que abans no eren de ningú. Aquest treball intel·lectual proporcionà als colonitzadors europeus un instrument jurídic d’aplicació universal que els va permetre legitimar –als seus ulls– la imposició de drets de propietat sobre béns custodiats per altres pobles. Alguns juristes, com Francisco de Vitoria, van fer servir la llei *ferae bestiae* per a condemnar l’apropiació de les terres dels indígenes americans per part dels conquistadors, ja que consideraven provat que els nadius les havien treballades i no podien ser

⁶² Contamine, et al. 2000: 201.

⁶³ *Ibid.*: 200-3; Wood 2002: 21-41.

alienades.⁶⁴ Però, en termes generals, les potències colonitzadores europees es van negar a reconèixer la gestió indígena de la terra, per considerar-la poc adequada. *Terra nullius* constituïa una trampa insalvable per als pobles colonitzats perquè el reconeixement dels seus drets sobre els recursos depenia dels mateixos invasors que els cobejaven i que estaven interessats a apropiari-se'ls en qualitat de “primers possessors.”

L. Veracini ha fet servir el concepte de “settler gaze” per a referir-se a la ceguera selectiva de la qual feien gala els colons a l'hora de valorar si les regions que pretenien colonitzar havien estat degudament treballades per altres pobles.⁶⁵ En el cas de vastos territoris habitats per grups nòmades o seminòmades, com Amèrica del Nord o Austràlia, els europeus es van negar a admetre la capacitat d'aquestes societats d'exercir drets sobre la terra. Des del punt de vista de John Locke, “the ‘Indians’ lived in a state of nature and did not improve the land,” malgrat que molts grups indígenes de Nord Amèrica eren agricultors. Per aquest motiu, “they could exercise only limited sovereignty over it, a sovereignty easily extinguished by the coming of civil society, which could both improve the land and exercise proper legal title to it.”⁶⁶ Però els colonitzadors europeus tampoc van reconèixer els drets sobre la terra de moltes societats que practicaven formes intenses d'agricultura. Des de la perspectiva evolucionista dels colons, les societats només podien progressar d'una determinada manera i qualsevol sistema econòmic que diferís de l'europeu era una desviació de la racionalitat o un romanent del passat que, en qualsevol cas, havia de ser eliminat. La invasió convertia els nadius en “pockets of past surrounded by contemporaneity” que estaven destinades a ser destruïdes pel contrast entre el seu primitivisme i la modernitat dels colons.⁶⁷

Ja s'ha fet referència a la visió que Gerald of Wales tenia del poble irlandès, malgrat que els irlandesos eren blancs, cristians i agricultors sedentaris. Els monjos cistercencs que van encapçalar la colonització de Polònia als segles XII i XIII també van elaborar narracions que els presentaven com a pioners en un paisatge pràcticament buit i escassament modificat pels seus gestors nadius. Segons les cròniques, abans de l'arribada del Cister, “the land lacked cultivators and lay under woods / and the Polish people were poor and idle.”⁶⁸ La reticència dels colons a

⁶⁴ Fitzmaurice 2007: 6-8.

⁶⁵ Veracini 2010: 83.

⁶⁶ Gosden 2004: 28.

⁶⁷ Veracini 2010: 41. Vegeu també Wolfe 1999: 173-7.

⁶⁸ Bartlett 1994: 154.

reconèixer les estratègies de gestió de les societats colonitzades com a formes adequades d'usar la terra deriva de la seva voluntat d'imposar el sistema productiu de l'Europa feudal sobre els pobles i els territoris conquerits. Els llatins van considerar inaptes per igual les pràctiques agrícoles de la majoria de poblacions que van sotmetre, encara que fossin més productives o més sostenibles a llarg termini que les seves. Per als colonitzadors, l'única forma vàlida de gestionar els recursos era aquella que maximitzava els beneficis particulars mitjançant la generació de collites fàcils d'apropiar, acumular i comercialitzar. Només aquest tipus de treball era susceptible de generar drets sobre la terra. Qualsevol recurs sotmès a un règim productiu que respongués a una lògica diferent era considerat un bé vacant disponible per a ser apropiat per individus disposats a usar-lo adequadament.

El no reconeixement del treball indígena es va aplicar fins i tot a societats que practicaven formes d'agricultura més intensives que les dels conqueridors feudals, com al-Àndalus. El 1612, el teòleg aragonès Pedro Aznar Cardona publicà un tractat per a justificar la decisió de Felip III d'expulsar tots els descendents d'andalusins cristianitzats –coneguts com a moriscos- de la península Ibèrica. Després d'enumerar una llarga llista de raons teològiques, Aznar va incloure en la seva obra arguments agrícoles, perquè considerava que l'expulsió seria beneficiosa per al regne d'Aragó. Segons el tractadista, l'aragonesa era

tierra algo corta de suyo, y por causa dellos cortisima, pero sin ellos, fertil, copiosa y abundante, porque son muchos y buenos los lugares que ellos poseyan y no los cultivavan casi para cosa de sustancia, ni plantavan sino de higueras, cerezos, ciruelos, duraznos, y parras para pasas, y cosas de hortalizas, melones, y pepinos, dexadas en olvido las viñas importantes, los olivares fructiferos, y la cultura de los rezios campos, y el criar rebaños de animales, yeguas, bacas, carneros, puercos, y los demas empleos y tratos gananciosos que son las madres de los gruesos reditos en las republicas.⁶⁹

M. Barceló notà fa dècades que allò que molestava Pedro Aznar i molts altres tractadistes antimoriscos de l'època era el caràcter “inaprehensible” dels productes que generava l'agricultura andalusina. Les collites altament diversificades dels indígenes estaven pensades per a garantir la supervivència del grup productor, no la reproducció d'una classe acaparadora. Els colonitzadors, en canvi, fomentaven l'especialització en el cultiu del blat, la vinya i l'olivera,

⁶⁹ Aznar Cardona 1612: 2ª part, 32v-3v i 64r-v.

així com en la ramaderia extensiva, totes elles pràctiques que generaven productes susceptibles de ser més fàcilment acumulats i convertits en riquesa.⁷⁰

Les estratègies adoptades pels invasors i els resultats obtinguts van variar, però l'objectiu sempre va ser el mateix: convertir les poblacions colonitzades o, si més no, els seus territoris en una rèplica de l'Europa occidental. Algunes regions van encetar processos de feudalització més o menys autònoms dirigits pels líders polítics locals, però els principats llatins gairebé sempre hi van jugar un paper destacat, fos mitjançant la pressió militar, fos oferint consell i servint com a referent o fos gràcies a l'establiment de vincles familiars entre la noblesa franca i les aristocràcies indígenes. Dinamarca, Suècia i Escòcia són exemples d'aquestes transformacions "endògenes."⁷¹ Molts altres territoris, en canvi, no van rebre l'oportunitat de seguir voluntàriament els passos de l'Europa franca. I no només els territoris pagans de l'est d'Europa o els musulmans de les penínsules Ibèrica i Itàlica i de Sicília van ser sotmesos per la força, sinó que poblacions cristianes com els irlandesos i els gal·lesos també van esdevenir víctimes de la lògica d'eliminació del colonialisme de població. Durant els segles XII i XIII, els prínceps gal·lesos de Gwynedd van impulsar reformes jurídiques i religioses dirigides a unificar políticament els territoris que encara no estaven sota control anglès i a reformar l'Església gal·lesa. Tot i els esforços de Llywelyn ab Iorwerth i la seva família per homologar Gal·les als altres països de la Cristiandat llatina, Eduard I d'Anglaterra conquerí els darrers principats independents el 1277-82. La invasió va anar seguida de l'establiment de colons anglo-normands i flamencs al territori, que van desplaçar i segregat la població nadiua i van atacar la seva cultura fins a portar-la pràcticament a l'extinció.⁷²

La feudalització de l'Europa franca va ser un procés llarg. Malgrat que els canvis es van precipitar als segles X i XI, moltes de les transformacions que van tenir lloc al si de la societat europea durant l'Edat Mitjana van començar molt abans del col·lapse de l'imperi carolingi i no van culminar fins, com a mínim, el segle XIII.⁷³ Al llarg de la història del colonialisme de població europeu, hi ha hagut nombrosos intents de convertir els indígenes en productors compatibles amb el sistema dels colonitzadors, els quals han estat presentats com a projectes de

⁷⁰ Barceló 1996a: 45.

⁷¹ Christiansen 1997: 23-5; Davies 2006: 8, 15-20, 75-6 i 85-6.

⁷² Bartlett 1982: 173. Sobre els intents de reformar la societat gal·lesa als segles XII i XIII, vegeu els capítols II i III de Davies 2000.

⁷³ Així ho han proposat, per exemple, D. Barthélemy (2006), J. Goody (2001) i D. Iogna-Prat (2016) per als canvis operats en la noblesa, les estructures familiars i l'Església, respectivament.

conversió religiosa o d'integració en la comunitat política dels invasors. Però aquestes polítiques d'assimilació desplegadas pels règims colonials són una manifestació més de la lògica d'eliminació. Els colonitzadors ofereixen als indígenes la possibilitat d'integrar-se en la societat colonitzadora amb la condició que renunciïn completament a la seva identitat i les seves formes de vida i esdevinguin indistingibles dels nousvinguts. Per aquest motiu, les polítiques d'assimilació només tenen èxit amb casos individuals.⁷⁴

P. Wolfe il·lustrà aquest punt amb el cas del cap dels indis choctaws del Mississippí, Greenwood LeFlore. LeFlore negocià amb el govern dels Estats Units l'expulsió del seu poble cap a l'oest a canvi de romandre a la terra, esdevingué un membre destacat de la societat colonial i va fer carrera com a polític. Ell i els altres choctaws que van evitar l'expulsió tenien en comú que s'havien tornat pràcticament indistingibles dels europeus –LeFlore era fill de pare blanc-, i, arran del pacte amb el govern, van desfer tots els vincles culturals i de parentiu que tenien amb les seves tribus i van esdevenir ciutadans nord-americans i detentors de propietats individuals. Allò que distingia Greenwood LeFlore i els altres caps indis que van romandre a les seves terres de la resta de nadius que va ser expulsada “was collectivity. Tribal land was tribally owned ... As homesteaders, by contrast, the Choctaw who stayed became individual proprietors, each to his own, of separately allotted fragments of what had previously been the tribal estate, theirs to sell to White people if they chose to. Without the tribe, ... they were no longer Indians.”⁷⁵

La fragmentació de les terres tribals va ser una pràctica habitual del govern dels Estats Units al segle XIX perquè permetia desarticular les pràctiques de gestió col·lectiva tradicionals que hi estaven associades. Privant les tribus índies de la capacitat de gestionar la terra de forma conjunta i autònoma, els nord-americans limitaven radicalment l'habilitat d'aquests grups de conservar la seva cohesió interna i, per tant, d'oposar resistència al domini colonial. Els agents governamentals pretenien que l'entrega de finques individuals als indígenes fomentaria el seu esperit emprenedor i individualista i acceleraria la seva assimilació amb la societat colonial. No obstant això, l'únic resultat efectiu que va tenir la política de partició va ser facilitar l'alienació a mans de colons blancs de terres gestionades comunitàriament i la desposseïció dels nadius.⁷⁶

⁷⁴ Veracini 2010: 37-9.

⁷⁵ Wolfe 2006: 397.

⁷⁶ Chang 2011; Nichols 2018.

La lògica d'eliminació es troba a l'arrel de totes les estratègies de gestió de les poblacions indígenes, encara que no recorren a la violència física.

Aquesta política de “destrubalització” té clars precedents a Europa, com s'ha explicat anteriorment. Per exemple, la monarquia anglesa va seguir un procediment similar al comtat d'Offaly, al centre d'Irlanda, a principis del segle XVII. El intents de colonitzar el territori durant la centúria anterior havien estat poc reeixits a causa de la manca de colons britànics. La petitesa de la comunitat colonial havia fet que els pobladors fossin parcialment absorbits per la població local i adoptessin pràctiques culturals indígenes. Per aquest motiu, s'optà per un sistema de “plantacions” que acceptava propietaris i arrendataris de qualsevol procedència –britànics, irlandesos d'origen anglès (*Old English*) i irlandesos gaèlics- a condició que es comportessin com a “English-style landlords.”⁷⁷ Esdevenir un propietari anglès passava per jurar lleialtat a la Corona, tallar els vincles amb les parenteles extenses, acceptar el principi de primogenitura, sotmetre's a la llei civil del regne, construir cases d'estil anglès, viure en assentaments concentrats amb camps tancats i cobrar rendes en moneda.⁷⁸ Crucialment, es va fer un èmfasi especial en la importància d'introduir “novel agricultural practices ..., encouraging the development of a market-oriented agricultural sector.”⁷⁹ En essència, la intenció de Jaume I i les autoritats colonials era sotmetre la població d'Offaly a una feudalització abreujada i intensiva per a convertir el comtat en una Anglaterra en miniatura, sense haver de traslladar-hi colons de forma massiva. Els pocs anglesos i escocesos que s'hi establissin servien més com a referents del camí a seguir per la població indígena que com a substituïts d'aquesta. Els anglesos esperaven que un cop implementat aquest pla, i superada la violència inevitable de la fase inicial de la invasió, la transformació de la societat irlandesa seria ràpida. Segons el poeta John Davies, “the next generation would in tongue and heart and every way else become English so as there will be no difference or distinction but the Irish sea between us.”⁸⁰ En realitat, aquest canvi que havia de tenir lloc en una sola generació va ser un procés molt llarg i costós, i, segurament, el resultat final no hauria satisfet Davies.

L'optimisme i la impaciència de les autoritats angleses en relació a la reforma de la societat irlandesa ajuda a entendre per què la substitució de la població indígena per colons va

⁷⁷ Lyttleton 2013: 262.

⁷⁸ *Ibid.*: 1-42 i 260-70.

⁷⁹ *Ibid.*: 39.

⁸⁰ *Ibid.*: 22.

ser l'opció predilecta de la majoria de prínceps i senyors feudals ibèrics. L'única forma d'aconseguir que els canvis fossin realment ràpids i irreversibles era eliminar la població indígena i traslladar-hi comunitats de pagesos que ja havien estat sotmeses a la lògica de la renda feudal i a les doctrines de l'Església catòlica. Aquesta és la conclusió a la qual arribà M. Barceló en reflexionar sobre els motius de l'extermini de la població andalusina de les illes Balears pels conqueridors catalans al segle XIII. Els invasors van optar per l'anorreament perquè van calcular que “els costos de submissió de la població indígena ... eren en qualsevol cas superiors al de l'extermini i la substitució per nous contingents ja disciplinats en els procediments feudals de captura [de renda], i organitzats en unitats de treball i reproducció vulnerables.”⁸¹

La clau de l'èxit de la colonització i la transformació dels territoris conquerits és el control de l'usdefruit de la terra. Com explicà Wolfe per al cas palestí, “the crucial factor for settler expansion was the attachment of usufruct to title. Settler colonialism takes place at the level of usufruct. Buying and selling between landlords ... does not change systems. ... Dispossession takes place –Natives become *replaced*- at the level of usufruct.”⁸² Els títols de propietat sense un control directe dels processos de producció són ficcions jurídiques buides de contingut. El domini eminent pot ser transferit d'un possessor a un altre sense alterar la gestió que el pagès fa de la terra. El poder dels feudals deriva de la unió del domini directe a l'eminent. Per ells, els títols només tenien interès en tant que manifestacions escrites del control previ que exercien sobre l'organització del treball pagès.⁸³ Per aquest motiu, no era suficient imposar nou dominis polítics sobre les pagesies locals ni establir drets de possessió eminent sobre la terra, sinó que calia sotmetre els productors a la lògica social dels conqueridors o substituir-los per pagesos metropolitans prèviament disciplinats.

⁸¹ Barceló 2005a: 42.

⁸² Wolfe 2012: 155. L'èmfasi és de l'autor.

⁸³ Barceló 1988b: 76.

2.3. Sobiranes en conflicte, indígenes que no hi són i colons que marxen per a tornar

Els colons de la Cristiandat llatina establerts als espais de colonització van fer servir la mateixa lògica aristotèlica que justificava l'existència de drets individuals de propietat per sancionar l'apropiació dels béns dels pobles conquerits. L'Europa medieval investí les expedicions de conquesta d'un caràcter penitencial que legitimava l'obtenció de botí material.⁸⁴ Aquesta retòrica sacralitzant és particularment palesa en els discursos de justificació de les croades contra Palestina, però va ser present a totes les invasions de l'època. Les penalitats sofertes pels conqueridors durant les primeres fases de la colonització i els diners que havien d'invertir per finançar-la servien com un succedani del treball que justificava l'obtenció de riqueses. La sang vessada durant la invasió –tant indígena com forana- legitimava l'apropiació de la terra. Quan el maig del 1485 els conqueridors de Gran Canària van reclamar al governador Pedro de Vera que els repartís les terres i aigües capturades a l'illa, per exemple, aquests van escriure que n'eren justos mereixedors “pues sabeys ... cuánto trabajo e fatiga hemos rescebido en la conquistar e ganar, comyendo yervas del canpo mucho tienpo por nescesidad de no tener pan.”⁸⁵ Aquest tipus de discurs victimista transcendí els límits cronològics de l'Edat Mitjana i va esdevenir un lloc comú de les reclamacions de drets i privilegis per part de les comunitats d'uropeus establertes a les fronteres de colonització arreu del món.⁸⁶

Malgrat la retòrica emprada pels colonitzadors, la possessió de les terres indígenes no descansava pas sobre una pretesa legitimitat derivada dels seus esforços, sinó sobre l'ocupació efectiva del territori. En bona part, els títols de propietat que els colons rebien durant els repartiments eren una legalització retroactiva de drets que ja exercien *de facto* sobre els recursos

⁸⁴ Laliena Corbera 2009: 401.

⁸⁵ Morales Padrón 1962: 429.

⁸⁶ Veracini 2010: 56. Això no vol dir, però, que els colons no passessin fretures durant les invasions o els inicis dels processos de colonització. Al igual que a Gran Canària, els conqueridors de Tenerife van patir intensos episodis de fam durant la conquesta del 1494-6. A causa d'una mala collita, els financers genovesos no van poder enviar provisions a Alonso Fernández de Lugo i “padecieron los españoles tanta necesidad y trabajo, que á cada uno daban por racion un puño de cebada y cinco higos para todo un dia, de la cebada hacian gofio y con yerbas silvestres se sustentaban, y cuando la cebada les faltó sacaban raices de helecho, y secas las molian,” que era una pràctica aborigen. Malgrat que finalment van ser socorreguts, “muchos [soldados] se volvian á las otras islas, por no morir de hambre” (Núñez de la Peña 1676: 151-3). Així mateix, en moltes ocasions, la necessitat urgent d'aconseguir aliments va condicionar les estratègies d'invasió i colonització adoptades pels conquistadors d'Amèrica (vegeu Barceló 2001; Mena García 2003).

capturats durant la invasió.⁸⁷ Els colons europeus estaven imbuïts d'una ferma confiança en la seva capacitat de generar nous sistemes de propietat i ordres polítics autònoms allà on s'establien, al marge de les societats indígenes i, a ser possible, de la direcció metropolitana. La lleialtat dels colons envers els poders polítics centrals depenia de la capacitat d'aquests d'imposar la seva autoritat i, sobretot, del fet que reconeguessin el domini directe que els colonitzadors exercien sobre la terra i la seva competència per a gestionar les poblacions nadiues.⁸⁸ L'ocupació efectiva del territori generava domini sobre la terra, i el domini sobre la terra generava sobirania, en una lògica circular que és inherent al sistema de la Cristiandat llatina.⁸⁹ La colonització de les regions conquerides encetava un cercle virtuós que portava a la construcció d'ordres polítics europeus fora del continent que es fonamentaven en el domini directe que els colons exercien sobre la terra, de manera que només podien ser destruïts mitjançant la seva desposseïció violenta. Aquesta característica confereix als règims nascuts del colonialisme de població una gran resistència i perdurabilitat.

El domini de la terra permet als colonitzadors esdevenir els nous “indígenes” d'una terra que ha estat –literalment o figuradament- buidada dels habitants anteriors. Una vegada establerts al territori, els colons no es conceben mai a ells mateixos com a nousvinguts, sinó que tracten d'oblidar com abans millor la seva condició exògena.⁹⁰ El cronista Pedro Gutiérrez de Santa Clara escrigué pocs anys després de la conquesta del Perú que “muchos españoles muy ricos y hazendados con muchas grangerías” que s'hi havien establert recentment “están tan arraygados, como si [h]uvieron nascido en la tierra.”⁹¹ L'actitud de les autoritats metropolitanes envers aquesta conversió dels colons en nous “indígenes” era ambivalent. D'una banda, la requerien per a completar la substitució de la població nadiua, però, de l'altra, podien esdevenir una amenaça a causa de l'autonomia que els proporcionava la distància respecte de la metròpoli i el

⁸⁷ Fernández-Armesto 1994: 64; Laliena Corbera 2007: 26; Murtazashvili 2013: 214; Torró 1995: 330-1.

⁸⁸ Veracini 2010: 67-74.

⁸⁹ J. Bachet ha assenyalat que, en el règim feudal, “le dominant exerce le pouvoir parce qu'il tient la terre; il tient la terre parce qu'il peut démontrer qu'il y exerce le pouvoir” (2006: 187).

⁹⁰ És habitual que les comunitats colonials adoptin elements culturals i símbols de les societats indígenes sotmeses per a construir noves identitats en tant que habitants dels territoris conquerits i, si s'escau, diferenciar-se de la metròpoli. L'apropiació cultural no és, però, incompatible amb la lògica d'eliminació, sinó que té l'objectiu deliberat de culminar la substitució de la societat aborigen per la colonial (Veracini 2010: 46-8; Wolfe 1999: 207-8). Les oligarquies criolles de l'Amèrica llatina, per exemple, han fet servir versions estereotipades i romàntiques d'elements culturals dels pobles colonitzats com a base de les seves identitats nacionals, però això no ha estat un obstacle per a desenvolupar estructures socials i polítiques que exclouen la majoria de la població indígena. Vegeu, entre d'altres, l'exemple dels criolls cubans analitzat per R. Valcárcel Rojas (2015: 190).

⁹¹ Espino López 2019: 18. Un cas interessant de la transformació dels colonitzadors en indígenes és la dels colons anglosaxons del Estats Units que, a finals del segle XIX, es presentaven com a “native-born citizens” per distingir-se dels treballadors arribats posteriorment d'altres parts del món, com els xinesos, els quals eren considerats estrangers (Sakai 1989: 47).

control de la terra. Aquesta independència és clarament il·lustrada per la màxima que repetien els conquistadors del Perú a mitjan segle XVI, quan la Corona tractava d'imposar la seva autoritat sobre el territori: “Dios està en el cielo, el rey está lejos y aquí mando yo.”⁹²

Al mateix temps que els colons tractaven de deixar enrere el seu origen forà per esdevenir “indígenes,” també intentaven oblidar els crims comesos durant la invasió. Totes les societats colonials practiquen una forma d'amnèsia voluntària consistent a negar la violència que les va forjar, allò que L. Veracini ha anomenat “the disavowal of the foundational violence.”⁹³ Els colons i els seus descendents tenen una relació incòmoda amb els actes violents comesos contra la població nativa en el passat –o que encara es cometien en el present. La conquesta i la desposseïció constitueixen la base sobre la qual es construeixen les societats colonials i, per tant, són la condició bàsica de la seva existència. Sense la violència fundacional, els colons no poden reemplaçar els indígenes. Però, al mateix temps, el record de la destrucció de la societat indígena i la segregació continuada dels nadius supervivents constitueix un trauma que condiciona la naturalesa de les comunitats sorgides del colonialisme de població, que viuen sumides en un temor paranoic a la venjança de la població nativa, fins i tot quan aquesta és materialment impossible.⁹⁴ Els colons –tant medievals com moderns- són plenament conscients de la il·legitimitat fundacional del seu ordre social, que ha estat construït sobre l'extermini i el robatori, com palesa el seu comportament. Per exemple, els conqueridors feudals d'al-Àndalus realitzaven rituals de purificació durant els repartiments de terres i oferien part del botí a la divinitat per descarregar les seves consciències, malgrat haver elaborat discursos teològics que sacralitzaven la conquesta i justificaven l'apropiació dels béns capturats als musulmans.⁹⁵ Però, per sobre de tot, els colons pretenen oblidar la invasió i els crims comesos contra els pobladors originals perquè és l'única forma desborrar el record de la preexistència dels drets indígenes. Admetre l'extermini de la població nadiua passa necessàriament per reconèixer l'existència d'una sobirania prèvia a la generada pels colons, que esdevé immediatament il·legítima.⁹⁶ És en

⁹² Mira Caballos 2013: 126. Els estudis sobre la preocupació del govern central dels Estats Units per la transformació en “indígenes” dels colons establerts il·legalment a la frontera occidental als segles XVIII i XIX són particularment il·lustratius. En alguns casos, els agents de l'administració nord-americana els van descriure fins i tot com “our own white Indians” (Van Atta 2008: 341). Vegeu, sobretot, l'article de J.R. Van Atta sobre aquesta qüestió (Ibíd.), a més del llibre de I. Murtazashvili (2013).

⁹³ Veracini 2010: 75-94.

⁹⁴ Ibíd.: 81.

⁹⁵ Fernández-Armesto 1994: 63.

⁹⁶ Attwood 2017; Veracini 2010: 75-94.

aquesta lluita de sobirania que la lògica d'eliminació pren sentit. Els colonitzadors no busquen tant l'eliminació física dels indígenes com la seva oblitada, la seva expulsió de la història. Només així poden esdevenir els nous "indígenes" de les terres conquerides. Les societats colonials estan obsessionades amb convertir la "usurpation into legitimacy," i aquesta dèria porta els colonitzadors a desitjar i cercar activament "the disappearance of the usurped, whose very existence causes him to take the role of usurper."⁹⁷

La conquesta no pot ser completada fins que no se supera el conflicte de sobirania generat per la invasió i els colons reemplacen definitivament la població nativa.⁹⁸ Els ordres colonials més exitosos són aquells que han aconseguit oblidar o tergiversar completament el passat indígena del seu territori. Els regnes cristians hispànics van excel·lir, precisament, en aquest aspecte. La societat andalusina va ser completament destruïda, la població indígena expulsada de la península Ibèrica i els descendents dels conqueridors van esdevenir els habitants d'Hispania. Originalment, aquest era el nom amb el qual les fonts cristianes medievals es referien a al-Àndalus, però, a partir del segle XII, la monarquia castellanolleonesa començà a fer-lo servir per a designar els territoris sobre els quals exercia o pretenia exercir la seva autoritat política.⁹⁹ Alfons VI i Alfons VII es van proclamar el 1085 i el 1135, respectivament, "imperator totius Hispaniae."¹⁰⁰ La identificació entre Castella i Hispania s'enfortí progressivament durant els segles XIII i XIV, fins que l'ús "d'Espanya" i "espanyols" esdevingué comú durant el regnat dels Reis Catòlics.¹⁰¹ No és casualitat que proliferés la utilització d'ambdues paraules justament quan Castella tancà la frontera andalusina amb la conquesta del soldanat de Granada el 1492. Aleshores, els conqueridors van esdevenir els habitants –els indígenes– d'Hispania i els andalusins, un cos estrany a assimilar o destruir.¹⁰² La neteja ètnica culminada a principis del segle XVII amb l'expulsió dels moriscos anà acompanyada d'una depuració de la història i de la consciència nacional dels descendents dels colonitzadors. Per aquest motiu, el discurs històric resultant bascula entre l'exaltació de l'aniquilació violenta dels musulmans de la

⁹⁷ Memmi, Albert. 2003. *The Colonizer and the Colonized*. London: Earthscan: 96-7 (citat per Veracini 2010: 94).

⁹⁸ *Ibid.*: 22 i 136, nota 3; Wolfe 2013: 259.

⁹⁹ Sobre l'ús d'Hispania per a referir-se a al-Àndalus, vegeu les referències que es troben a la documentació tortosina de la segona meitat del segle XII utilitzada per A. Virgili (2001a, 2001b, 2018a).

¹⁰⁰ Barceló 2005c: 83-92; Furió 2015: 121 i 132.

¹⁰¹ Furió 2015: 78-9.

¹⁰² Un exemple contemporani equivalent és el d'Austràlia. P. Wolfe ha assenyalat que la primera constitució australiana, proclamada el 1901, va privar els aborígens de la ciutadania, per garantir que "settlers became, and Aborigines ceased to be, Australians" (1999: 30).

península Ibèrica i els intents de presentar al-Àndalus i els andalusins com a indistingibles d'Espanya i els espanyols i, per tant, com una part del país que va ser reintegrada en la nació i no com una societat diferent que va ser anihilada.¹⁰³

Mentre que els termes “indígena,” “natiu” o “aborigen” són emprats freqüentment per a designar els pobladors originals de les illes Canàries, el seu ús és pràcticament nul en el cas d'al-Àndalus.¹⁰⁴ Aquesta reticència a fer servir la denominació d'indígenes per als andalusins és un producte derivat del llarg debat sobre l'origen geogràfic i l'ascendència genètica d'aquesta població. Fa temps que la historiografia espanyola polemiza sobre si la invasió islàmica comportà la immigració massiva de tribus àrabs i berbers a Hispània o si, per contra, només s'hi establiren petits grups de guerrers que van imposar l'àrab i l'Islam sobre la població indígena però que van ser ràpidament assimilats per la majoria hispano-visigoda.¹⁰⁵ Les aportacions més recents a aquest debat provenen de l'antropologia física i la genètica i apunten que la conquesta del regne de Toledo segurament anà acompanyada de l'establiment d'una quantitat desconeguda de persones procedents del nord d'Àfrica i del Pròxim Orient.¹⁰⁶ Determinar el nombre i la naturalesa dels immigrants islàmics arribats a Hispània a partir de principis del segle VIII no és una qüestió menor. Al contrari, és fonamental per a comprendre la formació, la composició i el funcionament d'al-Àndalus i de les societats islàmiques medievals, en general. Però el debat sobre l'origen de la societat andalusina és irrellevant a l'hora de determinar la condició d'indígenes dels seus integrants.

Ser o no indígena no és una identitat ètnica, ni està subjecte a qüestions cronològiques ni a la procedència geogràfica de la població que rep aquesta denominació. En el context dels estudis sobre el colonialisme de població, el terme “indígena” expressa, abans que res, la relació dialèctica que els habitants d'un territori tenen amb els colons estrangers que s'hi instal·len i hi estableixen una nova sobirania política que tracta d'eliminar la local. Els indígenes són aquells que exerceixen drets sobre la terra abans que els colonitzadors hi imposin els seus. La relació

¹⁰³ Vegeu les síntesis recents sobre aquesta qüestió d'A. Furió (2015) i d'A. García Sanjuán (2018, 2019).

¹⁰⁴ El terme “aborigen” serà emprat amb freqüència al llarg del capítol cinquè per designar els pobladors indígenes de Gran Canària. Aquest és un terme d'ús molt habitual en la historiografia canària actual i fa referència al fet que van ser els primers humans a habitar l'arxipèlag. Endemés, el comitè espanyol de l'Alt Comissionat de les Nacions Unides per als Refugiats (ACNUR) considera els indígenes de les illes Canàries un exemple de poble aborigen, juntament amb els primers pobladors d'Austràlia i Nova Zelanda (ACNUR Comité Español. 2017. *'Aborigen': significado y uso de esta palabra*. https://eacnur.org/blog/aborigen-significado-uso-esta-palabra-tc_alt45664n_o_pstn_o_pst/, visitat el 27 d'abril del 2020).

¹⁰⁵ Vegeu un estat de la qüestió recent a la introducció del llibre *La conquesta islàmica de la península Ibèrica. Una perspectiva arqueològica* de Julián M. Ortega Ortega (2018).

¹⁰⁶ Vegeu, per exemple, Gleize, et al. 2016; Miguel Ibáñez 2007, Prevedorou, et al. 2010.

amb la terra defineix l'indígena, no el seu origen. Com explica A. Sluyter, el mot “'native' does not so much designate any particular ethnicity as it does an intimate familiarity with a system of production and consumption rooted in the dynamic realities of a particular place -a 'folkecology' or 'vernacular ecology' that people create over many generations of local tenure or come to share in by learning from those with such tenure.”¹⁰⁷

La condició d'indígena és producte de la colonització i està desvinculada de la història concreta de les poblacions sotmeses. Els pobles de parla Arawak que habitaven el Carib a finals del segle XV, per exemple, es van formar a partir de múltiples onades migratòries procedents de diverses regions del continent americà i que van tenir lloc durant els 5.000 anys anteriors a l'arribada de Colom.¹⁰⁸ Però, tot i el caràcter fluctuant d'aquesta població i la seva ascendència genètica diversa, ningú no es planteja qüestionar la condició d'indígenes dels taïnos de La Hispaniola, que van ser portats a la seva pràctica extinció pels espanyols a principis del segle XVI. Els habitants del Carib no eren indígenes per la seva pertinença a una ètnia determinada o per haver romàs a les Antilles durant milers d'anys, sinó perquè els conquistadors hi van arribar després, amb l'objectiu d'apropiar-se la seva terra i d'imposar-los un règim polític nou que pretenia eradicar la seva cultura i les seves tradicions. Allò que fa dels taïnos, dels pobladors de les illes Canàries i dels andalusins indígenes per igual no és ésser els primers habitants dels seus territoris ni l'antiguitat del seu poblament –ja que les seves històries són molt diverses-, sinó el fet que eren les víctimes de la colonització. Eren els qui habitaven i gestionaven la terra abans de la invasió.¹⁰⁹

Sigui quin sigui el resultat de les investigacions sobre la procedència dels andalusins, sempre serà possible trobar arguments en contra de considerar-los indígenes. Si es demostrés que la societat andalusina va ser el resultat de la immigració de múltiples grups procedents del Nord d'Àfrica i l'Àsia Menor, es podria argüir que no poden ser considerats indígenes perquè procedien de fora de la península Ibèrica. Si, pel contrari, resultés que la població local

¹⁰⁷ Sluyter 2001: 412.

¹⁰⁸ Castilla-Beltrán, et al. 2018; Hofman, et al. 2018; Schroeder, et al. 2018.

¹⁰⁹ Sobre la relació binària entre indígenes i colons, vegeu Wolfè 2013. Sobre aquesta qüestió, però, és interessant tenir en compte la reflexió que fan P. Di Giminiani i els seus col·laboradors sobre les poblacions indígenes convertides en comunitats de colons a causa del seu desplaçament forçat pels processos colonials de desposseïció, com és el cas dels maputxes al sud de Xile. Adverteixen que “when settlers become natives, they do so in reference to the whole nation state. As a consequence, natives can be such only in relation to genealogically inherited territories, regardless of the erasure of land connections brought by settler colonialism. ... The mutual determination of settler and native status is therefore necessary to sustain settler claims of nativism towards the nation, which therefore requires natives to be an ahistorically emplaced subject, native to only those limited territories with which uninterrupted genealogically given connections exist” (Di Giminai, et al. 2020: 3-4 i 19).

pràcticament no es va veure alterada per la conquesta del 711 i els andalusins i els cristians eren genèticament indistingibles, es podria argumentar que no té sentit distingir entre nous i natius perquè eren un sol poble enfrontat per diferències polítiques i religioses. En aquest sentit, el debat sobre els orígens dels andalusins és tautològic. La seva condició d'indígenes és independent de quina sigui la seva càrrega genètica o el seu origen geogràfic, emergeix únicament de la relació que tenien amb la terra en el moment de la invasió. Negar-la implica acceptar i perpetuar els discursos legitimadors dels conqueridors, els quals van justificar la destrucció dels andalusins presentant-los com a invasors estrangers i, per tant, possessors il·legítims de la terra –o, si més no, tant il·legítims com els cristians.

L'any 2000, J. Torró advocà per la necessitat de bandejar una vegada per sempre el concepte historiogràfic de la “Reconquesta.” A l'article *Pour en finir avec la “Reconquête”*, Torró argumentà que aquest concepte historiogràfic no només arrossega una càrrega ideològica que difícilment pot ser ignorada o extirpada, sinó que, a més, limita la capacitat dels historiadors de generar coneixement històric sobre la conquesta i colonització d'al-Àndalus.¹¹⁰ Gràcies als estudis d'autors com M.F. Ríos Saloma, actualment no hi ha dubte que la Reconquesta és una invenció romàntica de finals del segle XVIII que va ser elaborada al llarg de la centúria següent i integrada en l'imaginari col·lectiu nacional durant la dictadura franquista a mitjan segle XX. Va ser en aquesta època de construcció del nacionalisme espanyol que es forjà el concepte de la Reconquesta com un projecte polític messiànic de recuperar l'Espanya perduda el 711 a causa de la invasió musulmana i es convertí en el mite fundacional de la nació.¹¹¹ És innegable que el concepte vuitcentista de Reconquesta beu de fonts medievals i que la idea de la “pèrdua d'Espanya” era present a l'Edat Mitjana, però les cròniques i els textos proselitistes de l'època no van fer servir mai aquesta paraula.¹¹² Els discursos legitimadors elaborats pels cercles intel·lectuals de la cort asturleonessa i les elits eclesiàstiques van emprar altres conceptes, com el de *restauratio*, que serví per a vincular les diòcesis catòliques fundades als espais de conquesta amb les antigues seus visigòtiques. No obstant això, va ser molt més habitual que els apòlogues de la conquesta d'al-Àndalus fessin servir l'ideari bel·licista d'aplicació universal

¹¹⁰ Torró 2000b.

¹¹¹ Ríos Saloma 2008, 2011.

¹¹² Alguns dels testimonis interrogats el 1518 durant el plet entre els comtes d'Ureña i el bisbe de Màlaga van fer referència al “tiempo que el rey Don Rodrigo perdió a España” (AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 134v. Vegeu també *Ibid.*: 84v, 94r, 102r, 104r, 106v, 145r, 149r i 180r).

que es va desenvolupar als segles XI i XII i que advocava per l'expansió de la Cristiandat llatina a costa dels pobles que es trobaven a les seves fronteres, independentment de la seva religió o la seva actitud envers l'Europa franca.¹¹³ A més, sembla que durant els primers segles de la conquesta d'al-Àndalus els guerrers cristians van estar més inspirats per formes laiques de religiositat cavalleresca, que exaltaven la violència genocida i el saqueig, que no pas pel discurs teològic de la “restauració.”¹¹⁴

Si bé és cert que la pràctica totalitat de la historiografia actual accepta que la Reconquesta és una invenció moderna i rebutja la càrrega política reaccionària i nacionalista que hi està associada, també ho és que molts historiadors encara usen aquest terme. Una part important del medievalisme espanyol considera que el concepte de Reconquesta és una eina pràctica que compta amb una llarga tradició historiogràfica i permet fer referència de forma abreujada a processos molt complexos, facilitant-ne el tractament.¹¹⁵ Però, com ha assenyalat J. Torrò, els pretesos avantatges d'emprar aquest mot són enganyosos. D'una banda, les narracions associades a la Reconquesta acostumen a obviar el lloc central que la lògica d'eliminació ocupà en les polítiques adoptades pels principats cristians, els quals van segregar, desplaçar i anorrear sistemàticament els nadius sotmesos durant la seva expansió cap al sud, fossin musulmans fossin cristians arabitzats.¹¹⁶ De l'altra, l'ús del terme Reconquesta per a referir-se a la conquesta cristiana d'al-Àndalus ha afavorit que aquesta sigui percebuda i tractada com un fenomen singular, emparentat però essencialment distint de la resta de processos de colonització empresos per l'Europa franca a partir del segle XI. En dècades recents, molts autors partidaris de conservar el concepte de Reconquesta han fet esforços per demostrar que aquesta va ser un episodi més de la dilatació de la Cristiandat llatina i que els regnes hispànics van participar de “l'esperit croat” com la resta del continent. Però, el cas hispànic és vist encara com una raresa i ha quedat parcialment aïllat de la historiografia europea sobre el colonialisme medieval, limitant així les possibilitats de dur a terme anàlisis conjuntes i d'extreure'n conclusions generalitzables.¹¹⁷

¹¹³ Torrò 2000b: 81-3. Vegeu també Barceló 2005b.

¹¹⁴ Laliena Corbera 2009; Payen 1979.

¹¹⁵ Vegeu, per exemple, Ayala Martínez 2017; Ayala Martínez, et al. 2019. Vegeu, també, García Fitz 2009.

¹¹⁶ Torrò 2000b: 86-94.

¹¹⁷ *Ibid.*: 84-5.

Els discursos “restauradors” o “reconqueridors” hispànics no són una excepció que hagi de ser estudiada separatament, sinó que moltes societats nascudes del colonialisme de població presenten els seus fundadors com a exiliats que tornen a casa. Els colons mai no són invasors, ni tant sols estrangers, sempre “retornen” a un indret físic, a un temps anterior, a un ordre social més just o al paradís perdut.¹¹⁸ En casos com el dels regnes hispànics medievals o del moviment sionista, els colonitzadors es trobar fàcilment passats més o menys mitològics als quals vincular-se i justificar les seves conquestes territorials.¹¹⁹ Però l’absència de precedents als quals apel·lar no representà mai un obstacle seriós per als colons europeus.¹²⁰ Les narracions medievals sobre la primera croada n’ofereixen un exemple primerenc. Les fonts contemporànies descriuen la invasió franca de Palestina com la tornada del “poble escollit,” dels “vertaders jueus” –*verus Israel*– a Palestina. Els croats interpretaven el seu avanç a través de Terra Santa com un viatge al passat bíblic, un retorn a la geografia i els temps del naixement de la fe, i els líders de la croada es van vincular amb els reis de Judea adoptant títols principescs d’inspiració bíblica, com el de “rei de Jerusalem.”¹²¹ De forma similar, Castella, Portugal i el papat van justificar la conquesta de les illes Canàries als segles XIV i XV incloent-les en l’empresa de “restauració” de l’Església romana als territoris capturats per l’Islam, malgrat ser plenament conscients que els canaris no eren musulmans ni havien estat mai cristianitzats. A finals del segle XV, els Reis Catòlics van pretendre legitimar la invasió de Gran Canària, La Palma i Tenerife presentant-la com una prolongació de la recuperació d’Hispania. Els colons castellans no només recuperaven regions de la Cristiandat, sinó que regressaven a terres hispàniques que havien estat usurpades pels aborígens segles enrere.¹²²

Tampoc no és excepcional que els colonitzadors presentin els indígenes com a invasors o estrangers. Com s’ha explicat, els conqueridors feudals d’al-Àndalus van negar la condició d’indígenes als andalusins per considerar-los estrangers i possessors il·legítims de la terra que havien ocupat al segle VIII, de manera que aquesta no era més seva que dels invasors llatins. Però els colonitzadors europeus van qüestionar l’estatus d’una àmplia diversitat de pobles

¹¹⁸ Veracini 2010: 98-9.

¹¹⁹ Sobre la construcció del mite sionista de l’exili i del retorn a Eretz Israel, vegeu Sand 2012.

¹²⁰ França i Itàlia en són un bon exemple, ja que van presentar la seva política imperialista al nord d’Àfrica als segles XIX i XX com una reconstrucció de l’imperi Romà, del qual pretenien ser hereves (Lorcin 2002; Veracini 2018).

¹²¹ Iogna-Prat 2016: 130-48.

¹²² Abulafia 2008: 82; Fernández-Armesto 1994: 212-4 i 231-2. Fins i tot la monarquia anglesa considerava que el papat havia vulnerat els seus drets en invertir Lluís de la Cerda príncep de les illes Canàries a mitjan segle XIV (Tejera Gaspar i Aznar Vallejo 1985-1987: 171).

indígenes perquè això els permetia equiparar els drets dels nadius sobre la terra als dels colons.¹²³ Els discursos tergiversadors es van combinar també amb la capacitat dels invasors de transformar els indígenes en estrangers mitjançant la destrucció sistemàtica d'habitatges i camps de conreu i el desplaçament forçat de poblacions. Els colonitzadors convertien els nadius en nòmades, en refugiats errants sense una terra pròpia sobre la qual exercir i defensar els seus drets.¹²⁴ Així, el foragitament dels indígenes i la colonització generaven una situació paradoxal. Els colons europeus esdevenien els únics pobladors sedentaris dels territoris que ocupaven, i qualsevol resposta violenta dels nadius era percebuda com una invasió estrangera.¹²⁵

El reconeixement de la condició d'indígenes a poblacions colonitzades com l'andalusina no pot dependre d'elements culturals, de càrregues genètiques o d'origens geogràfics, perquè aquestes raons no van ser determinants a l'hora de decidir-ne la submissió i l'extermini.¹²⁶ Els arguments esgrimits per a justificar la segregació i la substitució de les poblacions nadiues són molt diversos, però la causa última és sempre la lluita pel control de la terra i el treball agrícola. Cercar els seus motius en qüestions racials, culturals o religioses no aporta respostes coherents i, habitualment, condueix a la construcció de classificacions racistes estereotipades que serveixen per excloure de la condició d'indígenes individus que són víctimes del colonialisme.¹²⁷ La diferència entre el colon i l'indígena és la diferència entre el nouvingut acaparador i el local desposseït, no entre el cristià i el musulmà o entre el blanc i el negre. La destrucció dels indígenes –per qualsevol procediment– resulta de la lògica d'eliminació inherent al sistema colonial, i és independent de la composició o el comportament de la població nadiua. L'anihilació de l'indígena és l'única forma d'imposar i legitimar la sobirania dels colons i de garantir la substitució de les formes de producció natives per les europees. L'apropiació de la terra pels colons i la seva conversió en “nous aborígens” de les regions conquerides genera una

¹²³ França justificà la invasió d'Algèria al segle XIX fabricant una separació ètnica artificial entre les cabiles “indígenes” de l'interior del país i els àrabs “estrangers” de la costa. Els francesos no podien competir amb els drets de les cabiles amazigues, però sí amb els dels àrabs, que, com ells, eren un grup exogen. Causalment, aquests vivien a les parts del país que més interessaven als colons europeus (Veracini 2010: 36).

¹²⁴ Wolfe 2006: 395-6; Veracini 2010: 35-7.

¹²⁵ Wolfe 1999: 26.

¹²⁶ P. Wolfe clarifica aquesta qüestió per al cas australià: “the essential feature of European society was not ... its colour but the fact that it was the expropriating party. Thus ambiguity as to whether people were whites or Aborigines should be understood as an ambiguity as to whether or not they were being expropriated. ... The primary object of white Australian hostility should not be defined in terms of race or colour but in terms of prior entitlement, of being there from the beginnings (*ab origine*)” (Ibíd.: 180 i 185).

¹²⁷ Vegeu la discussió que fa P. Wolfe sobre la “repressive authenticity” com una forma d'eliminació cultural i jurídica dels indígenes (1999: 163-214).

dinàmica perversa segons la qual la formació social indígena ha de ser destruïda perquè la colonial pugui desenvolupar-se plenament. És per aquest motiu que, mentre els andalusins de la península Ibèrica van ser expulsats a principis del segle XVI, els moriscos de les illes Canàries –la major part dels quals eren d’origen magrebí, no andalusí- van ser autoritzats per la monarquia a romandre-hi. La possibilitat de deportar la població nord-africana que s’havia establert a l’arxipèlag després de la conquesta castellana va ser contemplada en diverses ocasions al llarg del segle XVI –el 1530 i el 1541 a Tenerife, el 1540 a Gran Canària, el 1541 a La Palma, i el 1586 a Lanzarote-, però finalment va ser desestimada. Les causes immediates de l’exempció dels moriscos canaris són diverses, com el seu pes demogràfic a illes com Lanzarote i la necessitat de comptar amb ells per a defensar l’arxipèlag dels pirates, però la seva permanència només va ser possible perquè no eren indígenes de Canàries. Els moriscos, com els cristians vells, constituïen un element exogen i, per tant, no eren una amenaça a la sobirania colonial, sinó que la reforçaven.¹²⁸

Totes les societats nascudes del colonialisme de població fantasiaven amb la seva depuració mitjançant l’extermini definitiu dels indígenes.¹²⁹ És cert que no abunden els casos de colònies que hagin assolit l’eliminació física de la població nativa, com és el cas de la península Ibèrica, on la monarquia atenyé l’objectiu de “limpiar sus reynos desta mala gente” gràcies a l’expulsió del 1609-13.¹³⁰ Però, en canvi, és molt habitual trobar exemples de projectes no reeixits de deportació massiva. En tractar sobre la conquesta anglonormanda de Gal·les, Gerald of Wales explicà que “the English ... fight in order to expel the natural inhabitants from the island, and secure to themselves the possession of the whole.”¹³¹ Des del seu punt de vista, el foragitament de la població nativa era l’única forma d’assegurar l’èxit de l’empresa, i així ho recomanà a Enric II d’Anglaterra: “The king will be able to make Wales a colony, after he has

¹²⁸ Sobre la permanència dels moriscos de Canàries, vegeu Aznar Vallejo 1983: 155 i 205; Lobo Cabrera 1993, 1995. Malgrat que les estratègies d’eliminació desplegades pels colonitzadors anaven dirigides, sobretot, a fer desaparèixer la població indígena, les autoritats colonials canàries recelaven de molts altres sectors socials. A més dels moriscos –lliures i esclaus-, els colons també consideraven els jueus conversos i els mercaders estrangers una amenaça (Aznar Vallejo 1986: 213).

¹²⁹ Veracini 2010: 33 i 107.

¹³⁰ Expressió del 1582 citada per T. Halperin Donghi (1980: 188). Els discursos elaborats per alguns advocats de l’expulsió demostren el caràcter genocida de la mesura. El bisbe de Segorbe proposà el 1587 la deportació dels moriscos a l’illa fantasma de Bacalaos (Terranova), “cuyo clima rudo es ya una garantía. ... Que se separen los sexos y se los deje en puntos diferentes de la costa. ... sería oportuno mutilarlos a todos, hombres y mujeres, de modo que ‘se acabaran de todo punto’ en plazo breve.” I el 1601, el Dr. Fidalgo, prior de Calatrava, suggerí que “sin faltar uno de hombres, mugeres y niños los metiessen la mar adentro en baxeles barrenados sin remos timones jarcias, ni velas y desta manera los embiassen al Africa.” Evidentment, l’objectiu era la mort per ofegament de tota la població andalusina (Ibid. 1980: 191).

¹³¹ Giraldus Cambrensis 2015: 105.

expelled the old inhabitants and deported them to other kingdoms. Moreover, many judge that it would be safer and more advisable ... to leave such a rough, trackless land, which can only have unruly inhabitants, as a wilderness for beasts and to make a forest of it.”¹³² La proposta d’una neteja ètnica que convertís Gal·les en un erm té el seu eco en el projecte de Pere IV d’Aragó per sotmetre l’illa de Sardenya a finals del segle XIV. Davant l’àrdua resistència sarda, Pere estudià la possibilitat de desposseir la noblesa indígena i esclavitzar i deportar fora de l’illa la resta de la població.¹³³ També a Canàries es va proposar l’expulsió dels pocs indígenes que van sobreviure a la conquesta. El 1516, el Cabildo de Tenerife intentà sense èxit deportar tots els guanxes que quedaven a l’interior de l’illa, la majoria dels quals eren pastors dels ramaders europeus. Un informe del 1513 explicava que els indígenes eren “de su propio natural ... olgazanes e no aplicados a ningund servicio ni industria, ... salvo algunos andar tras de cabras, biviendo en los campos, cuevas e montaña, non queriendo bivar en poblado, aunque se les ha mandado muchas veces.” Els colons denunciaven que, a causa de residir dispersos pels camps, els guanxes robaven el seu bestiam “y házenlo tan sagazmente que no se puede bien verificar, salvo por presunciones.” Per aquest motiu, suplicaven “a vuestra Alteza los mande hechar de la dicha isla”.¹³⁴

L’extermini constitueix la solució definitiva a la tensió generada per la colonització entre la sobirania dels nadius i la dels colons. A ulls dels invasors, la contradicció entre el seu desig d’ensenyorir-se de la terra i la presència sempre incòmoda de la població local només pot ser definitivament i irreversiblement resolta mitjançant l’anihilació d’aquesta. Per aquesta raó, les societats colonitzadores contempen la possibilitat de l’extermini com una opció viable de forma permanent, des de la seva fundació fins a la desaparició del darrer rastre de la identitat nativa.¹³⁵ Però l’eliminació física de la població indígena no és mai total, i, en la pràctica, moltes vegades tampoc es vol que ho sigui. És habitual que la substitució dels nadius per colons a les regions més atractives per al poblament europeu es combini amb l’ús d’individus esclavitzats i desvinculats de les seves famílies i amb la creació de reserves indígenes que serveixen com a

¹³² Bartlett 1982: 16.

¹³³ Fernández-Armesto 1994: 38-40.

¹³⁴ Betancor Quintana 2002: 203 i 218-9. Segons E. Aznar Vallejo, el Cabildo de Tenerife proposà l’expulsió dels guanxes, com a mínim, en dues ocasions anteriors, el 1505 i el 1508, però es va haver d’accontentar amb la seva reducció –fracassada– en nuclis de població concentrats (1983: 201-3).

¹³⁵ El 1894, gairebé quatre-cents anys després de l’inici de la conquesta espanyola, l’historiador mexicà Joaquín García Izcalbalceta va escriure sobre els pobles txitximeques del nord de Mèxic que “ahí están todavía, causando mil estragos, los restos de sus descendientes, ... y que al fin será preciso exterminar por completo” (Mira Caballos 2013: 179).

fonts de mà d'obra barata. La coexistència d'espais d'extermini i de conservació és perfectament coherent amb la lògica del colonialisme de població.¹³⁶ Els sistemes colonials que estan oberts a l'assimilació de part de la població nadiua acostumen a tenir més èxit a llarg termini. La incorporació d'indígenes proporciona una major solidesa i versatilitat a l'ordre colonial, que reforça la seva capacitat econòmica gràcies a la mobilització de la força de treball local i redueix els costos derivats de mantenir pràctiques segregatives o d'eliminació física.¹³⁷ El recurs freqüent a la violència genocida per part dels invasors no ha de fer oblidar que els processos de colonització són abans que res “un estricto proceder de desposesión masiva de campesinos.”¹³⁸ En aquest sentit, P. Wolfe advertí que “we should not view the logic of elimination as solely a drive to exterminate Native human beings. Rather ... the irreconcilable Native difference that settler politics seek to eliminate can be detached from the individual, whose bare life can be reassigned within the set of settler social categories, a social death of Nativeness.”¹³⁹ És per això que, malgrat la sorpresa de molts investigadors, colònies com Nova Espanya i el Perú són també “settler colonies,” malgrat la supervivència biològica d'una part important de la població indígena.¹⁴⁰ La càrrega genètica nativa pot haver perdurat, però l'organització social i els processos de treball indígenes, normalment no. Les persones poden sobreviure a les conquestes, els nadius, no.¹⁴¹

¹³⁶ Al regne de València, l'expulsió dels indígenes va ser reservada per a les zones que resultaven més atractives per als colons (Torró 2007: 218). Per exemple, la Plana de Borriana (Castelló) va ser buidada el 1233, malgrat que una part important dels andalusins valencians va romandre al territori, perquè “this was ... ‘a flat place’, attractive to colonists and adaptable to the plough” (Fernández-Armesto 1994: 79). El 1999, J. Torró defensà que les aljames andalusines autònomes que van romandre al regne de València després de la conquesta catalana del segle XIII “complien una de les funcions característiques de les reserves indígenes: generar mà d'obra.” L'escassetat crònica de terres generada per la petitesa dels territoris reservats a la població nativa obligà molts andalusins a emigrar a la recerca de treball precari. Aquest paper de les aljames com a fonts de treballadors desposseïts barats és “un element clau per a explicar l'assoliment de l'equilibri entre la societat colonial i la colonitzada” al regne de València (2006: 229).

¹³⁷ Veracini 2010: 131-2, nota 79.

¹³⁸ Barceló 2005b: 65.

¹³⁹ Wolfe 2013: 258.

¹⁴⁰ C. Lloyd i J. Metzger, per exemple, han inventat una categoria particular de colonialisme per a encabir-hi les colònies “where the ethnic composition remained predominantly indigenous, such as the Andes, Mexico and Central America, South Asia, South East Asia, and Pacific Islands.” Segons el seu parer, el manteniment de la població indígena afavorí que “the economic systems in these zones largely reflected the indigenous elements in development” (2013: 4).

¹⁴¹ En dècades recents han proliferat els estudis que matisen l'abast de la destrucció de la societat andalusina amb l'argument que l'expulsió dels moriscos al segle XVII no va ser completa. Aquests tipus d'investigacions acostumen a justificar la seva postura mitjançant el recurs a col·leccions de casos individuals de nadius integrats amb èxit a la societat colonial o a estudis genètics que demostren la permanència d'ADN indígena en la població actual. Vegeu, per exemple, Boeglin 2011; Sánchez Rubio, et al. 2010; Soria Mesa 2012. També és digna d'esment la cautela que exhibeix S.H. Smith a l'hora de fer servir el terme “genocidi” per referir-se a la destrucció dels pobles indígenes de Canàries durant els segles XIV i XV. Segons Smith, la preservació d'ADN mitocondrial aborigen fins a l'actualitat revela que “there are two sides to the coin: while the European conquest of the Canaries saw the extermination of *Guanche* males, females were selected as mating partners and, through them, *Guanche* genes were passed on” (2010: 77). L'èmfasi és de l'autor.

Els processos de substitució de poblacions encetats pel colonialisme de població eren complexos projectes d'enginyeria social que requerien la gestió de grans masses de gent, moltes vegades per la força. La destrucció de la societat indígena, de la seva sobirania i dels seus drets sobre el territori, simplificava radicalment la realitat social que havien d'administrar els colonitzadors. Així, només havien de tractar amb grups de colons que operaven dins uns paràmetres polítics i culturals comuns i amb nadius individualitzats i obligats a integrar-se com a elements subalterns en el sistema colonial. Comparant el genocidi dels indis americans amb l'Holocaust, E. Mira Caballos ha assenyalat encertadament que, malgrat les òbvies diferències entre l'un i l'altre, "ambos tenían como objetivo la cohesión social."¹⁴² El mateix principi de simplificació i homogeneïtzació va ser aplicat als paisatges capturats i, específicament, als espais de treball agrícola. Aquests havien estat construïts per les societats indígenes que els havien gestionat fins a la invasió, que els havien dissenyat en funció de la seva organització social. Per tant, els conqueridors no podien sotmetre els espais de treball nadius a la seva lògica productiva sense adaptar-los prèviament. El disseny dels camps, els sistemes hidràulics i els assentaments dels indígenes eren incompatibles amb la reproducció de la societat europea occidental i havia de ser modificat o substituït.¹⁴³ Si l'obliteració de la població nativa era la condició bàsica per assegurar la substitució de la sobirania indígena per la dels colons, la modificació dels territoris conquerits era l'única forma de garantir la viabilitat del règim colonial.

¹⁴² Mira Caballos 2013: 122. Els paral·lelismes entre els dos genocidis eren volguts. Com els japonesos a Hokkaidō, els nazis es van inspirar en la conquesta de l'Oest nord-americà per a dissenyar la seva guerra d'extermini a Europa de l'Est i l'eliminació dels pobles considerats indesitjables, com els jueus i els romanís (Guettel 2013).

¹⁴³ Torró 2003: 158, 2009a: 112-3.

3. El continent i el contingut: l'estudi del colonialisme de població a través dels espais de treball agrícola

3.1. El poder i el control dels processos de treball

La terra és l'element central de la relació dialèctica que el colonialisme de població estableix entre els nadius i els invasors. És l'objecte de desig dels colons, és l'objectiu principal de les invasions i és el component més valuós del botí repartit entre els conqueridors.¹⁴⁴ Les conquestes que els regnes cristians hispànics van dur a terme a la península Ibèrica i a les illes Canàries durant l'Edat Mitjana van culminar sempre amb la partició entre els conqueridors de la terra capturada. La recerca sobre els processos de colonització empresos pels principats hispànics a al-Àndalus demostra que els colons cristians no es van limitar a imposar el seu domini sobre els camps de conreu inalterats dels andalusins i a perpetuar-ne la gestió. Les colonitzacions sempre es van manifestar com llargs processos de modificació dels espais de treball arrabassats a les poblacions indígenes per adaptar-los al sistema productiu feudal.

El disseny dels espais de treball agrícola està determinat per la lògica de reproducció dels grups que els construeixen. Cada societat imprimeix uns codis socials diferents en el paisatge, en funció de com organitza els processos productius. Els objectius del grup que construeix i gestiona els camps de conreu determinen les opcions productives adoptades, com la localització i la mida de les parcel·les, el règim agrícola implementat, les espècies cultivades, etc., i les opcions seleccionades tenen manifestacions físiques concretes que poden ser detectades mitjançant l'estudi del paisatge. La morfologia i/o el funcionament dels camps construïts per una comunitat de camperols amb la intenció de garantir la seva supervivència necessàriament seran diferents dels espais que tenen com a finalitat assegurar la reproducció d'una classe acaparadora. L'estudi dels espais i dels processos de treball associats és

¹⁴⁴ Tant les societats indígenes com les colonials estan indèstriablement vinculades a la terra, tot i que de formes diferents. En desposseir les poblacions natives, els colons europeus substituïen els sistemes de valors que les vinculaven als seus territoris ancestrals per una concepció mercantilista de la terra que la considerava un objecte susceptible de ser apropiat individualment i mercadejat (Wolfe 2013: 267-9). Sobre aquesta qüestió, C. Gosden ha apuntat que "Europeans failed to recognise indigenous values pertaining to land, and the same must have often happened in reverse with native peoples shocked by Europeans' seemingly superficial connection to land" (2004: 122).

indispensable per a conèixer com es construeixen, es conserven i es destrueixen els ordres socials.

M. Barceló advertí als anys 1980 la importància d'identificar i descriure les dissonàncies entre els espais agraris andalusins i els feudals per comprendre les profundes diferències qualitatives que hi havia entre l'organització social dels primers i la dels segons.¹⁴⁵ Abans s'ha fet referència a la incompatibilitat entre les pràctiques agràries andalusines i la lògica de la renda feudal. El disseny i la gestió dels espais de treball indígenes eren difícils d'interpretar i administrar pels agents senyorials. El nucli central dels paisatges agrícoles andalusins normalment estava format per conjunts de petites parcel·les, sovint de regadiu, on es desenvolupava una agricultura intensiva, tant en termes d'energia esmerçada per unitat de superfície com en la consecució d'una seqüència atapeïda de collites.¹⁴⁶ A més, els drets individuals sobre les terres no estaven clarament delimitats, cosa que complicava encara més la fiscalització del treball pagès.¹⁴⁷ Aquestes característiques es combinaven amb el caràcter diversificat dels productes hortícoles andalusins per a dificultar la comprensió i el control senyorials de les hortes andalusines i la captura regular de les collites.¹⁴⁸

Les diferències entre la societat indígena i la colonitzadora es manifestaven, també, en les àrees d'habitació i en l'urbanisme dels assentaments. Com ha estudiat J. Torró, les cases dels pagesos andalusins eren ocupades per diverses generacions d'un mateix grup familiar que duïen a terme activitats productives en comú. Els habitatges s'expandien i alteraven la seva morfologia progressivament, en funció dels ritmes biològics dels seus ocupants. Segons Torró, aquest creixement orgànic donava lloc a edificis de formes irregulars, difícilment distingibles els uns dels altres i on era impossible saber amb exactitud quantes famílies nuclears residien. L'urbanisme resultant era igualment informe i embullat, amb carrers de traçats complexos, amb nombrosos culs de sac i amb agrupacions de cases que fluctuaven a mesura que les famílies creaven nous habitatges i abandonaven els vells. Totes aquestes característiques feien dels assentaments i de les cases andalusines espais difícils de controlar per qualsevol autoritat exterior i xocaven frontalment amb els costums de la Cristiandat llatina. Les viles feudals de l'Europa franca es caracteritzaven per una tendència a la regularitat, que es manifestava tant en

¹⁴⁵ Barceló 1988c.

¹⁴⁶ Retamero 2000: 190-7.

¹⁴⁷ Trillo San José 2004: 100-10.

¹⁴⁸ Barceló 1996a: 45.

els traçats rectilinis dels seus carrers com en el disseny inalterable dels solars de les cases unifamiliars, que difícilment podien ser ampliades o modificades.¹⁴⁹

La reordenació i simplificació dels espais d'habitatge i de treball de les poblacions humanes per a facilitar-ne la llegibilitat és una aspiració que han compartit tots els poders polítics al llarg de la història.¹⁵⁰ Les seues físiques d'aquests poders, allà on tenien una manifestació més contundent, normalment incloïen espais de producció agrícola i artesanal directament vinculats a les autoritats polítiques. Però fora d'aquestes illes de control, s'estenien vastos “nonstate spaces,” on els poders polítics tenien una capacitat molt limitada de dirigir la producció pagesa i havien de negociar l'accés a les collites.¹⁵¹ La modificació del paisatge és una condició indispensable per a controlar i alterar els sistemes de producció i reproducció de les poblacions. Els agents fiscals no es poden immiscir en espais i conjunts de pràctiques que no poden entendre. J.C. Scott ha assenyalat que “legibility is a condition of manipulation.” Segons Scott, la reordenació de la població i l'espai en unitats que puguin ser fàcilment identificades i quantificades és una condició bàsica per dur a terme “any substantial state intervention in society.”¹⁵² Davant la incapacitat de llegir els espais i els processos de treball camperols, al poder polític només li queden dues opcions: acceptar un accés negociat i precari a les collites, o transformar-los per adaptar-los als seus requeriments de còmput i control.

Els principats i senyors feudals de la Cristiandat llatina van desenvolupar estratègies molt eficients per encastar-se en els processos de producció de la pagesia europea i dirigir-los. A partir dels segles IX i X, van impulsar una reorganització radical del paisatge de l'Europa occidental, mitjançant la concentració de la població, l'ús sistemàtic de llistes d'habitants i d'unitats de mesura estandarditzades i la imposició d'una agricultura extensiva destinada a la producció de collites comercials mitjançant uns règims de treball payoutats i supervisats pels agents senyoriais.¹⁵³ Quan els llatins començaren a conquerir territoris que es trobaven més enllà

¹⁴⁹ Torró 2003: 154-60, 2009b. Més recentment, S. Gutiérrez Lloret (2012) ha matisat algunes de les afirmacions de J. Torró, ja que s'han documentat diversos exemples de traçats ortogonals de carrers a diverses ciutats islàmiques d'al-Àndalus i d'altres regions de la Mediterrània medieval. Sobre les cases dels andalusins, vegeu també, entre d'altres, Orihuela 2007 i Pérez Ordóñez 2018.

¹⁵⁰ Vegeu la introducció del llibre *Seeing Like a State* de J.C. Scott (1998: 1-8).

¹⁵¹ La distinció entre “state spaces and nonstate spaces” ha estat aplicada per Scott a l'estudi dels projectes de desenvolupament econòmic que han tingut lloc al sud-est asiàtic durant el segle XX (Ibid.: 186-7).

¹⁵² Ibid.: 183.

¹⁵³ Sobre aquests canvis, vegeu, entre molts altres autors, Barceló 1988a, 1988b, 1988c, 1995; Baschet 2006: 121-222; Bolòs 2003; Contamine, et al. 2000: 123-249; Demade 2018; Fariás, et al. 2007; Feller 2015: 123-97; Glick 2007: 133-67; Iogna-Prat 2016; Mínguez 1994.

dels confins de l'Europa franca, van portar amb ells aquesta experiència acumulada de capturar i dirigir els processos de producció i reproducció de les comunitats pageses i de modificar, destruir i reconstruir els espais on aquests tenien lloc. Aquesta capacitat de gestió formava part del “capital històric” amb el qual comptaven els colonitzadors a l'hora de sotmetre les poblacions indígenes, i creixia gràcies a l'experiència guanyada amb cada nova conquesta.¹⁵⁴ La identificació de les modificacions introduïdes en els espais de conreu arran de la colonització permet analitzar les diferències qualitatives que hi ha entre els sistemes socials nadius i el colonial. A més, el tipus i l'abast de les transformacions realitzades serveixen com a indicadors de la capacitat de domini que tenien els conqueridors, així com de l'efectivitat de la resistència indígena. M. Barceló afirmà el 1988 que “no se encontrará el poder en otros lugares más que en éstos [els espais de treball agrícola]. Porque no hay más poder que el que se deriva de la capacidad de controlar los procesos de trabajo, de ordenarlos, y en su caso, de reorganizarlos.”¹⁵⁵ Per aquest mateix motiu, és als espais de treball –als camps, boscos i pastures- on més clarament s'aprecien els efectes del colonialisme de població. Durant les darreres dècades s'ha reconegut la importància que té l'estudi del paisatge per a comprendre els processos de colonització, i la recerca sobre l'impacte que el colonialisme europeu ha tingut sobre els territoris conquerits ha proliferat des dels anys 1980.

3.2. L'arqueologia del paisatge i l'estudi del colonialisme de població

Els diversos vessants de la branca de l'arqueologia que estudia el paisatge –Archéologie Agraire, Landscape Archaeology, Environmental Archaeology- remunten els seus orígens a mitjan segle XX. Tots ells van néixer de la convicció que era necessari ampliar el focus de la recerca arqueològica. Fins llavors, els arqueòlegs s'havien centrat en l'estudi de les zones d'habitació, sense prestar especial atenció al seu entorn. Els impulsors d'aquesta branca de

¹⁵⁴ El concepte de la “preacumulació” colonial va ser encunyat per P. Wolfe per a referir-se a les “historically specific ideologies of class, race and nation that had participated decisively in collective subjugations at home and abroad,” amb les quals comptaven els colons europeus quan envaïen un territori i que els proporcionaven un avantatge estratègic fonamental (2012:138). En aquest mateix sentit, fa anys que A. Virgili destacà com les experiències prèvies de conquesta i colonització al nord de l'actual Catalunya van informar les estratègies desplegades pels conqueridors feudals al Baix Ebre arran de la conquesta de Tortosa el 1148 (2003).

¹⁵⁵ Barceló 1988c: 257.

l'arqueologia concebien els assentaments humans com al resultat de l'articulació entre els espais de residència i els de treball, és a dir, entre les cases i els camps i les terres incultes. Des d'aquesta perspectiva, la formació i el funcionament dels nuclis de població rurals només poden ser aprehesos mitjançant l'estudi conjunt de tots aquests elements. Per aquest motiu, les diferents variants de l'arqueologia del paisatge han centrat la seva atenció a analitzar la interacció entre les comunitats rurals i el medi i com aquesta relació ha construït progressivament els paisatges moderns.¹⁵⁶

En els seus inicis, l'arqueologia del paisatge combinà exclusivament les tècniques de l'arqueologia tradicional amb l'estudi de la documentació històrica d'època medieval i moderna per a reconstruir l'evolució del paisatge, però durant les últimes dècades ha incorporat nombroses tècniques d'altres disciplines. La creixent interdisciplinarietat del camp ha permès analitzar amb un grau de precisió cada vegada més elevat la morfologia i els processos geològics dels paisatges estudiats, així com les xarxes d'assentaments i els espais de treball agrari que hi estan associats. L'ús de Sistemes d'Informació Geogràfica (SIG), els estudis pol·línics i carpològics, les anàlisis geoarqueològiques del sòl i la introducció recent de vehicles aeris no tripulats, entre d'altres innovacions, han estat un revulsiu per l'arqueologia del paisatge.¹⁵⁷

Malgrat que, inicialment, els paisatges tradicionals europeus i la seva evolució des de l'Edat Mitjana van ser la principal font d'interès per als arqueòlegs del paisatge, fa dècades que aquestes tècniques d'anàlisi han estat aplicades amb èxit a l'estudi del colonialisme arreu del món. En els últims anys s'ha multiplicat el nombre de projectes de recerca que combinen l'estudi de la documentació escrita amb l'aplicació de tècniques arqueològiques i d'altres disciplines acadèmiques per estudiar l'impacte que els processos de conquesta i colonització van tenir sobre els paisatges de diverses regions. Dues àrees on s'ha explorat recentment la relació entre la dominació colonial i la transformació del medi mitjançant l'arqueologia del paisatge són la Mediterrània oriental i el Carib. El projecte TAESP (Troodos Archaeological and Environmental Survey Project), dirigit per M. Given, de la Universitat de Glasgow, ha investigat els efectes que el domini de diferents potències estrangeres sobre Xipre durant els darrers dos-

¹⁵⁶ Es pot trobar una síntesi sobre els orígens i el desenvolupament de l'arqueologia del paisatge –o agrària-, sobre la seva introducció a la historiografia espanyola a finals del segle XX a Ballesteros Arias, et al. 2010; Fernández Mier 2018; Kirchner 2011a; Quirós Castillo 2014.

¹⁵⁷ Alguns exemples recents de l'aplicació d'aquestes noves tecnologies i tècniques a l'estudi de paisatges històrics són Brughmans, et al. 2018; Fernández Mier, et al. 2014; Ferro-Vázquez, et al. 2014; Kinnaird, et al. 2017; Narbarte-Hernández, et al. 2019; Nielsen i Kristiansen 2014; Sonnemann, et al. 2016, 2017; Turner 2006; Turner i Crow 2010.

mil anys ha tingut sobre els paisatges muntanyosos de l'interior de l'illa.¹⁵⁸ D'altra banda, el Projecte Nexus1492, liderat per C. Hofman, de la Universitat de Leiden, ha aplicat l'arqueologia del paisatge a La Hispaniola (República Dominicana i Haití) i altres illes del Carib per estudiar les xarxes d'assentaments indígenes i la gestió que els nadius van fer del seu entorn i contrastar-la amb la dels colonitzadors europeus.¹⁵⁹ Poc anys abans, D. Hicks, de la Universitat d'Oxford, dirigí un projecte similar al de Nexus, centrat en la colonització del Carib anglòfon als segles XVII i XVIII.¹⁶⁰

Pel que fa a la historiografia espanyola, la coneguda com a “arqueologia hidràulica” és una de les branques de l'arqueologia del paisatge dedicada a l'estudi dels processos de conquesta i colonització a la península Ibèrica amb una tradició més llarga. Va ser impulsada als anys 1980 per M. Barceló, professor de la Universitat Autònoma de Barcelona, amb l'objectiu d'estudiar els espais de conreu associats a les xarxes d'assentaments andalusins de les illes Balears entre els segles X i XIII. Barceló i els seus col·laboradors van combinar l'estudi dels espais agraris moderns amb la prospecció arqueològica i l'anàlisi de la documentació escrita per identificar i descriure els sistemes hidràulics que van ser construïts i gestionats pels grups àrabs i berbers que es van establir a l'arxipèlag a partir del 902. No obstant això, ben aviat van estendre les seves investigacions als processos de conquesta i colonització dirigits pels principats feudals del nord de la península Ibèrica i a l'impacte que van tenir sobre els espais de treball de la població andalusina. Sota la direcció de Barceló i, després, de H. Kirchner, el grup de recerca ARAEM (Arqueologia Agrària de l'Edat Mitjana) ha desenvolupat i refinat la metodologia de l'arqueologia hidràulica de manera progressiva, a mesura que s'han anat sumant nous casos d'estudi –que el 2005 eren ja més de 160 a la península Ibèrica i Balears.¹⁶¹

L'interès particular de l'arqueologia hidràulica per estudiar els camps irrigats rau en el fet que, a causa de la rigidesa del seu disseny, els sistemes hidràulics tendeixen a l'estabilitat i a que els seus dissenys primerencs siguin recognoscible i puguin ser distingits dels de les ampliacions. Aquesta rigidesa dels sistemes hidràulics està determinada per factors físics i socials. La construcció de sistemes de regadiu està fortament condicionada per la localització i

¹⁵⁸ Given 2013; Given, et al. 1999, 2013; Knapp i Given 2004.

¹⁵⁹ Castilla-Beltrán, et al. 2018; Hofman, et al. 2014, 2016, 2018; Herrera Malatesta 2018; Herrera Malatesta i Hofman 2019; Jean 2019.

¹⁶⁰ Hauser i Hicks 2007; Hicks 2007.

¹⁶¹ Sitjes 2006. El mètode va ser sistematitzat en diversos articles que van ser recollits al llibre Barceló, Miquel, H. Kirchner, i C. Navarro. 1996. *El agua que no duerme. Fundamentos de la arqueología hidráulica andalusí*. Granada: El legado andalusí.

el cabal de les fonts i pel pendent del terreny. El marge superior d'un perímetre irrigat és determinat per la cota on es troba el naixement i pel recorregut que fa la séquia principal del sistema hidràulic. M. Barceló es referí al límit definit pel canal principal com a "línia de rigidesa," ja que constitueix un obstacle difícilment superable i condiciona el disseny de tot el conjunt. Tot i que és possible ampliar els perímetres regats, qualsevol prolongació de la xarxa d'irrigació més enllà de la línia de rigidesa acostuma a ser costosa, bé perquè implica la mobilització de nous recursos –com la captació de fonts addicionals d'aigua-, bé perquè s'ha de forçar el disseny original del sistema –mitjançant, per exemple, la construcció de safareigs o d'aqüeductes. Els constreyniments que condicionen la construcció dels espais irrigats i les dificultats per introduir-hi modificacions substancials obliga els fundadors de qualsevol sistema hidràulic a dissenyar-lo en la seva integritat. Barceló afirmà el 1989, que "todo sistema hidráulico, cualquiera que sea su grado de complejidad, ha sido concebido y diseñado en su estructura fundamental desde el principio."¹⁶² Abans d'excavar la primera canalització els constructors han d'haver traçat el recorregut de la séquia principal, han d'haver calculat el volum d'aigua que empraran, la quantitat de terra que podrà ser irrigada i les possibilitats d'ampliació futura del sistema.

Els sistemes hidràulics, com qualsevol altre espai de treball agrícola, són codificats en funció d'un "disseny original" que està determinat per l'organització social i els objectius dels seus constructors i que, una vegada implementat, difícilment pot ser modificat. Qualsevol canvi de calat introduït a posteriori amenaça el correcte funcionament del sistema i pot deteriorar-lo irreversiblement, fins al punt de provocar-ne la desaparició. Aquesta rigidesa del disseny primigeni dels espais hidràulics fa que qualsevol ampliació de la seva superfície o modificació de la xarxa de canals sigui discernible en el parcel·lari actual. L'estudi curós dels camps moderns ofereix la possibilitat identificar-ne el disseny original i distingir-lo d'alteracions posteriors.¹⁶³

L'estabilitat física dels sistemes hidràulics està associada a la perdurabilitat de la gestió que se'n fa, particularment de les institucions encarregades de la distribució social de l'aigua,

¹⁶² Barceló 1989: 25.

¹⁶³ Barceló 1988c, 1989; Glick i Kirchner 2000; Kirchner 2007, 2010, 2015; Kirchner i Navarro 1994; Retamero 2006. Cal advertir, però, que el disseny del sistema hidràulic acostuma a ser molt més antic que els elements individuals que el componen. És molt habitual que els safareigs, els casals de molins i els canals actuals hagin estat construïts recentment –entre els segles XVIII i XX-, però que la seva ubicació estigui determinada per decisions que es van prendre molts segles abans (Kirchner 2011b: 45).

com notà T.F. Glick per al cas de l'Horta de València.¹⁶⁴ L'alteració dels criteris de repartiment de l'aigua entre els regants i la introducció de noves opcions productives –com el cultiu d'espècies diferents o la prioritització d'activitats no agrícoles, com la mòlta- poden ser fonts d'estrès per als sistemes hidràulics perquè no havien estat contemplades en el disseny original. Aquests tipus de canvis acostumen a provocar modificacions físiques dels espais de treball que posen en risc la viabilitat del sistema. Per aquest motiu, les institucions que administren els espais irrigats tendeixen a fomentar la continuïtat de la gestió i l'estabilitat dels mecanismes socials de distribució de l'aigua. Això no vol dir, però, que l'administració dels sistemes hidràulics no evolucioni ni, encara menys, que les hortes andalusines no fossin afectades per les profundes transformacions impulsades pels conqueridors feudals. Aquests van tractar de legitimar la seva administració dels espais hidràulics capturats vinculant-la al “tiempo de moros,” i van preservar el vocabulari tècnic i les institucions de distribució social de l'aigua dels andalusins.¹⁶⁵ Però, en realitat, la conservació de les formes de gestió tradicionals de les hortes andalusines pels colonitzadors va ser només aparent. En la majoria de casos, els conqueridors van preservar el nom i l'estructura bàsica de les institucions però no el seu contingut –o, com a mínim, no de forma inalterada.¹⁶⁶

Malgrat l'aparença de continuïtat, el més habitual fou que la gestió dels espais irrigats capturats fos trasmudada de forma immediata, mentre que els canvis físics hi eren introduïts més lentament, de vegades segles després de la conquesta. Com ha observat H. Kirchner, en molts casos, els sistemes hidràulics ocupats van ser “integrats físicament però subvertint tots els principis socials que permeteren la seva creació i funcionament per part dels clans andalusins,” per adaptar-los a “la lògica feudal de la renda” sense haver de modificar substancialment el seu disseny original.¹⁶⁷ Aquesta “subversió” feudal del codi social que va guiar la construcció i gestió dels espais de treball andalusins normalment es traduí en la prioritització de la mòlta per sobre del reg i en la introducció de nous cultius comercials, com la vinya.

¹⁶⁴ Glick 1970.

¹⁶⁵ *Ibid.*: 235-42. Posteriorment, T.F. Glick ha fet servir el terme “ultra-estabilitat” per a definir la rigidesa dels sistemes hidràulics i la seva gestió (1990). El concepte d'ultra-estabilitat ha estat qüestionat. El 1990 E. Ostrom observà que les normes de distribució de recursos gestionats col·lectivament, com l'aigua, poden evolucionar, malgrat que les institucions perdurin durant segles (1990: 58). Sobre aquesta qüestió, vegeu Garrido 2011.

¹⁶⁶ Vegeu els casos de l'Horta de València (Esquilache Martí 2014; Guinot i Esquilache 2017) i de Casarabonela, a l'actual província de Màlaga (Retamero 2014; Retamero i Martínez-Enamorado 2018).

¹⁶⁷ Kirchner 1995: 307-8.

Els darrers anys s'ha plantejat la possibilitat d'aplicar les tècniques de l'arqueologia hidràulica també als espais que no són regats artificialment, ja que els camps de secà –així com les pastures, els boscos i les garrigues- constitueixen un tot articulat amb els espais irrigats i el seu disseny i la seva gestió estan regits pels mateixos principis socials. Però, fins ara, la recerca sobre els secans ha estat limitada i encara cal ajustar la metodologia a aquests espais que no estan sotmesos a restriccions tant estrictes com les dels perímetres irrigats i que han estat bastament modificats durant els darrers segles. La inclusió dels camps secaners en l'estudi dels espais de treball no només és interessant perquè permetrà reconstruir de forma completa els processos productius de les comunitats andalusines i d'altres societats colonitzades, sinó perquè aquests espais eren prioritaris per als colonitzadors feudals. Els esforços inicials dels colons llatins es van dirigir preferentment a ampliar els camps de secà nadius i a construir-ne de nou. Per tant, és de crítica importància copsar el lloc que aquestes espais de treball ocupaven dins els sistemes de producció dels indígenes andalusins i canaris i com diferia del feudal.¹⁶⁸

A hores d'ara, l'arqueologia hidràulica ha estat escassament aplicada a l'estudi dels sistemes de reg construïts a les regions septentrionals de la península Ibèrica, des d'on es va estendre el règim feudal.¹⁶⁹ En canvi, sí que s'ha estudiat la gestió que els feudals van fer de les hortes andalusines capturades, així com la construcció de nous sistemes hidràulics colonials als territoris conquerits. Inicialment, aquesta metodologia va ser utilitzada eminentment per estudiar la població andalusina de les Illes Balears i la seva conquesta i colonització pels catalans al segle XIII.¹⁷⁰ Però, posteriorment, s'ha ampliat considerablement el marc cronològic i geogràfic de la recerca per incloure-hi les conquestes de Tortosa, Balaguer i el Baix Ebre, a mitjan segle XII, de Múrcia, al XIII, i del soldanat de Granada, als segles XV i XVI.¹⁷¹ La metodologia de l'arqueologia hidràulica ha estat també utilitzada per diversos investigadors vinculats a la Universitat de València per estudiar els sistemes hidràulics andalusins i feudals

¹⁶⁸ F. Retamero ha intentat desenvolupar una pauta per aplicar els principis de l'arqueologia hidràulica a l'estudi dels secans andalusins. Vegeu la seva aplicació als casos de Menorca i Màlaga (Retamero 2005a: 73-5, 2005b: 227-8, 2011, 2020).

¹⁶⁹ Alguns exemples de l'aplicació de l'arqueologia hidràulica a casos d'estudi del nord de Catalunya són els dels sistemes hidràulics del terme del monestir de Sant Cugat, dels segles X-XI (Kirchner 2006), el Canal Reial de la vila de Puigcerdà (Cerdanya), construït al segle XII (Kirchner 2012b), i les terrasses de conreu del mas Ca l'Agustí, al Montseny, documentat per primera vegada a finals del segle XII (Retamero 2016; Retamero, et al. 2015).

¹⁷⁰ Algunes publicacions recents sobre les Balears són Kirchner 2009, 2011b, 2012a, 2018; Retamero 2008, 2009; Retamero i Moll 2010; Sitjes 2010.

¹⁷¹ Sobre Tortosa, vegeu Alonso, et al. 2014; Kirchner, et al. 2014; Kirchner i Virgili 2018; Puy, et al. 2014; Virgili 2020; Virgili i Kirchner 2019. Sobre l'horta de Ricote (Múrcia), vegeu Puy 2012, 2014; Puy i Balbo 2013. I sobre diversos casos situats a l'actual província de Màlaga, vegeu Díaz, et al. 2018; López García 2012; López-García, et al. 2019; López i Retamero 2017; Retamero 2014, 2019, 2020; Retamero i Martínez-Enamorado 2018.

de l'antic regne de València i, particularment, de l'Horta de la capital.¹⁷² Més recentment, el grup ARAEM ha afegit a la seva nòmina de casos en estudi territoris que es troben fora de la península Ibèrica i del Mediterrani, per incorporar a la seva línia de recerca algunes de les regions conquerides per Castella als segles XV i XVI a l'Atlàntic i Amèrica, com les illes Canàries i el nord-oest d'Argentina.¹⁷³ El segon cas analitzat en aquesta tesi –el del senyoriu d'Agüimes– és el primer estudiat a l'arxipèlag canari seguint els mètodes desenvolupats prèviament a la península Ibèrica i a les illes Balears.

3.3. Els casos d'Olvera i Agüimes

Els dos casos estudiats en aquest treball, Olvera (Cadis) i Agüimes (Gran Canària), han estat analitzats mitjançant la mateixa metodologia, que s'ha aplicat per igual als camps irrigats i als de secà. Com s'ha assenyalat anteriorment, el mètode emprat consisteix a combinar informacions de naturalesa diversa per identificar i analitzar el disseny original dels espais de treball agrícola, reconstruir-ne l'evolució posterior i determinar com s'articulaven amb els espais incultes i domèstics. Els principals registres manejats són la toponímia, els resultats de la prospecció arqueològica, la documentació escrita medieval i moderna i l'anàlisi dels parcel·lars i dels sistemes hidràulics. La toponímia actual i històrica –registrada a la cartografia antiga i a la documentació d'arxiu– proporciona informació sobre la ubicació d'assentaments desapareguts i, en ocasions, sobre les característiques o la gestió de determinats indrets en el passat. La prospecció arqueològica de les àrees d'estudi permet localitzar les zones d'habitació associades als espais de treball i, en ocasions, se'n poden extreure datacions relatives a partir de les restes arquitectòniques o de ceràmica. D'altra banda, l'estudi dels sistemes hidràulics i de la resta d'espais agraris consisteix en una prospecció curosa del terreny que es tradueix en l'elaboració d'una planimetria detallada mitjançant fotografies aèries actuals i antigues i cartografia històrica, en la qual es representen les parcel·les, els canals i els accidents geogràfics. És a partir d'aquest esquema que s'analitza el parcel·lari i la xarxa d'irrigació per intentar

¹⁷² Vegeu, per exemple, Esquilache Martí 2012, 2014, 2018; Guinot 2018; Guinot i Selma 2012; Torró 2009, 2010; Torró i Esquilache 2018.

¹⁷³ Sobre la recerca incipient al nord-oest d'Argentina dirigida per F. Retamero, vegeu Díaz, et al. *en premsa*.

distingir les diferents fases constructives de l'espai i els principis que van informar el seu disseny. A més, la prospecció dels camps proporciona l'oportunitat d'entrevistar els seus gestors actuals, que són els dipositaris d'antics coneixements i tradicions que ajuden a aprehendre l'organització i l'administració d'aquests espais. Per la seva part, les dades que aporta la documentació escrita són fonamentals a l'hora de contextualitzar i interpretar de forma conjunta els diversos registres manejats. Els textos produïts a l'Edat Mitjana i durant les centúries posteriors –fins al segle XX- poden proporcionar datacions precises de fases constructives o d'abandonaments, informació sobre les pràctiques agràries i de reg passades i descripcions i mesures d'espai que ja no existeixen o que han estat transformats fins al punt de no ésser recognoscibles.¹⁷⁴

A aquests quatre registres bàsics se n'han afegit de nous durant els darrers anys com a resultat de l'adopció de tècniques pròpies d'altres disciplines. Entre aquests cal destacar l'ús de Sistemes d'Informació Geogràfica per analitzar els paisatges amb una major precisió i les analítiques geoarqueològiques i arqueobotàniques, que ofereixen informació sobre l'evolució diacrònica del medi i sobre l'ús passat del sòl, a més de proporcionar ocasionalment datacions absolutes de la construcció dels espais de conreu.¹⁷⁵

El treball de camp a Andalusia i Gran Canària es va dur a terme en quatre campanyes diferents, dues a Olvera, el setembre del 2017 i el juny del 2018, i dues més a Agüimes, els mesos de setembre i novembre del 2018. Les planimetries dels camps de conreu es van elaborar primer de forma esquemàtica sobre el terreny, dibuixant sobre ortofotografies aèries actuals obtingudes al Centro Nacional de Información Geográfica (CNIG) i a Google Earth. També es van prendre les coordenades de GPS d'aquells elements dels sistemes hidràulics que no eren fàcilment distingibles a les ortofotografies o que era particularment important situar amb precisió, com les basses, els molins o els partidors de séquies. Posteriorment, els dibuixos van ser revisats i corregits emprant cartografia antiga i fotografies aèries de mitjan segle XX per intentar determinar com eren els espais estudiats abans dels processos d'urbanització i abandó que han patit durant les últimes dècades.¹⁷⁶ Per a la digitalització de les planimetries, es va fer

¹⁷⁴ Es poden trobar descripcions detallades del mètode de l'arqueologia hidràulica a Kirchner i Navarro 1994 i a Glick i Kirchner 2000.

¹⁷⁵ Vegeu Alonso, et al. 2014; Kirchner, et al. 2014; Puy 2014; Puy i Balbo 2013; Puy, et al. 2014.

¹⁷⁶ Les fotografies aèries més utilitzades han estat les dels vols del 1956-7 i del 1977-83 per a Olvera i les del 1962 i del 1977 per a Agüimes, que van ser consultades a les fototeques digitals de l'Instituto Geográfico Nacional (IGN), de l'Instituto de Estadística y Cartografía de Andalucía (IECA) i dels Fondos de la Mancomunidad de Las Palmas, a IDE Gran Canaria. La

servir el programa de dibuix EazyDraw en combinació amb el SIG de software lliure QGIS. Al mateix temps que s'esbossava el parcel·lari i les xarxes de reg, també es va dur a terme una prospecció arqueològica sumària de les àrees estudiades amb l'objectiu d'identificar estructures d'habitació antigues o, si més no, concentracions de fragments ceràmics que indiquessin la ubicació aproximada de les zones de residència associades als espais de treball. Igualment, es van efectuar nombroses entrevistes amb els agricultors actuals, tant de forma espontània –amb aquells que es trobaven als camps de conreu durant la prospecció- com de forma programada –per exemple, amb les heretats de regants d'Agüimes i Temisas. La informació recollida durant el treball de camp va ser analitzada conjuntament amb les dades extretes de la documentació d'arxiu dels segles XV al XX, per tal d'intentar identificar les àrees de cultiu més antigues de cadascun dels sistemes estudiats i reconstruir la seva evolució al llarg dels segles.

La documentació d'arxiu emprada és de naturalesa i procedència diverses. La principal font d'informació per a l'estudi d'Olvera ha estat el fons del Ducat d'Osuna de la Secció de Noblesa de l'Archivo Histórico Nacional (AHN), que recull documents originals i trasllats relacionats amb l'administració que el llinatge dels comtes d'Ureña i ducs d'Osuna va fer dels seus dominis entre els segles XV i XIX. Una part important dels continguts del Fons d'Osuna han estat digitalitzats i es troben disponibles gratuïtament a PARES (Portal de Archivos Españoles), cosa que n'ha facilitat la consulta i anàlisi. El document més utilitzat durant la investigació ha estat el registre dels interrogatoris que es van dur a terme a Cañete la Real el 1518 en el transcurs d'un plet entre els comtes d'Ureña i el bisbat de Màlaga pels delmes d'Olvera, Archidona i Ortegícar (AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518), ja que ofereix informació molt valuosa sobre els espais de treball agrícola del terme d'Olvera entre finals del segle XV i principis del XVI. La documentació de l'arxiu senyorial ha estat complementada amb fonts generades per altres institucions, com el Consell de la Mesta –que es conserva a l'AHN (DIVERSOS-MESTA)- o el Registro del Sello de Corte, de l'Archivo General de Simancas (AGS.RGS). També procedeixen d'aquest darrer arxiu les *Respuestas Generales del Catastro del Marqués de la Ensenada* corresponents a la vila d'Olvera (AGS,CE,RG, L.562), que aporten informació sobre les pràctiques agrícoles dels habitants de la localitat a mitjan segle XVIII. A més, han estat particularment útils els expedients de l'Archivo de la Real Chancillería

cartografia històrica –dels segles XIX i XX- va ser obtinguda als centres de descàrregues del Centro Nacional de Información Geográfica (CNIG) i d'IDE Gran Canaria.

de Granada (ARCHGR), entre els quals es conserven diversos plets dels segles XVI i XVII entre veïns d'Olvera i entre la vila i els senyors. Finalment, s'han consultat els fons de l'Archivo Municipal de Olvera (AMO), que contenen documentació sobre la gestió de la vila per part de les autoritats locals entre el segle XVI i el XX.

Per al cas d'Agüimes també s'ha fet servir una gran quantitat de documentació original, però en aquest cas ha estat més difícil reunir-la i s'ha hagut de recórrer més sovint a col·leccions de documents publicats. La principal font d'informació analitzada sobre l'Agüimes dels segles XV i XVI són els protocols notariais de l'Archivo Histórico Provincial de Las Palmas de Gran Canaria (AHPLP). Malgrat que es conserven sèries completes de registres notariais des del decenni del 1540, no ha estat possible accedir a tots els lligalls conservats a causa del seu precari estat de conservació. Afortunadament, aquest problema ha pogut ser parcialment compensat en alguns casos mitjançant la consulta de registres i resums, com els del lligall 2485 publicats per R. Rodríguez de Castro i L. García-Correa y Gómez.¹⁷⁷ També s'ha treballat amb documentació d'altres arxius de Gran Canària, com els fons Massieu-Westerling i Salvador Manrique de Lara de l'Archivo del Museo Canario (AMC) i la Secretaría de Cámara y Gobierno de l'Archivo Histórico Diocesano (AHDLPGC). Finalment, s'ha consultat el llibre de fàbrica de la parròquia de Sant Sebastià d'Agüimes, que es conserva a l'arxiu parroquial (AP-SS-Agüimes) i conté registres que es remunten a principis del segle XVI. El document que se citarà al llarg del text és la transcripció que J. E. Rodríguez Calleja i C. R. Acosta Brito van realitzar el 2000 i que està dipositada al mateix arxiu, però aquesta va ser acarada amb l'original durant les visites a l'arxiu. Per a l'estudi de Gran Canària, es disposa també d'una gran quantitat de documents dels segles XV i XVI que han estat editats i publicats per altres investigadors, com és el cas del *Libro de Repartimientos* –publicat per M. Ronquillo i E. Aznar el 1998–, la documentació sobre Canàries conservada al Registro General del Sello –editada per E. Aznar i els seus col·laboradors en dos volums el 1981 i el 1991– i el *Libro Rojo de Gran Canaria o Gran Libro de Provisiones y Reales Cédulas* –que publicà P. Cullen del Castillo el 1947.

En plantejar aquest estudi comparatiu dels processos de colonització medievals al sud de la península Ibèrica i a les illes Canàries es va optar per seleccionar dos casos que

¹⁷⁷ Aquests autors van incloure un resum de tots els documents continguts en els lligalls 2484 i 2485 de l'AHPLP al llibre *Población de Agüimes en los cien primeros años del señorío (1481-1580)* (Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 225-319). Agraïxo molt a Rafael Rodríguez de Castro que em proporcionés de forma gratuïta i desinteressada una còpia digital del seu llibre, cosa que ha facilitat enormement la seva consulta.

compartissin el major nombre possible de característiques per facilitar-ne l'acarament. Tant Olvera com Agüimes eren assentaments indígenes que van ser conquerits per la corona castellana a la Baixa Edat Mitjana i convertits en viles de senyoriu fins a les desamortitzacions del segle XIX. Malgrat que van ser ocupades amb més d'un segle de diferència, la història colonial d'ambdues localitats començà de manera gairebé simultània a mitjan segle XIV, amb la conquesta de la primera per Alfons XI el 1327, i amb l'establiment de colons catalans i mallorquins al sud-est de Gran Canària poques dècades després, en el cas de la segona. També, tenen en comú que s'han perdut els registres dels repartiments de terra efectuats durant les primeres fases de la colonització de les dues viles, de manera que s'ha hagut de treballar de forma retrospectiva en els dos casos, mitjançant documentació generada posteriorment. Potser, però, el tret més significatiu que comparteixen Olvera i Agüimes és el fet que la colonització comportà l'expulsió o l'extermini de la població indígena d'ambdues localitats. Per tant, les comunitats veïnals dels segles XV i XVI estudiades en el present treball estigueren integrades exclusivament per colons europeus i els grups subalterns associats a la colonització – bàsicament, esclaus magribins i subsaharians.

Tot i haver seleccionat dos casos d'estudi similars i que han estat abordats mitjançant la mateixa metodologia, Olvera i Agüimes presenten algunes diferències que s'han de tenir presents perquè poden condicionar els resultats de la investigació. Malgrat que ambdues viles eren de senyoriu, el pes específic que el domini senyorial va tenir en cadascuna d'elles va ser molt desigual. Els comtes d'Ureña no només eren senyors i propietaris d'Olvera, sinó que, com es veurà més endavant, es van apropiari de la major part de la terra de llauró del terme. Per aquesta raó, van gaudir d'una posició de força que els va permetre dirigir la vida econòmica dels veïns de la vila entre el segle XVI i el XIX. En canvi, els bisbes de Canàries, en tant que senyors d'Agüimes, només van disposar de la jurisdicció parcial de la vila i del dret de recaptar el delme. Els prelats pràcticament no posseïen terres al senyoriu, més enllà de l'Ejido de la vila i de l'horta del Carrizal, a l'actual municipi d'Ingenio. La debilitat de la seva autoritat va ser agreujada pels atacs continuats de part dels governadors de Gran Canària, de què va ser objecte des de la fundació del senyoriu a finals del segle XV. A diferència del cas d'Olvera, al segle XVIII el

domini dels bisbes de Canàries sobre Agüimes havia estat pràcticament anul·lat i els seus veïns vivien com a súbdits reialencs.¹⁷⁸

Hi ha un altre factor que pot enterbolir la comparació entre les dues localitats i que està estretament relacionat amb la desigual fortalesa de la dominació senyorial d'Olvera i Agüimes: la diferent naturalesa de la documentació d'arxiu emprada en cada cas. El gruix dels documents consultats per al cas d'Olvera provenen de l'arxiu del ducat d'Osuna i són papers relacionats amb la gestió senyorial de les terres que els comtes-ducs tenien a la vila. En canvi, la base documental de l'estudi sobre Agüimes ha estat la documentació notarial de l'Archivo Histórico Provincial, ja que no ha estat possible trobar registres sobre l'administració episcopal del senyoriu. Cadascuna d'aquestes fonts d'informació ofereix avantatges i desavantatges distints. La documentació dels ducs d'Osuna és molt completa i sistemàtica i permet cobrir pràcticament sense buits un marc cronològic ampli, que va des dels anys 1460 fins a principis del segle XIX. Però el fet que estigui integrada exclusivament per instruments administratius de la cancelleria senyorial fa que presenti només la perspectiva dels ducs d'Osuna i proporciona poca informació sobre les terres i les pràctiques agrícoles dels veïns de la vila. Aquest biaix es tradueix en una gran abundància de dades sobre els camps de secà, que eren propietat dels senyors, però molt poca sobre els espais de reguiu i els molins hidràulics, que eren posseïts majoritàriament pels seus vassalls. Aquesta deficiència ha estat parcialment resolta gràcies a la consulta dels plets conservats a l'arxiu de la Real Chancillería de Granada i dels registres de l'arxiu municipal d'Olvera.

En el cas d'Agüimes, la problemàtica ha estat la inversa. La documentació notarial emprada és una col·lecció de centenars de transaccions dutes a terme pels individus que posseïen propietats a la vila entre mitjan segle XVI i principis del XVII, de manera que ofereixen dades de naturalesa molt diversa sobre els camps de reg i de secà del senyoriu. El problema és que la informació extreta dels registres notarials és fragmentària i normalment deixa buits importants. Aquesta característica de la documentació notarial obliga l'investigador a ser particularment curós a l'hora d'enregistrar les dades que proporciona, ja que, d'una banda, ha d'intentar reconstruir els espais de conreu a partir de notícies parcials i, de l'altra, ha de definir i delimitar els buits deixats per la documentació per tal d'intentar completar-los amb altres fonts

¹⁷⁸ Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 295.

d'informació. En aquest cas, s'han emprat les col·leccions dels arxius eclesiàstics de Las Palmas i Agüimes i els fons familiars conservats al Museo Canario, a més de la documentació reial ja publicada.

Malgrat que no afecta a la comparació entre Olvera i Agüimes, cal fer referència a una altra limitació de les fonts escrites a la qual s'ha d'enfrontar qualsevol investigador que vulgui estudiar espais agraris antics mitjançant fonts preestadístiques: la dificultat d'establir equivalències entre les mesures ressenyades a la documentació històrica i el sistema mètric decimal. En el cas de la vila d'Olvera, la primera notícia sobre quina era la unitat de mesura que els veïns havien fet servir tradicionalment per a calcular l'extensió de les seves terres es troba a les *Respuestas Generales del Catastro de Ensenada*, recollides el 1751. Segons aquest text, les autoritats municipals de la vila van declarar als funcionaris de la corona que les unitats de mesura que empraven tenien com a referència la fanecada del “marco de Ávila,” també conegut com a Marco Real. Aquesta es composava de 576 *estadales* de quatre vares cada un, agrupats en 12 *celemines* de 48 *estadales*. Per tant, una fanecada del marc d'Àvila equivalia a 9.216 vares castellanes quadrades, o 6.439 metres quadrats, i la seva *aranzada*, a 4.829,7 m².¹⁷⁹ No obstant això, en descriure la fanecada usada a Olvera, els veïns van afirmar que aquesta era de 574 *estadales*, dos menys que la mesura oficial d'Àvila. Per tant, la fanecada emprada a Olvera equivalia a 6.4217 m², amb una *aranzada* de 4.813 m².¹⁸⁰ No és una diferència significativa, però si no es té en compte pot distorsionar els càlculs efectuats amb grans extensions de terra.¹⁸¹

Definir les mesures agràries antigues del terme d'Agüimes ha estat més difícil perquè la mida de la fanecada emprada a Canàries varià d'illa en illa i, a més, va ser modificada durant l'Època Moderna. Per aquest motiu, hi ha diferències d'opinió importants entre els historiadors sobre quina és l'equivalència en hectàrees de les unitats de mesura usades durant els repartiments de Gran Canària. La unitat bàsica emprada per a distribuir terres entre els conqueridors de l'illa va ser la “sort” (*suerte*) de cinc *aranzadas*. Aquesta era la quantitat de terra que corresponia a un peó, i els cavallers en rebien el doble. També és possible que, en alguns casos, es distingís entre sorts de secà i de regadiu i que les primeres tinguessin el doble

¹⁷⁹ Ayuntamiento de Ávila 2006: 45; Pastor 2012: 8.

¹⁸⁰ AGS,CE,RG, L.562: 862v-3r.

¹⁸¹ Agraeixo a l'Esteban López García l'ajuda que m'ha proporcionat a l'hora d'ajustar les mesures antigues usades pels veïns d'Olvera.

d'extensió que les segones.¹⁸² Però la documentació consultada no fa referència a l'existència de sorts diferents per al secà o per als cavallers a Agüimes, la qual cosa suggereix que la sort era usada a la vila com una unitat de mesura amb un valor únic i inalterable. No obstant això, les vertaderes dificultats comencen a l'hora de definir quantes fanecades contenia una sort de terra i a quants metres quadrats equivalia cada fanecada.

A principis dels anys 1980, E. Aznar Vallejo estimà que una sort de terra de cinc *aranzadas* equivalia a 3,75 fanecades de 0,55 hectàrees cada una. Així, cada sort de terra hauria sumat 2,1 hectàrees de terra.¹⁸³ Per als seus càlculs, Aznar segurament va fer servir la fanecada “tradicional” de Gran Canària que S. M. Carrós havia recollit el 1853 a les seves *Tablas comparativas de las medidas de Canarias*.¹⁸⁴ Altres autors, com G. Camacho y Pérez Galdós i J. Sánchez y Sánchez, van proposar que les sorts de Gran Canària equivalien a 3,5 fanecades de terra, però no en van precisar l'extensió en metres quadrats.¹⁸⁵ Sis anys després de la publicació del llibre d'E. Aznar, M. Lobo Cabrera va fer servir la documentació del segle XVI per a demostrar que, durant les primeres centúries de dominació colonial de Gran Canària, la fanecada i l'*aranzada* eren unitats intercanviables i que equivalien a una superfície de 29 àrees. Les sorts repartides als segles XV i XVI sumaven cinc fanecades –o *aranzadas*- de 0,29 hectàrees d'extensió, de manera que cada sort tenia una superfície d'1,45 hectàrees. Segons Lobo, la fanecada de mitja hectàrea enregistrada per Carrós va ser adoptada més tard, tot i ser considerada la “tradicional” a mitjan segle XIX.¹⁸⁶ A l'hora d'editar el Llibre de Repartiments de Gran Canària el 1998, E. Aznar i M. Ronquillo van adoptar la proposta de Lobo Cabrera i van fer servir la sort d'1,45 hectàrees.¹⁸⁷ No obstant això, nombrosos investigadors han seguit utilitzant fanecades més extenses en els seus càlculs, com A. Macías Hernández, que usa la fanecada tradicional de 0,55 hectàrees, o J. M. González Rodríguez, que afirma que la fanecada canària és hereva de l'*aranzada* castellana que, a la vegada, descendia de l'*heredium* romà de 0,50365 hectàrees.¹⁸⁸

¹⁸² Aznar Vallejo 1983: 230.

¹⁸³ *Ibíd.*

¹⁸⁴ Carrós 1853: 47.

¹⁸⁵ Camacho y Pérez Galdós 1966: 253; Sánchez y Sánchez 1987: 263.

¹⁸⁶ Lobo Cabrera 1989: 39-44.

¹⁸⁷ Ronquillo i Aznar expliquen a la introducció dels *Repartimientos de Gran Canaria* que una sort de terra es composava de 8.000 *brazas*, cadascuna de les quals feia dos sisens de la *vara* de Toledo, és a dir, 1,81 metres. Per tant, una sort de 8.000 *brazas* equivalia a 14.480 m² (1998: 28-30).

¹⁸⁸ González Rodríguez 2011: 412-4; Macías Hernández 2000: 179, 2009: 725.

En aquest treball s'ha optat per fer servir l'equivalència proposada el 1989 per M. Lobo Cabrera, és a dir, les sorts de cinc fanecades o *aranzadas* de 0,29 hectàrees cadascuna. Aquesta decisió respon a dos motius. En primer lloc, perquè els càlculs realitzats amb les sorts d'1,45 hectàrees s'ajusten millor a la superfície actual dels espais agraris estudiats a Agüimes. I, en segon lloc, s'ha preferit fer servir la fanecada petita per assegurar que els càlculs sobre les extensions de terra enregistrades a la documentació del segle XVI siguin conservadors. Utilitzar les sorts d'1,93 o de 2,1 hectàrees –per a les quals, a més, no es disposa de proves sòlides– suposa incrementar automàticament la superfície dels camps estudiats en un 25 o un 31 per cent.

Totes aquestes reserves són un recordatori de la precaució amb la qual ha de procedir l'historiador a l'hora de treballar amb fonts escrites. De fet, molts investigadors que pertanyen a l'àmbit dels estudis postcolonials –particularment, arqueòlegs– han acusat la recerca sobre el colonialisme duta a terme mitjançant documentació escrita d'eurocèntrica. Particularment, l'arqueologia històrica –disciplina en la qual també es podria incloure l'arqueologia hidràulica– ha estat objecte freqüent d'acusacions d'ignorar el paper que les societats no-europees i els grups subalterns han jugat en la formació de la modernitat a causa de la seva –suposada– dependència respecte de les fonts escrites colonials.¹⁸⁹ Però, fer un ús curós de la documentació escrita no només no implica la reproducció del discurs dels seus autors, sinó que permet obtenir informació i plantejar qüestions que només poden sorgir de l'estudi dels textos. Com assenyala M. Barceló, “la documentación escrita tiene ... la característica de su voluntariedad de transmitir información” i l'investigador corre el risc d'esdevenir un mer transmissor de la imatge que els generadors dels documents –els colonitzadors, els senyors de renda, etc.– volien presentar d'ells mateixos. Però, “ello ... no quiere decir que el historiador no sea capaz de adquirir del mismo documento información que el redactor no deseaba transmitir o transmitía inadvertidamente.”¹⁹⁰ L'historiador disposa d'eines d'anàlisi amb les quals extreure informació dels textos que els seus autors hi van incloure involuntàriament, malgrat no considerar-la rellevant o, fins i tot, voler-la amagar. L'ús de la documentació escrita colonial no necessàriament comporta l'acceptació del discurs dels vencedors i dels opressors. Els investigadors que treballen dins el marc de l'arqueologia històrica han assenyalat amb freqüència que la documentació és també cultura material, i ignorar-la suposa prescindir d'una part fonamental de la materialitat de les

¹⁸⁹ Sobre aquesta qüestió, vegeu les reflexions d'Azkarate i Escribano-Ruiz 2014 i de Montón Subías i Abejez 2015.

¹⁹⁰ Barceló 1988b: 75.

societats estudiades.¹⁹¹ Simultaniejar el seu estudi amb el del registre arqueològic, en canvi, amplia el ventall de problemes i solucions disponibles per a l'investigador.¹⁹² A l'hora de fer servir els dos registres, però, cal tenir present que constitueixen fonts d'informació de naturalesa diferent i no necessàriament complementàries. L'arqueòleg històric ha d'interrogar cadascun dels registres en funció de les preguntes que suscita, generant així coneixements històrics i reflexions que no haurien estat possibles si només treballés amb un dels dos.¹⁹³

D'altra banda, i com a resposta a les acusacions d'eurocentrisme fetes contra la recerca sobre el colonialisme que inclou o parteix de l'estudi de la societat colonitzadora –com el present treball-, C. Orser ha advertit del perill d'aproximar-se a la recerca sobre els processos de colonització exclusivament des de les experiències i la resistència dels pobles indígenes. Algunes investigacions, que tracten legítimament de recuperar la condició de subjectes històrics dels col·lectius colonitzats i subalterns, corren el risc de caure en la contradicció de fer una història del colonialisme sense colonitzadors.¹⁹⁴ Negligir la presència, les motivacions i les accions dels colons europeus, que foren els agents de la desposseïció i la submissió dels pobles indígenes, pot portar a obviar o minimitzar la violència de la colonització. Per aquest motiu, Orser proposa que “a conscientious archaeology ... must completely reject Eurocentric analysis as it simultaneously argues that ignoring the histories, effects, and lasting implications of Eurocentrism naturalizes its material manifestations and masks its tenacious sociocultural consequences.”¹⁹⁵ No hi pot haver crítica al colonialisme i a les estructures culturals i ideològiques que el van justificar i sostenir i que encara perduren sense un estudi dels seus perpetradors i principals beneficiaris.

Investigar els objectius dels colons i les estratègies que van implementar per a sotmetre les poblacions natives i apropiar-se els seus recursos pot servir com a plataforma per estudiar aspectes de les societats colonitzades que no podrien ser coneguts d'una altra manera. Les

¹⁹¹ En aquest cas, s'utilitza el concepte “d'arqueologia històrica” en el sentit estricte de disciplina que combina l'estudi del registre arqueològic amb el dels documents escrits per analitzar els fenòmens i les dinàmiques que han portat o que estan associats a la formació del món modern, com el capitalisme, el colonialisme, l'eurocentrisme i el racisme. No obstant això, existeix una interpretació més laxa de l'arqueologia històrica segons la qual es pot aplicar a qualsevol recerca arqueològica que faci servir textos de forma simultània per estudiar societats del passat. Sobre les diferents concepcions de què és l'arqueologia històrica, vegeu Hall i Silliman 2006; Montón Subías i Abejez 2015.

¹⁹² Vegeu els arguments a favor de combinar l'anàlisi curosa de la documentació escrita amb la pràctica arqueològica per estudiar l'Edat Mitjana i el colonialisme de Driscoll 1984; Given 2004; Mehler 2010; Montón Subías i Abejez 2015.

¹⁹³ Barceló 1992; García-Contreras Ruiz, et al. 2012.

¹⁹⁴ Orser 2012: 738-42.

¹⁹⁵ *Ibid.*: 749-50.

modificacions introduïdes pels colons funcionen com una sort d'imatge en negatiu de les pràctiques i els espais tradicionals dels indígenes. L'estudi comparatiu dels processos de colonització impulsats pels europeus brinden l'oportunitat "de generar una síntesis de conocimientos sobre mundos campesinos no intervenidos por lógicas tendentes a la desposesión sistemática, a la individualización y a la disolución o a la supeditación de gestiones colectivas. La perspectiva comparativa suscitada por el enfoque sobre los colonizadores contiene también la centralidad de los campesinados indígenas sin -y ante- los desarrollos coloniales."¹⁹⁶ L'estudi dels colonitzadors pot ser també o primerament l'estudi dels colonitzats, i no només com a víctimes del colonialisme, sinó també com a subjectes i actors històrics de ple dret.

¹⁹⁶ Díaz, et al. 2020.

4. Fraccions irreductibles: la simplificació del paisatge agrari d'Olvera (Cadis, s. XIV-XVI)

4.1. Dos castells andalusins de la frontera amb Castella

Durant les dècades centrals del segle XIII, els monarques castellanolleonesos Ferran III i Alfons X van dirigir una sèrie de campanyes militars exitoses contra les regions musulmanes del sud de la península Ibèrica. En pocs anys, van desplaçar la frontera de l'estepa manxega a l'estret de Gibraltar i van conquerir o sotmetre a vassallatge tots els territoris andalusins que quedaven. A ulls de Ferran i del seu fill, a mitjan aquesta centúria Castella ja havia culminat el seu projecte polític de restauració del regne catòlic perdut pels reis visigots al segle VIII.¹⁹⁷ Tota la vall del Guadalquivir, amb les grans capitals islàmiques de Còrdova i Sevilla, havia estat ocupada per les hosts castellanes i els pocs territoris que quedaven sota l'autoritat de sobirans musulmans – Niebla, Múrcia i Granada- havien estat sotmesos a vassallatge. Al llarg del regnat d'Alfons X, el control de la monarquia sobre aquestes regions es va intensificar notablement amb la conquesta de Múrcia i Niebla als anys 1260. A partir de llavors, l'emirat nassarita de Granada esdevingué el darrer poder polític musulmà de la península Ibèrica. Des de la fundació de l'emirat als anys 1240 fins a la seva destrucció pels Reis Catòlics el 1492, la dinastia nassarita va fer equilibris diplomàtics per sobreviure, signant aliances indistintament amb cristians i musulmans en el context de la pugna internacional pel control de l'estret de Gibraltar i de la Mediterrània occidental.¹⁹⁸

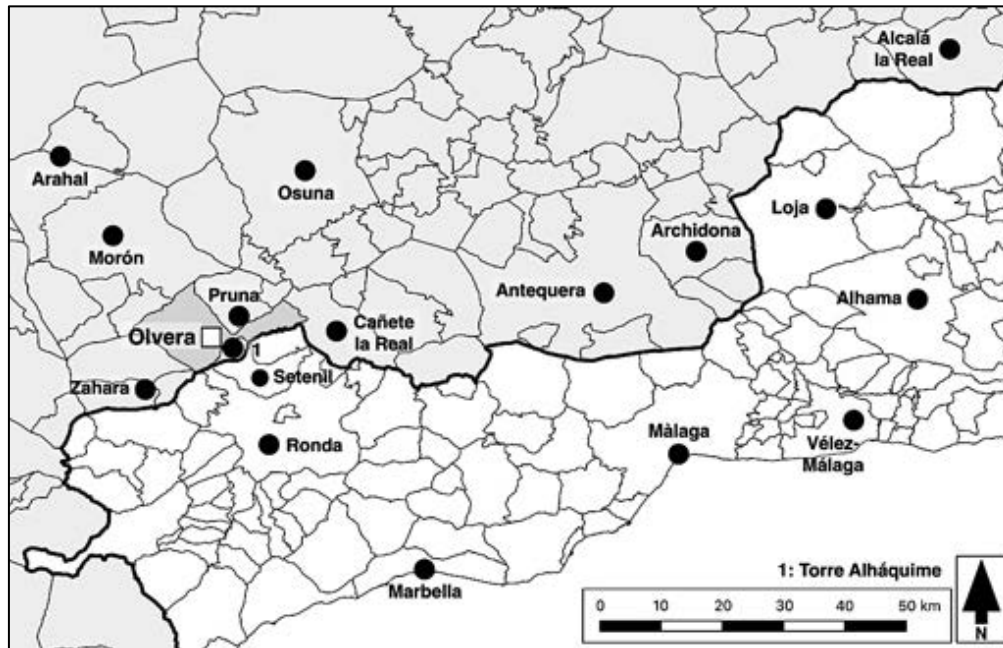
Durant dos-cents cinquanta anys, l'emirat nassarita va estar sotmès a la ingerència política castellana, aragonesa i marínida i al pagament de tributs i paries a canvi de conservar l'autonomia que li restava. Tot i la signatura de diversos pactes de submissió i vassallatge de Granada envers Castella al llarg dels segles XIV i XV, les seves fronteres estigueren sotmeses a la pressió constant exercida pels colons cristians, que consideraven que la supervivència del soldanat era provisional. A petites mossegades, els castellans van anar reduint el territori que es

¹⁹⁷ Als anys 1250, Ferran III i Alfons X ja feien plans per emprendre la conquesta d'Àfrica, un cop finalitzada la conquesta d'Hispania (Fernández-Armesto 1987: 51-5).

¹⁹⁸ Vegeu la síntesi de la batalla de l'Estret de 1274-1350 que fan M. A. Ladero Quesada (1979: 107-24) i D. M. Pérez Castañera (2013: 43-56).

trobava sota administració nassarita, mitjançant l'establiment de comunitats de colons armats que servien com a plataformes per dur a terme ràtzies o llançar noves expedicions de conquesta.

Figura 2- Olvera i la frontera amb Granada vers el 1482

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

L'any 1327, Alfons XI de Castella (1311-50) va assumir personalment el govern de la corona castellanolleonesa, després d'una llarga minoria que havia sumit el regne en la inestabilitat política. Amb l'objectiu de cohesionar la noblesa entorn de la monarquia i de fer una exhibició de força, Alfons va planejar una nova campanya contra l'emirat de Granada. La selecció de l'objectiu quedà en mans dels nobles andalusos de la frontera, que van recomanar al monarca que ocupés la fortalesa d'Olvera, “una villa muy fuerte que tenian los Moros” a només vint-i-sis kilòmetres de Morón de la Frontera, que havia estat conquerida el 1240 (Figura 2). L'estiu del 1327, Alfons va posar setge a la localitat, que va capitular en poques setmanes després.¹⁹⁹ Durant els mesos i anys immediatament posteriors, el jove rei ocupà les poblacions de Pruna, Teba, Torre Alháquime, Cuevas del Becerro, Cañete la Real i les petites fortaleses d'Ayamonte (Olvera) i d'Ortegícar i Pliego (Cañete la Real). Però totes aquestes places van ser recuperades

¹⁹⁹ Nuñez de Villasán 1595: XXXVIv-VIIr.

molt aviat pels andalusins. Només Olvera resistí el contraatac nassarita i es va convertir en la comunitat de colons cristians més avançada del sector occidental de la frontera.²⁰⁰

Es coneix molt poc sobre els orígens i la història d'Olvera abans de la conquesta castellana. És possible que la primera referència escrita a Olvera sigui de mitjan segle IX. Algunes fonts àrabs situen el lloc d'origen del llinatge d'°Umar ibn Ḥafṣūn, líder d'una revolta contra els omeies de Còrdova el 880, a una alqueria del districte de Ronda anomenada *Wāba*. Segons V. Martínez Enamorado, aquest topònim romànic podria haver derivat posteriorment en el nom *Wabīra*, amb el qual es coneixia la fortalesa a principis del segle XIV.²⁰¹ De fet, la primera notícia fefaent sobre Olvera és del mateix any de la seva conquesta per Alfons XI. L'historiador andalusí Ibn al-Khatīb (1313-74) va fer referència a la seva *al-Iḥāṭa* a un *ḥiṣn* (castell) *Wabra* o *Wabīra*, de la cora de Takurūnna, a prop de Ronda, que va ser pres als nassarites pel soldà benimerí Abū Sa'īd °Uthmān II el 1327 i, poc temps després, va ser ocupat pel rei castellà.²⁰² Encara que, com ha plantejat Martínez Enamorado, la fundació d'Olvera pugui ser molt anterior a la conquesta, tot sembla indicar que la localitat només va adquirir rellevància a partir de mitjan segle XIII, quan va esdevenir una plaça de frontera. La *Primera Crònica General*, escrita en aquesta època, descriu la campanya militar de Ferran III que culminà amb la conquesta de Morón de la Frontera el 1240 i ofereix una nòmina de vint-i-vuit poblacions andalusines de la zona que “le dieron por pleytesias,” a més de “otros muchos castiellos a que non sabemos los nonbres.” Entre els assentaments que apareixen esmentats pel seu nom es compten els de Zafrapardal (*Çafra Pardal*) i Zaframogón (*Çafra Mogon*), que es troben a vuit i deu kilòmetres d'Olvera, respectivament, i que actualment formen part del seu terme municipal.²⁰³ La crònica no inclou cap referència a localitats com Olvera, Pruna o Ayamonte que, en canvi, tenen una presència relativament destacada als textos posteriors.

L'escassa informació disponible sobre el castell d'Ayamonte, que es troba a set kilòmetres d'Olvera i que també va ser integrat en el seu terme municipal després de la conquesta, sembla confirmar que aquestes places van ser fundades o van adquirir una major rellevància política després de la conquesta castellana del Guadalquivir. Ayamonte és esmentat

²⁰⁰ Segons J. M. Suárez Japón i A. Ramos Santana, els castellans van haver de conquerir novament Olvera el 1330, que havia estat recuperada pels andalusins (1982: 25). La conquesta d'Olvera és descrita amb detall en Iglesias García 2017: 100-5; Ortiz Lozano 2012: 373-433; Rodríguez Palma 2009: 117-33; Rojas Gabriel 1987: 40-2.

²⁰¹ Martínez Enamorado 1998: 78. Vegeu també Iglesias García 2015: 804.

²⁰² Martínez Enamorado 2003: 394 i 603.

²⁰³ Menéndez Pidal 1906: 740.

per les fonts àrabs per primera vegada el 1293, en un pacte entre el soldà marínida Abū Ya'qūb i Muḥammad II de Granada. Segons aquest document, el marroquí va entregar al seu homòleg nassarita vint-i-dues fortaleses a la part occidental de l'emirat, entre les quals es comptava un *ḥiṣn Yāmunt* que ha estat identificat amb l'Ayamonte castellà.²⁰⁴ Com en el cas d'Olvera, la data de fundació de l'assentament és incerta, però, segons L. Iglesias García, les restes de fàbrica anteriors a l'ocupació cristiana de la fortalesa indiquen que hauria estat fortificada en la segona meitat del segle XIII.²⁰⁵ És probable que gran part de les muralles d'Olvera i Ayamonte que descriuen les cròniques cristianes fossin construïdes poques dècades abans del 1327, com a part dels primers intents del nou estat nassarita de defensar les seves fronteres.²⁰⁶

El castell d'Ayamonte va ser capturat per primera vegada el 1327 per la milícia de Sevilla, que participava en el setge d'Olvera per Alfons XI, però els andalusins el van recuperar aviat.²⁰⁷ Ayamonte no reapareix en la documentació escrita fins al 1405, quan va ser ocupat pel noble castellà Álvaro Pérez de Guzmán, senyor d'Olvera, que el va integrar en el seu patrimoni familiar.²⁰⁸ Poc després, Muḥammad VII va prendre novament la fortalesa, i l'infant Ferran, regent de Castella, va fer servir l'atac com a *casus belli* per declarar la guerra a l'emirat. Ferran va dirigir diverses campanyes militars contra el sector occidental de la frontera que van culminar amb la presa de la ciutat d'Antequera el 1410.²⁰⁹ Pedro de Zúñiga, nou senyor d'Olvera, aprofità la conflagració per ocupar un cop més Ayamonte el 1407, i el seu domini sobre la fortificació va ser reconegut en la treva que van signar nassarites i castellans el 1413.²¹⁰ No obstant això, el castell es trobava un cop més en poder dels musulmans el 1433, quan el va prendre Diego Gómez de Ribera, *adelantado* d'Andalusia. Aquest el va perdre el 1447, any en què els granadins van llançar una ofensiva als sectors de Ronda i Antequera amb l'objectiu de capturar diverses fortificacions frontereres que havien estat ocupades pels cristians. En aquesta ocasió, però, els andalusins no es van quedar Ayamonte, sinó que van optar per destruir-lo i abandonar-lo per evitar que els castellans el poguessin fer servir de nou.²¹¹ Tot i ser una ruïna, la fortalesa va ser

²⁰⁴ Manzano Rodríguez 1992: 149; Martínez Enamorado 2001-2002: 130.

²⁰⁵ Iglesias García 2017: 847.

²⁰⁶ S'han documentat construccions de fortificacions o reformes de complexos preexistents anteriors al programa general de reforçament de les fronteres emirals impulsat per Muḥammad V a mitjan segle XIV. Vegeu García Porras 2016: 233.

²⁰⁷ Núñez de Villasán 1595: XXXVIv i XXXVIIv; Ortiz Lozano 2012: 374-5 i 378.

²⁰⁸ Martínez Enamorado 2005-2006: 226.

²⁰⁹ Ortiz Lozano 2012: 535; Rojas Gabriel 1987: 73; Pérez de Guzmán 1779: 583.

²¹⁰ Pérez de Guzmán 1779: 48; Martínez Enamorado 2001-2002: 130.

²¹¹ Martínez Enamorado 2005-2006: 225-6; Ortiz Lozano 2012: 601-2 i 639.

recuperada pels castellans en algun moment anterior al 1460, quan Pedro Girón i el seu fill, Alfonso Téllez Girón, la van comprar a Diego de Zúñiga juntament amb Olvera.

Malgrat que tant Olvera com Ayamonte són referides com a *ḥuṣūn* (castells) a les fonts àrabs, els conqueridors castellans les van percebre com dues entitats de poblament diferents. L'autor de la crònica d'Alfons XI, per exemple, descrigué Olvera com “una villa muy fuerte que tenían los Moros,” i Ayamonte com “un castillo que es cerca de Oluera.”²¹² La distinció per part dels conqueridors entre els *ḥuṣūn* considerats “viles” i aquells que eren denominats “castells” ha estat adreçada en diverses ocasions per la historiografia sobre al-Àndalus. Sembla que les *villas* descrites pels cronistes cristians haurien estat localitats fortificades amb dos o tres nivells de muralles i que incorporaven elements urbans, de manera que es trobaven a mig camí entre les alqueries sense muralles (*lugares* o *aldees*) i les fortificacions menors (*castillos* o *torres*), d'una banda, i les ciutats, de l'altra.²¹³

Les estructures defensives de la vila d'Olvera van ser profundament transformades pels castellans després del 1327 i actualment és molt difícil trobar restes de la fàbrica original de les seves muralles i torres. No obstant això, sembla que la morfologia de la fortalesa s'hauria ajustat a la descripció de les *villas* granadines. La localitat andalusina estava situada al vessant sud-oriental d'un turó de 644 metres d'altura i comptava amb dos recintes emmurallats (Imatge 1). El recinte superior, o alcassaba, tancava el cim del turó, on es trobaven el castell, dos aljubs i la mesquita, sobre la qual els cristians van erigir l'església parroquial després de la conquesta. En l'actualitat, la major part de la muralla de l'alcassaba ha desaparegut.²¹⁴ El castell, en canvi, ha sobreviscut. Tot i que és difícil determinar si és de factura musulmana o cristiana, és segur que es troba al mateix lloc que la fortalesa andalusina, sobre un petit pujol rocós que l'alça per sobre de l'alcassaba. Els anys 2000 i 2001 es van dur a terme excavacions al pati d'armes del castell, les quals van revelar l'existència de diverses estructures que havien ocupat aquest espai en el passat. Malgrat que s'hi van identificar diverses fases d'ocupació, cap d'elles ha estat datada.²¹⁵ Immediatament per sota de l'alcassaba, s'estén el nucli antic d'Olvera, que ara es coneix com

²¹² Nuñez de Villasán 1595: XXXVIv.

²¹³ García-Contreras Ruiz 2015; García Porras 2015, 2016; Malpica Cuello 1999-2000. També s'ha documentat aquesta diferenciació en altres espais de conquesta, com el País Valencià, on les cròniques catalanes denominaven aquest tipus de nucli de població com a *castra et villae*, o “castell i poble” (Guichard 1982: 38-9; Guichard i Bazzana 1978: 81).

²¹⁴ Una excavació d'urgència el 1997 va desenterrar fragments de la muralla i una torre de l'alcassaba a l'actual plaça de l'església (Mata Almonte 1998).

²¹⁵ Iglesias García 2015: 809.

el *Barrio de la Villa* i que el 1327 estava rodejat per un segon pany de muralla. La manca d'estudis arqueològics impossibilita precisar si l'interior del recinte emmurallat estava habitat de forma permanent o si les cases dels andalusins es trobaven fora de la fortificació –al peu del turó- i aquest ampli recinte servia exclusivament de refugi temporal de la seva població i per emmagatzemar-hi provisions.²¹⁶

Imatge 1- El castell i la vila d'Olvera

Ayamonte, del qual es parlarà amb detall més endavant, era una fortificació de dimensions menors que la d'Olvera. El castell està emplaçat set kilòmetres a l'est d'Olvera, sobre un pujol de 691 metres d'altura que només és accessible pel seu vessant meridional. L'única muralla del complex tanca el cim del turó pels costats més vulnerables i és especialment forta a la part sud, on es troba la porta (Imatge 2). Al mig del recinte emmurallat hi ha una torre rectangular exempta de dos pisos feta de maçoneria i morter de calç que és similar als *donjon* feudals. A primera vista, no s'observen restes d'altres estructures d'habitació permanent a l'interior de les muralles. Malgrat tot, és difícil fer-se una idea de com hauria estat el castell andalusí, ja que, segons L. Iglesias, gran part de la fàbrica que encara es conserva va ser construïda després de la conquesta castellana, particularment la nau rectangular que hi ha al cim del turó, que “es de cronología más reciente.” S'aprecien restes de fàbrica marínida o nassarita als llenços i les torres de la muralla exterior del castell, els quals afirma Iglesias que tenen “un claro ‘aire de familia’

²¹⁶ L'excavació d'urgència del 1997 va trobar les restes d'una casa al costat de l'església parroquial que estaven associades a ceràmica almohade i a una calçada que segurament conduïa a l'antiga mesquita (Mata Almonte 1998). D'altra banda, les prospeccions realitzades al vessant nord del turó del castell només han registrat alguns fragments dispersos de ceràmica almohade i nassarita en superfície (Guerrero Misa 2006: 386). Es poden trobar descripcions detallades de la vila medieval d'Olvera i el seu castell a Iglesias García 2015: 806-12; Rojas Gabriel 1986, 1987: 43-53.

con otras fortificaciones de la época,” com Zahara de la Sierra.²¹⁷ Com s’explicarà més endavant, al segle XV també hi havia un raval sense muralles al peu del turó, on segurament viuria la major part de la seva població.

Imatge 2- El castell d’Ayamonte

Des de finals dels anys 1970, la historiografia sobre al-Àndalus ha mantingut un llarg debat sobre l’origen dels *ḥuṣūn* andalusins i quina funció complien en l’enquadrament polític de les comunitats pageses per part dels successius poders polítics musulmans que van governar la península Ibèrica. P. Guichard, A. Bazzana i P. Cressier van proposar fa dècades que, lluny de ser centres de poders locals de tipus feudal, els *ḥuṣūn* andalusins haurien funcionat com a refugis col·lectius de les comunitats pageses –o aljames- que vivien a les alqueries veïnes. Segons aquests autors, les aljames haurien erigit els castells sense la intervenció directa de l’administració central, i les fortificacions haurien funcionat com a centres simbòlics i elements de cohesió dels grups pagesos que les construïen, mantenien i utilitzaven.²¹⁸ Des d’aquest punt de vista, l’estreta relació entre les alqueries i els *ḥuṣūn* –referida per T. F. Glick com al “complex *ḥiṣn-qarya*”- hauria constituït la cèl·lula bàsica d’organització social d’al-Àndalus.²¹⁹

²¹⁷ Iglesias García 2015: 847. Iglesias descriu el castell i les troballes de ceràmica que hi ha fet a *Ibid.*: 846-7, 2017: 134-40.

²¹⁸ Bazzana 1993, 1996, 1999; Bazzana, Guichard i Segura Martí 1982; Cressier 1991; Guichard 1982; Guichard i Bazzana 1978.

²¹⁹ Glick ofereix una síntesi del debat sobre les xarxes d’assentaments rurals andalusins i la seva relació amb els castells al llibre *Paisajes de conquista* (2007: 41-53).

No obstant això, investigacions posteriors suggereixen que l'establiment de xarxes d'alqueries al voltant de fortificacions no era la forma bàsica universal d'organitzar el territori que tenia la població pagesa andalusina, i que els motius pels quals els *ḥuṣūn* van ser construïts i la identitat dels seus constructors són diverses, en funció de quan i on van ser erigits. H. Kirchner ha constatat que el poblament islàmic de Mallorca a partir del segle X es va dur a terme al marge dels pocs *ḥuṣūn* que estan documentats a l'illa, i que allò que determinà la localització dels assentaments andalusins va ser la disponibilitat de fonts d'aigua estables i de terra de conreu. Els *ḥuṣūn* mallorquins que apareixen a les fonts no haurien estat “castells” en el sentit estricte del terme, sinó àrees muntanyoses resguardades on la població indígena s'havia refugiat tradicionalment abans de la conquesta islàmica i que els andalusins van reutilitzar posteriorment per defensar-se dels cristians.²²⁰

Tampoc és evident que els *ḥuṣūn* fossin exclusivament el resultat de la iniciativa i l'esforç pagès. En èpoques d'inestabilitat política interna i en zones de frontera va ser habitual que els governants andalusins impulsessin la construcció de castells per tal de defensar les fronteres del seu territori o per fer front a faccions polítiques rivals.²²¹ D'altra banda, alguns *ḥuṣūn* estigueren clarament vinculats a l'administració emiral. És el cas de l'Alpujarra on, des del segle XI, s'aprecia una correspondència entre els castells de la regió i els districtes fiscals i militars establerts per les dinasties governants, la qual cosa podria indicar que eren els centres administratius d'aquestes comarques.²²² De fet, s'ha plantejat la possibilitat que els *ḥuṣūn* granadins haguessin servit com a residència dels representants locals del poder polític, particularment dels alcaïds. Aquests eren designats directament pels emirs nassarites i exercien com a delegats de la cort en un districte, dins el qual tenien àmplies competències militars, judicials i –potser– fiscals. Habitualment, eren individus aliens a les comunitats sobre les quals tenien autoritat, i és probable que s'establissin als recintes més alts i inaccessibles dels *ḥuṣūn*, juntament amb una petita guarnició de guerrers per resguardar-se de la població local.²²³ No obstant això, la diversitat de formes constructives així com la manca d'un pla centralitzat de distribució de les fortaleses revelen la intervenció de les comunitats locals en la construcció i el

²²⁰ Kirchner 1998a, 1998b.

²²¹ García Porras 2015; Torró 1998.

²²² Cressier 1992. C. Laliena Corbera i J. M. Ortega Ortega (2010) han documentat la mateixa correspondència entre *ḥuṣūn* i *aqālim* (districtes) en el curs mitjà de l'Ebre durant els segles X i XI.

²²³ Sobre els alcaïds andalusins, vegeu Arcas Campoy 1999; Fàbregas García 2016; García Porras 2016; Peláez Rovira 2016.

manteniment dels recintes fortificats. Diversos autors han fet referència al caràcter mixt o híbrid del *hišn* andalusí, que es compon d'un gran albacar, que proporcionava refugi a la població pagesa, i d'un reducte que podria haver servit per allotjar els delegats del poder polític i els seus homes.²²⁴

En el cas del País Valencià, J. Torró ha demostrat que la majoria de *huṣūn* que estan documentats durant la conquesta cristiana van ser construïts entre finals del segle XII i principis del XIII, coincidint amb la intensificació de les expedicions de saqueig aragoneses i catalanes al sud de la vall de l'Ebre. Les estructures construïdes en aquesta època són clarament distingibles de les erigides anteriorment –tant pel poder polític com per les comunitats camperoles-, i tenien com a principal objectiu acollir grups de gent amb el seu bestiar. Per tant, la densa xarxa de castells i torres d'alqueria que tradicionalment s'havia considerat un tret distintiu de la població andalusina del Llevant hauria tingut un origen tardà, en la resposta de la pagesia a l'amenaça militar cristiana.²²⁵ La capacitat de les comunitats pageses andalusines de generar estructures fortificades de forma molt ràpida i autònoma en èpoques de crisi ha estat documentada també a l'emirat de Granada. Diversos investigadors que estudien el cas nassarita han vinculat la proliferació de les *villas* com Olvera i de les torres d'alqueria granadines a partir de la segona meitat del segle XIII amb la necessitat de fortificar localitats preexistents en resposta a l'activitat depredadora dels castellans.²²⁶

A hores d'ara és impossible determinar si Olvera i Ayamonte van funcionar com a centres de representació local dels emirs nassarites abans de la conquesta cristiana. Segons J. P. Morilla Cala, la vila andalusina hauria estat el centre d'un districte administratiu (*iqīm*) que hauria inclòs la fortalesa de Pruna, però l'autor no precisa en què s'hauria concretat aquesta aparent relació de dependència.²²⁷ La crònica d'Alfons XI no fa cap referència a la presència de delegats del poder central a Olvera el 1327. Quan la localitat es va rendir, va ser el conjunt de “los moros de la villa” que pregà “don Abraham, hijo de Ozmín,” un aristòcrata granadí que s'havia unit a la host castellana, que tractés amb el rei.²²⁸ Per contra, un testimoni morisc de

²²⁴ Bazzana 1996; Eiroa 2015; García Porras 2016; Peláez Rovira 2016.

²²⁵ Torró 1998.

²²⁶ Fábregas-García i González-Arévalo 2015; Jiménez Puertas 2002; Jiménez Puertas, et al. 2010; Malpica Cuello 1999-2000; Martínez Vázquez 2015; Mattei 2015. A. Martínez Castro (2003) proposa també aquesta interpretació per a la terra de Còrdova, conquerida a mitjan segle XIII.

²²⁷ Morilla Cala 1996: 125.

²²⁸ Núñez de Villasán 1595: 36v.

principis del segle XVI sí que va fer menció a la presència d'un alcaid al castell d'Ayamonte. Abrahe Alhamaz, conegut oficialment com Juan Alonso de Montilla, explicà que el seu avi havia viscut "con el alcaide de la fortaleza del dicho lugar, ... [que] estava poblado de moros," durant la segona meitat del segle XIV.²²⁹ Si el càrrec d'alcaid d'Ayamonte seguia vigent quan la fortalesa va ser ocupada pels castellans a principis del segle XV, aquest no va intervenir en les negociacions amb els assetjants. Com a Olvera vuitanta anys abans, els interlocutors de Pedro de Zúñiga a la crònica de Joan II van ser "los Moros" de la població.²³⁰ En ambdós casos, la materialització física del poder emiral a l'àmbit rural sembla diluir-se en el moment de la conquesta. O bé els representants locals de la dinastia nassarita s'havien retirat abans de les zones de frontera que es trobaven sota l'amenaça directa dels cristians, o bé aquestes autoritats, les seves prerrogatives i la seva relació amb les comunitats es manifestaven d'una forma que no era reconeguda pels cronistes castellans. Com s'ha pogut documentar a les conquestes de València i Mallorca del segle XIII i la de Granada a finals del XV, els delegats del poder central acostumaven a mantenir-se al marge a l'hora de negociar la rendició de les places. La decisió de resistir o capitular i les converses amb els conqueridors quedaven en mans de les aljames i de les assemblees de savis que les representaven.²³¹

La manca d'estudis arqueològics i els escassos esments que en fan els textos àrabs impossibiliten precisar quina era la relació d'Olvera i Ayamonte amb els altres nuclis de població andalusina de la regió i amb el poder polític emiral establert a Granada. Des d'una perspectiva actual, sembla obvi que ambdues poblacions havien de ser importants en època andalusina, ja que són les úniques que apareixen en la documentació escrita medieval i moderna i, a primera vista, no hi havia més assentaments a la zona. Però, com es veurà a continuació, la imatge del terme municipal d'Olvera com un paisatge eminentment buit que transmeten les fonts escrites castellanes i l'observació del territori actual contrasta radicalment amb la situació anterior a la conquesta. A mitjan segle XIII, el territori de l'actual terme municipal d'Olvera havia estat ocupat per una xarxa de, com a mínim, una trentena d'assentaments andalusins, els quals estaven associats a espais de conreu propis i molts d'ells comptaven amb estructures

²²⁹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54 (1518): 180r.

²³⁰ Pérez de Guzmán 1779: 48.

²³¹ Bazzana 1996: 461; Fábregas García 2016: 341; Jiménez Puertas 2002: 394; Kirchner 1998a: 266; Torró 2012a: 20; Trillo San José 2000-2001: 152-9. Fins i tot els familiars dels soldans nassarites respectaven l'autonomia de les comunitats locals en aquesta matèria. El 1489, El Zagal va deixar la rendició de la ciutat de Guadix als castellans en mans dels seus habitants (Trillo San José 2004: 231).

defensives. Aquesta xarxa va ser erosionada progressivament per l'activitat depredadora dels colons cristians que es van establir a viles properes, com Morón de la Frontera i Carmona, i per les campanyes de conquesta organitzades per la monarquia castellana entre mitjan segle XIII i principis del XV. El terme modern de la vila d'Olvera, establert de forma definitiva al segle XIX, és fruit del buidatge i l'adhesió de terres que havien pertanyut a una multiplicitat d'assentaments, en un procés que va trigar dos segles i mig a completar-se.

4.2. La vila d'Olvera, els seus senyors i el judici del 1518

En un primer moment, el *hishn Wabira* va ser incorporat a la terra de Carmona (Sevilla) en qualitat d'aldea després de la seva ocupació per Alfons XI, però uns pocs anys més tard la corona el va cedir al noble Álvaro Pérez de Guzmán. El llinatge dels Pérez de Guzmán va posseir la vila fins al 1407, quan va passar a la família Zúñiga per via matrimonial.²³² Mig segle després, el 1460, Diego de Zúñiga va vendre la vila amb el castell d'Ayamonte a Alfonso Téllez Girón, primer comte d'Ureña i primogènit del mestre de l'Orde de Calatrava Pedro Girón, per 1.700.000 maravedisos.²³³ El llinatge dels Girón, que va esdevenir el dels ducs d'Osuna a partir del 1562, conservà el senyoriu d'Olvera fins a les desamortitzacions del segle XIX (Figura 3).

Se sap molt poc sobre el primer segle de l'Olvera colonial. Al marge de la carta pobla que Alfons XI va entregar a la vila el 1327 per afavorir l'establiment de colons, el document més antic que es conserva d'aquest període és una carta del 1345 en què l'arquebisbe de Sevilla assignà una part de les rendes eclesiàstiques de les parròquies d'Olvera i Teba (Màlaga) a Martín López, canonge de la catedral.²³⁴ Aquest text prova que, menys de vint anys després de la conquesta, l'església de Santa María d'Olvera comptava amb una quantitat mínima de feligresos en condicions de pagar el delme de forma regular. Però no es coneix cap altre document que proporcioni informació sobre la primitiva comunitat de colons de la vila ni sobre com es va dur

²³² García Fernández 1989: 99; Rojas Gabriel 1987: 69-72.

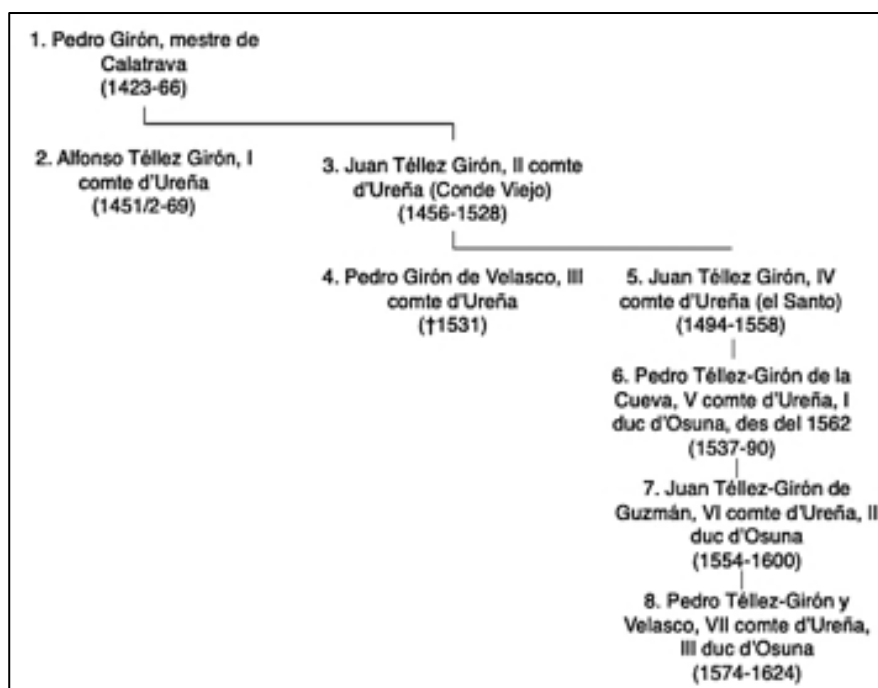
²³³ Viña Brito 1990: 276.

²³⁴ Siles Guerrero i Río Cabrera 2002. Es conserven diversos trasllats de la carta pobla d'Olvera, però no el document original del 1327. P. Rodríguez Palma ha estudiat un trasllat que es troba als fons de l'arxiu municipal (2009:151-71), mentre que M. Rojas Gabriel va fer servir una còpia de la secció d'Ordes Militars de l'AHN (1987: 157-9). Segons aquest autor, el text és el mateix que reproduceix la *Historia del Real Monasterio de Sahagún* (Escalona 1782: 652-3)

a terme la colonització. Com era habitual, la monarquia va dotar la població d'una sèrie de privilegis i franquesis, als quals es van sumar altres exempcions i beneficis al llarg dels segles XIV i XV. La carta pobla del 1327 concedia l'amnistia a tots aquells que s'hi establissin durant un any i un dia, termini a partir del qual se'ls perdonaven els deutes que tinguessin i els homicidis que haguessin comès anteriorment. Igualment, quedaven exempts de pagar la majoria d'impostos reials de Castella, com la

moneda, nin Fonsadera nin servicio, nin otro pecho, nin derecho ninguno de cosas que compraren, ò vendieren; et que los sus ganados que anden por todos los mios regnos salvos, et seguros, et que non paguen servicio ninguno non sacando cosas vedadas fuera de los mios regnos.²³⁵

Figura 3- Arbre genealògic dels set primers comtes d'Ureña (1462-1624)

Organitzar l'establiment i, sobretot, la conservació d'una comunitat de colons a Olvera amb capacitat de defensar la vila i el seu sector de la frontera resultà una tasca àrdua. Malgrat que la host reial d'Alfons XI va prendre molts dels assentaments andalusins més pròxims a Olvera, el contraatac granadí de principis dels anys 1330 aconseguí recuperar-los tots. La vila va quedar pràcticament aïllada de la resta del regne de Sevilla i rodejada de places fortes andalusines,

²³⁵ Escalona 1782: 652-3.

algunes de les quals es trobaven a pocs kilòmetres de distància. Aquesta situació no va canviar fins a principis del segle XV quan, en el marc de les campanyes militars de l'infant Ferran contra Antequera, els castellans van conquerir Ayamonte, Pruna, Zahara de la Sierra i Torre Alháquime, entre altres llocs.²³⁶

La proximitat de la frontera convertí Olvera en una plataforma privilegiada des de la qual llançar incursions contra els andalusins, i la seva població va participar de forma regular en expedicions de rapinya. El 1407, per exemple, es va organitzar una partida de 42 cavallers i 28 peons de Carmona, Marchena i Olvera per saquejar Torre Alháquime, Ayamonte i Montecorto. Després de derrotar un destacament de genets musulmans que els havia interceptat i de matar l'agutzir “y un hermano del Cabecera de Ronda, ... se volviéron victoriosos é alegres á la villa de Olvera,” amb 80 cavalls i 8 captius “de los mejores [cavallers] de Ronda é Setenil.”²³⁷ Però la situació avantatjosa d'Olvera per efectuar entrades en l'emirat de Granada també la feia particularment vulnerable als atacs andalusins. Els testimonis de principis del segle XVI recordaven com els musulmans de Ronda i Setenil “corrian [el terme d'Olvera] cada dia hasta las puertas” durant la segona meitat del segle XV, destruint els seus camps de conreu i capturant els seus habitants.²³⁸ Per exemple, el morisc Pedro García Ataxaty, que havia viscut a Setenil abans de la conquesta de la ciutat el 1484, recordava com els seus veïns i els d'Olvera “[es] talavan e destruyan los panes” els uns als altres.²³⁹ Hi havia llargues temporades durant les quals els habitants de la frontera es veien obligats a romandre rere les muralles de les seves fortaleses i havien de renunciar a dur a terme qualsevol activitat que impliqués sortir a camp obert. Segons Juan López Vasco, hi havia èpoques que els veïns d'Olvera “por una carga de leña no osavan yr syno con mucho miedo de los moros.”²⁴⁰ En conseqüència, la supervivència de la comunitat de colons que s'hi havia establert depenia del subministrament d'aliments i altres productes bàsics des d'altres parts del regne.

²³⁶ Ortiz Lozano 2012: 412 i 433.

²³⁷ Pérez de Guzmán 1779: 37.

²³⁸ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 179r. Vegeu també *Ibíd.*: 84v, 91v, 109v, 111r, 113v, 120r, 131r, 134v, 146r, 147r, 148r, 149v, 152r, 153r, 158v, 161v, 168v, 173r, 177r, 180v, 182v, 183v, 185v, 186v, 195r, 198r, 201r, 204r, 210r, 213r, 216v, 223r, 224v, 234r i 242v.

²³⁹ *Ibíd.*: 158v.

²⁴⁰ *Ibíd.*: 99r.

De vegades, els problemes d'aprovisionament causaren l'abandonament de viles frontereres o van afavorir-ne la captura per atacs sorpresa andalusins.²⁴¹ Amb l'objectiu de garantir el poblament de la frontera, Alfons XI decretà el 1325 que la corona es faria càrrec de fornir-les i finançar els costos de mantenir-hi un nombre suficient de colons, independentment de si eren llocs de reialenc o de senyoriu. Això incloïa el pagament d'un sou anual als homes que estiguessin disposats a residir-hi de forma continuada i a dur a terme prestacions militars. El monarca va transferir part de les seves rendes als tinentes de les fortaleses perquè paguessin els salaris i els aliments dels seus veïns. Aquestes concessions eren conegudes com a “pagas y llevas.”²⁴²

Sota el senyoriu dels Pérez de Guzmán, Olvera va ser proveïda per la ciutat de Carmona, a la qual havia pertanyut inicialment. Però el 1411, Joan II va donar permís a Pedro de Zúñiga, el nou senyor de la vila, per a fer-se càrrec del manteniment dels seus vassalls, a canvi de rebre els milers de maravedisos que la corona pagava cada any a Carmona per aquest servei.²⁴³ A mitjan segle XV, els Zúñiga ingressaven 97.370 maravedisos, 180 cafissos de blat i 100 d'ordi cada any per les “pagas y llevas” d'Olvera, i 60.000 maravedisos, 40 cafissos de blat i 40 d'ordi pel castell d'Ayamonte, tot i que la fortificació estava arruïnada des del 1447.²⁴⁴ Aquest ingrés va ser transferit als Téllez Girón el 1460, quan van comprar la vila i Ayamonte, i van ser confirmades per Enric IV i els Reis Catòlics.²⁴⁵ Segons un document del 1471, la corona pagava cada any a Juan Téllez Girón, II comte d'Ureña, 136.145 maravedisos i 330 cafissos de pa només per la tinença d'Olvera.²⁴⁶

²⁴¹ Huéscar va caure en mans granadines a mitjan segle XV perquè no hi havien arribat “las provisiones que convenían para aquella Villa, de tal manera que quedó tan despoblada ..., que los moros la pudieron tomar” (Quintanilla Raso 1988: 260). En conjuntures particularment complicades, l'endarreriment de les rècules de subministrament podia comportar la fam per als habitants de la frontera. El 1360, per exemple, el consell d'Oriola suplicà el socors del rei d'Aragó perquè els veïns “se procuran ir por pobreza y por falta de viandas” i “se van desconfiados con sus mujeres y hijos por no morir de hambre” (Bellot 2001: 114).

²⁴² García Fernández 1989: 92. Les “pagas y llevas” concedides per la monarquia als senyors d'Olvera i la seva administració ha estat analitzada per F. J. Aguado González (1991: 815-27) i per M. Rojas Gabriel (1987: 136-9, 1995: 335-7).

²⁴³ Rojas Gabriel 1987: 163 i 167.

²⁴⁴ AHN, Nobleza, Osuna, C.215, D.87-92, 1454: 82v-3v. Vegeu també Ibíd.: 30r, 34r, 73r i 78r. Aquest inventari de béns de la família Zúñiga ha estat treballat, entre d'altres, per J. Martínez Moro (1977: 105) i M. Rojas Gabriel (1987: 137-8; 1995: 115).

²⁴⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.11, 1460: 5r.

²⁴⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.30, 1477: 27r-35r. M. Rojas Gabriel ha publicat una transcripció de la confirmació de les “pagas y llevas” d'Olvera del 1471 (1987: 185-92). A més d'aquestes mercès, els Téllez Girón van rebre altres aportacions de la corona per al manteniment dels seus dominis fronterers. Per exemple, els Reis Catòlics els van atorgar 400.000 maravedisos addicionals el 1482 per compensar les seves despeses en la defensa de les seves viles andaluses (AHN, Nobleza, Osuna, C.61, D.37, 1482: 3r).

A diferència dels llinatges anteriors, que principalment havien fornit la vila des de Carmona, els Téllez Girón van optar per proveir els veïns d'Olvera i Archidona des dels seus altres dominis andalusos. A principis del segle XVI, molts testimonis rememoraven com, cada any, entre tres i cinc “recuas de mantenimientos” portaven “trigo e çevada e harina e toçinos e otras bituallas,” com vi i formatge, a la gent de la frontera, provinents d'Osuna, Morón de la Frontera i El Arahal.²⁴⁷ Un cop arribaven al seu destí, els queviures del comte d'Ureña “se repartian entre los que guardavan la dicha villa.”²⁴⁸ Aquestes caravanes de subministraments eren atacades de forma habitual pels habitants andalusins de les localitats veïnes. Els moriscos Juan Xaer, de Loja, Pedro García Ataxaty, de Setenil, i Gutierre de Trejo, de Ronda, van declarar que havien participat en més d'una ocasió en assalts a les rècules que portaven queviures als veïns d'Olvera i Archidona, així com en atacs contra els missatgers del comte d'Ureña, que duïen cartes i diners a les viles.²⁴⁹ Les mercès reials de “pagas y llevas” preveïen aquesta eventualitat, i el finançament de la defensa d'Olvera incloïa una partida de 22.705 maravedis per pagar els salaris dels homes a cavall que escortaven les caravanes. Com a mínim, catorze dels cinquanta-tres cristians interrogats durant el judici del 1518 havien escortat els trens de provisions de les viles d'Olvera i Archidona a canvi del sou que els pagava el comte d'Ureña, i altres dos van dir que els seus pares o germans havien realitzat aquest servei.²⁵⁰ Els testimonis no van especificar com es duïa terme la distribució dels aliments entre els colons que vivien a Olvera i Archidona, però és molt probable que se seguís el mateix criteri jerarquitzat que per pagar-los el sou.

Una de les partides de diners més importants de les concessions de “pagas y llevas” que feia la corona era la que estava destinada a retribuir els veïns que s'establien a la frontera amb les seves armes i participaven en la defensa del regne.²⁵¹ En el cas d'Olvera, la mercè reial

²⁴⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 232v, i 88r, 93r, 98r, 111r, 115r, 119r, 121v, 129r-v, 135v, 138v, 144v, 146r, 148v, 151r, 155v, 157v-8r, 160v, 168r, 170r, 172r, 184r-v, 193v, 205v, 211v i 218v.

²⁴⁸ *Ibid.*: 146r, i 107r, 165r i 172v.

²⁴⁹ *Ibid.*: 115r, 157v-8r i 177v.

²⁵⁰ *Ibid.*: 93v, 98r, 138v, 163r, 172r, 182vr, 184r, 184v, 187v, 193v, 196v, 200r, 203r, 208r, 211v, 215r, 235r i 237r.

²⁵¹ Encara que menys abundants, també es troben referències en els interrogatoris del 1518 als pagadors del comte d'Ureña que es traslladaven fins a les regions de frontera per pagar a la “gente que allí estava en guarda e anparo e defensyon del dicho lugar,” així com als rectors i sagristans de les parròquies. Al llarg de la segona meitat del segle XV, diversos individus van complir aquesta funció. De vegades, eren els majordoms dels Téllez Girón que portaven els diners a les viles. D'altres vegades, eren els mateixos responsables de les fortificacions que aprofitaven un viatge per transportar els diners. Aquest és el cas de l'alcaid d'Archidona, que va ser atrapat per “dos moros” quan tornava d'Osuna “con una barjuleta de dineros, e desia que llevava en ella tresientos castellanos de oro, los quales heran para pagar la gente questava en guarda de Archidona” (*Ibid.*: 170r). En algunes ocasions, fa l'efecte que el càrrec de pagador tenia un caràcter professional. El testimoni Aníbal Méndez va explicar que el seu pare, Mosén Diego Méndez, havia estat pagador dels veïns d'Archidona set o vuit anys seguits, durant els quals van

establia que s'havien de destinar gairebé 40.000 maravedisos a pagar els sous de 120 veïns, els quals estaven distribuïts en tres categories en funció del seu estatus econòmic i militar: 20 cavallers, 24 ballesters i 66 peons. El document de concessió de les “pagas y llevas” fixava una escala salarial segons la qual els cavallers tenien un sou base anual de 720 maravedisos, els ballesters de 528, i els llancers de 168. A més, tots ells podien rebre un sobresou si realitzaven serveis extraordinaris, com escortar els trens de provisions o vetllar la fortalesa, que es retribuïa amb 120 maravedisos addicionals. Els veïns casats rebien 24 faneques de blat cada any, el doble que els solters, i els cavallers també tenien dret a 60 faneques d'ordi, segurament per alimentar els seus cavalls.²⁵² Malgrat les disposicions de la hisenda reial, les declaracions dels testimonis del 1518 indiquen que, en la pràctica, els sous que els Téllez Girón pagaven als veïns d'Olvera eren considerablement més elevats. De mitjana, un cavaller cobrava 88 faneques de pa i 2.000 maravedisos l'any, mentre que un peó rebia 36 faneques de pa i 1.000 maravedisos.²⁵³ L'increment dels salaris que es pagaven als veïns d'Olvera respecte d'allò que establien les mercès de la corona podria respondre al fet que era extremadament difícil consolidar una comunitat nombrosa de colons a la frontera i, per tant, els comtes d'Ureña haurien optat per establir-hi un nombre reduït de persones a canvi de remuneracions més quantioses, les quals feien més atractiva la perspectiva de traslladar-se a la vila. Segons es desprèn de les dades proporcionades pels testimonis de principis del segle XVI, Olvera mai va estar poblada pels 120 colons que, teòricament, l'havien de protegir, sinó per una seixantena escassa de veïns.²⁵⁴

Tot i que el nombre de veïns d'Olvera va ser reduït al llarg del període de frontera, la vila va reproduir el model d'organització social i política tradicional de les comunitats castellanolleoneses de frontera. La vila es trobava sota la supervisió dels delegats senyorials, com el governador dels estats d'Andalusia dels Téllez Girón i el majordom dels nobles a Olvera, però era governada per un consell veïnal. No hi ha informació sobre si aquesta assemblea estava oberta a tots els veïns de la localitat, però sembla que les seves magistratures es trobaven en mans dels individus més cabalosos de la vila i, sobretot, d'aquells que tenien una relació més

residir a la vila (Ibíd.: 141r). Es poden trobar altres referències als pagadors del comte a Ibíd.: 138v, 142v, 146r, 160v, 187v, 190r i 205v.

²⁵² AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.30, 1477: 27r-35r.

²⁵³ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 99r.

²⁵⁴ Aquesta xifra no inclou els individus dependents, com els esclaus i els criats, que segurament també vivien a les cases dels veïns de la vila. La composició de la població d'Olvera durant l'època de frontera ha estat analitzada amb més detall a Díaz-Sierra 2018.

estreta amb els comtes d'Ureña. El consell d'Olvera va ser el principal òrgan de govern de la vila abans del 1492 i durant el segle XVI, però sembla que les seves decisions van quedar mediatitzades de forma progressiva pels homes dels Téllez Girón.

Taula 1- Evolució del nombre de veïns d'Olvera (ca. 1480-1594)²⁵⁵

ca. 1480	1511-7	1534 ²⁵⁶	1587	1594
61	250	350	650	739

La vida a Olvera canvià radicalment a partir de la conquesta de Granada. Centenars de nous pobladors es van sumar al petit grup de colons que havia constituït tot el veïnat d'Olvera durant el segle XV i la població es quadruplicà en una vintena d'anys (Taula 1). Tant els veïns originals com els nouvinguts van tendir a establir-se fora de les muralles, on es va construir un gran suburbi que s'estenia pel vessant sud-est del turó, a banda i banda de la Carrerada Reial de Los Corbones, que connectava Olvera amb Sevilla i Antequera.²⁵⁷ Segons els testimonis de principis del segle XVI, la major part de la població vivia al raval, on les cases eren més grans, la disponibilitat d'aigua era major, el terreny no era tan abrupte com al cim del puig i l'accés per als mercaders era molt més senzill. La desaparició de la frontera el 1492 comportà la cessació de les ràtzies andalusines i el castell i el *Barrio de la Villa* es van despoblar ràpidament.²⁵⁸ Als anys 1510, els Téllez Girón van començar a prendre mesures per evitar l'abandonament de la "villa alta" d'Olvera, que "es lo que el maestro mi senor aguelo compro y lo que antiguamente solia llamarse Olvera a donde antiguamente havia Iglesia y fortaleza y plaza que son las cosas que dan calidad a qualquiera población."²⁵⁹ Juan Téllez Girón va atorgar exempcions fiscals

²⁵⁵ El nombre de veïns d'Olvera abans de la conquesta de Granada ha estat calculat a partir de les dades proporcionades pels testimonis del 1518. Els diversos declarants calculaven que la població de la vila als anys 1460-80 era d'entre 45 i 70 veïns, amb una mitjana de 61, distribuïts pràcticament a parts iguals entre peons i cavallers (AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 84r-243r). La resta de la informació ha estat obtinguda d'Aguado González 1991: 747 i 857-8; Iglesias García 2017: 114-5; Suárez Japón i Ramos Santana 1982: 28.

²⁵⁶ La xifra del 1534 inclou 278 veïns, 48 vídues i 24 menors (Aguado González 1991: 857; Iglesias García 2017: 115).

²⁵⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 129v, 158r, 161r, 177v, 179v, 182r, 184v, 212r, 215v i 217v.

²⁵⁸ El fenomen de la despoblació de les "viles altes" d'Olvera i Archidona ha estat estudiat per F. J. Aguado González (1987) i J. L. Espejo Lara (1994). Es pot deduir que els edificis del raval d'Olvera eren més grans que els de la vila alta del fet que, el 1531, el comte d'Ureña posà com a condició per gaudir de certs avantatges fiscals que els veïns d'Olvera tinguessin "casas de siete tixerias," excepte aquells que vivien "dentro de los muros," que tenien cases "de quatro, o cinco, o seis [tixerias]," però havien de ser "havidos por vezinos" igualment (Rojas Gabriel 1987: 204).

²⁵⁹ Aguado González 1987: 37-8.

addicionals als habitants de l'àrea fortificada i va prendre mesures per assegurar que estiguessin ben abastits.²⁶⁰

Però les mesures per garantir la conservació de la “vila alta” eren excepcionals i anaven en sentit contrari a la tendència general de retirar les franqueses prèviament atorgades a les poblacions de frontera. Arran de la desaparició del risc de ràtzies i de la necessitat de mantenir grups de colons armats, les diferents autoritats polítiques que havien col·laborat en el seu finançament van començar a reclamar les rendes que els pertocaven o a rescindir els contractes. En la segona meitat del segle XV, la seu episcopal de Màlaga havia arribat a un acord amb els senyors d'Olvera segons el qual el bisbe renunciava al cobrament de la seva part del delme a canvi del pagament anual d'una quantitat fixa de maravedisos, d'una banda, i que el comte d'Ureña assumís el patronatge de la parròquia i el manteniment dels seus sacerdots, de l'altra. Després de la conquesta de Màlaga el 1487 i de l'establiment efectiu del bisbat, el seu titular va intentar canviar les condicions del pacte per incrementar la seva quota. Finalment, es va iniciar un plet entre els comtes d'Ureña i el bisbe malagueny, la primera fase del qual culminà amb la celebració d'un judici sota supervisió pontificia el 1518 a Alcalá la Real (Jaén).²⁶¹

Durant la investigació per al judici d'Alcalá, ambdues parts van presentar testimonis per interrogar. El II comte d'Ureña, Juan Téllez Girón, va seleccionar 53 cristians vells i 8 moriscos que o bé havien viscut a les places d'Olvera, Archidona i Ortegícar durant la segona meitat del segle XV, o bé havien conegut alguna de les tres localitats en aquella època. Les declaracions d'aquests individus davant el tribunal d'Alcalá la Real aporten informació de gran valor sobre Olvera i els seus habitants durant les darreres dècades d'existència de la frontera amb Granada. Específicament, gran part de les preguntes presentades pel comte i el bisbe de Màlaga estigueren dirigides a determinar si els camps que s'hi conreaven el 1518 eren de creació recent o si havien estat oberts anteriorment pels musulmans o pels primers colons que es van establir a la vila. Una missiva anònima adreçada al comte d'Ureña palesa la importància que tenia per als Téllez Girón

²⁶⁰ El cas de la “vila alta” d'Archidona està més ben documentat que el d'Olvera. El 1515, el consell d'Archidona va posar en marxa una investigació sobre els veïns que feien servir materials d'enderroc de les cases de la vila per a construir cases al raval (Espejo Lara 1994: 344). A partir del 1516, el comte d'Ureña començà a concedir privilegis i exempcions als colons que estiguessin disposats a “sostener la dicha vivienda alta ..., aunque sea trabajosa por lo del agua y otras provisiones” (AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.18-20, 1558: 232v). Els testimonis del plet del 1518 consideraven raonable que els veïns abandonessin la vila alta, ja que “tenian trabajo en subir a la dicha villa porque dista el arrabal de la dicha villa por un pedaço de cuesta e de mal camino” de dos tirs de ballesta, aproximadament (AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 127r. Vegeu també *Ibíd.*: 107v-8r, 112r, 125v, 130r, 133v, 136v, 139r, 142r, 197v, 200v i 206r).

²⁶¹ El llarg litigi entre els Téllez Girón i els bisbes de Màlaga, que es va perllongar durant dècades, ha estat descrit per Malpica Cuello i Peinado Santaella 1979; Rojas Gabriel 1987: 144-5; Aguado González 1991: 828 i 832-7.

demostrar que tots els camps de conreu dels seus termes havien estat llaurats antigament, perquè, en cas contrari, serien considerats artigues i no podrien ser inclosos en l'exempció original de pagar el delme a Màlaga, sinó que quedarien sotmesos al pagament del delme de "novales:"

es punto muy inportante por tocar a dezir que no avia novales sobre los quales se a hecho al presente la mayo[r di]fficultad. Queda agora de ver si los testigos examynados por parte de vuestra señoria ilustrisima dizen de todos los termynos de Archidona y Olvera que oviesen sido labrados y que lo an oydo a quien lo vio, o si dexan de dezir de alguno, y si dizen que oyeron dezir a sus mayores que vieron que todos ellos se cultivavan sera resoluto, y de aquellos que no se provare, sera de otra manera. Por tanto, conviene que vuestra señoria ilustrisima mande avisar aca que inporta cada uno de los terminos que aqui abaxo van señalados porque si de alguno que valga poco no se prueba no se hara mucha instancia ..., y si inportare, por otra via se haran las diligencias para desfenderle.²⁶²

Els testimonis presentats per Juan Téllez Girón van revelar l'existència d'una trentena d'assentaments i àrees d'activitat agrícola anteriors a la conquesta castellana dins el terme modern de la vila. Resulta difícil precisar el nombre exacte de nuclis de població identificats durant el judici a causa del caràcter vague de moltes descripcions i perquè, com s'indicarà més endavant, tampoc es pot descartar que en alguns casos les ruïnes descrites pels declarants correspongessin a períodes històrics anteriors. No obstant això, la immensa majoria de testimonis estaven convençuts "que las dichas señales heran del tienpo que los moros ocupavan la tierra, por lo que de las dicha señales generalmente paresçia."²⁶³ Alguns d'ells van fer estimacions força precises sobre quan i perquè van ser abandonats. Aquells que van gosar aproximar les dates d'abandó van dir que les ruïnes que havien vist tindrien entre 100 i 250 anys (ca. 1268-1418). Les dates que ofereixen aquests testimonis es corresponen amb els dos episodis de conquesta i expulsió de població andalusina anteriors a la conquesta de Granada. Els despoblats més antics haurien resultat de la revolta dels mudèjars andalusos contra la monarquia castellana el 1264-6. Alfons X decretà que la població andalusina que havia quedat sota domini cristià després de l'ocupació de la vall del Guadalquivir i que no havia fugit a Granada durant la revolta fos deportada a altres parts de Castella. Fins aquell moment, Andalusia havia estat eminentment poblada per comunitats musulmanes que havien romàs als seus llocs d'origen, teòricament protegides pels pactes de capitulació que havien signat amb la monarquia

²⁶² AHN, Nobleza, Osuna, C.65, D.1, s. d.: 329r. Vegeu també *Ibid.*: 332r i 350v; Aguado González 1991: 858.

²⁶³ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 152r. Vegeu també *Ibid.*: 86v, 109v, 112v, 131r, 213r, 219v, 228r i 236r.

vint anys enrere. Després del 1266, pràcticament no va quedar cap grup important de musulmans als regnes de Sevilla, Còrdova i Jaén.²⁶⁴ D'altra banda, els despoblats més moderns eren fruit de les campanyes militars de l'infant Ferran contra la part occidental del soldanat nassarita, de les quals s'ha parlat anteriorment. Entre el 1407 i el 1410, el futur rei d'Aragó va conquerir les places de Pruna, Zahara de la Sierra i Antequera, entre d'altres, i provocà una nova onada de refugiats que fugiren cap a l'interior de l'emirat. Ho confirma el testimoni de Juan de Jaén, qui explicà que, “despues que se gano la tierra de Pruna e Zahara por el ynfante Don Hernando, ... segun disen los antiguos, se despoblaron algunos lugares e alcarias de los dichos terminos e se dexaron [de] labrar por los dichos moros.”²⁶⁵ Les cronologies proposades pels testimonis del 1518 han estat confirmades per L. Iglesias, mitjançant l'anàlisi de fragments de ceràmica trobats en superfície en alguns dels jaciments d'Olvera.²⁶⁶

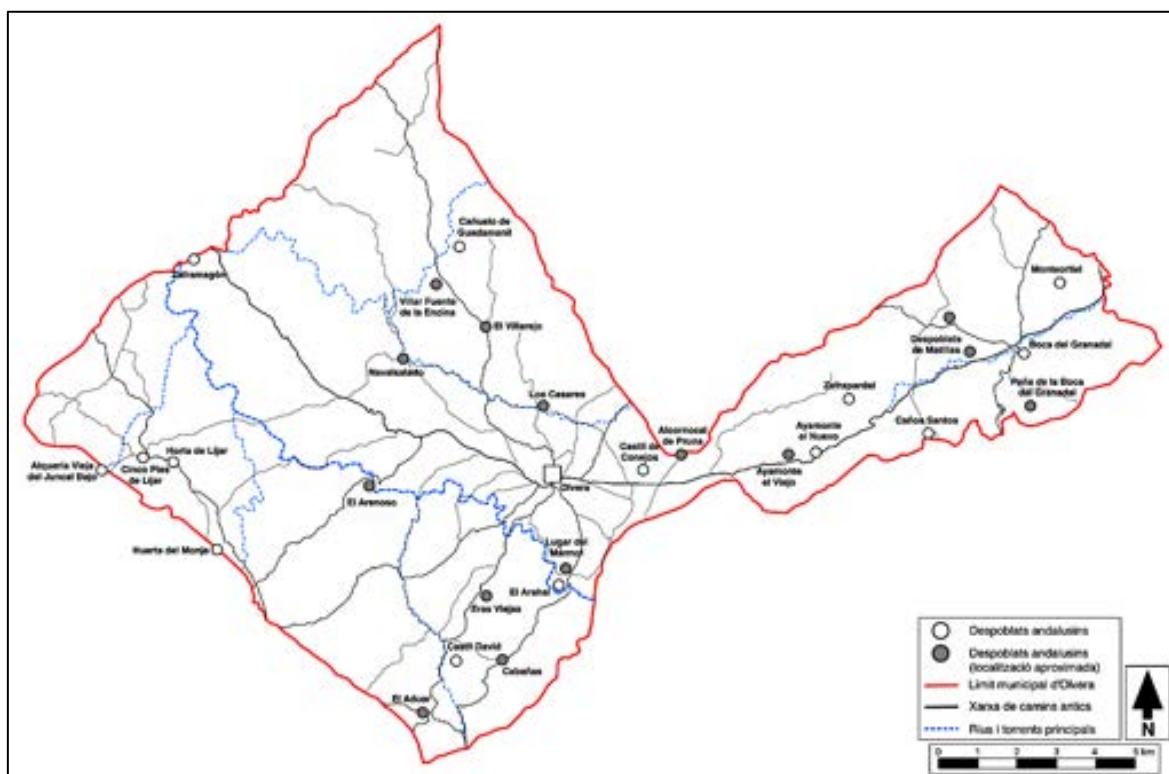
A continuació, s'ofereix una llista completa dels despoblats musulmans d'Olvera identificats gràcies a l'estudi de la documentació escrita dels segles XV i XVI, particularment dels interrogatoris del 1518 (Figura 4). Ha estat possible ubicar de forma aproximada la majoria d'aquests nuclis de població i obtenir informació sobre els espais de treball i les pràctiques agrícoles de les comunitats que hi van viure abans de la desarticulació i la progressiva transformació de la regió a causa de les conquestes castellanques dels segles XIII, XIV i XV. La segona part d'aquest capítol està dedicada a analitzar la gestió colonial de les terres capturades entre els segles XIV i XVI, així com l'evolució de la comunitat castellana d'Olvera durant aquest període, des dels seus orígens com un petit grup de colons armats establerts a la frontera amb al-Àndalus, fins a convertir-se en una vila populosa regida pels Téllez Girón i una oligarquia de terratinents.

²⁶⁴ Sobre la revolta mudèjar del 1264 i el “buidatge” de la frontera, vegeu, sobre tot, els treballs de M. González Jiménez sobre la colonització d'Andalusia als segles XIII i XIV (1988, 1991, 1992 i 2001).

²⁶⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 112v.

²⁶⁶ En la següent secció s'explicarà amb detall que les datacions avançades per l'arqueòleg L. Iglesias –que no ha tingut accés a la documentació que es fa servir en aquest treball– són coincidents amb les dels testimonis del segle XVI.

Figura 4- Els despoblats andalusins d'Olvera

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

4.3. Els despoblats andalusins d'Olvera

4.3.1. Vallehermoso

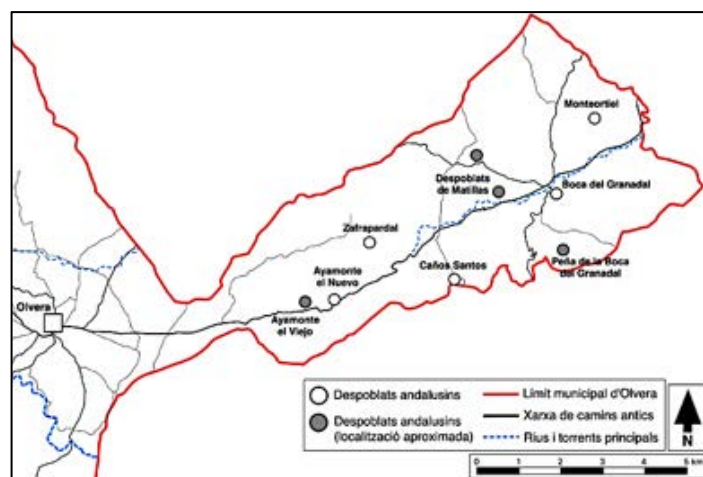
Vallehermoso és el districte més oriental del terme modern d'Olvera i, amb unes 4.300 hectàrees d'extensió, representa gairebé un quart de la superfície total del municipi. El topònim està documentat per primera vegada a principis del segle XVI i es refereix a la depressió que forma l'Arroyo de Malacapa, des del naixement a prop de Zafrapardal, a l'oest, fins a la confluència amb el riu de Corbones, a l'est.²⁶⁷ El districte limita al nord amb el municipi de Pruna, a l'est amb el de Cañete la Real i al sud amb els d'Alcalá del Valle i Torre Alhàquime. Els sòls eocènics

²⁶⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.44-46, 1504-16.

i humits de Vallehermoso són particularment adients per als cultius herbacis i tradicionalment s'hi ha concentrat una part important dels camps de cereal de la vila.²⁶⁸

Vallehermoso es va integrar oficialment en el terme municipal d'Olvera arran de les reformes liberals de principis del segle XIX. Com a mínim des de mitjan segle XV, el conegut com a *donadío* de Vallehermoso havia disposat d'un terme jurisdiccional propi, al marge de l'administració vilatana, i havia estat gestionat com una propietat exclusiva dels senyors d'Olvera. A partir de finals del segle XV, els Téllez Girón van establir *cortijos* per a la producció de cereals d'hivern a les terres baixes de Vallehermoso i pastures closes que arrendaven a individus benestants a les àrees muntanyoses. La cohesió del *donadío* es va trencar als anys 1860, quan les propietats dels ducs d'Osuna van ser subhastades i Vallehermoso va ser dividit en 18 grans *cortijos* que van quedar en mans de colons rics i burgesos de la regió.

Figura 5- Despoblats de Vallehermoso

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

Els testimonis que van participar en el judici del 1518 van identificar les ruïnes de diversos assentaments andalusins a Vallehermoso. Alguns només en van descriure dos o tres, però d'altres asseguraven que hi havia les restes de fins a quinze antics nuclis de població.²⁶⁹ La major part de les construccions andalusines de Vallehermoso ha estat esborrada pel pas del temps i per la intensa activitat agrícola, però ha estat possible localitzar de forma aproximada els nou despoblats que van ser descrits amb més detall durant el litigi (Figura 5).

²⁶⁸ Suárez Japón i Ramos Santana 1982: 10-1 i 72-6.

²⁶⁹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 161v.

4.3.1.1. El Castell d'Ayamonte i "Ayamonte el Viejo"

El Castell d'Ayamonte està situat a l'extrem occidental de Vallehermoso, a set kilòmetres de la vila d'Olvera. La fortificació s'alça al cim d'un pujol roquer, al peu del qual passa la Carrerada Reial de Corbones, i des d'on es pot veure tot l'extrem occidental de Vallehermoso, des d'Olvera fins a Zafrapardal (Imatge 3).²⁷⁰ Com s'ha explicat anteriorment, el primer esment conegut de la fortalesa és del 1293, quan el soldà marínida Abū Ya'qūb va entregar *ḥiṣn Yāmunt* al seu homòleg granadí, Muḥammad II. Entre el 1327 i el 1447, el castell va canviar de mans en nombroses ocasions fins a quedar definitivament sota control cristià.

Malgrat la proximitat d'Ayamonte a la vila d'Olvera i els múltiples setges que va patir, una comunitat de pagesos andalusins va aconseguir romandre-hi, com a mínim, fins al 1407. Diversos testimonis del plet del 1518 van explicar que havien sentit a dir que, uns cent anys abans, la fortalesa estava habitada per musulmans, els quals treballaven la terra de la contrada. L'avi matern del morisc Juan Alonso de Montilla –àlies Abrahe Alhamaz-, nascut a mitjan segle XIV, "avia bivido, syendo harto moço syn barbas, en el dicho lugar de Aymonte, que esta agora derrocada, con el alcayde de la fortaleza del dicho lugar, e que a la sazón estava poblado de moros."²⁷¹ Durant una visita a Arriate el 1516, Juan López Vasco havia mantingut una conversa sobre Olvera amb el morisc centenari Juan de Sevilla, que li havia explicat que el seu pare havia vist que "una çierta parte del termino de Valhermoso lo labravan e senbravan los moros."²⁷² Així mateix, Marcos Pérez y Juan de Jaén, entre d'altres, havien tingut relació amb un tal Martín Jiménez, que havia estat l'alcaid cristià d'Ayamonte a mitjan segle XV. Segons Jiménez, nascut vers el 1406, "en tienpo que la tyerra hera de moros, los moros labravan el dicho termino [d'Ayamonte]."²⁷³ És molt probable que aquest Martín Jiménez fos l'alcaid que va perdre la fortalesa el 1447, ja que va explicar "que los moros se lo avian tomado a unos quatro hombres que dexo el alli e se lo derrocaron."²⁷⁴

²⁷⁰ Coordenades UTM: 30S 304703mE 4090767mN; Latitud/Longitud: 36.9427440°, -005.1931390°.

²⁷¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 180r.

²⁷² *Ibíd.*: 100v.

²⁷³ *Ibíd.*: 211r.

²⁷⁴ *Ibíd.*: 112v.

Imatge 3- El castell d'Ayamonte i el Cortijo Nuevo

El castell d'Ayamonte mai va ser reconstruït. Segons l'inventari dels béns de Pedro de Zúñiga, compilat el 1450, el castell d'Ayamonte estava “derribado, que lo derribaron moros.”²⁷⁵ A principis del segle XVI, els habitants de les viles veïnes encara el descrivien com “un castillo que esta derrocado pero que tiene los adarves mas altos de quatro estados de hombre (6,7 metres) ..., e es poblacion çercada de muros e puertas de los quales muros ay cayda la meytad.”²⁷⁶ Dins els murs del castell es podien distingir les restes d'una torre i una cisterna (*aljibe*). Fora del recinte, hi havia les restes d'un petit raval, que segurament es trobava al peu del turó, on actualment és el Cortijo del Castillo.²⁷⁷ Al costat de la fortalesa i dels edificis extramurs, hi havia diverses sitges “de encerrar pan,” i restes de les infraestructures hidràuliques i els camps de conreu que els andalusins d'Ayamonte havien construït i treballat abans de la conquesta. L'aigua per irrigar els camps provenia d'una font coneguda com la Fuente de la Reina, que estava

²⁷⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.215, D.87-92, 1454: 30r.

²⁷⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 158v. La unitat de mesura que els testimonis del 1518 més van fer servir per indicar l'alçària dels edificis en ruïnes que hi havia al terme d'Olvera era l'*estado de hombre*, que equival a 1,7 metres, aproximadament (Ayuntamiento de Ávila 2006: 23 i 28).

²⁷⁷ L. Iglesias García també ha suggerit que el *cortijo* podria ocultar altres estructures andalusines que haurien estat relacionades amb la fortalesa (2015: 846, 2017: 134).

rodejada de codonyers. Aquesta era dirigida a les terres de conreu mitjançant canals de terra i de morter que es trobaven al costat del raval i “por la otra parte del dicho castillo.” Un dels canals principals portava aigua a un safareig (“un alman de agua, como de alberca”) que es trobava a prop de la fortalesa. Els testimonis de 1518 van documentar la presència de molts fruiters bords dispersos per les parcel·les de conreus, particularment, figueres, magraners, roures petits (*quejigos*), moreres i vinyes. Juntament amb les terres irrigades, hi havia restes de vores de camps de secà i vinyars.²⁷⁸

A prop del castell d’Ayamonte, al cim d’un turó proper, a “poco mas de un tiro de ballesta,” hi havia les ruïnes d’una altra fortalesa, de la qual només quedaven els fonaments a principis del segle XVI. Era coneguda com a “Ayamonte el Viejo,” per distingir-la del castell que encara es conserva actualment, que era popularment anomenat “Ayamonte el Nuevo.” Com Ayamonte, aquesta fortificació també estava associada a una font, la qual estava rodejada de figueres i ametllers.²⁷⁹ La situació d’aquesta fortalesa és desconeguda, però és plausible que estigués emplaçada al Peñón de las Recachas, un turó que es troba mig kilòmetre a l’oest d’Ayamonte (vegeu la Figura 6).

Les ruïnes del castell d’Ayamonte encara són plenament visibles en l’actualitat. Al capdamunt del turó hi ha un edifici de pedra i morter de dues plantes i forma rectangular, el qual està protegit per una muralla que tanca el vessant sud-est de la penya, l’únic que pot ser escalat amb facilitat. Els altres costats de l’elevació no compten amb cap estructura defensiva. L’ingrés a la fortalesa es realitza mitjançant un camí que surt de l’antiga Carrerada Reial, travessa el pati del Cortijo del Castillo i condueix a la porta colzada de la muralla, que està protegida per una torre quadrangular. A primera vista, no s’observen restes d’altres estructures d’habitació permanent a l’interior del recinte. Malgrat tot, és difícil fer-se una idea de quin hauria estat l’aspecte del castell andalusí, ja que, segons L. Iglesias, gran part de la fàbrica que encara es conserva és posterior a la conquesta cristiana, particularment la nau rectangular que hi ha al cim del turó i que “es de cronología más reciente.” Aquesta està feta de maçoneria i morter de calç i la morfologia i les tècniques constructives emprades són molt similars a les dels *donjon* cristians de la Baixa Edat Mitjana. Iglesias apunta que sí que s’aprecien restes de fàbrica

²⁷⁸ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 90v, 109r, 112v, 158v, 180r, 182v, 185v, 201r, 209v, 213r, 216r, 219r, 222v, 226r, 233r i 236r.

²⁷⁹ *Ibid.*: 109r i 209v.

marínida o nassarita als panys i a les torres de la muralla exterior del castell, que recorda a les estructures defensives d'altres fortificacions de l'època, com Zahara de la Sierra.²⁸⁰ Segons els veïns de la zona, anys enrere, algú va trobar una moneda d'or amb inscripcions en àrab –que podria ser un dinar- a l'interior del recinte fortificat. L'assentament extramurs descrit pels testimonis del 1518 ha desaparegut i ha estat substituït pel Cortijo del Castillo, construït al peu del turó, i el Cortijo Nuevo, situat 250 metres al nord de la fortificació.

Després de la conquesta castellana, el Castell d'Ayamonte es va convertir en el centre administratiu del *donadío* de Vallehermoso. D'una banda, era la seu de la jurisdicció senyorial sobre Vallehermoso i comptava amb un alcaid propi que era nomenat pels Téllez Girón.²⁸¹ De l'altra banda, complia funcions més pragmàtiques relacionades amb la gestió de les terres del *donadío*. A principis del segle XVII, hi havia un nombre d'edificis difícil de precisar dins o al voltant del castell d'Ayamonte, que eren usats pels arrendadors de Vallehermoso per emmagatzemar-hi el gra i allotjar-hi els guardes del *donadío*.²⁸²

La informació disponible sobre les pràctiques agràries realitzades a prop del castell als segles XVI i XVII són escasses, però és segur que el cultiu de cereals d'hivern i la creació de grans espais de pastura acotats van concentrar gran part de l'interès dels Téllez Girón en aquesta zona. Actualment, les terres que es troben al sud i a l'est de la fortificació estan dedicades al conreu de cereals, mentre que les que estan situades al nord, sota el turó del castell, es troben ermes i serveixen de pastura. Pràcticament no hi ha cap referència documental directa a l'existència de camps de secà a prop del castell abans del primer terç del segle XVIII, quan es va recopilar el primer llistat dels *cortijos* que el duc d'Osuna posseïa en aquest districte. No

²⁸⁰ Iglesias García 2015: 847. Vegeu les descripcions del castell i de les troballes de ceràmica a Ibíd.: 846-7, 2017: 134.

²⁸¹ Es conserva un testimoni del jurament que va realitzar Garcí González en prendre possessió de l'alcaidia del castell d'Ayamonte el 17 de juliol del 1581 (AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.100, 1581: 566r-7r). A finals del segle XVIII, els ducs d'Osuna encara conservaven la prerrogativa de nomenar l'alcaid del castell, "el qual usa de vara de justicia y exerce jurisdicción ordinaria para conoser de los daños y delitos que en el se cometen, y no goza de salario alguno" (AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 34v-5r).

²⁸² El 1612, els administradors del duc d'Osuna van prevenir els socis que havien guanyat la subhasta de l'arrendament de Vallehermoso per als anys 1613-8, que "el pan que ubiere en el dicho donadío no se met[a] en la cassa del Castillo de Ayamonte por escusar el mucho daño [y] perjuizio que haze en la cass[a] e por la cargason de el pan, sin[o] en el algibe y casa de meca y bax[o] de ella" (AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.110-121, 1612: 655v). Desconec el significat exacte de l'expressió "casa de meca". Segons el *Diccionario de la Real Academia*, el terme "meca," que deriva de l'àrab *Makkah*, és utilitzat per a referir-se a un "lugar que atrae por ser centro donde una actividad determinada tiene su mayor o mejor cultivo" (*Diccionario de la Lengua Española*. "meca". Real Academia Española. 2014. *Diccionario de la Lengua Española* (23a ed.). (<https://dle.rae.es/?id=OiOzAYZ>, consultat el 02/05/2019). Les cases del castell estan documentades de nou a finals del segle XVIII i a mitjan segle XIX, quan servien com a residència dels guardes del *donadío*, i estaven separades del Cortijo del Castillo (AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 35v).

obstant això, hi ha referències a l'existència de “cortijos de labor” a Vallehermoso durant la primera meitat del segle XVI, i els testimonis del 1518 confirmen que una de les principals activitats agràries que s'hi duïen a terme des de finals del segle XV era el cultiu de blat i ordi.²⁸³ La producció de cereals de secà era compaginada amb el lloguer dels vastos espais de pastura que hi havia al *donadío*. Un dels més importants era la Dehesilla de Ayamonte, que està documentada per primera vegada en la segona meitat del segle XVI.²⁸⁴ La seva ubicació no és segura, però és possible que el topònim fes referència als camps erms que hi ha al nord del castell, a tocar del Cortijo Nuevo (Figura 6). Una prova indirecta de la proximitat de la Dehesilla als camps de cereal d'Ayamonte és el fet que la Mesta va denunciar el duc d'Osuna el 1583 per haver autoritzat els seus arrendataris a ampliar els conreus a costa de la devesa.²⁸⁵

Les primeres referències que s'han trobat a l'existència de parcel·les de reguiu a prop del castell són del segle XVIII. Als anys 1950, hi havia tres o quatre horts en aquesta zona, que es regaven des de dues fonts i sumaven entre 5,6 i 6 hectàrees de terra irrigada (Figura 6). L'horta més gran de la zona (A), amb una superfície irrigada de 2,2 ha, comptava amb una font pròpia a la serra de Tomillos, mentre que les altres, que estaven directament associades als *cortijos* (B, C i D), es regaven des d'una sola surgència, també situada a la serralada. L'aigua era canalitzada mitjançant una séquia que servia per omplir un safareig quadrat des del qual es regava l'horta del castell (B), de 2 ha, i un abeurador de bestiar, conegut com el Pilar del Castillo. Des de l'abeurador, part de l'aigua era desviada cap al nord, a l'altra banda del pujol del castell, per regar l'horta del Cortijo Nuevo. La séquia omplia primer un altre abeurador que desaiguava en un safareig rodó, des del qual es regava un hort d'1,3 ha (C). Les fotografies aèries de 1956 i 1977-83, semblen indicar que en algun moment de mitjan segle XX, aquesta horta va ser abandonada i substituïda per una altra de només 0,4 ha, que es trobava a la banda esquerra del Cortijo Nuevo (D). Aquesta estava tancada per un muret de pedra i a l'interior s'han trobat nombroses restes de ceràmica. Segons els propietaris del Cortijo del Castillo, l'horta superior tenia dret a dos terços de l'aigua de reg, mentre que l'altre terç era per als camps del Cortijo Nuevo. La pràctica totalitat dels espais irrigats que apareixen a les fotografies de mitjan segle XX han desaparegut, a causa de l'exhauriment dels nivells freàtics a mitjan dels anys 1990. Va

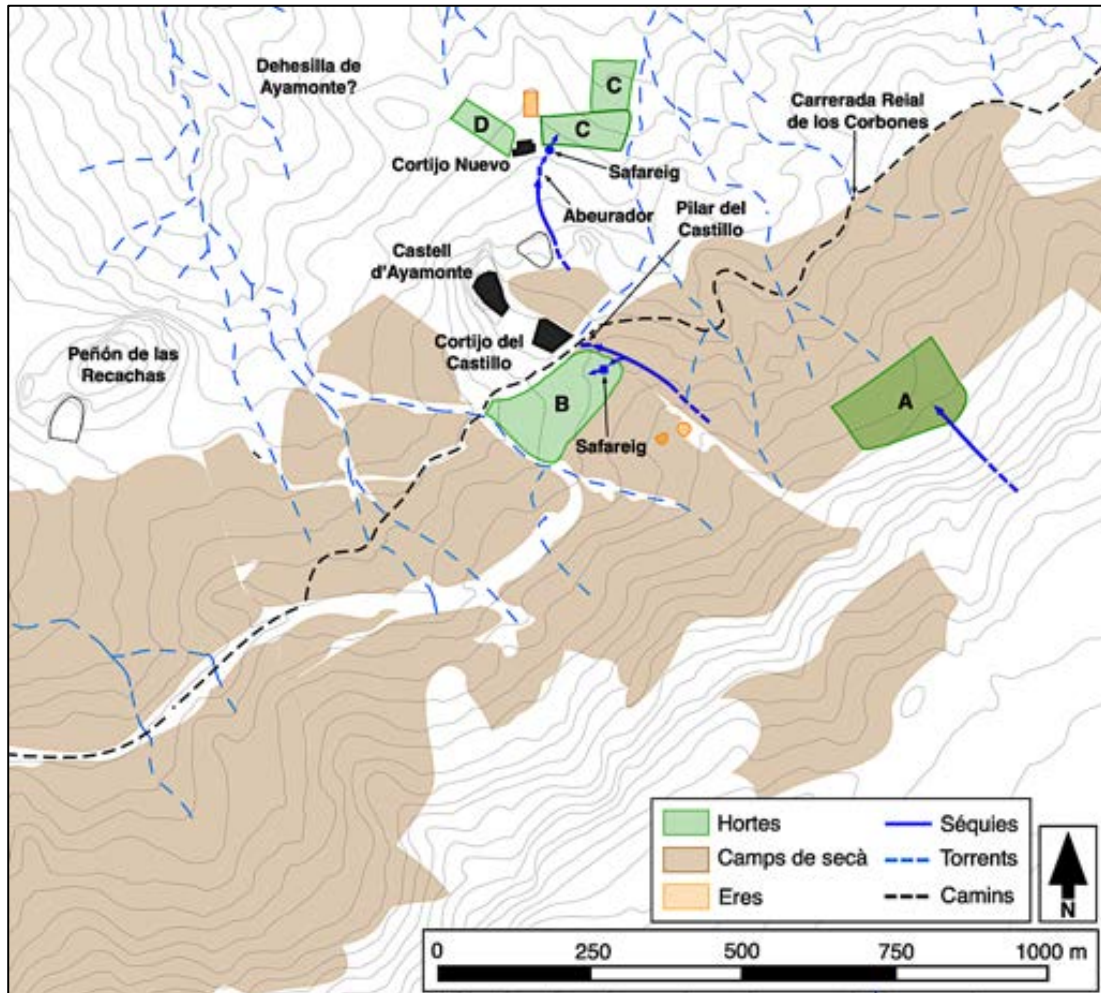
²⁸³ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 90v; ARCHGR, Pleitos, C.623, P.3, 1540: 2r.

²⁸⁴ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.109, 1585: 3v.

²⁸⁵ *Ibid.*: 3r.

ser llavors que els agricultors van abandonar totes les hortes, que ara resten ermes o han estat convertides en camps de secà. Actualment, només hi queda una petita peça de terra irrigada al costat de l'antic safareig de l'horta del castell, que es rega amb mànega i serveix per al consum de la família.

Figura 6- El castell d'Ayamonte i els *cortijos* Del Castillo i Nuevo a mitjan segle XX

Elaboració pròpia sobre cartografies de CNIG i IECA.

L'horta més antiga d'aquesta partida és la del Cortijo del Castillo (B). El llistat dels *cortijos* de Vallehermoso del 1730 recull un esment a “una huerta perdida que estava junto a dicho Castillo de Valhermoso,” i que havia estat integrada en les terres de secà del Cortijo de la Angostura, de 117 fanecades (74,9 ha).²⁸⁶ No hi ha cap indicació sobre l'extensió, els orígens ni sobre la causa

²⁸⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.1523, D.50, 1730: 89v.

de la desaparició de l'horta, però aquesta referència indica que hi havia hagut un sistema hidràulic operatiu a prop del castell en algun moment anterior al 1730. Per contra, sembla que les altres hortes de la zona van ser construïdes, com a molt aviat, a finals del segle XVIII. El 1776, els factors del duc d'Osuna van visitar diverses parts del terme municipal d'Olvera i del *donadío* de Vallehermoso amb l'objectiu de seleccionar indrets on construir nous espais de reguiu. Durant la inspecció, els agrimensors van determinar que a Ayamonte hi havia aigua i terra suficient per fer-hi una horta nova de quatre fanecades d'extensió (2,6 ha), aproximadament.²⁸⁷ És probable que l'horta gran d'Ayamonte (A) –de 2,2 ha– tingui el seu origen en aquest projecte senyorial.

No hi ha informació sobre quan van ser construïts els camps irrigats del Cortijo Nuevo. Els propietaris del Cortijo del Castillo consideren que són molt més moderns que les hortes de la part alta, i l'estudi de la morfologia del sistema hidràulic i de la distribució de l'aigua suggereix que, en efecte, podrien ser un afegit posterior. Independentment de la data de fundació del sistema, sembla que el sistema d'Ayamonte va ser dissenyat amb l'objectiu prioritari d'irrigar l'horta del castell (B) i de subministrar aigua al bestiar. A mitjan segle XX, el primer element que rebia l'aigua procedent de la serra de Tomillos era el safareig que es trobava al peu del Cortijo del Castillo, des d'on es regava l'horta. A continuació, la séquia subministrava aigua al Pilar del Castillo, un abeurador de 10 metres de llarg que proporcionava aigua als ramats que transitaven per la Carrerada Reial de Corbones i que està documentat per primera vegada en un contracte d'arrendament del 1612.²⁸⁸ El terç de l'aigua que es destinava a regar les terres del Cortijo Nuevo sortia del Pilar del Castillo i, abans que res, anava a emplenar primer un altre abeurador que es troba damunt del caseriu. Només un cop fet això, l'aigua passava al safareig rodó des d'on es regaven les hortes jussanes. És possible que la derivació de part del cabal del Pilar del Castillo a l'abeurador del Cortijo Nuevo respongués inicialment a la necessitat de portar aigua als ramats que pasturaven a la coneguda com a Dehesilla de Ayamonte. La localització de la devesa és difícil de precisar, però és molt probable que es correspongués amb les terres ermes que hi ha al nord del castell, entre el Cortijo Nuevo i el

²⁸⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.48-53, 1773-7: 286r.

²⁸⁸ Tot i que la pila ja era antiga el 1612. Aquell any, els administradors del duc d'Osuna van anotar que “la cañeria del Castillo de Ayamonte a menester desbolvella ... y linpialla ... y bolvella a cubrir con sus losas, que quede bien tapada, con su cal y arena por sima, y el pilar, enderezar i calsar las pilas questan caidas y trastornadas, y azelle una calzada arredor de todo el pilar” (AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.110-121, 1612: 640r).

Cortijo del Bujeo, que encara són utilitzades per pasturar bestiar boví. Per tant, el més probable és que els horts del Cortijo Nuevo (C i D) fossin afegits posteriorment al sistema, potser coincidint amb la fragmentació del *donadío* i la creació dels *cortijos* moderns a finals del segle XIX.

L'únic dels espais hidràulics d'Ayamonte amb un possible origen anterior al segle XVIII és l'horta del castell, que rebia l'aigua abans que arribés al Pilar del Castillo. Sembla probable que els camps actuals fossin construïts sobre les restes de "l'horta desapareguda" del 1730, però a hores d'ara és impossible determinar si aquesta havia estat construïda pels andalusins. La documentació escrita no registra cap esment a l'existència d'una horta a Ayamonte abans del segle XVIII. La primera referència documentada al sistema hidràulic del castell es troba en el contracte d'arrendament del 1612 i estava relacionada amb un ús exclusivament ramader de l'aigua. A més, els propietaris actuals del Cortijo del Castillo desconeixen el nom de Fuente de la Reina mencionat pels testimonis del 1518 i no recorden que s'hagi emprat mai per denominar cap de les dues fonts de la serra de Tomillos des de les quals es regaven les hortes d'Ayamonte.

Imatge 4- El Pilar i el Cortijo del Castillo

El sistema hidràulic andalusí d'Ayamonte que van descriure els testimonis del 1518 articulava camps irrigats que es trobaven a ambdues bandes del turó del castell i comptava amb un safareig al peu de la fortificació. Cap dels interrogats va fer referència a l'existència d'abeuradors entre les ruïnes del despoblat indígena. Malgrat que el sistema modern segueixi una estructura similar al de l'andalusí, el seu funcionament respon a una lògica diferent. El sistema hidràulic modern d'Ayamonte va ser construït –en algun moment anterior al 1612– per abeurar el bestiar que transitava la Carrerada Reial de Corbones i que pasturava la Dehesilla d'Ayamonte. L'única horta que sembla haver tingut prioritat sobre les piles de bestiar era la del castell (B). Aquesta va ser abandonada abans del 1730 i recuperada posteriorment, i és probable que estigués ubicada sobre la terra que havien usat els andalusins abans de la seva expulsió a principis del segle XV. Les hortes del Cortijo Nuevo (C i D) segurament van ser afegides al sistema hidràulic d'Ayamonte durant el segle XIX i es regaven amb els sobrants del terç d'aigua que es derivava del Pilar del Castillo per omplir un l'abeurador d'aquest *cortijo*. D'altra banda, l'horta més gran que hi havia a Ayamonte a mitjan segle XX (A) va ser construïdes, com a molt aviat, a finals del segle XVIII. arran d'un programa senyorial de construcció de nous espais irrigats i requerí la captació d'una segona font a la serra de Tomillos.

4.3.1.2. Zafrapardal

El Peñón de Zafrapardal és una elevació de gairebé 850 metres d'altura que es troba 1,5 kilòmetres al nord-est del castell d'Ayamonte. El topònim està documentat per primera vegada en la segona meitat del segle XIII, quan apareix en la nòmina dels assentaments andalusins que van retre homenatge a Ferran III de Castella, segons la *Primera Crònica General*.²⁸⁹ Els documents de principis del segle XVI el transcriuen indistintament com “Çafrapardal” i “Çafralpardal.”²⁹⁰ No està clar quin és el seu significat, però inclou el lexema “zafra”, que deriva de l'àrab andalusí *şajra* i vol dir “penya” o “penya fortificada.”²⁹¹ L. Iglesias ha dut a terme

²⁸⁹ Menéndez Pidal 1906: 740.

²⁹⁰ En l'actualitat, els veïns d'Olvera coneixen el turó com el Peñón de Zapapardal o de Zapapaldar.

²⁹¹ Franco-Sánchez 2017: 181; Hernández Carrasco 1975-1976: 215-6; Pocklington 2016: 291.

prospeccions arqueològiques al cim del turó, però no hi ha trobat estructures defensives d'importància. Argumenta que segurament no haurien estat necessàries perquè “el relieve [actua] como una defensa natural que la convierte en inexpugnable.”²⁹² Tampoc s’hi aprecien restes d’habitatges, però hi ha fragments de ceràmica almohade de la segona meitat del segle XIII.²⁹³ Les restes ceràmiques són particularment abundants al vessant oest de Zafrapardal, al pendent que hi ha entre el puig principal i dues formacions rocoses menors situades al nord i al sud (Imatge 5). També s’han trobat nombrosos fragments de ceràmica en el promontori septentrional, al qual s’accedeix a través d’una gruta, i que actualment serveix com a refugi a les ovelles dels *cortijos* del Bujeo i La Láina per dormir durant els mesos d’hivern. És possible que el nucli de població andalusina estigués situat al vessant occidental i que la penya fos utilitzada únicament com a refugi temporal en cas d’atac.

Imatge 5- El vessant oest de Zafrapardal

Els testimonis recollits a principis del segle XVI fan referència a les ruïnes d’un poblat antic al *peñón*, “el qual paresçe aver seydo de gran poblazion, e que non se paresçe del syno los çimientos.”²⁹⁴ A l’assentament hi havia sitges per emmagatzemar el gra i, davall de les cases, restes de camps de conreu amb fruiters bords, sobretot figueres, pruneres i cirerers.²⁹⁵ Els

²⁹² Iglesias García 2015: 715. També a Iglesias García 2017: 40.

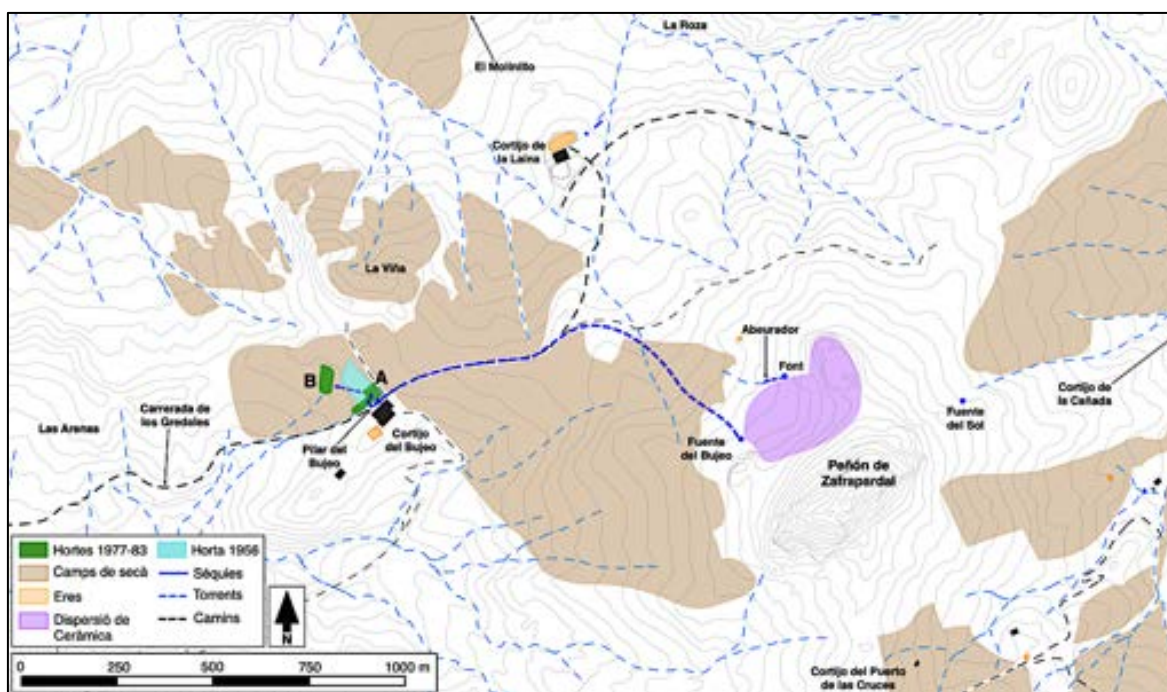
²⁹³ Iglesias García 2015: 718, 2017: 40.

²⁹⁴ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 112v.

²⁹⁵ *Ibid.*: 84v, 86v, 109r, 112v, 179v, 213r, 219r, 222v i 226r.

testimonis es refereixen també a una “fuente de argamasa” que es trobava a prop del poblat i per sobre dels camps, però no s’especifica si s’havia fet servir per regar-los. Juan de Jaén va declarar que “desta fuente sale un golpe de agua entre dos paredes de argamassa, el qual va a dar al lomo que se dise Monteortiel.”²⁹⁶ El Peñón de Monteortiel és un turó que s’alça a l’extrem oriental de Vallehermoso, a uns 5,5 kilòmetres de distància de Zafrapardal. La distància que separa les dues penyes complica la interpretació de les paraules de Juan de Jaén. Resulta difícil determinar si el testimoni volia dir que d’aquesta font sortia una canalització en sentit est que, per exemple, podia servir per regar les terres veïnes del Cortijo de la Cañada (Figura 7), o si realment aquesta estructura portava l’aigua fins a Monteortiel. En tot cas, no es conserven restes visibles de cap canal de morter al costat oriental del turó.

Figura 7- Zafrapardal i els *cortijos* del Bujeo i La Láina el 1977-83

Elaboració pròpia sobre cartografies de CNIG i IECA.

La identitat precisa de la font de Zafrapardal descrita el 1518 és també desconeguda. El fet que l’aigua que en brollava fos transportada en sentit est, sembla indicar que la surgència es trobava en la cara oriental del turó. En aquest vessant, hi ha la coneguda com a Fuente del Sol, de la qual

²⁹⁶ Ibid.: 112v.

sorgeix un rierol que baixa cap al Cortijo de la Cañada, on s'uneix a l'Arroyo de Malacapa, que flueix en sentit est fins a confluïr amb el riu de Corbones a prop de Monteortiel. Fa anys, es van trobar cinc o sis monedes rodones de plata amb inscripcions en llatí i simbologia relacionada amb els Reis Catòlics a les ruïnes d'una casa que són a prop de la font. És possible que, a principis del segle XVI, es considerés que aquest naixement era la capçalera de l'Arroyo de Malacapa i que aquest sigui el "golpe de agua" a què es referia Juan de Jaén. Però no hi ha indicis que l'aigua de la Fuente del Sol s'usés a mitjan segle XX per regar les terres del Cortijo de la Cañada.²⁹⁷

A l'altra banda de la penya hi ha una altra font cabalosa anomenada Fuente del Bujeo perquè era utilitzada per irrigar l'horta del Cortijo del Bujeo, que es troba un kilòmetre a l'oest de la surgència. La font està situada a l'extrem occidental de l'àrea de dispersió de ceràmica del vessant oest de Zafrapardal, a tocar del promontori rocós meridional de la penya. Fa uns anys, uns buscadors de monedes hi van trobar una peça quadrada de plata amb inscripcions àrabs que podria ser un *dirham* almohade o nassarita. A mitjan segle XX, l'aigua de la font era conduïda fins al *cortijo*, on omplia l'abeurador de bestiar conegut com el Pilar del Bujeo, que és al costat d'un descansador de la Carrerada de Los Gredales. La pila tenia un desguàs que desviava l'aigua sobrant a un petit safareig on es rentava la roba. A continuació, els excedents eren usats per a regar un hort-jardí de 0,2 ha, on cultivaven fruites, hortalisses i algunes palmeres (A), i una arbreda d'una extensió equivalent que es trobava més avall (B). L'origen d'aquestes parcel·les de reg és desconegut. Si es comparen les fotografies aèries del 1956 i del 1977-83, s'aprecia que l'horta del Bujeo va sofrir importants alteracions en aquells anys. El 1956, hi havia un únic hort rectangular de 0,6 ha que es trobava directament per sota de l'abeurador i el safareig. En canvi, a finals dels anys 1970, aquest hort s'havia reduït a 0,2 ha i havia adquirit una forma més irregular. Al mateix temps, s'havia construït l'arbreda una vuitantena de metres muntanya avall. Com en el cas del castell d'Ayamonte, l'horta del Bujeo va desaparèixer a finals dels anys 1990 o principis dels 2000 a causa de la pèrdua de cabal de la font.²⁹⁸

Tot i la presència d'una horta –suposadament- moderna a El Bujeo, la dedicació principal dels *cortijos* que rodegen Zafrapardal –La Láina, La Cañada, Puerto de las Cruces i El

²⁹⁷ Un veí indicà que s'havien trobat dues pedres de molí manual al Cortijo de la Cañada, però no ha estat possible veure-les.

²⁹⁸ En l'actualitat, la Fuente del Bujeo s'ha assecat completament i, des de fa uns pocs anys, els treballadors del Bujeo l'han hagut d'omplir de sacs de terra i cobrir-la de pedres per evitar que es rebleixi.

Bujeo- és l'agricultura extensiva de secà de cereals d'hivern i, sobretot, la cria de bestiar boví i ovicaprí. Els *cortijos* del Bujeo i La Láina compten amb tres zones de pastures d'hivern, Las Arenas, La Viña i el mateix Peñón de Zafrapardal. A més, el bestiar menja els rostolls dels camps de cereal, després de la sega.²⁹⁹

L'ús eminentment ramader de Zafrapardal i de la terra que el rodeja des d'antic és confirmat per la documentació dels segles XVI i XVII, que registren en aquesta àrea diversos *montes* i *echos* per al bestiar. En el cas d'Olvera, la distinció entre *echos* i *montes* és poc clara i varia amb el temps. A Vallehermoso en la segona meitat del segle XVII, *monte* es feia servir preferentment per denominar els boscos d'alzines que produïen l'aglà que servia per alimentar les porcades de la vila. En canvi, els *echos* eren les extensions de terra on pasturaven els ramats d'ovelles. Però aquesta diferenciació no és consistent, ja que, a mitjan segle XVI, es documenten alguns *echos* que estaven reservats perquè els porcs hi mengessin aglans.³⁰⁰ A mitjan segle XVI, les terres de Zafrapardal es trobaven incloses en dos *echos* de porcs. L'un anava des del límit amb Pruna, a la zona de l'Alcornocal fins a la Fuente del Sol, i l'altre anava des de la font fins al terme de Cañete la Real, a l'est.³⁰¹ El 1687, en canvi, es va subhastar l'aprofitament d'un "*echo* de Zafrapardal," reservat a les ovelles, i de dos *montes* pròxims per als porcs, el Monte del Arenoso i el Monte de la Hoya del Carbón, que tenien capacitat per trenta i deu caps de bestiar, respectivament.³⁰² És possible que els dos *montes* del segle XVII siguin Las Arenas del Cortijo del Bujeo i La Viña del Cortijo de la Láina, el qual era conegut com al Cortijo de la Hoya del Carbón als segles XVIII i XIX.³⁰³

²⁹⁹ La dieta del bestiar dels *cortijos* es complementa amb pinso, fins als mesos de febrer i març, quan es cull "el verde", una barreja d'ordi, civada i veça que augmenta la producció de llet de les cabres i en millora la qualitat en el cas de les vaques. "el verde" es planta a terres de menor qualitat que es deixen ermes durant uns anys, entre collita i collita, i que són conegudes com les "rozas." Avui en dia, només el Cortijo de la Láina conserva una "roza" d'aquest tipus. Aquest tipus d'agricultura itinerant ha estat documentat al *donadio* de Tomillos (Alcalá del Valle), per M. Jiménez Pulido. Segons aquest autor, la pràctica va esdevenir habitual només en el segle XIX, i el cicle complet de recuperació del sòl durava entre 4 i 6 anys (Jiménez Pulido 2015: 119).

³⁰⁰ AMO, 4.03, Recaud., Arbitrios Municipales, 3484, 1550-1900: 18r-9v. Els orígens i el significat del terme *echo* són incerts. Tradicionalment, s'ha fet servir a la província de Cadis per designar qualsevol espai reservat al bestiar, amb independència de l'espècie. Segons M. A. Carmona Ruiz (1996b), tant és possible que la paraula *echo* derivi del fet que eren "el lugar donde se *echaban* los ganados para pastar, o para su reproducción," com del sorteig que es feia de l'ús d'aquestes terres entre els veïns ("se *echaban* a suerte"). Més informació sobre els *echos* a Andalusia a Carmona Ruiz 1996b i Martín Gutiérrez 2004: 79-85 i 114-7.

³⁰¹ AMO, 4.03, Recaud., Arbitrios Municipales, 3484, 1550-1900: 18r.

³⁰² AHN, Nobleza, Osuna, C.1508, D.30, 1687: 4v, 9r, 17r i 19r.

³⁰³ Aquest *cortijo* està documentat per primera vegada el 1730 (AHN, Nobleza, Osuna, C.1523, D.50, 1730: 93v).

La delimitació dels *echos* d'Olvera de mitjan segle XVI aporta una altra dada d'interès, ja que inclou una referència a un Molino o Molinillo Viejo, que es feia servir com a fita entre els termes jurisdiccionals de Pruna i Vallehermoso.³⁰⁴ Segons el propietari del Cortijo de la Láina, hi ha les ruïnes d'un antic molí hidràulic a les seves terres, però són pràcticament indiscernibles en l'actualitat. Es troben uns dos kilòmetres al nord-oest de Zafrapardal, a l'Arroyo de la Villalona, al límit entre Pruna i Olvera. Li diuen El Molinillo, i sembla que era un molí de cub, però ningú recorda quan va deixar de funcionar. La delimitació dels *echos* de mitjan segle XVI no especifica si el giny estava operatiu en aquella època, i tampoc s'ha trobat cap altra referència a l'existència d'un molí hidràulic a la part occidental del *donadío* durant l'Època Moderna. Endemés, cap dels testimonis del 1518 va mencionar que hi hagués un molí associat al despoblat andalusí de Zafrapardal. Serà necessari dur a terme un estudi arqueològic de les restes per determinar-ne l'origen i la data del seu abandonament.

Les terres on estava situat el despoblat andalusí de Zafrapardal han estat dedicades preferentment a la producció de cereal i al pasturatge del bestiar des de la conquesta del segle XV. A hores d'ara és impossible determinar fins a quin punt les hortes del Cortijo del Bujeo documentades a les fotografies aèries del 1956 i del 1977-83 eren un reflex dels camps irrigats andalusins, malgrat que sembla probable que estiguessin ubicades al mateix lloc. Els del Bujeo són els únics camps irrigats que han estat documentats al voltant de Zafrapardal. Així mateix, la Fuente del Bujeo és l'única que ha estat emprada durant els darrers segles per a regar i, a més, està associada a una concentració important de ceràmica antiga i a troballes de monedes andalusines. En qualsevol cas, el sistema hidràulic del Bujeo va ser construït amb l'objectiu preferent de subministrar aigua a l'abeurador de la Carrerada de Los Gredales. A mitjan segle XX, l'horta del *cortijo* era regada només de forma subsidiària amb els sobrants de l'abeurador, un cop aquests havien estat emprats per a rentar la roba dels treballadors de la finca.

³⁰⁴ AMO, 4.03, Recaud., Arbitrios Municipales, 3484, 1550-1900: 18r.

4.3.1.3. Boca del Granadal

Segons els testimonis de principis del segle XVI, l'assentament andalusí de la Boca del Granadal era un dels més importants de la zona abans de la conquesta castellana. A principis dels anys 1460, Juan de Jaén havia parlat amb un andalusí de Setenil que li va explicar que, “despues que se gano la tierra de Pruna e Zahara por el ynfante Don Fernando, ... se despoblaron algunos lugares e alcarias ..., espeçialmente en Valhermoso un lugar que se dise en aravigo Garnanar, el qual lugar los cristianos disen la Boca del Granadal.”³⁰⁵ Ni la versió aràbiga ni la castellana del topònim s'utilitzen actualment, però la darrera ha sobreviscut parcialment en el nom de la Venta o Bodega del Granadal (vegeu la Figura 8). Aquesta posada està documentada ja el 1612 i va ser integrada en el Cortijo de Lora a mitjan segle XIX, quan el *donadío* va ser fragmentat i subhastat.³⁰⁶ Segurament, va ser transformada en un celler a mitjan segle XX, quan els propietaris del *cortijo* van plantar de vinya unes terres pròximes.³⁰⁷ La Venta està situada uns 150 metres al sud de la Carrerada Reial de Corbones, al costat de la canyada que antigament comunicava Ronda i Osuna, i molt a prop de la confluència dels torrents de Malacapa i del Quejigal. Darrere de l'edifici hi ha una arbreda d'1,3 ha de superfície que és l'antiga horta de la Venta i és travessada per l'Arroyo del Quejigal. L'aigua de reg provenia de la serra de Tomillos i arribava al safareig de l'horta mitjançant una canalització que només es conserva en el seu tram més baix, on és de formigó i fa un metre i mig d'amplada (Imatges 6 i 7). Segurament, la part final de la canalització servia com a abeurador per al bestiar, que era estabulat al costat de l'edifici. L'horta va ser abandonada a principis del segle XX i ara està plantada d'eucaliptus.

La major part de la terra que hi ha actualment per sobre de la Venta del Granadal és inculta i la pasturen els ramats bovins de la contrada. Uns 850 metres al sud de la posada, muntanya amunt, hi ha una petita granja amb un corral que es troba al costat del camí que anava de Pruna a Màlaga, el qual sortia de la carrerada que connectava Ronda amb Osuna. Aquí és on el mapa cadastral del 1873 situa un abeurador conegut com el Pilar de la Venta (Figura 8).³⁰⁸ És

³⁰⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 112v. La versió aràbiga del topònim apareix transcrita als documents del judici amb les formes *Garnanar* i *Garralnal*. El seu significat és desconegut, tot i que podria estar parcialment compost pel terme àrab *gār*, que vol dir “cova” o “caverna” (Pocklington 2016: 251).

³⁰⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.110-121 (1612): 637v i 648r; AHN, Nobleza, Osuna, C.200, D.75 (1863): 7r.

³⁰⁷ En la segona meitat del segle XX, es feia vi i vinagre a la Bodega del Granadal, fins als anys 1990, quan els propietaris de la finca van arrencar les vinyes i van tornar a plantar-hi cereal.

³⁰⁸ IGN, Planimetrías-PLANII10076-9-1873/4-OLVERA.

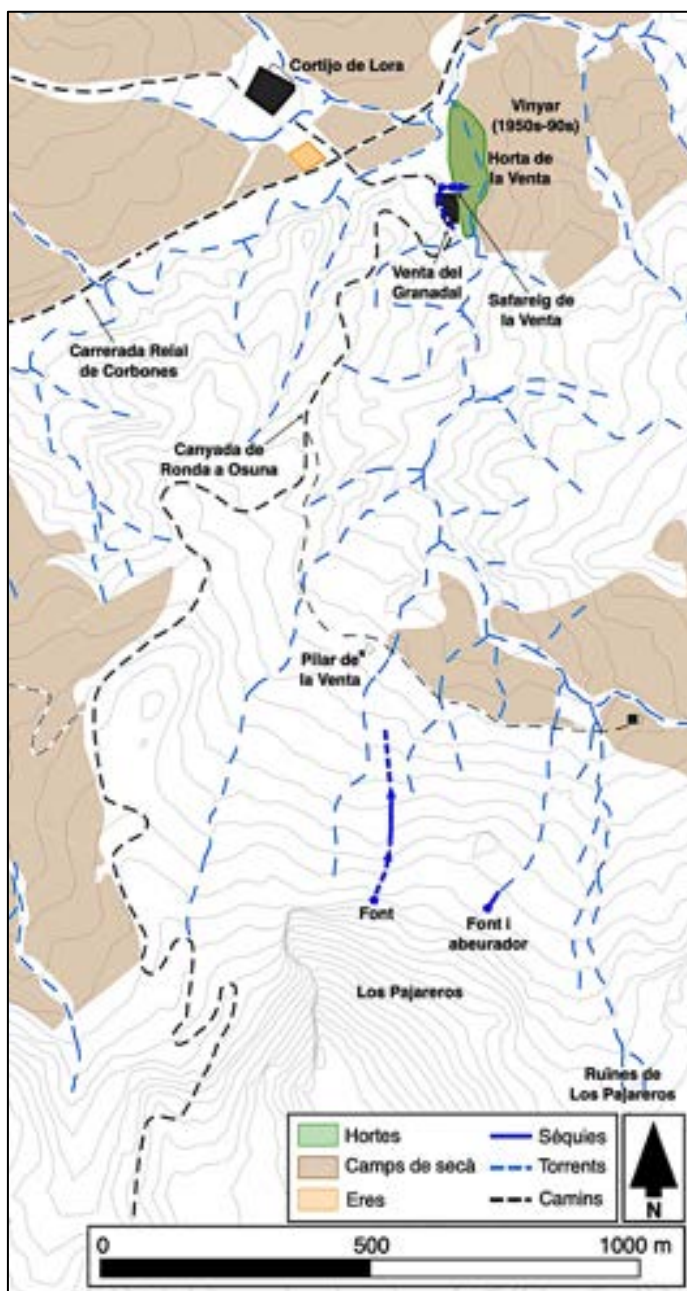
possible que aquest fos construït a finals del segle XVI, ja que, el 1561, l'arrendador de l'herbatge de Vallehermoso va demanar al duc d'Osuna que construís una pila per al bestiar en aquesta part del *donadio*.³⁰⁹ Mig kilòmetre al sud, al peu del turó de Los Pajareros, hi ha una font de la qual antigament sortia una canalització de morter coberta per lloses de pedra que baixava en direcció al Pilar de la Venta i que és possible que es fes servir per omplir-lo (Figura 8). Al peu del mateix turó però 200 metres a l'est, hi ha una altra font que omple un abeurador de pedra que encara es fa servir per donar beure al bestiar.

Imatges 6 i 7- El tram final de la canalització de la Venta del Granadal

³⁰⁹ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.106, 1561: 13r. Com s'explicarà més endavant, malgrat que el duc d'Osuna va acceptar la proposta, finalment no es va construir l'abeurador el 1561. No obstant això, el *Pilar de la Venta* ja existia el 1612, quan els administradors del duc van anotar que havia de ser reparat (AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.110-121, 1612: 640r).

Figura 8- La Boca del Granadal a mitjan segle XX

Elaboració pròpia sobre cartografies de CNIG i IECA.

Finalment, uns 350 metres al sud-est, a tocar del límit amb el *donadío* de Tomillos –actualment, el municipi d’Alcalá del Valle- hi ha les ruïnes de quatre edificis de pedra.³¹⁰ Tres es troben agrupats al vessant oriental de Los Pajareros, i el quart és en un petit pujol, 400 metres a l’est.

³¹⁰ Coordenades UTM: 30S 310176mE 4091652mN Degrees; Latitud/Longitud: 36.9518340°, -005.1319370°.

Aquest darrer consisteix en dues cambres rectangulars que sumen 160 m² de superfície. El més gran dels tres edificis que hi ha a Los Pajareros fa 360 m² i sembla haver estat construït al voltant d'un petit pati o corral en forma de "L" (Imatges 8 i 9). Les altres dues estructures es troben a escassos metres d'aquesta, són de planta quadrada i considerablement més petites (110 i 36 m²). Pràcticament no s'aprecien restes ceràmiques en aquesta zona, però és probable que la vegetació, que és molt abundant, amagui més edificacions enrunades.

Imatges 8 i 9- Estructura principal del vessant oriental de Los Pajareros

La conservació del topònim de la Venta del Granadal sembla indicar que les ruïnes andalusines de la Boca del Granadal es trobaven a la part baixa de la vall, a tocar dels torrents de Malacapa i del Quejigal. No obstant això, diversos testimonis del 1518 van proporcionar informacions aparentment contradictòries sobre la localització del despoblat. Dels onze declarants que recordaven haver vist senyals de presència andalusina associats a aquest topònim, només set van fer referència a un poblat, i les descripcions que en van fer difereixen tant entre elles que és gairebé segur que parlaven de més d'un assentament. L'explicació més raonable a les discrepàncies entre els diferents testimonis és que el topònim "Boca del Granadal" no designava un indret específic, sinó tota una partida, que hauria comptat amb un o dos nuclis de població. La Boca del Granadal seria tota la secció del *donadío* de Vallehermoso que s'estén des del fons de la vall, per on flueix l'Arroyo de Malacapa, fins al límit amb el *donadío* de Tomillos, al capdamunt de la serra homònima. L'existència d'una Dehesilla del Granadal al segle XVI

demostra que es tractava d'una partida extensa que incloïa tant camps de conreu com zones de pastura.³¹¹

Juan Alonso és l'únic testimoni que parla obertament sobre la presència de dos assentaments diferents en aquesta zona. Alonso explicà que havia visitat per primera vegada el *donadío* de Vallehermoso a principis dels anys 1470 i hi havia vist la “poblacion que se dise Garralnal, en la qual ay dos o tres arboles de çiruelos e matas de çumacar.” També recordava “otra señal de poblazon, (sic) que se dise la Boca del Granadal, e en la dicha poblacion ay dos o tres arboles de granadas e sus señales e alindasos de tierras de labor.”³¹² Per tant, Juan Alonso diferenciava entre un poblat que rebia el nom àrabic de *Garralnal* i que estava associat a una plantació de sumac, i una altra coneguda amb el nom romanç i rodejada per camps de secà. Els testimonis de Gutierre de Trejo i de Juan de Palma el Viejo ofereixen descripcions més detallades sobre cadascun d'aquests assentaments. Trejo hi havia vist “muchos sylos de ençerrar pan e çumacales e higueras e lindazos de haças de tierras, que dividen unas de otras, e una fuente, e parrales alrededor del rio, e un edefiçio antiguo de lugar que tiene una torre en medio, derrocada la meytad.”³¹³ El declarant no va fer servir el topònim “Boca del Granadal,” però, com s'explicarà a continuació, la proximitat d'una plantació de sumac revela la identitat de les ruïnes. Juan de Palma, per la seva part, explicà que havia estat a la “Peña de la Boca del Granadal” i que hi havia trobat uns

edefiçios de poblacion antiguos labrados de cantería, que paresçian de poco tiempo, e ... muchos sylos de ençerrar pan, e un poco baxo del dicho lugar, ... una buena fuente e muchos arboles alrededor de la dicha población, de almendros e higueras, e lindazos de tierras fechas haças, que paresçian ser rompidas e labradas.³¹⁴

Les declaracions d'aquests testimonis suggereixen que el poblat anomenat *Garralnal* per Juan Alonso comptava amb una torre i estava situat a prop del fons de la vall –a prop del “riu”- i rodejat de parres i sumacs. Segurament, Marcos Pérez també es referia a aquest assentament quan va declarar que a Vallehermoso hi havia “otra fortaleza que se dize la Boca del Granadal, e junto a el ... unas tierras de çumacales fechas haças ... e muchos arboles de menbrillos e

³¹¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.113,D.106, 1561; AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.109, 1585.

³¹² AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 109r.

³¹³ *Ibid.*: 178r.

³¹⁴ *Ibid.*: 222v.

almendros dulçes e higueras e parrales e unas fuentes buenas e tierras fechas campyña.”³¹⁵ El despoblat del *Garralnal* és l’únic d’Olvera que va ser qualificat d’*alqueria*, per Juan López Vasco.³¹⁶

L’element distintiu de *Garralnal* era la plantació de sumac que hi havia al seu voltant. El sumac (*rhus*) és un arbust que va ser introduït a la península Ibèrica vers el segle X i era apreciat per l’alt contingut de tanins del seu fruit, que es feia servir per adobar pells i per tenyir.³¹⁷ Els declarants van destacar que la Boca del Granadal era l’únic indret de tota la vall que es donava el sumac, “que paresçe que se senbraron allí,” i ni tan sols els més ancians del poble recordaven qui l’havia plantat.³¹⁸ Gràcies a les dades proporcionades per Juan López Vasco, es pot calcular quina extensió màxima hauria tingut la plantació a finals del segle XV. Segons aquest testimoni, “curando del,” el sumac de la Boca del Granadal seria capaç de produir entre “veynte e treynta arrobas de çumaque,” que equivalen a 230-345 kilograms.³¹⁹ Al segle XX, una hectàrea d’aquest cultiu produïa de mitjana 600 kg de sumac. Aplicant aquesta proporció, la plantació del Granadal tindria entre 0,4 i 0,6 hectàrees de superfície.³²⁰

A prop del sumacar, hi havia també “un hedeñio de molino que esta junto a la Boca del Granadal.”³²¹ Els molins de sumac usats tradicionalment a la península Ibèrica són pràcticament idèntics als d’oli i, com aquests, funcionen habitualment amb tracció animal.³²² En el cas de la Boca del Granadal, els testimonis no van especificar de quin tipus de molí es tractava. Malgrat tot, és significatiu que s’hi referissin exclusivament com a “molino,” en comptes de com a “molino de pan,” que és l’expressió que van fer servir per descriure els ginys hidràulics del riu Guadalporcún, com s’explicarà més endavant.

Muntanya amunt de les ruïnes de *Garralnal*, però a una distància indeterminada, es trobaven els edificis de maçoneria de la “Peña de la Boca del Granadal” descrits per Juan de Palma el Viejo. En aquest cas, no sembla que hi hagués hagut cap fortificació, o, com a mínim, ja no era visible a finals del segle XV. És probable que aquestes estructures estiguessin relacionades amb les restes que va descriure Francisco de Montiel, ja que aquest no va fer

³¹⁵ *Ibid.*: 209v i 213r.

³¹⁶ *Ibid.*: 99r.

³¹⁷ Mongil Manso i González Cobo 1998; Zalacain Aramburu 2001; González i Amich 2015.

³¹⁸ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 99r i 112v.

³¹⁹ *Ibid.*: 99r; Ayuntamiento de Ávila 2006: 56.

³²⁰ Zalacain Aramburu, 2001: 45.

³²¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 209v i 213r.

³²² Ordóñez Vergara 1997: 479-81; Represa Burgos 2003.

referència a la plantació de sumac, sinó que va declarar haver-hi vist “arboles de menbrillos e higueras ... e una fuente e una pila de piedra en ella, ... lindazos de tierras, que paresçian haças de tierras de otros tienpos, e sylos de ençerrar trigo, e ..., cabo la dicha fuente, estava un açequia.”³²³ És rellevant el fet que Juan de Palma destaqués que les ruïnes de la penya eren “recents,” la qual cosa sembla suggerir que van ser abandonades més tard que altres poblats de Vallehermoso i planteja incògnites sobre quina va ser la seva relació cronològica amb el *Garralnal*. Malauradament, la informació proporcionada per la documentació escrita no permet aclarir si els dos nuclis de població van coexistir o si la penya va succeir *Garralnal*.

Fet i fet, sembla clar que la població de *Garralnal* era, aproximadament, on es troba la Venta del Granadal, que va ser construïda abans del 1612. Els edificis de la “Peña de la Boca del Granadal,” per altra banda, es trobaven muntanya amunt, a prop de Los Pajareros i de les dues fonts prèviament esmentades. Tot i que el nom oficial del puig és Los Pajareros, els pagesos locals el coneixen amb el nom del Cerro del Castellón. No obstant això, la possible relació entre el poblament descrit pels testimonis del 1518 i els quatre edificis de pedra en ruïnes que hi ha a tocar del límit amb el terme municipal d’Alcalá del Valle –o d’altres ruïnes que encara no hagin estat identificades- només podrà ser dilucidada mitjançant un estudi arqueològic de les restes i del seu entorn.

Malgrat que sembla clar que en època andalusina hi havia camps irrigats en aquesta zona, l’arbreda que hi ha darrere la posada té els seus orígens a finals del segle XVIII, quan els factors del duc d’Osuna van planejar la creació d’una horta de dues fanecades de superfície (1,3 ha). El 1775, l’agrimensor Andrés Fernández Abriga va proposar canalitzar l’aigua de la Fuente de la Toma “y otra que esta cerca de ella,” per plantar de “arboleda y soleria” la terra que hi havia “por la parte de arriba de la Venta.”³²⁴ És molt probable que les dues fonts de què parlava Abriga fossin les dues surgències que hi ha actualment al peu de Los Pajareros. Els tècnics del segle XVIII van reutilitzar i ampliar un sistema hidràulic que ja es trobava operatiu a principis de la centúria anterior, però que fa l’efecte que no emprat per a regar fins llavors. El contracte d’arrendament de Vallehermoso del 1612 fa referència a “la cañeria del Granadal,” que havia de ser netejada, reparada i “bolvella a cobrir con sus losas y cal y arena.”³²⁵ Aquesta canalització

³²³ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 185r-v.

³²⁴ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.14-22, 1777: 161r-v.

³²⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.110-121, 1612: 640r.

devia estar associada al Pilar de la Venta, que també necessitava manteniment i és probable que segueix el mateix recorregut que la canalització que ha estat documentada durant el treball de camp, que descendia des de la font occidental de Los Pajareros. El sistema hidràulic del Granadal que va servir per irrigar la nova horta de la Venta a finals del segle XVIII segurament va ser construït originalment per abeurar el bestiar de la Dehesilla del Granadal. Això no vol dir, però que les infraestructures hidràuliques dels colons castellans no seguissin el traçat o fins i tot reutilitzessin parcialment les andalusines que van ser descrites pels testimonis de principis del segle XVI. Les declaracions del 1518 no deixen lloc a dubte que el despoblat del *Garralnal* que hi havia al fons de la vall estava associat a un perímetre irrigat, i que l'aigua procedia d'una font que es trobava muntanya amunt. En aquest cas, l'horta del Granadal que va ser creada el 1775 seria hereva indirecta dels camps regats que els andalusins van abandonar a principis del segle XV, tot i que el seu reg estigués supeditat a l'aprovisionament de les piles de bestiar.

4.3.1.4. Panilla-Matielas

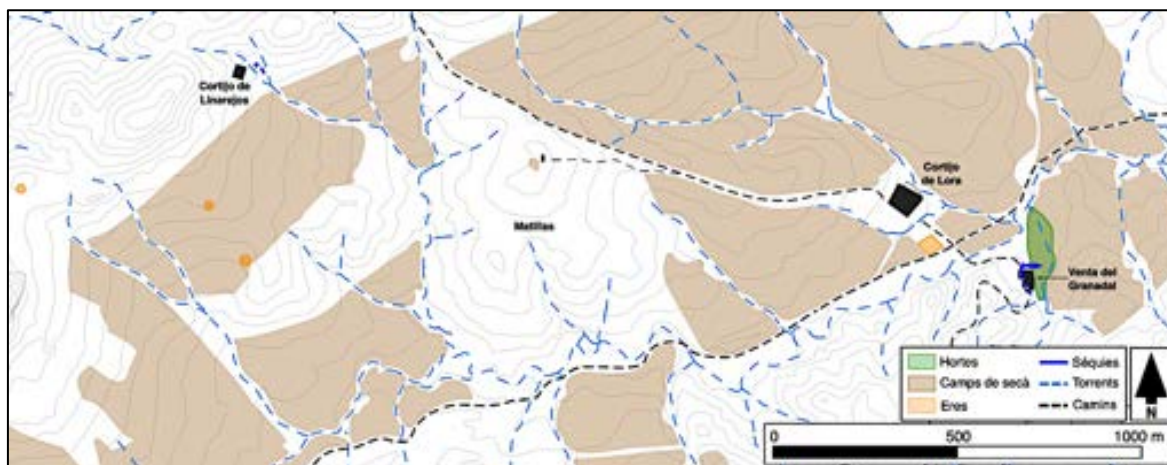
Al contrari que la resta de poblats andalusins de Vallehermoso, els topònims de Matielas i Panilla només van ser esmentats una vegada cadascun durant els interrogatoris del 1518. El primer va ser afegit a l'enumeració de poblacions antigues del *donadío* per Juan de Jaén, mentre que el segon va ser mencionat per l'andalusí Pedro García Ataxaty. Segons les seves descripcions, els dos poblats haurien estat situats a la mateixa àrea, molt a prop l'un de l'altre. Juan de Jaén va explicar que, “*alla abaxo, casy en medio de Valhermoso, esta otra señal de hedeñio que oy se llama Matyelas. E que mas arriba, esta otro hedeñio de poblacion que esta tan alto como medio estado de hombre por algunas partes.*”³²⁶ Ataxaty, per la seva part, va dir que havia vist “*un castillo derrocado que no tyene syno las paredes hasta medio estado, e ... junto al dicho castillo, [están] unos parrales e arboles de menbrillos, e ... un hedeñio de lugar de poblacion antigua, el qual esta caydo, e que le llamavan los moros Panilla, en el qual esta una fuente, e junto a ella dos o tres higueras.*”³²⁷

³²⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.93,D.48-54, 1518: 112v.

³²⁷ *Ibid.*: 158v.

Els dos testimonis van coincidir a descriure un conjunt de dos nuclis de població, un de més gran i sense fortificar a la part baixa de la vall, i un altre de fortificat més amunt. També van concórrer en aproximar l'alçària de les parets del castell, que feien uns 85 centímetres. El desacord en l'ús dels topònims sembla respondre al fet que el *morisc* Ataxaty, feia servir el nom àrab del lloc –com ell mateix va fer explícit-, mentre que Juan de Jaén n'emprava la versió castellana, Matielas. El topònim aràbic Panilla no apareix mai més en la documentació escrita sobre Vallehermoso. En canvi, Matielas reapareix el 1687 en la forma moderna Matillas, quan es registra un *monte* d'alzines reservat per a vint-i-quatre caps de bestiar i un *echo* per a ovelles amb el mateix nom. El llistat d'*echos* i *montes* de Vallehermoso ha estat fonamental a l'hora de localitzar el topònim. D'una banda, el *monte* de Matillas es trobava entre el *monte* de La Laguna, a prop de Zafrapardal, i el del Toconal, a l'extrem oriental del *donadío*, a tocar de Sierra Blanquilla. De l'altra banda, l'*echo* de Matillas estava bordejat pel de Zafrapardal, a l'oest, i el de Monteortiel, a l'est.³²⁸ Aquestes indicacions situen Matillas en les proximitats de la Boca del Granadal, cosa que coincideix amb l'afirmació de Juan de Jaén que el poblat es trobava “casy en medio de Valhermoso.” El més probable és que Matillas estigués ubicat a la banda esquerra de l'Arroyo de Malacapa, al nord-oest de la Venta del Granadal, ja que el conegut com a Baldío de Matillas limitava amb el Cortijo de Lora a finals del segle XVIII (Figura 9).³²⁹

Figura 9- L'erm de Matillas i els *cortijos* de la zona a mitjan segle XX

Elaboració pròpia sobre cartografies de CNIG i IECA.

³²⁸ AHN, Nobleza, Osuna, C.1508, D.30, 1687: 17r-v i 19r.

³²⁹ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.23-28, 1773-85: 3v, 5v i 6v; AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.68-74, 1775: 347v.

Hi ha molt poca informació sobre la gestió agrícola de Matillas. Les descripcions dels testimonis del segle XVI, fan pensar en l'existència d'un espai irrigat andalusí, ja que a prop de les ruïnes hi havia una font amb parres, figueres i codonyers. En canvi, totes les referències a Matillas dels segles XVII i XVIII estan relacionades amb la ramaderia i l'ús d'aquesta zona com a pastura. Als anys 1770, el Cortijo de Matillas també era conegut com el Cortijo del Baldío de Matillas, i afrontava amb el Cortijo de los Rodeos, un topònim que fa referència a un espai on es reuneix el bestiar per dormir o per a ser comptat.³³⁰ Si la població indígena havia emprat la font local per a regar una horta petita a prop del despoblat, aquesta va ser completament abandonada pels conqueridors, que van transformar Matillas en una zona de pastura rodejada de camps secaners.

4.3.1.5. Monteortiel

Monteortiel és un turó de 728 metres d'altura que es troba a l'extrem oriental del *donadío* de Vallehermoso. La part baixa de l'elevació consisteix en sòls argilosos i ha estat parcialment llaurada i convertida en camps de conreu de secà. En canvi, el puig és rocós i boscos i roman pràcticament deshabitat i sense cultivar. Segons els testimonis del judici del 1518, Monteortiel era l'únic poblat andalusí de Vallehermoso –juntament amb Ayamonte- que estava emmurallat. Pedro de la Torre va descriure la població com una “torre que esta medio cayda, e al pie della, señales y edefiçios de poblacion antigua.”³³¹ Pedro García Ataxaty va dir que era “un castillo e una aldea ... el qual esta despoblado, e que la fortaleza no tiene mas de las paredes, que son de calicanto e estan de altura de estado e medio de hombre (2,6 metres), y el lugar esta por el suelo.”³³² Com en la majoria de poblacions andalusines d'Olvera i Vallehermoso, hi havia una font cabalosa a prop del nucli de població que estava rodejada per figueres i ametllers. Més avall, hi havia camps de conreu, alguns dels quals “pareçen que antes heran vyñas.”³³³ Un declarant també va fer referència a “un alberca de argamasa que pareçia ser fecha para regar la tyerra.”³³⁴

³³⁰ *Ibíd.*

³³¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 182v.

³³² *Ibíd.*: 158v.

³³³ *Ibíd.*: 158v. També *Ibíd.*: 112v, 213r, 216r, 219r, 222v i 226r.

³³⁴ *Ibíd.*: 219r.

Malgrat que el sistema hidràulic associat a Monteortiel a mitjan segle XX va ser el més extens de Vallehermoso, el seu estudi ha resultat particularment complex perquè fa dècades que els propietaris del veí Cortijo de Corbones van optar per dedicar-se únicament a l'agricultura de secà i la cria de bestiar boví. En conseqüència, la major part de la infraestructura hidràulica ha desaparegut i els veïns ja no recorden com s'organitzava el reg a la zona. A continuació, s'ofereix una proposta de reconstrucció del sistema.

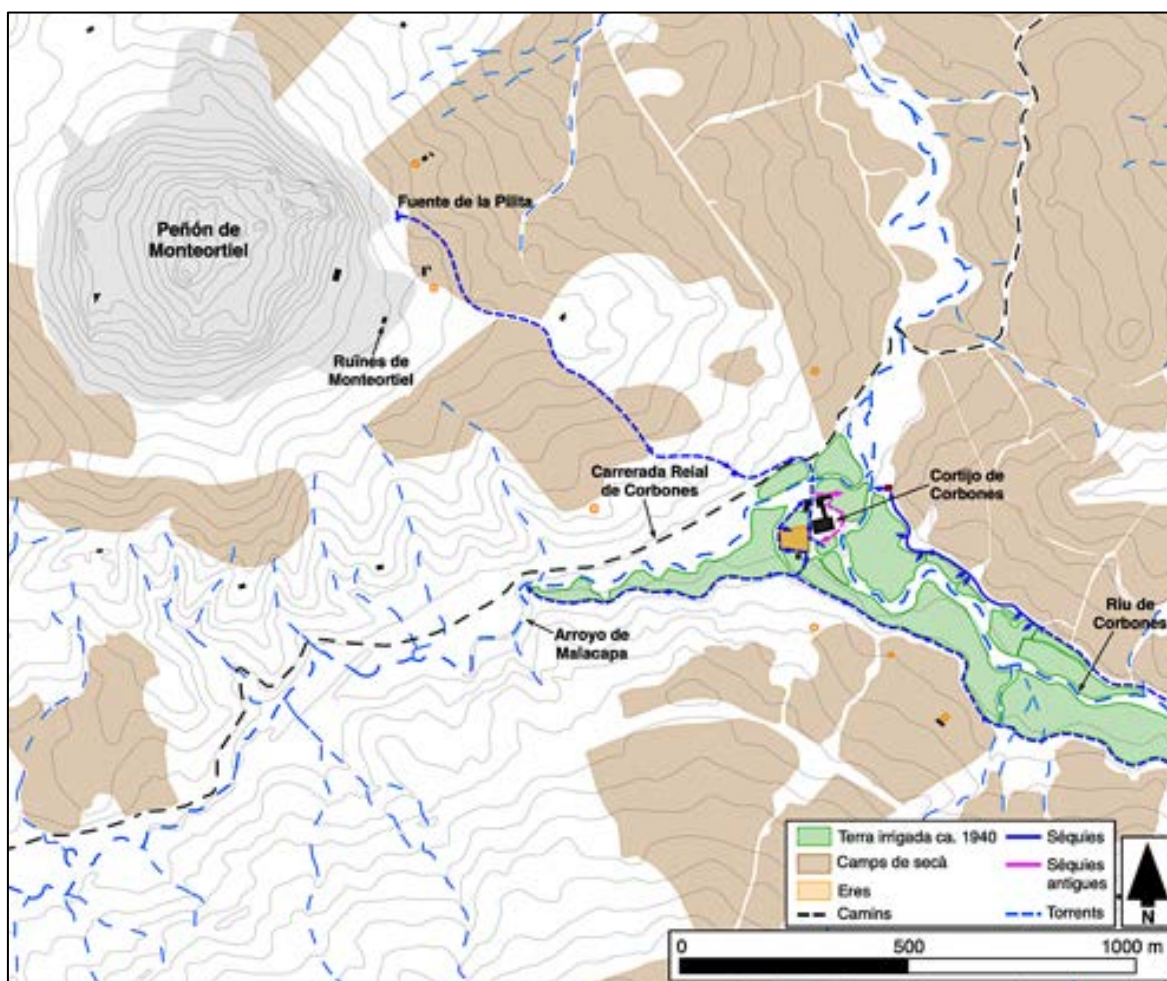
La font més important de Monteortiel és la Fuente de la Pilita, que brolla al vessant est de l'elevació, a 562 metres d'altitud, on el puig rocós entra en contacte amb el sòl argilós de la base del turó (Figura 10). La surgència omple un abeurador gran fet de morter que encara utilitzen els propietaris de bestiar de la zona. Tradicionalment, gran part de l'aigua de la Fuente de la Pilita ha estat canalitzada cap al Cortijo de Corbones, que es troba poc més d'un kilòmetre al sud-est del turó, a la confluència entre l'Arroyo de Malacapa i el riu de Corbones. A principis del segle XX, l'aigua de la font era recollida en una bassa que es troba al peu de Monteortiel, uns metres per sobre de la Carrerada Reial de Corbones. D'allà sortia una séquia que podria haver irrigat una hectàrea de terra a la banda nord de l'Arroyo de Malacapa, abans de travessar-lo per regar els camps que es troben entre el caseriu del *cortijo* i el riu de Corbones, els quals sumen 0,8 hectàrees. L'antic hort del *cortijo* són dues parcel·les de terra plana de 0,4 ha que es troben al sud de les cases i que eren regades des d'un petit safareig que recollia l'aigua de La Pilita (Figura 11). Originalment, la séquia provinent de La Pilita arribava a aquesta bassa bordejant el caseriu pel seu cantó oriental, a tocar dels camps irrigats, però el traçat va ser modificat el 1905, quan els propietaris del *cortijo* van instal·lar una font ornamental al costat de l'era principal, que va ser convertida en un jardí.

A més de la terra regada des de la Fuente de la Pilita, hi ha unes altres 19 hectàrees de terreny que podrien haver estat regades a principis del segle XX des del riu de Corbones, mitjançant dues séquies que prenen l'aigua d'assuts construïts riu amunt. El canal de la riba esquerra feia un recorregut de més de dos kilòmetres i podria haver servit per regar fins a 14,5 hectàrees de terra addicionals. La séquia passava per sobre del Cortijo de Corbones i de la seva horta, i tenia un braç secundari que servia per a regar el jardí de l'era del *cortijo*.³³⁵ Tot i la gran

³³⁵ Un dels veïns entrevistats recordava que, després de regar l'era del *cortijo*, la séquia travessava l'Arroyo de Malacapa per a regar les terres que hi havia a la banda nord, les quals no s'haurien regat des de La Pilita. Però un altre testimoni, que s'havia criat al *cortijo*, ho va negar i va dir que aquest canal mai travessava el torrent, sinó que hi desaguava després de regar els horts que hi havia en la riba dreta.

quantitat de terreny que abastava aquesta séquia, no sembla que tot fos regat de forma contínua. Segons els propietaris del *cortijo*, aquest canal era utilitzat, eminentment, per les famílies de treballadors de la finca que vivien a prop del riu.³³⁶

Figura 10- Monteortiel i el Cortijo de Corbones a mitjan segle XX

Elaboració pròpia sobre cartografies de CNIG i IECA.

La séquia de la ribera dreta del riu de Corbones servia per irrigar dues planes que sumaven 4,5 hectàrees de terra i que es troben fora de la jurisdicció d'Olvera, dins el terme municipal de Cañete la Real. Després de regar aquestes terres, el canal entrava en el molí fariner de Corbones,

³³⁶ Les famílies de treballadors vivien disperses per la finca, en petites cases de pedra. La majoria d'aquestes construccions estaven associades a una era i un hortet. Si la casa es trobava a prop del riu, regaven des del canal. En canvi, les famílies que vivien a la part alta de la finca, lluny del curs d'aigua, feien servir l'aigua dels múltiples pous que hi ha a la zona. En total, hi havia 27 eres petites a les terres del Cortijo de Corbones, 16 per sobre del caseriu i 11 a Monteortiel. Gairebé totes han desaparegut.

un giny hidràulic de dues moles. La primera era impulsada mitjançant un cub que acumulava l'aigua de la séquia per tal de guanyar pressió, mentre que l'altra tenia una entrada de rampa. El molí ha estat rehabilitat recentment i encara es conserven les tres plantes de l'edifici (Imatge 10). Després d'impulsar les rodes del molí, la séquia desaguava al riu de Corbones. El giny està documentat per primera vegada al mapa cadastral del 1873, però el 1564 hi ha una referència a un "Molinillo del Barco" que es trobava al riu de Corbones i que podria ser el predecessor del molí modern.³³⁷

Imatge 10- El molí fariner de Corbones

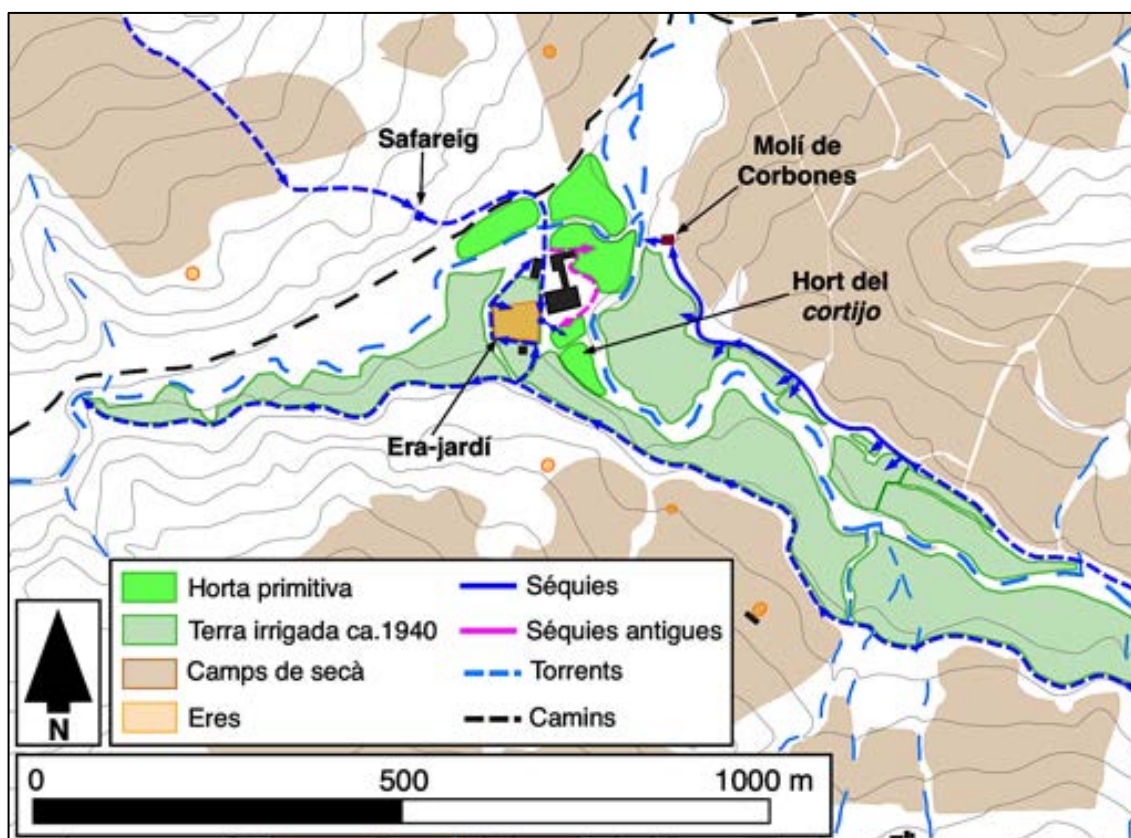

Si la reconstrucció del sistema hidràulic del Cortijo de Corbones presentada és correcta, la quantitat de terra que es regava des de la Fuente de la Pilita a principis del segle XX hauria estat, com a màxim, d'entre una i dues hectàrees (Figura 11). Si aquestes eren les terres de reg originals de la zona, la construcció en un moment posterior –a hores d'ara indeterminat- dels dos canals que portaven aigua del riu de Corbones hauria multiplicat la superfície potencialment

³³⁷ IGN, Planimetrías-PLANI110076-9-1873/4-OLVERA; AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.41-43, 1564: 258v.

irrigable aproximadament per deu, fins a sumar 20 o 21 hectàrees de terra irrigada. Actualment, no és possible datar aquesta seqüència d'ampliacions. Tot i això, és plausible que els orígens del petit sistema hidràulic que canalitzava l'aigua de la Fuente de la Pilita fins a l'horta del Cortijo de Corbones, es trobin en les obres andalusines descrites pels testimonis de principis del segle XVI. Els papers relacionats amb el programa de construcció de noves hortes impulsat pels ducs d'Osuna a finals del segle XVIII no inclouen cap esment a l'horta del Cortijo de Corbones. Per tant, o bé aquests camps ja eren regats abans que els factors del duc fomentessin la pràctica de l'agricultura irrigada al *donadio*, o bé van començar a ser irrigats després de la fragmentació de Vallehermoso en la segona meitat del segle XIX, quan la cancelleria d'Osuna ja no administrava aquestes terres.

Figura 11- L'horta del Cortijo de Corbones a mitjan segle XX

Elaboració pròpia sobre cartografies de CNIG i IECA.

D'altra banda, la Fuente de la Pilita es troba a només 250 metres de les ruïnes d'un edifici antic de pedra, que s'alça sobre un esperó rocós al vessant sud-est de Monteortiel (Figura 10).

L'edifici consisteix en dues cambres de mides diferents separades per murs massissos de pedra, i, en el centre de l'estança menor, hi ha una estructura rectangular excavada en la mateixa roca que podria haver estat un petit dipòsit (Imatges 11 i 12).³³⁸ Al voltant de l'edifici hi ha múltiples monticles de pedres, que podrien ser fruit de l'enderroc d'aquesta estructura o d'altres construccions que no han estat identificades encara. És possible que les ruïnes siguin restes del poblat andalusí de Monteortiel, potser de la torre o castell que, segons els testimonis del 1518, es trobava per sobre de "l'aldea" i a prop de la font.

Imatges 11 i 12- Les ruïnes de Monteortiel

³³⁸ Coordenades UTM: 30S 310950mE 4094850mN; Latitud/Longitud: 36.9807960°, -005.1240530°.

Segons els veïns actuals de la zona, Monteortiel és una zona on abunden les troballes arqueològiques. Al cim de Monteortiel, per sobre de les ruïnes descrites, alguns testimonis han vist estructures enrunades, que podrien ser restes d'una torre protegida per un mur de pedra. A més, fa alguns anys, es van trobar deu o onze monedes quadrades de plata amb inscripcions aràbigues, similars a les de Zafrapardal, a la Cueva del Moro, que es troba 2,5 kilòmetres al nord-oest de Monteortiel, al costat del naixement de l'Arroyo de Encantado.

4.3.1.6. Caños Santos

El convent del Tercer Orde de Sant Francesc de la Nostra Senyora de Caños Santos està situat a la part alta de la serra de Tomillos, al límit meridional de Vallehermoso amb l'antic *donadío* de Tomillos (Alcalá del Valle). Tot i que les terres són d'Olvera, el convent i les seves propietats rústiques pertanyen a l'ajuntament d'Alcalá del Valle des de principis del segle XX.³³⁹ La institució va ser fundada el 1542 per Juan Téllez Girón el Santo, IV comte d'Ureña, sobre una ermita preexistent. Segons la llegenda fundacional del convent, recollida pels frares de la congregació al segle XVIII, la Verge Maria es va manifestar en aquest indret a un pastor l'any 1512. Les diferents versions de la història que han sobreviscut coincideixen a dir que el jove pastor va endinsar-se en la garriga seguint una vaca que s'havia separat del ramat i va trobar una cova (*caño*) que estava tancada per una paret antiga, d'on brollava aigua en abundància. Va trencar la paret i, dins la cova, va trobar una imatge de la Verge que brillava i que hi havia estat amagada al segle VIII, quan els àrabs van conquerir la península Ibèrica.³⁴⁰

Malgrat que la narració del segle XVIII sobre la fundació del convent és fictícia i que recorre a molts dels llocs comuns habituals del gènere hagiogràfic –com emfasitzar la solitud del lloc-, la presència de restes de construccions humanes anteriors a la colonització castellana té una base de realitat. Segons els testimonis del procés del 1518, al costat de l'ermita de Caños Santos, de construcció molt recent, hi havia “una media torre cubierta con una bobeda, e cerca desta torre esta otra señal de poblacion antigua, e que ay alli lindasos de tierras e açequias de

³³⁹ Vargas 2008.

³⁴⁰ Jiménez, Siles i Ramírez 2008: 52-63.

riego de tiempo viejo.”³⁴¹ Altres testimonis van descriure amb més detall les surgències de Caños Santos, “que llevan agua mui linda de beber,” les quals servien per omplir una pila antiga de pedra, i estaven rodejades de nombroses restes de camps de conreu.³⁴² Tradicionalment, la font de Caños Santos ha estat una atracció per als peregrins de la regió i encara brolla actualment.

Imatge 13- Caños Santos i les terres de conreu que el rodegen

És difícil apreciar les transformacions primerenques que van sofrir el convent i la terra que el rodeja, perquè pràcticament no ha sobreviscut documentació sobre la gestió de les propietats d'aquesta institució durant els segles XVI i XVII. A principis del segle XVIII, Caños Santos estava envoltat per una finca extensa que incloïa un jardí –adjacent al convent i tancat per una paret–, diverses arbredes, vinyers i camps de secà dedicats al cultiu de cereals. Només entre els anys 1660 i 1710, el duc d'Osuna va atorgar a la institució un mínim de 17 fanecades (10,9 ha) de terra inculta al voltant de la finca per rompre.³⁴³ El 1714, els camps que rodejaven el convent havien crescut tant que els monjos van denunciar l'artiga d'una garriga pròxima a l'edifici per part d'uns veïns perquè “respecto de estar laboreado ya todo lo demas inmediato al convento, no tienen los pocos carneros que sirven para el mantenimiento desta santa comunidad otra salida mas que aquella.”³⁴⁴ Segons l'inventari de les propietats de Caños Santos redactat pels

³⁴¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 112v.

³⁴² *Ibid.*: 109r i 129r.

³⁴³ Jiménez, Siles i Ramírez 2008: 647-52.

³⁴⁴ AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.55, 1715: 439v. També AHN, Nobleza, Osuna, C.42, D.75, 1836: 380r.

funcionaris governamentals durant la desamortització ordenada per Mendizábal el 1836-7, el convent posseïa 90 fanecades (57,6 ha) de terra closa adjacent a l'edifici de la comunitat, que consistien en camps de cereal i arbredes de diversos tipus –roures petits (*quejigos*), pollancre, àlbers i oliveres-, a més de l'antiga horta, que abans treballaven els monjos i que va desaparèixer en la segona meitat del segle XX.³⁴⁵ La major part de la terra es troba abandonada o ha estat profundament transformada en les darreres dècades i ha estat impossible identificar-hi restes d'assentaments antics.

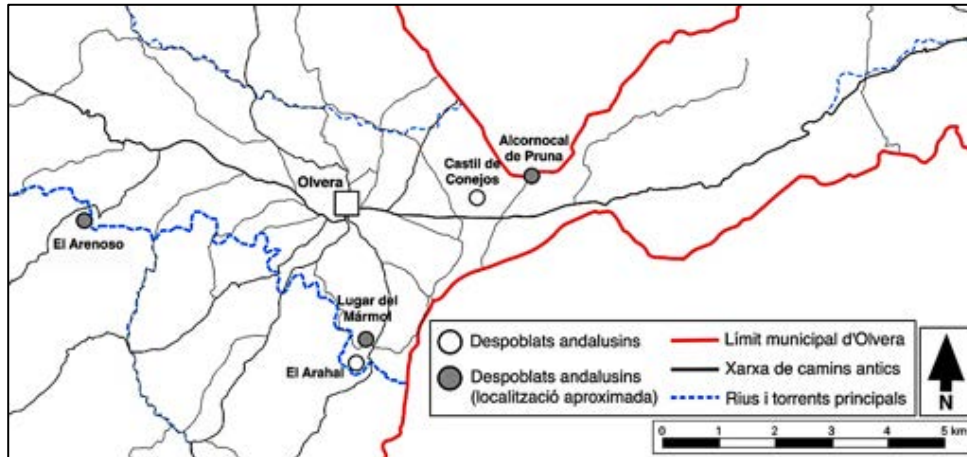
4.3.2. La rodalia d'Olvera

A mitjan segle XVI, les terres compreses entre el poble d'Olvera i el riu Salado, al nord, el *donadío* de Vallehermoso, a l'est, i el riu Guadalporcún, al sud, formaven el districte de Los Guijos, que incloïa vint-i-dos dels *cortijos* que els Téllez Girón tenien a la vila.³⁴⁶ Els testimonis del 1518 van identificar dues àrees d'habitació andalusines en aquest districte, a més d'Olvera, els coneguts com a Castil de Conejos i El Arahal-Lugar del Mármol. A més, el registre de la fitació dels límits entre Pruna i Olvera del 1494 va fer referència a les restes d'un altre jaciment a prop de l'Alcornocal de Pruna que no va ser mencionat durant el procés del 1518. Per últim, s'ha optat per incloure en aquest apartat les ruïnes del Cerro del Arenoso perquè, tot i que a l'Època Moderna formava part del districte de Lívar, la seva localització fa que sigui més fàcil d'explicar en relació amb els altres poblats i espais de cultiu de les ribes del Guadalporcún (Figura 12).

³⁴⁵ Jiménez, Siles i Ramírez 2008: 347 i 671-2.

³⁴⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 597r-v; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 9r-14r.

Figura 12- Els despoblats andalusins de la rodalia d'Olvera

Font: CNIG.

4.3.2.1. Castil de Conejos

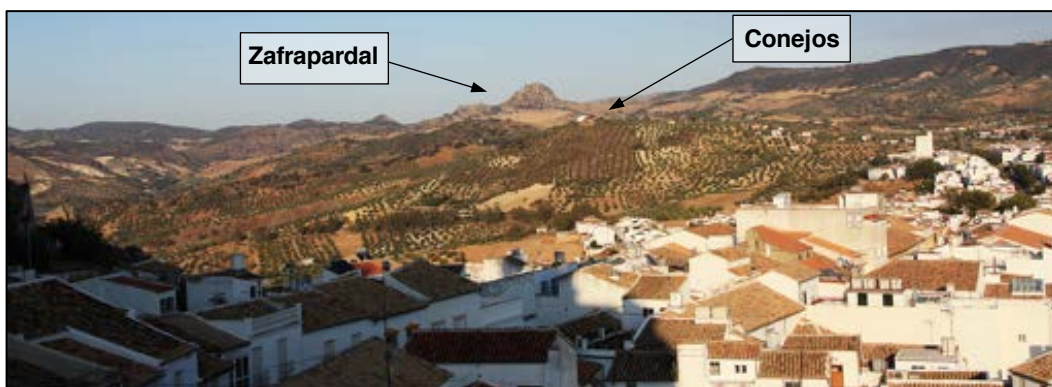
El Cerro de Conejos fa 623 metres d'altura i està situat dos kilòmetres a l'est del castell d'Olvera (Imatge 14). Al peu del vessant meridional de l'elevació, de pendent més suau, passa la Carrerada Reial de Corbones, que connectava Olvera amb Ayamonte. El costat nord és molt més roscós i rocós i baixa fins al riu Salado. Nombrosos testimonis del 1518 van situar en aquest turó les ruïnes d'una petita fortalesa andalusina coneguda com a Castil de Conejos, però no es van posar d'acord sobre si formava part de Vallehermoso o si tenia un districte propi. En tot cas, a mitjan segle XVI, el Cerro de Conejos i els seus *cortijos* formaven part del districte de Los Guijos i eren administrats amb la resta de districtes d'Olvera, no amb Vallehermoso. Alguns veïns actuals d'Olvera confirmen que hi ha les restes d'una petita fortificació al vessant sud-oriental de Conejos, mirant cap a Vallehermoso. Malauradament, la urbanització recent del turó i el tancament de les terres de conreu que hi queden ha impedit accedir-hi per tal de comprovar-ho.

Segons les descripcions dels declarants de principis del segle XVI, el castell encara tenia “sus muros yniestos hasta tres estados,” és a dir, uns 5 metres d'alçària, “e lo demas caydo.”³⁴⁷ Al costat de la fortalesa hi havia tres o quatre “silos para ençerrar el pan” i abundants restes de

³⁴⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 201r.

campes de conreu de secà. En aquest cas, diversos testimonis van distingir entre els “lindazos de haças de tierras de pan” i els “lindazos de haças de tierras de viñas de otro tienpo,” on també hi havia figueres intercalades.³⁴⁸ Juan de Palma el Viejo va explicar al tribunal “que las dichas vyñas no tenian vides a la sazón que este testigo las vido, salvo sus lindazos repartydos a manera de viñas e sus higueras en medio, e porque paresçieron a este testigo ser vyñas por el repartimiento que tenian, les dize vyñas”³⁴⁹

Imatge 14- El Cerro de Conejos vist des del castell d’Olvera

A més del castell i les restes de vinyers, la principal característica del despoblat de Castil de Conejos era l’abundància de surgències d’aigua. Tot i que el nombre exacte de fonts varia en funció dels testimonis, la majoria de declarants van coincidir en el fet que hi havia tres fonts a Conejos, dues de les quals estaven cobertes per una volta de morter.³⁵⁰ El morisc Juan Alonso de Montilla explicà que, “entre Aymonte e el dicho lugar de Olvera,” hi havia “tres fuentes que estan çercadas de argamasa e, en medio dellas, una higuera e un horno de cal.”³⁵¹ Cap altre testimoni va mencionar que hi hagués un forn de calç a Conejos ni el fet que les fonts es trobessin agrupades. De fet, tots els esments posteriors a les fonts de Conejos suggereixen que estaven situades a certa distància les unes de les altres. Els oficials de la Mesta que van dur a terme la revisió de les carrerades del terme d’Olvera el 1689, per exemple, només van registrar una surgència en aquesta zona, que era als “Prados de la Fuente de Conejos.” Segurament, es trobava a l’est del turó, als camps que també eren coneguts com el Cortijo de Prados de la Sarna o Cortijo

³⁴⁸ *Ibíd.*: 216r, 219r i 223r.

³⁴⁹ *Ibíd.*: 223r.

³⁵⁰ *Ibíd.*: 180r, 201r, 216r, 219r, 223r i 226r.

³⁵¹ *Ibíd.*: 180r.

Fuente de la Sarna.³⁵² D'altra banda, el mapa cadastral del 1873, registra una altra font al sud-oest del turó, que rebia el nom d'Abrevadero de las Cuevas de Conejos.³⁵³ Les fonts de Conejos constituïen un punt de referència per als habitants d'Olvera, perquè, en època de frontera, marcaven la màxima extensió de les terres de conreu de la vila, mitja llegua a l'est de la fortalesa (2,8 km, aproximadament).³⁵⁴

Des del segle XVI, les terres de Conejos han estat principalment dedicades a l'agricultura de secà. El 1570, el duc d'Osuna ja hi posseïa el Cortijo del Castillejo de Conejos, que sumava 34 hectàrees a les quals es cultivaven cereals d'hivern.³⁵⁵ El conreu de la vinya va ser recuperat pels colons cristians després de la conquesta. A tot tardar, a finals del segle XVIII, hi havia una plantació de vinyes important a Conejos, ja que tres *cortijos* de la zona afrontaven amb les "viñas del Cerro de Conejos."³⁵⁶ Segons un croquis del segle XVIII del Cortijo del Castillejo de Conejos, el vinyar es trobava a prop del cim del turó, al vessant nord-oest.³⁵⁷ No obstant això, tot el turó ha estat dedicat al monocultiu de l'olivera des de la segona meitat del segle XIX, com es pot apreciar al mapa cadastral del 1873 i a les fotografies aèries dels anys 1956 i 1977-83.³⁵⁸

Tradicionalment, les terres del Cerro de Conejos i la seva partida han servit també com a descansador per als ramats que transitaven la Carrerada Reial de Corbones. Segons el mapa cadastral del 1873, la Fuente de Conejos funcionava com a abeurador. El 1958, el conegut com a Abrevadero de las Cuevas de Conejos encara era la primera etapa del bestiar que sortia d'Olvera per anar a Antequera i Màlaga, i l'última abans d'arribar a l'Abrevadero del Calvario, que es trobava a l'entrada del poble. Igualment, al peu del Cerro de Conejos, a la cruïlla entre la Carrerada Reial de Corbones i la del Salado, en un paratge conegut com les Herrizas de

³⁵² AHN, Diversos, Mesta, 655, Exp.7, 1644-89: 44, 46-7 i 104-5. El Cortijo Fuente de la Sarna es documenta per primera vegada el 1570, i, a finals del segle XVIII, es diu que afrontava amb el Cortijo del Castillejo de Conejos (AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 599r; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 11v).

³⁵³ IGN, Planimetrías-PLANI110076-9-1873/4-OLVERA.

³⁵⁴ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 180r. Vegeu també *Ibid.*: 207v, 214v i 217v.

³⁵⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 599r; AHN, Nobleza, Osuna, C.38, D.1, 1600-20: 63v; AHN, Diversos, Mesta, 655, Exp.7, 1644-89: 105.

³⁵⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 10v, 11v i 12r. Els *cortijos* que limitaven amb les vinyes eren el Cortijo Peñón de las Carretas, el Cortijo del Castillejo de Conejos i el Cortijo de las Colmenillas.

³⁵⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.46, s.d.: 277.

³⁵⁸ IGN, Planimetrías-PLANI110076-9-1873/4-OLVERA.

Conejo, hi havia el Descansadero de Conejos, que el 1958 tenia una superfície de 0,4 hectàrees.³⁵⁹

Segons la informació que ofereix el registre escrit, cap de les fonts de Conejos va ser utilitzada per regar, ni abans ni després de la conquesta. De fet, sembla que l'àrea no era considerada apta per a l'agricultura irrigada. Quan els factors del duc d'Osuna van visitar Conejos als anys 1770 per decidir si hi podien construir una horta, van informar que “ay tierra [suficient], agua no se si sera suficiente, por no tener de ello experiencia.”³⁶⁰ Malgrat que els inspectors van dir que hi havia individus interessats a fer-hi una horta, no hi ha constància que el projecte es dugués mai a terme.

4.3.2.2. Les ruïnes de l'Alcornocal de Pruna

El 1494, durant la demarcació dels límits entre els termes d'Olvera, Vallehermoso i Pruna, els partidors van fer servir les restes d'un llogarret (*villar*) com a fita. Era a prop del camí que connectava Pruna amb Torre Alháquime, a la part alta del paratge conegut com El Alcornocal de Pruna, on ara es troba el *cortijo* homònim. Segons els partidors, les ruïnes estaven en connexió visual amb el Castil de Conejos, que era uns 850 metres al sud.³⁶¹ Cap testimoni del judici del 1518 va fer referència a aquestes restes.

4.3.2.3. Valparaíso i les hortes andalusines del Guadalporcún

Les referències al topònim “Val de Paraíso” o “Valle de Paraíso” per part dels individus que van declarar com a testimonis el 1518 són recurrents. El nom designava un tram del riu Guadalporcún on hi havia abundants restes de poblament antic i senyals de pràctiques agràries passades. Després del judici, el topònim només es registra novament els anys 1683 i 1728, sota

³⁵⁹ *Ibíd.*; AMO, 3.01, Obras. Expedientes de planeamiento urbanístico. Vías pecuarias. 1782-1988. Proyecto de clasificación de las vías pecuarias existentes en dicho término (Provincia de Cádiz, año 1.958).

³⁶⁰ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.48-53, 1773-7: 286r.

³⁶¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.82, D.1-2, 1494: 15r.

la forma abrejada de “Valparaíso,” abans de desaparèixer definitivament.³⁶² Segons els testimonis, hi havia les ruïnes de dos nuclis de població. El més gran dels dos era conegut com al Lugar del Mármol perquè “estava allí un marmol,” i només en quedaven els fonaments. L’altre es trobava “abaxo,” al costat del riu, i es deia El Arahall o El Arahalejo. Molt a prop d’aquestes ruïnes, també hi havia “las paredes de un molino de molar pan” que prenia aigua del riu mitjançant un canal de morter que encara es conservava.³⁶³ Segons Juan de Jaén, El Arahall “paresçe cortijo de labranças porque ... tiene muchas haças de tierras señaladas e ... señales de açequias con que paresçe que se regavan las dichas tierras.”³⁶⁴ I Juan de Palma el Viejo va explicar que,

en el termino que dizen Valle de Parayso, vido ... un edefiçio de molino e muchos arboles de menbrillos junto al dicho molino e muchas tierras e haças alindadas con sus lindazos. E que junto a un rio que se dize Guadalete [Guadalporcún], que pasa junto a Olvera, vido ... unas huertas con granados, e una vyña del cabo de abaxo de la dicha huerta, con un nogal e muchas higueras. E mas abaxo vido otras dos vyñas, de las quales este testigo comio ubas ..., en las quales ay tres morales, e en la una dellas çiertas higueras e olivos e sus haças de tierras con sus lindazos.³⁶⁵

L’etimologia del topònim El Arahall és problemàtica. Sembla que deriva de l’ètim àrab *rahl*, que, en un principi, podria haver estat relacionat amb l’activitat ramadera, amb el sentit de “corral” o potser de “mallada.”³⁶⁶ Més tard, el significat de la paraula hauria evolucionat i adquirit noves accepcions, entre elles les de “cabana de pastors” i “casa de camp.”³⁶⁷ Els topònims que incorporen o deriven del terme “rahal,” o “rafal” en català, són particularment abundants en els districtes de les antigues ciutats musulmanes del Šarq al-Àndalus –com València i Múrcia- i a les Illes Balears. En el cas de les costes orientals d’al-Àndalus, sembla que els rafals andalusins haurien estat finques posseïdes per individus vinculats al poder polític, segurament obtingudes com a recompensa o compensació per l’exercici d’un càrrec administratiu, i haurien estat situades fora dels principals perímetres irrigats o en zones considerades marginals dins d’aquests. En la majoria dels casos, les terres dels rafals haurien

³⁶² Jiménez, Siles i Ramírez, 2008: 693.

³⁶³ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 100r-v i 113r. També, *Ibíd.*: 219v, 223r i 226v.

³⁶⁴ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 113r. Sebastián García coincideix amb Juan de Jaén i els anomena “hedefiçios que paresçe que heran de labores en otro tienpo” (*Ibíd.*: 91v).

³⁶⁵ *Ibíd.*: 223r.

³⁶⁶ Com a verb, però, *r.h.l* té el sentit de “desplaçar-se” o “marxar” (Kirchner 2009: 161).

³⁶⁷ Chavarría 1997: 19; Pascual Barea 1997: 261-3; Pocklington 2016: 239; Rubiera Mata 1984: 118-20.

estat dedicades a l'agricultura de secà i, potser, a la ramaderia, tot i que també podien incloure terres irrigades. En molts casos, aquestes finques rebien el nom d'un individu o eren identificades pels càrrecs públics que ocupaven els seus propietaris.³⁶⁸ En canvi, a les illes orientals d'al-Àndalus, els rafals semblen haver estat vinculats a alqueries, en comptes de persones particulars, i s'ha proposat que podien ser espais de treball complementaris que estaven allunyats dels camps de conreu principals de la comunitat. En aquest cas, les edificacions dels rafals només haurien estat habitades de forma intermitent, tot i que en alguns casos podien donar lloc a nous assentaments estables com a resultat de la segmentació del grup original.³⁶⁹

Però el terme rafal, d'ús molt freqüent al Šarq al-Àndalus i a les Balears, és poc habitual a Andalusia. Per aquest motiu, no s'ha de descartar que el topònim El Arahalejo documentat a Olvera derivi d'un altre terme i que, per tant, pugui tenir un significat diferent. M.J. Rubiera ha proposat que alguns topònims que semblen provenir de *rahl* en realitat poden ser deformacions d'altres paraules àrabiques homòfones com, per exemple, *rabaḍ*, que vol dir “raval” o “barri,” o *rahā*, “molí.”³⁷⁰ Si es té en compte que, com s'explicarà a continuació, els testimonis del 1518 van destacar la presència d'un giny fariner enrunat a Valparaíso, sembla molt probable que la traducció més adient del nom El Arahalejo sigui “El Molí” o “El Molinet.”

Només amb les declaracions dels testimonis sobre la localització de l'Arahalejo i les altres ruïnes de Valparaíso no hi ha informació suficient per determinar la situació d'aquesta partida. Segons els declarants, els edificis eren a la ribera del riu Guadalporcún, al mig d'una horta on, a finals del segle XV, encara s'apreciaven restes d'antigues parcel·les de terra, séquies per regar-les i codonyers. Aquest camp hauria format part d'una successió, més o menys continua, de planes fluvials conreades. A una distància indeterminada de l'Arahalejo, hi havia, si més no, una altra horta amb magraners, que anava seguida de camps que estaven plantats de vinyes, figueres, moreres, oliveres i un noguer. Com a mínim, hi havia tres vinyers al final de la segona horta del Guadalporcún, que encara produïen raïm comestible a finals del segle XV. La combinació de l'estudi d'altres documents escrits dels segles XVI al XIX amb el del paisatge modern del segle XX ha permès aproximar on es trobaven aquests camps i les restes de població andalusina.

³⁶⁸ Esquilache Martí 2018: 359-83; Glick 2007: 46-8; Guichard 1989; Trillo San José 2004: 89-90 i 226.

³⁶⁹ Aquesta interpretació ha estat proposada per H. Kirchner (vegeu, per exemple, Kirchner 2009: 161-4), i ha estat confirmada per altres investigacions a les Illes Balears (Retamero 2005a: 213).

³⁷⁰ Rubiera Mata 1984: 120.

A finals del segle XIX, el curs alt del Guadalporcún pel terme municipal d'Olvera estava vorejat per un seguit de planes fluvials que havien estat posades en conreu i eren irrigades directament des del riu. La major part d'aquestes hortes es concentrava a prop de la vila, entre el límit amb el municipi de Torre Alháquime, a l'est, i Las Vicarias, a l'oest. Aquests espais sumaven unes 39 hectàrees de terres de regadiu a mitjan segle XX. D'altra banda, el mapa cadastral del 1873 registrà set molins hidràulics al terme d'Olvera, sis dels quals es trobaven concentrats en el curs alt del Guadalporcún, a la riba dreta del riu, a una distància d'entre 1,5 i 2,5 kilòmetres de la vila (Figura 13). L'altre giny estava situat al nord de la població, a tocar del riu Salado.³⁷¹

Els primers camps irrigats de la vila són a la partida de Los Rafaeles, en una plana de 12,5 hectàrees de superfície que està dividida entre els termes municipals d'Olvera i Torre Alháquime. Els camps es regaven mitjançant la Séquia del Saladillo, que prenia l'aigua del Guadalporcún mitjançant un assut de pedra i ciment que es troba a la desembocadura del torrent del Saladillo, enfront de les darreres hortes del poble de Torre Alháquime. Aquesta estructura substituï fa poques dècades l'antiga resclosa del Saladillo, que estava situada uns 200 metres riu amunt i va ser destruïda per una crescuda del riu.³⁷² Antigament, la séquia recorria el marge superior de la plana de Los Rafaeles, distribuint l'aigua entre els diversos regants, i desaguava en un petit torrent que baixa al riu i que marca el final d'aquest seguit de camps. Les tres vegues més petites que hi ha directament per sota, abans d'arribar al Prado de los Bueyes, es regaven mitjançant tres canals que prenen l'aigua d'una resclosa de pals i pedres que hi havia al marge inferior dels últims camps del Saladillo. La séquia principal portava l'aigua a la riba dreta del riu, on regava dues hortes de 0,3 i 1,6 ha, respectivament. Els altres dos canals derivaven d'aquesta i travessaven el riu mitjançant dos pontets de fusta per irrigar dues hortes més a la riba esquerra, de 0,4 i 1,4 ha.

³⁷¹ IGN, Planimetrías-PLANI110076-9-1873/4-OLVERA.

³⁷² Els agricultors actuals es queixen que el nou assut és massa a prop de les hortes i, els anys plujosos, provoca inundacions.

elèctric. En el cas de les vegues de la banda dreta, es va optar per allargar l'Acequia del Saladillo fins al pont del Prado de los Bueyes per tal d'incloure-les en el repartiment de l'aigua. No obstant això, l'afegiment de gairebé dues hectàrees de terra i la disminució del cabal del riu en les últimes dècades han superat la capacitat del sistema i els agricultors han tingut problemes per garantir el subministrament d'aigua a totes les hortes. Tradicionalment, l'escassetat d'aquest recurs no havia estat mai un problema i els regants de l'Acequia del Saladillo no havien establert torns de reg que reguessin la distribució de l'aigua. En ser afegides al final del sistema, els propietaris d'aquestes hortes van començar a tenir dificultats per accedir a l'aigua, ja que eren els últims a regar. Els camps més baixos de l'Acequia del Saladillo van deixar de ser irrigats, i, progressivament, els ha seguit la resta. Les poques parcel·les que encara estan en conreu avui són irrigades mitjançant sistemes de regatge gota a gota.

A sota mateix del pont de l'antiga carretera d'Olvera a Ronda, l'Acequia del Saladillo desaguava en El Prado de los Bueyes, on també es trobava l'assut del primer dels sis molins hidràulics del Guadalporcún, el Molino de la Tajea (Imatge 15).³⁷³ La séquia prenia l'aigua d'una bassa natural que es formava en un gual del riu (El Charco del Prado) i arribava al molí pel marge superior d'una plana de 5,4 hectàrees de superfície que es regava des d'aquest mateix canal. Avui en dia, la resclosa ha desaparegut, la séquia està abandonada i fa molt de temps que els camps no es reguen. La meitat oriental de la plana està plantada d'oliveres, mentre que l'occidental és pasturada pel bestiar ovicaprí d'una granja. Recentment, els camps han estat partits per un nou braç de riu que s'ha format arran de les crescudes del Guadalporcún durant l'hivern del 2015 i la primavera del 2018. És probable que el nou curs d'aigua marqui l'antic recorregut del Guadalporcún, i que els camps actuals siguin el resultat d'ampliacions dutes a terme mitjançant la construcció de dics de terra plantats d'arbres i arbustos al seu marge inferior. La majoria de les planes del Guadalporcún compten amb dics d'aquestes característiques, la qual cosa suggereix que les seves dimensions originals haurien estat menors.

Al final de la plana, coberta per la vegetació, hi ha una construcció de maó i metall que sembla una comporta que podria haver servit per regular el pas de l'aigua. A través d'aquesta estructura, la séquia podia desaguar al riu o seguir cap al nord, fins arribar al casal del Molino de la Tajea. La séquia passava per sobre del molí i, als anys 1950, regava una peça de terra plana

³⁷³ En aquesta descripció es fan servir els noms dels molins que apareixen en el mapa cadastral del 1873 (IGN, Planimetrías-PLANII10076-9-1873/4-OLVERA).

de 0,4 ha que hi ha davant. El molí mateix es troba al final d'una petita terrassa de menys de 0,2 ha de superfície on encara hi ha un hortet plantat. Sembla que el casal no comptava amb un cup vertical, sinó que l'aigua hi entrava directament des de la séquia mitjançant una rampa. Un cop havia passat per la sala de màquines, sortia pel carcabà directament al riu.

Imatge 15- L'antic casal del Molino de la Tajea

El Molino de Piletas i el Molino Culebra –ara Molino Ballesteros- es troben un kilòmetre riu avall i estan pràcticament junts. Antigament, havien compartit assut i canal, fins que els propietaris del Molino Culebra van construir una nova resclosa, ja en època contemporània. La séquia original prenia l'aigua d'un assut construït a tocar de la desembocadura de l'Arroyo Parrilla, uns 750 metres riu amunt, i recorria el marge dret del riu fins a arribar al cup del Molino de Piletas. A més, el canal regava una parcel·la de 0,7 ha que era damunt del molí i una altra de 0,4 ha que es trobava per sota. Al segle XX, el cup tenia tres sortides d'aigua. Dues servien per impulsar les dues rodes horitzontals del molí, i la tercera era per netejar el dipòsit. El fet de tenir dues rodes, permetia als moliners no haver d'aturar mai completament la producció per picar les pedres, ja que mentre en cisellaven una, l'altra podia moldre.³⁷⁴ Actualment, la sala de màquines del molí ha estat desmantellada, però el casal –d'uns tres-cents anys d'antiguitat- es fa servir com a casa de camp i està en bon estat de conservació.

Un cop abandonava el carcabà del Molino de Piletas, la séquia travessava un torrent intermitent mitjançant una canonada per tal d'arribar a la plana on està situat el Molino Culebra.

³⁷⁴ S'ha de tenir present que, a principis del segle XVII, els moliners d'Olvera havien de picar les "piedras de trigo," com a mínim una vegada cada dia (ARCHGR, Pleitos, C.1061, P.6, 1613-5: 27r).

La séquia recorria el marge superior del camp, que té 0,7 ha de superfície, i el regava. El molí estava situat fora de l'horta, directament sobre el riu. El casal es troba completament cobert per la vegetació i ha estat impossible distingir si tenia cup o no i si comptava amb més d'una mola.

El quart molí apareix registrat el 1873 com a Molino de José Andrade. Tenia la seva resclosa uns 400 metres riu avall respecte del Molino Culebra, i l'aigua arribava al cup del molí a través d'un canal de terra que travessava un meandre del riu per tal de guanyar altura. Després d'impulsar la roda del molí, l'aigua es feia servir per regar una horta de 0,7 ha de superfície que encara està plantada d'arbres fruiters i hortalisses.

Imatge 16- Sala de màquines del Molino de las Camachuelas

Malgrat l'escassa distància que separava el Molino de José Andrade del Molino de las Camachuelas, aquest últim tenia el seu propi assut, que estava situat molt a prop d'on desaguava la séquia del giny anterior.³⁷⁵ El canal del molí servia per regar una plana de 2,2 ha de superfície. Tot i que fins fa poques dècades hi havia una horta, ara la major part del terreny es dedica a la cria de porcs i al cultiu de l'olivera. Recentment, s'hi ha plantat de nou uns pocs arbres fruiters que són regats amb mànega. Després d'irrigar aquests camps, la séquia passava per sobre del casal del Molino de las Camachuelas, que estava situat al marge superior de la plana, i

³⁷⁵ De fet, si s'ha de jutjar per les fotografies aèries dels anys 1956 i 1977-83 i per l'orografia del terreny, sembla que la solució més lògica hauria estat que els dos molins compartissin un únic canal. Però no hi ha constància, ni en el registre escrit ni en la memòria dels veïns, que mai hagi estat així.

continuava fins al riu. No sembla que el molí hagués tingut un cup. L'edifici està mig enrunat i es fa servir com a corral i per guardar-hi material agrícola, però la sala de màquines conserva part de la teulada i les dues moles farineres encara es troben en la seva posició original (Imatge 16).

El sisè molí, conegut com el Molino de las Cumbres de la Camorra, està situat a només 250 metres de distància del Molino de las Camachuelas, però els separa un meandre estret del Guadalporcún. Precisament aquí es trobava l'assut d'on prenia l'aigua mitjançant una séquia que, com en els casos anteriors, recorria el marge superior d'una petita plana de 0,4 ha. En aquest cas, no és segur que la peça de terra que rodejava el molí estigués irrigada, ja que és l'únic d'aquests camps que no apareix associat a un hort en el mapa cadastral del 1873.³⁷⁶ A més, no està protegit per un dic de terra i hauria estat particularment vulnerable a les crescudes del riu. L'estudi de la infraestructura hidràulica del Molino de las Cumbres de la Camorra ha estat particularment difícil perquè fa molts anys que la propietat està abandonada i l'exuberància de la vegetació ha tapat completament la séquia i part del casal del molí que, a més, va ser reutilitzat com a corral de cabres. Sembla que era un molí de rampa, com els de La Tajea i Las Camachuelas.

La descripció que s'ha realitzat dels espais irrigats i dels molins hidràulics del curs alt del Guadalporcún correspon a la seva disposició i característiques contemporànies. Així que, qualsevol intent de precisar la localització de la partida de Valparaíso i de les ruïnes andalusines ha de passar necessàriament per la reconstrucció de l'evolució d'aquesta àrea des de principis del segle XVI, quan van ser construïts els primers molins hidràulics.

La primera notícia de l'existència de ginys al riu Guadalporcún és del 1514, quan Antón Gómez Nieto va demanar permís al comte d'Ureña per construir “un molino de moler pan, a do dizen El Nogal, ensyma de la Pasada de Zahara.”³⁷⁷ Cap dels dos topònims s'ha conservat, però és molt probable que la “Pasada de Zahara” del document es correspongui amb el gual del riu que hi ha entre el Molino Culebra i el de José Andrade, per on passa l'antic camí que anava d'Olvera a El Gastor (Figura 13). Aquesta via va ser inspeccionada pels oficials de la Mesta el 1689, els quals van apuntar que baixava de la vila, travessava el riu per un indret conegut com la “Pasada del molino de Don Salvador Villalba” i pujava cap a Eras Viejas, a la part sud del

³⁷⁶ IGN, Planimetrías-PLANI110076-9-1873/4-OLVERA.

³⁷⁷ ARCHGR, Pleitos, C.14958, P.2, 1552-5: 38r.

terme municipal.³⁷⁸ Si la identificació del topònim amb el gual del Guadalporcún és correcta, El Nogal i el molí d'Antón Gómez Nieto haurien estat situats per sobre, a l'àrea coneguda actualment com Los Camachuelos, on es troben els molins De Piletas i Culebra. No s'ha trobat cap altra al·lusió a El Nogal a la documentació consultada, a excepció, potser, de la referència que Juan de Palma el Viejo va fer el 1518 a un noguer que hi havia al final de les hortes que els andalusins tenien al Guadalporcún.³⁷⁹ En el cas que aquest arbre fos el mateix a què es referia el topònim del 1514, el lloc on Antón Gómez va construir el seu giny hauria constituït el límit inferior dels camps de reguiu anteriors a la conquesta.

D'altra banda, no hi ha cap indicació en la documentació escrita que permeti identificar de manera directa l'extrem superior de les hortes de Valparaíso. D'entrada, sembla que les planes irrigades que es troben per sobre del Prado de los Bueyes, i que sumen unes 16 hectàrees de terra, poden ser descartades. La primera referència escrita que hi ha a aquests camps és el mapa cadastral del 1873.³⁸⁰ En canvi, algunes de les hortes que estaven per sota del Prado de los Bueyes es compten entre les més antigues del poble. El 1613, Pedro Sánchez Periañez, propietari d'una horta en el Guadalporcún, va presentar una demanda contra Juan de Castro Palma, que posseïa el molí que es trobava damunt de les seves terres. Segons el demandant, Juan de Castro monopolitzava l'aigua del canal de reg i li impedia irrigar la seva horta amb la regularitat necessària. Tot i que cap de les dues parts va precisar la data de construcció d'aquest sistema hidràulic, les seves declaracions permeten inferir que els seus orígens es remunten, com a mínim, en la primera meitat del segle XVI. Segons van explicar, Pedro Sánchez havia comprat l'horta el 1590 d'Alonso Díaz de Arroyo Valdivia, alcaid d'Olvera, qui apareix en la documentació per primera vegada el 1570. Per la seva part, Juan de Castro Palma havia heretat recentment el molí del seu sogre, Juan Ruiz, que l'havia posseït des de, com a mínim, el 1560. Però, segons els testimonis del plet, abans que Alonso Díaz i Juan Ruiz prenguessin possessió de l'horta i del molí, respectivament, "fueron ambas posesiones de un dueño mucho tiempo."³⁸¹ Per tant, ambdues propietats eren anteriors a mitjan segle XVI.

³⁷⁸ AHN, Diversos, Mesta, 655, Exp.7, 1644-89: 44.

³⁷⁹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 223r.

³⁸⁰ No obstant això, no es pot descartar que fossin construïdes abans del 1751, quan es van registrar 62,7 ha de terra irrigada en el terme municipal d'Olvera –sense comptar el *donadio* de Vallehermoso (AGS,CE,RG, L.562, 1751: 863v).

³⁸¹ ARCHGR, Pleitos, C.1061, P.6, 1613-5: 3r.

Durant el procés, no s'especificà la localització de l'horta de Pedro Sánchez, però les parts van oferir informació suficient per identificar-la. Dels sis molins que hi ha al Guadalporcún, només dos estan situats per sobre de camps irrigats: el Molino de la Tajea i el Molino de José Andrade. El primer està associat a una parcel·la de reguiu de 0,4 hectàrees que es regava mitjançant el mateix canal que portava aigua al giny. Les restes que encara són visibles del sistema hidràulic indiquen que el funcionament del molí hauria estat incompatible amb el reg del camp. Quan molia, el giny acaparava tot el cabal del canal i desaguava directament al riu, de manera que l'hort jussà no es podia beneficiar de l'aigua utilitzada. El Molino de José Andrade, en canvi, està situat damunt d'un bancal de 0,7 hectàrees que es regava amb la mateixa aigua que sortia del seu carcabà. D'aquesta manera, la mòlta i el reg es podien dur a terme de forma simultània sense que ambdues activitats es destorbessin. De tot això es pot deduir que el molí que posseïa Juan de Castro el 1613 era el modern Molino de la Tajea, i l'horta contigua era la de Pedro Sánchez, la més antiga de la zona.³⁸²

La identificació de l'horta del Molino de la Tajea com la més antiga que ha pogut ser documentada fins al moment indica que el Prado de los Bueyes, on començava el sistema hidràulic del primer giny del Guadalporcún, constituïa el límit superior de les hortes andaluses de Valparaíso. Aquesta idea ve reforçada per les referències recurrents a la presència de vinyes en aquesta àrea que es troben a la documentació d'Època Moderna. En primer lloc, els testimonis del 1518 recordaven haver vist diversos vinyars antics a prop de les hortes del riu. Igualment, els tres esments al topònim Valparaíso que es registren durant els segles XVII i XVIII estan relacionats, també, amb el conreu de la vinya. El 1683, Francisco Díaz Infante, rector de la parròquia d'Olvera, va donar al convent de Caños Santos una *aranzada* de vinya (0,5 ha) a la partida de Valparaíso. El 1728, aquesta propietat afrontava amb altres vinyars.³⁸³ Finalment, el 1755, un cert Juan de Salas va prendre en arrendament dues fanecades de terra (1,3 ha) per plantar-les de vinya al Cortijo del Prado, a la riba sud del Guadalporcún, molt a prop dels molins hidràulics d'Olvera. Aquest terreny també delimitava amb un vinyer, que era més antic.³⁸⁴

Tot i que els Téllez Girón van posar als veïns d'Olvera la condició de plantar vinya per poder gaudir dels privilegis locals, la superfície del municipi dedicada a aquest cultiu ha estat

³⁸² El desenvolupament i les implicacions del plet del 1613-5 entre aquests dos individus serà tractat amb detall més endavant, quan es parli sobre els molins del riu Guadalporcún després de la conquesta de Granada.

³⁸³ Jiménez, Siles i Ramírez 2008: 693.

³⁸⁴ AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 29r.

sempre limitada.³⁸⁵ El 1751, el Cadastre del Marqués de l'Ensenada registrà només 66 *aranzadas* de terra (31,7 ha) plantades de vinya en tot el terme municipal.³⁸⁶ A finals del segle XVIII, només estan documentades quatre plantacions importants de vinya, totes elles als districtes de Los Guijos y Cabañas: Viñas del Cerro de Conejos, Cortijo Viñas Viejas del Lanchar, Viñas del Redondel i Viñas de la Cañada de la Fundadora.³⁸⁷ És segur que alguns d'aquests vinyars ja existien a mitjan segle XVI. És el cas de les Viñas de la Cañada de la Fundadora, documentades als anys 1780 com una de les afrontacions del Cortijo del Puerto de Cabañas. Tot i que el topònim no apareix registrat a mitjan segle XVI, en aquella època aquest mateix *cortijo* ja afrontava amb una plantació de vinyes anomenada Cortijo de las Viñas.³⁸⁸ L'antiguitat del cultiu també és molt probable en el cas de les Viñas del Redondel, que estaven situades entre el Puerto de Cabañas i el Prado de la Yedra (el Prado de los Bueyes actual), segons la documentació de finals del segle XVIII. En aquesta zona hi havia dues fanecades de vinya (1,3 ha) el 1553 que estaven associades al Cortijo del Prado de Valparaíso. Com a mínim, s'hi van afegir dues fanecades més l'any 1755, com s'ha comentat abans.³⁸⁹ Una mica més difícil de rastrejar són els orígens del Cortijo Viñas Viejas del Lanchar, situat al costat del Cortijo Real de Alcántara, que, per la seva localització, segurament correspon amb les Viñas de la Cañada del Membrillo, documentades per primera vegada el 1565, quan un veí d'Olvera va ser denunciat per haver permès que els seus bous hi entressin.³⁹⁰ Les vinyes van prendre el seu nom de l'Arroyo del Lanchar, el qual desembocava al Guadalporcún en la zona de Los Camachuelos, per sobre de la Pasada de Zahara i molt a prop de dos molins hidràulics, el Molino del Batán Viejo i el Molino del Colegio, dels quals es parlarà més endavant.³⁹¹ També hi ha algunes plantacions de vinya documentades al segle XVI que semblen haver desaparegut abans que

³⁸⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, C.35-38, 1485-1588: 5v i 115r.

³⁸⁶ AGS,CE,RG, L.562, 1751: 864v. Les dades del Cadastre d'Ensenada no inclouen el *donadio* de Vallehermoso, però no hi ha cap referència registrada a vinyers en aquest districte fins al segle XIX. A més, Álvaro Páez, un dels testimonis del plet de 1518, va declarar que a Vallehermoso no hi havia vinyes a principis del segle XVI (AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 85r). Encara que el 1982 el cultiu de la vinya s'havia incrementat considerablement, fins a les 110 ha de terra, encara tenia una importància menor (Suárez Japón i Ramos Santana 1982: 83).

³⁸⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 10v, 11v, 12r, 13r, 20r, 20v i 29r. Per descomptat, això no vol dir que no hi hagués altres zones del municipi on es cultivés la vinya però que no hagin quedat registrades en la documentació consultada.

³⁸⁸ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 595v; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 20r.

³⁸⁹ AHN, Nobleza, Osuna, C.38, D.1, 1600-20: 62r-62v; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 29r. Les vinyes del *Cortijo del Prado* van ser registrades també pels oficials que van inspeccionar les carrerades d'Olvera els anys 1644 i 1689 (AHN, Diversos, Mesta, 655, Exp.7, 1644-89: 16 i 51).

³⁹⁰ AMO, 4.03, Recaud., Arbitrios Municipales, 3484, 1550-1900: 25r-v. El 1570, aquesta vinya afrontava amb el *Cortijo de los Guijos o del camino viejo de la Torre*, que, a finals del segle XVIII, afrontava amb el *Real de Alcántara* (AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 595v; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 13r-v).

³⁹¹ AHN, Diversos, Mesta, 655, Exp.7, 1644-89: 15.

poguessin ser registrades a finals del XVIII. Per exemple, el 1570 hi havia una Viña del Yeso Horadado al districte de Los Guijos, per sobre del molí draper del riu Guadalporcún.³⁹² El topònim reapareix en les darreres dècades del segle XVIII com a Cortijo del Yeso Horadado, però no hi ha indicis que encara hi hagués un vinyer.³⁹³

Per tant, a mitjan segle XVI, hi havia tres plantacions de vinya associades al topònim de Valparaíso –les Viñas del Redondel del Cortijo del Prado- o als molins del Guadalporcún – Viñas de la Cañada del Membrillo i Viña del Yeso Horadado. Un cop més, això situa el topònim entre el Prado de los Bueyes, a l'est, i la Pasada de Zahara, a l'oest. Si es tenen en compte tots aquests indicis, es pot proposar que les terres de reguiu andalusines que van ser descrites pels testimonis del 1518 haurien estat situades en aquest tram del riu, a les planes fluvials relacionades amb els molins de La Tajea, de Piletas i Culebras, les quals sumen unes 8 ha de terra. No obstant això, és molt probable que la seva superfície fos considerablement menor en el passat. Per exemple, la gran plana que hi ha per sobre del Molino de la Tajea, i que ja està documentada el 1570 amb el nom de Vega del Membrillo de la Pasada del Prado, hauria tingut una superfície de només 2,5 ha, si es pren com a referència el nou braç de riu creat per les inundacions del 2015 i del 2018.³⁹⁴

Només resta intentar encaixar la descripció que Juan de Palma el Viejo i els altres testimonis van fer dels camps andalusins del Guadalporcún en el paisatge modern mitjançant les dades extretes de la documentació escrita. Segons les seves declaracions, les ruïnes de l'Arahal i el seu molí es trobaven a la vora del riu, a prop de “muchas tierras e haças” de reguiu. A certa distància, segurament riu avall, hi havia unes altres planes fluvials, que també es regaven, i vinyars. Si la identificació dels límits superior i inferior d'aquesta zona són correctes, els camps de l'Arahal haurien estat situats a la Vega del Membrillo, per sota del Prado de los Bueyes, i el modern Molino de la Tajea podria ocupar l'emplaçament del seu predecessor andalusí.

Com es pot veure a la Figura 14, el molí rebia l'aigua a través d'un canal secundari de la séquia de la Vega del Membrillo. A l'extrem de la plana, hi havia una petita comporta que permetia desviar l'aigua cap al molí en comptes de tornar-la al riu. Aquest sistema hauria permès

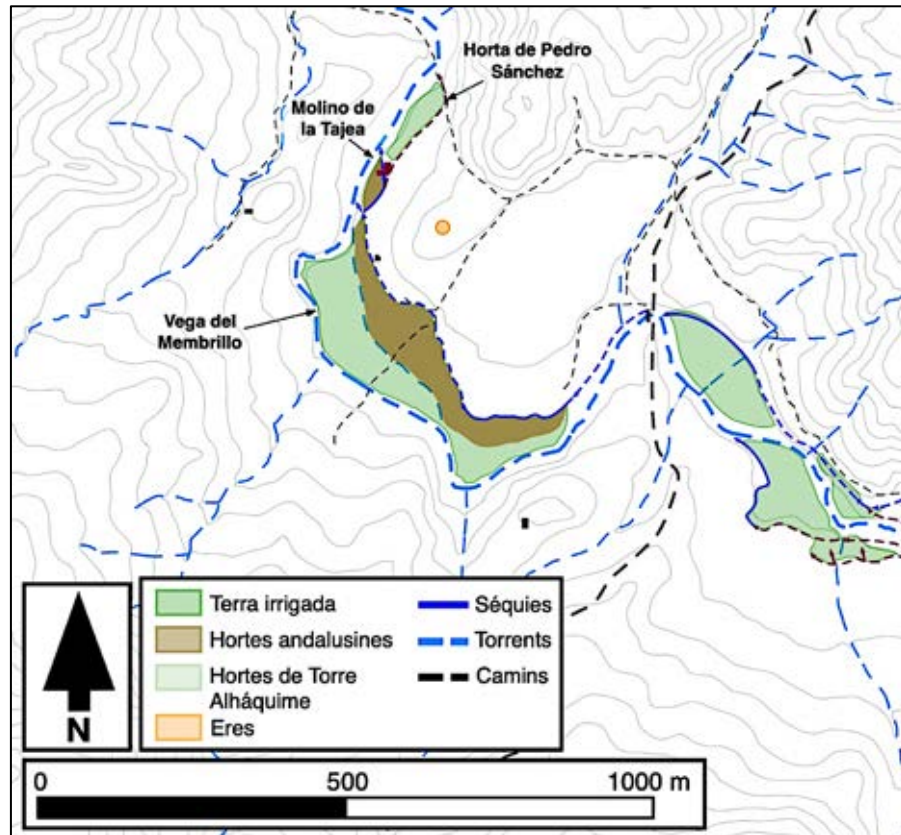
³⁹² AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 597v.

³⁹³ AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 14r-v.

³⁹⁴ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 598r; AHN, Nobleza, Osuna, C.38, D.1, 1600-20: 64v.

alternar les operacions de mòlta i d'irrigació. Tot i que els molins hidràulics no consumeixen aigua, sí que requereixen tot el cabal del canal de reg per tal de funcionar, de manera que no es pot regar els camps que es troben per sobre mentre molen. Els dies o les hores que es regués la plana, el canal hauria buidat l'aigua sobrant al Guadalporcún. En canvi, quan fos el torn de moldre, s'hauria desviat l'aigua cap al canal secundari mitjançant una comporta i tot el volum de la séquia s'hauria destinat a moure el molí. L'únic element incoherent amb aquesta organització és la peça de 0,4 hectàrees que hi ha sota el Molino de la Tajea i que s'ha identificat com l'horta de Pedro Sánchez Periañez de finals del segle XVI. Aquest camp estava situat després del molí, però no es regava des del seu carcabà, sinó que havia de competir amb ell per l'aigua de la séquia durant els dies que no s'irrigava la Vega del Membrillo. És possible que la parcel·la de reg fos una addició posterior al sistema, la qual cosa explicaria els conflictes per l'aigua del canal entre el seu propietari i el del molí a principis del segle XVII.

Figura 14- El sistema hidràulic del Molino de la Tajea a mitjan segle XX

Elaboració pròpia sobre cartografies de CNIG i IECA.

Les descripcions dels testimonis del 1518 també feien referència a unes hortes que es trobaven a certa distància del molí, les quals estaven associades a tres vinyars, figueres i un noguer. Com s’ha indicat abans, el més probable és que aquestes hortes es trobessin a les petites planes fluvials de Los Camachuelos, on actualment hi ha els molins de Piletas i Culebra, damunt de la Pasada de Zahara, i on estan documentades diverses plantacions de vinya a mitjan segle XVI. En total, la superfície màxima irrigada pels andalusins en el curs alt del Guadalporcún abans de la conquesta castellana podria haver estat d’unes 4,5 hectàrees, si es pren com a referència l’extensió actual de les planes –excepte en el cas de la Vega del Membrillo, que s’ha fet servir el nou braç de riu com a límit inferior per al càlcul.

4.3.2.4. Cerro del Arenoso

Durant el seu interrogatori, Juan López Vasco va indicar que un dels majors despoblats andalusins del terme municipal d’Olvera es trobava al cim d’un turó conegut com el Cerro del Arenoso. Segons la majoria de testimonis i altres documents de l’Època Moderna, l’àrea de l’Arenoso formava part del districte de Líjar, del qual es parlarà més endavant, però hem optat per incloure’l en aquesta secció perquè l’elevació està estretament vinculada a les hortes del riu Guadalporcún que es troben a continuació de les descrites en l’apartat anterior. El Cerro del Arenoso s’aça a la riba sud del Guadalporcún i fa 469 metres d’altura. Al seu peu, es troben les planes irrigades de Las Vicarias, que són al marge dret del riu.³⁹⁵ Segons López Vasco, “en el pago que [disen d]el Arenoso, esta arriba, a la punta del Çerro del Arenoso, un lugar despo[blado] [...] de que le paresçe a este testigo que seria de mill vesinos que se dise Çafra[...], [...]l qual esta un castillejo derribado.”³⁹⁶ El nom andalusí de la població està parcialment cobert per una taca de tinta i és impossible de llegir, però sembla que incloïa el lexema aràbic *şajra*, amb el sentit de “penya,” del qual s’ha parlat en relació amb Zafrapardal.

Com els altres nuclis d’habitació en ruïnes d’Olvera, el del Cerro del Arenoso estava estretament vinculat a una font d’aigua i a senyals d’antigues pràctiques agrícoles. Al costat dels edificis, hi havia “una fuente de agua fecha de arga[masa e, j]unto a la dicha fuente, un higueral

³⁹⁵ El nom oficial de l’àrea és Las Vicarías, però els veïns posen l’èmfasi en l’antepenúltima síl·laba.

³⁹⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 100r.

de buenos higos que es del tiempo del dicho lugar, e otros hedefijos de huertos pequeños.”³⁹⁷

Altres testimonis van destacar també la gran abundància de restes d’antics camps de conreus en l’àrea de l’Arenoso.³⁹⁸ Els únics camps irrigats que estan documentats en aquesta partida són les hortes de Las Vicarias. Aquestes estan situades directament a sota el turó de l’Arenoso i hi estan connectades mitjançant una antiga carrerada que hi travessa el riu Guadalporcún per anar a la meitat meridional del terme municipal, la Colada de Monasterejos.

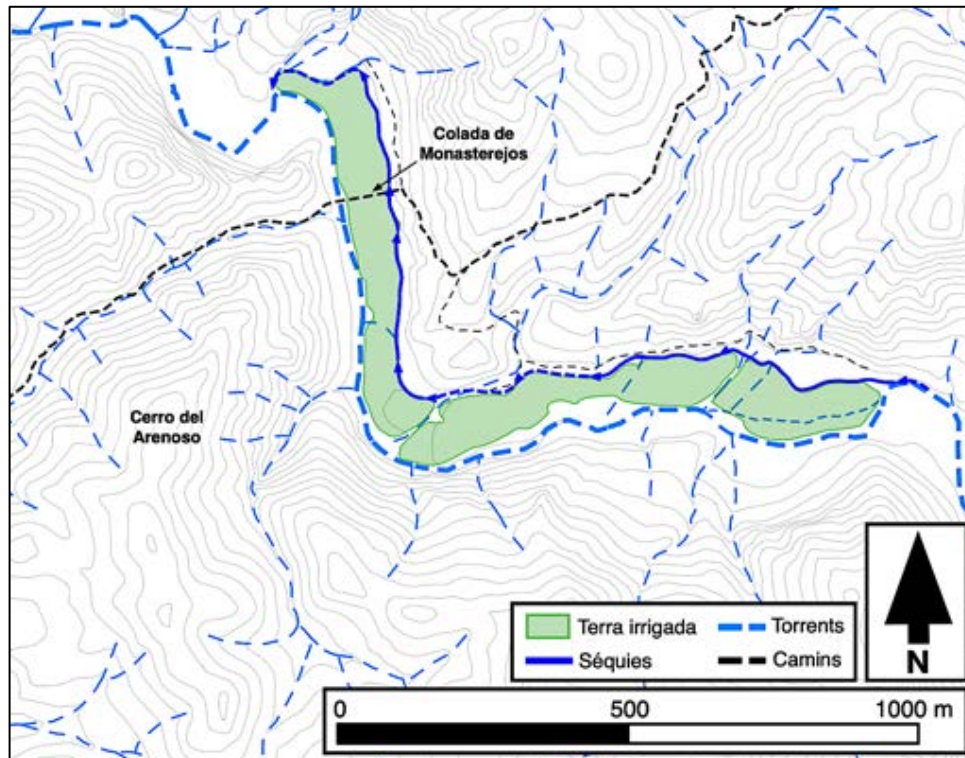
Tot i que avui la majoria dels camps de Las Vicarias està inculta o plantada d’oliveres, a mitjan segle XX hi havia 11,2 hectàrees de terra de reguiu. Les hortes estan construïdes en una plana fluvial que és en un meandre del Guadalporcún. Com les hortes de Los Rafaeles i Valparaíso, aquestes van ser ampliades mitjançant la construcció de dies a al seu extrem inferior. Ho palesen els efectes de les avingudes de la primavera del 2018. Segons els propietaris dels primers camps del sistema, la crescuda del riu va esfondrar un dic de terra plantat d’arbres que hi havia a la part baixa dels camps i va cavar un nou braç de riu, que ara travessa la propietat (vegeu la Figura 15). Antigament, totes les hortes de Las Vicarias s’irrigaven mitjançant una única séquia. Aquesta prenia l’aigua del riu mitjançant un assut que es trobava just per sobre dels camps més alts, recorria el marge superior de totes les parcel·les i desaiguava al riu al final de la plana.³⁹⁹

³⁹⁷ *Ibíd.*

³⁹⁸ *Ibíd.*: 161v i 209v.

³⁹⁹ En la segona meitat del segle XX, les terres estaven dividides entre set famílies i els drets d’accés a l’aigua de reg s’assignaven en funció de la quantitat de terra que hi posseïa cadascuna. Regaven sempre de dalt a baix, en una seqüència que durava set dies i es repetia setmanalment. Segons la família Gerena –l’única que encara té una horta a Las Vicarias–, els dies de reg estaven dividits de la següent manera: Família Guarino-Bujo: 2 dies; Família Flores: 1 dia; Família Patón: ½ dia; Família Gerena: 1 dia i ½; Família Naranjo: ½ dia; Família Fardero: ½ dia; i Família Melgar: 1 dia. Durant l’entrevista, alguns membres de la família Gerena es van queixar del fet que hi ha hagut nombroses irregularitats en la gestió de l’aigua de reg de Las Vicarias des que l’ajuntament se’n va fer càrrec. El juny de 2018, asseguraven que eren els únics propietaris de la zona que havien estat privats de la seva porció d’aigua de reg, tot i que són l’única família que encara hi té una horta. A més, els Gerena s’han encarregat de conservar el seu tram de séquia en perfectes condicions, tot i que fa anys que no es fa servir per a regar. El sistema emprat per distribuir les feines col·lectives entre els agricultors de l’horta era directament proporcional a la quantitat d’aigua que tenia cada família. Cada família havia d’aportar tantes jornades de feina com dies de reg posseïa. L’aparent proporcionalitat de la distribució de les feines col·lectives quedava invalidada pel fet que cada propietari havia d’ajudar a netejar la séquia des de les seves terres fins al naixement. En conseqüència, les famílies que tenien hortes al final del sistema havien de netejar tot el canal de reg, mentre que els propietaris de les primeres parcel·les només havien de treballar en el seu tram i comptaven amb el suport de tots els altres agricultors.

Figura 15- El Cerro del Arenoso i les hortes de Las Vicarias el 1977-83

Elaboració pròpia sobre cartografies de CNIG i IECA.

L'àrea de Las Vicarias i del Cerro del Arenoso és citada molt poques vegades al registre documental, fet que complica determinar quan van ser construïdes les hortes. Els oficials de la Mesta que van inspeccionar les canyades d'Olvera el 1644 van fer referència a alguns camps irrigats que es trobaven en aquesta zona. En el seu informe van registrar una carrerada que sortia de la Devesa del Consell i que travessava el Guadalporcún “por la parte de avajo de la guerta que llaman de Vivas, que de presente tiene Juan de Palma,” per anar a Las Chirivanas. És molt probable que aquesta canyada fos la prèviament esmentada Colada de Monasterejos, que va ser esmentada amb aquest nom per primera vegada el 1689. Aquell any, els nous visitadors de la Mesta van seguir aquesta via per anar de la Devesa d'Olvera a la Devesa de Monasterejos, que estava ubicada a l'extrem sud-oest del terme municipal. La carrerada travessava el Guadalporcún a l'altura de Las Vicarias, on ja hi havia algunes “vegas,” i vorejava el peu del Cerro del Arenoso.⁴⁰⁰ Però la primera referència documental fefaent als camps irrigats de Las

⁴⁰⁰ AHN, Diversos, Mesta, 655, Exp.7, 1644-1689: 10 i 81-2. A mitjan segle XX, la Colada de Monasterejos encara es feia servir per pujar de Las Vicarias al cim del Cerro del Arenoso, on hi havia diversos corrals de cabres.

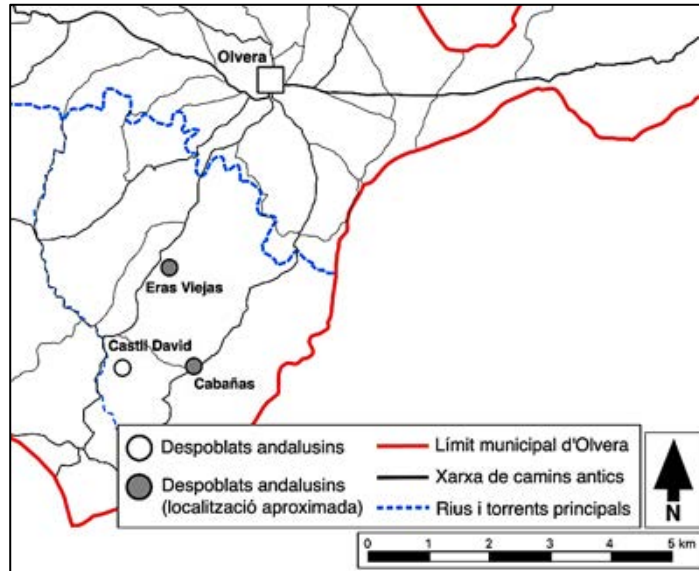
Vicarias es troba en el mapa cadastral del 1873.⁴⁰¹ Segons aquest dibuix, les hortes ja havien arribat a la seva màxima extensió en la segona meitat del segle XIX. Això proporciona un terme ante quem per a les ampliacions efectuades mitjançant la construcció de dies de terra. A hores d'ara, però, no es pot assegurar que les terres de reguiu del poblat andalusí de l'Arenoso fossin on es troben les hortes modernes de Las Vicarias. D'una banda, cap testimoni del 1518 va fer referència al fet que l'horta del despoblat es regués des del riu Guadalporcún. I, de l'altra banda, l'escassa informació disponible no permet remuntar els orígens de les hortes de Las Vicarias més enllà de mitjan segle XVII. No obstant això, aquesta partida és l'única on els andalusins podrien haver construït un espai irrigat a prop del Cerro del Arenoso, ja que les *vegas* del Guadalporcún són les úniques terres de reg que hi estan documentades entre els segles XVI i XX.

4.3.3. El districte de Cabañas

El sector sud-est del terme municipal d'Olvera és conegut com el districte de Cabañas. Limita a l'est i al sud amb els municipis de Torre Alháquime i Montecorto –que antigament eren aldees de Ronda-, a l'oest amb Arroyo Alfonso, i al nord amb el riu Guadalporcún. Al segle XVI, Cabañas estava integrat per tres partides, Eras Viejas, Cabañas i l'Angostura del Adelfoso. Els límits entre aquestes tres àrees són difícils de precisar i, de fet, la major part dels testimonis del 1518 les confonia, fins al punt que en alguns casos es fonien en una sola partida. La indefinició de les partides que constituïen el districte de Cabañas fa que sigui particularment difícil de precisar el nombre exacte d'antics nuclis de població andalusina que hi havia i on estaven situats (Figura 16).

⁴⁰¹ IGN, Planimetrías-PLANI110076-9-1873/4-OLVERA.

Figura 16- Els despoblats andalusins del districte de Cabañas

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

4.3.3.1. Eras Viejas

El topònim Eras Viejas encara s'empra actualment per designar l'altiplà que hi ha al sud del riu Guadalporcún, a poc més de dos kilòmetres de la vila. La partida s'estén, aproximadament, des de la confluència del riu amb Arroyo Alfonso fins al Cerro de Cabañas i l'Arroyo del Charcón, i el travessa l'antiga carrerada que connectava Olvera amb El Gastor. Tot i que avui el principal cultiu en aquesta zona és l'olivera, les terres d'Eras Viejas estaven principalment dedicades al conreu de cereals d'hivern a mitjan segle XVI. A Eras Viejas i Cabañas hi havia alguns dels *cortijos* més extensos de tot el terme municipal, com el Cortijo de Eras Viejas, amb 142 fanecades (90,9 ha), el Cortijo de las Cobatillas, de 108 fanecades (69,1 ha), i el Cortijo Grande de las Majadas o de Cabañas, 102 fanecades (65,3 ha).⁴⁰² El 1518 Juan López Vasco va explicar als interrogadors d'Alcalá la Real que “las Hera Viejas ... son las labores que otro tienpo tenia el dicho lugar de Olvera, e que son tierras que los moros que moravan en Olvera las labravan porque non tenian otras tierras ... mas cercanas.”⁴⁰³

⁴⁰² AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 595v i 598r. L'única excepció és el Cortijo de la Nava el Salado, amb 122 fanecades de terra (78,1 ha), que es trobava al districte de Guadamanil, al nord del terme municipal (Ibíd.: 592v).

⁴⁰³ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 99v.

A més de descriure els abundants senyals d'activitat agrícola passada que hi havia en aquesta àrea, que consistien en antigues feixes amb figueres disperses, els testimonis de principis del segle XVI van assenyalar que hi havia les restes d'uns edificis abandonats a prop d'una "fuente buena."⁴⁰⁴ No està clar a quina font es referien els declarants. Preguntats sobre aquest particular, els veïns d'Olvera afirmen que l'única surgència important que hi ha a Eras Viejas és el naixement de l'Arroyo del Guijo, que es troba al centre de la partida. Altres van apuntar que podria ser una referència al pou del Padul, on hi ha les restes d'un petit despoblat modern, que era la principal font d'aigua potable per als habitants dels *cortijos* d'Eras Viejas durant el segle XX. Malgrat tot, la proliferació del cultiu de l'olivera des del segle XIX ha alterat profundament el paisatge de la zona i ha eliminat les restes deixades per pràctiques agrícoles anteriors, cosa que fa molt difícil identificar els elements descrits pels testimonis del 1518. Potser la conseqüència més evident de l'alteració del paisatge és el fet que pràcticament no queda cap de les nombroses eres que van donar el seu nom a la partida d'Eras Viejas, ja que han estat llaurades i plantades d'oliveres.

4.3.3.2. Cabañas i l'Angostura del Adelfoso

És pràcticament impossible distingir entre les partides de Cabañas i l'Angostura del Adelfoso a partir de les declaracions dels testimonis del 1518. L'àrea de Cabañas ocupava els extrems oriental i meridional del districte homònim, fins als límits amb els municipis de Torre Alháquime i Ronda –ara Montecorto. El topònim "La Angostura del Adelfoso," per la seva part, es referia antigament a la gorja que divideix la meitat sud del terme municipal d'Olvera, entre Cabañas i Líjar, i que actualment és coneguda com a Arroyo Alfonso.⁴⁰⁵ Com Eras Viejas, la partida de Cabañas estava eminentment dedicada a l'agricultura de secà, però part de les seves terres estava acotada i reservada per al bestiar boví. Tot i que la primera referència documental a la Dehesilla de Cabañas és del 1689, però Hernán Martín de Guadamanil explicà ja a principis

⁴⁰⁴ *Ibíd.*: 99v-100r, 113r, 161v, 185v, 216r i 222v.

⁴⁰⁵ En la part alta d'Arroyo Alfonso, al terme de Montecorto, encara hi ha dues cases de camp que conserven el nom original d'aquest accident geogràfic i són conegudes com el Cortijo de la Angostura Alta i el Cortijo de la Angostura Baja.

del segle XVI que la partida de Cabañas era “a partes tierras rasas para labor e otras partes montes agrios” que servien de pastures.⁴⁰⁶

Segons els testimonis presentats el 1518, la major part de les ruïnes andalusines d'aquest districte estaven situades a prop de l'Angostura del Adelfoso, on hi havia un castell que rebia indistintament els noms de Castil David, Castillo de Cabañas i de l'Adelfoso.⁴⁰⁷ Malgrat la multiplicitat de noms, és segur que tots tres topònims es referien a la mateixa estructura, ja que cap testimoni va fer referència a l'existència de més d'una fortalesa en aquesta àrea. Castil David és descrit com “un castillo ... el qual contyene en sy otros hedeñios, todos destechados, e arboles, espeçialmente higueras, e edeñios de casas e sylos de ençerrar pan, en cantidad de diez sylos.” La major part dels murs del castell estava en ruïnes i “lo que del castillo queda ynhiesto sera de altura de un hombre,” 1,70 metres, aproximadament.⁴⁰⁸ A prop del castell, a l'Angostura del Adelfoso, hi havia “una Fuente, e junto a ella unos parrales con hubas.”⁴⁰⁹

La identificació de Castil David en el paisatge actual no és gaire complicada perquè es conserven les ruïnes d'un castell andalusí al marge dret d'Arroyo Alfonso. El conegut actualment com a Castillo de Guarino està situat en el cim del Cerro del Cartabón, que s'alça justament a la confluència d'Arroyo del Charcón amb Arroyo Alfonso (Imatge 17). Les ruïnes de la fortificació estan emplaçades sobre una penya rocosa, i en el seu interior hi ha les restes d'una cisterna de pedra rectangular (Imatge 18) i d'una petita torre quadrada. L. Iglesias ha dut a terme prospeccions arqueològiques al castell i considera que va ser construït durant el període almohade, entre mitjan segle XII i mitjan segle XIII, i que hauria estat abandonat als anys 1260, coincidint amb la revolta dels mudèjars andalusos.⁴¹⁰ La identificació del Castillo de Guarino amb la fortalesa andalusina de Cabañas és confirmada pel llistat dels *cortijos* que el duc d'Osuna posseïa a Olvera a finals del segle XVIII. Als anys 1780, es va enregistrar un Cortijo Castillejo de Cabañas que afrontava amb l'Arroyo del Charcón –llavors anomenat Arroyo de Cabañas- i amb el Cortijo del Cartabón.⁴¹¹

⁴⁰⁶ AHN, Diversos, Mesta, 655, Exp.7, 1644-89: 56-7; AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 216r.

⁴⁰⁷ La transcripció del topònim Castil David és problemàtica. Altres possibles interpretacions són “Castil Davis” i “Castil de Vid.”

⁴⁰⁸ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 90r i 113r. També a *Ibíd.*: 100r, 209v, 219v, 222v-3r i 226r.

⁴⁰⁹ *Ibíd.*: 222v-3r.

⁴¹⁰ Iglesias García 2017: 57-62.

⁴¹¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 17r i 18v.

Imatge 17- El Castillo de Guarino

Imatge 18- La cisterna de Castillo de Guarino

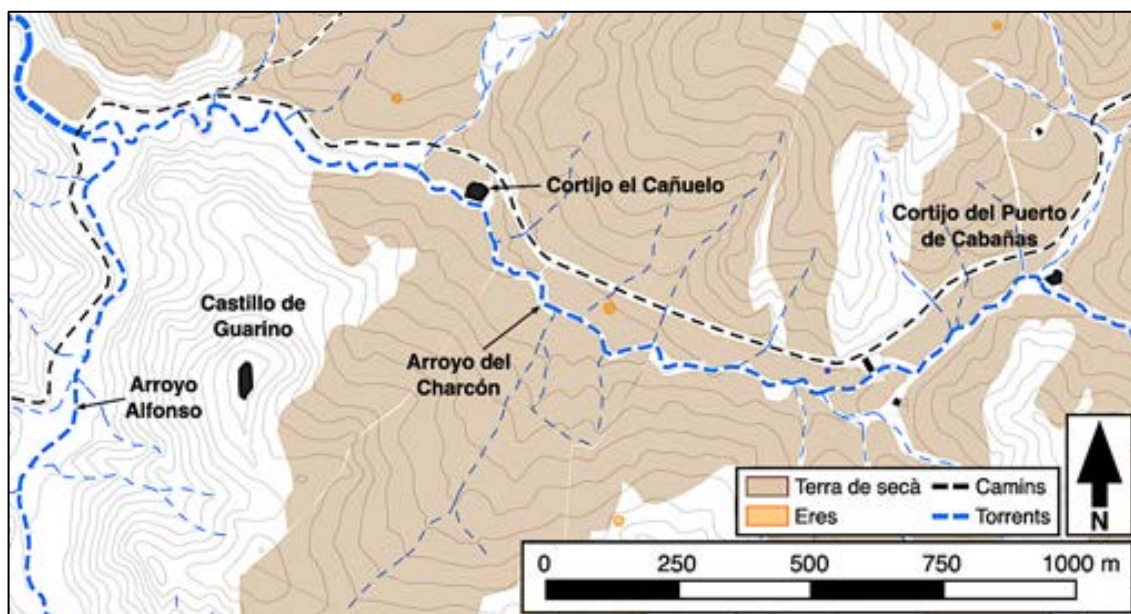

Si la fortalesa de Guarino és realment el Castil David del plet del 1518, i si la datació del seu abandonament mitjançant les restes de ceràmica trobades en superfície és correcta, els testimonis de principis del segle XVI aporten un clar testimoni de la llarga memòria oral de la societat andalusina. Juan de Jaén va explicar que, als anys 1480, havia conegut “un moro [de Setenil] que se dezia Çadabrahen,” el qual recordava “que su generacion era natural de aquel castillo.”⁴¹² És a dir, aquest andalusí encara podia vincular els orígens del seu llinatge a Castil David més de dos-cents anys després de l’abandó de la fortificació.⁴¹³

⁴¹² AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 113r.

⁴¹³ Tradicionalment, la transmissió oral de la història dels llinatges ha estat un element fonamental per a la construcció de la identitat personal entre les tribus amazigues del Rif marroquí, les quals consideren que tot individu hauria de conèixer la seva genealogia, com a mínim, fins al vuitè avantpassat (Hart, David M., i R. R. Ahmed, eds. 1999. *La sociedad beréber del Rif*

Figura 17- El Castillo de Guarino i el Cortijo del Puerto de Cabañas

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

Els voltants del castell estan coberts de fragments de ceràmica i blocs de pedra, però és difícil de dir si provenen de l'enderroc de la fortalesa o si formaven part d'altres estructures extramurs que no han pogut ser identificades. En conseqüència, no ha estat possible localitzar el barri fora muralla que va descriure Juan de Palma el Viejo el 1518. Segons aquest testimoni, “alrededor del [castillo, había] muchos edefiçios de casas, que paresçian que devian de ser poblacion antigua, e ... alrededor del dicho lugar e poblacion vido muchos sylos de ençerrar pan.”⁴¹⁴ Diversos testimonis coincidiren a afirmar que hi havia altres poblats menors a la partida de Cabañas, tot i que no es van posar d'acord en el nombre exacte. Sebastián García va dir que, a prop de Castil David, hi havia “otro hedeifiçio que se dize El Adelfosos, donde esta una fuente con çiertos arboles de membrillos.”⁴¹⁵ Juan López Vasco també va dir que, “ençima del dicho castillo, esta otro lugar derrocado que no tyene syno los çimientos,” i, a més, hi havia dos altres despoblats “en el pago que se dise Cavañas.” El primer nucli de població es deia, precisament, “Cavañas,” i estava associat a “unos lindasos que paresçen ser de viñas, y en el, çiertos arboles

marroquí. *Sobre la teoría de la segmentariedad en el Magreb*. Granada: Universitat de Granada: 17; citat per Trillo San José 2004: 118-9 i 141).

⁴¹⁴ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 223r.

⁴¹⁵ *Ibid.*: 90r.

almendros dulces e rosales e un arroyo de agua que pasa junto con el lugar.” A la mateixa partida, hi havia “otro lugar despoblado pequeño, en el qual no ay syno los çimientos.”⁴¹⁶

Fins al moment, no ha estat possible identificar la ubicació dels poblats andalusins no fortificats de Cabañas. L'únic testimoni que va oferir una descripció més o menys detallada de l'entorn d'un d'aquests nuclis va ser López Vasco, que va explicar que “Cavañas” estava situat a prop d'un torrent i estava associat a les restes d'un antic vinyar. Aquestes indicacions permeten suggerir que la seva situació podria coincidir amb la del modern Cortijo del Puerto de Cabañas, que es troba a l'enforcall de l'Arroyo del Charcón –antic Arroyo de Cabañas- i l'Arroyo del Puerto de Cabañas, un kilòmetre i mig a l'est del Castillo de Guarino, al costat d'una carrerada que enllaçava amb l'antic camí que anava d'Olvera a Ronda (Figura 17).⁴¹⁷ El 1570, aquest *cortijo* afrontava amb un vinyer, que podria trobar-se a la mateixa ubicació que l'andalusí esmentat el 1518.⁴¹⁸

4.3.4. Líjar

L'extrem occidental del terme municipal d'Olvera encara és conegut avui com Líjar. Rep el seu nom d'una serra que gairebé arriba als 1.000 metres d'altitud i que ha servit de fita entre Olvera i Zahara de la Sierra des de, com a mínim, el segle XV. En els vessants de la serralada hi ha nombroses surgències d'aigua, tant permanents com estacionals, i s'hi documenten abundants restes de poblament antic, particularment romà.⁴¹⁹ La major part de la cadena muntanyosa és dins el terme jurisdiccional d'Algodonales, que antigament va ser una aldea de Zahara, i només l'extrem nord-est –el Cerro de la Cruz- pertany a Olvera. El topònim Líjar (*Lixar* o *Alixar*) està documentat des de l'any 1518, quan es va fer servir durant el plet entre el comte d'Ureña i el bisbe de Màlaga. El nom deriva d'un ètim aràbic –*hiyār* o *yīšār/dišār*-, però encara no hi ha

⁴¹⁶ *Ibíd.*: 100r.

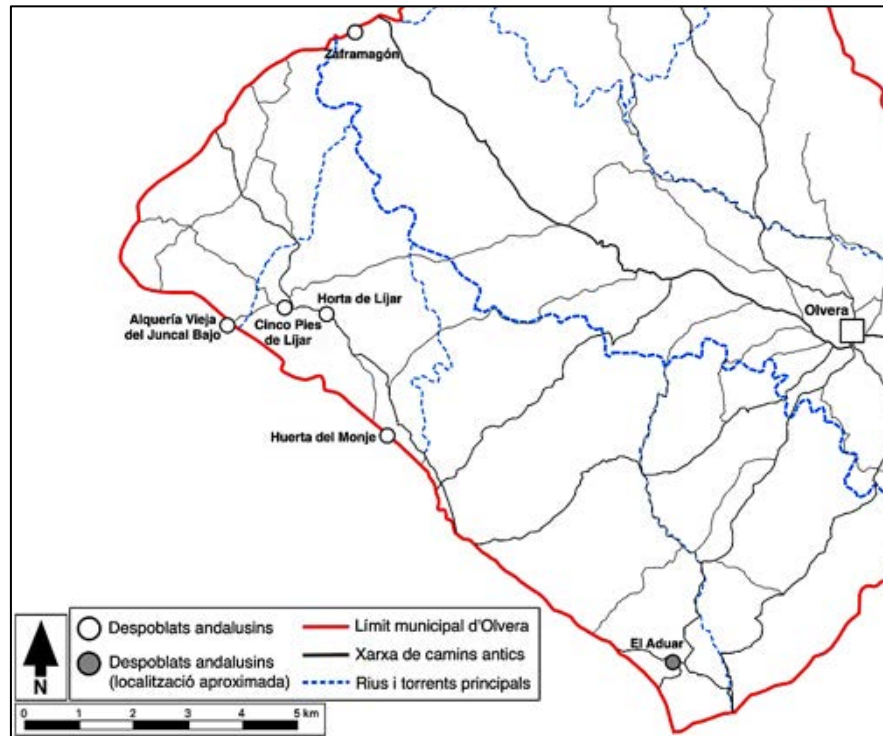
⁴¹⁷ AHN, Diversos, Mesta, 655, Exp.7, 1644-89: 11.

⁴¹⁸ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 595v. A finals del segle XVIII, el *cortijo* encara estava associat a la mateixa plantació de vinyes, que era coneguda com les Viñas *de la Cañada* de la Fundadora (AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 20r).

⁴¹⁹ El 1986, una intervenció arqueològica al Cortijo de Orihuela de Líjar va excavar les restes d'una vil·la romana dels segles III i IV, on també va aparèixer un pedestal del segle I dedicat a l'emperador Adrià (Centro Cultural La Cilla 2001: 52-5). Prospeccions arqueològiques més recents han trobat restes superficials de materials romans al Cortijo de Líjar (Fornell Muñoz 2004: 89).

consens sobre quin és el seu significat precís. En funció de quin terme derivi, Líjar pot voler dir “les pedres,” “la serralada,” “el *cortijo*” o “l’alqueria.”⁴²⁰

Figura 18- Els despoblats andalusins del districte de Líjar

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

A l'Època Moderna, Líjar servia per designar un extens districte amb uns límits pobrament definits. De fet, molts dels testimonis de principis del segle XVI tenien problemes a l'hora d'enumerar les partides que l'integraven. Aproximadament, el districte de Líjar s'estenia de l'Arroyo de Malaspasadas, en el límit occidental del terme municipal, fins a Arroyo Alfonso, que marcava la frontera amb el districte de Cabañas, a l'est. A l'oest i al sud, Líjar afrontava amb els termes de Morón de la Frontera y Zahara –actualment, Algodonales i El Gastor. Alguns testimonis van incloure en aquest districte el Peñón de Zaframagón, tot i que aquesta elevació es troba uns pocs kilòmetres al nord de Malaspasadas. Igualment, el Cerro del Arenoso i la partida a la qual dona nom formaven part de Líjar, malgrat que han estat tractats anteriorment, juntament amb les altres hortes del riu Guadalporcún. L'àrea principal de població andalusina

⁴²⁰ Chavarría Vargas 1997: 24 i 29; López García i Martínez Enamorado 2016: 223-6; Pocklington 2016: 248.

dins el districte era la coneguda com a Huerta de Líjar o Campos de Líjar, que són les terres de reguiu que es troben en el vessant oriental del Cerro de la Cruz. Els declarants també van identificar restes de poblament antic al Juncal Bajo i la Huerta del Monje, a prop de la línia divisòria entre Olvera i Algodonales, a la Breña del Cerezo, a tocar d'Arroyo Alfonso, i al Peñón de Zaframagón, al nord (Figura 18).

4.3.4.1. L'Horta de Líjar i Los Cinco Pies

Les hortes de Líjar estan situades en el vessant oriental de la serralada homònima, entre les fonts que les proveeixen d'aigua, al peu del Cerro de la Cruz, a 400 metres d'altitud, i Arroyo Bermejo, un afluent del Guadalporcún, a 300 metres sobre el nivell del mar. A mitjan segle XX, hi havia gairebé 40 hectàrees de terra irrigada, sense tenir en compte els camps que podien ser regats ocasionalment, en anys plujosos. L'aigua per irrigar les hortes prové de quatre fonts principals i de quatre surgències menors o estacionals, tot i que antigament n'hi devia haver més (Figura 19).

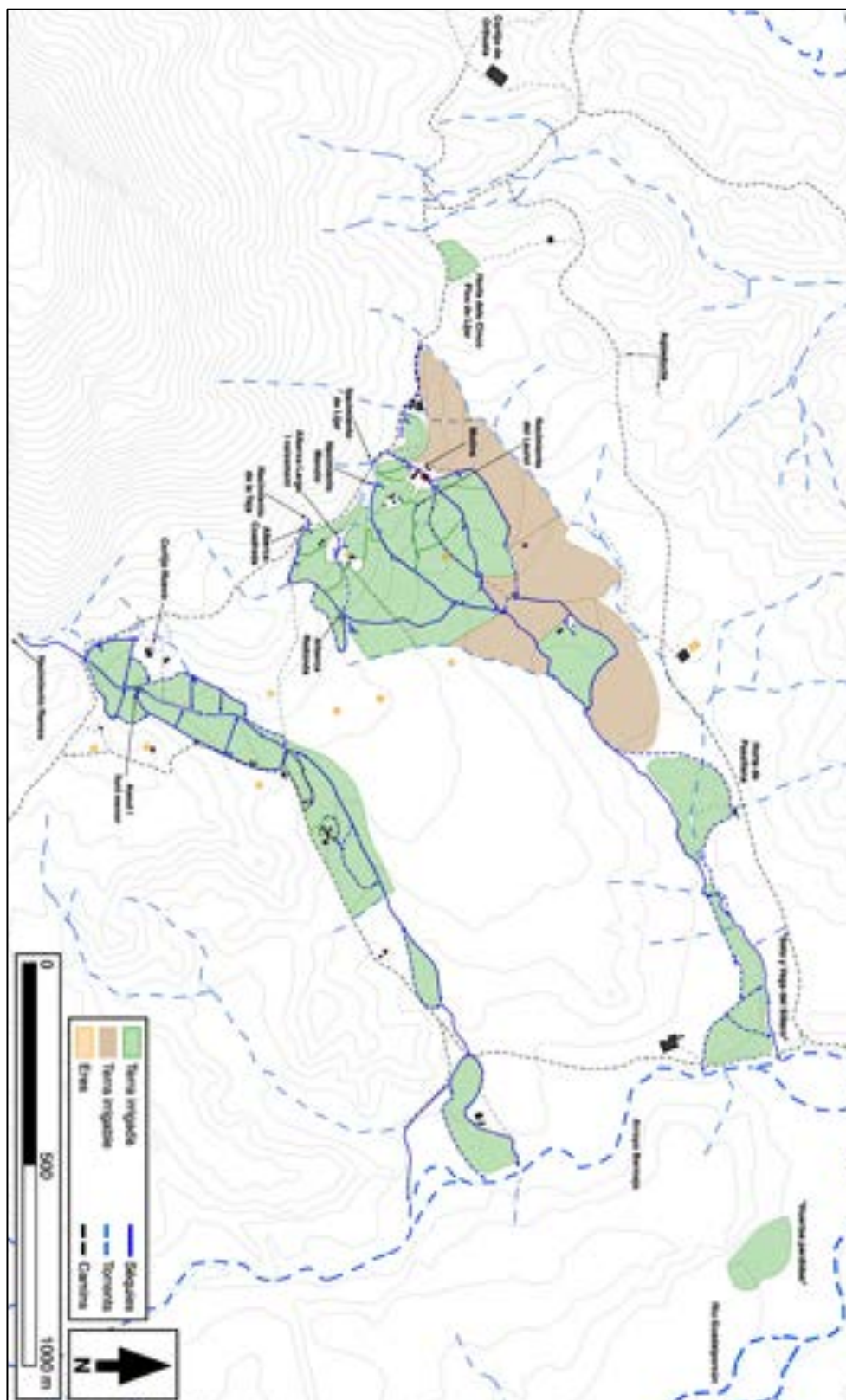
El naixement principal està situat a l'extrem nord de l'horta i rep els noms de Nacimiento de Líjar, Nacimiento de la Higuera o Nacimiento del Molino. L'aigua d'aquesta font es recull en una bassa que abans es feia servir per impulsar les rodes dels dos molins fariners de Líjar, que es troben immediatament per sota. Encara es conserva el casal i el cup del molí inferior, però l'altre va ser convertit en una casa durant la primera meitat del segle XX. Després d'abandonar el carcabà del segon molí, l'aigua forma un petit torrent que arriba fins a Arroyo Bermejo, a més d'un kilòmetre i mig de distància del seu origen. Al llarg del recorregut, el torrent recull l'aigua dels altres dos naixements importants del sistema, el Nacimiento Manolo i el Nacimiento de la Teja, a més de les aportacions de dues surgències menors –Nacimiento del Laurel i Nacimiento de la Alberca Larga. Les cinc fonts reguen de forma conjunta 16,8 hectàrees de terra. Moltes de les propietats que estan situades entre dos dels cursos d'aigua tenien dret a fer-los servir simultàniament durant les hores que tenien assignades per regar. A l'oest del Nacimiento de Líjar, hi ha una altra font de cabal inconstant que rega una horta de 0,6 hectàrees que es troba damunt dels molins. La irregularitat d'aquest naixement fa que els camps que es troben per sota siguin regats només de forma ocasional, en anys humits. Tots els torrents

provinents de les fonts s'ajunten al final dels camps sobirans de l'horta, on formen un únic curs d'aigua. Els regants de la part baixa del sistema desviaven l'aigua del torrent mitjançant tres canals que irrigaven 7,8 hectàrees de terra en camps discontinus, abans d'arribar a Arroyo Bermejo. En total, el sistema hidràulic dels molins de Líjar sumava 25,3 hectàrees de terra de reguiu a mitjan segle XX.

Un kilòmetre al sud del Nacimiento de Líjar, es troba l'altra font principal de l'horta, el Nacimiento Ramos –també conegut com l'Arroyo del Nacimiento–, del qual sorgeix un petit torrent que va a parar a Arroyo Bermejo. A mitjan segle XX, el Nacimiento Ramos, amb l'aportació d'una altra surgència més petita, irrigava 14,5 hectàrees de terra, mitjançant múltiples séquies que prenien l'aigua del curs principal. A més, als anys 1950, hi havia una altra horta d'unes 2 hectàrees de superfície que estava situada fora de l'Horta de Líjar, entre Arroyo Bermejo i el riu Guadalporcún. Aquesta finca ja apareix en el mapa cadastral del 1873, i és possible que es tracti de les “Huertas Perdidas” a què va fer referència un veí que va ser entrevistat recentment per L. Iglesias. Segons el seu testimoni, hi havia “una huerta y caseríos, que fueron arrasados por las crecidas del río [Guadalporcún],” i que es regaven “con noria ‘de sangre’ y luego con ‘zúas’ [assuts].”⁴²¹

⁴²¹ Iglesias García 2015: 909, 2017: 254.

Figura 19- L'Horta de LÍjar i l'horta de Los Cinco Pies a mitjan segle XX

Elaboració pròpia sobre cartografies de CNIG i IECA.

La construcció de safareigs i basses a Lijar per emmagatzemar l'aigua de reg s'ha multiplicat durant les últimes dècades. El 2018, hi havia dinou estructures que complien aquesta funció, tot i que la majoria ja estaven abandonades. En canvi, a la fotografia aèria de 1977-83, només se'n veuen tretze, i sembla que, si més no, dues d'aquestes havien estat construïdes després del 1956. Els veïns de la zona consideren que només hi ha tres safareigs realment antics a l'Horta de Lijar, als quals anomenen "albercas moras" o "romanas."⁴²² Aquestes són l'Alberca Cuadrada, l'Alberca Larga i l'Alberca Redonda, que es proveeixen del Nacimiento de la Teja i de l'aiguaneix de l'Alberca Larga.⁴²³ És possible que la construcció d'aquests safareigs estigués relacionada amb l'ampliació del sistema hidràulic del Nacimiento de Lijar mitjançant la canalització dels naixements de La Teja i de l'Alberca Larga, que tenen un cabal d'aigua menor que el dels molins. La proliferació de basses en dècades recents, en canvi, sembla estar en relació directa amb la creixent escassetat d'aigua a causa de les perforacions efectuades a la serra de Lijar per proveir les viles veïnes.⁴²⁴ Abans que s'hi fessin els primers sondeigs, la principal preocupació dels agricultors de l'Horta de Lijar era gestionar l'abundància d'aigua. El vessant de la serralada on es troben els camps s'inundava fàcilment en anys plujosos i els pagesos van desenvolupar una xarxa de canals que els permetia regar les hortes al mateix temps que canalitzaven l'aigua sobrant cap a Arroyo Bermejo. Sembla que, fins fa poques dècades, els conflictes entre regants per l'aigua eren rars a Lijar.⁴²⁵

La primera referència documental a l'existència de parcel·les de regadiu a l'Horta de Lijar data del 1564, quan els administradors dels *cortijos* dels Téllez Girón van fer referència al fet que algunes de les seves finques de Lijar afrontaven amb horts de particulars.⁴²⁶ El 1570, hi havia, com a mínim, sis o set hortes dins el perímetre irrigat, i una més fora de l'horta.⁴²⁷ Però

⁴²² Vegeu, per exemple, el cas de l'agricultor entrevistat per L. Iglesias (2015: 909, 2017: 234).

⁴²³ Segons un dels veïns entrevistats durant el treball de camp, l'Alberca Redonda i la Larga estan documentades ja a principis del segle XVIII.

⁴²⁴ Tots els agricultors entrevistats opinen que els problemes de subministrament d'aigua per regar van començar a finals del segle XX, quan Olvera i altres pobles de la regió van començar a servir-se de les aigües freàtiques de la serralada per tal d'abastir els seus veïns.

⁴²⁵ La distribució de l'aigua de reg entre els diversos propietaris de l'horta s'organitza mitjançant l'adjudicació de torns de reg. A mitjan segle XX, cada família d'agricultors tenia dret a fer servir l'aigua de les fonts durant un període determinat que, en principi, era directament proporcional a la quantitat de terra que posseïa. Aquesta regulació ha estat efectiva, com a mínim, des de finals del segle XVIII, ja que alguns veïns diuen posseir documents del 1800 que fan referència al funcionament dels torns de reg en aquesta zona. L. Iglesias ha descrit succintament el funcionament del sistema de distribució d'aigua a les hortes del Nacimiento Ramos, a partir de l'explicació que en va fer un pagès (2015: 909, 2017: 253-4).

⁴²⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.4, 1564: 28v.

⁴²⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 593v-594v i 596v; AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.29, ca. 1715: 151r.

la informació que la documentació consultada ofereix sobre aquestes parcel·les de reg és molt limitada, ja que la major part d'elles no formava part del patrimoni dels Téllez Girón. De fet, la immensa majoria de les propietats que els aristòcrates posseïen al districte de Lijar consistia en camps de secà integrats en *cortijos*. Al segle XVIII, el duc d'Osuna només tenia quatre hortes a Lijar, que sumaven 4,8 hectàrees. L'única d'aquestes propietats que es trobava a la part alta dels camps irrigats era la Huerta de Pereyla, que va ser registrada per primera vegada el 1570, quan afrontava amb –o formava part de– el Cortijuelo del Quejigar. Al segle XVIII, els factors del duc especificaren que aquesta horta era “al pie de la Sierra de Lijar” i que mesurava 1,3 hectàrees.⁴²⁸ És plausible que estigués formada per les dues parcel·les superiors del sistema hidràulic del Nacimiento Ramos –que fan, exactament, 1,3 ha–, ja que el Cortijuelo del Quejigar limitava amb la Devesa de Monesterejos, que es trobava al sud de l'Horta i a prop d'aquesta font (Figura 20). Alguns dels camps jussans d'aquest sistema ja haurien estat irrigats de manera regular en la segona meitat del segle XVI, ja que l'horta del duc afrontava amb la Huerta de Juan de Luna i les Huertas de Troya.⁴²⁹

Dues altres de les hortes del duc es trobaven a l'extrem inferior del sistema hidràulic del Nacimiento de Lijar, a la vora d'Arroyo Bermejo. La primera que apareix en el registre documental és el Soto y Vega del Sillero, que està documentat des del 1570 –tot i que llavors no s'especificava que fos irrigat– i que feia quatre fanecades d'extensió (2,6 ha) a finals del segle XVII. Segons la documentació ducal, l'horta estava situada entre la Pasada de Monegros i Arroyo Bermejo, i va ser destruïda l'any 1684 per una avinguda del Guadalporcún. Poc abans del 1800, encara era erma, i tampoc apareix en el mapa cadastral del 1873.⁴³⁰ No obstant això, l'horta va ser recuperades en algun moment anterior al 1956, ja que són visibles a les fotografies aèries d'aquell any. Eren al marge dret del torrent dels molins, a l'enforcall amb Arroyo Bermejo, i es regaven mitjançant la seva pròpia séquia. Van seguir en cultiu fins a finals dels anys 1970 del segle XX, quan sembla que es van deixar de regar de manera regular, i actualment no es llauren. Just damunt de l'horta Del Sillero, hi havia l'Horta de la Pasada Llana –abans,

⁴²⁸ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 594r; AHN, Nobleza, Osuna, C.38, D.1, 1600-20: 67r-v; AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.29, ca. 1715: 151r; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 31r.

⁴²⁹ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 594r-v.

⁴³⁰ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 596v; AHN, Nobleza, Osuna, C.38, D.1, 1600-20: 68v; AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.29, ca. 1715: 151r; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 29v-30r; IGN, Planimetrías-PLANI110076-9-1873/4-OLVERA.

Pasada de Monegros- de 0,4 ha, que només està documentada a finals del segle XVIII.⁴³¹ Posteriorment, el nom evolucionà fins a donar lloc al topònim actual de Pasallana. L'hort era al marge esquerre del torrent i es regava mitjançant un canal de reg que derivava l'aigua del riu. De les 0,4 ha que tenia a finals del segle XVIII, va passar a mesurar-ne 2,7 el 1873, quan va arribar a la seva màxima extensió.⁴³² És possible que la feixa original d'horta estigués situada a l'extrem nord-est de la finca, on hi havia l'antic caseriu, en una parcel·la de 0,5 ha de superfície. Pasallana ha sofert importants transformacions des dels anys 1970. La quantitat de terra que s'irriga artificialment en l'actualitat ha estat reduïda a un hort plantat d'arbres i hortalisses que fa 0,4 ha i es troba a l'extrem occidental de la finca, on arrenca la séquia. Aquí és on els nous propietaris de l'horta han construït la seva casa, que ha substituït l'original. Fins fa poc, la resta de la propietat es feia servir per sembrar blat de moro, i ara es troba erma. En total, l'antic Soto y Vega del Sillero i la Huerta de Pasallana sumaven 5,6 hectàrees a mitjan segle XX (Figura 20).

El 1570, el duc d'Osuna posseïa una altra horta de mitja hectàrea d'extensió que es trobava fora de l'Horta de Líjar, al Cortijo de los Cinco Pies de Líjar, el qual és conegut en l'actualitat com el Cortijo de Orihuela i es troba un kilòmetre a l'oest del Nacimiento de Líjar.⁴³³ A la fotografia aèria del 1956 es veu una horta d'unes 0,6 hectàrees de superfície, que estava situada 400 metres a l'est del Cortijo de Orihuela i que va ser abandonada abans del vol del 1977-83. És versemblant que aquesta parcel·la fos la Huerta de los Cinco Pies del duc a la qual es referien els documents dels segles XVI, XVII i XVIII (Figura 20).

A la mateixa època que estan documentades les hortes del duc d'Osuna, el convent carmelità del Juncal també posseïa unes 15 hectàrees de terra irrigada al districte de Líjar, tot i que bon part d'elles es trobava fora de l'horta. Quan el 1842 es van subhastar les propietats desamortitzades de la comunitat, el convent posseïa tres hortes dins l'Horta de Líjar, que havien estat adquirides de particulars entre principis del segle XVII i principis del XVIII. En total, sumaven 9,1 fanecades de terra (5,8 ha), i estaven eminentment dedicades al cultiu d'arbres fruiters (3,9 ha). Els camps irrigats afrontaven amb 5,1 hectàrees de secà que també pertanyien

⁴³¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 31r.

⁴³² IGN, Planimetrías-PLANI110076-9-1873/4-OLVERA.

⁴³³ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 594r; AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.29, ca. 1715: 151r; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 30v. El topònim "Orihuela" està documentat ja a mitjan segle XVII, quan els oficials de la Mesta van registrar que el Cortijo de los Cinco Pies de Líjar es trobava entre el Puerto de Orihuela i el Arroyo de Malaspasadas (AHN, Diversos, Mesta, 655, Exp.7, 1644-89: 18-9, 83, 86-7 i 90).

al Juncal i eren considerades part de les tres hortes.⁴³⁴ El més plausible és que les terres del convent estiguessin situades dins el sistema hidràulic del Nacimiento de Líjar, ja que la “Huerta de la Alameda, los Olivillos o los Almendros” –que va ser comprada pel Juncal el 1622-afrentava el 1678 amb “el molino de moler” de Líjar i amb l’altra horta de la comunitat.⁴³⁵ El 1842, feia 6,4 hectàrees, 2,6 de les quals eren de reguiu i estaven dedicades al cultiu d’arbres i hortalisses. D’altra banda, la Huerta de la Nogalera va ser adquirida el 1627, i la Huerta Chica, el 1724. Les dues finques van ser subhastades de forma conjunta el 1842, quan sumaven 4,5 hectàrees de terra, 3,2 de les quals estaven plantades d’arbres –40 fruiters, 40 noguers i 70 *quejigos*. El 1674, està documentat que també hi havia un vinyer dins la Huerta de la Nogalera.⁴³⁶

Les afrontacions que recullen els documents, així com les dimensions dels camps, permeten situar aquestes finques dins l’horta actual (Figura 20). Com s’ha dit, les tres hortes sumaven 10,9 ha de terres de reg i de secà i afrontaven entre elles i amb el molí de Líjar. Els camps que es troben entre el torrent del Nacimiento de Líjar i el del Nacimiento de la Teja sumen 11,1 ha i, antigament, haurien inclòs feixes de secà en la seva part baixa. Això és palès pel fet que hi ha una era situada al mig del perímetre de reg actual, just per sota del límit inferior de les parcel·les sobiranes. Com s’ha dit anteriorment, la construcció dels safareigs “antics” de l’horta, que estaven vinculats a les fonts de menor cabal d’aquest sistema, podria estar relacionada amb una primera ampliació de l’àrea irrigada cap al sud, mitjançant el sotmetiment dels camps perifèrics a un règim de reg més regular. És possible que l’augment de la capacitat d’emmagatzemar aigua estigués relacionat amb la creació de les dues hortes menors que després van ser adquirides pel convent, però a hores d’ara no és possible datar aquest eixamplament.

⁴³⁴ Siles Guerrero 2002: 173-7.

⁴³⁵ Segons F. Siles Guerrero, un document del 1824 indica que la *Huerta de la Alameda* es regava des del *Nacimiento Ramos* (2002: 174 i 356). Aquesta afirmació ha de ser el resultat d’una confusió, perquè, com s’ha explicat, els molins de Líjar, amb els quals afrontava, es troben a un quilòmetre de distància i formen part d’un sistema hidràulic independent.

⁴³⁶ *Ibid.*: 174-5.

A finals del segle XVIII, el duc d'Osuna i El Juncal posseïen conjuntament 15,2 hectàrees de terra dins l'Horta de Líjar, 12,6 si es descompten les terres del Soto y Vega de los Silleros, que ja no es cultivaven. La majoria d'aquestes propietats formaven part del sistema hidràulic del Nacimiento de Líjar, que pràcticament hauria assolit la seva màxima extensió abans del segle XIX. La nòmina de propietats dels Téllez Girón també demostra que el sistema del Nacimiento Ramos havia estat construït abans del 1570, quan, si més no, ja existien les hortes més altes del sistema.

Si bé ha estat possible reconstruir parcialment l'evolució de l'Horta de Líjar des de mitjan segle XVI fins a finals del segle XX, aproximar les dimensions i l'organització del perímetre irrigat en època andalusina, és molt més complicat. Tot i que set testimonis del plet del 1518 van descriure les restes de població antiga que havien vist en aquesta zona a finals del segle XV, la informació que proporcionen és particularment imprecisa. Els testimonis es contradiuen entre ells i el nombre de despoblats varia entre un i tres. És possible que el ball de xifres respongui a les dificultats dels testimonis per distingir entre diversos nuclis de població que es trobaven a escassa distància els uns dels altres –segurament, els separaven menys de 500 metres. La majoria de declarants coincideix que, com a mínim, hi havia un nucli de població a la mateixa horta, a prop dels naixements de Líjar, i un altre a la partida de Los Cinco Pies, mig quilòmetre a l'oest. No obstant això, sembla que alguns testimonis consideraven que totes les ruïnes formaven part d'un únic i extens assentament que s'estenia des de Los Cinco Pies fins a les fonts de l'horta.⁴³⁷

El morisc Hernando de Valderrama declarà que, a los “Canpos de Lixar,” havia “çinco señales de poblaciones antiguas, algunas dellas fechas de argamasa, e que algunas de las paredes de los dichos edificios estan de dos estados de onbre (3,4 metres), e ay muchas aguas e arboles frutales e parras de vyñas e haças de tierras.”⁴³⁸ Alonso de Morón va especificar que, al costat de les ruïnes, hi havia “tres o quatro fuentes, de las quales salian sus açequias para regar la tierra;” i Diego García de Peñalosa va explicar que va veure “çiertos marmoles” dins un edifici,

⁴³⁷ S'ha de tenir en compte que certs testimonis consideraven que la partida de Los Campos de Líjar incloïa també Los Cinco Pies, La Breña del Cerezo, El Arenoso i La Angostura del Adelfoso (AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 100r, 161v, 185v i 209v).

⁴³⁸ *Ibid.*: 161v.

“e un alberca e una señal de una acequia.”⁴³⁹ Per tant, sembla que, abans de la conquesta, hi havia un petit poblat al costat dels naixements de Lívar, i que ja hi havia infraestructures hidràuliques que servien per irrigar la terra circumdant. El fet que Alonso de Morón fes referència a l’existència de tres o quatre fonts suggereix que els pagesos andalusins podrien haver fet ús de tots els naixements principals de la zona. Juan López Vasco també recordava haver vist aquest despoblat, que era “sobre el Arroyo de la Huerta ... del cabo de arriba ..., al pye de la syerra;” però va afegir que, “en los canpos que disen los Canpos de Lixar, esta otro lugar despoblado que esta sobre el Arroyo Vermejo,” per sota de l’anterior.⁴⁴⁰ Cap altre declarant va fer referència a l’existència d’un altre nucli de població a la part baixa de l’horta, a prop d’Arroyo Bermejo.

D’altra banda, diversos testimonis van assenyalar la presència de més ruïnes a certa distància dels naixements, a l’àrea de Los Cinco Pies de Lívar. Segons Sebastián García i Juan López Vasco, aquesta partida rebia el seu nom de “çinco ensinas que estan asy, en rengle una de otra,” i també s’hi trobaven restes de construccions antigues.⁴⁴¹ López Vasco va destacar que hi havia “una fuente fecha de una bobeda de argamasa cubierta,” i altres testimonis també recordaven haver-hi vist restes de feixes de terra i séquies.⁴⁴² La característica més destacable del poblat de Los Cinco Pies és que estava associat a les restes d’un aqüeducte. Juan López Vasco el va descriure com “tres otros edificados tan altos como dos estados de onbre, los dichos arcos quebrados por lo alto de en medio, e que en lo que dello queda sano estan unos caños por donde paresçe que venia el agua para regar unas vegas grandes que agora se labran.”⁴⁴³ Les descripcions de Pedro Fernández Morillas i d’Antón de Medina coincideixen amb les de López Vasco, exceptuant el fet que aquests recordaven haver-hi vist cinc pilars en comptes de tres.⁴⁴⁴ Les restes de l’aqüeducte encara són visibles avui. Es troben al peu del Cerro de la Francesa, 800 metres al nord del Nacimiento de Lívar, damunt el Cortijo de Vista Alegre.⁴⁴⁵ Hi ha tres pilars de forma quadrada, fets de maó i argamassa, que estan junts, a la vora del camí que puja

⁴³⁹ *Ibíd.*: 236r i 226r-v, respectivament.

⁴⁴⁰ *Ibíd.*: 100r.

⁴⁴¹ *Ibíd.*: 113r. També, *Ibíd.*: 100r.

⁴⁴² *Ibíd.*: 100r, 209v i 219v.

⁴⁴³ *Ibíd.*: 100r.

⁴⁴⁴ *Ibíd.*: 209v i 219v. És possible que Valderrama es referís també a l’aqüeducte del Cerro de la Francesa quan va dir que els edificis de l’Horta de Lívar feien 3,4 metres d’alçada, la qual cosa demostra que alguns testimonis consideraven que totes les ruïnes pertanyien a un sol assentament.

⁴⁴⁵ Coordenades UTM: 30S 288395mE 4091171mN; Latitud/Longitud: 36.9428560°, -005.3762480°.

al cim del Cerro de la Francesa. Un dels tres ha caigut a terra i s'aprecien els fonaments de tres pilars més (Imatge 19). Sembla que aquest tram de l'aqüeducte estava orientat en direcció sud-oest nord-est, en paral·lel als torrents de l'Horta de Líjar, i, encara que els testimonis deien que havia servit per irrigar camps de conreu, no sembla que estigués relacionat amb les hortes del Cerro de la Cruz. Més aviat, podria estar associat a les ruïnes de Los Cinco Pies de Líjar i les seves terres de reguiu, que es troben 500 metres al sud-oest dels pilars de l'aqüeducte. En tot cas, s'hauria de ser extremadament prudent a l'hora de relacionar aquesta estructura amb la població andalusina de Líjar. Cal recordar que, als anys 1980, van aparèixer ruïnes d'una vil·la baix imperial al Cortijo de Orihuela, que és a menys de 400 metres de distància de l'antiga horta de Los Cinco Pies.

Imatge 19- Restes de l'aqüeducte de Líjar

Les declaracions dels testimonis del 1518 proven l'existència de diversos nuclis de població antiga a al voltant dels naixements del Cerro de la Cruz i de l'Horta de Líjar. Independentment del nombre exacte de poblats, les descripcions de principis del segle XVI demostren que els andalusins que van viure a Líjar abans de la conquesta van usar les principals fonts de la zona per regar la terra –tant els naixements de l'horta, com la font que el 1570 subministrava l'aigua a l'horta del Cortijo de los Cinco Pies. No obstant això, la informació que van oferir sobre les evidències de pràctiques agrícoles passades no permeten inferir les dimensions que tenien els

campes de conreu indígenes. L'única pista potencial sobre l'extensió que podria haver tingut la primitiva horta andalusina de Lijar és una referència continguda al plet del 1518 a una plantació de sèsam que els colons d'Olvera tenien en aquesta partida als anys 1470 i que feia gairebé 3,8 hectàrees.⁴⁴⁶ Si aquests camps eren un reflex dels abandonats pels andalusins, l'Horta de Lijar hauria multiplicat per deu la seva superfície després de la conquesta, passant de 3,8 hectàrees a finals del segle XV, a 41,8 a principis del XX.

En qualsevol cas, és segur que l'horta cristiana va ser concebuda seguint criteris diferents dels que havien guiat la construcció del perímetre irrigat andalusí. La prova més clara d'aquesta divergència és la construcció d'un molí hidràulic fariner sota el Nacimiento de Lijar, on no n'hi havia cap documentat abans de la conquesta. El giny estava situat directament a sobre del torrent principal, cosa que li garantia un accés preferent a l'aigua. A hores d'ara, se'n desconeix la data de fundació, ja que apareix en la documentació escrita per primera vegada el 1678, quan ja estava operatiu.⁴⁴⁷ La localització privilegiada del molí va atorgar als seus propietaris una posició de força respecte dels altres usuaris del sistema hidràulic.⁴⁴⁸ Com s'explicarà amb detall en una secció posterior, el disseny andalusí dels sistemes hidràulics tendia a prioritzar la pràctica de l'agricultura irrigada per sobre de la mòlta, de manera que els ginyes hidràulics indígenes acostumaven a estar ubicats de manera que no restringissin el subministrament d'aigua als hortolans.⁴⁴⁹ Precisament, els únics conflictes per l'aigua que es recorden a l'Horta de Lijar estaven relacionats amb el funcionament del molí.⁴⁵⁰

4.3.4.2. L'Alquería Vieja de Juncal Bajo

Durant els interrogatoris del 1518, cap testimoni va fer al·lusió al fet que hi havia un altre nucli de població andalusina al Juncal Bajo, poc més d'un quilòmetre a l'oest de l'horta del Cortijo de los Cinco Pies de Lijar. L'existència d'aquest assentament ha estat descoberta gràcies a un plet

⁴⁴⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 183v.

⁴⁴⁷ Siles Guerrero 2002: 174.

⁴⁴⁸ Ho demostra el fet que, a mitjan segle XX, el naixement, el molí i les hortes més altes del sistema eren propietat del matrimoni Calleja, que tenia la capacitat d'acaparar tot el cabal del torrent, obligant els agricultors de les hortes jussanes a negociar l'accés a l'aigua amb ells (Iglesias García 2015: 909).

⁴⁴⁹ Barceló 1988c: 234 i 241-3; Kirchner 2009, 2011; Martí 1988a: 170-1.

⁴⁵⁰ Segons un veí, la gent gran de Lijar explica que alguns agricultors havien tingut una baralla amb els propietaris del molí de farina perquè aquests molien de nit, quan era més incòmode regar.

entre Zahara de la Sierra i Olvera per una fita que es va celebrar el 1544. Les ruïnes eren al peu del Cerro del Calvario, uns centenars de metres al nord de la Serra de Líjar, al marge esquerre de l'Arroyo de Malaspasadas i a prop de la Fuente de la Muela. Actualment, aquesta part del torrent es coneix com l'Arroyo de la Muela, però al segle XVI no es feia aquesta distinció. Les ruïnes de “el Alcaria del Juncal Baxo” o “el Alqueria Vieja” van ser descrites com “un pedregal que dixeron que hera villar, ... que estava detras de una casa de cortijo ... que hera de un vezino ... de Olvera, a catorze o quinze pasos de las espaldas de la dicha casa.”⁴⁵¹ Els fitadors van convertir el munt de pedres en el quart molló del límit entre les jurisdiccions de Zahara i Olvera.

A mitjan segle XVI, la major part de la terra que rodejava les ruïnes del Juncal Bajo era propietat de la família Solana, un llinatge de pagesos benestants de Zahara. Un dels seus membres, Juan Deseoso Solana, va fundar el convent del Carmelo del Juncal el 1606 i va construir l'església de la comunitat a sobre de les restes andalusines. Segons un document de l'any 1653, el creuer de la nova església va substituir el munt de ruïnes com a fita entre els dos municipis.⁴⁵² El registre documental produït pels Solana i pel convent proporciona una informació molt valuosa sobre els espais de conreu de la zona i la seva gestió entre els segles XVI i XVIII.

El 1555, Juan Solana, pare del fundador del convent, va enviduar de la seva primera muller i va fer un inventari de tots els béns que posseïa el matrimoni. Segons aquest document, tenia quatre fanecades de terra de reguiu (2,6 ha) “en la breña de La Muela, del villar de El Juncal Baxo, en el Olivarejo,” una de les quals era una arbreda (0,6 ha). A més, hi posseïa 50 fanecades de terres de secà, tot i que només n'havia obert sis o set (3,8 o 4,5 ha). Solana havia heretat totes aquestes propietats del seu pare, Cristóbal Martín Solana, finat el 1546. Quan va morir Juan Solana el 1581, els seus hereus van fer un inventari dels seus béns i van valorar la finca del Juncal Bajo en 298.000 maravedisos. Aquell any, l'horta estava plantada de perers, pomers, pruners, noguers i *quejigos*.⁴⁵³ A començaments del segle XVII, les terres de reg de la família Solana al Juncal Bajo van esdevenir l'horta conventual de la nova comunitat carmelitana. Un document del 1627 indica que, malgrat que els camps eren al costat de l'Arroyo de Malaspasadas, les hortes del convent es regaven des d'una font que naixia dins les seves

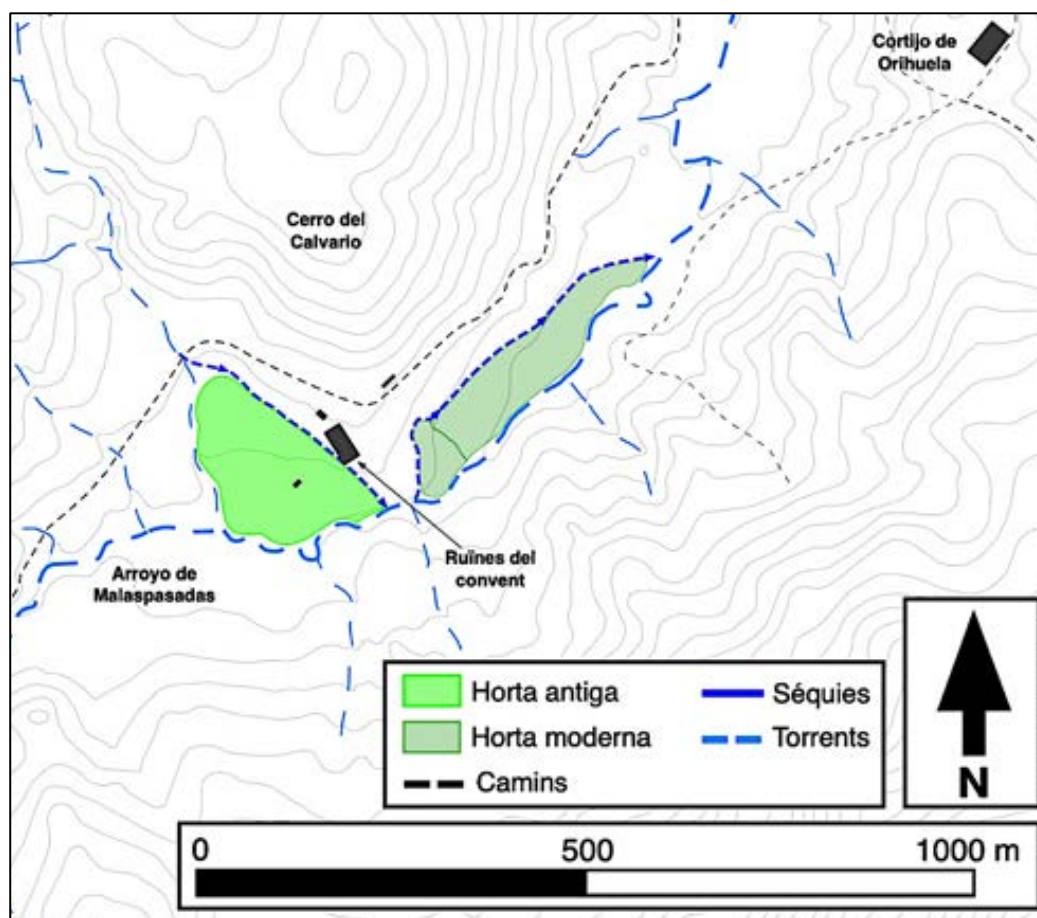
⁴⁵¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.196, D.66, 1544: 8r, 14r i 28r-29r.

⁴⁵² Siles Guerrero 2002: 28.

⁴⁵³ *Ibid.*: 170-1.

terres, a prop del Cerro del Calvario. Durant els segles XVII i XVIII, sota l'administració del convent, el perímetre de l'horta va ser ampliat i es van artigar terres incultes per fer-hi camps de secà nous. Així ho demostra el fet que l'any 1750, l'horta del convent tenia 5 fanecades d'extensió (3,2 ha) i estava rodejada de 21 hectàrees de camps de cereal, 0,2 hectàrees d'oliveres noves i 0,2 de mallols. En aquesta època, s'havien invertit les proporcions entre els cultius de l'horta. El 1555, només 0,6 estaven dedicades al cultiu d'arbres fruiters; ara aquests ocupaven 2,4 ha, mentre que només hi havia 0,8 ha d'hortalisses.⁴⁵⁴

Figura 21- Les hortes del Juncal Bajo a mitjan segle XX

Elaboració pròpia sobre cartografies de CNIG i IECA.

Com es pot veure a la Figura 21, a mitjan segle XX, els camps irrigats adjacents a les ruïnes del convent carmelità, que es podrien haver regat des d'una font al peu del Cerro del Calvario

⁴⁵⁴ Ibid.: 171-2.

mesuraven unes 3 hectàrees, una xifra gairebé idèntica a la de l'horta del convent registrada el 1750. La fotografia aèria del 1956 indica que, en algun moment posterior a mitjan segle XVIII, es va construir un nou espai irrigat de 2,4 ha a l'est del convent que s'haurien regat mitjançant una séquia que prenia l'aigua de l'Arroyo de Malaspasadas. Per tant, les terres de reg del Juncal Bajo van ser ampliades en dues fases. Abans del 1750, el convent va incrementar en un 23 per cent l'espai irrigat des de la font del Cerro del Calvario, fins a les 3,2 ha. Sembla que, amb aquesta modificació, es va arribar al límit de la capacitat de creixement d'aquest sistema, perquè la incorporació de noves terres de reg després del 1750 va implicar la construcció d'un de nou que captava l'aigua d'una altra font, en aquest cas el torrent.

4.3.4.3. La Huerta del Monje

A finals del segle XV, estan documentades les ruïnes d'un altre lloc d'habitació que tampoc va ser esmentat durant el plet del 1518. Estaven situades tres kilòmetres al sud de l'Horta de Lijar, al peu de la serralada homònima, i van ser registrades durant l'amollonament dels termes d'Olvera i Zahara de la Sierra que es va dur a terme el 1494. Com en el cas del Juncal Bajo, les restes van ser convertides en una fita. Segons el document, l'onzè molló era “un uillar de piedra” que estava situat “al camino que ua de Moron a la uilla de Zahara, junto con unos chaparros espesos,” a prop de la Peña Bermeja i de l'horta d'Alphonso Pastor, un veí de Zahara.⁴⁵⁵ Segurament, aquestes estructures estaven associades amb les restes de població andalusina que han estat documentades a la Huerta del Monje, dins el terme municipal d'Algodonales – antigament, Zahara-, al peu del Serra de Lijar. La Huerta del Monje està documentada per primera vegada el 1539, però és probable que els fitadors del 1494 es referissin a aquesta finca en fer menció de l'horta d'Alfonso Pastor.⁴⁵⁶

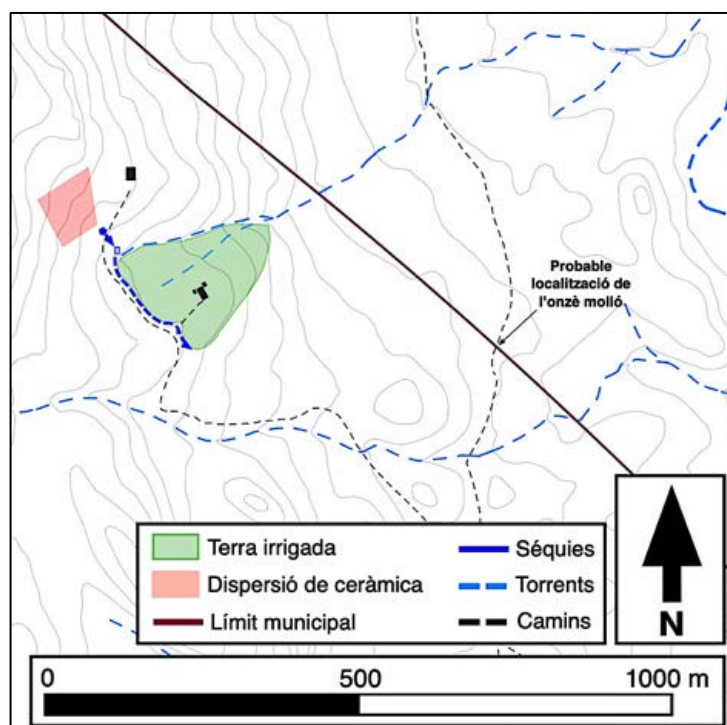
L. Iglesias ha dut a terme recentment prospeccions arqueològiques a la Huerta del Monje i al seu entorn i hi ha identificat estructures semienterrades que podrien ser part d'una antiga alqueria. Segons la proposta d'Iglesias, el poblat andalusí es trobava damunt de l'horta, a 350 metres de la frontera amb Olvera. A mitjan segle XX, l'horta tenia 3 hectàrees de superfície i es

⁴⁵⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.82, D.1-2, 1494: 17r-v.

⁴⁵⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.196, D.66, 1544: 5r, 8r, 12r, 14r, 30v i 31v.

regava des d'una font que es troba immediatament per sota de les ruïnes, mitjançant un safareig d'obra on s'emmagatzemava l'aigua.⁴⁵⁷ Antigament, el poblat estava connectat amb l'Horta de Líjar a través d'una petita carrerada (Figura 22). Els fragments de ceràmica andalusina que Iglesias ha trobat en aquesta zona el porten a datar l'abandonament de l'alqueria entre finals del segle XIII i la primera meitat del XIV, coincidint amb la conquesta cristiana d'Olvera el 1327.⁴⁵⁸

Figura 22- La Huerta del Monje el 1977-83

Elaboració pròpia sobre cartografies de CNIG i IECA.

4.3.4.4. Zaframagón

El Peñón de Zaframagón és un turó rocós de 582 metres d'altura que està situat a l'extrem nord-oest del terme municipal d'Olvera, en la confluència dels rius Guadalporcún i Guadamanil i al costat de la divisòria amb Coripe, que antigament pertanyia a Morón de la Frontera. El topònim apareix en el registre documental per primera vegada a mitjan segle XIII com un dels poblats

⁴⁵⁷ El croquis de la Huerta del Monje que es presenta a la Figura 22 ha estat elaborat a partir dels dibuixos i les indicacions de L. Iglesias (2015: 905-6, 2017: 251).

⁴⁵⁸ Iglesias García 2015: 906, 2017: 251-3.

andalusins d'aquesta regió que van retre homenatge a Ferran III de Castella, segons la *Primera Crónica General*.⁴⁵⁹ El significat del topònim és desconegut. Està format pel lexema àrab *şajra* –que, com s'ha dit abans, vol dir “penya” o “penya fortificada”- i una paraula de possible origen prearàbic, tot i que no hi ha una opinió consensuada referent a això.⁴⁶⁰

El 1518, quatre testimonis van declarar que havien vist restes de població i de pràctiques agràries antigues a prop del turó. Sebastián García i Hernando de Valderrama van ser els únics a descriure les ruïnes de la fortificació de Zaframagón. Segons Valderrama, hi havia “un castillo, derrocadas las paredes, e otros hedeñios de poblaçion.”⁴⁶¹ A prop del poblat, també hi havia “unas señales de un molino de moler pan, e haças de tierras con sus lindasos.”⁴⁶² A més del molí hidràulic i dels senyals d'agricultura que rodejaven el poblat, alguns testimonis van explicar que hi havien trobat parts d'arreu antics. Alonso de Medina declarà que, “un onbre que se desia Diego Barroso, que es difunto, andando por el dicho termino, hallo debaxo de un edefiçio de ladrillos seys rejas de arar la tierra las quales este testigo vido en su poder, que heran muy gastadas.”⁴⁶³ Sebastián García va dir que les relles eren de ferro i que havien estat trobades en un sot, en “un edefiçio antiguo que se dize Çaframogron.”⁴⁶⁴

Els testimonis del 1518 ofereixen poca informació sobre la localització del poblat de Zaframagón. L. Iglesias ha dut a terme prospeccions arqueològiques al turó i ha trobat restes disperses de ceràmica andalusina al cim de la penya, però no hi ha observat restes d'estructures defensives o d'habitació. Aproximadament, ha datat l'abandonament del jaciment en la segona meitat del segle XIII, coincidint amb la conquesta castellana de Morón de la Frontera el 1240 i la revolta dels mudèjars andalusos del 1264-6.⁴⁶⁵

⁴⁵⁹ Menéndez Pidal 1906: 140.

⁴⁶⁰ Iglesias García 2017: 37.

⁴⁶¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 161v.

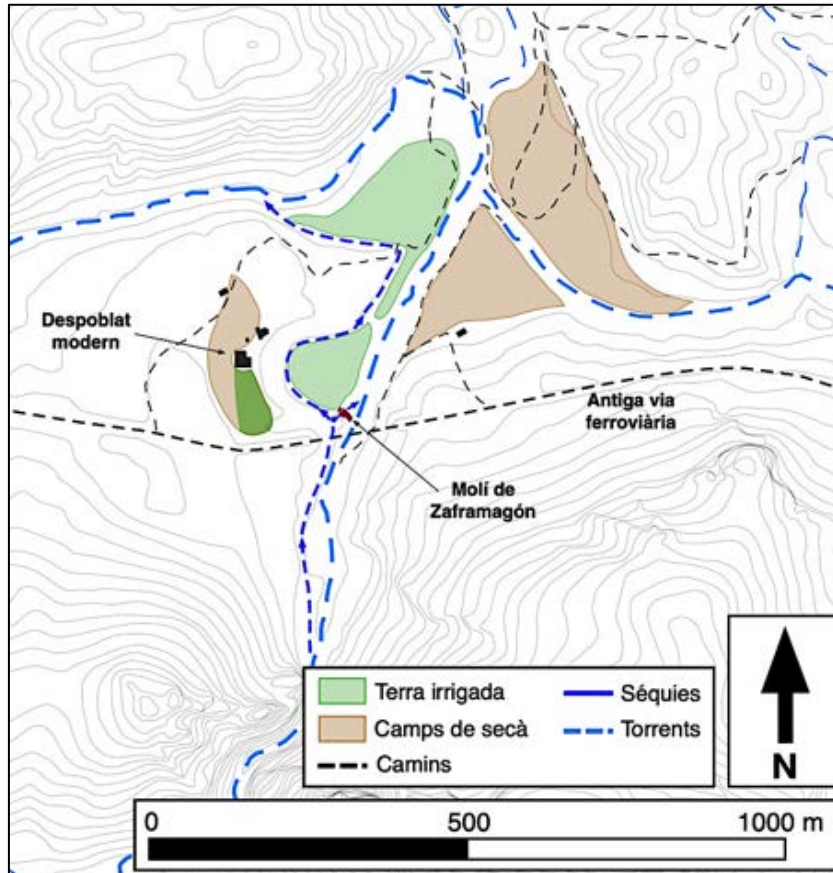
⁴⁶² *Ibíd.*: 161v. També, *Ibíd.*: 209v i 219v.

⁴⁶³ *Ibíd.*: 219v.

⁴⁶⁴ *Ibíd.*: 90r.

⁴⁶⁵ Iglesias García 2015: 713, 2017: 38-9.

Figura 23- El molí de Zaframagón i el seu despoblat a mitjan segle XX

Elaboració pròpia sobre cartografies de CNIG i IECA.

Per a la majoria de testimonis del 1518, l'element més característic del poblat de Zaframagón era el seu molí de farina. Cap d'ells va especificar de quin tipus de molí es tractava, però el més segur és que fos hidràulic.⁴⁶⁶ En l'actualitat, hi ha les ruïnes d'un molí hidràulic al marge esquerre del riu Guadalporcún, mig kilòmetre al nord de la penya (Imatge 20). L'estructura es troba sota un pont de la via ferroviària inacabada que havia de connectar Jerez de la Frontera amb Almargen i és dins el terme municipal de Coripe. L'edifici està parcialment cobert per la sorra que ha arrossegat el Guadalporcún, però encara es distingeix part de la infraestructura hidràulica (Figura 23). El molí tenia una roda horitzontal i desaguava directament al riu. Prenia l'aigua mitjançant un assut, que ha desaparegut, i la conduïa fins al cup del molí amb una séquia picada en la roca que recorria el marge esquerre del Guadalporcún. Després d'omplir el cup, el

⁴⁶⁶ Com s'ha comentat anteriorment, els testimonis del 1518 feien servir "molino de pan" per a referir-se als molins hidràulics del riu Guadalporcún.

mateix canal portava l'aigua al nord per regar els camps pròxims, on hi havia fins a 3,7 hectàrees de terra irrigada. L'organització d'aquest sistema hidràulic és relativament semblant al del Molino de la Tajea de Valparaíso. En ambdós casos, el molí es troba per sota de la séquia principal i damunt de camps irrigats i desaguava directament al riu. Això vol dir que els horts jussans no es podien beneficiar de l'aigua que sortia del carcabà mentre funcionava el giny i, per tant, les operacions de mòlta i d'irrigació eren incompatibles i s'havien de fer de forma alternativa.

Imatge 20- Les ruïnes del molí de Zaframagón

Per sobre del molí de Zaframagón, hi ha les ruïnes d'un despoblat modern (Imatge 21). El llogarret està situat en una plana quinze metres per sobre dels camps on es troba el molí i es compon de quatre edificis de diferents mides. En la fotografia aèria del 1956 s'aprecia que les diverses estructures del despoblat estaven disposades al voltant d'un camp d'1,5 hectàrees. Sembla que la major part d'aquesta parcel·la estava dedicada a l'agricultura de secà, excepte una feixa de mitja hectàrea al costat de l'edifici més gran del llogarret, que podria haver estat un hort o un petit ordiar. A l'altra banda del Guadalporcún, a l'enforcall amb el Guadamanil, hi havia altres camps de secà. Actualment, tota la terra que rodeja al molí és erma i es fa servir per pasturar bestiam boví i oviceprí.

Situar les ruïnes descrites el 1518 a l'àrea del despoblat del molí de Zaframagón és, a hores d'ara, l'opció més raonable, però aquesta proposta té fissures importants. En primer lloc, el molí de Zaframagón es troba dins el terme municipal de Coripe que, antigament, pertanyia a Morón. És dubtós que els interrogadors estiguessin interessats a recollir informació sobre un poblat andalusí que es trobava fora dels límits d'Olvera i que, per tant, no hauria afectat al desenllaç del plet. En segon lloc, els testimonis de principis del segle XVI no van fer referència en cap moment al riu Guadalporcún –o al Guadamanil- quan descriuen el molí, de manera que no s'ha de descartar que aquest hagués captat l'aigua d'una altra font. També s'ha de tenir present la possibilitat que, com en altres casos que s'han comentat, l'assentament de Zaframagón es compongués de diversos nuclis que estiguessin a una certa distància els uns dels altres.

Imatge 21- El despoblat modern de Zaframagón

4.3.4.5. El Aduar

El topònim El Aduar o El Aduara deriva de la paraula aràbiga andalusina *al-Adwār*, que pot ser traduïda com “les cases.”⁴⁶⁷ Juan López Vasco va ser l'únic testimoni que va fer al·lusió a aquest

⁴⁶⁷ Pocklington 2016: 236. Sobre el terme “aduar,” A. J. Martín Castellanos explica que, abans de la colonització europea dels segles XIX i XX, “el hàbitat rural magrebí [estaba] constituïdo por núcleos solitarios de unas pocas viviendas, dispersos en el paisaje, en los que habitan originariamente los grupos familiares extensos, presididos por el abuelo (*‘ā’ilas*); estos núcleos son las *maštas* o *dwārs* (aduares) y que pasan a ser simplemente una pequeña concentración de unas pocas casas tradicionales que cuentan con las dependencias de la numerosa prole del abuelo, establo granero, algún almacén para las herramientas escasas y una porción de tierra, cuyo eje central es el lugar donde se guardan los restos del que inició la saga familiar (*qubba*)” (Martín Castellanos 1993-1994: 152).

antic nucli de població. El va descriure com “un lugar despoblado que se dise El Aduara, en el qual esta una fuente e un rosal, en el qual esta una media torre, e los çimientos del dicho lugar paresçen solamente, e la torre sera en altura de veynte e çinco palmos (5,2 metres).”⁴⁶⁸ La terra del voltant era plana i apta per a ser llaurada, i hi havia restes d’antics camps de conreu i arbres fruiters, sobretot cirerers i figueres.⁴⁶⁹

No ha estat possible determinar la localització exacta de l’Aduar. Segons López Vasco, es trobava dins el districte de Lijar, “en el pago que dizen la Breña del Çerezo,” però aquest topònim no es tornà a fer servir mai més després del 1518 en el registre documental consultat. L’única informació disponible sobre la Breña del Cerezo és que es trobava a prop dels Campos de Lijar, de Los Cinco Pies i de La Angostura del Adelfoso.⁴⁷⁰ D’això només es pot deduir que la Breña del Cerezo es trobava en el sector sud-oest del municipi, entre la Serralada de Lijar i Arroyo Alfonso. Per contra, el nom aràbic del despoblat andalusí es va emprar amb relativa freqüència durant l’Època Moderna per designar un dels *cortijos* que posseïa el duc d’Osuna a Olvera. El 1570, els Téllez Girón tenien una finca coneguda com el Cortijo del Aduar o de la Angostura de Cabañas, de 76 fanecades (48,6 ha), que formava part del districte de Cabañas i afrontava amb el Cortijo de la Fuente Saborido.⁴⁷¹ Va ser registrat de nou a principis del segle XVII, però amb el nom de Cortijo de los Cinco Pies de Chahara, “que se dize de Aduar;” i en dues ocasions al segle XVIII –com el Cortijo del Aduar y Cinco Pies el 1730, i el Cortijo del Aduar y Cinco Pies vers el 1781, quan encara afrontava amb el Cortijo Fuente de Saborido.⁴⁷²

No ens consta que actualment hi hagi cap *cortijo* a Olvera que porti el nom de l’Aduar, però sí que existeix un Cortijo de Saborido, que es troba en l’extrem sud del terme municipal, 750 metres a l’oest d’Arroyo Alfonso. Segurament, aquesta finca moderna sigui el Cortijo de la Fuente Saborido que està documentat ja el 1570 i que afrontava amb el de l’Aduar. Per tant,

⁴⁶⁸ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 100r.

⁴⁶⁹ *Ibid.*: 100r i 185v.

⁴⁷⁰ Alguns testimonis fins i tot consideraven que els quatre formaven una sola partida (*Ibid.*: 161v).

⁴⁷¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 594v-5r. Els administradors de la hisenda senyorial van incloure el Cortijo del Aduar en el districte de Cabañas, malgrat que els testimonis consideraven que pertanyia a Lijar. És possible que ho fessin per simplificar la seva gestió perquè, malgrat trobar-se a l’altra banda d’Arroyo Alfonso, era molt més a prop dels *cortijos* de Cabañas que no pas dels de Lijar.

⁴⁷² AHN, Nobleza, Osuna, C.38, D.1, ca. 1600-20: 65v; AHN, Nobleza, Osuna, C.1523, D.50, 1730: 84v-5r; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 17v-8r. No s’ha de confondre aquesta propietat amb el Cortijo de los Cinco Pies de Lijar, que està documentat amb el nom del Cortijo del Puerto o de los Cinco Pies a finals del segle XVIII (AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 594r; AHN, Nobleza, Osuna, C.38, D.1, ca. 1600-20: 67v; AHN, Nobleza, Osuna, C.1523, D.50, 1730: 87r; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 23r-v). La confusió dels dos topònims podria haver-se originat a principis del segle XVI, o fins i tot abans, a causa de les dificultats que tenien els veïns per distingir les diferents partides del districte de Lijar (AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 100r).

aquest es trobaria a prop de la ubicació de l'actual Cortijo de los Pinales, que és 850 metres al nord-oest del del Saborido i a una distància similar del Cortijo de Vivas. Aquesta proposta ve reforçada per les dades recollides pels oficials de la Mesta durant la visita de les carrerades d'Olvera del 1689. Aquell any, van inspeccionar un camí que connectava les Breñuelas de Vivas amb el Cortijo Fuente Saborido i travessava les terres del Cortijo del Aduar.⁴⁷³ Malgrat tot, no ha estat possible dur a terme prospeccions arqueològiques a la zona que permetin confirmar la ubicació del jaciment.

4.3.5. Guadamanil

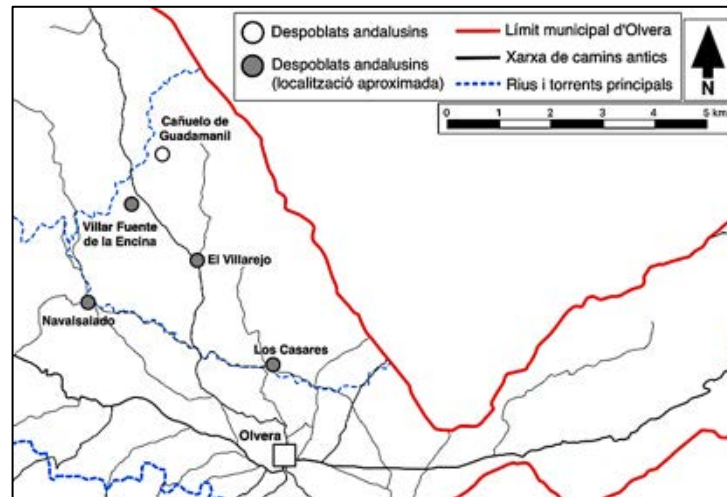
El districte de Guadamanil és el sector més septentrional del terme municipal d'Olvera i comprèn les terres situades al nord de l'Arroyo del Salado. L'àrea és travessada d'est a oest pel riu Guadamanil, que s'uneix al Guadalporcún a prop de Zaframagón. A l'extrem sud-est del districte hi ha la Sierra de las Harinas, que arriba als 797 metres d'altitud i marca el límit amb el terme municipal de Pruna. Guadamanil és el sector d'Olvera que menys apareix en la documentació dels segles XVI, XVII i XVIII, i sembla que tradicionalment ha estat caracteritzat per una densitat demogràfica baixa.⁴⁷⁴ El 1570, els administradors de la hisenda ducal van registrar només dos *cortijos* dels Téllez Girón en tot el sector. A principis del segle XVII, el número havia passat a ser de quatre *cortijos*, els quals sumaven 339 fanecades de terra (217 ha). Ambdues xifres es van mantenir estables al llarg dels segles XVII i XVIII.⁴⁷⁵ Guadamanil és també el districte on menys despoblats d'època andalusina hi havia, segons els testimonis del 1518. Al llarg dels interrogatoris, només es van registrar cinc nuclis de població antiga en aquesta zona, quatre dels quals eren molt petits (Figura 24).

⁴⁷³ AHN, Diversos, Mesta, 655, Exp.7, 1644-89: 17.

⁴⁷⁴ Amb només 176 habitants, el districte de Lijar era un dels menys poblats d'Olvera als anys 1940 (Suárez Japón i Ramos Santana 1982: 89).

⁴⁷⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 599r; AHN, Nobleza, Osuna, C.38, D.1, 1600-20: 68r-v; AHN, Nobleza, Osuna, C.1523, D.50, 1730: 88r-v; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 25v-26v.

Figura 24- Els despoblats andalusins de Guadamanil

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

4.3.5.1. El Cañuelo de Guadamanil

L'assentament del Cañuelo de Guadamanil era el nucli de població més important de tot el nord del terme municipal d'Olvera. Juan López Vasco el va descriure com un "lugar despoblado que no tiene syno los çimientos, el qual es muy grande e esta sytuado al canto de una fuente grande, que se dize el Cañuelo."⁴⁷⁶ La font, que encara és coneguda com El Cañuelo, era l'element més característic del poblat i el que més testimonis recordaven. Les seves aigües havien estat canalitzades mitjançant diverses séquies per regar "unas vegas que estan çerca del rio."⁴⁷⁷ Sebastián García va explicar que, sota la font, hi havia "tierras muy buenas de yslas, con sus lindasos que apartan haça de haça, e que va por medio una açequia que sale de la dicha fuente, por la qual açequia agora se riegan las dichas tierras."⁴⁷⁸ Aquesta és l'única referència explícita que apareix en tot l'interrogatori a la reutilització d'infraestructures hidràuliques andalusines per part dels colons cristians. Sembla que la qualitat del sòl i l'abundant cabal del Cañuelo van despertar l'interès dels castellans, els quals van optar per mantenir operatiu el sistema hidràulic andalusí.

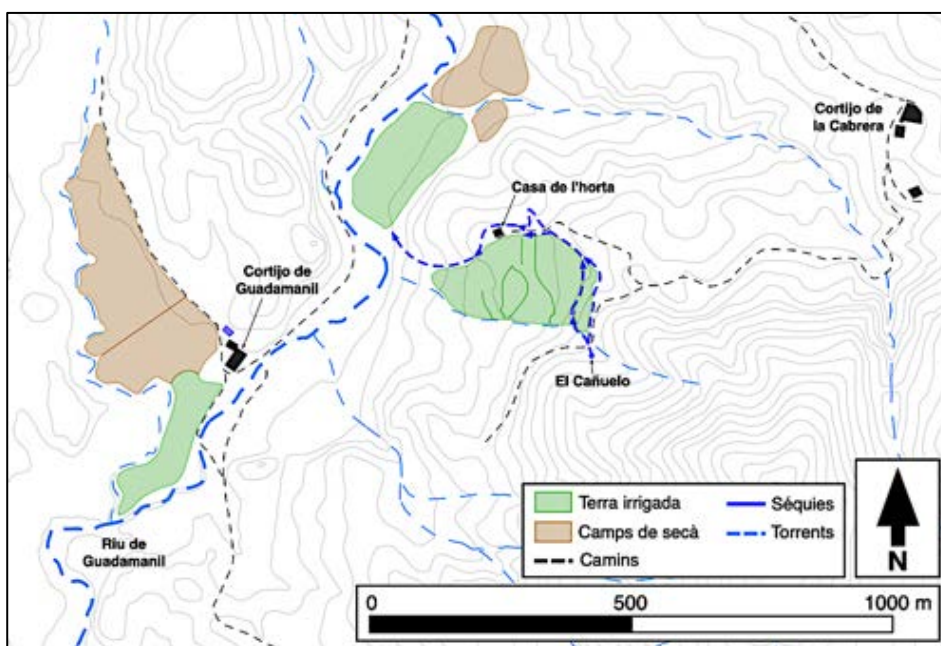
⁴⁷⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 100v.

⁴⁷⁷ *Ibid.*

⁴⁷⁸ *Ibid.*: 113r.

El fet que el 1518 Sebastián García digués que les terres de Guadamanil eren “de yslas” és significatiu. Durant l’Edat Mitjana, el terme llatí *insula* era emprat per designar terrenys que es trobaven a prop de cursos d’aigua i s’inundaven de manera més o menys regular. Les aportacions de nutrients i humitat per part dels rius feia que aquestes terres fossin particularment productives sense necessitat d’haver de recórrer a la construcció d’infraestructures hidràuliques gaire complexes o a altres inversions pesants d’energia.⁴⁷⁹ Sembla que aquest tipus de peces de terra inundables aptes per al conreu eren relativament abundants en el tram del riu Guadamanil més pròxim al Cañuelo. Els fitadors que van delimitar els termes de Pruna i Olvera el 1494, per exemple, van apuntar que havien col·locat un molló “en la Ysla, junto con una palma, cerca del Rio de Guadamanil,” menys de dos kilòmetres al nord-est del despoblat.⁴⁸⁰

Figura 24- El Cañuelo de Guadamanil a mitjan segle XX

Elaboració pròpia sobre cartografies de CNIG i IECA.

El Cañuelo està situat en l’extrem nord de la Sierra de las Harinas, al Cerro de la Huerta, a 390 metres sobre el nivell del mar (Figura 25). Sota la font, al mig del vessant, es trobaven les feixes de l’horta del Cañuelo, d’unes 4,5 hectàrees de superfície. Tres-cents metres al nord de l’aiguaneix, fora de l’espai irrigat, hi havia la casa de la família d’agricultors que hi treballava.

⁴⁷⁹ Sobre les *insulae* medievals, vegeu Martí 1988b.

⁴⁸⁰ AHN, Noblesa, Osuna, C.82, D.1-2, 1494: 14r.

L'horta es regava mitjançant un safareig que s'omplia des del Cañuelo i que hauria servit per a irrigar 4,1 hectàrees. Damunt el safareig hi havia una terrassa de 0,4 ha que es regava directament des de la font, mitjançant una séquia que s'unia posteriorment al canal que sortia del safareig. Després de regar l'horta, la séquia passava per darrere de la casa i baixava cap al riu. Segons un veí d'Olvera que es va criar a El Cañuelo, sota la casa hi havia dues o tres hectàrees de reg. Després, un canal travessava el riu per anar a omplir el safareig d'un dels *cortijos* de Guadamanil, des d'on es regaven dues hectàrees de terra addicionals que estaven situades en la confluència entre el riu i l'Arroyo de Cartegana. En l'actualitat, el Cerro de la Huerta ha estat convertit en una reserva de caça closa i la major part dels camps, la casa de l'horta i el *cortijo* es troben abandonats (Imatge 22).

Imatge 22- L'horta abandonada del Cañuelo i les ruïnes de la casa

L'Horta del Cañuelo està documentada per primera vegada amb el nom de Huerta de Guadamanil als anys 1570, quan un veí va intentar rompre terra al costat de la finca sense l'autorització del consell d'Olvera. No obstant això, llavors ja feia molts anys que l'horta estava en funcionament, perquè un dels testimonis que van participar en el plet sobre l'artiga dels anys 1570 va declarar que abans havia estat del seu pare, que ja era mort.⁴⁸¹ Sembla que no va ser mai propietat dels Téllez Girón, ja que no apareix registrada en cap dels inventaris de béns

⁴⁸¹ ARCHGR, Pleitos, C.701, P.4, 1575: 12r-v. Vegeu també Ibid.: 7v-8v, 11r-v i 13r-v.

d'aquesta família. Al segle XX, El Cañuelo pertanyia al Cortijo de la Cabrera, que està documentat per primera vegada a finals del segle XVIII i que no era un dels *cortijos* del duc d'Osuna, sinó que el posseïa un particular.⁴⁸²

4.3.5.2. El Alcachofalejo

Juan López Vasco va ser l'únic testimoni que va incloure el *pago* de l'Alcachofalejo en la nòmina de districtes i partides d'Olvera on hi havia hagut població anterior.⁴⁸³ El declarant va explicar que, en la segona meitat del segle XV, havia vist dos petits despoblats en aquesta zona, però que llavors només en quedaven els fonaments. L'un era conegut com El Villarejo, i l'altre, com El Villar de la Fuente del Encina, i eren a prop l'un de l'altre. L'única indicació que ofereix sobre la seva localització és que les ruïnes de Fuente del Encina eren “en el dicho pago, del cabo de abaxo, junto con el monte, en lo llano donde agora se syembra.”⁴⁸⁴ Tampoc va fer al·lusió a la presència d'antics camps de conreu o altres traces d'activitat agrícola al voltant dels poblats.

El topònim El Alcachofalejo està documentat per primera vegada el 1494, quan es va construir una fita per marcar el límit jurisdiccional entre Olvera i Pruna al “Buhedillo del Alcachofalejo.” Segons les indicacions dels fitadors, la fita hauria estat emplaçada 1,5 kilòmetres al nord-est del Cañuelo de Guadamanil, entre el riu i el turó de La Cabrera.⁴⁸⁵ El 1689, els oficials de la Mesta van registrar un Puerto del Alcachofalejo, per on passava la carrerada que connectava la Fuente de Conejos amb Guadamanil i Morón de la Frontera. El camí travessava les terres de La Fábrica i del Cortijo de la Fuente de la Encina, on segurament es trobaven les ruïnes d'un dels dos despoblats documentats el 1518.⁴⁸⁶ Aquest *cortijo* de 93 fanecades de terres llauradisses (59,5 ha) era una de les finques que el duc d'Osuna posseïa al districte de Guadamanil entre mitjan segle XVI i finals del XVIII.⁴⁸⁷ Segons el llistat de *cortijos* dels anys 1780, el Cortijo de Guadamanil y la Fuente de la Encina afrontava amb La Capellanía

⁴⁸² AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 26r.

⁴⁸³ El topònim també apareix transcrit amb les formes “Arcachofalejo” i “Alcarchofero.”

⁴⁸⁴ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 100v.

⁴⁸⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.82, D.1-2, 1494: 14r.

⁴⁸⁶ AHN, Diversos, Mesta, 655, Exp.7, 1644-89: 104-5.

⁴⁸⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 599r; AHN, Nobleza, Osuna, C.38, D.1, 1600-20: 68r; AHN, Nobleza, Osuna, C.1523, D.50, 1730: 88v; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 26r-v.

de la Catalana al sud, amb el riu a l'oest, i amb la carrerada que travessa el districte al nord.⁴⁸⁸ Aquestes afrontacions permeten situar la propietat en el paisatge actual, poc més d'un kilòmetre al sud-oest del Cañuelo, en el triangle que formen el Cortijo de la Catalana, el riu Guadamanil i la carrerada que va de Morón a Olvera. És versemblant que els camps de cereal del *cortijo*, que són a tocar de la riba esquerra del Guadamanil, siguin les terres on es trobava El Villar de la Fuente del Encina, “junto con el monte, en lo llano donde agora se syembra.”⁴⁸⁹ La localització del Villarejo és més difícil de precisar. La declaració de Juan López Vasco suggereix que era a prop de l'anterior, però més amunt, a certa distància del riu. De manera provisional, es pot plantejar la possibilitat que es trobés al Puerto del Alcachofalejo, a prop de les terres de La Fábrica, gairebé dos kilòmetres al sud-est del Cortijo de la Fuente de la Encina. D'aquest pas de muntanya –a 428 metres sobre el nivell del mar-, sortia un camí que anava al Cortijo de la Cabrera i al Cañuelo de Guadamanil.

4.3.5.3. Navalsalado

Uns pocs testimonis van indicar que hi havia les ruïnes d'un altre poblat antic a la Nava del Salado, però no en van oferir detalls.⁴⁹⁰ La Nava del Salado, o Navalsalado, és una àmplia plana fluvial que es troba un kilòmetre a l'oest del Cortijo de la Fuente de la Encina, a l'enforcall entre els rius Salado i Guadamanil. A mitjan segle XVI, bona part de les terres de cereal de Navalsalado eren propietat del duc d'Osuna. El 1570, està documentat per primera vegada el Cortijo de la Nava el Salado, que tenia 78,1 hectàrees de superfície. El fet que la finca fos travessada pel riu Guadamanil i diversos torrents menors indica que estava formada precisament per les terres que envolten la confluència del Guadamanil i el Salado, les quals devien acumular molta humitat.⁴⁹¹ És possible que la localització del *cortijo* ducal coincidís amb la del poblat andalusí, ja que diversos testimonis van destacar que hi havia abundants restes d'antics camps de conreu al seu voltant.⁴⁹²

⁴⁸⁸ AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 26r-v.

⁴⁸⁹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 100v.

⁴⁹⁰ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 99v, 100v i 161v. També es fa referència a aquesta partida en els folis 113r, 216r i 223r, però no a les ruïnes.

⁴⁹¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 592v; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 25v-6r.

⁴⁹² AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 113r, 161v i 223r.

A l'Època Moderna, Navalsalado era el pas més important que comunicava la part nord del terme municipal d'Olvera amb la vila i els altres districtes, ja que connectava la Sierra de las Harinas i la Dehesilla de Guadamanil amb la devesa bouera del consell i amb les hortes de Líjar, a través de Navalagrulla. La preocupació del consell municipal i d'altres institucions per mantenir en bon estat les carrerades en aquesta àrea fa palesa la importància que Navalsalado tenia per al desplaçament del bestiar dins el terme d'Olvera. El 1540, durant la reforma del repartiment d'artigues de mitjan segle XVI, els oficials designats pel comte d'Ureña van fer referència a la "Pasada de Navalsalado a Navalagrulla," on s'havia de deixar un espai lliure de conreus suficient perquè hi passessin ramats de vaques i ovelles.⁴⁹³ Igualment, el 1689, els visitadors de la Mesta van decretar l'expropiació d'una certa quantitat de terres de conreu en aquesta zona amb l'objectiu de compensar la crescuda del nivell del riu Salado i garantir que la carrerada fes 17 vares d'ample.⁴⁹⁴

4.3.5.4. Los Casares

Només Juan López Vasco recordava haver vist les restes de "otro lugar despoblado que no tiene syno los çimientos, el qual se dize Los Casares, que esta junto con El Salado," en la partida de La Cabeça de las Haldas de la Harina.⁴⁹⁵ La manca d'informació addicional fa molt difícil situar aquest jaciment; especialment perquè cap dels dos topònims que va emprar López Vasco va ser utilitzat de nou en la documentació consultada. És versemblant que el nom "La Cabeça de las Haldas de la Harina" fes referència als contraforts meridionals de la Sierra de las Harinas, que acaben a la riba nord del riu Salado, ja que la part septentrional de la serralada formava part de les partides de Guadamanil i de l'Alcachofalejo, de les quals s'ha parlat abans. L'assentament andalusí de Los Casares podria haver estat ubicat a prop de la Huerta del Salado, l'únic espai irrigat important documentat en aquesta zona, amb unes 4 hectàrees de superfície. Però, a hores d'ara, no hi ha indicis suficients per afirmar-ho.

⁴⁹³ AHN, Nobleza, Osuna, C.1508, D.1, 1540: 6v.

⁴⁹⁴ AHN, Diversos, Mesta, 655, Exp.7, 1644-89: 101-3.

⁴⁹⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 100v.

4.4. Un paisatge mutilat: la xarxa d'assentaments andalusins d'Olvera

L'anàlisi del registre documental del segle XVI, combinat amb l'estudi del paisatge agrari modern, ha permès identificar i localitzar entre 29 i 32 antics nuclis de població andalusina en el terme municipal d'Olvera, incloent-hi la vila. A la Figura 4 estan representats els 28 assentaments que han estat ubicats –en alguns casos només de forma aproximada- en el paisatge actual. No ha estat possible localitzar, per exemple, els dos despoblats menors de Cabañas ni el nucli de població pròxim a Arroyo Bermejo que van ser descrits per Juan López Vasco el 1518 i han estat exclosos del mapa.⁴⁹⁶ La trentena d'assentaments identificats suposa un increment considerable de la nòmina de jaciments andalusins del terme municipal d'Olvera coneguts fins al moment. Les investigacions més recents realitzades en aquesta zona, dutes a terme per L. Iglesias, hi havien registrat sis antics nuclis de població musulmana: la vila d'Olvera, els castells d'Ayamonte i Guarino, les penyes de Zaframagón i Zafrapardal, i la Huerta del Monje, en el terme d'Algodonales.⁴⁹⁷

Les dades aportades per la documentació generada pels colons als segles XV i XVI demostra que la xarxa d'assentaments andalusins d'Olvera era molt més densa del que fins ara es pensava. Aquesta descoberta ofereix la possibilitat de començar a dibuixar un mapa dels poblats abandonats pels musulmans de la regió entre mitjan segle XIII i principis del XV i a conèixer com eren els seus espais d'habitació i de treball i com organitzaven les tasques destinades a la reproducció de la comunitat. No obstant això, s'ha de tenir present quins són els límits de la informació que les fonts documentals consultades poden proporcionar.

Els interrogatoris dels testimonis presentats per Juan Téllez Girón al judici d'Alcalá la Real del 1518 han estat la principal font emprada per estudiar la distribució de la població andalusina d'Olvera abans de la conquesta, com hem vist en les pàgines anteriors. L'objectiu del comte era demostrar que els veïns de la vila no havien realitzat artigues després de la signatura del darrer acord amb el bisbat de Màlaga als anys 1480, ja que tota la terra rompuda amb posterioritat a aquest pacte estava subjecta al pagament del delme a la seu malaguenya. Per

⁴⁹⁶ *Ibid.*: 100r.

⁴⁹⁷ Iglesias García 2015, 2017.

tant, és lògic suposar que els administradors del comte haurien seleccionat com a testimonis individus que estiguessin disposats a declarar que tota la terra d'Olvera que es llaurava el 1518 havia estat treballada antigament pels andalusins de la zona. No obstant això, i al marge de la possible inclusió puntual d'exageracions, hi ha molts motius per a confiar en la veracitat de les seves declaracions. En aquest sentit, cal destacar l'alt grau de coincidència entre les diferents descripcions que els testimonis –tant cristians vells com andalusins- van fer dels despoblats, malgrat que el coneixement que els declarants tenien de les partides d'Olvera variava en funció de la seva edat i estatus social, de quan van visitar la vila i de si eren indígenes o colons. També és significatiu que el comte i els seus administradors tinguessin dubtes sobre quin seria el resultat dels interrogatoris, malgrat que s'havien encarregat de seleccionar un a un els seixanta-tres individus que van ser interrogats. Una carta anònima escrita poc abans del judici per un representant del comte i dirigida al mateix Juan Téllez Girón suggereix que aquests no controlaven totalment les declaracions dels seus testimonis. Després d'informar el seu senyor sobre l'evolució del litigi, el remitent va concloure que “queda agora de ver si los testigos examynados por parte de vuestra señoria ilustrisima dicen de todos los termynos ... que oviesen sido labrados y que lo an oydo a quien lo vio, o si dexan de dezir de alguno.”⁴⁹⁸ Per tant, en cap cas el comte d'Ureña disposava d'un control absolut sobre la informació que els testimonis proporcionaven al tribunal d'Alcalá la Real.

Una altra limitació que s'ha de tenir present és el fet que el llistat de despoblats i d'antigues zones de conreu presentat pels testimonis del 1518 no és el resultat d'una prospecció exhaustiva del terme d'Olvera amb l'objectiu de trobar tots els assentaments abandonats pels indígenes. Els individus interrogats coneixien més o menys jaciments en funció de la relació més o menys quotidiana que tenien amb el territori i amb la gent que l'habitava. En conseqüència, la informació de què disposaven estava condicionada per l'època i les condicions en què van visitar la vila o hi van residir, les persones amb les quals van parlar sobre aquesta qüestió i, sobretot, per quines parts del terme transitaven amb major freqüència. En moltes ocasions, els testimonis havien vist determinades ruïnes perquè eren a prop del camí que seguien o perquè es trobaven als camps de conreu que treballaven. Per tant, és molt difícil determinar si la major concentració de despoblats en determinades zones del terme respon a la distribució real

⁴⁹⁸ AHN, Nobleza, Osuna, C.65, D.1, s. d.: 329r.

abans de la conquesta, o si és fruit d'una major activitat dels colons en aquestes àrees, que hauria afavorit la troballa de restes antigues en uns espais determinats. Com es pot apreciar a la Figura 4, la majoria de nuclis de població andalusina coneguts es troben a tocar de les principals vies de comunicació registrades el 1873 i molt a prop de les partides agrícoles més rellevants de l'Olvera de principis del segle XVI –Vallehermoso, LÍjar, Eras Viejas i Cabañas i la vall del Guadamanil. D'una banda, això indica que els colons van fer servir els mateixos camps, les mateixes fonts d'aigua i, com a mínim en part, els mateixos camins que la població indígena. Però, d'altra banda, també és d'esperar que els colonitzadors trobessin més restes de població antiga a les zones on la seva activitat agrícola va ser més intensa i primerenca, i a prop dels camins i de les carrerades que feien servir per desplaçar-se, independentment de si eren nous o havien estat utilitzats pels andalusins.⁴⁹⁹

Segons les dades extretes de la documentació dels segles XV i XVI, la densitat de la xarxa d'assentaments andalusins d'Olvera era d'un nucli de població cada 6,2 km². Això representa un increment notable respecte de la tradicional imatge d'un paisatge pràcticament buit, però és probable que hi hagués encara més despoblats que els documentats fins ara. Els estudis que s'han dut a terme sobre les pautes d'assentament en altres regions d'al-Àndalus demostren que els pagesos andalusins tendien habitualment a generar xarxes d'assentaments denses; i no només a prop dels centres urbans, sinó que també en àrees rurals i muntanyoses. E. Sitjes, per exemple, ha calculat que hi havia 172 alqueries i rafals en el terme de Manacor (Mallorca) abans de la conquesta cristiana del segle XIII, amb una densitat d'un poblat cada 1,9 km².⁵⁰⁰ Si la xarxa de població d'Olvera hagués estat tan densa com la de Manacor, el nombre d'assentaments dins el terme municipal ranejaria a la centena. Amb això no es vol dir, però, que la densitat del poblament andalusí fos idèntica a totes les regions. De fet, fa l'efecte que la distribució de la població andalusina tendia a ser més densa a les illes Balears que a certes àrees del centre de la península Ibèrica, com l'actual província d'Albacete.⁵⁰¹ L'objectiu d'aquest

⁴⁹⁹ En un article relativament recent, G. García-Contreras, L. Martínez i S. Villar van assenyalar que malgrat que “una lectura atenta a todos los tipos de información escrita supone un primer muestreo de yacimientos que deben tenerse en cuenta a la hora de planificar el estudio de cualquier área,” això no vol dir que els assentaments registrats a la documentació escrita “no son todos los yacimientos que existieron ni que encontraremos, ni debemos pretender que los resultados del estudio del territorio coincidan uno a uno con los lugares que nos mencionan los textos” (2012: 171).

⁵⁰⁰ Sitjes 2010: 70.

⁵⁰¹ H. Kirchner ha identificat 131 assentaments andalusins a l'illa d'Eivissa, amb una densitat mínima d'un assentament cada 4,4 km² (2002). En canvi, P. Jiménez Castillo i J.L. Simón García han trobat uns 90 llocs d'habitació entre Albacete i Caudete (Albacete), amb una densitat mitjana aproximada d'un assentament cada 39,7 km² (2017: 220).

càlcul no és altre que fer palès que la trentena de despoblats identificats fins al moment podria ser només una fracció de tots els que hi havia abans de la conquesta.

El buidatge de la terra que rodeja Olvera començà molt abans de la seva captura per Alfons XI. És molt probable que el paisatge que es va trobar la host reial el 1327 tingués poc o res a veure amb el que hauria vist un viatger l'any 1200, abans de les conquestes de Ferran III i de la revolta mudèjar del 1264. S'ha de ser prudent a l'hora d'extreure conclusions sobre com s'havia organitzat la població andalusina d'aquesta àrea a partir de la documentació colonial. Els textos que han estat analitzats al llarg de la secció precedent no són un reflex fidel dels espais d'habitació i treball construïts i gestionats per la població islàmica de la regió, ni pretenien ser-ho. Les declaracions dels testimonis del 1518 més aviat descriuen les cicatrius deixades per la desarticulació i la destrucció de la població indígena i el seu medi per part dels conqueridors. I ho fan, precisament, a través del filtre ideològic dels mateixos colons i en funció dels seus interessos.

La documentació escrita no proporciona cap informació sobre quan van ser fundats els diferents assentaments documentats. Tampoc hi ha dades sobre quants d'ells es trobaven habitats a mitjan segle XIII, quan la frontera amb els regnes cristians es va establir en aquesta regió. Igualment, els nostres coneixements sobre l'impacte que la violència depredadora exercida per les comunitats de colons veïnes –com Morón de la Frontera i Carmona- va tenir sobre la xarxa d'assentaments del terme municipal d'Olvera són, a hores d'ara, molt limitats. És possible que les àrees de l'actual terme municipal que fossin més vulnerables als atacs dels cristians fossin abandonades més aviat que les altres, la qual cosa hauria afavorit que hi quedessin menys rastres d'assentaments que a les zones on l'abandonament va ser més tardà. Això podria explicar perquè hi ha una major densitat de despoblats andalusins a la part oriental del terme municipal, conquerida al segle XV, mentre que hi ha àrees del terme que estan completament buides. Per exemple, en l'extrem septentrional del municipi, al nord i l'oest de la línia imaginària formada pel riu Guadamanil i l'Arroyo de Malaspasadas, només es registrà un despoblat, el de Zaframagón. En canvi, a Vallehermoso, que té una superfície equivalent, n'hi havia, com a mínim, nou.⁵⁰²

⁵⁰² Alternativament, els grans buits demogràfics que s'observen en els extrems occidental i nord del terme municipal podrien ser fruit d'una manca informació per part dels individus interrogats el 1518, ja que coincideixen amb les partides de Las Chirivanas, Monasterejos, Las Navetas, Cal de Francos, Zaframagón i l'oest de Guadamanil, on pràcticament no hi havia camps de conreu a principis del segle XVI i que no van ser artigades fins als anys 1530 i 1540.

Els mateixos declarants del plet del 1518 eren conscients que les ruïnes que trobaven disperses pel terme municipal d'Olvera eren testimonis de diferents fases d'abandonament. Quan el tribunal va preguntar Antón de Medina quina antiguitat tindrien les restes de població antiga que havia descrit, ell va respondre que “le paresçen algunas dellas de mas de dosientos e çinquenta años, e algunas dellas de dosientos años.”⁵⁰³ Per part seva, Juan López Vasco va dir “que los hedefiçios e señales que a declarado ... le paresçe ... ser dellos muy antiguos, e otros mas modernos.” Va declarar que “muchos onbres antiguos que heran moros vesinos de Setenil” li havien explicat “que algunos de los lugares que tyene dichos ... que los moros los dexavan despoblados e se yvan huyendo en tienpo del Ynfante Don Fernando, que avra çiento e diez años.”⁵⁰⁴ Les dates que ofereixen els testimonis per a les successives fases d'abandonament dels assentaments andalusins d'Olvera són molt precises. Medina calculava que alguns nuclis havien estat despoblats entre 250 i 200 anys abans del judici, és a dir, vers el 1268 i el 1318. Aquestes dates coincideixen, a grans trets, amb la revolta mudèjar del 1264-6, que va provocar la fugida o la deportació de la pràctica totalitat de la població musulmana de la Baixa Andalusia –inclosos els habitants de l'aljama de Morón de la Frontera-, i amb la conquesta d'Olvera i la seva comarca el 1327. De la seva banda, López Vasco, servint-se de la tradició oral de la població indígena, va fer referència a les campanyes de l'Infant Ferran del 1407-10, quan els castellans van conquerir Pruna, Torre Alháquime, Ayamonte, Zahara de la Sierra i Antequera.

L'estudi de les troballes de restes ceràmiques en superfície que ha dut a terme L. Iglesias confirma que l'abandonament del terme d'Olvera pels andalusins va ser gradual, provocat per l'increment progressiu de la pressió militar exercida pels colons. Els assentaments de les penyes de Zafrapardal i Zaframagón, que són els primers que estan documentats en aquesta zona, semblen haver estat abandonats en algun moment de mitjan segle XIII. Com s'ha comentat anteriorment, la *Primera Crónica General* els inclou en el llistat de poblats andalusins que es van rendir a Ferran III de Castella als anys 1240. És possible que els habitants haguessin romàs com a mudèjars en els seus llocs de residència fins a la revolta del 1264 i, llavors, haguessin fugit cap a l'interior de l'emirat de Granada o haguessin estat deportats pels castellans. En el cas de Zafrapardal, Iglesias considera que la població es podria haver traslladat al castell

⁵⁰³ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 219v.

⁵⁰⁴ *Ibid.*: 100v.

d'Ayamonte, on hauria estat més ben protegida dels atacs cristians.⁵⁰⁵ Sembla que el castell de Guarino també hauria estat abandonat en aquesta època.⁵⁰⁶ En canvi, el poblat de la Huerta del Monje, que era set kilòmetres al sud de Zaframagón, va ser habitat per població andalusina fins al primer terç del segle XIV, quan la vila d'Olvera va ser conquerida per Alfons XI.⁵⁰⁷ L'últim sector de l'actual terme municipal a ser conquerit va ser el de Vallehermoso, que estava protegit pel castell d'Ayamonte en el seu extrem occidental. Diego de Zúñiga va ocupar la fortificació el 1407 i, segons va declarar Juan de Jaén, va ser llavors quan l'alqueria de la Boca del Granadal va quedar deshabitada.⁵⁰⁸

Tant les restes arqueològiques com la documentació escrita demostren que la conquesta del territori va progressar lentament del nord-oest al sud-est al llarg de dos segles i mig, des de l'ocupació de Morón de la Frontera el 1240, fins a la rendició de Ronda el 1485. Cada fase d'avançament de la frontera per part dels cristians anà seguida d'un llarg període d'estancament, de manera que la vila d'Olvera va ser un assentament de frontera durant segles, primer en mans andalusines i, després, castellanès. Els colons cristians van començar a transformar el paisatge indígena de la comarca molt abans de les grans rompudes de terra de mitjan segle XVI, i fins i tot abans de la mateixa conquesta de la vila. La imatge que ofereixen les descripcions dels testimonis del 1518 és la fotografia final d'un llarg procés de selecció conduït per la violència colonial. A mesura que els colons incrementaven la pressió sobre les poblacions andalusines de la frontera, els seus habitants abandonaven els assentaments més vulnerables i fugien, es refugiaven en els nuclis fortificats o en construïen de nous. Les forteses més sòlides, com Olvera i Ayamonte, van ser les darreres a caure en mans dels conqueridors i, al mateix temps, van esdevenir els nous centres de residència de la població colonial.⁵⁰⁹

El caràcter espasmòdic i oportunista de la conquesta castellana de la comarca d'Olvera porta, inevitablement, a qüestionar fins a quin punt és o no possible que els límits administratius de la vila colonial siguin una herència del seu passat andalusí. Com s'ha referit anteriorment,

⁵⁰⁵ Iglesias García 2015: 713 i 718, 2017: 38 i 40. Com s'ha indicat anteriorment, una altra possibilitat és que Ayamonte hagués substituït el castell d'Ayamonte el Viejo, les ruïnes del qual eren a prop de la fortificació moderna.

⁵⁰⁶ Iglesia García 2017: 58.

⁵⁰⁷ Iglesias García 2015: 906, 2017: 253.

⁵⁰⁸ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 112v.

⁵⁰⁹ Els testimonis del 1518 eren plenament conscients que la perllongada existència de la frontera havia transformat el paisatge de la regió. Juan de Jaén, per exemple, va comentar que "los dichos lugares de Archidona, Olvera e Ortexicar, syendo de moros, estaban en frontera de christianos. E despues que fueron ganados por los christianos, quedaron en frontera de moros. E que, por respeto de las guerras que entre ellos avia, no se labravan los dichos terminos ..., lo qual fue por mucho tiempo, ... hasta que se gano la tyerra. E que por esto las dichas tierras se hazian montes" (AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 113v).

tant Olvera com Ayamonte apareixen a les fonts aràbigues dels segles XIII i XIV sota la denominació de *huṣūn*, la qual cosa suggereix que podrien haver disposat de districtes fiscals i militars propis.⁵¹⁰ La possibilitat d'establir un vincle directe entre els límits de les jurisdiccions feudal de les fortificacions amb els dels hipotètics districtes nassarites és temptadora, però no hi ha cap indici en la documentació escrita que permeti aventurar un origen del terme municipal castellà anterior a la conquesta cristiana. L'ocupació o, més aviat, el buidatge del territori va ser tan gradual, que resulta difícil imaginar com –i per quin motiu– els colons podrien haver recompost les antigues circumscripcions administratives andalusines quan van apoderar-se de tota la comarca al segle XV.

Els mateixos conqueridors semblen haver ignorat l'existència de districtes administratius nassarites amb seu a Olvera i Ayamonte. El 1552, els administradors de la hisenda comtal van castigar un veí d'Olvera que havia intentat treure llenya del *donadío* de Vallehermoso sense la llicència corresponent. Amb l'objectiu de justificar el dret del comte d'Ureña a prohibir el gaudi lliure dels recursos d'aquest districte, els factors van argumentar que Ayamonte era un castell amb un terme propi: “Valhermoso no es termino de Olvera sino dehesa e donadío çerrado, destinto e apartado del, anexo al Castillo de Aymonte, donde solia aver poblacion.”⁵¹¹ Tot i que aquesta darrera frase podria ser una referència al passat andalusí de la fortalesa, sembla més plausible que els administradors de la hisenda comtal estiguessin parlant sobre el petit grup de colons que es va establir al castell durant la primera meitat del segle XV, fins a la seva destrucció el 1447. En qualsevol cas, resulta sorprenent que, si Ayamonte era realment el centre d'un districte administratiu de l'emirat de Granada, i si els conqueridors ho sabien, el comte d'Ureña no ho fes servir per a justificar la segregació d'Ayamonte respecte de la resta d'Olvera. La defensa dels seus drets d'excloïbilitat descansà, exclusivament, sobre una legitimitat d'origen colonial. D'una banda, els factors del comte van argumentar que Ayamonte va ser poblat per colons després de la seva conquesta i que, per tant, havia de comptar amb un terme propi; i, de l'altra banda, que els senyors d'Olvera l'havien posseït des d'antic en aquestes condicions.⁵¹² Enlloc es troba cap referència a pretèrites circumscripcions administratives que poguessin remuntar els orígens del *donadío* a l'època almohade o nassarita.

⁵¹⁰ Martínez Enamorado 2001-2002: 129 i 141; Martínez Enamorado 2003: 394 i 603.

⁵¹¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.102, 1552: 584v.

⁵¹² “...por tal donadío çerrado su señoría e sus antecesores lo an tenido e poseido de tiempo ynmemorial a esta parte” (Ibid.).

Tot sembla indicar que el terme de la vila és una invenció feudal que resultà de la concentració de la població en un sol poblat i a l'adhesió gradual i no planificada de porcions de territori, a mesura que eren abandonades pels andalusins i els colons o els senyors d'Olvera les reclamaven com a pròpies. Per aquest motiu, resulta difícil reconstruir amb precisió l'organització de la xarxa d'assentaments andalusins abans que els castellans comencessin a erosionar-la al segle XIII. Si Olvera realment havia estat un centre de poder polític regional abans de la conquesta, es desconeix quina era la seva àrea d'influència i quins eren els seus vincles amb la cort nassarita. De la mateixa manera, tampoc hi ha informació sobre els contactes dels habitants d'Olvera amb les localitats veïnes que van quedar fora del seu terme municipal, com el *hīṣn* de Pruna que, suposadament, havia estat subordinat a Olvera abans del 1327.⁵¹³ Al capdavant, es desconeix la forma precisa en què la colonització va amputar la xarxa d'assentaments indígenes.

Segurament, el terme actual d'Olvera va ser format a partir de fragments de diverses xarxes d'assentaments andalusins. La Figura 4 reproduïx els camins antics del terme municipal d'Olvera que apareixen en el mapa cadastral del 1873. Com s'hi pot apreciar, la vila era el centre d'una petita xarxa radial de vies de comunicació, la més important de les quals era la Carrerada Reial de los Corbones, que connectava la vila amb Antequera i Sevilla. Aquests camins portaven directament des de la fortalesa fins als despoblats dels districtes de Cabañas, Los Guijos i Guadamanil. És possible que Olvera hagués estat el nucli central d'una petita agrupació de poblacions, potser per haver servit com a refugi col·lectiu, i/o per haver servit com a lloc de trobada per dur a terme intercanvis entre diversos grups pagesos.⁵¹⁴ En canvi, els despoblats de l'extrem occidental del terme i els de Vallehermoso, semblen haver format part de dues xarxes diferents, desvinculades d'Olvera o no directament connectades amb ella. Els assentaments del districte de Lájjar estaven pobrament comunicats amb la vila, encara a finals del segle XIX, i estaven estretament associats a la carretera que portava de Morón de la Frontera a Zahara de la Sierra, sense passar per Olvera. D'altra banda, el conjunt de despoblats de Vallehermoso sembla haver tingut una coherència pròpia, al marge dels assentaments que rodegen Olvera, i podrien

⁵¹³ Morilla Cala 1996: 125.

⁵¹⁴ Al seu estudi sobre Manacor (Mallorca), E. Sitjes ha constatat que la localitat que es trobava en el nus central de les principals vies de comunicació de la comarca en època andalusina era anomenada "alqueria del mercat," *qaryat as-sūq*, en àrab (2010: 73). D'altra banda, J. Eiroa explica que, al Magrib, els graners col·lectius fortificats –com podria haver estat el cas d'Olvera i Ayamonte– eren "the centre of economic life for the group," i els mercats locals acostumaven a estar situats a prop (2011: 3).

haver estat organitzats al voltant de l'alqueria de Boca del Granadal. Aquí es trobava la cruïlla entre els camins que connectaven Ronda amb Osuna, Pruna amb Màlaga i Olvera amb Antequera. A més, alguns testimonis del 1518 indicaren que el del Granadal va ser l'assentament andalusí més important de Vallehermoso.⁵¹⁵ A hores d'ara, tot això és especulatiu perquè no hi ha res que permeti confirmar l'existència d'aquestes xarxes. Els camins del 1873 i la jerarquització del territori que reflecteixen són fruit de la implantació de l'ordre colonial als segles XIV i XV i les modificacions que aquest va sofrir posteriorment.⁵¹⁶ La centralitat d'Olvera dins la xarxa viària del 1873 pot haver resultat de la seva modificació després de la conquesta, quan la vila va esdevenir l'únic nucli de població existent en tot el territori. No obstant això, resulta interessant el fet que, si el terme de l'Olvera moderna realment fou fruit de l'addició de tres xarxes d'assentaments diferents, cada una d'elles hauria comptat amb un molí hidràulic propi en època andalusina: el de Zaframagón per als despoblats de Lijar, el de Valparaíso per a Olvera i els nuclis de la seva rodalia i Cabañas, i el de la Boca del Granadal – si era hidràulic- per a Vallehermoso. Alternativament, els despoblats de Vallehermoso podrien haver comptat amb El Molinillo de la Villalona, que era a prop de Zafrapardal, si es confirmés que era un giny d'origen andalusí.

Les succintes descripcions que els testimonis del 1518 van fer de les ruïnes andalusines del terme d'Olvera ofereixen pocs detalls sobre com eren els despoblats. Malgrat tot, les seves declaracions indiquen que existien diferències notables entre ells, tant pel que fa a la seva mida com a la presència o l'absència d'estructures defensives. El tipus més comú d'assentament a al-Àndalus era l'alqueria –de l'àrab *qarīya* (pl. *qūra*). Aquest terme pot ser traduït com a “aldea” o “poble petit,” però normalment no feia referència a un nucli de població específic, sinó a un extens territori de límits imprecisos que abastava múltiples agrupacions de cases o “barris” (*hārāt*), les quals estaven vinculades a un o diversos espais de conreu i gestionaven col·lectivament grans extensions de terra erma.⁵¹⁷ Les alqueries eren habitades per grups

⁵¹⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 112v.

⁵¹⁶ És possible que el conjunt de camins representat en el mapa del 1873 sigui d'origen medieval, ja que el seu recorregut coincideix amb les descripcions fetes pels visitadors de la Mesta a mitjan segle XVII (AHN, Diversos, Mesta, 655, Exp.7, 1644-89). A més, va ser precisament durant la segona meitat del segle XIX quan es van començar a construir les carreteres modernes que substituïren les vies de comunicació medievals. En el mapa s'aprecien fragments de les carreteres actuals, que llavors es trobaven en construcció. La coincidència entre els camins medievals i els que es troben en els mapes del segle XIX ha estat comprovada en el cas de l'Horta de València, per exemple (Esquilache 2018: 132).

⁵¹⁷ Segons l'escola jurídica malikita, el terme d'una alqueria “incluïa la distància que se podia abarcar durante un día de camino pernctando en el núcleo rural” (Trillo San José 2004: 76, 2006: 244-5). T. F. Glick calcula que, de mitjana, els territoris de les alqueries andalusines farien entre 70 i 90 ha d'extensió (Glick 2007: 41).

pagesos que, probablement, estaven cohesionats per vincles de parentiu extens i que s'organitzaven políticament en aljames (*al yamā'a*), dirigides i representades per assemblees de savis o vells (*ašyāj*).⁵¹⁸

Els testimonis de principis del segle XVI coneixien el terme alqueria, i consideraven que era l'equivalent al *lugar* castellà. Juan López Vasco explicà “que las alcarias ... son lugares despoblados e derribados, pero que los moros las llaman alquerias.”⁵¹⁹ Tot i això, aquesta paraula només va ser emprada en una ocasió durant els interrogatoris del 1518 per designar un despoblat d'Olvera. Va ser el mateix López Vasco, qui es va referir al jaciment de la Boca del Granadal com a “un alcaria.”⁵²⁰ El mot va ser utilitzat només una altra vegada, als anys 1540, per a referir-se al despoblat del Juncal Bajo d'Olvera, conegut com a “l'Alquería Vieja” o “l'Alquería de Juncal Bajo”.⁵²¹ La majoria de testimonis del 1518 usà les paraules castellanen *lugar*, *villar* i *aldea*, que tenen un significat molt similar, la qual cosa dificulta identificar diferències entre els diversos nuclis de població o l'existència de relacions jeràrquiques entre ells. També van fer servir amb certa freqüència el sintagma *edificio/s de población*, el significat del qual és encara més imprecís. En aquest cas, tampoc resulta de gaire ajuda l'estudi de la microtoponímia, perquè, ja a principis del segle XVI, s'havia perdut gran part dels topònims andalusins –segurament, com a resultat de l'expulsió o la fugida de tota la població indígena de la comarca.⁵²² En els casos que s'ha conservat la toponímia indígena, o bé no ha estat possible trobar-ne una traducció fiable –com és el cas de Panilla-, o bé aquests ofereixen poca informació sobre els despoblats. Líjar i El Aduar, per exemple, són noms genèrics que poden ser traduïts com “les cases” o “els cortijos,” i Zaframagón i Zafrapardal fan referència a la ubicació en alt dels assentaments als quals donen nom. Només El Arahall, en el cas que faci referència al molí de Valparaíso, aportaria certa informació sobre les ruïnes que designava.

⁵¹⁸ Sobre l'etimologia i la traducció del terme “alqueria,” vegeu Pocklington 2016: 281 i 284. Sobre les alqueries andalusines, vegeu Eiroa Rodríguez 2012; Esquilache 2018: 41-115; Glick 2007: 35-60; Martín Civantos, et al. 2011; Trillo San José 2000-2001, 2004, 2006.

⁵¹⁹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 99v. Aquesta identificació és confirmada per Juan de Jaén, qui afirmà que “se despoblaron algunos lugares e alcarias de los dichos terminos” (Ibid.: 112v).

⁵²⁰ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 99r. Això contrasta clarament amb el cas d'Archidona, per al qual els testimonis van emprar la paraula “alqueria” catorze vegades.

⁵²¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.196, D.66, 1544: 8r i 28r-v.

⁵²² La desaparició de la microtoponímia andalusina a les províncies Sevilla i Albacete, per exemple, ha estat relacionada amb la desaparició de la població indígena a mitjan segle XIII (González Jiménez 1988: 60; Jiménez Castillo i Simón García 2017: 225).

A més del castell d'Olvera, que va ser convertit en una vila feudal el 1327 i ha estat profundament transformat, els testimonis del 1518 van identificar les restes d'altres quatre grans nuclis de població dins el terme municipal: Cerro del Arenoso, Zafrapardal, Boca del Granadal i Monteortiel. Tots quatre van ser descrits com assentaments de dimensions considerables, capaços d'allotjar dotzenes de famílies. En concret, Juan López Vasco va declarar que el despoblat que hi havia al cim de l'Arenoso podria haver allotjat un miler de veïns.⁵²³ Tot i que aquesta afirmació sembla exagerada, indica que es tractava d'una agrupació important de cases. En segon lloc, els declarants van enumerar una sèrie de petits castells –Ayamonte, Guarino, Conejos i, potser, Zaframagón- que comptaven amb àrees residencials extramurs –a excepció de Conejos.⁵²⁴ Finalment, hi havia un nombre considerable d'assentaments menors, la dimensió dels quals és difícil d'aproximar, però que podrien haver consistit en cases aïllades o petites agrupacions d'edificis. D'aquests, només Panilla-Matillas, Caños Santos i El Aduar estaven associats a torres (Figura 26).

En total, els testimonis van descriure onze assentaments que comptaven amb algun tipus d'estructura defensiva. En alguns casos, la totalitat o una part important del poblat estava fortificat. En canvi, en altres casos, el castell o la torre es trobava separat del nucli de població al qual estava associat, o, fins i tot, estava relativament aïllat –com Castil de Conejos. Les fortificacions menors estaven situades per sobre dels assentaments més propers, al cim d'un turó o en un morrot rocós en un dels seus costats. Els poblats fortificats, en canvi, estaven ubicats a mig vessant de les elevacions a les quals es trobaven, a resguard dels vents dominants. Tots ells es trobaven als marges o molt a prop de les carrerades i els camins registrats en el mapa cadastral del 1873.⁵²⁵

⁵²³ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 100r.

⁵²⁴ Els testimonis del 1518 també van fer referència a l'existència de les ruïnes d'un castell anterior, conegut com Ayamonte el Viejo, que es trobava a prop d'Ayamonte.

⁵²⁵ La distribució dels assentaments andalusins documentats a les illes Balears (Kirchner 2002: 166; Sitjes 2010: 71) i a la província d'Albacete (Jiménez Castillo i Simón García 2017: 235-6; Simón García 2016: 667-70) segueixen uns criteris similars.

Moltes vegades resulta difícil precisar quina era la naturalesa d'aquestes construccions, ja que els declarants van fer servir les paraules *castillo* o *castillejo*, *fortaleza* i *torre* com si fossin gairebé intercanviables. Per exemple, el despoblat de Monteortiel va ser definit tres vegades com a castell, dues com a torre i una com a fortalesa.⁵²⁶ És possible que l'ambigüitat de les descripcions fetes pels testimonis fos conseqüència de la modèstia d'aquestes fortificacions, que en molts casos consistirien només en una torre rodejada per un mur o una tanca de tàpia. Aquest és el cas de la torre d'Ortegícar (Màlaga), “que no tenia mas de la fortaleza con un cortijo alrededor.”⁵²⁷ Aquesta classe de fortificació apareix amb freqüència a les cròniques castelleses del segle XV, i els conqueridors les anomenaven “cortijos e torres.” Normalment, estaven situades en l'àmbit rural, a l'interior o a prop d'alqueries, i no és rar que els cronistes s'hi referissin de forma genèrica com a “castells.”⁵²⁸

Aquestes fortificacions més senzilles descrites pels testimonis del 1518 poden correspondre a les “torres d'alqueria” que estan documentades en nombroses regions frontereres d'al-Àndalus, des de la Meseta castellana i la vall de l'Ebre durant els segles XI i XII, a l'emirat de Granada al XV, passant pel País Valencià del segle XIII. De la mateixa manera que molts *ḥuṣūn* van ser construïts com a resposta a la creixent amenaça militar dels feudals a mesura que la frontera era empesa cap al sud, la proliferació de les torres d'alqueria també ha estat relacionada amb la violència fronterera. La recerca duta a terme a València, Múrcia, Albacete i Andalusia demostra que les comunitats pageses d'aquestes regions van construir torres i tancats entre finals del segle XII i principis del XIII, dècades abans de la seva conquesta, per tal de pal·liar els efectes de les ràtzies cristianes. En alguns casos, la pressió colonial també va fomentar la creació de graners col·lectius fortificats amb l'objectiu de protegir la producció agrícola de la comunitat.⁵²⁹ El mateix fenomen de fortificació pagesa va tenir lloc a l'emirat de Granada a partir de la segona meitat del segle XIII, després de la conquesta de la vall del Guadalquivir. En poques dècades, les actuals províncies de Màlaga, Granada i Almeria es van

⁵²⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 109r, 158v, 182v, 194v, 219r i 222v.

⁵²⁷ *Ibíd.*: 107r.

⁵²⁸ Fábregas-García i González-Arévalo 2015: 65 i 73-5; Jiménez Puertas 2002: 395; Martín García 2000: 651; Villegas Díaz 1999: 1614.

⁵²⁹ Azuar Ruiz 2010; Eiroa Rodríguez 2015; Guichard i Bazzana 1978; Jiménez Castillo i Simón García 2017: 229; Simón García 2016; Torró 1998; Torró i Segura 2000.

cobrir de centenars de petites torres que, segurament, van ser erigides, mantingudes i defensades per la pagesia indígena.⁵³⁰

Moltes d'aquestes torres van ser destruïdes pels castellans immediatament després de l'ocupació per evitar que fossin reutilitzades pels granadins en cas de contraatac o que servissin a les comunitats indígenes per oferir resistència. En el cas d'Olvera, els testimonis de principis del segle XVI van fer referència al fet que, si més no, les torres d'Ayamonte, El Aduar, Caños Santos, la Boca del Granadal i Monteortiel estaven “derrocada la meytad.”⁵³¹ És possible que els castellans només enderroquessin la part superior d'aquestes construccions, que moltes vegades estava construïda amb materials peribles, i deixessin els nivells baixos, que eren més sòlids.⁵³²

La manca d'estudis arqueològics en el terme municipal d'Olvera impedeix analitzar quan va ser construïda i com s'organitzava la xarxa de fortificacions que van descriure els testimonis del 1518. Com s'ha comentat anteriorment, les datacions proposades per L. Iglesias a partir de fragments de ceràmica trobats en superfície permeten suggerir que l'erecció o la fortificació d'alguns d'aquests nuclis podria estar directament relacionada amb la violència colonial i l'abandonament dels despoblats més antics de la zona. És el cas de Zafrapardal i Ayamonte el Nuevo. Segons Iglesias, l'alqueria de Zafrapardal hauria estat abandonada a mitjan segle XIII, com a conseqüència de la conquesta de Morón el 1240 i de la repressió de la revolta mudèjar del 1264. La muralla del castell d'Ayamonte, en canvi, hauria estat construïda en aquest mateix període, al final de l'època de dominació almohade o durant les primeres dècades de govern nassarita.⁵³³ És probable que les forteses menors i torres que estan documentades en el terme municipal d'Olvera fossin construïdes durant la segona meitat del segle XIII i al llarg del segle XIV, a mesura que la població andalusina es va veure obligada a abandonar altres assentaments que eren més vulnerables, com a resultat –en paraules d'Iglesias- d'un “fenómeno de ‘encastillamiento’ en los relieves con mejor defensa natural.” La mateixa Olvera hauria estat convertida en una *villa* granadina –amb castell i muralles- en aquesta època, una vegada esdevingué una plaça fronterera.⁵³⁴

⁵³⁰ Fábregas-García i González-Arévalo 2015; González Arévalo 2018; Jiménez Puertas 2002; Jiménez Puertas, et al. 2010; Martín Civantos, et al. 2011; Martín García 2000; Martínez Castro 2003; Mattei 2015.

⁵³¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 100r, 112v, 178r, 182v i 213r.

⁵³² Fábregas-García i González-Arévalo 2015: 65.

⁵³³ Iglesias García 2015: 718 i 846, 2017: 40 i 134.

⁵³⁴ Iglesias García 2015: 762, 776-9 i 806-12.

4.5. Els espais de treball de la pagesia andalusina

Els testimonis del 1518 no van descriure amb gaire detall els camps de conreu que estaven associats als despoblats andalusins. Les seves declaracions ofereixen molt poca informació sobre les dimensions, la ubicació, l'organització interna i la gestió dels espais de treball indígenes. Però la combinació de les dades recollides durant els interrogatoris d'Alcalá la Real amb l'estudi del paisatge actual ha permès aproximar on eren i com eren aquests espais, i quines van ser les estratègies productives que van adoptar les comunitats andalusines de la regió. Sembla que aquestes tenien com a principal objectiu garantir la supervivència del grup i la reproducció del seu ordre social, mitjançant la implementació de pràctiques destinades a minimitzar el risc de sofrir crisis de subsistència. Com s'explicarà a continuació, les descripcions que els testimonis del 1518 van fer dels camps dels andalusins ofereixen indicis sobre el desenvolupament d'estratègies d'intensificació i de diversificació de la producció agrària.

Malgrat l'impacte que l'avanç progressiu de la colonització castellana va tenir sobre el paisatge de la comarca d'Olvera entre els segles XIII i XV, no fa l'efecte que les preocupacions de tipus militars determinessin la distribució dels assentaments andalusins. Ans el contrari, el factor determinant que va condicionar la ubicació de les alqueries d'Olvera va ser la disponibilitat de fonts d'aigua permanents que poguessin ser utilitzades per regar i de sòls susceptibles de ser transformats en camps permanents en els quals practicar una agricultura intensiva. Per als testimonis del 1518, la presència d'un aiguaneix canalitzat era el més clar indicatiu que una àrea havia estat habitada en època andalusina. Per exemple, l'única prova que Juan López Vasco aportà per demostrar que hi havia hagut població antiga a Los Cinco Pies de Lijar va ser el fet que “esta en el dicho pago una fuente fecha de una bobeda de argamasa cubierta.”⁵³⁵ Fins i tot els despoblats que no estaven directament associats a restes de sistemes hidràulics sovint eren a prop de fonts d'aigua. Les úniques excepcions a aquesta tendència general són El Arahal-Lugar del Mármol, Los Casares i Navalsalado, que estaven ubicats a tocar

⁵³⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 100r.

del riu Guadalporcún i de l'Arroyo del Salado. La importància fonamental que les fonts d'aigua van tenir a l'hora d'estructurar les xarxes d'alqueries andalusines ha estat documentada en diverses regions d'al-Àndalus, com les illes Balears, el País Valencià i Andalusia. H. Kirchner ha assenyalat per al cas de l'arxipèlag Balear que el patró d'assentament estigué "rígidamente determinado por los puntos de captación de agua," així com per la situació dels espais de treball –particularment, dels camps irrigats.⁵³⁶

Aquesta preferència per establir-se a prop de fonts d'aigua que tinguessin un cabal constant al llarg de l'any està estretament relacionada amb l'opció preferent per l'agricultura irrigada. La irrigació és una estratègia d'intensificació de la producció agrícola, ja que l'aportació artificial d'aigua als camps de conreu suposa una inversió regular d'energia que garanteix la fertilitat del sòl. A més d'incrementar la producció absoluta de nutrients de la terra per unitat de superfície, el reg artificial permet dissociar la producció agrícola de les variacions climàtiques estacionals i del règim pluviomètric regional. En conseqüència, els espais irrigats poden produir collites al llarg de tot l'any, fins i tot durant l'estiu, i són menys vulnerables als episodis de sequera.⁵³⁷

Tots els assentaments andalusins de majors dimensions del terme municipal d'Olvera havien estat estretament vinculats a espais regats artificialment. Cerro del Arenoso, Monteortiel, Zafrapardal i la Boca del Granadal eren al costat de camps que eren irrigats mitjançant séquies de terra o de morter que canalitzaven l'aigua de fonts properes. Els despoblats menors d'Ayamonte, Caños Santos, El Cañuelo de Guadamanil, l'Alquería Vieja del Juncal Bajo, la Huerta del Monje i els llogarets de Líjar seguien un patró similar. Fins i tot els llocs d'habitació que, aparentment, no estaven associats a restes d'agricultura irrigada es trobaven a prop de fonts d'aigua permanents rodejades d'arbres fruiters. Els habitants de Zaframagón i de l'Arahal-Lugar del Mármol, en canvi, van optar per proveir-se del riu Guadalporcún per regar les seves hortes, segurament perquè necessitaven un cabal d'aigua abundant durant tot l'any per impulsar els molins hidràulics que hi estaven associats. Només algunes de les fortificacions menors i de les aldees més petites del terme semblen haver comptat exclusivament amb camps de secà. És el

⁵³⁶ Kirchner 1998a: 260. Vegeu també Barceló 1989: 30-1; García Porras 2015: 117; Iglesias García 2017: 165; Kirchner 1998b: 464, 2002: 153 i 165; Malpica Cuello 2003-2004: 304; Martín Civantos, et al. 2011: 212; Mattei 2015: 141; Retamero 2005a: 56, 146, 152, 155, 2005b: 271-2, 2008; Sitjes 2010: 63; Trillo San José 2006: 256; Torró 2012a: 20; Villar Mañas 2015: 156.

⁵³⁷ Watson 1983: 103-4 i 123-7. Vegeu, també, Marston 2011: 194-5 i 200-2; Retamero 2008.

cas de Castil de Conejos, El Aduar, Navalsalado, Los Casares, les cases de camp de l'Alcachofalejo i, potser, de les ruïnes d'Eras Viejas.

L'única excepció potencial a l'associació entre assentaments andalusins populosos i agricultura irrigada és la mateixa vila d'Olvera. Cap testimoni va fer referència a l'existència d'horts a prop del castell i no se'n documenten tampoc en èpoques posteriors.⁵³⁸ Malgrat tot, no es pot descartar que els andalusins haguessin usat alguna de les múltiples fonts que hi ha en els vessants del turó on s'alça la fortalesa d'Olvera per irrigar aquests camps abans de la conquesta. Una altra possibilitat és que les hortes de Valparaíso fossin els camps irrigats dels habitants andalusins d'Olvera, ja que es trobaven a menys de trenta minuts de camí de la vila. A les illes Balears s'han documentat casos de diversos grups de pagesos andalusins que gestionaven de forma conjunta un únic sistema hidràulic, negociant entre ells l'accés a l'aigua, als camps de conreu i als molins.⁵³⁹ Per tant, és plausible que els habitants de la fortalesa compartissin les hortes de Valparaíso amb els d'altres assentaments veïns, com El Arahal-Lugar del Mármol i Eras Viejas, o que formessin tots part del mateix grup.

Els pagesos andalusins d'Olvera van optar de forma general per captar aigua procedent de fonts per regar els seus conreus en comptes de fer servir la procedent de cursos d'aigua de major cabal, com els rius. Aquesta és una opció productiva orientada a reduir la incertesa i a garantir un subministrament constant d'aigua al llarg de tot l'any. Encara que tinguin un cabal absolut menor que els rius i els torrents, les fonts acostumen a ser menys sensibles a les variacions pluviomètriques estacionals i als episodis de sequera que els cursos majors. Aquesta mateixa preferència ha estat documentada en altres regions d'al-Àndalus, particularment, a les illes Balears.⁵⁴⁰ L'opció preferent per usar fonts és particularment clara en els casos de Monteortiel i El Juncal Bajo. Els espais irrigats d'ambdós despoblats estaven situats molt a prop de cursos d'aigua relativament cabalosos –el riu de Corbones i l'Arroyo de Malaspasadas– que han estat utilitzats posteriorment per ampliar els perímetres irrigats. No obstant això, les hortes primitives dels dos assentaments es regaven exclusivament des de les fonts d'aigua de La Pilita

⁵³⁸ Els testimonis van descriure una sèrie d'ordiars que els colons del segle XV plantaven al peu de la muralla per produir aliment per al bestiar, però en cap moment es va fer referència al fet que fossin regats artificialment (AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 101r).

⁵³⁹ Kirchner 1995: 283, 1998a: 261, 2002: 122, 2009: 152, 156 i 162, 2012a: 46; Sitjes 2006: 283.

⁵⁴⁰ Retamero 2005a: 55-7; Sitjes 2010: 63. En el cas de l'emirat de Granada, C. Trillo explica que, durant el segle XIV, les alqueries que es trobaven al llarg del curs de l'Andarax (Almeria) "preferien sortir-se de fuentes de origen càrstico" a causa de la variabilitat i la impredictibilitat del cabal del riu (2004: 251).

i del Cerro del Calvario. Fins i tot el riu Guadalporcún sembla haver estat descartat com una font d'aigua per regar fins a l'Època Moderna, quan els colons van començar a ampliar o a construir hortes en la seva riba. Només els sistemes hidràulics de l'Arahal i Zaframagón derivaven aigua del Guadalporcún mitjançant assuts i, com s'ha comentat anteriorment, segurament era per usar la força motriu del riu. És probable que la pagesia indígena evités usar el riu com a font d'aigua per regar sempre que fos possible a causa de les seves crescudes violentes i difícils de predir, que són habituals durant les estacions més humides.⁵⁴¹

Un altre indicatiu de la implementació de pràctiques agrícoles intensives és la proximitat dels espais de conreu als despoblats andalusins. El més habitual a al-Àndalus era que els assentaments estiguessin situats molt a prop dels espais hidràulics que, normalment, constituïen l'element central del territori de les alqueries.⁵⁴² En els despoblats d'Ayamonte, Boca del Granadal, Caños Santos i Líjar, per exemple, els camps irrigats semblen haver estat a tocar de les cases. En casos com els de Zafrapardal i Monteortiel, en els quals els horts es trobaven a una distància major dels nuclis de població –gairebé un kilòmetre–, els despoblats estaven envoltats de camps de secà. Així ho suggereixen les descripcions de Monteortiel, segons les quals les ruïnes de la fortificació, on es trobava la font d'aigua, estaven rodejades de figueres i ametllers i de restes de feixes i vinyars.⁵⁴³ S'han documentat altres casos de poblats andalusins en els quals els camps irrigats estaven més allunyats que els de secà. En aquests casos, els petits secaners que eren a prop de les cases estaven sotmesos a un règim d'agricultura intensiva.⁵⁴⁴

Siguin de reguiu o de secà, les parcel·les que es troben a poca distància de les àrees d'habitació normalment són sotmeses a un règim de producció agrícola més intensiu que aquelles que estan situades a una distància major. La facilitat d'accés a aquests camps i la seva freqüentació quotidiana simplifiquen les tasques de desherbatge, adobament i abocament de residus domèstics, així com la vigilància regular de les plantes. Per tant, els camps propers

⁵⁴¹ Les inundacions provocades pel Guadalporcún han estat una font constant de problemes per als pagesos moderns d'Olvera, ja que destrueixen els dies i els canals de captació i amaren els horts pròxims al riu. Una explicació similar ha estat proposada per J. Torró per al curs baix del riu Xúquer, al sud del Regne de València, que no va ser utilitzat per la població andalusina per regar els seus camps a causa de "l'enorme cabal del riu i la violència de les seves crescudes." Les comunitats musulmans preferien captar l'aigua dels afluents del Xúquer i de surgències, o extreure-la del subsòl mitjançant pous de sínia (2009a: 102).

⁵⁴² Trillo San José 2004: 54-5 i 76, 2006: 244.

⁵⁴³ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 112v, 158v, 194v, 201r, 213r, 216r, 219r, 222v i 226r.

⁵⁴⁴ És el cas del despoblat de Moclón, a la vall del Genal (Màlaga), que estava rodejat per una munió de petites parcel·les sense reg artificial, mentre que les hortes estaven situades a la vall, a uns vint minuts de desplaçament (López i Retamero 2017). També s'ha de tenir en consideració la possibilitat que les ruïnes documentades als turons de Zafrapardal i Monteortiel fossin només una part d'aquestes alqueries, i que hi hagués barris més a prop de les àrees irrigades però que hagin estat esborrats per les llaurades.

acostumen a rebre una major inversió d'energia i de feina per unitat de superfície que afavoreix la renovació constant dels nutrients del sòl.⁵⁴⁵

A més de practicar una agricultura intensiva per incrementar la productivitat dels camps, els andalusins d'Olvera també van intentar reduir la variabilitat anual de la producció agrícola fent servir estratègies de diversificació que minimitzaven el risc de patir crisis de subsistència. La presència de sitges en diversos despoblats d'Olvera, per exemple, és una evidència de la implementació d'una estratègia de diversificació temporal, consistent a emmagatzemar part de la producció agrícola per tal de garantir la supervivència de la comunitat i la seva capacitat de dur a terme intercanvis en èpoques de condicions climàtiques adverses o d'inestabilitat política.⁵⁴⁶ Segons les declaracions dels testimonis del 1518, hi havia “silos para encerrar pan” dins o a prop de les ruïnes de la Peña de la Boca del Granadal, Castil de Conejos, Zafrapardal, Ayamonte i Castil David. En alguns casos, es registren concentracions relativament grans de sitges, com al petit castell de Castil David, on hi havia deu d'aquestes estructures.⁵⁴⁷ Tots ells tenen en comú que són poblats en altura, i Ayamonte, Castil David i Conejos, a més, comptaven amb estructures defensives. El fet que les agrupacions de sitges es trobessin en alts i estiguessin associades a fortificacions fa pensar que es tractava de graners en els quals les comunitats pageses de la zona emmagatzemaven part de la seva producció agrícola. La presència d'estructures d'emmagatzematge d'aquest tipus, construïdes i gestionades per grups pagesos al marge del poder polític, està documentada a al-Àndalus des del segle XI, i el seu nombre es va incrementar durant els segles XII i XIII, a mesura que s'intensificaven els atacs cristians.⁵⁴⁸ Però només l'estudi arqueològic de les ruïnes permetrà determinar si les fortaleses i penyes fortificades amb sitges d'Olvera van funcionar com a graners col·lectius abans de la conquesta, ja que a hores d'ara és impossible afirmar si aquestes estructures eren refugis temporals o si eren habitades de forma permanent. En qualsevol cas, sembla clar que les reserves eren gestionades pels mateixos grups pagesos que les generaven.

Dues altres estratègies de diversificació utilitzades pels pagesos andalusins que han pogut ser documentades en altres casos són la diversificació espacial i la policultura, les quals

⁵⁴⁵ Halstead 2014: 230-3; Jones 2005: 172-3; Nielsen i Kristiansen 2014: 397; Van der Veen 2005: 159.

⁵⁴⁶ Eiroa Rodríguez 2011: 2; Marston 2011: 193-4; Retamero 2005b: 274; Spielmann, et al. 2011.

⁵⁴⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 90r.

⁵⁴⁸ Aquest tipus d'estructures també són presents al Magrib, on han seguit en funcionament fins al segle XX. Per aquest motiu, molts dels estudis sobre graners col·lectius andalusins se serveixen de la comparació amb els magatzems nord-africans. Vegeu Eiroa Rodríguez 2011, 2015: 106-8; Fábregas-García i González-Arévalo 2015; Meouak 2001; Torró i Segura 2000.

estan estretament relacionades. La primera consisteix a posseir parcel·les de conreu en partides amb condicions edafològiques i orogràfiques diferents. Això possibilita la producció simultània de cultius diversos, al mateix temps que redueix el perill de perdre la totalitat de la collita a causa de fenòmens meteorològics adversos o de plagues.⁵⁴⁹ L'estudi dels repartiments de terra efectuats durant la conquesta d'al-Àndalus entre els segles XII i XVI ha revelat una clara tendència de la societat andalusina a la fragmentació i la dispersió de les parcel·les individuals de terra. Segons els llibres de repartiment, era habitual que cada individu posseís diversos camps de cultiu petits, tant de reg com de secà, que es trobaven dispersos pel terme de l'alqueria. Fins i tot el patrimoni dels andalusins més acabats i poderosos, com els membres de l'aristocràcia nassarita, consistia també en una acumulació de porcions de terra de dimensions relativament petites que estaven separades entre elles i barrejades amb les propietats d'altres membres de la comunitat.⁵⁵⁰ Tot i ser versemblant que les comunitats andalusines d'Olvera seguissin la mateixa pauta, els testimonis del 1518 no proporcionen –ni podien fer-ho– cap informació sobre l'organització i la distribució dels drets de propietat sobre la terra dels pobladors indígenes de la municipalitat.

En canvi, sí que hi ha indicis suficients sobre la pràctica generalitzada de la policultura. Aquesta es manifesta, en primer lloc, en la promiscuïtat entre parcel·les sotmeses a règims de reg i de treball diferents. Segons les descripcions del 1518, la majoria d'assentaments andalusins d'Olvera estigué rodejada per una amalgama de camps de reguiu i secaners. Aquesta estreta relació entre parcel·les de reg i de secà ha estat documentada en altres casos, com l'Horta de València, els barrancs de Menorca i les hortes de Màlaga i Granada, on hi havia camps secaners que ocupaven espais intersticials o es trobaven en els extrems de les àrees de reguiu i eren regats eventualment.⁵⁵¹ L'Horta de Lijar n'ofereix un exemple modern. Segons els agricultors actuals, a mitjan segle XX, les hortes de Lijar estaven concentrades a la part alta dels sistemes hidràulics, a prop de les fonts d'aigua, on les hortalisses i els fruiters quedaven protegits de les gebrades. En canvi, els extensos camps inferiors, que ara estan coberts d'oliveres, eren utilitzats per

⁵⁴⁹ López i Retamero 2017: 636. Sobre les estratègies de diversificació espacial en agricultura, vegeu Bentley 1987: 50-3; Marston 2011: 191 i 193.

⁵⁵⁰ Díaz, et al. 2018; Esquilache Martí 2018: 95-7 i 228; López García 2012: 208-9; López i Retamero 2017; Martínez Enamorado 2006: 61-76, 87-8 i 121-3; Torró 2006: 136; Trillo San José 2000-2001: 142-3, 2004: 65-8, 124-6, 194-5, 240-4, 210 i 223.

⁵⁵¹ Esquilache Martí 2018: 227; Martínez Enamorado 2006: 82; Retamero 2005a: 73-5, 2008: 142; Trillo San José 2004: 54 i 59-63.

sembrar cereals i es beneficiaven de la humitat que recollien els drenatges de l'horta i podien ser regats en èpoques seques. Fora dels espais hidràulics també hi havia camps de secà que no eren objecte de reg artificial. És el cas dels vinyars o dels camps de cereal que es trobaven en zones particularment humides, com les “hazas antiguas” de Navalsalado, que estaven ubicades en el curs baix d'Arroyo del Salado i al voltant de la seva confluència amb el riu Guadamanil, en un indret fàcilment inundable.⁵⁵²

La ubicació de les parcel·les dels despoblats andalusins i els diversos règims de reg als quals estaven sotmeses responia a la diversitat d'espècies vegetals que s'hi cultivaven. A principis del segle XVI, els camps de reguiu i de secà abandonats pels indígenes encara estaven clapejats d'una gran varietat d'arbres fruiters que s'havien embordonit després d'anys d'abandó, però “paresçe que fueron puestos a manos.”⁵⁵³ Entre altres espècies, els testimonis recordaven haver-hi vist codonyers, figueres, ametllers, magraners, moreres, noguers, cirerers, pruneres i roures petits (*quejigos*). Aquests cultius arboris segurament estarien associats a d'altres d'herbacis, d'arbustius –com la vinya- o a hortalisses. Algunes combinacions d'espècies que es registren habitualment a les alqueries andalusines són la morera i els cereals en els perímetres irrigats, i la vinya i la figuera i/o l'ametller en els secans.⁵⁵⁴ El testimoni de Juan de Palma el Viejo permet documentar aquesta darrera barreja a Olvera:

Junto a [Castil de Conejos] vido unos pagos de viñas alindados con sus lindazos, e, en las mismas vyñas, unas higueras; e que las dichas vyñas no tenían vides a la sazón ..., salvo sus lindazos repartydos a manera de viñas e sus higueras en medio. E porque paresçieron a este testigo ser vyñas por el repartimiento que tenían, les dize vyñas.⁵⁵⁵

Tant la combinació de diverses espècies en una mateixa parcel·la com la barreja de camps sotmesos a diferents règims d'irrigació i de feina són formes de diversificar la producció. L'associació de diferents cultius en un mateix tros de terra és una forma particularment eficient de reduir la variabilitat anual del volum de les collites, ja que els rendiments circumstancialment escassos d'unes espècies són compensats pels de les altres. La convivència de diverses plantes en una parcel·la també genera relacions simbiòtiques que ajuden a millorar la seva productivitat.

⁵⁵² Les comunitats de pagesos andalusins de les illes Balears també tendiren a construir els seus camps de secà als fons de les vall, en terres que concentrassin humitat de forma natural (Kirchner 2003: 228; Retamero 2005a: 73-5).

⁵⁵³ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 112v. Vegeu també 109r, 185r, 209v, 213r, 216r, 219v, 222v i 226r.

⁵⁵⁴ Trillo San José 2004: 208.

⁵⁵⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 223r.

Per exemple, els fruiters que es trobaven dispersos pels camps de conreu andalusins no només proporcionaven una collita addicional al cultiu principal de la seva feixa, sinó que també protegien les altres plantes de les glaçades i de la radicació solar, així com afavorien la retenció d'humitat per part del sòl i prevenien la seva erosió a causa del reg.⁵⁵⁶ Un altre avantatge de la policultura és que permet als agricultors dissenyar calendaris de treball flexibles que distribueixen la demanda de feina de forma equitativa al llarg de l'any i els proporcionen una major capacitat d'adaptar-se ràpidament a canvis sobtats en les condicions socials o mediambientals.⁵⁵⁷

Els perímetres irrigats d'al-Àndalus estaven dedicats, de forma gairebé exclusiva, a la pràctica de la policultura. Ni tan sols en el cas de productes amb un alt valor comercial s'aprecia una tendència a crear camps destinats al monocultiu dins els espais hidràulics. L'ampli ventall d'espècies vegetals utilitzades pels camperols granadins dels segles XIV i XV, per exemple, incloïa cultius amb una alta demanda en els mercats d'Europa occidental i del nord d'Àfrica de l'època, entre els quals destacaven els fruits secs i dessecats, la canya de sucre i el fil de seda. Aquests productes eren comercialitzats per mitjancers genovesos que tenien tractes amb l'aristocràcia i la cort nassarites, però la producció d'aquestes mercaderies es trobava en mans dels pagesos que poblaven les alqueries del soldanat de Granada. Aquests agricultors plantaven els cultius destinats al mercat en petites quantitats dins les seves parcel·les, compartint espai amb una munió d'altres espècies vegetals que tenien com a principal funció alimentar el grup, com els cereals i les hortalisses. Les hortes andalusines estaven consagrades a la producció per a la supervivència de les comunitats pageses i la reproducció del seu ordre social, i les especialitzacions hi ocupaven només un lloc marginal.⁵⁵⁸

Els principals espais d'especialització agrària a al-Àndalus eren els secans, els quals acostumaven a ocupar una posició subsidiària dins l'organització de la producció agrícola de la pagesia andalusina.⁵⁵⁹ Fora de les hortes, els camps de cereals eren rars i abundaven els vinyars dedicats a la producció de fruits secs i dessecats –panses, figues i ametlles-, així com les

⁵⁵⁶ Trillo San José 2004: 54.

⁵⁵⁷ Marston 2011: 191-2; Retamero 2008; Scott 1994: 273-82; Stone, et al. 1990: 15-6.

⁵⁵⁸ Fàbregas García 2006, 2007; Retamero 2011: 44; Trillo San José 2001-2002: 126 i 144-5, 2004: 202-6. El caràcter marginal de les especialitzacions està documentat fins i tot a regions que produïen collites amb un alt valor comercial. És el cas de la Vega d'Almuñécar (Granada), que, malgrat ser coneguda per l'exportació de sucre, la canya només ocupava el 2,4 per cent de la superfície total de l'horta (Trillo San José 2004: 202).

⁵⁵⁹ *Ibid.*: 54 i 61.

parcel·les de sumac i les oliveres disperses.⁵⁶⁰ A Olvera, els camps destinats a produccions especialitzades més comuns eren els vinyers per a panses i figues, que es trobaven a prop dels despoblats d'Eras Viejas, Cabañas, Valparaíso, Castil de Conejos, Ayamonte, El Granadal i Monteortiel.⁵⁶¹ El sumacar de la Boca del Granadal és un altre exemple d'un camp de secà dedicat a la producció especialitzada d'una planta amb un valor comercial potencialment elevat; en aquest cas, a més, en un règim de monocultiu.⁵⁶² La presència de produccions especialitzades en els camps perifèrics de les alqueries no és contradictòria amb la tendència general de la societat andalusina a prioritzar la policultura. De fet, la inclusió d'aquests espais d'especialització pot ser interpretada, també, com una estratègia de diversificació dirigida a proporcionar als pagesos una quantitat reduïda de productes destinats a l'intercanvi amb altres grups o a la seva comercialització en els mercats urbans. Normalment, les previsions dels agricultors sobre la producció agrícola inclouen la reserva d'una part de la collita per dedicar-la a l'intercanvi, ja que aquestes transaccions quotidianes tenen una importància crítica a l'hora de regular les desigualtats entre individus i d'assegurar la supervivència del grup.⁵⁶³

La previsió de la necessitat de dur a terme intercanvis amb altres grups pagesos o, fins i tot, de vendre part de la collita en el mercat per obtenir moneda i productes manufacturats es traduí en la incorporació d'espais destinats a produccions especialitzades dins els sistemes de camps andalusins. Però, això no vol dir que la producció per al mercat determinés el disseny dels espais de treball o dels calendaris agrícoles. No només la majoria de cultius comercials es plantaven en terres secaneres que es trobaven fora dels perímetres irrigats, sinó que, a més, aquests camps acostumaven a ser petits; com a mínim, si es comparen amb els que els colons cristians hi van construir després de la conquesta.⁵⁶⁴ Segons les estimacions de la producció anual del sumacar de la Boca del Granadal aportades per Juan López Vasco –d'entre 230 i 345 kg a l'any-, aquest hauria mesurat, com a molt, 0,6 hectàrees de superfície. Fins i tot la petita comunitat de colons que es va establir a Olvera durant l'època de frontera generà majors extensions de terra compactes dedicades a monocultius. És el cas de la plantació de sèsam de

⁵⁶⁰ Retamero 2011: 44-5, 2020; Trillo San José 2004: 93-5 i 208-15.

⁵⁶¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 100r, 109r, 112v, 158v, 161v, 209v, 219r-v i 223r.

⁵⁶² És relativament habitual documentar parcel·les dedicades a la producció especialitzada de sumac a les alqueries de l'antic soldanat de Granada als segles XV i XVI. Vegeu, per exemple, els estudis recents sobre les comunitats andalusines de Casarabonela, Tolox i Igualeja, a l'actual província de Màlaga (Díaz, et al. 2018: 274; López García 2012: 210-1; Retamero 2011: 45).

⁵⁶³ Retamero 2000: 20, 190 i 197, 2011: 44-8.

⁵⁶⁴ Trillo San José 2004: 65-8 i 223-7.

Líjar, de la qual es parlarà més endavant, que tenia una superfície de gairebé quatre hectàrees el 1470. D'altra banda, sembla que la producció en règim de monocultiu estricte de cultius comercials era relativament rara en al-Àndalus, i sovint coexistien diverses espècies en una mateixa parcel·la. A més, molts dels cultius que es registren com a produccions especialitzades en els espais de secà eren espècies que es trobaven també, de forma simultània, a les hortes – com la vinya, que es trobava també a algunes de les hortes andalusines d'Olvera i que era denominada “parra.”⁵⁶⁵ Addicionalment, productes com les panses, les figues dessecades i les ametlles no només tenien valor com a mercaderies, sinó que, segurament, complien una funció important dins la dieta de la mateixa societat andalusina, per exemple, com a substituïts dels cereals en cas d'esgotament de les reserves anuals d'aliments.⁵⁶⁶

Hi ha una darrera estratègia de gestió del risc que ha estat documentada a diverses regions d'al-Àndalus, especialment a les illes Balears i València, però que és difícil d'apreciar a Olvera: la tendència dels grups pagesos andalusins a construir espais de treball comparativament petits i difícilment ampliables.⁵⁶⁷ Els criteris que guiaven el disseny original dels sistemes hidràulics i dels camps de secà dels andalusins fixaven la mida màxima dels camps en funció de la capacitat de mobilitzar força de treball del grup fundador i de la disponibilitat de recursos. Aquest càlcul fundacional assegurava que mai se superés la capacitat màxima dels aqüífers i que els camps perennes no proliferessin fins a ocupar tota la terra inculta, que proporcionava recursos essencials per a la reproducció del grup – fonts alternatives d'aliments, pastures, caça, combustible, materials de construcció i plantes medicinals.⁵⁶⁸ El problema en el cas d'Olvera és que la documentació escrita disponible no proporciona informació sobre les dimensions dels espais de treball indígenes abandonats entre els segles XIII i XV. L'única possibilitat d'aproximar-ne l'extensió és mitjançant l'estudi del paisatge actual, intentant identificar-hi les parcel·les registrades als documents colonials més primerencs.

⁵⁶⁵ *Ibid.*: 158v, 161v, 178r, 179v, 201r, 213r, 216r, 222v i 226r. En el seu tractat *Expulsión justificada de los moriscos españoles* del 1612, Pedro Aznar Cardona va incloure les “parras para pasas” en un llistat dels fruits “improductius” que cultivaven els andalusins, “dejadas en olvido las viñas importantes” (Barceló 1996a: 45).

⁵⁶⁶ Així ha estat documentat en societats tradicionals del Magrib (Trillo San José 2004: 209).

⁵⁶⁷ L'objectiu dels pagesos andalusins no era generar espais de treball reduïts –malgrat que normalment eren més petits que els construïts pels colonitzadors–, sinó que les seves dimensions s'ajustessin a les necessitats i la capacitat de mobilitzar força de treball del grup. Per tant, les concentracions de població més voluminoses i establertes en territoris amb una major disponibilitat d'aigua i terra van construir perímetres irrigats més grans. La superfície mitjana dels sistemes hidràulics que formaven l'Horta de València era d'unes 14 hectàrees, però aquests perímetres irrigats també formaven conjunts tancats i compactes amb un potencial limitat per a ser ampliat (Esquilache Martí 2018: 229-36 i 389).

⁵⁶⁸ Sobre aquesta qüestió, vegeu Esquilache Martí 2018: 229-36 i 389-91; Kirchner 2002: 154-5, 2009; López i Retamero 2017; Retamero 2005a: 55-7, 2005b: 270-4, 2006, 2008, 2011; Sitjes 2006, 2010; Torró 2003, 2009a.

L'anàlisi de la documentació escrita dels segles XVI al XX ha permès localitzar els perímetres irrigats més antic d'Olvera, identificar-ne els contorns i aproximar-ne les dimensions. La Taula 2 relaciona la superfície de vuit dels sistemes hidràulics antics del terme d'Olvera amb el nombre de fonts que els proveïen d'aigua. No s'hi ha inclòs els sistemes hidràulics de Líjar, Valparaíso, Zaframagón i Cerro del Arenoso, per diversos motius. En el cas de l'Arenoso, no ha estat possible determinar si les hortes de la plana fluvial de Las Vicarias, documentades per primera vegada a mitjan segle XVII, tenen una relació directa amb els horts del despoblat andalusí. A més, Las Vicarias no prenen l'aigua per regar d'una font, sinó del riu Guadalporcún, motiu pel qual també han estat excloses les hortes de Valparaíso i del molí de Zaframagón.⁵⁶⁹ D'altra banda, hem optat per no incloure-hi l'Horta de Líjar perquè és molt difícil precisar les dimensions que tenia al segle XVI i quines de les vuit fonts usades a mitjan segle XX es van fer servir també en aquella època.⁵⁷⁰ En total, els espais hidràulics seleccionats, després de descartar totes les ampliacions que han pogut ser identificades gràcies a la documentació escrita, sumen unes 16 hectàrees de superfície que eren regades des de vuit fonts d'aigua. Aquest càlcul dona com a resultat una mitjana de dues hectàrees de terra per cada surgència, un valor que coincideix, per exemple, amb les observacions realitzades a les illes Balears.⁵⁷¹

Com s'explicarà més endavant, és gairebé segur que els colons d'Olvera no van emprendre programes de construcció d'espais de conreu perennes abans del decenni del 1490. Segons tots els testimonis del plet del 1518, la comunitat colonial disposava de molt poca terra de llauró abans de la conquesta de Granada, a causa de les ràtzies andalusines. La major part del terme municipal restava erma i no hi ha cap referència a la pràctica de l'agricultura irrigada durant el període de frontera. Tot sembla indicar que va ser després del 1482-92 que els colonitzadors van començar a artigar la terra i van recuperar els espais de treball abandonats pels indígenes. No obstant això, a hores d'ara no es pot descartar que algunes de les hortes registrades a la documentació escrita de mitjan segle XVI fossin construïdes *ex novo* pels castellans. Se sap molt poc sobre la gestió que els colons van fer dels espais irrigats d'Olvera

⁵⁶⁹ A més, cap testimoni va fer referència explícita a l'existència d'una horta andalusina que estigués associada al despoblat de Zaframagón i el seu molí hidràulic.

⁵⁷⁰ Però, si les 3,8 hectàrees que tenia la plantació colonial de sèsam de Líjar a finals del segle XV s'hagués regat en època andalusina amb els tres naixements principals del sistema hidràulic dels molins, cada font hauria irrigat una mitjana d'1,3 hectàrees de terra.

⁵⁷¹ Gairebé el 80 per cent dels perímetres irrigats andalusins estudiats a les illes Balears des dels anys 1980 feien menys de dues hectàrees de superfície (Sitjes 2006: 284, 2010: 63).

durant les dècades immediatament posteriors a la conquesta de Granada, ja que la majoria de camps de reguiu no era propietat dels Téllez Girón i, per tant, no va ser registrada per la cancelleria senyorial. Per aquest motiu, no es pot refusar que els veïns de la vila modifiquessin alguns dels sistemes hidràulics indígenes o, fins i tot, en construïssin de nous entre finals del segle XV i principis del XVI, malgrat que no n'hi hagi constància escrita.⁵⁷²

Taula 2- Superfície dels espais irrigats més antics d'Olvera i les seves fonts d'aigua

	Terra irrigada (ha)	Fonts d'aigua
Ayamonte	2	1
Boca del Granadal	1,3	1
Monteortiel	1 o 2	1
El Buejo	0,4	1
Cinco Pies de Líjar	0,6	1
Juncal Bajo	3,2	1
Huerta del Monje	3	1
El Cañuelo de Guadamanil	4	1
Total	15,4 o 16,4	8

Però, en qualsevol cas, pràcticament tots els espais irrigats que estan documentats a l'Olvera del segle XVI –fossin o no un reflex dels camps andalusins- van ser ampliat en segles posteriors. En total, els sistemes hidràulics de possible origen andalusí d'Olvera i Vallehermoso documentats a la primera època colonial haurien sumat unes 49 hectàrees de terra. Si es distribueixen entre la trentena de despoblats que estan documentats en el terme municipal, la mitjana torna a ser d'una mica menys de dues hectàrees de terra regada per cada assentament (1,7 ha). En canvi, el Cadastre d'Ensenada de 1751 registrà 105 fanecades de terra de reg (67,2 ha) a la municipalitat, sense tenir en compte les hortes que poguessin haver estat operatives a

⁵⁷² Els estudis sobre l'administració colonial primerenca de les hortes andalusines a altres regions ofereixen exemples diversos. D'una banda, s'han documentat casos a les illes Balears (Kirchner 1995, 2002, 2018; Retamero 2005a, 2006) i a les muntanyes de l'oest de Màlaga (Díaz, et al. 2018) de modificacions molt tardanes dels espais hidràulics capturats, habitualment posteriors al segle XVIII. Però, d'altra banda, els colons de l'Horta de València van encetar programes d'ampliació dels sistemes indígenes o en van construir de nous pocs anys després de la conquesta de mitjan segle XIII (Guinot 2018; Guinot i Selma 2012; Torró i Esquilache 2018).

Vallehermoso.⁵⁷³ Com a mínim, la quantitat de terra irrigada s'havia incrementat en un terç durant els dos-cents anys precedents, i va seguir creixent durant les dues centúries posteriors. Aquestes ampliacions modernes van requerir increments constants del cabal d'aigua disponible mitjançant la captació de més fonts d'aigua i la construcció de nous assuts. L'eixamplament de les hortes del Juncal Bajo i de Monteortiel implicà la fundació de nous sistemes de reg que extreien aigua de l'Arroyo de Malacapa i del riu de Corbones, respectivament, per complementar el cabal de les surgències originals. La quantitat d'hectàrees regades al voltant del castell d'Ayamonte es va multiplicar gràcies a la canalització d'una segona font que es trobava a la serra de Tomillos. Un altre exemple d'ampliació d'espais hidràulics és el de l'Horta de Lijar, on es van anar implementant diferents solucions tècniques de forma successiva amb l'objectiu d'irrigar la màxima quantitat de terra possible. Probablement, els primers eixamplaments de l'Horta es van dur a terme gràcies a la captació de noves surgències, però, posteriorment, els pagesos van haver de construir-hi un nombre creixent d'assuts i de safareigs per fer arribar l'aigua fins als camps més llunyans. Si les dimensions de les hortes de mitjan segle XVI eren equivalents a les dels espais hidràulics abandonats pels andalusins, els colonitzadors les van superar a bastament durant l'Època Moderna.

La superació dels llinars establerts pel disseny original indígena és encara més evident als camps de secà. A partir de la conquesta de Granada, els colons d'Olvera van començar a rompre els erms de la vila per plantar-hi cereals d'hivern en un règim d'agricultura extensiva de secà. Les primeres àrees a ser artigades van ser les mateixes on els andalusins havien tingut els seus camps de conreu. Però, com s'explicarà més endavant, els castellans van trigar pocs anys a ultrapassar els límits d'aquests espais i van emprendre el desboscament de milers d'hectàrees de garriga i boscos que mai abans havien estat llaurades i que eren una font de recursos bàsics per a la comunitat. Com ha assenyalat J. Torró per al Regne de València, la rapidesa i les dimensions de les operacions d'artigatge realitzades pels colons cristians “palesa, en negatiu, el caràcter discontinu, intensiu, de l'ecosistema cultivat andalusí, altament selectiu, circumscrit a fons de valls i planures al·luvials, ajustat a les condicions del terreny.”⁵⁷⁴ Dit d'una altra manera, el fet que els colonitzadors poguessin rompre vastes extensions de terra inculta per crear plantacions de monocultiu de cereals i de vinyes palesa la petitesa dels conjunts compactes de

⁵⁷³ AGS,CE,RG, L.562, 1751: 863v.

⁵⁷⁴ Torró 2009a: 96.

campes perennes on els andalusins practicaven una agricultura intensiva, tant de reguiu com de secà.

El disseny dels secaners andalusins era coherent amb el dels espais irrigats i el seu creixement potencial també estava limitat pels càlculs fundacionals.⁵⁷⁵ La gestió andalusina dels secans tendí a generar espais de treball més aviat reduïts i dispersos, que deixaven grans intersticis sense llaurar entre ells. Els camps secaners dels colons, en canvi, eren grans extensions contínues d'espais artigats dedicats al monocultiu de cereals d'hivern i, en alguns casos, de vinya. En poques dècades, l'ordre agrícola imposat pels conqueridors a Olvera va trencar irreversiblement els límits que el disseny original indígena havia fixat per a l'ampliació dels camps de conreu. Per als colons, les àrees incultes que separaven els espais de conreu indígenes i que abans asseguraven la reproducció del grup eren una reserva de terra a l'espera de ser apropiada, artigada i convertida en camps de conreu perennes.

Els estudis de C. Trillo sobre les alqueries del soldanat de Granada suggereixen que el disseny i la gestió dels espais de treball andalusins es combinaven amb l'organització de la producció a partir de les estructures de parentiu per imposar límits estrictes a la capacitat individual d'acumular terres i crear plantacions extenses en règim de monocultiu. Segons Trillo, els grups de parentiu extens andalusins podrien haver funcionat com una sort de condominis.⁵⁷⁶ Cada parent tenia drets d'ús sobre part del patrimoni familiar, però aquest era posseït conjuntament per tots els integrants del llinatge. D'aquesta manera, ningú disposava del domini absolut i exclusiu sobre una unitat compacta de terres, de torns de reg o d'immobles que pogués vendre unilateralment a qualcú aliè a la seva parentela. Les alienacions a favor d'estrany només eren possibles amb l'aprovació de tots els integrants del llinatge, que tenien capacitat de vetar-les. Per tant, era molt difícil que un foraster obtingués béns en una alqueria granadina.⁵⁷⁷ La fragmentació dels drets individuals sobre la terra tenia una manifestació física en la dispersió de les parcel·les de conreu dins els termes de les alqueries. Aquesta estratègia de diversificació espacial encara feia més difícil la creació de finques extenses, ja que un comprador interessat a concentrar parcel·les limítrofes hauria de negociar amb diversos individus i grups de parentiu.⁵⁷⁸

⁵⁷⁵ Retamero 2005a: 73-5, 97, 187 i 227-33, 2011. Vegeu també Torró 2003, 2009a.

⁵⁷⁶ Trillo San José 2004: 115-8 i 146.

⁵⁷⁷ *Ibid.*: 108-58 i 266-8.

⁵⁷⁸ L'anàlisi de M. Levien sobre la desposseïció de la pagesia índia a principis del segle XXI ofereix un exemple clar de com el fraccionament dels drets sobre la terra és un fre a l'acumulació individual: "while a capitalist looking to purchase hundreds of acres ... will surely find some sellers, they will also surely find some hold-outs that will prevent contiguity. ... even when there

La fragmentació dels drets d'accés i d'usdefruit, el disseny dels espais de treball i la pràctica habitual de l'endogàmia es combinaven per garantir la integritat dels patrimonis familiars. Les dificultats per alienar els béns de la pagesia andalusina s'aprecia en l'escàs nombre de compravendes de terres i aigua que es registren al soldanat de Granada als segles XIV i XV.⁵⁷⁹

Els frens a la capacitat d'alienar i acumular terra imposats per les comunitats de pagesos andalusines s'estenien també a les terres no cultivades. Al soldanat nassarita, la major part de l'inculte de les alqueries estava format per les terres denominades *mawāt* –o mortes- als textos jurídics. Les *mawāt* pertanyien a tota la comunitat de creients i podien ser apropiades mitjançant el seu artifatge i/o la seva irrigació, de manera que proporcionaven a les comunitats andalusines un cert marge per ampliar els seus espais de treball o per crear nous assentaments fruit de la segmentació del grup original. Malgrat tot, la llei malikita d'al-Àndalus establia una sèrie de condicions que limitaven de forma estricta la capacitat dels individus de fer servir aquest recurs. En tant que bé de la comunitat de creients, els drets de possessió que s'obtenien gràcies a la seva “vivificació” eren precaris i mai no podien ser alienats. La persona que posava la terra en cultiu gaudia de l'usdefruit i el podia transferir als seus descendents, a condició que hi continuessin fent inversions de feina regulars. En el cas que els usuaris estiguessin més de tres anys sense treballar-hi, perdien els drets sobre la terra, que podia ser utilitzada per qualsevol altre musulmà disposat a conrear-les. Per últim, la vivificació de les *mawāt* requeria l'aprovació simbòlica de l'emir, com a màxim representant de la comunitat de creients.⁵⁸⁰

Teòricament, un individu acabalat que comptés amb el favor del poder polític podia acumular tanta terra com pogués vivificar i crear grans plantacions destinades a la producció de cultius comercials. Per aquest motiu, s'ha plantejat la possibilitat que l'origen dels pocs exemples de finques relativament extenses que s'han documentat al soldanat de Granada tinguessin el seu origen en la vivificació de *mawāt*. Aquestes plantacions es trobaven en mans dels emirs i els seus parents i d'alts càrrecs de l'administració emiral recompensats per la cort, i normalment estaven situades fora dels perímetres irrigats.⁵⁸¹ Però s'ha de matisar la capacitat

are willing sellers, a high degree of land fragmentation means that a buyer might have to negotiate with hundreds of farmers. Finally, land titles in rural India are sufficiently unclear as to create high rates of litigation in rural land purchases ... It is for these reasons that any capitalist looking to establish a large greenfield project in rural India would much prefer to have the government acquire land for them. If a project is large enough ..., it is very unlikely that the project will get off the ground without the land being acquired through eminent domain and/or state transfer of government land” (2012: 943).

⁵⁷⁹ Trillo San José 2004: 114 i 149-51.

⁵⁸⁰ *Ibid.*: 55 i 83-8, 2006: 244-7.

⁵⁸¹ Trillo San José 2004: 89-91, 93-5, 106, 208-10 i 223-7.

dels individus vinculats al poder polític central d'apropiar-se de les *mawāt* mitjançant la vivificació, ja que la llei malikita preveia el risc que els emirs gestionessin aquestes terres com si fossin part del seu patrimoni personal i establia frens particulars a la seva potestat per a vivificar-les.⁵⁸² Les terres que eren susceptibles de ser acumulades i transformades en plantacions individuals estaven situades fora dels espais de treball centrals de les alqueries i els drets que s'hi podien imposar eren precaris i estaven subjectes a l'aprovació de la comunitat o dels seus representants polítics. Existien petits grups de terratinents a la Granada del segle XV, però no sembla que tinguessin mai la capacitat de condicionar o dirigir els processos productius de les comunitats pageses, que els organitzaven de forma autònoma.⁵⁸³ Els estudis de Trillo sobre el soldanat nassarita demostren que inclús les persones amb una capacitat més gran d'acumular terres, com els aristòcrates urbans nassarites, posseïen finques més aviat petites.⁵⁸⁴

Els límits que la societat andalusina establia a la capacitat individual d'acumular terres servien també per a limitar el rang de les desigualtats socials.⁵⁸⁵ Els estudis sobre l'estratificació interna de les comunitats pageses andalusines són relativament rars, a causa de les dificultats d'obtenir dades sobre la distribució dels drets sobre la terra entre els habitants de les alqueries. No obstant això, l'estudi dels llibres de repartiment redactats entre els segles XIII i XVI suggereix que les alqueries andalusines es caracteritzaven per una escassa estratificació social – com a mínim si es comparen amb les posteriors comunitats colonials. Ni tan sols a hortes periurbanes com la de Múrcia, on les desigualtats són més acusades, hi ha individus o grups que acaparin la major part de la terra.⁵⁸⁶ Tampoc sembla que la vinculació al poder polític estigués associada a l'acumulació de terres o a la possessió de finques substancialment diferents de les de la resta de la comunitat. Per exemple, l'extensió de les parcel·les que posseïen els alfaquís i

⁵⁸² *Ibid.*: 225.

⁵⁸³ M. Barceló explicà el 1987 que la possessió de terres per part de l'aristocràcia andalusina “mai no té caràcter exclusiu ni l'escala de possessió no és prou gran com per determinar hegemònicament la forma principal de control del procés de treball pagès que continua essent decidit fonamentalment pels grups camperols” (Barceló 1987: 20).

⁵⁸⁴ Trillo San José 2004: 240-4. Els patrimonis de l'aristocràcia edilícia granadina empal·lideixen quan es comparen amb els dels seus homòlegs feudals. Segons R. Peinado Santaella, les fortunes de l'aristocràcia nassarita “no resisten la més mínima comparació con la que cualquier ‘caballero principal’ podía disfrutar entonces en la Corona de Castilla” (Peinado Santaella, Rafael. 1993. “Los Banū al-Qabṣanī: un linaje de la aristocràcia nazarí”. *Historia. Instituciones. Documentos* vol. 20: 313-353; citat a Malpica Cuello 2003-2004: 310).

⁵⁸⁵ La dispersió parcel·laria, per exemple, garantia l'accés de tots els llinatges d'una alqueria a les diferents partides agrícoles del terme, de manera que cap grup de parents quedava completament exclòs de les àrees més productives. El llibre de repartiments de Torrox (Màlaga), de mitjan segle XVI, indica que les moreres es trobaven disperses per totes les partides de l'alqueria i que totes o gairebé totes les famílies andalusines de la localitat participaven en el seu cultiu (Martínez Enamorado 2006: 102).

⁵⁸⁶ Esquilache Martí 2018: 91-7; Trillo San José 2004: 180-95.

algutzirs d'Almuñécar (Granada) es trobava dins la mitjana local d'entre un i quatre *marjals* de terra. I, com s'ha explicat anteriorment, les poques finques extenses que hi estan documentades es trobaven fora del perímetre irrigat.⁵⁸⁷ El rang limitat de les desigualtats socials a l'interior de les comunitats de pagesos andalusins es detecta també en el registre arqueològic. És el cas de les alqueries estudiades recentment a la província d'Albacete per P. Jiménez Castillo i J.L. Simón García, que estaven integrades, exclusivament, per cases modestes construïdes amb materials locals i tècniques senzilles, entre les quals “no existen viviendas especialmente ricas, ni mucho menos palatinas.”⁵⁸⁸

Els mecanismes de què disposaven les alqueries per limitar les desigualtats internes es combinaven amb l'actuació del poder polític per a contenir el sorgiment d'una classe intermèdia d'acaparadors, que constituïria una amenaça tant per a l'autonomia de les comunitats pageses com per al monopoli emiral del cobrament de tributs. L'únic poder polític amb autoritat i legitimitat –més o menys qüestionada en funció de les circumstàncies- per exigir el cobrament de tributs a al-Andalus era l'emir. La vinculació a l'administració central era l'única forma legal de beneficiar-se de la captura del treball pagès.⁵⁸⁹ El monopoli emiral de la fiscalitat no vol dir, però, que cap dels successius poders polítics musulmans de la península Ibèrica tingués la capacitat d'immiscir-se en els processos productius de les comunitats pageses i controlar la producció agrícola. Les mateixes estratègies que bloquejaven l'aparició de senyors de renda, també dificultaven la captura del treball pagès per part de l'administració. El fraccionament dels drets sobre la terra originava uns espais de conreu promiscus i difícils d'entendre per a persones alienes a les comunitats que els havien generat i que els administraven. A més, com ha assenyalat F. Retamero, la pràctica generalitzada de la policultura “exigia un calendari de feines igualment atapeït i variat.”⁵⁹⁰ Per tant, les estratègies de diversificació espacial i d'espècies vegetals implementades pels pagesos andalusins generaven conjunts de camps i de feines agrícoles que eren difícils de copsar per part del poder polític, que difícilment podia preveure quan tindrien lloc les collites dels productes que eren susceptibles de ser apropiats –com els cereals i els fruits secs i dessecats- i calcular-ne el volum. El domini de les comunitats pageses i la fiscalització

⁵⁸⁷ García-Contreras Ruiz 2016: 282-7.

⁵⁸⁸ Jiménez Castillo i Simón García 2017: 239-41 i 249.

⁵⁸⁹ Sobre la fiscalitat andalusina i la prevenció de l'aparició de senyors de renda, vegeu Barceló 1987 i els articles recollits a Barceló 2010.

⁵⁹⁰ Retamero 2000: 190.

del seu treball per part dels successius poders polítics islàmics estigueren limitats per la impossibilitat de dirigir els processos productius. L'accés de les autoritats polítiques a les collites va ser sempre precari i subjecte a negociacions i pactes locals. L'organització de la reproducció social dels grups pagesos andalusins es trobava en mans de les comunitats, no de l'administració emiral.⁵⁹¹

A hores d'ara, no és possible precisar quin va ser el grau d'implantació de les estructures fiscals nassarites a la comarca d'Olvera. Com s'ha explicat, l'abundància de petites fortificacions i la seva vinculació a espais d'emmagatzematge poden ser interpretades com indicis de l'autonomia política de les alqueries. Però, alguns autors també han proposat que els *ḥuṣūn* com Olvera i Ayamonte podrien haver servit com a seus d'alcaids designats pels soldans nassarites, els quals haurien estat acompanyats per mercenaris armats i haurien tingut la funció de taxar el treball pagès i, potser, de dirigir-lo amb l'objectiu de produir per al mercat. Segons aquesta interpretació, la nova capacitat de l'administració nassarita per immiscir-se en l'organització interna de les aljames als segles XIV i XV respondria al fet que aquestes es trobaven en crisi a conseqüència de la seva major participació en el comerç. Des del punt de vista d'A. Malpica Cuello i altres autors, la creixent implicació en el mercat de les comunitats pageses andalusines a partir del segle XIV hauria erosionat gradualment les estructures gentilícies que en garantien la cohesió i l'organització autònoma dels processos de treball.⁵⁹² El símptoma més clar de la desarticulació de les estructures de parentiu andalusines per aquests investigadors seria la mateixa fragmentació i dispersió de la propietat sobre la terra, que C. Trillo interpreta com el resultat del fraccionament de patrimonis clànics que, antigament, haurien format blocs compactes i homogenis.⁵⁹³

La documentació analitzada no permet conèixer qui eren els alcaids dels *ḥuṣūn* ni quin era l'abast del seu poder. Tampoc permet saber qui va construir les nombroses fortificacions que hi havia dins el terme municipal actual ni quines eren les seves funcions. Però sí que es pot afirmar que el paisatge agrari de l'Olvera islàmica –caracteritzat per espais de conreu petits i dispersos dedicats a la policultura i sotmesos a règims agrícoles intensius- no és el paisatge

⁵⁹¹ Barceló 1987: 20, 1996b: 78; Retamero 2000: 177-8; Torró 2001-2002. Fins i tot els poderosos mercaders genovesos, que monopolitzaven el comerç internacional de l'emirat de Granada, van ser incapaços de controlar directament la producció de cultius comercials com la seda fins a principis del segle XVI, després de la conquesta castellana (Fàbregas García 2006: 27-9, 2017: 71-3 i 85).

⁵⁹² Fàbregas García 2006, 2007, 2015, 2015; Malpica Cuello 1997; Trillo San José 2000-2001: 131-8, 2004: 147 i 151-2.

⁵⁹³ Trillo San José 2004: 125, 147 i 151.

agrari que genera una societat formada per comunitats pageses atomitzades, estrictament disciplinades pel poder polític i forçades a produir de forma sistemàtica per al mercat. La prova es troba en el mateix paisatge. El 1327, Olvera va ser conquerida per una societat amb aquestes característiques. Els colons cristians eren camperols individualitzats i de procedència diversa que gaudien de poca autonomia a l'hora d'organitzar la producció i que estaven subordinats a una classe acaparadora amb una capacitat pràcticament il·limitada d'acumular riquesa. Com s'explicarà a continuació, la seva colonització del territori no generà espais de treball caracteritzats pel fraccionament i la dispersió dels drets sobre la terra. Ben al contrari, en el paisatge agrari de l'Olvera colonial predominaven les grans extensions de camps de conreu contínues i sense intersticis, dedicades al monocultiu de productes per al mercat. La destrucció de les estructures de parentiu i la desarticulació de les comunitats pageses no donà lloc a amalgames promíscues de parcel·les reduïdes, sinó a la concentració dels drets sobre la terra i a l'aparició de camps extensos, fruit d'una major facilitat per controlar la producció i acumular riquesa en poques mans.

4.6. La vila colonial d'Olvera (1327-1595)

L'estiu del 1327, gairebé un segle després de la conquesta de la vall del Guadalquivir, la vila d'Olvera va ser ocupada per la host reial d'Alfons XI i s'hi establí una petita comunitat de colons cristians. Els pobladors de la vila es van apropiari de forma gradual de les terres que abans havien estat treballades pels habitants de les alqueries que motejaven el seu nou terme municipal. Els grups d'andalusins que no havien fugit abans, com els d'Ayamonte, van ser expulsats per l'acció militar combinada dels colons, els titulars del senyoriu d'Olvera i la corona. A finals del segle XV, els únics indígenes que restaven a la vila eren els captius que els colons feien servir com a mà d'obra esclava.⁵⁹⁴ Així, els conqueridors van generar un immens buit demogràfic que van

⁵⁹⁴ La documentació d'Olvera ofereix molt poca informació sobre l'ús de captius a la vila. L'única notícia fefaent sobre la presència d'un captiu a Olvera la proporcionà Abrahe Alhamaz, conegut com a Juan Alonso de Montilla, qui explicà que, "syendo moro, estuvo captivo en el dicho lugar de Olvera" (OSUNA, C.93, D.48-54, 1518: 179v-80r). El comte d'Ureña també n'usava, ja que Diego López Manjón explicà que, quan es reformà l'església parroquial d'Olvera a principis del segle XVI, va veure com Don Juan Téllez Girón "traya en la dicha obra ciertos criados suyos captivos" (Ibid.: 199r). Els documents ofereixen algunes dades més sobre els captius d'Archidona i Osuna. El testimoni Hernando de Valderrama, abans conegut com Avdalla, va ser captiu a Osuna del majordom del comte d'Ureña, qui el batejà vers el 1483 (Ibid.: 159r-60v). Així mateix, Alonso de

aprofitar per imposar-hi un nou ordre agrícola i gestionar les terres ocupades sense estar condicionats per pràctiques anteriors. A poc a poc, els colons van modelar l'espai per adequar-lo al seu sistema productiu.

4.6.1. Les pastures de la frontera (1327-1492)

Hi ha molt poques dades sobre Olvera durant l'època de frontera. El registre documental relacionat amb la vila és molt escàs abans del 1500, i pràcticament inexistent abans del 1400. La principal font d'informació sobre la comunitat de colons d'Olvera en les dècades anteriors a la conquesta de Granada són les declaracions dels testimonis d'Alcalá la Real del 1518. Durant els interrogatoris, tant els cristians vells com els moriscos van descriure la vila i el seu terme durant l'època de frontera i van fer al·lusions als seus habitants. Però, en la majoria de casos, els records d'aquests testimonis no van més enllà de mitjan segle XV.

La imatge que els interrogatoris del 1518 conjuren de la frontera amb al-Àndalus és la d'una vasta regió erma i deserta devastada per la guerra. La violència quotidiana entre castellans i andalusins impossibilitava la pràctica de l'agricultura de forma regular i la terra no es podia llaurar. Preguntat pels motius de l'abandó de les terres d'aquesta comarca, l'andalusí Hernando de Valderrama, natural de Setenil, va respondre que, "... estando en frontera los unos de los otros, ... [y] aviendo guerras entre los unos y los otros, los dichos terminos no se labrarian, e asy se hazian las tierras montes."⁵⁹⁵ Els testimonis van emfatitzar la duresa de les condicions de vida a la frontera i les dificultats a les quals els colons van haver de fer front a l'hora de treballar la terra. Van explicar que la superfície en conreu que hi havia a la vila abans de la conquesta de Granada era molt petita perquè "los que moravan en [ella] heran pocos labradores, porque todos

Osuna, veí d'Archidona, va fer referència al fet que llaurava la terra "con sus criados" (Ibid.: 127v). Malgrat el tènue rastre que els andalusins captius han deixat en la documentació consultada, no hi ha dubte que van ser a bastament venuts i utilitzats a la regió. Ho demostra el relat de l'alemany Hyeronimus Münzer, qui visità la comarca d'Osuna durant la tardor del 1494 i veié que a la vila hi havia "más de trescientos moros cautivos sujetos con grilletas." Segons Münzer, "el rey ... ha concedido libertad a los cautivos que están en tierra sevillana para que puedan vivir libres en Granada, ... y por eso los cristianos que moran en los lugares fronterizos guardan cuidadosamente sus cautivos, por temor de que se les escapan para acogerse al asilo que en Granada se les ofrece"(Münzer 1924: 119).

⁵⁹⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 161v. Vegeu també Ibid.: 84v, 109v, 111r, 113v, 120r, 131r, 134v, 146r, 147r, 148r, 149v, 152r, 153r, 168v, 173r, 177r, 179r, 180v, 181r, 182v, 183v, 185v, 186v, 195r, 198r, 201r, 204r, 210r, 211r, 213r, 216v, 220v, 223r, 224v, 234r, 236r i 242v.

... serian hasta sesenta o setenta vecinos, e que aun non sabe sy labravan todos.”⁵⁹⁶ A més, els veïns només es podien dedicar a l’agricultura durant les treves que se signaven periòdicament entre l’emirat de Granada i la corona de Castella o entre la vila i les ciutats andalusines veïnes.⁵⁹⁷ La durada de les treves era variable i, de vegades, els acords eren trencats de forma unilateral per un dels dos bàndols uns pocs mesos després de la seva signatura. No obstant això, els habitants de la regió també recordaven períodes relativament llargs de pau, de fins a vuit o nou anys ininterromputs, durant els quals castellans i andalusins havien pogut treballar la terra amb relativa tranquil·litat.⁵⁹⁸

Els pactes d’alto el foc oferien a colons i indígenes una mínima garantia de seguretat i els permetien moure’s per les zones de frontera amb una major llibertat, cosa que aprofitaven per a caçar, recol·lectar recursos silvestres, llaurar la terra i pasturar bestiar. El cristià Francisco de Montiel, nascut a Olvera vers el 1460, coneixia moltes de les ruïnes andalusines del terme de la vila perquè hi havia anat a caçar durant una treva, a principis dels anys 1470. Igualment, els andalusins Juan Hamet Alhagime i Diego de Córdoba Alí havien anat a “ballestejar” dins la jurisdicció d’Archidona a finals dels anys 1470 i principis dels 1480. Diego de Córdoba, que llavors tenia dotze o tretze anys, acompanyava “un moro viejo” que es deia Avenali, el qual “hera natural de la villa de Archidona,” i els ensenyava les restes d’assentaments i de camps de conreu andalusins que hi havia a la contrada, els quals havien estat destruïts pels conqueridors.⁵⁹⁹ Durant el període de frontera, les comunitats de colons i la població indígena van mantenir tractes de forma regular i feien servir les treves per viatjar per la regió, establir relacions comercials i realitzar intercanvis. Els castellans Juan de Jaén i Juan López Vasco van visitar Setenil els anys 1463 i 1478, respectivament, i tots dos van aprofitar les reunions amb veïns musulmans per parlar sobre el passat d’Olvera. Per la seva part, Juan Alonso de Montilla, veí de Cañete la Real, va viatjar a finals dels anys 1470 a Màlaga per a “negoçiar con el alcayde moro” de la ciutat.⁶⁰⁰ De la mateixa manera, Juan de Palma el Viejo recordava haver conversat vers el 1478 amb un andalusí d’uns setanta anys anomenat El Abeli, que havia visitat Olvera. Durant la seva trobada, van parlar sobre la vila, Vallehermoso i la torre d’Ortegícar “en tienpo

⁵⁹⁶ *Ibíd.*: 217v. Vegeu també *Ibíd.*: 183v.

⁵⁹⁷ *Ibíd.*: 84v, 112v, 131r, 155r, 158v, 161r-v, 180r, 181r, 182v, 183v, 207v, 210r, 214v, 216v, 217v, 219v, 220v, 223r i 224v.

⁵⁹⁸ *Ibíd.*: 183v, 210r i 217v.

⁵⁹⁹ *Ibíd.*: 104r, 157v-68r i 183v.

⁶⁰⁰ *Ibíd.*: 112v, 100v i 108r, respectivament.

que la tierra hera de moros.”⁶⁰¹ Més o menys en la mateixa època, Hernando de Valderrama, àlies Abdalà, va aprofitar “que tenian pazes Setenil e Olvera, y entro este testigo en Olvera a conprar çiertas ovejas.”⁶⁰² Abdalà coneixia bé el terme d’Olvera perquè, quan era un adolescent, a mitjan anys 1460, hi havia passejat regularment amb el seu avi matern, nascut vers el 1390. Aquest li havia ensenyat les restes dels antics assentaments andalusins de Vallehermoso i van veure que llavors els cristians hi pasturaven gran quantitat de bestiar. Durant les seves excursions per la vall, el declarant hi havia collit “ubas e moras e menbrillos e almendras e çiruelas, ... a temporadas.”⁶⁰³

Malgrat la intensa activitat que, segons aquests testimonis, caracteritzava les èpoques de treva, els habitants de la frontera no tenien mai la garantia absoluta que no serien atacats si abandonaven la seguretat de les fortaleses. Era habitual que els períodes de pau fossin trencats sense avís previ per part d’un dels dos bàndols per tal d’agafar desprevinguts els veïns de les localitats enemigues i poder obtenir així guanys majors, en forma de captius i de bestiar, o gràcies a la possibilitat de collir els cultius de les seves víctimes. Antón de Medina va fer al·lusió explícita al fet que, “a las veçes, los moros quebravan las pazes e venian a coger e talar los panes de los christianos, e lo mismo fazian los christianos a los moros.”⁶⁰⁴ L’activitat depredadora tampoc s’aturava mai del tot durant les treves oficials. La participació més o menys regular en expedicions de saqueig formava part del ventall d’activitats econòmiques quotidianes de la població de frontera.⁶⁰⁵ Aquestes oferien la possibilitat d’obtenir guanys en forma de botí que després podien ser transformats en moneda en les subhastes públiques que se celebraven a les viles frontereres. A més, la captura de persones constituïa una font constant de mà d’obra esclava. De manera que les petites incursions de pillatge, els robatoris i els segrestos eren habituals fins i tot en èpoques de pau. Tant els pobladors de la frontera com les autoritats polítiques eren conscients que era impossible paralitzar l’economia del saqueig durant mesos o

⁶⁰¹ *Ibíd.*: 221r i 222r.

⁶⁰² *Ibíd.*: 161r. La corona castellana prohibí la venda de bestiar –i d’altres productes com els cereals i les armes– als andalusins, però el contraban amb mercaderies prohibides va ser molt habitual durant els segles XIV i XV. Sobre el comerç a la frontera amb Granada, les restriccions imposades per la corona i el contraban, vegeu Melo Carrasco 2012: 242-6 i 251-6; Rodríguez Molina 2000: 216-23; Rojas Gabriel 1995: 142, 182 i 196-200.

⁶⁰³ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 159v-60r.

⁶⁰⁴ *Ibíd.*: 217v. Vegeu també *Ibíd.*:131r i 183v.

⁶⁰⁵ Sobre la importància del saqueig i el botí en la formació i el manteniment de les comunitats de frontera, vegeu Torró 2001; Virgili 2018a.

anys i aquestes accions aïllades no contravenien ni posaven en entredit els acords negociats a les altes esferes diplomàtiques.⁶⁰⁶

Com a resultat d'aquests condicionants, la quantitat de terra que les comunitats de frontera posaven en conreu al voltant dels assentaments fortificats era bastant limitada. Fins i tot durant els períodes de treva més llargs, els camps d'Olvera no s'estenien més enllà d'un radi de tres kilòmetres al voltant de les muralles de la vila. L'activitat agrària dels veïns es concentrava preferentment en les terres que es trobaven immediatament a l'est i al nord de la localitat, entre les portes de la fortalesa, el riu Salado i les tres fonts de Conejos, a les quals s'ha fet referència anteriorment. En algunes ocasions, els colons s'arriscaven a treballar en àrees més allunyades del terme o que eren més vulnerables als atacs que llançaven els andalusins de Ronda i Setenil. Per exemple, van aprofitar una treva particularment llarga durant els anys 1470 per a sembrar blat i ordi a les partides de Cabañas, Eras Viejas i Vallehermoso, així com sèsam als Camps de Líjar.⁶⁰⁷ Però, de seguida que les hostilitats tornaven a començar, els veïns abandonaven la major part de les seves terres i la seva activitat agrícola quedava reduïda a “algunos alcaçeres que se sembraban para los cavallos” al peu de les muralles de la vila.⁶⁰⁸ Durant les llargues temporades en què havien de romandre tancats dins els recintes emmurallats, la supervivència dels colons depenia del subministrament de queviures per part de la monarquia castellana i, més tard, dels senyors de la vila.

La informació proporcionada pels testimonis del 1518 coincideix amb l'esquema d'organització dels camps de conreu de les viles de frontera d'Andalusia proposat per M. Rojas Gabriel. Segons aquest autor, la major part de l'activitat agrària dels habitants de les viles frontereres es trobava restringida a l'àrea coneguda com el *ruedo*, una franja imaginària de terreny que s'estenia fins a tres kilòmetres al voltant de les viles.⁶⁰⁹ Només ocasionalment, els veïns s'atreïen a llaurar els camps més allunyats, fins a una distància aproximada de sis kilòmetres –la zona que Rojas anomena el *transruedo*. Més enllà, es trobaven les grans

⁶⁰⁶ Carmona Ruiz 1996a: 159, 2009: 255, 2017: 67-9; González Jiménez 1988: 149, 1993: 97; Ladero Quesada 2001: 13; Rojas Gabriel 1995: 155-9, 186 i 191-2; Torres Fontes 1979: 229-30.

⁶⁰⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 183v, 207v, 217v, 220v i 224v.

⁶⁰⁸ *Ibíd.*: 101r, 155r, 180r, 181r, 214v i 224v.

⁶⁰⁹ A mitjan segle XVIII, el Cadastre d'Ensenada encara parlava sobre “las tierras de secano del Ruedo [d'Olvera], que sirven de uso de Alcacel” (AGS,CE,RG, L.562, 1751: 861v i 865v).

extensions de terra erma de la frontera, que estaven cobertes de boscos i d'herba i que proporcionaven pastures, llenya, caça i altres recursos als habitants de la regió.⁶¹⁰

Com s'ha explicat anteriorment, la Corona, l'Església i la noblesa van concedir àmplies exempcions fiscals i privilegis als habitants de la frontera amb l'objectiu d'atreure pobladors a la regió, que es caracteritzava per una densitat demogràfica relativament baixa. La petitesa de les comunitats de colons, el fet que pràcticament no paguessin tributs ni renda, i les condicions adverses a posar en marxa grans projectes de rompuda de terres han contribuït a bastir un relat historiogràfic que considera la frontera una regió marginal des del punt de vista econòmic. M. Rojas afirma que les despeses que l'aristocràcia feia en els seus senyories fronterers eren “una inversió de futuro” que no estava destinada a generar “beneficios inmediatos” sinó a incrementar la seva influència en la cort i el prestigi dels seus llinatges mitjançant la participació en la defensa del regne i la lluita contra l'Islam. Segons aquest autor, el cost de mantenir poblada i proveïda una vila fronterera mai no era compensat pels beneficis que se'n podien obtenir.⁶¹¹ De la mateixa manera, M. González Jiménez afirma que els senyories de la frontera eren una “càrrega” econòmica per als seus titulars, i D. Rodríguez Blanco escriu que els ordes militars no estaven gaire interessats a conservar les seves possessions frontereres perquè eren “propiedades de gasto.”⁶¹² Tampoc són rares les descripcions de la frontera com una “terra de ningú” de la qual no es podien esperar rèdits econòmics sostinguts en el temps.⁶¹³

És un fet sabut i acceptat que les viles castellanques de la frontera amb al-Àndalus es van especialitzar en la ramaderia, però no sembla que aquest coneixement hagi modificat la idea que la majoria d'estudiosos tenen sobre la pobresa i la marginalitat de la regió. La concepció de la frontera entre Castella i Granada com un erm improductiu no és completament falsa, però sí que és enganyosa. Encetar un estudi de la regió des d'aquesta perspectiva, segons la qual els colons cristians i els seus senyors feudals no podien esperar cap altre rèdit econòmic que els derivats de les seves activitats militars, elimina qualsevol possibilitat de donar una resposta satisfactòria a les motivacions que van impulsar els colonitzadors a abandonar els seus llocs d'origen i traslladar-se a la frontera. Si l'únic atractiu que hi podien trobar era la guerra i el saqueig, les comunitats frontereres de colons necessàriament havien d'estar integrades per una barreja de

⁶¹⁰ Rojas Gabriel 1987: 120, 1995: 352. Vegeu també Morilla Cala 1996.

⁶¹¹ Rojas Gabriel 1995: 107, 133-4 i 144.

⁶¹² González Jiménez 1988: 129; Rodríguez Blanco 1996: 155.

⁶¹³ Bazzana 1997: 28-44; Rodríguez Molina 2000: 205-6; Torres Fontes 1992: 82, 1999: 13.

guerrers professionals i d'individus marginals i antisocials, com part de la historiografia sobre la frontera amb Granada ha assumit.⁶¹⁴ Aquesta visió obliga l'historiador a acceptar l'existència de dues fases completament diferents en la colonització de la frontera, una de tipus militar, duta a terme per individus que no realitzaven activitats productives, i una altra protagonitzada pels pagesos que van posar en cultiu les terres de la regió a partir del 1492.⁶¹⁵

És veritat que els testimonis del 1518 suggereixen que una part de la població de les viles de frontera era flotant. Molts colons s'hi establien només durant uns pocs anys, a canvi dels sous que pagaven la corona o la noblesa per participar en la defensa de les seves localitats i en expedicions de saqueig i conquesta contra l'emirat de Granada. Un cop havien obtingut guanys suficients gràcies als salaris i a les captures més o menys regulars de botí, aquests individus tornaven a les seves localitats d'origen o s'assentaven en altres llocs. No obstant això, alguns dels testimonis que van declarar durant el plet del 1518 pertanyien a famílies que havien viscut a Olvera durant dècades i que van romandre a la vila després de la conquesta de Granada. Això suggereix que certs colons tenien altres interessos més enllà dels beneficis que podien aconseguir a curt termini com a homes d'armes, i que els havien motivat a assumir el risc de tenir les seves hisendes a la frontera i de romandre-hi amb les seves famílies.⁶¹⁶

Les afirmacions sobre l'escassa rendibilitat d'invertir recursos en el manteniment dels dominis senyoriais fronterers reproduïdes anteriorment es contradiuen amb el creixent interès que demostrà la noblesa castellana de la Baixa Edat Mitjana per posseir senyorijs a la frontera. A partir de mitjan segle XIII, la monarquia va transferir la gestió d'extensos sectors de la marca amb Granada a membres de l'aristocràcia andalusa. Aquesta tendència a delegar la defensa del regne en la noblesa ha estat relacionada, d'una banda, amb la retirada dels marínides de la península Ibèrica, que va debilitar notablement la capacitat militar dels andalusins per llançar atacs contra Castella; i, de l'altra banda, amb l'interès de la nova noblesa vinculada a la dinastia de Trastàmara per obtenir prestigi i consolidar el poder polític que havia assolit durant la guerra

⁶¹⁴ Els exemples són massa nombrosos per a citar-los tots. Hi ha autors que es limiten a considerar les viles de frontera "presidios militares" habitades per guerrers a sou (García Fernández 1989: 97 i 102-13; Montes Romero-Camacho 1988: 125; Ruiz Povedano 1980: 69 i 71). En canvi, altres historiadors defineixen la població de la frontera com un "conglomerado de helches, tornadizos, cautivos y homicianos" (Sánchez Saus i Rojas Gabriel 1993: 391-2), o una col·lecció de "prostitutes, criminales y traficantes" (Porras Arboledas 1984: 485).

⁶¹⁵ Aquesta dicotomia entre la colonització militar i l'agrícola és present en els escrits de nombrosos autors. Vegeu, per exemple, Aguado González 1987: 26, 1991: 816-28; Del Estal Gutiérrez 1985: 809; Espejo Lara 1994: 343; Iglesias García 2017: 115; Rojas Gabriel 1987: 114-7, 1995: 248.

⁶¹⁶ Díaz-Sierra 2018.

civil de 1351-69.⁶¹⁷ Sens dubte, els interessos polítics van tenir un pes important en la decisió de l'aristocràcia laica castellana d'obtenir senyoriis fronterers i fomentar-ne la colonització. Els mateixos Téllez Girón són un bon exemple de com un llinatge menor va esdevenir noblesa titulada en unes poques generacions en part gràcies a la seva implicació en la defensa de la frontera amb Granada. No obstant això, resulta difícil creure que Pedro Girón invertís milions de maravedis a fons perdut en comprar i conquerir diverses viles de la frontera únicament per guanyar influència política, sent conscient que trigarien encara dècades a generar rendes.⁶¹⁸ Si bé és raonable assumir que els Téllez Girón van esmerçar els seus diners en adquirir senyoriis que els reportarien copiosos beneficis després de la conquesta de l'emirat nassarita, encara ho és més que també planegessin obtenir-ne rèdits econòmics en l'endemig.

La ramaderia va ser la principal activitat econòmica de les viles castelles de la frontera amb al-Àndalus. Són molts els autors que han estudiat la dedicació gairebé exclusivament ramadera de les comunitats cristianes de frontera, i no només a la Baixa Andalusia dels segles XIII al XV, sinó també en altres territoris de la península i en centúries precedents.⁶¹⁹ En termes generals, els assentaments de colons castells a la frontera amb al-Àndalus van tendir a especialitzar-se en la cria de bestiar, especialment oví, i en l'exportació de llana, que es manufacturava a les ciutats del nord de la península o a Flandes i Itàlia. La inversió en ramats era més segura que la construcció de camps de cultiu en el context de la frontera, ja que els primers podien ser allunyats de les zones de conflicte o protegits rere les muralles de les viles. Així, el bestiar proporcionava als colons un mitjà per aprofitar les terres incultes de la frontera sense haver de conrear-les, arriscant-se a perdre les seves inversions a causa de les ràtzies andalusines. En particular van ser els cavallers vilatans, que constituïen l'oligarquia social i política de les localitats de frontera castelles, els qui van destinar una major part del seu patrimoni a la cria de ramats. Gràcies a la gran quantitat de caps de bestiar que posseïen i al seu control de les institucions vilatanes, els cavallers van monopolitzar l'activitat ramadera en els termes municipals de les seves localitats.⁶²⁰ La vinculació entre les viles de la frontera i la

⁶¹⁷ González Jiménez 1988: 135-40; Rodríguez Blanco 1996: 155; Rojas Gabriel 1995: 89, 107-10 i 371.

⁶¹⁸ Vegeu les quantitats de diners invertides pels Téllez Girón durant la segona meitat del segle XV en adquirir possessions a Andalusia a Viña Brito 1990.

⁶¹⁹ Alguns exemples en són Argente del Castillo Ocaña 1991; Bishko 1952; Carmona Ruiz 1996a, 1998, 2009, 2011, 2017; García Oliva 2017; González Arévalo 2018; Martín Humanes 2017; Mínguez 1982; Morilla Cala 1996; Powers 1999: 22, 38, 89, 143-4, 182 i 210-2; Rodríguez-Picavea 1998.

⁶²⁰ Carmona Ruiz 1998: 307; Clemente Ramos 1990: 551; Montaña Conchifia 1997: 90.

ramaderia és tan manifesta que J.F. Powers va definir aquestes localitats com a “sheep-raising military bases.”⁶²¹

Olvera no va ser una excepció. Els testimonis del 1518 confirmen que, durant el període de frontera, el terme municipal de la vila va ser pasturat per gran quantitat de ramats de vaques i ovelles que menjaven l’herba dels seus erms.⁶²² Tot i això, no s’ha trobat cap indicatiu en la documentació escrita sobre la presència de grans propietaris de ramats a la vila abans del 1500. Això no vol dir que els veïns d’Olvera no posseïssin bestiar durant la segona meitat del segle XV. Si més no, els cavallers havien de tenir una cavalcadura per a la guerra, si volien mantenir el seu estatus i els seus privilegis. A més, els cavalls servien també per a treballar. Antón de Medina explicava que els veïns tenien animals de tir per a conrear els camps durant les treves, quan alguns “aravan con cavallos e otros con bueyes.”⁶²³ Així mateix, les egües es feien servir habitualment per batre el cereal després de la sega.⁶²⁴ Però les declaracions del 1518 semblen indicar que el bestiar que posseïen els colons d’Olvera abans del 1492 no era nombrós, més aviat el contrari. Quan els interrogadors van preguntar a Sebastián García si es recaptava el delme a Olvera abans de la conquesta de Granada, ell va respondre que no “porque la tyerra era toda de moros e corrian fasta los adarves, de cuya cabsa ni se sembrava pan *ni avian ganados* ni otra cosa de que se pagase diezmo.”⁶²⁵ Fins i tot, el nombre de cavalls devia ser força limitat, ja que Juan López Vasco va respondre a la mateixa pregunta dient que, normalment, només se sembraven, “junto al lugar, algunos alcaçeres ... para los caballos, e *aunque estos eran pocos*.”⁶²⁶ L’únic ramader que va declarar en el plet del 1518 va ser un cert Pedro Fernández Morillas, veí de la vila, que es va presentar com a “labrador e criador” i va declarar que tenia béns per valor de 1.000 ducats. Però Morillas era natural de Morón de la Frontera i es va establir a Olvera l’any 1498.⁶²⁷

Tot sembla indicar que els nombrosos ramats d’ovelles i vaques que pasturaven el terme d’Olvera abans de la conquesta de Granada eren propietat de ramaders forans, ja que tampoc hi

⁶²¹ Powers 1999: 22.

⁶²² AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 88r, 97v, 106v, 155r, 157r, 186v, 192v-3r; 199v, 207v, 211r, 214v, 217v-8r, 220v-1r, 224v, 232r, 233r i 239r.

⁶²³ *Ibid.*: 217v.

⁶²⁴ Carmona Ruiz 1996a: 163, 2017: 72.

⁶²⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 91v. L’èmfasi ha estat afegit.

⁶²⁶ *Ibid.*: 101r.

⁶²⁷ *Ibid.*: 206v-7r.

ha constància que fossin del comte d'Ureña.⁶²⁸ Les terres ermes de la frontera entre Castella i Granada constituïen una immensa reserva de pastures que els ramaders andalusos i castellans aprofitaven amb el seu bestiar durant les treves. El trasllat periòdic de cabanyes a la frontera amb al-Àndalus des de territoris limítrofes per pasturar va ser una pràctica habitual al llarg de tota l'Edat Mitjana, fins al punt que els furs de l'Extremadura castellana dels segles XII i XIII regulaven l'organització dels combois i de la seva escorta per part dels cavallers de les viles d'origen.⁶²⁹ Els consells municipals i els senyors de la frontera van capitalitzar aquest moviment mitjançant l'arrendament de gran part dels seus termes per a past. Aquesta pràctica ha estat també documentada en algunes de les viles frontereres que eren propietat dels comtes d'Ureña, com Morón de la Frontera, El Arahal i Archidona.⁶³⁰ Un dels declarants en el judici del 1518, Martín Sánchez Navarro, explicà que coneixia la vila d'Archidona precisament perquè hi havia anat des de Montilla (Còrdova), a 60 kilòmetres de distància, “a ervajar en tienpo de pazes por el dicho termino ... con su ganado.”⁶³¹

En el cas d'Olvera, només hi ha constància documental de l'arrendament regular del *donadío* de Vallehermoso a ramaders forans. Segons Juan de Palma el Viejo, el 1478, Juan Téllez Girón va llogar l'herbatge del districte “a un Don Alonso e a Françisco Sanches para sus ganados e vacas.”⁶³² Malauradament, no hi ha dades sobre la quantitat de caps de bestiar que podien pasturar a Vallehermoso durant les treves del segle XV, ni sobre els beneficis que els Téllez Girón n'obtenien. No obstant això, la declaració de l'andalusí Pedro García Ataxaty demostra que els arrendadors del *donadío* hi portaven ramats força abundosos, ja que aquest testimoni hi va robar 1.500 ovelles en un únic assalt vers el 1480, amb l'ajuda d'alguns veïns de Setenil.⁶³³

Si es prenen com a referència altres casos d'estudi contemporanis, l'arrendament de l'herbatge de Vallehermoso devia ser un negoci altament lucratiu per al comte d'Ureña. En general, els grans terratinents castellans i andalusos de la Baixa Edat Mitjana trobaven molt més

⁶²⁸ Cap testimoni del judici va al·ludir al fet que hi hagués bestiar dels Téllez Girón entre els ramats que pasturaven al terme d'Olvera durant la segona meitat del segle XV. Tampoc s'ha trobat cap referència en la documentació de l'època o posterior que indueixi a pensar que els comtes tenien una cabanya important en els seus dominis andalusos.

⁶²⁹ El trasllat del bestiar a les pastures de la frontera per grups de cavallers era conegut com a *rafala* o *esculca* (Argente del Castillo Ocaña 1991: 348-54; Bishko 1952: 508).

⁶³⁰ Borrero Fernández 1995: 118-9, 2003: 154; Carmona Ruiz 1996a, 2009; Martín Humanes 2017.

⁶³¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 241v. Vegeu també *Ibíd.*: 241r i 242v.

⁶³² *Ibíd.*: 220v-1r.

⁶³³ *Ibíd.*: 157r.

profitós arrendar les seves propietats per a past que no pas pasturar-les amb els seus propis ramats o posar-les en llauró.⁶³⁴ E. Rodríguez-Picavea ha estudiat com, entre els anys 1470 i els 1510, les comandes que l'Orde de Calatrava tenia al Campo de Calatrava (Ciudad Real) obtenien més del 80 per cent dels seus ingressos anuals de l'arrendament de pastius. La locació va demostrar ser una activitat tan profitosa que, al llarg del segle XV, l'orde va optar per reduir la mida dels seus ramats i alliberar així pastures per al bestiar forà.⁶³⁵ M. Dolores García Oliva també ha observat que els propietaris de terres de Plasencia (Càceres) al segle XV preferien arrendar les seves finques com a pasturatge abans que conrear-les, “animados por los altos precios que los dueños de ganado pagaban por las hierbas.” La predilecció per aquesta opció va arribar a l'extrem de provocar escassetat de cereals en algunes viles de la regió per manca de camps de conreu.⁶³⁶ També il·lustratiu és el cas del *donadío* de Tomillos (Alcalà del Valle), una gran propietat frontera de Vallehermoso. El 1492, Tomillos proporcionava past a 5.000 ovelles l'any i els seus propietaris no hi van introduir el cultiu del cereal fins a l'any 1547. Al segle XVIII, l'arrendament dels pastius encara era la principal font de riquesa de Tomillos, ja que generava el 93 per cent dels beneficis anuals que rendia el *donadío*.⁶³⁷

Un dels exemples més representatius d'aquest fenomen és el del Campo de Matrera (Cadis), un extens espai de pastura que es trobava a la frontera entre Castella i Granada i era propietat del consell de Sevilla. El 1477, el consistori va llogar la gestió del Campo a un individu a canvi de 20.000 maravedisos. L'arrendatari va recuperar fàcilment la inversió inicial, ja que un sol ramader va pagar-li 21.000 maravedisos per l'herbatge de les seves 3.500 ovelles. Qualsevol contracte que tanqués posteriorment resultà en beneficis nets. Endemés, el preu de l'arrendament del Campo de Calatrava per a past i els profits que se'n derivaven es van multiplicar per trenta després de la conquesta de Granada. El 1502, va ser llogat durant tres anys per 657.492 maravedisos.⁶³⁸ No resulta sorprenent que el consell de Sevilla tingués dubtes a l'hora d'autoritzar la fundació de la pobla de Villamartín en el Campo de Matrera i la consegüent colonització agrícola de la zona. Finalment, ho va permetre perquè l'establiment de colons era

⁶³⁴ Rodríguez-Picavea 1998: 127.

⁶³⁵ Rodríguez-Picavea 2010: 344-6.

⁶³⁶ García Oliva 2017: 367.

⁶³⁷ Jiménez Pulido 2015: 28, 76 i 151-2.

⁶³⁸ Carmona Ruiz 1996a: 164-5, 2009: 263; Villalonga 2006: 70-72, 117 i 123.

una forma de garantir el control de la ciutat sobre el Campo i els seus pastius, més que no pas perquè consideressin avantatjós el canvi de gestió.⁶³⁹

Sembla que els Téllez Girón es van enfrontar a un dilema similar a l'hora de decidir com gestionarien el *donadío* de Vallehermoso després de la desaparició de la frontera amb Granada. Juan Téllez Girón no va començar a repartir lots de terra per a rompre en aquesta partida immediatament després de la conquesta de Setenil i Ronda el 1484-5. Les primeres artigues a Vallehermoso daten, aproximadament, del 1498, més d'una dècada després. A més, durant la negociació de l'arrendament dels camps de conreu del *donadío* el 1504, el comte d'Ureña es va queixar que “antes lo queria dar a yerva que no para labrar,” per tal d'aconseguir que els veïns d'Olvera apugessin la renda que estaven disposats a pagar de 1.840 faneques de pa anuals a 2.000.⁶⁴⁰

Tots els exemples anteriors demostren que l'arrendament de Vallehermoso com a devesa durant la segona meitat del segle XV segurament fou un negoci altament lucratiu per als Téllez Girón. És molt probable que generés guanys suficients per justificar les despeses que implicava el manteniment d'un senyoriu fronterer. Despeses que, d'altra banda, es veien paliades per les importants aportacions econòmiques de la Corona i l'Església destinades a ajudar els senyors laics de la frontera a poblar i proveir les seves viles.⁶⁴¹ Per tant, si bé és cert que l'escassa població d'aquests senyorius, l'encara més minsa producció agrícola i les abundants exempcions fiscals de què gaudien feien que fos difícil per als nobles cobrar rendes dels seus vassalls, no és tan clar que els dominis senyorials fronterers fossin totalment improductius; i encara menys una càrrega per a les hisendes dels seus propietaris. L'alt valor econòmic de l'arrendament de zones de pastura com Vallehermoso proporciona una explicació raonable a l'interès de la noblesa castellana a adquirir senyorius a la frontera amb al-Àndalus i a mantenir-los poblats de colons que els defensessin.

Fa anys, J. M. Mínguez proposà que la necessitat de trobar noves pastures per sostenir el creixement de la ramaderia extensiva castellana podria haver estat un dels principals motors de la conquesta d'al-Àndalus.⁶⁴² La colonització d'Andalusia durant el segle XIII va incorporar

⁶³⁹ Villalonga 2006: 95 i 123.

⁶⁴⁰ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.44-46, 1504-16: 2r.

⁶⁴¹ Cal recordar que, tant en el cas de les viles de reialenc com en el de les de senyoriu, les “pagas y llevas” de la corona cobrien la major part de les despeses derivades de l'aprovisionament dels veïns, així com del pagament dels seus salaris (Quintanilla Raso 1984: 504).

⁶⁴² Mínguez 1982, 1994: 235-6.

a la corona de Castella vastes extensions de terra que havien estat buidades i que podien proporcionar pastius abundants als ramaders que tenien la capacitat de traslladar les seves cabanyes al sud. Segurament, les pastures de la frontera devien ser atractives per als grans propietaris de bestiar perquè eren més barates que les de l'interior –ja que hi havia menys competència i estaven exemptes d'impostos- i perquè oferien past de millor qualitat, ja que encara no havia estat consumit per les immenses cabanyes colonials. De fet, s'han documentat nombrosos casos de propietaris castellans que portaven el seu bestiar a pasturar a l'interior de l'emirat nassarita, normalment amb el beneplàcit de les poblacions locals, que cobraven per la seva guarda.⁶⁴³ En aquest sentit, algunes de les grans empreses ramaderes dels Estats Units, com la Sheidley Cattle Company, van seguir una estratègia similar durant el segle XIX per avantatjar la competència. Als anys 1880, la companyia Sheidley va aprofitar les terres que posseïa en l'Oest Mitjà nord-americà per portar el seu bestiar a pasturar en la Gran Reserva Sioux, malgrat que estava prohibit pel govern dels Estats Units. D'aquesta manera, “while other cattle companies competed for grazing land on the Black Hills range, [their] cattle roamed the ‘untouched’ reservation.” La terra de la reserva “received very little grazing pressure” perquè la majoria de ramaders respectaven la prohibició i les grans manades de bisons que abans habitaven la regió havien estat exterminades pels caçadors de pells. Per aquest motiu, l'herba era d'una gran qualitat. Gràcies al seu ús il·legal d'aquestes pastures, el bestiar de la Sheidley Cattle Company va sobreviure al fred extrem de l'hivern del 1880-1, que va acabar amb gran part dels ramats de vaques de l'Oest, i es va convertir en una de les empreses més importants del sector.⁶⁴⁴

Els beneficis derivats de l'arrendament de les pastures frontereres pot ajudar a entendre els motius dels successius senyors d'Olvera per posseir la vila i mantenir-la poblada, però encara resta per dilucidar què va impulsar els colons de la localitat a establir-s'hi. La principal dificultat a la qual s'ha de fer front en intentar comprendre les raons que podien tenir els pobladors per a residir de forma permanent a Olvera durant els segles XIV i XV és el fet que la documentació escrita no ofereix informació sobre quins eren els drets que els colons, d'una banda, i els senyors, de l'altra, posseïen sobre la terra del seu terme. Vers el 1570, els Téllez Girón s'havien convertit

⁶⁴³ Argente del Castillo Ocaña 1991: 228; Carmona Ruiz 1996a: 160, 2017: 73-5; González Arévalo 2018: 88. També es registren casos de ramats granadins que pasturaven –o, més aviat, seguien pasturant- terres que havien quedat sota control cristià o zones frontereres que eren compartides (Argente del Castillo Ocaña 1991: 228 i 474-8; Carmona Ruiz 1996a: 160, 2009: 265-6).

⁶⁴⁴ Sanderson 2011.

en els majors propietaris de terres de la localitat, però la creació d'aquest patrimoni territorial va tenir lloc després de la conquesta de l'emirat de Granada, durant les primeres dècades del segle XVI. No hi ha indicis que, abans dels anys 1480, els senyors de la vila haguessin imposat de forma clara drets de propietat sobre les terres del terme municipal d'Olvera. La documentació consultada tampoc ofereix informació sobre l'accés dels veïns de la vila a la terra conreadissa durant l'època de frontera ni sobre com gestionaven els espais incultes. Els testimonis de principis del segle XVI proporcionen molt poques dades sobre com s'organitzaven les feines agrícoles en l'època de frontera i quin era el grau d'implicació dels comtes d'Ureña en aquestes activitats. Els declarants es van limitar a enumerar els llocs on els colons acostumaven a sembrar durant les treves i a fer alguna referència als cultius que hi produïen. En la majoria de casos, les collites consistien únicament en blat i ordi, i no s'especifica si estaven destinades al sosteniment de la comunitat de colons o si era una producció per al mercat. Un problema fonamental que resta per resoldre és el de determinar els mecanismes que feien servir els colons de la frontera per a repartir-se i treballar la terra quan se signava un alto el foc i com compensaven la pèrdua periòdica dels seus camps a mans dels musulmans de manera que no suposés la ruïna de tota la comunitat.

No s'ha de descartar que les fonts d'ingressos dels colons d'Olvera a mitjan segle XV fossin més o menys coincidents amb les dels Téllez Girón i que també participessin del negoci de l'arrendament de pastures, fos en associació amb el comte o de forma autònoma, com a consell municipal. Una possibilitat és que els colons d'Olvera fossin els socis obligats de Juan Téllez Girón en la gestió de la devesa de Vallehermoso. El 1488, les viles d'Utrera i Lebrija van protestar contra el tancament del Campo de Matrera per part del consell de Sevilla i van argumentar que els seus veïns s'havien guanyat el dret d'accedir-hi lliurement pel paper que havien jugat en la defensa d'aquest espai contra les ràtzies andalusines.⁶⁴⁵ Els habitants d'Olvera, que també estaven armats i, a més, cobraven un sou del comte a canvi de defensar la vila i el seu sector de la frontera, podrien haver servit també com a guardes de Vallehermoso i la resta de pastius del terme. És igualment plausible que l'establiment pels Zúñiga d'un petit grup de cristians en el castell d'Ayamonte sota les ordres de l'alcaid Martín Jiménez, a principis del segle XV, respongués, com a mínim en part, a la necessitat de vigilar els ramats que hi

⁶⁴⁵ Villalonga 2006: 73-4.

pasturaven.⁶⁴⁶ Aquesta és l'estratègia que, segons J.L. Villalonga, adoptà l'Orde de Calatrava per gestionar el Campo de Matrera després de la revolta mudèjar del 1264, quan les seves alqueries van quedar despoblades. En comptes de fomentar la substitució de la població indígena per colons –una empresa que hauria estat particularment difícil en aquesta comarca, que era molt vulnerable als atacs andalusins-, els frares van preferir instal·lar un petit grup d'homes armats al castell de Matrera i convertir el Campo en un extens pastiu buit sota la seva protecció.⁶⁴⁷

Una altra possibilitat és que els veïns d'Olvera s'haguessin dedicat a llogar els erms del seu terme, de la mateixa manera que el comte arrendava el *donadío* de Vallehermoso. Aquest no seria un cas inusitat, ja que hi ha nombrosos exemples documentats als segles XV i XVI de municipis castellans i andalusos que arrendaven deveses i erms a forasters per a finançar-se o en benefici particular de l'oligarquia que els controlava.⁶⁴⁸ A més d'oferir protecció i past, els colons d'Olvera també podrien haver proveït altres serveis complementaris al comte i/o als ramaders estrangers. La comunitat –o alguns dels seus membres- podria haver actuat com a intermediària entre els grans ramaders de la regió i el senyor de la vila, tot i que no n'hi ha constància documental. En canvi, és segur que certs habitants d'Olvera van treballar com a pastors per als arrendadors de l'herba del *donadío*. Per exemple, Miguel Sánchez Conejo va declarar el 1518 que, a finals del segle XV, essent un noi jove, havia vigilat els “ganados que comian la yerva” de Vallehermoso.⁶⁴⁹ En el cas que l'arrendament de pastures i el cobrament del salari del comte constituïssin les principals fonts d'ingressos dels veïns d'Olvera seria més fàcil explicar la seva capacitat d'artigar i abandonar periòdicament els camps de conreu sense que això suposés un daltabaix per a les seves economies domèstiques. En aquest context, l'agricultura hauria tingut un paper subsidiari dins el conjunt de feines realitzades pels pagesos de la vila, potser destinada a millorar l'alimentació de la comunitat o a produir cereals per al comerç.⁶⁵⁰

⁶⁴⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 112v.

⁶⁴⁷ Villalonga 2006: 51-4.

⁶⁴⁸ Vegeu, per exemple, Argente del Castillo Ocaña 1991: 534-53; Diago Hernando 1993.

⁶⁴⁹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 88r.

⁶⁵⁰ Tot i que pot semblar paradoxal que una localitat que rebia carregaments de cereal per a mantenir-se vengués els escassos fruits del seu treball, això no seria incongruent amb el comportament d'altres viles de la frontera. Per exemple, durant tot el segle XV, els senyors de Morón de la Frontera –inclosos els Téllez Girón a partir del 1462- van fomentar la producció de cereals d'hivern per a l'exportació, malgrat l'alt risc que hi havia de desproveir el mercat local i provocar la fugida dels colons (Borrero Fernández 1995: 120).

En el cas d'Olvera, no consta que les eventuais i escasses collites de blat i d'ordi fossin venudes fora del terme municipal, però el cas del sèsam (*Sesamum indicum*) podria ser diferent. Una vegada més, les fonts escrites no proporcionen gens d'informació sobre l'ús que feien els colons de les collites que reportava la plantació de “hasta en quantya de medio cahiz de ajonjoli de senbradura” (3,8 ha) que tenien a l'Horta de Líjar, a més de vuit kilòmetres del castell.⁶⁵¹ No s'ha de descartar que les llavors de sèsam fossin consumides pels mateixos veïns, en forma de farina o d'oli. En èpoques d'escassetat, la plantació de Líjar podria haver proveït els habitants d'Olvera d'una collita addicional per a completar la seva dieta en cas que el blat i l'ordi fallessin.⁶⁵² A diferència dels cereals d'hivern, el sèsam és una planta de cicle curt, resistent a la sequera i que creix en sòls molt pobres, de manera que és molt útil per a combinar-la amb cultius de cicle llarg i que tinguin altes demandes de nutrients. Per exemple, és habitual plantar sèsam durant l'estiu, abans de la sembra del blat, ja que ajuda el sòl a retenir la humitat i els nutrients.⁶⁵³

Tot i això, és estrany que els colons dediquessin algunes de les millors terres del terme municipal i assumissin el risc de desplaçar-se fins al seu extrem occidental per sembrar-hi gairebé 4 hectàrees d'una planta que no formava part de la seva dieta habitual i que només era destinada a suplementar-la en cas de pèrdua dels cultius principals.⁶⁵⁴ Cal considerar la possibilitat que el sèsam que produïen els colons no estigués destinat exclusivament a enriquir la dieta humana, sinó a l'alimentació del bestiar que pasturava Vallehermoso i el terme d'Olvera durant les treves amb els nassarites. S'ha demostrat que el consum de productes derivats del sèsam, com són la farina, el boll, la palla i l'oli, és beneficiós per als animals domèstics, gràcies al seu alt contingut en proteïnes. El subministrament regular de subproductes de sèsam al bestiar oví ajuda a evitar el deteriorament de la llana de les femelles durant l'embaràs i la lactància, i, a més, afavoreix l'engreix dels animals que han de ser sacrificats per a carn. Igualment, alguns

⁶⁵¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 183v. Vegeu també *Ibid.*: 207v, 220v i 224v.

⁶⁵² Per exemple, els andalusins consumien habitualment l'oli de sèsam i, en èpoques de males collites, també feien pa amb la seva farina (García Baena 2008: 83 i 89).

⁶⁵³ Dossa, et al. 2017; Langham, et al. 2008.

⁶⁵⁴ Malgrat tot, l'elecció d'espais irrigats o humits com l'Horta de Líjar per a plantar sèsam sembla haver estat habitual a l'època. A principis dels anys 1490, un jurat de la vila de Las Posadas (Còrdova) va usurpar una illa de terra del riu Guadalbaida a principis dels anys 1490 per sembrar-hi sèsam (Pino García 2010: 149-50). Altes concentracions d'humitat en el sòl poden matar els brots de sèsam; però, en canvi, la planta es pot beneficiar de ser sembrada en terrenys ben drenats que hagin rebut aportacions d'aigua prèvies i que s'assequin gradualment al llarg del seu cicle de creixement (Langham, et al. 2008: 14-5).

estudis apunten que la qualitat de la llet de les vaques millora si es suplementa la seva dieta amb sèsam.⁶⁵⁵

Per tant, els veïns d'Olvera podrien haver optat per produir sèsam als Campos de Lijar durant el període de frontera perquè reportava uns rendiments elevats a canvi d'inversions baixes de treball i energia. La plantació de sèsam els proporcionava una collita ràpida d'un producte que podia tenir una alta demanda quan els pastius de la vila estaven arrendats i també podia ser consumit per la comunitat en cas de necessitat. A més, si el període de treva es perllongava, els veïns podien aprofitar la terra que havia estat enriquida per la planta per a sembrar-hi ordi o blat. I, en el cas que els andalusins destruïssin la plantació –que es trobava molt més lluny de la vila que els camps de cereals–, les pèrdues serien menors que si es tractés d'altres cultius.⁶⁵⁶ Aquesta estratègia hauria permès als veïns de la vila participar del negoci de l'arrendament de terres oferint un servei complementari. Si la creació de la plantació de sèsam de Lijar va ser fruit d'una iniciativa municipal o particular, o si va ser imposada pel comte d'Ureña, és una qüestió que encara resta per respondre.

En tot cas, i més enllà dels beneficis immediats que els colons d'Olvera i els Téllez Girón obtinguessin de l'arrendament de pastures durant els segles XIV i XV, el seu establiment a la frontera els col·locà en una posició privilegiada per imposar drets d'ús i de propietat sobre terres que es trobaven en una situació d'indefinió jurídica. Durant l'època de frontera, quan la població d'Olvera era escassa i la millor manera d'obtenir un rendiment econòmic estable i abundant de la terra era mitjançant el seu lloguer per a past, probablement mancà de sentit l'apropiació individual i permanent de porcions de terreny. Segurament, l'únic individu amb capacitat d'aplicar de forma efectiva drets d'excloïbilitat sobre la terra era el comte d'Ureña, que es va reservar la gestió de Vallehermoso. Això canvià dràsticament amb la conquesta de l'emirat nassarita entre el 1482 i el 1492. La desaparició de la frontera i la interrupció de les ràtzies musulmanes van obrir les portes a obtenir rèdits econòmics de la gestió individual i intensiva de la terra. Els veïns de la vila van començar a reclamar i apropiar-se parcel·les en els erms d'Olvera, fos per artigar fos per especular mitjançant la venda de propietats que havien obtingut a cost zero. La manca de documentació primerenca no permet determinar si van tenir

⁶⁵⁵ Aregawi, et al. 2013; Dossa, et al. 2017; Ghorbani, et al. 2018; Obeidat i Gharaybeh 2011; Omar 2002.

⁶⁵⁶ A principis del segle XVI, els propietaris d'hortes de la ciutat d'Écija (Sevilla) obtenien, de mitjana 1.200 maravedisos per *aranzada* a canvi de l'arrendament de les seves propietats. Però, en canvi, els rèdits obtinguts d'arrendar una horta plantada de sèsam era de només 350 maravedisos per *aranzada* (Borrero Fernández 2003: 124).

lloc pràctiques obertament especulatives a l'Olvera de finals del segle XV i principis del XVI, però altres autors han pogut documentar aquest tipus d'actuació en altres localitats de l'antiga frontera. Per exemple, vers l'any 1500, un regidor d'Antequera que havia participat de forma fraudulenta en els repartiments de terra inculta que organitzà el consell de la ciutat i que hi havia obtingut una parcel·la per artigar, va vendre el seu lot a un particular a canvi de 40.000 maravedis.⁶⁵⁷ La seva presència a la frontera anys o dècades abans de la conquesta de Granada, va permetre als colons d'Olvera i als Téllez Girón prendre possessió de grans quantitats de terra erma lliure de cost que es va revalorar després del 1492.

Ben aviat, l'activitat rompedora dels habitants d'Olvera va topar amb el projecte de parcel·lació i tancament de les terres de Vallehermoso i de la vila que el segon comte d'Ureña va posar en marxa a finals del segle XV. A partir de llavors, i durant tot el segle XVI, els conflictes i els plets per la propietat de la terra entre els senyors d'Olvera i els seus vassalls i entre els mateixos veïns de la localitat van esdevenir quotidians. Olvera, però, no és un cas aïllat. Els Téllez Girón van haver de fer front a l'oposició dels habitants de les viles de Morón de la Frontera i d'Osuna, que també reivindicaven els seus drets sobre la terra i es resistien a acceptar la progressiva extensió de la propietat senyorial. Segons M. Borrero Fernández, l'origen dels litigis de Morón i Osuna –i, per extensió, Olvera– amb els comtes d'Ureña rau en el fet que no hi havia hagut mai l'oportunitat, la necessitat ni la voluntat de definir clarament la situació jurídica d'aquests territoris durant el llarg període de frontera.⁶⁵⁸ L'escassa població de la regió i la gestió eminentment col·lectiva, intermitent i no intensiva de la terra van fer que la pressió per fixar límits estables entre els diferents espais que eren susceptibles de ser apropiats fos baixa. L'arribada de nous colons a partir dels anys 1480 i l'increment dels incentius per apropiarse individualment de parcel·les van fer indispensable l'establiment de drets exclusius sobre el territori, tant per part dels pobladors com dels consells municipals i dels Téllez Girón.⁶⁵⁹

A partir de la conquesta de l'emirat de Granada, es palesa la poca consistència dels drets de propietat i usdefruit que els diferents actors implicats tractaven d'imposar sobre el territori

⁶⁵⁷ Alijo Hidalgo 2010: 244. J. Torró ha documentat pràctiques similars en el Regne de València durant el segle XIII (1992: 260-1, 2007: 237).

⁶⁵⁸ Argente del Castillo Ocaña 1991: 368; Bernal 1997: 110-3; Borrero Fernández 1995: 124-5.

⁶⁵⁹ La relació directa entre l'increment del nombre de colons i del valor dels recursos, d'una banda, i la multiplicació dels conflictes per la propietat de la terra i l'emergència d'institucions polítiques per a regular-la, de l'altra, ha estat estudiada per diversos autors que analitzen la colonització d'Amèrica del Nord durant els segles XVIII i XIX. Vegeu, per exemple, Allen 1991; Murtazashvili 2013: 14-8, 54-68 i 113-6. Vegeu també Argente del Castillo Ocaña 1991: 91-5, per al cas andalús.

que, només aleshores, esdevindria el terme municipal modern d'Olvera. La gran quantitat de plets que van esclatar entre les localitats de la frontera per la fixació dels seus límits jurisdiccionals durant les darreres dècades del segle XV i les primeres del XVI demostra la situació d'indefinició que havia predominat fins llavors.⁶⁶⁰ Entre el 1494 i el 1566, es va dur a terme un mínim de vuit fitacions i revisions d'amollonaments parcials o totals dels termes d'Olvera i Vallehermoso, tots ells relacionats amb litigis contra les viles i senyoriis veïns.⁶⁶¹ Abans de la desaparició de la frontera, era freqüent que els habitants de la regió entressin en els termes de les localitats veïnes i, fins i tot, en fessin servir els recursos, amb llicència dels seus consells o sense. Entre els segles XIV i XV, la Corona va concedir a moltes viles el privilegi de traslladar el bestiar fora dels seus termes per a protegir-lo dels atacs andalusins sense haver de pagar taxes per entrar en jurisdiccions alienes. Això implicava que, en èpoques de conflicte, hi havia nombrosos ramats que transitaven lliurement per la regió.⁶⁶² D'altra banda, també es registren casos de localitats que es van servir "de esa indefinición espacial" per a beneficiar-se dels recursos d'altres llocs, com va fer la vila d'Utrera amb les pastures de Sevilla, segons J.L. Villalonga.⁶⁶³

És possible que el terme d'Olvera també fos freqüentat pels habitants de les viles veïnes sense permís del consell o dels senyors de la localitat. El 6 de desembre del 1460, Juan de Morán, comanador de Calatrava i representant de Pedro Girón en la presa de possessió d'Olvera, va presidir-hi una sèrie de judicis. Un tal Martín González, la provinença del qual és desconeguda, va presentar càrrecs contra Antón Ruiz, veí d'Olvera, perquè "le a muerto en este presente anno çiertos ganados suyos que andan por el canpo," i va exigir que el compensés amb bestiar o amb 10.000 maravedisos. L'acusat va respondre que era cert que "ha muerto çiertos ganados en el canpo ..., conuiene a saber terneros e terneras e puercos e puercas e otros ganados semejantes, que no eran suyos," però que no podia ser condemnat perquè "son orexanos e syn fierro e sennal," és a dir, que no tenien propietari conegut. Morán el va deixar lliure de qualsevol càrrec.

⁶⁶⁰ Vegeu, per exemple, Aguado González 1987: 34; Ladero Quesada 1976: 19.

⁶⁶¹ Aquests són l'amollonament dels termes de Morón, El Arahal i Olvera amb Zahara i Pruna del 1494, que va ser revisat els anys 1500 i 1505 (AHN, Nobleza, Osuna, C.82, D.1-2, 1494: 2r-22v; AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.41-42, 1494: 17v-25r; AHN, Nobleza, Osuna, C.179, D.97, 1505: 450r-7v); el plet entre Olvera i Zahara del 1539-44 (AHN, Nobleza, Osuna, C.196, D.66, 1544: 2r-45r); la partició entre els *donadíos* de Vallehermoso i Tomillos del 1540 (AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.95-99, 1540: 504v-36r); i l'amollonament general de Vallehermoso del 1558, la seva revisió del 1564 i el plet amb la vila de Pruna que se'n derivà (AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.79-82, 1558: 7r-19r; AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.41-43, 1564: 267r-72v; AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.94, 1566: 461r-80r).

⁶⁶² Argente del Castillo Ocaña 1991: 202-7; Carmona Ruiz 1996a: 158-9, 2009: 254, 2017: 67.

⁶⁶³ Villalonga 2006: 165-6.

El mateix dia, Rodrigo de Góngora, veí de Carmona, va denunciar Antón López, veí d'Olvera, qui, presumptament, li havia robat una euga grisa. López també va ser declarat innocent.⁶⁶⁴ La reacció de Morán, en tant que representant del senyor de la vila, no sembla la d'un arrendador que havia estat pagat a canvi de l'ús de les seves terres i que, per tant, s'havia compromès a respectar i protegir els ramats dels denunciants. Això podria suggerir que els habitants d'altres viles cristianes de la regió, particularment els de Carmona, usaven de forma extraoficial el terme d'Olvera per a pasturar el seu bestiar en l'època de frontera.⁶⁶⁵ Durant els primers anys després de la conquesta, la vila havia pertanyut a la jurisdicció de Carmona, que es trobava a uns 70 kilòmetres de distància.⁶⁶⁶ És possible que els veïns d'aquesta localitat se sentissin legitimats per usar les terres incultes d'Olvera per al seu bestiar. Segons M.A. Carmona Ruiz, la vila de Carmona va obligar diversos pobles que s'havien segregat del seu terme original a mantenir “el derecho mancomunado de aprovechamiento de los pastos y aguas” que compartien amb ella. Aquesta mesura tenia com a objectiu garantir que la cabanya de Carmona, una de les més importants de la frontera, conservés el seu accés gratuït als pastius d'aquestes localitats.⁶⁶⁷ A hores d'ara, però, no hi ha proves documentals que demostrin que la vila seguís la mateixa política amb Olvera.

El terme territorial de la vila d'Olvera es va anar definint de forma progressiva durant els anys immediatament posteriors a la conquesta de Granada, fins a adquirir la seva forma actual. Per contra, l'estatus jurídic de les terres que es trobaven dins el senyoriu era més ambigu. Com s'ha comentat anteriorment, la distinció entre la propietat senyorial, les possessions dels colons i els espais d'ús comunal havia estat pràcticament inexistent durant l'època de frontera, ja que, en la pràctica, tota la terra havia estat sotmesa a una gestió comunitària –o, com a mínim, els seus propietaris no havien tingut la necessitat o no havien estat capaços de restringir-hi l'accés d'altres usuaris. Després de la conquesta de Granada, es va iniciar una competició entre els senyors de la vila i els seus vassalls per aprofitar la indefinició jurídica en la qual es trobaven les terres del terme per apropiar-se-les.

⁶⁶⁴ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.19, 1460: 16v.

⁶⁶⁵ En el cas del robatori de l'egua de Rodrigo de Góngora, però, no hi ha res que permeti afirmar que el delicte es va produir en el terme d'Olvera. També és possible que Antón López robés l'animal en la jurisdicció de Carmona i es refugiés en el senyoriu.

⁶⁶⁶ García Fernández 1989: 99 i 181; Rojas Gabriel 1987: 78-9 i 116.

⁶⁶⁷ Carmona Ruiz 1998: 285.

El segon comte d'Ureña, Juan Téllez Girón, defensava que el *mayorazgo* que havia heretat del seu germà gran no només el convertia en senyor jurisdiccional de les seves viles frontereres, com Osuna, Morón i Olvera, sinó que aquest també incloïa la propietat eminent de tota la terra que es trobava sota la seva jurisdicció.⁶⁶⁸ Des de finals del segle XV, el comte va començar a treballar per afermar els drets que ell creia tenir sobre els territoris de les seves viles andaluses, una empresa que es va traduir en la creació de noves taxes, la usurpació de fonts d'ingressos i competències dels consells municipals i, sobretot, en l'apropiació expeditiva de terres de conreu i pastius. En el cas d'Olvera, l'aristòcrata va posar en pràctica dues estratègies diferents de forma simultània: una dirigida a apoderar-se de les millors terres de conreu que hi havia al terme de la vila, i l'altra, a segregar l'administració del *donadío* de Vallehermoso de la jurisdicció municipal.

4.6.2. Tancar la terra: els *cortijos* dels Téllez Girón (1485-1570)

Els testimonis del 1518 situen l'inici de les rompudes de terra dins la jurisdicció d'Olvera l'any 1485, “despues que se gano la çibdad de Ronda, que puede aver treynta e tres años.”⁶⁶⁹ Les primeres artigues es van dur a terme a les partides que els colons havien treballat durant l'època de frontera, com eren Lijar, Eras Viejas, Cabañas-Angostura del Adelfoso i les terres que es troben entre la vila, Navalsalado i el Cerro de Conejos. A més, a partir de la conquesta de l'emirat de Granada, s'hi van afegir àrees noves, com Valparaíso, El Arenoso, Guadamanil, El Alcachofalejo i els contraforts de la Sierra de las Harinas. Totes aquestes partides tenien en comú que havien estat habitades i treballades pels pagesos andalusins de la regió abans de la conquesta cristiana. Vers el 1518, els veïns d'Olvera ja havien posat novament en cultiu tota la terra que havia estat abandonada segles enrere pels indígenes.⁶⁷⁰ Les operacions d'artiga posteriors, documentades entre els anys 1530 i 1570, es ven fer a costa dels extensos boscos

⁶⁶⁸ Carmona Ruiz 2011: 94; García Fernández 1995: 198.

⁶⁶⁹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 177r. Gutierre de Trejo és l'únic testimoni que ofereix una data tan primerenca. La majoria de declarants van situar les primeres rompudes entre el 1492 i el 1498.

⁶⁷⁰ El terme municipal d'Archidona va seguir una evolució similar entre finals del segle XV i principis del XVI. El morisc Diego Hernández Zorzal va declarar el 1518 que “oyo desir a su padre que las tierras que dizen que agora labran en Archidona se labravan quando Archidona era de moros, porque su padre bivia allí” (AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 102r).

intersticials d'alzines i sureres que eren gestionats per les autoritats locals i eren aprofitats comunalment pels veïns de la vila.

Mentre que les rompudes de mitjan segle XVI estan extensament documentades, pràcticament no hi ha informació sobre com es van organitzar i qui va impulsar les artigues anteriors a l'any 1518. L'única condició bàsica que es va establir per ser admès com a veí de la vila va ser que cada colon tingués una casa a la localitat i un vinyar, però no s'ha conservat cap esment a cap altres tipus de cultiu.⁶⁷¹ No se sap si les primeres rompudes per sembrar cereals van ser una iniciativa autònoma dels veïns de la localitat, si van ser dirigides pel consistori o si el comte d'Ureña en va ser el responsable últim, com va ser el cas del *donadío* de Vallehermoso. Els testimonis del 1518 només van fer referència a dues ocasions en les quals el comte d'Ureña va intervenir en assumptes relacionats amb la propietat i l'ús de la terra dins la jurisdicció de la vila. D'una banda, tres declarants van explicar que, antigament, la parròquia d'Olvera havia posseït entre dues i quatre feixes petites de terra a prop de la vila, que sumaven unes 20 fanecades d'extensió (12,8 ha). Aquestes feixes havien estat entregades a l'església pels veïns d'Olvera i el majordom de la institució les arrendava als pagesos. L'últim arrendatari conegut va ser el veí Juan Ramírez, que les va tenir durant dos anys, a canvi del pagament de 23 o 24 faneques de pa anuals. Però les terres eren a tocar de la devesa del consell i “las destruyan los ganados, de cuya cabsa se estaban por arrendar çinco e seys años.” Per aquest motiu, en algun moment entre el 1498 i el 1503, els veïns de la vila es van dirigir al comte d'Ureña, que era el patró de la parròquia arran dels acords amb el bisbat de Màlaga, i li van demanar “que las diese a los ... vesinos para exido e dehesa de sus ganados, y que ... diese otra cosa a la yglesya.” Juan Téllez Girón va acceptar que les feixes fossin usades per a past i va compensar la parròquia amb l'entrega anual de 60 o 70 faneques de pa.⁶⁷² En aquesta instància, els veïns van requerir la intervenció del comte d'Ureña perquè, en tant que patró de l'església, era el responsable últim de les terres que els veïns havien donat a la parròquia, i ell va acceptar i executar la proposta de la vila.

L'única vegada que es té constància que Juan Téllez Girón prengué la iniciativa a l'hora de posar en conreu terres fora de Vallehermoso en aquesta primera època és el repartiment d'unes parcel·les a Guadamanil. Segons Sebastián García, vers el 1503, el comte “hiso graçia a çiertos vesinos ... de çiertos pedaços de montes ... que no se labraron jamas por ser ...

⁶⁷¹ Rojas Gabriel 1987: 203.

⁶⁷² AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 217r. Vegeu també Ibid.: 207r i 220v.

montañas,” perquè els rompessin i llauessin. El senyor va cedir-los les terres “para que fuesen suyas propias e las pudiesen vender e enajenar,” i sembla que estaven lliures del pagament de censos. Els beneficiaris de la donació van obrir les terres i les van sembrar de cereal, fins que, de manera sobtada l’any 1507 o 1508, el comte “les torno a quitar las dichas tierras que asy les avia dado e las dexo hazer montes como antes estaban, e nunca mas se labraron.”⁶⁷³

Sebastián García no ofereix cap pista sobre quins podrien haver estat els motius que van portar el comte d’Ureña a rescindir la cessió que havia fet el 1503 només quatre o cinc anys després, quan les terres ja havien estat rompudes. Si s’ha de jutjar pels esdeveniments que van tenir lloc a mitjan segle XVI, quan el comte i el consell d’Olvera es van disputar l’autoritat per fer repartiments de terres incultes, és probable que Juan Téllez Girón prengué aquesta decisió en resposta a les protestes del consistori. A partir del 1537, i durant tot el segle XVI, la relació entre els senyors de la vila i les autoritats locals va estar marcada per múltiples litigis que, en bona part, giraren entorn de la categoria jurídica de les terres del municipi i de la legitimitat de les rompudes que s’hi duien a terme.

Des de finals del segle XV, Juan Téllez Girón va intentar demostrar que els senyorius jurisdiccionals d’Olvera, Osuna i Morón de la Frontera adquirits pel seu pare i el seu germà el convertien en el senyor eminent de totes les terres dels termes municipals. Malauradament, no es conserva cap còpia de la concessió original del senyoriu que la monarquia va fer als Pérez de Guzmán a mitjan segle XIV, però sí que han quedat documents sobre l’administració dels Zúñiga durant el segle XV i dels seus drets senyorials. L’agost del 1407, Isabel de Guzmán, filla d’Álvar Pérez de Guzmán, va entregar com a dot al seu futur marit, Pedro de Zúñiga, la vila d’Olvera, que tenia en la seva

tenencia e posesión vel quasi, e es mía de fecho e de derecho ..., con su castillo e fortaleza, e con toda sus justicias e juredición alta e baxa, e con el mero misto e justo inperio, e con la justicia çevil e criminal, con todos sus términos, e montes e ríos e aguas corrientes e manantes e estantes e prados e pastos e dehesas e con sus pagas, asy de pan como de maravedís e diesmos.⁶⁷⁴

La documentació emesa arran del traspàs de la vila d’Olvera i el castell d’Ayamonte a Alfonso Téllez Girón per Diego de Zúñiga el 1460 també fa referència al fet que els senyors tenien els

⁶⁷³ *Ibid.*: 90r.

⁶⁷⁴ Rojas Gabriel 1987: 162.

“prados e pastos” i els “montes” dels termes, però en cap moment es concreta en què consistien els seus drets sobre aquests espais incultes.⁶⁷⁵ Ja des de la creació dels primers senyoriis andalusos a mitjan segle XIII, va ser habitual que aquestes cessions de drets incloguessin clàusules genèriques que atorgaven les pastures i els boscos dels senyoriis als seus titulars. Però la incorporació d’aquestes disposicions en les escriptures no necessàriament es traduïa en un control efectiu dels senyors sobre els espais incultes dels seus dominis.⁶⁷⁶ De fet, C. Argente del Castillo Ocaña considera que el domini que els senyors de les zones de frontera tenien sobre els pastius dels seus territoris era particularment “ambigu” perquè la monarquia es reservava l’autoritat d’administrar els recursos que hi havia i perquè, en molts casos, es van veure obligats a mantenir les àrees incultes en un règim de gestió comunal per tal d’afavorir l’establiment de colons en els senyoriis.⁶⁷⁷

Si els Zúñiga van actuar com a propietaris de les terres incultes d’Olvera i d’Ayamonte durant el segle XV, la seva gestió no ha quedat reflectida en la documentació. L’inventari de béns dels Zúñiga del 1454 només fa al·lusió a la possessió de la vila i a la tinença de la seva fortalesa i del castell d’Ayamonte, que els donava dret a cobrar les “pagas y lievas” de la corona, les quals podien ascendir a més de 185.000 maravedis i 260 cafissos de pa anuals.⁶⁷⁸ Igualment, en el document de reunificació dels drets sobre la localitat que van signar els germans Diego i Álvaro de Zúñiga el 1458, només es fa referència a la “uilla de Oluera, con su castillo e fortalesa e castillos e jurediçion e rentas e pechos e derechos,” a més de les “pagas y lievas.”⁶⁷⁹ En cap cas es va fer al·lusió a l’existència de deveses o de prats dins el senyoriu que estiguessin arrendats. Tampoc hi ha referències a la possessió d’heretats a Olvera ni al *donadío* de Vallehermoso ni al fet que el castell d’Ayamonte en fos el centre administratiu. Tot sembla indicar que, mitjançant la compra de la vila i el castell el 1460, els Téllez Girón només van obtenir la tinença d’ambdues forteses amb el senyoriu jurisdiccional sobre els seus territoris, la qual cosa incloïa uns drets indefinits sobre la terra inculta d’ambdós termes.⁶⁸⁰ L’únic indici

⁶⁷⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.16, 1460: 19v i 21v. En canvi, a l’escriptura del dipòsit dels diners que va pagar Alfonso Téllez Girón pels béns del comte de Miranda, feta el 2 de novembre del 1460, no hi ha cap referència a les pastures ni als erms d’Olvera (AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.8-9, 1460: 3r).

⁶⁷⁶ Monsalvo Antón 2015-2016: 139.

⁶⁷⁷ Argente del Castillo Ocaña 1991: 365-8.

⁶⁷⁸ AHN, Nobleza, Osuna, C.215, D.87-92, 1454: 30r, 34r, 73r, 78r i 82v-3v.

⁶⁷⁹ AHN, Nobleza, Osuna, C.277, D.60, 1458: 1r

⁶⁸⁰ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.16, 1460: 22r. Les úniques terres de conreu esmentades en l’acta de presa de possessió del 1460 van ser els “heredamientos e tierras e oliuares e cortijos e canales” que Diego de Zúñiga posseïa al terme de la ciutat de Carmona.

que els Téllez Girón hi haguessin pogut adquirir algunes finques al terme d'Olvera durant la segona meitat del segle XV és una referència esgarriada d'A. Viña Brito a la compra d'unes "heredades" a un Sancho Fernández l'any 1466 per 20.600 maravedisos.⁶⁸¹ Viña Brito no especifica on eren ni com eren aquestes heretats, les quals tampoc han pogut ser trobades a la documentació posterior.

Malgrat tot, a principis del segle XVI, Juan Téllez Girón es comportava com si fos el propietari de tota la terra del terme municipal d'Olvera, i no només dels espais incultes, sinó també dels camps de conreu. El 1518, el testimoni Sebastián García va explicar que "todas las tierras que se syenbran e son de pan senbrar en termino ... de Olvera son todas del señor conde Don Juan Tellez Giron ..., [que] las arrienda a labradores para senbrar pan por çierto presçio cada año."⁶⁸² Només una trentena d'anys després de la conquesta de Granada, el comte d'Ureña s'havia convertit en el propietari més gran de terres de conreu d'Olvera, convertint, com s'explicarà a continuació, el senyoriu jurisdiccional que el seu pare havia comprat el 1460 en un domini territorial.

El 1537, 152 veïns d'Olvera van presentar una demanda contra Juan Téllez Girón, IV comte d'Ureña, i els arrendadors de les seves rendes. Segons els denunciants, durant els darrers vint-i-cinc anys, els comtes i els seus oficials havien violat sistemàticament les exempcions fiscals i els privilegis que la vila havia rebut com a recompensa pels seus serveis com a plaça fronterera. Des dels anys 1510, els Téllez Girón havien introduït delmes, peatges i multes cada vegada més pesants que fiscalitzaven activitats que abans no estaven subjectes a pagaments. També s'havien apropiat de moltes de les fonts d'ingressos del consell municipal, com la renda de la carnisseria de la vila. A més, els comtes havien atemptat contra la consuetudinària independència política de la comunitat de colons, ja que els havien arrabassat "[el] uso e costumbre de tiempo ymmemorial usado e guardado de elegir e nombrar e poner los oficiales de el concejo de la dicha villa."⁶⁸³ És cert que els comtes d'Ureña tenia la prerrogativa de designar els oficials dels consells de les seves viles, però mai abans l'havien exercida, sinó que havien deixat l'elecció en mans dels veïns, que únicament estaven obligats a sol·licitar la ratificació de les seves decisions.⁶⁸⁴

⁶⁸¹ Viña Brito 1990: 277.

⁶⁸² AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 89v.

⁶⁸³ AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.12, 1537-74: 226r-9v.

⁶⁸⁴ García Fernández 1995: 206.

Els veïns d'Olvera també van denunciar que els Téllez Girón havien fet servir la seva condició de senyors de la vila per arrogar-se el control efectiu de tota la terra inculta del terme. Segons els demandants, els senyors “an ocupado y ocupan e apropian para si todas las tierras, baldios e montes de la dicha villa, e arriendan lo que ellos quieren a forasteros, e no consienten a mis partes romper e labrar los montes, siendo ... de los vezinos e moradores della.”⁶⁸⁵ El 1531, Pedro Téllez Girón, III comte d'Ureña, havia establert que l'arrendador de la *renta mayor* d'Olvera podia llogar cada any l'herbatge del terme municipal a mil caps de bestiar menor o cent de major en benefici propi.⁶⁸⁶ Sis anys després, els veïns de la localitat es queixaven que els arrendadors no respectaven aquesta limitació i que introduïen en el terme ramats molt més nombrosos. A més, el consell era impotent per actuar contra els ramaders que pasturaven sense llicència les seves terres perquè el comte havia usurpat “la montaraçia de penas de el campo” – la guarda dels espais incultes- i havia encarregat el cobrament de les sancions al mateix arrendador. Per tant, el consistori no tenia la capacitat de multar els infractors. Aquest arribaven a acords amb els homes dels Téllez Girón, que els permetien saltar-se la regulació sobre l'ús dels recursos comunals de la vila a canvi de pagar per endavant una taxa.⁶⁸⁷

Quatre dècades després, el plet encara no s'havia resolt i els representants dels veïns hi van afegir nous greuges. L'any 1574, en el marc d'un dels plets més importants sobre rompudes de terres comunals a Olvera, els procuradors dels denunciants hi van incloure un càrrec addicional que no apareixia en la demanda original del 1537. En aquest afegitó acusaven els Téllez Girón d'haver infringit el dret dels veïns a rompre amb llibertat les terres ermes de la vila. Per justificar la seva acusació, els demandants van descriure breument com, des de finals del segle XV i de manera gradual, els comtes havien estès el seu domini sobre la terra de llauró del municipi, incorporant al seu patrimoni camps de veïns particulars. Segons la seva versió dels fets, “a el tiempo que se gano este reino de Granada e despues aca,” els senyors van donar “licència a los vezinos e pobladores de la dicha villa para que labrasen todas las tierras de su termino, rasas e campiña, con que solamente les pagasen el diezmo de lo que cogiesen en ellas.” Però de seguida que les artigues van començar a donar fruits, “el Conde Viejo hizo e señalo en las dichas tierras de lavor çiertos cortixos, los quales dio a renta a los vezinos ... con que le

⁶⁸⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.12, 1537-74: 231r-v.

⁶⁸⁶ Rojas Gabriel 1987: 210-1. Segons els denunciants del 1537, la llicència era per a introduir-hi mil caps de bestiar menor i dos-cents de major (AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.12, 1537-74: 227r).

⁶⁸⁷ *Ibid.*: 226v-7r.

pagassen çierta cantidad de pan en nombre de renta e diezmo, todo junto, solamente nombre de renta.” I, unes dècades després, Pedro Téllez Girón, I duc d’Osuna, va modificar el sistema d’arrendament dels *cortijos* mitjançant la separació de la renda i el delme.⁶⁸⁸

L’estratègia que van seguir els comtes d’Ureña per apropiar-se les terres de conreu d’Olvera va consistir a transformar les escasses rendes jurisdiccionals de què gaudien originalment en rendes derivades de la terra. En un primer moment, el comte només tenia dret a cobrar el delme dels cereals que collien els veïns de la vila, segurament perquè no era el propietari de la terra. Aquests camps de cultiu havien estat la possessió particular dels colons d’Olvera que havien participat en les artigues iniciades arran de la conquesta de l’emirat nassarita. Juan Téllez Girón no disposava de cap mitjà per justificar la imposició del seu domini sobre aquestes terres, de manera que va haver d’usurpar-les. Mitjançant una política de fets consumats, el comte va tancar els camps i va obligar els agricultors a acceptar el pagament d’una taxa anual “en nombre de renta e diezmo, todo junto,” que incloïa el delme de la collita, que ja pagaven, i una quantitat addicional de pa. Finalment, el III comte d’Ureña va separar els dos conceptes i va exigir el pagament del delme, com a senyor jurisdiccional, i de la renda, com a propietari de la terra. És a dir, que el cobrament de la taxa que exigien als arrendataris dels *cortijos* era l’element que legitimava i legalitzava el robatori inicial de les finques. En aquest cas, l’exigència de renda no emanava de la propietat de la terra, sinó que la propietat de la terra emanava del cobrament de renda.⁶⁸⁹

Olvera no va ser un cas aïllat ni va ser la primera comunitat veïnal que es va veure sotmesa a l’assetjament dels comtes d’Ureña. Juan Téllez Girón va posar en pràctica la seva política d’expropiació i acumulació de terres primer a Osuna i Morón de la Frontera. Quan Pedro Girón afegí Osuna al patrimoni familiar el 1464, el seu fill Alfonso va rebre el senyoriu en les mateixes condicions que l’havia tingut fins llavors l’Orde de Calatrava. Segons una visita del 1463 a la comanda d’Osuna, els frares només tenien dret a cobrar-hi dos terços del delme i no tenien cap propietat en aquest territori.⁶⁹⁰ Però, a partir de l’any 1478, Juan Téllez Girón va

⁶⁸⁸ *Ibíd.*: 230v-1v.

⁶⁸⁹ Els Téllez Girón van fer el mateix a Osuna i a Morón de la Frontera (Borrero Fernández 1996: 182, 192-3 i 196; Morilla Cala 1996: 141; Viña Brito 1995: 104). J.L. Villalonga també es refereix a aquesta estratègia en analitzar la política d’usurpació de terres de Sevilla que van posar en pràctica els Ponce de León a finals del segle XV i principis del XVI (1997: 107 i 120).

⁶⁹⁰ Borrero Fernández 1996: 181-2; Viña Brito 1990: 280. M. García Fernández matisa la postura de M. Borrero Fernández i afirma que l’Orde de Calatrava sí que tenia propietats a Osuna, però que, en qualsevol cas, aquestes no representaven més del 20 per cent de la terra conreada del terme municipal (1995: 199).

començar a reclamar les terres de conreu que els veïns de la localitat havien artigit recentment. Quan els agricultors van denunciar les actuacions del comte a principis del segle XVI, els seus representants van respondre amb tota rotunditat que “todas las tierras de labor del término de ... Osuna son del dicho conde.”⁶⁹¹ D’aquesta forma, Juan Téllez Girón va esdevenir el propietari de 156 *cortijos* de terra de llauró a Osuna que havien estat originalment romputs pels habitants de la vila. En la mateixa època, els veïns de Morón van denunciar que el comte els havia usurpat 154 *cortijos*.⁶⁹²

El *cortijo* va ser el principal instrument que els Téllez Girón van emprar per usurpar la terra que els veïns dels seus dominis andalusos havien artigit entre finals del segle XV i principis del XVI. El significat precís del terme *cortijo* a la Baixa Edat Mitjana i l’Alta Època Moderna és poc clar. La paraula està documentada per primera vegada a mitjan segle XIII a La Manxa, des d’on es va estendre per la Baixa Andalusia arran de les conquestes de Ferran III.⁶⁹³ Segurament, prové del mot llatí *curtis* –un derivat de *cors-*, que vol dir “pati clos” o “tancat,” i, normalment, apareix en la documentació associada a finques de secà relativament extenses dedicades exclusivament al cultiu de cereals d’hivern.⁶⁹⁴ Sembla que molts *cortijos* de l’època haurien comptat amb edificis senzills on es duïen a terme algunes de les tasques fonamentals del processament de les collites, com graners i molins, i amb estructures per al bestiar.⁶⁹⁵ El registre escrit d’Olvera suggereix que en alguns casos també comptaven amb cases on els propietaris o els treballadors dels *cortijos* podien viure, estacionalment o de forma permanent. Per exemple, el 1577, durant un dels diversos plets que es van celebrar sobre la rompuda de terres incultes a Olvera, Juan de Medellín va explicar que “su padre de este testigo tubo ... un cortijo, donde este testigo resydio diez u doze [anys],” quan era un nen.⁶⁹⁶ Igualment, el 1612, Pedro de Fuente Lebrón i Ana González, socis en l’arrendament de Vallehermoso dels anys 1613-8, van declarar que posseïen 300 fanecades de terra a Agracillares, terme municipal d’Osuna (Villanueva de San Juan, Sevilla), “con sus casas de cortixo en las dichas tierras.”⁶⁹⁷

⁶⁹¹ García Fernández 1995: 200.

⁶⁹² Borrero Fernández 1996: 125-7. Vegeu també García Fernández 1995: 199-200; Viña Brito 1995: 103-4.

⁶⁹³ L’ús de la paraula *cortijo* també es va estendre aviat al nord de la península Ibèrica, on es detecta des de la primera meitat del segle XIV a Navarra i, una mica més tard, a Astúries (Villegas Díaz 1999: 1615). Vegeu també Bernal 2010: 46-8; Olmedo Granados 2002: 56.

⁶⁹⁴ Olmedo Granados 2002: 55-6.

⁶⁹⁵ Borrero Fernández 2003: 47. Segons J. A. Luna Díaz, al segle XVI, el 61,5 per cent dels *cortijos* de Los Montes de Granada (Granada) tenien entre 1 i 3 cases, a més de magatzems i corrals (1989: 191).

⁶⁹⁶ ARCHGR, Pleitos, C.2711, P.17, 1578: 21v.

⁶⁹⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.110-121, 1612: 656v.

No obstant això, no es poden equiparar de forma automàtica els *cortijos* del segle XVI amb els seus homòlegs moderns, que es caracteritzen per la monumentalitat dels seus caserius, els quals normalment inclouen grans edificis residencials. Els *cortijos* moderns no van aparèixer fins, com a molt aviat, les darreres dècades del segle XVII o principis de la centúria següent, i només van proliferar amb les reformes liberals de mitjan segle XIX, quan van ser adquirits per la burgesia rural.⁶⁹⁸

La documentació sobre Olvera consultada indica que, a mitjan segle XVI, l'ús del mot *cortijo* estava més relacionat amb l'estatus jurídic de les finques que designava que no pas amb el tipus de terra que les conformaven o amb el fet que hi hagués construccions en el seu interior. Fa l'efecte que el terme funcionava com una abstracció del sentit de “tancat” de l'original llatí. Eren terres que, estiguessin o no closes per estructures físiques, tenien uns límits clarament definits i pertanyien a un individu o a un petit grup de socis, de manera que havien quedat segregades de la gestió comunitària de la resta del territori.⁶⁹⁹ Per tant, a l'Olvera del segle XVI, l'establiment d'un *cortijo* implicava el tancament literal o figurat d'una porció de terra o d'un recurs d'aprofitament lliure o comunal, amb l'objectiu d'apropiar-se'l i impedir que la resta d'usuaris fessin valdre els drets d'accés que hi poguessin tenir.⁷⁰⁰ El sentit “jurídic” del terme *cortijo* és refermat pel fet que, a Olvera, no només hi havia “cortijos de labor” integrats per camps de cereal. El 1612, es va fer al·lusió a l'existència de “cortijos de hervaje y vellotas” a Vallehermoso que s'arrendaven per a ser aprofitats pel bestiar.⁷⁰¹

L'origen dels *cortijos* d'Olvera, Osuna i Morón es troba en les artigues –o *rozas*– que els veïns d'aquestes viles van dur a terme a finals del segle XV i principis del XVI. De fet, la distinció entre un *cortijo* i una *roza* era estrictament temporal. Amb el temps, una parcel·la de terreny artigat podia esdevenir un *cortijo*. El 1546, durant un plet contra Diego de Morillas el Mozo, qui, presumptament, havia romput un bosc d'alzines sense permís del consell d'Olvera, la justícia de la vila es va referir a la terra que havia desboscant uns pocs anys abans com al seu

⁶⁹⁸ Recio Mir 2002: 77. Fins al moment, només s'ha estudiat una petita part dels *cortijos* d'Olvera, però, en tots els casos, sembla que els seus caserius van ser construïts després del 1800 (Astillero Ramos, et al. 2002: 339-45).

⁶⁹⁹ Que els *cortijos* tenien uns límits clars ho demostra l'amollonament que es va fer el 1567 de dues finques de cereal a Cabañas que el duc va cedir als germans Villavicencio (AHN, Nobleza, Osuna, C.3413, D.1-3, 1567: 2r i 4r).

⁷⁰⁰ De vegades, el tancament es traduïa en la construcció d'una tanca o mur que impedia l'accés a la propietat. Segons A. Viña Brito, aquest era “el procedimiento habitual” per usurpar terres comunals a l'Andalusia del segle XVI (1995: 103). D'altra banda, l'estudi de J.L. del Pino sobre les usurpacions de béns comunals a Las Posadas (Còrdova) a finals del segle XV demostra que el tancament no només servia per apropiat-se terres, sinó que es feia servir per privatitzar la gestió d'altres recursos públics, com les fonts (2010: 144).

⁷⁰¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.110-121, 1612: 686r.

cortijo.⁷⁰² Igualment, es documenten casos en què els veïns vivien a les seves *rozás*, com si es tractés de *cortijos*. Durant el plet dels anys 1570, es va fer referència a “los dueños de roças hechas casas” d’Olvera, i el declarant Alonso Ramírez va explicar que ell havia “residido allí [a Guadamanil] toda su vida, en la roça de su padre.”⁷⁰³ Tot i que és molt tardà, és particularment il·lustratiu l’exemple del *donadío* de Vallehermoso durant el segle XVIII. Al llarg d’aquesta centúria els administradors dels ducs d’Osuna van dur a terme diverses concessions i “reunificacions” de *rozás*, mercè a les quals, la terra que havia estat artigada era integrada en els *cortijos* preexistents o en formava de nous. El llistat de *cortijos* del 1730, fins i tot distingeix tres categories de finques dins el *donadío*, el “cortijo,” el “cortijo roza” i la “roza,” la qual cosa demostra la connexió que hi havia entre els dos tipus de propietat.⁷⁰⁴

Sembla, doncs, que, a mitjan segle XVI, havia quedat fermament establerta la identificació entre la *roza* i el *cortijo*, segons la qual el destí inexorable de la primera era esdevenir el segon. És a dir, a l’Olvera del 1550, la terra només podia ser artigada per tal de transformar-la en una parcel·la tancada, sotmesa a una gestió no comunitària i dedicada a generar un sol producte, normalment el cereal. Però no és evident que aquesta fos la idea que tenien els veïns que havien romput els primers camps de cereal de la vila a finals del segle XV. Segons van explicar el 1574 els representants dels habitants d’Olvera en la demanda contra els Téllez Girón, el II comte d’Ureña “hizo e señalo en las dichas tierras de lavor çiertos cortijos.”⁷⁰⁵ Per tant, els denunciants identificaven el tancament de les terres amb la usurpació del comte, no amb les rompudes que havien dut a terme els veïns. És possible que aquest ús de la terminologia fos, simplement, un estratagema per emfasitzar l’atemptat que els Téllez Girón havien comès contra la comunitat d’Olvera. Però també ho és que la tria d’aquestes paraules tingués com a objectiu fer referència al fet que l’apropiació dels camps de conreu per part del segon comte d’Ureña alterà radicalment la forma en què els veïns de la vila entenien la relació entre la propietat particular i la col·lectivitat.

⁷⁰² “... denuncio Diego Martin Çamora, mayordomo e guarda del canpo desta billa, e dixo que abia hallado cortados en la roça de Diego de Morillas el Moço, vezino desta villa, çinquenta pies de enzinás alvarranas, agora nuevamente, a la redonda del *cortijo*, de las que abia dexado el dicho Diego de Morillas despues que talo la breña...” (ARCHGR, Pleitos, C.1440, P.3, 1546: 34r-v).

⁷⁰³ ARCHGR, Pleitos, C.701, P.4, 1575: 11r i 12v.

⁷⁰⁴ AHN, Nobleza, Osuna, C.1523, D.50, 1730: 88v-101v. Vegeu també els documents sobre l’artiga de terres al *donadío* de Vallehermoso durant la segona meitat del segle XVIII: AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.68-74, 1775: 340r-52r; AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.54, ca. 1775: 297r-310r; AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.48-53, 1773-7: 281r-96r; AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.23-28, 1773-85: 1r-43v; AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.14-22, 1777: 98r-161v.

⁷⁰⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.12, 1537-74: 231r.

Segons la documentació generada pels administradors de la hisenda ducal, el 1570, Pedro Téllez Girón posseïa 69 *cortijos* en el terme municipal d'Olvera –sense tenir en compte els del *donadío* de Vallehermoso-, els quals sumaven unes 3.253 fanecades de terra (2.087,5 ha).⁷⁰⁶ De mitjana, les finques tenien una extensió de 48 fanecades (30,7 ha), que era l'equivalent a una cavalleria, és a dir, al lot de terra que corresponia a un home a cavall –tot i que s'aprecien importants variacions en la mida de les finques, com es pot veure a la Taula 3.⁷⁰⁷ Els *cortijos* d'Olvera eren relativament petits, si es comparen amb els d'altres localitats andaluses de l'època. Per exemple, a mitjan segle XVI, el 79 per cent dels *cortijos* de la comarca de Los Montes de Granada feia més de 100 fanecades d'extensió (64 ha).⁷⁰⁸ En canvi, només el 6 per cent dels d'Olvera superaven el centenar de fanecades.

Taula 3- Extensió dels *cortijos* d'Olvera el 1570

Superfície (fanecades)	Nombre de <i>cortijos</i>	%
20-30	10	15
30-40	20	29
40-50	15	22
50-60	7	10
60-70	4	6
70-80	7	10
80-90	1	2
90-100	–	–
100-110	2	3
110-120	–	–
> 120	2	3
Total	68	

Tot i que estaven eminentment dedicats al cultiu de cereals, no és clar si els *cortijos* registrats el 1570 només incloïen terres de llauró o si, al contrari, també estaven integrats per extensions de terres incultes. Aquesta possibilitat és suggerida per una afirmació que va fer el 1540 Diego Jiménez, majordom del comte d'Ureña, quan intentava justificar perquè els arrendataris dels

⁷⁰⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 592r-599v. El *Cortijo de la Fuente de la Enzina* de Guadamanil no va ser mesurat en aquesta ocasió, de manera que la quantitat total de terra ha estat calculada a partir de l'extensió dels restants 68. A més, els factors del duc van registrar dos *cortijos* addicionals que havien estat venuts a veïns de la vila d'Olvera poc abans del 1570 i que tampoc han estat inclosos en el còmput (Ibíd.: 596v).

⁷⁰⁷ Sebastián García explicà el 1518 que, a Olvera, una cavalleria de terra equivalia a 48 fanecades (AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 90v).

⁷⁰⁸ Luna Díaz 1989: 192.

cortijos d'Olvera havien de pagar la totalitat de la renda, no obstant la mala collita d'aquell any. Segons Jiménez, el comte “no les arrendo las tierras para s[en]brar solamente, salvo para sembrar y para dehesa, y aprovechamiento de yerv[a], y para coger la bellota y cortar madera y aprovecharse de las aguas y rastrojos y otras cosas.”⁷⁰⁹ Les paraules de Diego Jiménez suggereixen que els *cortijos* no estaven concebuts únicament com a camps de cereal, sinó com un conjunt de diferents tipus de terra que podia incloure àrees incultes on es duïen a terme activitats essencials per garantir la viabilitat de la producció agrícola, com alimentar el bestiar o proveir-se de fusta.⁷¹⁰ L'altra opció és que l'arrendament d'un *cortijo* incorporés l'adquisició temporal de drets d'accés a zones ermes que es trobaven fora dels límits de la finca. Als regnes de Còrdova i Jaén, els *cortijos* acostumaven a comptar amb deveses pròpies que estaven reservades al descans i l'alimentació del bestiar de llaura dels arrendataris, però no se n'ha documentat cap al terme d'Olvera.⁷¹¹

A mitjan segle XVI, la majoria de *cortijos* que els Téllez Girón tenien a Olvera era gestionada mitjançant l'arrendament a particulars durant períodes curts. Els arrendataris es comprometien a pagar una renda anual al comte, que podia ser exigida en espècie, en metàl·lic o mitjançant una combinació d'ambdós sistemes, i el delme de la collita del cereal.⁷¹² En termes generals, els arrendataris eren pagesos benestants de la vila o d'altres localitats de la comarca. Els individus que assumien la gestió d'un *cortijo* havien de ser, necessàriament, persones acabalades que estiguessin en condicions de fer front a les despeses que implicava el cultiu de les finques –i, en alguns casos, la seva artiga. Els senyors de la terra de l'època, com els Téllez Girón, rarament esmerçaven part de les seves fortunes en treballar les propietats, sinó que eren els arrendataris els que suportaven la pràctica totalitat de la inversió.⁷¹³ Les anomenades

⁷⁰⁹ ARCHGR, Pleitos, C.623, P.3, 1540: 9r.

⁷¹⁰ Els estudis sobre l'agricultura tradicional a Catalunya indiquen que la gestió dels espais incultes tenia una importància cabdal a l'hora de fertilitzar els camps de secà. Per exemple, la incineració de branques i fullaraca aportava potassi al sòl i el desinfectava. Per aquest motiu, els contractes d'arrendament del segle XIX acostumaven a incloure clàusules sobre l'administració dels erms i la transferència de nutrients d'aquests espais als camps de conreu (Saguer i Garrabou 1996: 90-1 i 97-8).

⁷¹¹ Vegeu Argente del Castillo Ocaña 1991: 503-5; Borrero Fernández 2003: 47. Sí que se'n documenten al *donadio* de Vallehermoso, ja que les petites deveses d'Ayamonte i del Granadal segurament haurien estat reservades als bous dels arrendataris dels *cortijos* d'aquesta partida.

⁷¹² El 1539-40, els arrendataris dels *cortijos* d'Olvera havien de pagar la renda en fanèques de pa. Tot i això, es conserva una còpia de les instruccions que el comte d'Ureña va donar el 1538 a Alonso de Casas, majordom del pa d'Osuna, per a l'arrendament de les seves “tierras, [cor]tijos y dehesas” en aquesta localitat, en les quals el senyor li ordenava que les arrendés “[por el] preçio de pan y maravedis que a vos bien bisto vos sea, y arrenda[ndolo] podays cobrarlo porque ansi se arrendaren, y el diezmo que me [pertene]çe y qualquier gallinas y otras cosas que me sean devidas” (ARCHGR, Pleitos, C.623, P.3, 1540: 4r i 7r).

⁷¹³ Borrero Fernández 2003: 158 i 259; Contreras 1978: 66; Jiménez Pulido 2015: 117.

“oligarquies locals” jugaven un paper fonamental en la gestió de les grans finques cerealistes de l’aristocràcia terratinent. Aquests individus eren membres dels governs locals, acostumaven a tenir algun tipus de relació personal amb els grans propietaris de terres i gaudien d’una posició econòmica destacada dins la seva comunitat, ja que, normalment, eren propietaris de terra i de bestiar –particularment de llaura. El seu estatus no només els permetia assumir l’administració d’una o diverses finques dedicades al monocultiu del cereal, sinó que els convertia en “auténticos gestores de la organización del trabajo en su zona,” ja que tenien la capacitat de controlar el mercat de treball local.⁷¹⁴ Els oligarques de les viles eren, al mateix temps, els membres dels consells municipals, els administradors de les terres dels senyors, els arrendadors de bous per a llaurar i els organitzadors de la força de treball, mitjançant el sotsarrendament de les finques a altres pagesos més pobres i la contractació de mà d’obra assalariada.

El sistema d’arrendament dels *cortijos* generava tota una estructura piramidal de relacions contractuals que s’estenia des del terratinent fins als jornalers que eren contractats quan hi havia una major demanda de feina al camp. L’encarregat d’organitzar el lloguer dels *cortijos* que el comte d’Ureña tenia a Olvera el 1539 va ser Diego Jiménez, el seu majordom i veí de la vila.⁷¹⁵ Jiménez pertanyia a una de les famílies de colons més antigues i poderoses d’Olvera i sembla que la seva vinculació amb els Téllez Girón es remuntava, com a mínim, a la compra de la localitat per aquests el 1460.⁷¹⁶ El seu pare, Domingo Jiménez, va ser majordom del comte i fou denunciat el 1536 pel consell d’Olvera per haver pretès ser un *hidalgo*, amb l’objectiu de no pagar el *pecho*.⁷¹⁷ El 1537, Diego Jiménez ja havia col·laborat en l’administració de les terres del senyor de la vila encarregant-se de recaptar la renda del *donadío* de Vallehermoso.⁷¹⁸ Quan el 1539 va assumir la tasca d’arrendar els *cortijos* del comte a Olvera, els va atorgar a membres de la comunitat que eren d’un estat similar al seu. Dels 31 llogaters dels *cortijos* d’Olvera registrats el 1540 que han pogut ser identificats, com a mínim 16 d’ells – el 52 per cent- van ocupar càrrecs municipals durant el segle XVI o van assistir regularment a les reunions importants del consell en qualitat “d’hombres honrados” de la vila.⁷¹⁹ En funció de

⁷¹⁴ Borrero Fernández 2003: 180-2, 196 i 202.

⁷¹⁵ ARCHGR, Pleitos, C.623, P.3, 1540: 3v.

⁷¹⁶ Durant l’acte de presa de possessió, fra Juan Morán va nomenar alcalde de la vila un cert Antón Jiménez, i la cerimònia va ser registrada per un escrivà públic anomenat Diego Jiménez (AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.16, 1460: 19r i 22v).

⁷¹⁷ ARCHGR, Hidalguías, C.5091, P.318, 1536: 1r.

⁷¹⁸ AMO, 4.03, Recaud., Arbitrios Municipales, 3484, 1550-1900: 36r-7v.

⁷¹⁹ ARCHGR, Pleitos, C.623, P.3, 1540: 1r-9v.

la mida dels *cortijos*, aquests individus se'n feien càrrec en solitari o en col·laboració amb altres veïns i, segurament, subdividien la propietat en diverses parcel·les que, al seu torn, arrendaven a altres pagesos perquè les treballessin. Per exemple, abans del 1730, el *donadio* de Vallehermoso havia arribat a estar dividit en 238 lots de terra que eren gestionats de forma autònoma, i que, més tard, serien agrupats en 64 *cortijos*.⁷²⁰ Però, tot i que aquestes xarxes jerarquitzades de sotsarrendaments eren fonamentals per al funcionament de les grans propietats agrícoles, ha estat impossible documentar-les a Olvera. Les dificultats per estudiar el sotsarrendament de *cortijos* i la contractació de bracers són comunes a tota l'Andalusia baix medieval i moderna, pel fet que la immensa majoria dels contractes eren orals i, per tant, no ha deixat rastre documental.⁷²¹

En certs casos, en comptes d'arrendar la gestió dels *cortijos*, els Téllez Girón atorgaven el seu usdefruit a individus pròxims a la família, els quals només havien de pagar una renda simbòlica. El 1567, el duc d'Osuna va concedir el gaudi de dos *cortijos* del districte de Cabañas a Pedro i Miguel de Villavicencio, orfes del difunt majordom Juan de Villavicencio, comanador de l'Orde de Calatrava. Segons la concessió, els germans gaudirien de les dues propietats durant la resta de la seva vida, mentre paguessin cada any sis faneques de blat (333 litres) a Pedro Girón i els seus successors. Un cop els dos haguessin finat, la gestió de les dues finques revertiria a la família Téllez Girón.⁷²² El 1570, 17 dels 69 *cortijos* que el duc tenia a Olvera havien estat cedits mitjançant aquesta fórmula; i, a principis del segle XVII, es van registrar set *cortijos* que es trobaven en mans de particulars "de merzed" del duc i rentaven 18 faneques de blat anuals (999 litres).⁷²³ El caràcter simbòlic dels pagaments que havien de fer els beneficiaris d'aquest tipus de cessió és palès quan es compara amb les rendes que havien de pagar els arrendataris dels Téllez Girón. Els dos *cortijos* que tenien els germans Villavicencio sumaven 191 fanecades de terra (122,2 ha), la qual cosa vol dir que pagaven 2,7 litres de blat per cada hectàrea de terra que posseïen. Per contra, els pagesos que llogaren les primeres cavalleries de 48 fanecades que es van arrendar a Vallehermoso el 1498 es van obligar a entregar al comte d'Ureña 54,2 litres de blat i ordi per hectàrea de terra i any.⁷²⁴

⁷²⁰ Contreras 1978: 69.

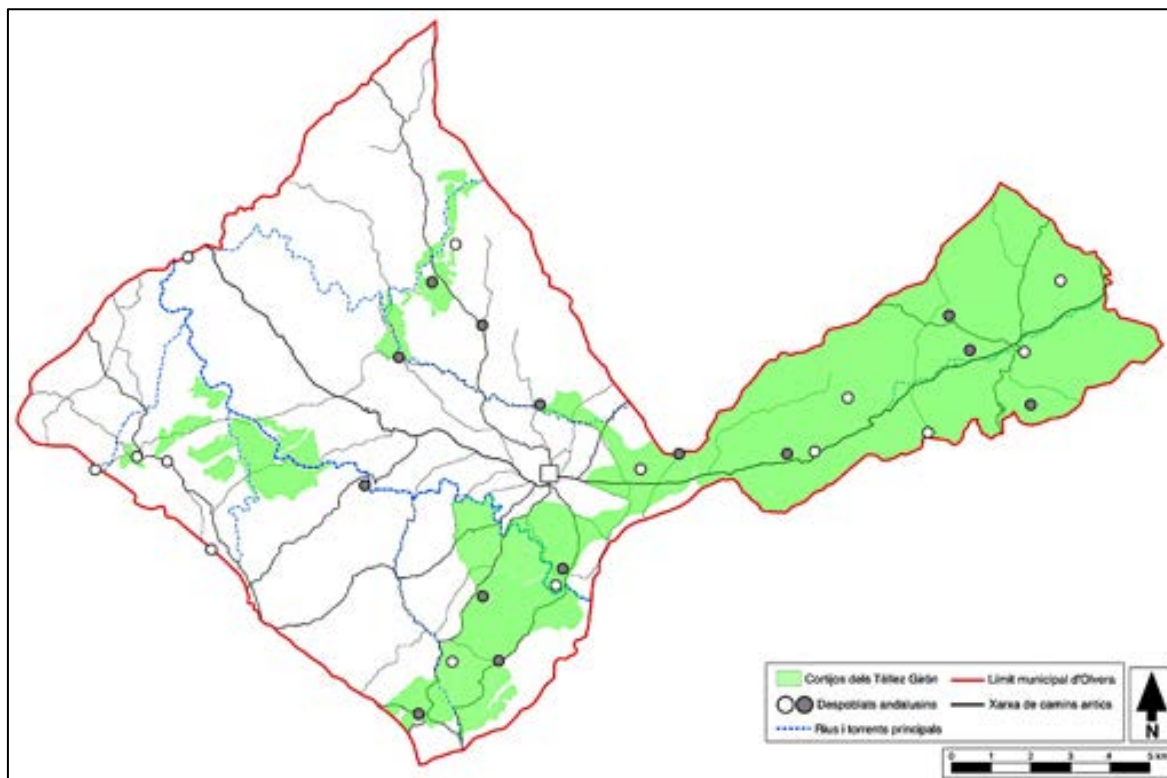
⁷²¹ Borrero Fernández 2003: 181-220, 234-8 i 258-9, 2014; Contreras 1978: 65-7.

⁷²² AHN, Nobleza, Osuna, C.3413, D.1-3, 1567: 1r-4v.

⁷²³ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 597v-599r; AHN, Nobleza, Osuna, C.38, D.1, 1600-20: 62v-67r.

⁷²⁴ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 90v; AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 598r-v; AHN, Nobleza, Osuna, C.38, D.1, 1600-20: 65r i 66v.

Figura 27- Terres integrades en els *cortijos* del duc d'Osuna i en el *donadio* de Vallehermoso a finals del segle XVIII

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

La creació dels *cortijos* dels Téllez Girón a principis del segle XVI comportà la usurpació d'unes 2.000 hectàrees de terra conreadissa que havien estat rompudes pels veïns de la vila, la seva integració en el patrimoni dels senyors d'Olvera i el seu sotmetiment al pagament de renda a canvi del permís per seguir treballant-les. La selecció dels camps usurpats no va ser aleatòria, sinó que es va dur a terme sobre la terra del terme municipal que era més adient per al cultiu de cereals en un règim de monocultiu i de secà. Els *cortijos* dels Téllez Girón es concentraven a les partides d'Olvera on predominen els sòls argilosos eocènics, els més adequats de la zona per als cultius herbacis de secà. L'única excepció a aquesta pauta són els Camps de Líjar, on són majoritaris els sòls triàsics, menys productius. Però la pobresa dels sediments segurament és compensada per l'abundància d'aqüífers i l'acumulació d'humitat en aquesta partida.⁷²⁵ A més,

⁷²⁵ Suárez Japón i Ramos Santana 1982: 9-12 i 72-6. A mitjan segle XX, moltes d'aquestes terres encara estaven sembrades de cereals, tot i que l'olivera havia començat a imposar-se com el cultiu hegemònic del municipi.

com es pot observar a la Figura 27, la major part de la terra de conreu que els Téllez Girón s'havien apropiat es trobava molt a prop dels assentaments andalusins que han pogut ser documentats en el terme municipal d'Olvera. Això suggereix, que els camps tancats per Juan Téllez Girón a principis del segle XVI no només eren els mateixos que els colons de la vila havien llaurat periòdicament durant l'època de frontera i que havien posat en cultiu de forma permanent a partir dels anys 1480, sinó que aquestes eren les terres que antigament havien treballat els pagesos andalusins. El segon comte d'Ureña no només s'havia apoderat d'una part molt important de la terra de llauró d'Olvera, sinó que s'havia quedat la terra de major qualitat.

Al mateix temps que els Téllez Girón desposseïen els veïns d'Olvera i els convertien en els seus arrendataris mitjançant la creació de *cortijos*, els senyors de la vila també van treballar per assegurar-se que la partida de Vallehermoso, que representa el 23 per cent de la superfície del municipi actual, quedés al marge de l'àrea d'influència del consistori de la vila. El procés de tancament de terres, que a Olvera s'havia traduït en la creació de finques cerealistes, a Vallehermoso va prendre la forma d'un *donadío* i comportà l'aïllament d'unes 4.400 hectàrees de terra.

4.6.3. Buidar la terra: la gestió senyorial primerenca del *donadío* de Vallehermoso (1496-1564)

L'any 1552, els administradors de la hisenda del comte d'Ureña van procedir contra Rodrigo Méndez, veí d'Olvera, per haver tret llenya seca del *donadío* de Vallehermoso sense llicència. L'acusat va al·legar en la seva defensa que els habitants de la vila gaudien d'aquest aprofitament, però l'escrivà Alonso Pérez replicà que no se l'estava privant de “ningun aprobechamiento, pues en ningun tienpo el ni otro ningun vezino ... lo tubieron como el lo requenta.” Pérez justificava la seva postura amb l'argument que

Valhermoso no es termino de Olvera, sino dehesa e donadio çerrado, destinto e apartado del, anexo al Castillo de Aymonte, donde solia aver poblaci3n, e por tal donadio çerrado su se1oria e sus anteçesores lo an tenido e poseido de tiempo ynmemorial a esta parte, arrendandolo a las personas e por el tiempo e preçio de pan e maravedis que an querido, e llevando las rentas del e poniendo guardas

que lo guardasen e prendando e penando a los que syn su liçençia sacavan del madera e leña verde o seca o metian en el ganados, libre e pazificamente, sin contradición alguna.⁷²⁶

El litigi per la llenya de Vallehermoso demostra que hi havia dues postures antagòniques sobre quina havia de ser la relació entre els veïns d'Olvera i el territori que formava part del *donadío*. D'una banda, Rodrigo Méndez considerava que els veïns tenien dret a beneficiar-se dels aprofitaments comunals dels espais incultes de Vallehermoso, com si fos qualsevol de les altres partides del terme municipal de la vila. En canvi, els administradors del comte d'Ureña afirmaven que Vallehermoso havia estat des d'antic una propietat particular dels senyors d'Olvera, els quals tenien plena potestat per negar-hi l'accés a tots aquells que no en fossin arrendataris. Però, malgrat que Alonso Pérez fes servir l'expressió estereotipada “de tiempo ynmemorial,” no sembla que els orígens del *donadío* fossin gaire remots.

Després de la conquesta del castell d'Ayamonte per Pedro de Zúñiga el 1407, la fortificació va quedar vinculada al seu llinatge i a la vila d'Olvera. Tot i que el castell no formava part de la vila i, en principi, no en depenia administrativament, ambdues possessions sempre apareixen juntes en la documentació del segle XV. A l'inventari de béns de la família Zúñiga, Olvera i Ayamonte van ser registrats de forma conjunta en una sola entrada el 1450 i en dues de successives el 1453.⁷²⁷ De la mateixa manera, Diego de Zúñiga va vendre plegades “la uilla de Oluera, su fortaleza e la fortaleza de Aymonte” a Alfonso Téllez Girón el 1460.⁷²⁸ Però, encara que el castell apareix amb certa freqüència en la documentació escrita del segle XV, aquesta no inclou cap al·lusió a Vallehermoso, que no està documentat fins al 1504, quan es va signar un dels primers contractes d'arrendament de les terres de llauró de la partida. També és en aquest document que es va fer servir per primera vegada el terme *donadío* per referir-s'hi.⁷²⁹

Segons M.A. Ladero Quesada, els *donadíos* es diferenciaven de la resta de lliuraments de terra que els monarques castellans feien després de la conquesta d'un territori en el fet que resultaven de donacions personals a un noble o institució com a recompensa, la qual generava “un régimen de obligaciones y derechos que no es el común de los habitantes ... y que implica,

⁷²⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.102, 1552: 584v.

⁷²⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.215, D.87-92, 1454: 30r i 82v-3r.

⁷²⁸ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.10-12, 1460: 1r; AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.16, 1460: 15r-22v. En algunes de les cartes emeses arran del seu traspàs, es va elidir qualsevol esment a Ayamonte. Aquest és el cas del testimoni del dipòsit de l'import pagat pels Téllez Girón el 1460 (AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.8-9, 1460: 3r).

⁷²⁹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.44-46, 1504-16: 2r-5r.

en cierto modo, una jurisdicción peculiar."⁷³⁰ L'establiment d'un *donadío* afectava, eminentment, les terres de conreu que hi hagués en el seu interior, les quals passaven a ser una única propietat. En canvi, l'estatus de les terres incultes que les rodejaven era menys clar. En la majoria de casos, els *donadíos* eren grans finques dedicades al monocultiu de cereals d'hivern que pertanyien a grans terratinents absentistes, els quals les administraven de forma indirecta mitjançant el seu arrendament.⁷³¹ La creació del *donadío* de Vallehermoso en algun moment posterior al 1460 i previ al 1504, va permetre als Téllez Girón fondre la tinença de la fortalesa d'Ayamonte amb la propietat de tota la terra de llauró que la rodejava. D'aquesta manera, els comtes d'Ureña haurien generat un terme jurisdiccional i territorial amb límits ben definits on abans només comptaven amb una vaga referència a la possessió dels "terminos e juridición" d'Olvera i Ayamonte, com està escrit en el document de presa de possessió del 1460.

És dubtós que Vallehermoso fos considerat una unitat territorial coherent abans de la creació del *donadío*. Més aviat, les declaracions dels testimonis del 1518 indiquen que la fundació del *donadío* comportà l'amalgamació de diverses partides per formar el terme de Vallehermoso. La pregunta trenta-dos dels interrogatoris d'Alcalá la Real distingia entre les "partitas communiter appellatas Valhermoso ... [i] los Barrancos de Aymonte," i, durant les seves declaracions, diversos testimonis van confirmar que Vallehermoso i Ayamonte, eren *pagos* diferents, tot i que tres d'ells van dir que tots dos formaven part del "dicho termino de Valhermoso."⁷³² Juan López Vasco va anar un pas més enllà en afirmar que el *donadío* es componia de tres partides, Vallehermoso, Ayamonte i els Barrancos de Ayamonte.⁷³³ En termes generals, el topònim Vallehermoso designava la meitat oriental del districte i s'identificava amb els assentaments andalusins de la Boca del Granadal i de Monteortiel, que es trobaven a tocar de l'Arroyo de Malacapa. En canvi, els Barrancos de Ayamonte eren l'àrea on es troba la fortificació homònima, al peu dels penya-segats de la serra de Tomillos.⁷³⁴ Aquesta distinció encara es manté avui dia, entre Vallehermoso Alto (Ayamonte) i Vallehermoso Bajo (El Granadal), i la divisòria es troba, aproximadament, al Puerto de las Cruces, al peu de

⁷³⁰ Ladero Quesada 1976: 25.

⁷³¹ *Ibid.*: 26 i 37-8.

⁷³² AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 81r, 86v, 100r, 109r, 158v, 161v, 185r-v i 216r.

⁷³³ *Ibid.*: 99r-v.

⁷³⁴ La zona encara es coneix avui com Los Barrancos.

Zafrapardal.⁷³⁵ La discriminació entre aquestes dues àrees respon a raons geogràfiques. Segons els veïns actuals de la zona, abans de la construcció de la carretera d'Antequera en la segona meitat del segle XX, Vallehermoso Bajo estava més ben comunicat amb les altres viles de la comarca que no pas amb Olvera. Els habitants del Cortijo de los Álamos, per exemple, anaven a moldre el gra a Alcalá del Valle, ja que trigaven la meitat de temps a arribar-hi. De la seva part, els propietaris dels *cortijos* del Linarejo i de La Cañada contractaven els seus treballadors a la localitat de Pruna, en comptes d'Olvera.

La creació d'un *donadío* no implicava necessàriament l'exclusió de la població local de l'espai afectat. El beneficiari de la mercè reial esdevenia el propietari únic de la terra conreadissa del seu *donadío*, però aquesta encara es trobava subjecta al règim d'aprofitaments comunals que s'aplicava en la localitat a la qual pertanyia o havia pertanyut. En els *donadíos* "oberts," els propietaris estaven obligats a permetre que els veïns del terme pasturessin els rostolls del cereal amb el seu bestiar, sense haver de pagar cap taxa. Molts conflictes entre els consells vilatans andalusos i els propietaris de *donadíos* van ser provocats, precisament, per la intenció dels segons de "tancar" les seves propietats, és a dir, de "sustraer los donadíos de las práctica comunitarias" mitjançant l'*adehesamiento* dels seus dominis, la qual cosa els permetia arrendar l'accés als aprofitaments comunals.⁷³⁶ El propietari d'un *donadío* tenia dret a convertir en devesa (*adehesar*), com a màxim, un quart de l'extensió de la seva propietat. L'*adehesamiento* implicava que aquesta part del territori quedava "tancada" a qualsevol persona que no comptés amb l'autorització del propietari, la qual només es podia aconseguir si es pagava una renda. Malgrat que la prerrogativa d'*adehesar* només afectava una fracció del *donadío*, molts propietaris van aprofitar la constitució de deveses per tancar tota la propietat i, fins i tot, per ampliar-ne els límits.⁷³⁷

Fa l'efecte que els Téllez Girón van recórrer al mecanisme d'*adehesar* el *donadío* de Vallehermoso per segregarlo del règim de pràctiques comunals de la vila d'Olvera. En el contracte del 1504, així com en molts altres documents del segle XVI, Vallehermoso és referit

⁷³⁵ Durant la campanya de treball de camp de setembre del 2017, el propietari dels *cortijos* del Bujeo i La Láina i el seu encarregat van assenyalar que "Vallehermoso" és només la vall que s'estén a l'est de Zafrapardal, encara que doni nom a tot el districte.

⁷³⁶ Villalonga Serrano 1997: 112. Vegeu també Ladero Quesada 1976: 26-7 i 37-8.

⁷³⁷ Ladero Quesada 1976: 26-7; Villalonga Serrano 1997: 112.

indistintament com a *donadío* i com a devesa.⁷³⁸ Els testimonis del plet del 1518 només van utilitzar el terme *donadío* en una ocasió per referir-se a Vallehermoso, i en canvi van optar per altres denominacions com “dehesa,” “dehesa de ganados” o “dehesa de vacas.”⁷³⁹ Igualment, quan el 1552 Alonso Pérez va voler legitimar la intenció del comte d’Ureña de prohibir el lliure accés dels veïns d’Olvera a Vallehermoso, va fer servir l’expressió “dehesa e donadío çerrado.”⁷⁴⁰ En conseqüència, és molt probable que Rodrigo Méndez digués la veritat quan va ser detingut el 1552 i va al·legar que els veïns d’Olvera tenien dret a collir llenya al *donadío* de Vallehermoso. Si la constitució d’aquesta propietat va seguir la pauta d’altres casos similars de la regió, és possible que el *donadío* restés inicialment obert a la comunitat de colons d’Olvera i estigués integrat en les pràctiques comunals de la vila, sobretot durant el període de frontera i que, després, els Téllez Girón el tanquessin. Ja el 1504, s’establí en el contracte que “como [Vallehermoso] es dehesa dehesada,” no hi podia entrar cap bestiar que no fos el que hi introduís el consell d’Olvera, en tant que arrendatari del *donadío*.⁷⁴¹

Durant les darreres dècades del segle XV i les primeres del XVI, els representants municipals de la vila d’Olvera van estar directament involucrats en l’administració del *donadío* de Vallehermoso en tant que socis preferents dels comtes d’Ureña en el seu arrendament. Però la naturalesa d’aquesta relació va ser adulterada de forma gradual pels Téllez Girón al llarg de la primera meitat del segle XVI, fins que la major part dels veïns de la vila quedà exclosa de la gestió d’aquesta partida, malgrat que el seu treball va ser la força motriu que donà forma al *donadío*.

El comte d’Ureña entregà per primera vegada porcions de terra per llaurar a Vallehermoso l’any 1498.⁷⁴² Cada arrendatari va rebre una “cavalleria” de terra, és a dir, un lot de 48 fanecades de superfície (30,7 ha), que havia de rompre i posar en conreu a canvi del pagament d’una renda anual. Aquesta es va establir en trenta faneques de “pan terciado,” les

⁷³⁸ De fet, el terme “devesa” es va fer servir moltes més vegades al llarg del text –tretze– que no pas el primer, que només va ser usat en dues ocasions (AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.44-46, 1504-16: 2r-5r). L’ús indistint de *donadío* i devesa també ha estat documentat per M. Jiménez Pulido en el *donadío* de Tomillos, a Alcalá del Valle (2015: 29).

⁷³⁹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 99r (*donadío*) i 86v, 88r, 90v, 97v, 106v, 192v, 211r, 214v i 224v (devesa).

⁷⁴⁰ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.102, 1552: 584v.

⁷⁴¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.44-46, 1504-16: 3v.

⁷⁴² Segons els testimonis del judici, els primers contractes d’arrendament de terres per a llaurar van ser signats en algun moment entre el 1495 i el 1498 (AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 88r, 90r-v, 106v, 111r, 155r, 159v, 208r i 220v). Si el contracte dels anys 1490, tenia les mateixes condicions que aquell que es va signar el 1504, aquest hauria tingut una durada de cinc anys i, per tant, hauria hagut de començar l’any 1498.

quals sumaven 1.665 litres de cereal, dos terços dels quals eren de blat i el terç restant, d'ordi.⁷⁴³ Només s'han conservat tres contractes d'arrendament de les terres de cultiu de Vallehermoso anteriors a mitjan segle XVI, els corresponents als anys 1504-9, 1532-7 i 1537-42. Tots tres van ser negociats entre els administradors de la hisenda comtal i els representants del consell municipal d'Olvera, que parlaven en nom de tots els “vezinos e moradores” de la vila. Tot i que no s'expressà obertament en cap document, sembla que hi havia un pacte tàcit entre els veïns i el comte d'Ureña segons el qual l'arrendament de les terres del *donadío* estava reservat al consell de la vila. No obstant això, aquests contractes només afectaven les terres de llauró del *donadío*, ja que les incultes se seguien arrendant de forma autònoma per pasturar-hi bestiar. Els cultius que es plantaven en les terres arrendades estaven determinats per la renda que el comte d'Ureña exigia als seus arrendataris. Aquesta se satisfieia en espècie i en una única paga anual que tenia lloc el 15 d'agost, un cop havia acabat la collita dels cereals. Normalment, era el mateix consell municipal d'Olvera qui s'encarregava d'organitzar el recompte, la recol·lecció i el transport del cereal. Com en les cessions de finals dels anys 1490, els contractes de principis del segle XVI exigien que la renda es pagués en faneques de “pan terciado,” que es componien de dos terços de blat i un d'ordi, i cadascuna d'elles equivalia a uns 55,5 litres. La quantitat de cereal exigida pel comte d'Ureña als seus arrendataris va créixer de forma continuada al llarg d'aquest període, des de les 1.840 faneques anuals del contracte anterior al del 1504, fins a les 3.000 del 1537 (Taula 4).⁷⁴⁴

Taula 4- Renda anual de Vallehermoso durant la primera meitat del segle XVI

	Renda anual (faneques)	Renda total (faneques)	Renda total (litres)	Increment
ca.1498-1503	1.840	9.200	510.600	-
1504-9	2.000	10.000	555.000	+ 8,7%
1532-7	2.800	14.000	777.000	+ 40%
1537-42	3.000	15.000	832.500	+ 7,1%

La documentació escrita ofereix poca informació sobre l'organització de les terres de conreu del *donadío* abans del segle XVIII, quan es van fer les primeres llistes dels *cortijos* de

⁷⁴³ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 90v.

⁷⁴⁴ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.44-46, 1504-16: 2r-5r; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.5-11, 1524-37: 74r-80v.

Vallehermoso.⁷⁴⁵ No obstant això, és segur que, en la primera meitat del segle XVI, el districte –o una part d’ell- ja estava dividit en *cortijos*, els quals devien ser fragmentats i sotsarrendats seguint un procediment desconegut però similar a aquell que el comte feia servir a la resta d’Olvera.⁷⁴⁶ L’individu que va llogar l’herbatge del *donadío* l’any 1561-2 ho va fer a condició “que los cortijos questavan por arrendar no se arrendasen dentro del año de su arrendamiento,” segurament per poder dedicar els camps sense sembrar a la pastura del bestiar.⁷⁴⁷ Igualment, el contracte d’arrendament del *donadío* dels anys 1613-8 distingia clarament entre l’arrendador principal i “las personas que por menor arrendaren el dicho d[o]nadio y tierras del pan,” les quals llauraven als *cortijos* del districte.⁷⁴⁸ Aquestes referències indiquen que els arrendadors de Vallehermoso sotsarrendaven per separat els *cortijos*, de la mateixa manera que el majordom d’Olvera negociava el lloguer de cada finca amb els pagesos que hi estaven interessats. També suggereix que, ja al segle XVI, cada *cortijo* era gestionat de forma autònoma i es regia per un calendari individual, com es feia a principis del segle XVIII.⁷⁴⁹

Al mateix temps que promovia l’artiga de les parts baixes de Vallehermoso, el comte d’Ureña va conservar les terres altes sense cultivar per poder seguir arrendant l’herba i l’aglà com a past de ramats de vaques, ovelles i porcs.⁷⁵⁰ La gestió de les àrees de pastura del *donadío* era radicalment diferent de l’emprada per als camps de conreu. Mentre que el consell d’Olvera estava activament involucrat en el lloguer de les terres de llauró –tant en la negociació dels contractes com en el cobrament de la renda anual-, aquesta institució no sembla haver jugat cap paper rellevant en l’arrendament de les pastures de Vallehermoso. En aquest cas, els comtes van optar per la subhasta pública com a forma de trobar arrendataris disposats a fer-se càrrec de l’administració dels prats i els boscos d’alzines del districte. En comptes de negociar els contractes, els Téllez Girón feien ofertes públiques en què el preu i el període d’arrendament estaven fixats i els individus adinerats de la regió o petits grups d’associats licitaven per aconseguir-los. Aquests arrendataris individuals també havien de pagar una renda anual i el comte d’Ureña els exigia que presentessin una llista de fiadors que estiguessin disposats a

⁷⁴⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.1523, D.50, 1730: 88v-101v.

⁷⁴⁶ ARCHGR, Pleitos, C.623, P.3, 1540: 2r.

⁷⁴⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.106, 1561: 12v.

⁷⁴⁸ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.110-121, 1612: 650v. Vegeu també AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.125, 1612: 7v.

⁷⁴⁹ En l’inventari del 1730 es pot apreciar que els *cortijos* eren arrendats per quatre anys, però no sortien tots a subhasta a la vegada. En el document s’indicava en quin any de contracte es trobava cada finca i, per tant, quan s’hauria de tornar a oferir públicament (AHN, Nobleza, Osuna, C.1523, D.50, 1730: 88v-101v).

⁷⁵⁰ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 97v, 106v, 155r, 160r, 177r, 199v, 211r, 214v, 217v, 224v i 234r.

satisfer aquesta demanda en cas que els inversors principals no fossin solvents. Per exemple, Juan de Rebilla, veí de Morón de la Frontera, va guanyar la subhasta de l'herbatge de Vallehermoso de l'any 1516, per un preu desconegut. L'agost del 1516, encara buscava fiadors a Olvera i va aconseguir el suport d'Antón Jiménez, qui va comprometre 67.000 maravedisos, i de Juan Cabeza i Rodrigo Alonso, que van contribuir amb, com a mínim, 15.000 maravedisos més.⁷⁵¹

La gestió dels camps de conreu i la de les pastures de Vallehermoso van seguir segregades fins a mitjan segle XVI, quan van ser unificades. El 1564, els administradors de la hisenda del duc d'Osuna van redactar els nous termes segons els quals s'havia de llogar el *donadío* a partir de llavors. Per primera vegada, Vallehermoso havia de ser arrendat com una unitat "a pasto y a labor," sense fer distinció entre àrees cultes i incultes. Igualment, es va disposar que la subhasta pública havia de ser el sistema per escollir els arrendataris del *donadío*, segons el mètode que s'havia usat durant la primera meitat del segle XVI per a l'herbatge.⁷⁵²

La nova forma de gestionar la propietat tenia l'avantatge immediat que permetia als Téllez Girón deslliurar-se de la interferència del consell d'Olvera en la gestió de Vallehermoso. Els nobles consideraven que aquesta era un fre intolerable al seu domini, com il·lustren les seves repetides queixes per haver d'arrendar el *donadío* de manera prioritària i "syn esperar mas pujas" als veïns de la vila, atès que "se hallara mucha mas cantidad de pan sy se oviera arrematado en almoneda."⁷⁵³ Però, malgrat les afirmacions dels comtes d'Ureña, és poc clar que el pas a un sistema d'arrendament basat en subhastes públiques repercutís de forma immediata en un increment de la renda. Resulta difícil estimar els beneficis que el lloguer per separat dels camps de conreu i les pastures de Vallehermoso reportava als Téllez Girón abans del 1564, ja que no s'han conservat exemples contemporanis i complets d'ambdós tipus de contracte. Amb tot, les proves disponibles semblen indicar que la repercussió inicial de la reforma del 1564 va ser negativa per a la hisenda ducal, a causa de la minva dels seus ingressos anuals. La renda obtinguda dels camps de cereal del *donadío* en el període 1532-7 ascendí, aproximadament, a 2.011.605 maravedisos, i la del 1537-42, a 3.684.750.⁷⁵⁴ D'altra banda, el 1561-2, l'herbatge i

⁷⁵¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.44-46, 1504-16: 7r i 8r.

⁷⁵² AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.105, 1564: 588r-92r.

⁷⁵³ AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.5-11, 1524-37: 75r.

⁷⁵⁴ Aquests valors han estat estimats a partir de la cotització anual de la faneca de blat i d'ordi al mercat de Sevilla durant els anys dels contractes, segons M. Borrero Fernández (1991: 52).

l'aglà de Vallehermoso van ser arrendats a un cert Alonso Pérez a canvi de 225.000 maravedisos.⁷⁵⁵ Per tant, si es prenen en consideració les xifres dels anys 1537-42 i 1561-2, els comtes d'Ureña podrien haver cobrat gairebé cinc milions de maravedisos en un període de cinc anys (4.809.750 mrs.) mitjançant el sistema d'arrendament previ a la reforma del 1564. Aquesta quantitat és considerablement major que els 4.000.000 maravedisos pels quals es va arrendar la totalitat del *donadío* entre el 1571 i el 1576 (Taula 5).⁷⁵⁶

Taula 5- Valor monetari dels arrendaments de Vallehermoso entre el 1532 i el 1640

	Renda total (faneques)	Renda total (maravedisos)	Tipus de contracte
1532-7	14.000	2.011.605	Terres de llauró
1537-42	15.000	3.684.750	Terres de llauró
1561-2	–	225.000	Pastures
1571-6	–	4.000.000	Sencer
1582-8	–	5.850.000	Sencer
1613-8	–	6.087.258	Sencer
1631-40	–	10.540.000	Sencer

Per tant, si el fet de subhastar l'arrendament íntegre de Vallehermoso no es traduí necessàriament en més diners, la mutació del 1564 ha de respondre a altres objectius que no fossin l'increment a curt termini de la renda. Un avantatge clar del nou sistema era que els licitadors tenien una capacitat de negociació molt més limitada que el consell municipal d'Olvera. Els representants del consistori actuaven com a líders d'una comunitat sencera de pagesos armats que estava establerta des de feia segles a pocs kilòmetres del *donadío*, i fa l'efecte que van ser capaços d'imposar certes condicions als Téllez Girón. Per exemple, el consell d'Olvera va gaudir en exclusiva de l'arrendament dels camps de conreu de Vallehermoso entre finals del segle XV i mitjan segle XVI. La relativa força dels representants municipals contrasta amb la vulnerabilitat dels individus que prenen part en les subhastes del past del *donadío*. La indefensió dels segons és clarament palesa en el contracte signat per Alonso Pérez, qui adquirí l'arrendament “de la yerva y bellota” de Vallehermoso durant l'any 1561-2 a canvi del pagament de sis-cents ducats (225.000 maravedisos). Un dels motius pels quals Pérez acceptà els termes proposats pel comte d'Ureña era que aquest li havia promès que construiria

⁷⁵⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.106, 1561: 12v-3v.

⁷⁵⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.108, 1570: 628v.

un abeurador nou a la devesa del Granadal. Inicialment, s'havia previst que l'obra costaria només dos-cents ducats, però va resultar que “no ay albañil que se obligue a hazer el dicho pilar por menos de quatroçientos ducados.” Finalment, els administradors senyorials van considerar que el preu era inadmissible i van escriure una carta a Pérez en la qual el constrenyien a renunciar a la clàusula de l'abeurador i a acceptar el tracte “o que dexe y parta mano de la postura que tiene fecha del para que su señoria e los señores sus contadores lo arrienden a la persona que quisieren.”⁷⁵⁷ En el sistema d'arrendaments per subhasta, els licitadors només tenien dues opcions: acceptar les condicions imposades pels Téllez Girón o ser substituïts per algú altre que hi estigués disposat.

Les noves pautes per a l'arrendament de Vallehermoso redactades el 1564 van introduir un altre element de ruptura respecte de la forma de gestió anterior. A partir d'aquest moment, el *donadío* s'havia de llogar exclusivament “a dinero e no a pan,” és a dir, la renda havia de ser pagada íntegrament en metàl·lic.⁷⁵⁸ Aquesta exigència no només anava en contra del costum local, sinó que, a més, era contrària al sistema d'arrendament més comú a l'Andalusia de la Baixa Edat Mitjana, segons el qual el lloguer de les terres de cereal es pagava en espècie, mentre que els pagaments en moneda es reservaven per a l'herbatge.⁷⁵⁹ Probablement, la introducció d'aquesta clàusula tenia com a principal objectiu minimitzar la incertesa derivada de l'alt grau de variabilitat dels rendiments agrícoles. El sistema emprat durant la primera meitat del segle XVI es basava en un únic pagament en espècie que es realitzava el 15 d'agost, després de la sega. Llavors, el consell municipal, sota la supervisió dels agents senyorials, havia de quantificar la collita a les eres i transferir la part corresponent als Téllez Girón als seus graners. En última instància, els nobles eren els responsables de transformar el gra cobrat en moneda mitjançant la seva venda en els mercats urbans. Tot i que aquest mètode podia ser altament rendible –com demostren els beneficis obtinguts gràcies al contracte del 1537-42-, també requeria la implicació dels Téllez Girón i els seus oficials al llarg de tot el procés, des de l'adjudicació de les parcel·les de terra fins a la comercialització del producte. Això comportava despeses afegides. I, encara més important, aquest sistema feia difícil preveure el rendiment econòmic anual exacte de

⁷⁵⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.106, 1561: 13v.

⁷⁵⁸ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.105, 1564: 588r.

⁷⁵⁹ Borrero Fernández 2003: 128; Villalonga 2006: 123.

l'arrendament, ja que els beneficis depenien de la qualitat de la collita i de les oscil·lacions dels preus de mercat.

El 1564, Pedro Téllez Girón va optar per un sistema d'arrendament que rendia guanys més moderats però que transferia la responsabilitat de transformar la collita en moneda als arrendataris de Vallehermoso. D'aquesta manera, el duc garantia la predictibilitat dels seus rendiments anuals, atès que ara els arrendataris estaven obligats a pagar una determinada quantitat de maravedisos que no estava subjecte a les variacions periòdiques de la producció agrícola ni a les fluctuacions del mercat.⁷⁶⁰ Aquest darrer punt és evidenciat pel fet que les noves instruccions per a l'arrendament del *donadío* també van alterar el calendari de pagament de la renda. En comptes d'una única entrega realitzada un cop s'havia collit el gra, a partir del 1564, els arrendataris estigueren obligats a pagar la renda anual en tres terminis, el primer al mes de setembre o a l'octubre, el segon al febrer, i el tercer al juny. La dissociació entre el calendari agrícola i el del cobrament de la renda també és patent en la nova pràctica d'exigir als arrendataris que comencessin a pagar durant el primer any del contracte, mentre que, en el sistema tradicional, es considerava que els mesos inicials de l'arrendament havien d'estar exempts de taxes perquè els agricultors "entran barbechando" la terra.⁷⁶¹

Els administradors de la hisenda ducal van estranyar definitivament la renda de la producció agrícola mitjançant la inclusió d'un article que, explícitament, descartava la possibilitat que els arrendataris poguessin deduir part de la quota per compensar les pèrdues patides per males collites. Ara, els contractes eren "a su riesgo e ventura del arrendador de la dicha dehesa par[a que] por ningun caso fortituyto (sic) ni esterilidad que ... acaezca en la dicha dehesa e donadío en los años del dicho arrendamiento ..., por ningun casso ... no ayán de pedir descuento alguno, e sy le pidieren, que no les vala."⁷⁶² Tot i que aquesta disposició no havia

⁷⁶⁰ Sobre les diferències entre el pagament de renda en espècie i en metàl·lic vegeu Feller 2015: 175-82.

⁷⁶¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.44-46, 1504-16: 3v.

⁷⁶² AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.105, 1564: 588r. El contracte d'arrendament dels anys 1571-6 il·lustra particularment bé aquest punt: "...con espresa condición que las persona o personas que arrendaren la dicha dehesa e donadío la tome a toda su aventura y riesgo en las manera (sic) que por qualquier esterilidad que venga o subçeda en los frutos de la dicha dehesa y donadío de que han de gozar conforme al dicho arrendamiento que sea general o particular, por falta o sobra de aguas, e por frios, secas o bochornos, piedra o niebla, langosta o nublado, o por fuego, ayre, torromoto, fuerça, guerra, robo ni otro cas[o] fortuyto, desastre ni acaezimiento que acaezca o pueda acaesçer, del çielo o de la tierra o del ayre, ora sea pensado o no pensado, acaezido o nunca visto, aunque sea y se pueda dezir ynsolito nunca visto ni oydo e de aquellos que nunca o pocas vezes suelen acaesçer, ni de las contenidas en la primera ley del quadero real con que se arriendan las rentas de su magestad, porque con ella ... se haze este [a]rrendamiento, para que, syn embargo de otra qualquiera eçexion, an de pagar en cada uno de los dichos zinco años los maravedis en que se hisyere el arrendamiento de la dicha dehesa y donadío, a los plasos e pagas e so las penas e posturas que de suso sera declarado ..." (AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.108, 1570: 624r-v).

estat emprada mai abans per al *donadío*, els factors dels Téllez Girón l’havien usada, com a mínim des dels anys 1530, per gestionar l’arrendament dels *cortijos* comtals de la vila d’Olvera. L’any 1540, els arrendataris dels *cortijos* del comte d’Ureña van sol·licitar una rebaixa de la renda anual perquè les “sementeras estan muy flacas y malas” i no hi havia gra suficient per cobrir la inversió que havien fet en el treball de la terra. No obstant això, l’encarregat de llogar els *cortijos* va rebutjar la seva demanda amb l’argument que “conforme a los contratos que tienen hecho no pueden alegar la dicha esterilidad.”⁷⁶³

Les innovacions introduïdes en el sistema d’arrendament el 1564 representen la culminació del tancament de Vallehermoso que va començar al final del període de frontera, quan els senyors de la vila van crear el *donadío*. Resta per resoldre la qüestió fonamental de per què Juan Téllez Girón va optar per –o es va veure obligat a- arrendar els camps de conreu del *donadío* de Vallehermoso al consell d’Olvera de forma recurrent entre finals del segle XV i mitjan segle XVI. En termes generals, els grans terratinents andalusos de l’època van tendir a arrendar les seves finques a grups de pagesos associats que, normalment, eren veïns de les viles pròximes, els quals s’encarregaven de llaurar els camps de cereal a canvi del pagament d’una taxa anual en espècie.⁷⁶⁴ Els motius que els van dur a inclinar-se per aquesta opció, però, són poc clars. Una possibilitat és que els consells andalusos de finals del segle XV, que havien gaudit d’un alt grau d’autonomia econòmica, militar i política durant l’època de frontera, tinguessin la capacitat de condicionar les decisions dels grans propietaris de terra i d’imposar-se com a socis preferents. Però J.L. Villalonga ofereix una altra interpretació en el seu estudi dels *donadíos* que el duc d’Arcos tenia a Sevilla a finals del segle XV. Rodrigo Ponce de León posseïa la vila de Los Palacios, que havia estat segregada de la Terra de la ciutat de Sevilla al segle XIV, però la localitat mancava d’un terme propi. Amb l’objectiu de crear-ne un a costa del de Sevilla, el duc va obtenir la concessió de nou *donadíos* en terres pròximes a Los Palacios i va intentar tancar-los per fusionar-los amb la jurisdicció de la vila. Per facilitar aquesta maniobra, Rodrigo Ponce de León va redactar unes noves instruccions sobre com arrendar els *donadíos*. Fins aquell moment, la majoria dels seus arrendataris provenien de localitats que es trobaven sota la jurisdicció de Sevilla. Aleshores, el duc va decretar que només els seus vassalls de Los Palacios poguessin arrendar aquestes terres de cereal. Així, aconseguí vincular els nou *donadíos* a la

⁷⁶³ ARCHGR, Pleitos, C.623, P.3, 1540: 2r i 5r.

⁷⁶⁴ Borrero Fernández 2003: 148; Villalonga 2006: 123.

jurisdicció de Los Palacios mitjançant la implicació de la comunitat local en la seva gestió i, d'aquesta manera, els va convertir *de facto* en el terme de la vila.⁷⁶⁵

El cas de Vallehermoso podria haver estat similar al de Los Palacios. El primer obstacle que els Téllez Girón havien de superar per convertir el districte en un terme tancat era el de restringir l'accés dels colons que s'havien establert a les viles de la zona que no es trobaven sota la seva jurisdicció, com Pruna, Cañete la Real i Torre Alháquime. És possible que, en aquest context, optessin per utilitzar una estratègia anàloga a la dels Ponce de León. Els comtes d'Ureña van convertir el consell d'Olvera en el seu soci preferent, i aquest, com a arrendador principal de Vallehermoso, va assumir les tasques de sotsarrendar les parcel·les, d'organitzar l'artiga, el treball de la terra i la recaptació de les collites i de vigilar les intrusions de persones foranes. Un cop vinculat el *donadío* a la vila, els Téllez Girón van procedir a estranyar el consell i els veïns d'Olvera per tal de tancar definitivament el districte a mitjan segle XVI. No només els van excloure de la seva gestió sinó que, a més, els van privar del dret consuetudinari d'aprofitar-se dels recursos comunals de Vallehermoso.

De la mateixa manera que l'associació amb la comunitat de colons d'Olvera hauria permès als comtes d'Ureña dotar el *donadío* d'un terme propi, el castell d'Ayamonte va ser l'element que els va permetre justificar l'alienació dels veïns de la vila. El 1552, Alonso Pérez raonava que “Valhermoso no es termino de Olvera, sino dehesa e donadio çerrado, destinto e apartado del,” perquè era “anexo al Castillo de Aymonte, donde solia aver población.”⁷⁶⁶ La petita fortificació andalusina estava en ruïnes i deshabitada des de mitjan segle XV i mai havia tingut un terme territorial propi clarament delimitat; però els Téllez Girón es van servir del fet que havia estat pobrament poblada per colons cristians durant un breu període per justificar la seva conversió en el nucli d'un territori segregat de la jurisdicció d'Olvera.⁷⁶⁷ L'èxit d'aquesta política va ser tan rotund que, encara el 1751, els funcionaris de la monarquia no van incloure el *donadío* de Vallehermoso en l'enquesta del Cadastre d'Ensenada d'Olvera. Tot i això, el cadastre reflecteix la situació jurídica paradoxal d'aquest districte que, en algunes ocasions, havia de ser inclòs en els càlculs de la corona “sin embargo de tenir jurisdiccion separada, por

⁷⁶⁵ Rodrigo Ponce de León arribà a l'extrem de sol·licitar que es reconegués una de les deveses que havia fet en els seus *donadíos* com a devesa del consell de Los Palacios, per tal de convertir-la en un bé comunal de la vila (Villalonga 1997: 112-4).

⁷⁶⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.102, 1552: 584v.

⁷⁶⁷ J.L. Villalonga explica que “iniciar, en una torre o fortaleza, un proceso de ocupación territorial y cerramiento de tierras” era una “práctica habitual” de l'aristocràcia andalusina baix medieval (2006: 87-8).

estar dentro del termino de esta villa y comprendido en esta justificacion respecto a ser su propiedad del Duque de Ossuna.”⁷⁶⁸

La reforma del 1564 va culminar un doble estranyament. D’una banda, va aïllar definitivament el *donadío* respecte de la jurisdicció dels veïns d’Olvera. I, de l’altra, va dissociar la renda que pagaven els llogaters de Vallehermoso dels calendaris i els requeriments de la producció agrícola. L’esperit de les instruccions detallades en el document del 1564 era radicalment diferent del del contracte signat el 1504, en què es declarava que els “cinco esquilmos” que els arrendataris havien de pagar al comte d’Ureña serien “alçados e levados e cogidos a uso de labradores.”⁷⁶⁹ Si alguna cosa s’havia perdut en la gestió de Vallehermoso durant els seixanta anys que havien transcorregut entre ambdues dates era, precisament, “l’uso de labradores.”

4.6.4. Un terme constret: la formació del patrimoni territorial dels Téllez Girón

El procés de tancament de terres que va impulsar Juan Téllez Girón entre finals del segle XV i principis del XVI va suposar la transferència al seu patrimoni familiar de milers d’hectàrees que fins llavors havien estat béns comunals o en possessió de particulars. La creació del *donadío* de Vallehermoso i dels *cortijos* d’Olvera convertí els Téllez Girón en els majors propietaris de terres del terme de la vila. Les dimensions d’aquesta ràpida apropiació i de l’impacte que va tenir sobre la població local són palesos quan es té en compte la proporció de les terres de llauró del terme municipal que representaven les propietats del duc d’Osuna en la segona meitat del segle XVI. Malauradament, no hi ha mesures completes del territori de la vila als segles XVI i XVII, però aquest càlcul es pot realitzar mitjançant les dades disponibles per al XVIII, ja que la quantitat de terra que els Téllez Girón posseïen en el terme de la vila es va mantenir relativament estable entre el 1570 i el 1800 (vegeu la Taula 6).⁷⁷⁰ Si es combina la informació que proporciona

⁷⁶⁸ AGS,CE,RG, L.562, 1751: 869r.

⁷⁶⁹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.44-46, 1504-16: 3v.

⁷⁷⁰ Com es pot apreciar a la Taula 6, la superfície de terra que es trobava integrada en els *cortijos* dels Téllez Girón es va incrementar en un 10 per cent, com a màxim, entre mitjan segle XVI i finals del XVIII. L’estabilitat de la mida de les terres de conreu que s’aprecia en els *cortijos* d’Olvera no és generalitzada, la documentació escrita del segle XVIII demostra que els ducs d’Osuna van impulsar importants operacions d’artiga en el *donadío* de Vallehermoso des d’abans del 1730. Per exemple, entre el 1773 i el 1779, es van afegir 338 fanecades i 3 *celemines* de terra (216,5 ha) als *cortijos* de Vallehermoso; i, al mateix temps, els factors del duc van registrar que 1.603 fanecades i 4 *celemines* de terra (1.026,1 ha) havien estat distribuïdes recentment per

el Cadastre del Marquès de l'Ensenada de 1751 amb les mesures que els oficials del duc d'Osuna van dur a terme a Vallehermoso a finals dels anys 1770, resulta que, en la segona meitat del segle XVIII, hi havia 11.963 fanecades (7.656,3 ha) de terres de secà dedicades al cultiu de cereals en l'actual terme municipal.⁷⁷¹ Els *cortijos* del duc d'Osuna sumaven 7.367 fanecades, la qual cosa representava el 62 per cent del total; i el 38 per cent restant es trobava repartit entre els *bienes de propios* del consell d'Olvera (2.963 fanecades) i la resta de propietaris de la vila, que tenien el 18 per cent de la terra (2.200 fanecades). Així, els Téllez Girón s'havien apoderat de gairebé dos terços de les terres de conreu del terme, mentre que els veïns de la vila, el municipi i els convents de Caños Santos, El Juncal i La Victoria es van haver de disputar el terç restant.

Taula 6- Evolució dels *cortijos* d'Olvera, sense el *donadío* de Vallehermoso (1570- ca. 1781)⁷⁷²

	Nombre de <i>cortijos</i>	<i>Cortijos</i> mesurats	Quantitat de terra (fanecades)
1570	69	68	3.253
1600-20	69	62	3.071,5
1730	72	72	3.507,3
ca. 1781	72	72	3.562

La restricció radical de la quantitat de terra disponible per ser conreada lliurement pels veïns d'Olvera és encara més evident si es tenen en compte tots els tipus de terra conreadissa que van ser registrats al segle XVIII. En total, el Cadastre d'Ensenada considerava que hi havia 12.936 fanecades (8.296,3 ha) de terra fèrtil en el terme municipal de la vila, una categoria que incloïa els camps de cereal, les hortes, els vinyars i els oliverars, així com parcel·les que havien estat deixades ermes per ser aprofitades com a past. Com es pot apreciar a la Taula 7, un cop descomptades les propietats del duc d'Osuna, dels convents i del consell municipal, resulta que, com a molt, només 1.743,2 fanecades (1.115,7 ha) es trobaven en mans de propietaris particulars, aproximadament el 13,5 per cent de la terra que era considerada apta per al conreu.

a ser rompudes (AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.23-28, 1773-85: 25v-6r). No obstant això, els límits del *donadío* de Vallehermoso van romandre generalment inalterats al llarg de tota l'Època Moderna, de manera que la superfície no va variar de forma considerable.

⁷⁷¹ AGS,CE,RG, L.562, 1751: 863v; i AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.23-28, 1773-85: 27r.

⁷⁷² La taula ha estat elaborada a partir dels llistats de *cortijos* que van realitzar els administradors del duc d'Osuna entre els segles XVI i XVIII (AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 592r-99v; AHN, Nobleza, Osuna, C.38, D.1, 1600-20: 62r-68v; AHN, Nobleza, Osuna, C.1523, D.50, 1730: 81r-88v; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 8v-35v).

Taula 7- Terres en mans del duc, els convents i el consell municipal vers 1781 (en fanecades)⁷⁷³

	Camps de cereal	Hortes	Oliverars	Vinyars	Incultes	Total
Duc d'Osuna	7.367	–	–	–	–	7.367
Consell municipal	2.963	–	–	–	446	3.409
El Juncal	367	1	1,3	6,8	–	376,1
Caños Santos	10	–	31	–	–	41
Total	10.707	1	32,3	6,8	446	11.193,1

Al mateix temps que es van apropiar les terres de conreu d'Olvera mitjançant l'establiment de *cortijos* i del *donadío* de Vallehermoso, els Téllez Girón també van usurpar part dels espais incultes de la vila, que eren objecte d'aprofitament comunal per part dels veïns. A partir de l'any 1478, les viles d'Osuna i Morón de la Frontera van mantenir llargs litigis amb el segon comte d'Ureña per la titularitat de les deveses i els ermots que, fins llavors, havien pertanyut als veïns de les viles i havien estat administrats pels seus consells municipals.⁷⁷⁴ Sembla que Juan Téllez Girón seguí una estratègia diferent per Olvera, ja que no hi ha constància de l'existència de deveses privades o privatitzades en el seu terme entre els segles XVI i XVIII. No obstant això, els seus veïns van haver de fer front igualment als intents dels seus senyors de controlar els pastius de la vila i gestionar-los en benefici propi.

Com s'ha explicat abans, Pedro Téllez Girón, III comte d'Ureña, va donar permís el 1531 a l'arrendador major d'Olvera perquè “pueda meter y meta qualesquier ganados de fuera aparte a pazer y pastar en el termino ..., esepito en dehesas;” i per “arrendar esparto, caña, y espárragos, y mostaza, y orugo, y ojetas, y palmitos, y cardos, y alcachofas, y otras menudencias que en el dicho termino aya.” A partir d'aleshores, els habitants de la vila van seguir gaudint d'aquests recursos, però només de forma limitada i amb llicència de l'alcaid de la fortalesa. En principi, el comte només donà permís al seu arrendador per introduir en el terme municipal un màxim de mil caps de bestiar menor l'any –excepte durant els mesos d'hivern, quan “no se halla

⁷⁷³ AGS,CE, RG, L.562, 1751: 863v-865r; AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.23-28, 1773-85: 27r-28r; Siles Guerrero 2002: 158; Jiménez, Siles i Ramírez 2008: 589. La taula no inclou informació sobre la terra que posseïa el convent de La Victòria a finals del segle XVIII perquè no n'hem trobat dades fiables.

⁷⁷⁴ Carmona Ruiz 1996a: 167, 2011: 94; García Fernández 1995: 198 i 200-2; Viña Brito 1995: 102-4. Entre mitjan segle XV i mitjans del XVI, proliferà la creació de deveses de titularitat privada a costa d'àrees d'aprofitament comunal a la Baixa Andalusia i el sud de Castella, amb l'objectiu de dedicar-les al gaudi privat del bestiar dels seus propietaris o, més sovint, per a arrendar-les a ramaders forans (Argente del Castillo Ocaña 1991: 213, 534-5 i 571; Carmona Ruiz 2011: 92-4; García Oliva 2017: 365-6).

ganado menor ... porque ban a herbajar a otras partes, que podia arrendar l'herbatge a cent caps de bestiar major.⁷⁷⁵ En la pràctica, els arrendadors van anar molt més enllà dels límits que havia establert Pedro Téllez Girón. El comte també s'havia arrogat el cobrament de la “montaràcia de penas del campo,” el mecanisme fiscal amb què comptava el consell municipal per fer complir les ordenances i mantenir a ratlla els infractors. Ara, la cobrava l'arrendador del comte i “los dañadores se conçiernan con el dicho arrendador e, por el ynteresse que le dan, consyente qualesquier daños que se hazen.” El 1537, els veïns es lamentaven que, com a resultat de la privatització de la *montaràcia*, “debaxo de la dicha condiçion,” l'arrendador major “mete mucho mas ganado” en el terme de la vila, i els ramaders forasters n'exhaurien els recursos, portaven el seu bestiar a les deveses municipals i en destruïen els cultius amb impunitat.⁷⁷⁶

Mitjançant la usurpació de les competències municipals en la vigilància del terme i l'arrendament a particulars del cobrament de les penes que se'n derivaven els Téllez Girón van privatitzar la gestió dels pastius i dels boscos d'Olvera i els van convertir en una font de renda. No obstant això, sembla que no van reeixir mai a privar del tot al consell municipal de la propietat efectiva de les parts incultes del terme. A mitjan segle XVII, el consistori va aconseguir demostrar a la Corona que era el detentor legítim de les terres de reialenc, ermes i comunals i dels boscos d'alzines del seu terme i els va obtenir en propietat a canvi del pagament de 132.000 rals de billó.⁷⁷⁷

La resistència aferrissada dels consells vilatans a perdre el control dels espais incultes és una característica comuna a tota Andalusia. Malgrat que aquest va ser el territori de la corona castellana que es va veure més afectat per la usurpació d'espais incultes durant l'Època Moderna, vers el 1750 els municipis andalusos encara retenien la propietat del 22 per cent de la terra, la qual cosa els convertia en els majors terratinents de la regió.⁷⁷⁸ De fet, pràcticament tots els espais de pastura delimitats que estan documentats en el terme municipal d'Olvera entre els segles XVI i XVIII eren d'ús comunal o eren *bienes de propios* que el consell arrendava per finançar-se. A mitjan segle XVI, es registren per primera vegada la Devesa del Consell, situada a l'oest de la vila, que estava reservada als bous i les vaques d'arada dels veïns, i el Prat dels Cavalls, que segurament era el *Prado de la Yedra* –l'actual Prado de los Bueyes-, en la riba sud

⁷⁷⁵ Rojas Gabriel 1987: 210-1.

⁷⁷⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.12, 1537-74: 226v-7r.

⁷⁷⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.62-64, 1756: 334r-6v.

⁷⁷⁸ Bernal 1997: 105.

del riu Guadalporcún, a prop del límit amb el municipi de Torre Alháquime.⁷⁷⁹ Durant el segle XVII, apareixen els primers esments a les *dehesillas* de Guadamanil i de Cabañas, que es trobaven al nord i al sud del terme municipal, respectivament, i que, probablement, eren *bienes de propios*.⁷⁸⁰ Al segle XVIII, es multipliquen les referències a deveses en Olvera, com la Devesa de les Egües, la Devesa de los Monasterejos, la Devesa de Lagunillas, la “Dehesa Nueva,” que era una ampliació de la devesa bouera del consell, i la “dehesa de propios” que hi havia a prop de l’Aduar.⁷⁸¹

Una possible excepció al predomini de la propietat pública o municipal dels espais incultes de la vila són les petites deveses d’Ayamonte i del Granadal, que formaven part del *donadío* de Vallehermoso. No obstant això, no hi ha cap document que faci referència a la seva gestió privada pels Téllez Girón. És possible que la principal tasca d’aquestes deveses fos proporcionar espais de pastura al bestiar d’arada dels arrendataris dels *cortijos* de Vallehermoso. També podria ser que les *dehesillas* d’Ayamonte i del Granadal haguessin estat espais d’aprofitament comunal o que haguessin donat servei a bestiar en trànsit que no necessàriament pertanyia als llauradors del *donadío*, ja que, quan el 1585 el duc d’Osuna va donar permís als seus arrendataris per llaurar-les, els jutges de la Mesta ho van impedir.⁷⁸² En qualsevol cas, el fet que el duc els donés llicència per rompre les deveses suggereix que no eren una font d’ingressos important per a ell i que esperava obtenir guanys majors del seu conreu.

⁷⁷⁹ Estan documentats, respectivament, el 1543 (AHN, Nobleza, Osuna, C.1507, D.209, 1543: 1r; AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.35-38, 1787: 28r bis-29v) i el 1559 (AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.35-38, 1787: 33v; AHN, Nobleza, Osuna, C.1507, D.251, 1562: 4r-11v). A mitjan segle XVI ja hi havia altres espais de pastura acotats a més de la Devesa del Consell i el *Prado de los Caballos*, perquè el 1559 es va fer referència a altres “dehesas acotadas del termino,” tot i que no s’especificà qui n’era el propietari (AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.35-38, 1787: 33v).

⁷⁸⁰ AHN, Diversos, Mesta, 655, Exp.7, 1644-89: 21, 56-7 i 114. És possible que ja es faci referència a la petita devesa de Cabañas en la segona meitat del segle XVI. El 1575, un dels testimonis que van ser interrogats durant el plet sobre les artigues d’Olvera va al·ludir a un espai en aquest districte que “es majada y descanso de gana[do] de ynvierno, porque los que labran en Cava[ñas] echan su ganado en el dicho monte” (ARCHGR, Pleitos, C.701, P.4, 1575: 8v). Es registren nous esments a ambdues *dehesillas* en la segona meitat del segle XVIII (AGS,CE,RG, L.562, 1751: 864r; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 18r-19v).

⁷⁸¹ AGS,CE,RG, L.562, 1751: 864r; AMO, 3.02, 893, Junta Local de Criadores, 1760-98; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 17v i 21v-25r. Tot i que la localització dels espais incultes reservats a la pastura dels animals ha romàs més o menys estable durant segles, el seu ús particular ha pogut variar al llarg del temps. Els registres de la Junta Local de Criadores d’Olvera de finals del segle XVIII i principis del XIX, recullen les deliberacions que tenien lloc de forma periòdica entre els propietaris de bestiar i les autoritats locals per a determinar la dedicació particular que tindria cada devesa. Per exemple, el 1795 els criadors van determinar que, a partir d’aquell any, farien servir la Dehesa Nueva com a pastura per a les eugues de l’organització, perquè la Devesa de Monasterejos estava “podrida” a causa de “los frecuentes orines” dels animals i aquests s’havien contagiats de sarna. Una dècada després, el 1805, van acordar tornar a Monasterejos, “porque la dehesa actual es inútil por la corrupción de orines en tanto tiempo que ahí han estado las yeguas” (AMO, 3.02, 893, Junta Local de Criadores, 1794-1807, Leg.49 i 53).

⁷⁸² AHN, Nobleza, Osuna, C113, D.109, 1585: 1r-13r.

Malgrat que els Téllez Girón van ser capaços d'immiscir-se en la gestió de les àrees incultes d'Olvera i, en alguns casos, van poder privatitzar-ne l'aprofitament i arrendar-lo, fa l'efecte que no van tenir el mateix èxit que amb la usurpació de les terres de llauró. En aquest cas, la seva estratègia va consistir més a desenvolupar una estructura administrativa paral·lela a la del consell que els permetés generar ingressos de la seva gestió, que no pas a privatitzar la terra. L'instrument fonamental que van fer servir no va ser el tancament de les terres (l'*adehesamiento*), sinó l'apropiació dels mecanismes fiscals que permetien a les autoritats locals garantir l'exclusivitat dels drets d'ús que els veïns tenien sobre elles. D'aquesta manera, els habitants de la vila es van veure obligats a competir per l'ús d'aquests espais amb els arrendadors del comte i els seus socis, que gaudien de la protecció del senyor i no havien de seguir les ordenances del consell municipal.

De forma paral·lela, els Téllez Girón van implementar una estratègia subreptícia gràcies a la qual van aconseguir estendre el seu domini eminent sobre gran part de les terres ermes d'Olvera i convertir-les en una font d'ingressos per a la hisenda senyorial: la promoció d'artigues. Durant les dècades centrals del segle XVI, grans extensions incultes del terme de la vila van ser rompudes i convertides en camps de conreu perennes amb l'autorització del comte d'Ureña. Aquestes operacions d'artiga, però, diferien de les que els colons van emprendre després de la conquesta de Granada en el fet que estaven sotmeses al pagament de censos. En la denúncia presentada pels veïns d'Olvera el 1537 i modificada el 1574, els procuradors dels demandants protestaven perquè els Téllez Girón s'havien apropiat els erms del terme per arrendar-los a ramaders forasters i "no consienten a mis partes romper e labrar los montes, siendo de la dicha villa, de los vezinos e moradores della, e no de la parte contraria." Per aquest motiu, demanaven que es tornés al sistema d'artigatge de finals del segle XV i principis del XVI, quan els veïns podien "gozar de las tierras, baldios e montes e de los otros communes aprovechamientos sin les poner para ello ynpedimento alguno, e que solamente le paguen el diezmo de lo que cogieren."⁷⁸³ La demanda del 1537-74 indica que els primers repartiments d'artigues a Olvera havien estat dirigits per la comunitat i el comte no havia tingut la capacitat de fiscalitzar aquesta activitat, més enllà d'exigir el pagament del delme, que li corresponia arran dels acords amb la seu malaguenya. En canvi, vers el 1540, el comte d'Ureña s'havia

⁷⁸³ AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.12, 1537-74: 231v.

convertit en el principal promotor i director de l'artigatge del terme municipal i havia aconseguit imposar censos anuals sobre les parcel·les rompudes. Aquesta estratègia de fomentar l'artiga de terres incultes per després capitalitzar el treball dels pagesos va ser una pràctica habitual de la noblesa feudal al llarg de tota l'Edat Mitjana, ja que era una forma de transformar terres comunals en camps de cultiu que generessin ingressos mitjançant el cobrament de rendes.⁷⁸⁴

Les viles d'Osuna i Morón de la Frontera van sofrir un procés similar al d'Olvera durant les primeres dècades del segle XVI, durant les quals van passar de gestionar de forma autònoma les artigues dels seus termes municipals a estar sotmeses a l'intervencionisme i la fiscalització dels Téllez Girón. Els primers repartiments de terra inculta documentats a Osuna daten d'entre el 1500 i el 1504, quan es van distribuir unes 8.000 fanecades entre 120 veïns. Res no indica que el comte d'Ureña dirigís les operacions. Les parcel·les repartides tenien mides molt diverses, que oscil·laven entre les 30 i les 200 fanecades, i Juan Téllez Girón només cobrava els dos terços del delme que havia heretat de l'Orde de Calatrava. En aquesta primera fase, el II comte d'Ureña es va limitar a legalitzar les iniciatives que havien pres els pagesos de la localitat, segurament, coordinats pel consell municipal.⁷⁸⁵ Les condicions del repartiment van canviar a partir dels anys 1520, quan el comte va tancar les terres que ja es trobaven en conreu, les va convertir en *cortijos* i les va començar a entregar en arrendament a canvi del pagament de renda. Als anys 1530, va tenir lloc un segon repartiment de terra per artigar, que tampoc va ser planificat pels administradors de la hisenda comtal però aquests sí que van incrementar el seu control sobre el procés. D'una banda, el comte va delimitar les zones on es podia rompre terra i, de l'altra banda, va imposar el pagament d'una renda a canvi de poder obrir les parcel·les. Mitjançant la fusió del delme amb una entrega addicional de faneques de pa, els Téllez Girón van aconseguir confondre els drets jurisdiccionals que hi posseïen amb l'establiment de nous drets de propietat sobre espais que eren de la comunitat. En aquesta època, el comte va concedir nombroses llicències per rompre terra i talar alzines sense comptar amb la participació ni l'aquiescència del consell vilatà, que es queixava que, per culpa seva, s'havien arrencat 10.000 arbres útils en el terme d'Osuna.⁷⁸⁶

⁷⁸⁴ Feller 2007: 176-7. Vegeu també Barceló 1996b: 81; García Oliva 2017: 368; Torró 2003: 175-6, 2009a: 97.

⁷⁸⁵ Borrer Fernández 1995: 129, 1996: 184-6, 188 i 191.

⁷⁸⁶ Borrero Fernández 1996: 186; García Fernández 1995: 201; Viña Brito 1995: 102-3.

La parcel·lació dels erms de Morón de la Frontera començà al mateix temps que la d'Osuna, però rastrejar l'evolució del fenomen en aquesta vila resulta una mica més complicat. Afortunadament, es conserva un trasllat del segle XVIII de les instruccions que els factors de Juan Téllez Girón van redactar el 1503-5 per al repartiment de terra per artigar a Morón. Segons aquest document, la iniciativa l'havien de prendre els veïns, els quals s'havien d'ocupar de sol·licitar la parcel·la de terra que volguessin obrir, en el lloc on més els convingués i de la mida que volguessin. L'única condició que havien de complir era la d'obtenir l'aprovació del consell municipal, que tenia la competència de supervisar l'apropiació de les terres comunals del terme. No hi ha cap esment a demandes de renda, de manera que sembla que els propietaris només havien de pagar el delme de la collita. No obstant això, ja el segon comte d'Ureña va fer tímids intents d'intentar capitalitzar l'activitat arrabassadora dels veïns. A principis del segle XVI, Juan Téllez Girón començà a exigir als agricultors de Morón que, a més de la dècima, paguessin una faneca de blat o d'ordi a tall de renda per cadascuna de les parcel·les que posseïen. Els veïns van protestar perquè les artigues es duïen a terme en terres que eren de la comunitat, no del comte, i aquest es va veure obligat a retirar la mesura.⁷⁸⁷ No obstant això, el tercer i el quart comtes d'Ureña van incrementar considerablement la pressió fiscal exercida sobre aquests espais de nova cultura al llarg del segon quart del segle XVI, la qual cosa va portar el consell municipal a demandar-los. Segons van denunciar el 1534, els Téllez Girón havien usurpat una part important del territori de la vila i obligaven els agricultors a pagar renda tant per les terres que ja estaven en conreu, com per obrir-ne de noves. El plet per les artigues de Morón no es va resoldre completament fins a principis del segle XVIII, quan la justícia reial fallà a favor dels veïns i va reconèixer que no estaven obligats a pagar cap dret al senyor pels ermots que havien romput.⁷⁸⁸

En el cas d'Olvera, és més difícil saber com el comte d'Ureña va usurpar les competències municipals en el repartiment de terra per artigar. És probable que l'episodi de les parcel·les de Guadamanil del 1503 a què feien referència els testimonis del judici del 1518 fos un dels primers intents del comte de controlar l'artigatge del terme. En aquesta ocasió, les

⁷⁸⁷ Al mateix temps que es repartien aquestes parcel·les "franques," la documentació fa referència a pagesos que treballaven "tierras que posee el Conde," per les quals pagaven un *celemín* de blat o d'ordi per cada faneca de cereal que collien. Igualment, s'hi troben esments a unes "rozas del concejo" que també estaven sotmeses a pagament de renda, però no hi ha informació sobre on es trobaven aquestes parcel·les, quin era el seu origen ni com eren gestionades (Borrero Fernández 1995: 128 i 131).

⁷⁸⁸ Borrero Fernández 1995: 128-31, 1996: 191-2; Morilla Cala 1996: 141.

porcions de terreny a rompre no semblen haver estat subjectes al pagament d'una taxa, però la seva concessió per part del comte hauria constituït una suplantació del consell vilatà. És possible que el comte es veiés obligat a retirar les parcel·les quatre o cinc anys després de la seva cessió a causa de l'oposició del consistori i de part de la comunitat, com passà a Morón quan tractà de sotmetre els nous camps de conreu al pagament de renda a principis del segle XVI.

Igual que a Osuna i Morón, l'intervencionisme dels Téllez Girón en el repartiment de terres per artigar es va incrementar considerablement al llarg de la primera meitat del segle XVI a Olvera. Tant a Olvera com a Osuna, els comtes d'Ureña van elidir la supervisió de les assemblees municipals negociant directament amb certs membres de les oligarquies locals, als quals autoritzaven per organitzar repartiments clandestins. Aquest va ser un dels principals motius d'indignació que van portar el consell d'Olvera a elevar una protesta al IV comte d'Ureña el gener del 1540. Els membres del consistori van escriure a Juan Téllez Girón que “los diputados destas roças no los señalamos en nuestro cabildo ni sabemos quien los señalo y nonbro, y no podemos saber, señor, que a sydo la causa porque vuestra señoria no nos a dado parte destas roças, como fuera razón.”⁷⁸⁹ És a dir, que el consell considerava que el procediment normal per organitzar un repartiment implicava que el consistori n'estigués al corrent i s'encarregués de nomenar els oficials que el durien a terme. Per contra, Juan Téllez Girón va fer servir com a mitjancer i organitzador de la distribució Diego Jiménez, el seu majordom i l'arrendador dels *cortijos* d'Olvera.

L'interès dels Téllez Girón per socavar l'autoritat del consell i formar comissions municipals furtives s'explica pel fet que els repartiments que duia a terme no només eren contraris als costums de la vila, sinó que eren il·legals. Com es veurà a continuació, entre els anys 1539 i 1575, els senyors de la vila van autoritzar artigues en terrenys que estaven vedats, com els camins, els guals, les zones de pastura i els boscos d'alzines. A més, tampoc no van respectar els procediments tradicionals de distribució jerarquitzada de terres i de botí entre els veïns. Aquesta política va tenir conseqüències desastroses per a la vila, tant ecològiques com polítiques. D'una banda, proliferà la tala indiscriminada dels boscos i la transformació dels espais incultes comunals en camps de conreu. I, de l'altra, provocà aferrissats conflictes entre

⁷⁸⁹ AHN, Nobleza, Osuna, C.1508, D.1, 1540: 2r.

els veïns d'Olvera, que havien de competir per obtenir les millors porcions de terra en un territori atapeït de colons on cada vegada era més difícil aconseguir terrenys de bona qualitat.

No obstant això, l'estratègia dels Téllez Girón va ser exitosa. A mitjan segle XVI, havien esdevingut propietaris eminents de totes les terres incultes que s'havien repartit en el terme d'Olvera, així com de totes aquelles que es distribuïrien en el futur. Els drets de propietat del comte d'Ureña no derivaven de cap títol de propietat ni del fet d'haver invertit recursos en la seva rompuda. El comte era considerat propietari eminent de les terres susceptibles de ser artigades perquè *actuava* com a tal. El 1546, Pedro Hernández de Morillas va declarar com a testimoni en el plet entre el consell d'Olvera i Diego de Morillas el Mozo per la tala il·legal d'unes alzines. Preguntat si sabia “que todo el canpo e termino desta villa e montes del son del conde de Ureña,” va respondre que “tiene a su señoria ... por señor ... de los montes e terminos della porque haze merçed de lo que quiere, e haze e deshaze en todo lo que es serbido, como señor de todo.”⁷⁹⁰ Dit d'una altra manera: Pedro Hernández sabia que el comte n'era l'amo perquè es comportava com si ho fos.

Els Ponce de León van seguir una estratègia similar en la seva pugna amb Sevilla per crear un terme municipal per a la vila de Los Palacios. El 1501, el consistori sevillà va denunciar 88 veïns de Los Palacios per “tomar mucha parte de los términos de Sevilla y tenerlos plantados de viña.” Durant el judici que va seguir a la demanda, alguns testimonis van declarar que aquestes vinyes havien estat plantades fora de la jurisdicció de la vila “tras pedir licencia al señor duque,” el qual, per descomptat, no posseïa la terra.⁷⁹¹ Com els Téllez Girón a Olvera, els Ponce de León van fonamentar la reclamació de drets de propietat sobre terres ermes de Sevilla en una política de fets consumats que tenia com a principal instrument l'atorgament als seus vassalls de llicències per artigar espais que no controlaven.

Resulta evident quins eren els beneficis que els Téllez Girón derivaven d'organitzar repartiments il·legals d'artigues. Els nous camps de conreu es convertien en flamants fonts d'ingressos gràcies al cobrament del delme –com a senyors jurisdiccional- i de la renda –en tant que pretesos propietaris de la terra. Al mateix temps, el fet mateix d'atorgar llicències per artigar i d'exigir el pagament d'una renda va ser la base sobre la qual els senyors van bastir la legitimitat del seu domini sobre aquestes terres. Però què en treien els veïns de la vila que

⁷⁹⁰ ARCHGR, C.1440, P.3, 1546: 31r i 34r.

⁷⁹¹ Villalonga 1997: 117.

donaven suport a les aspiracions del comte? Al cap i a la fi, aquesta política anava en detriment de l'autonomia política i econòmica del consell veïnal i amenaçava de destruir completament els recursos comunals del municipi. La resposta, segurament, rau en el fet que donar carta de naturalització als drets que el comte pretenia tenir sobre les terres incultes revertia automàticament en el reconeixement per part de la senyoria de les apropiacions que aquests veïns duïen a terme, moltes vegades en contra de les ordenances municipals. Quan el 1546, el consell va denunciar Diego de Morillas el Mozo per la tala d'alzines, l'acusat es va defensar argumentant que el consell no tenia potestat per decidir sobre les seves terres, perquè li havien estat lliurades pel comte:

En mi hazienda ninguno es parte para defender que no haga lo que quisiere. Mayormente quel conde mi señor me la dio ... e tiene mandado que no me penen ni prendan, a mi ni a los que mas roçaren e desmontaren e cortaren en sus roças. Y aunque su señoria no lo mandara, de derecho lo puedo hazer, pues ya es mia la dicha tierra e monte que en ella esta, y estoí obligado a pagar a su señoria tributo perpetuo de lo que sembrare e cojere en ella, pues no desmontándola mal podre sembrar ni pagar.⁷⁹²

És a dir, les terres incultes del terme d'Olvera havien de ser propietat del comte perquè ell era qui autoritzava el seu artigitge i atorgava validesa a l'apropriació de parcel·les per part dels seus vassalls. Al mateix temps, el senyor havia d'atorgar llicències per rompre i havia de legalitzar les antigues dels veïns de la vila perquè era l'única manera d'obtenir suport local a la pretensió de ser-ne el propietari i, per tant, de justificar l'exigència del pagament de censos. Així es va establir una relació simbiòtica entre el comte usurpador i els veïns infractors que se sostenia gràcies al consum descontrolat dels espais incultes de la vila i a l'erosió implacable de l'autoritat del consell municipal. El medi de cultiu idoni per aquesta col·laboració s'havia generat durant les dècades anteriors als anys 1530.

L'extensió de la propietat senyorial a principis del segle XVI es va produir a costa dels camps de conreu que havien estat construïts i llaurats pels veïns de la vila. La creació dels *cortijos* dels Téllez Girón i del *donadío* de Vallehermoso posà el millor sòl agrícola del terme sota el domini dels senyors de la vila, que ara tenien la capacitat de dirigir i fiscalitzar la feina dels pagesos que hi treballaven. La relació dels agricultors amb la terra es tornà més precària, atès que depenia de la renovació periòdica dels contractes d'arrendament, i les seves despeses

⁷⁹² ARCHGR, C.1440, P.3, 1546: 35r.

es van incrementar notablement en afegir el pagament d'una renda anual al delme. De manera simultània, la població d'Olvera va créixer de forma exponencial després de la conquesta de Granada, quan centenars de colons s'hi van establir amb les seves famílies i començaren a reclamar porcions de terra per a llaurar.⁷⁹³ La política dels Téllez Girón i les aspiracions dels nous pobladors de la vila es van combinar per fabricar un marc d'escassetat de l'oferta de terra en un context d'increment sobtat de la demanda. Fou en aquestes circumstàncies que es va desfermar la competitivitat dels colons que tenien capacitat d'arrabassar terra individualment, els quals es van embardissar en una lluita aferrissada per capturar els últims fragments de sòl cultivable. En última instància, el principal instrument que va permetre als Téllez Girón apoderar-se de gran part de la terra inculca d'Olvera va ser la fam de terra que ells mateixos havien generat.⁷⁹⁴

4.6.5. Artigues i conflictivitat social a l'Olvera del segle XVI (1539-78)

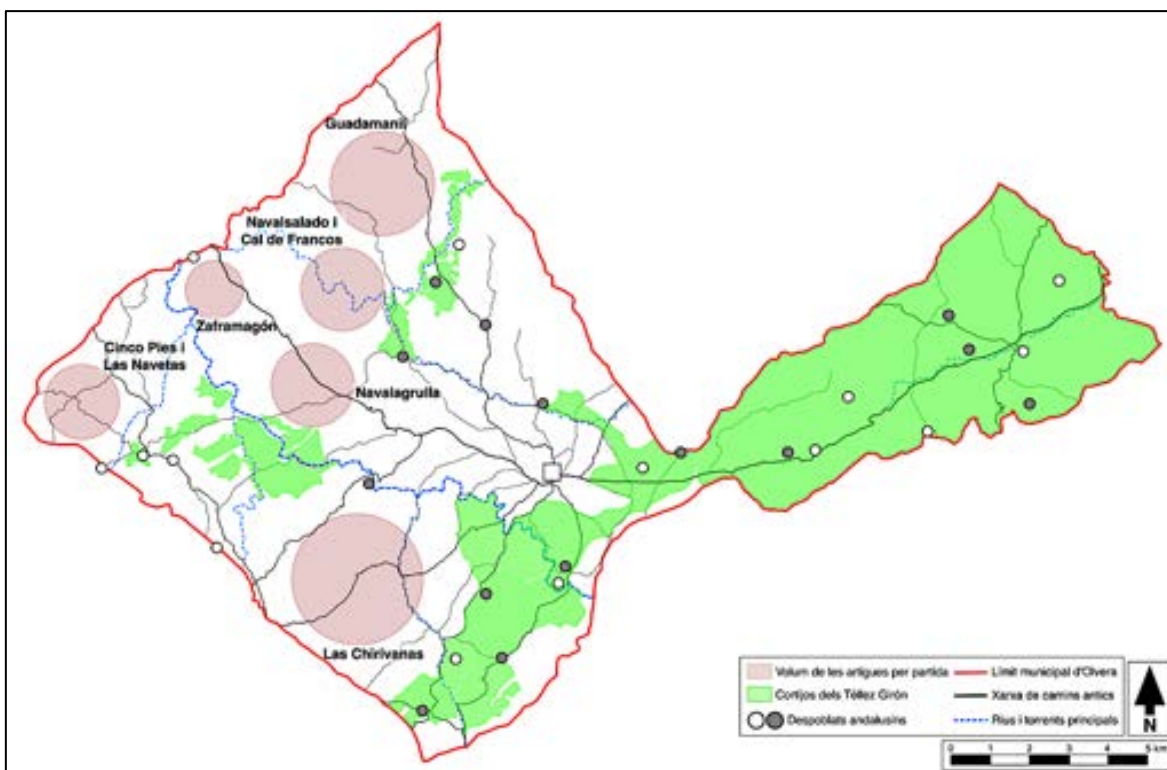
El primer conflicte documentat entre els veïns d'Olvera per l'artiga de terres incultes va començar el gener del 1540. Els veïns Diego de Morillas el Gordo, Pedro de Morillas, Diego de Morillas el Mozo, Alonso Gallego i Francisco Gallego, d'una banda, i el consell d'Olvera, de l'altra, van enviar dues cartes al IV comte d'Ureña en les quals denunciaven que hi havia hagut múltiples irregularitats en el repartiment de terres incultes que s'havia dut a terme durant els mesos previs. Al llarg del 1539, nombrosos veïns de la vila havien rebut parcel·les que estaven situades en els marges dels *cortijos* del comte o en àrees on abans no es llaurava la terra de forma regular. Les rompudes es van concentrar en l'extrem occidental del terme municipal d'Olvera i formaven un arc que anava des de l'Aduar i Las Chirivanas, al sud, fins a Zaframagón i Guadamanil, al nord, passant per Lijar (Figura 28). Totes aquestes partides eren zones muntanyoses, boscoses i amb poca aigua que, en principi, eren adequades per artigar. No obstant això, els remitents van denunciar que, en molts casos, els responsables del repartiment no havien entregat lots de terra als *montes* de la vila, sinó que havien parcel·lat comes (*navazos*), alzinars

⁷⁹³ Cal recordar que el nombre de veïns residents a Olvera va passar d'una seixantena el 1480 a 250 el 1511-7, i a 350 el 1534.

⁷⁹⁴ M.D. García Oliva ha documentat una confluència similar entre els interessos senyorials i la fam de terra dels seus vassalls en la Plasencia de finals del segle XV. En aquest cas, els senyors van fomentar les ocupacions de termes veïns per part dels camperols de les seves viles, els quals tenien dificultats per accedir a la propietat de la terra dins els senyorius (2017: 368).

(*montes de bellota*), mallades, carrerades, fonts d'aigua i guals (*vaderas*) que eren béns públics de la comunitat i eren fonamentals per al moviment, l'abeurament, l'alimentació i el descans del bestiar de la vila.⁷⁹⁵ En teoria, els repartidors estaven obligats a respectar els terrenys més humits i exuberants, els quals havien de romandre incultes perquè proporcionaven past i altres recursos bàsics als veïns.⁷⁹⁶ Però aquestes eren també les zones més atractives per cultivar cereals en un règim de monocultiu de secà i molts colons van incomplir les ordenances per posar-les en llauró.

Figura 28- Partides on es van concentrar les rompudes de mitjan segle XVI

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

Els veïns d'Olvera que van escriure al comte d'Ureña el 1540 van explicar que diversos beneficiaris havien renunciat als *cortijos* que tenien en arrendament per anar a llaurar als ermits de la vila, fet que demostrava que les parcel·les entregades “no son roças, syno raso y navazos.”⁷⁹⁷ Per exemplificar-ho, van presentar el cas de Diego Jiménez, el majordom del comte a Olvera. Aquest havia participat en el repartiment i havia rebut una parcel·la de 50 fanecades de terra a

⁷⁹⁵ AHN, Nobleza, Osuna, C.1508, D.1, 1540: 1r.

⁷⁹⁶ Alijo Hidalgo 2010: 10 i 13.

⁷⁹⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.1508, D.1, 1540: 1r.

Las Navetas, sobre la qual els denunciants van escriure que “mire vuestra señoria que tal es la roça, que tenia en Valhermoso arrendados dos cortijos en dozientas e quarenta hanegas de pan y los trespaso a otros para yrse alla.”⁷⁹⁸ La comissió d’investigació que es va constituir arran d’aquesta denuncia no va poder accedir a la parcel·la de Diego Jiménez, perquè la comtessa d’Ureña va ordenar que no es procedís contra el seu majordom fins que ella i el seu marit poguessin viatjar a la vila.⁷⁹⁹ Quan finalment els investigadors van poder inspeccionar aquests camps el 1542, resultà que el majordom no només havia ocupat un *navazo* on abans pasturava el bestiar, sinó que, a més, s’havia fet amb 37 fanecades de terra addicionals i tenia una parcel·la de 55,7 ha, una extensió que gairebé doblava la superfície mitjana dels *cortijos* que tenia el comte, segons el llistat del 1570.⁸⁰⁰ És a dir, que Diego Jiménez havia aprofitat la seva participació en el repartiment per canviar els dos *cortijos* que llaurava a canvi del pagament d’una renda anual, per una extensió lleugerament inferior de terra igualment fèrtil, però sotmesa a una pressió fiscal menor.

La *roza* de Diego Jiménez a Las Navetas no era un cas aïllat. Els denunciants van explicar que Juan de Palma, alcalde ordinari de la vila i familiar de Jiménez, s’havia beneficiat del repartiment de forma igualment irregular. Així mateix, l’important “navazo que tiene çien hanegas (64 ha) de tierra rasa que se dize Cal de Francos” havia estat repartit entre diversos veïns i llaurat.⁸⁰¹ En termes generals, consideraven que l’artiga fomentada pel comte havia tingut un impacte molt negatiu per a la comunitat, ja que “no [a] dado tres hanegas de provecho y a cortado quinientos pies de enzinas y chaparros,” i advertien que “ansy an de haser todos estotros si vuestra señoria no lo remedia.” Van concloure la seva missiva amb l’afirmació que aquesta situació també era en detriment del comte perquè l’aglà del terme municipal s’estava esgotant, la qual cosa limitaria la capacitat dels veïns de criar bestiar i es reduïrien els ingressos que el senyor obtenia de fiscalitzar aquesta activitat. Per això, demanaven al comte que entregués parcel·les per rompre en àrees que no perjudiquessin els interessos de la comunitat.⁸⁰² De forma gairebé simultània, el consell municipal d’Olvera va enviar una altra carta de protesta contra l’organització del repartiment d’artigues. A les queixes presentades pels Morillas i els Gallegos,

⁷⁹⁸ *Ibíd.*

⁷⁹⁹ *Ibíd.*: 6r.

⁸⁰⁰ AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.15-16, 1543: 106r-v.

⁸⁰¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.1508, D.1, 1540: 1r.

⁸⁰² *Ibíd.*

els membres del cabildo van afegir la seva sorpresa i indignació per no haver estat participants en la distribució de terres.⁸⁰³

De resultes de la recepció d'ambdues cartes de protesta, el IV comte d'Ureña va ordenar la formació d'una comissió sota la direcció de Pedro González de Orellana, alcaid de la fortalesa d'Olvera. La major part del grup estava integrada per gent de Morón de la Frontera perquè els denunciants havien advertit Juan Téllez Girón que, si volia descobrir la veritat, havia d'enviar “persona u personas tales de quien vuestra señoría se confie, con tanto que no sean del pueblo, porque no sean de la una parte ni de la otra.”⁸⁰⁴ També es van unir a la comissió tres homes que havien participat en el repartiment –Alonso Ramos, Benito Martín i el soguejador Juan Gutiérrez- i Diego de Morillas el Mozo, com a representant dels demandants. El 24 i 25 de gener del 1540, el grup va visitar 47 parcel·les en artiga que pertanyien a 46 veïns d'Olvera. Només s'han conservat mesures precises de 42 lots de terra, els quals sumaven 1.500 fanecades (960 ha).⁸⁰⁵ Finalment, només es va autoritzar que tretze d'aquestes parcel·les –510 fanecades (326,4 ha)- fossin rompudes, i onze d'elles amb la condició que els seus propietaris hi apliquessin els canvis que la comissió considerés oportuns. Segons el seu informe, hi havia altres camps a més dels inspeccionats, però “no se visitaron mas porque los dichos diputados dixeron que las demas roças estan bien dadas y en parte do no traen perjuicio.”⁸⁰⁶

Però la parcel·lació de terra inculta no va acabar amb la visita del 1540. El IV comte d'Ureña i els seus successors van seguir autoritzant les artigues dels pobladors d'Olvera. Molts infractors que havien estat sancionats per la comissió del 1540 van rebre nous lots de terra en els anys immediatament posteriors. En el moment més àlgid de les rompudes, entre el 1539 i 1546, aproximadament, un mínim de 87 veïns van rebre 89 lots de terra. Només es disposa de mesures per a seixanta d'aquestes parcel·les, que sumaven 2.100 fanecades (1.344 ha). No obstant això, es pot aproximar que les 29 feixes restants haurien mesurat unes 1.020 fanecades (625,8 ha), de manera que, segurament, es van repartir més de 3.120 fanecades de terra (1.996,8 ha) al terme municipal d'Olvera abans del 1550.⁸⁰⁷ A partir d'aleshores, la intensitat del procés

⁸⁰³ *Ibíd.*: 2r.

⁸⁰⁴ *Ibíd.*: 1r.

⁸⁰⁵ El total de terra repartida el 1539 hauria estat d'entre 1.600 i 1.750 fanecades (1.024- 1.120 ha), en funció de l'estatus social dels seus beneficiaris.

⁸⁰⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.1508, D.1, 1540: 9v

⁸⁰⁷ Aquest càlcul assumeix que el repartiment de les 29 parcel·les que no van ser mesurades havia seguit el mateix criteri que s'havia usat per les altres seixanta, i que, per tant, el 76 per cent d'elles hauria estat distribuït a parts iguals entre cavallers i ballesters, i els llancers haurien rebut el 24 per cent restant (11 lots de cavallers, 11 de ballesters i 7 de llancers).

sembla atenuar-se, tot i que els Téllez Girón van seguir concedint llicències per rompre terres de forma regular, com a mínim, fins als anys 1570. Cada autorització implicava la signatura d'un contracte en el qual els beneficiaris s'obligaven a rompre i llaurar la terra en tres anys i a pagar cada any al comte una faneca de pa per cada 30 fanèques de blat o d'ordi que collissin en la seva parcel·la, "en nonbre de terrazgo, e por razon del señorío que su señoría ha e tiene ... y en nombre de reconocimiento," a més del delme de la collita.⁸⁰⁸

Explicar els motius de les frenètiques operacions d'artiga que van tenir lloc a l'Andalusia dels segles XV i XVI és una tasca complexa, en bona part perquè la documentació escrita de l'època presenta una multiplicitat de discursos legitimadors contradictoris, part dels quals ha estat assumida per la historiografia. Una de les interpretacions tradicionals d'aquest fenomen és que el motor principal de les rompudes va ser la combinació del creixement demogràfic amb la pressió exercida pels camperols sense terra que es desplaçaven a la frontera per obtenir una propietat.⁸⁰⁹ La pretensió que l'artiga d'erms era un "socorro e ayuda de pobres, donde enpleavan sin trabajo," és present en els debats que van tenir lloc entre els colons d'Olvera durant les dècades centrals del segle XVI en relació a la conveniència de permetre noves rompudes de terra. Segons els partidaris de prosseguir amb les operacions d'artiga, la vila es trobava "muy fa[ita] de tierra de labor de pan, y ansi f[or]çosamente los labradores tienen nesce[s]idad e salen fuera del termino ..., como es a el Donadio d[e] Valhermoso e a la villa de la Torre [e] a la villa de Pruna, ... a la[brar] y sembrar."⁸¹⁰ Per aquest motiu, consideraven que la rompuda dels *montes* de la vila era un mal menor que atorgaria als pobres d'Olvera una oportunitat de treballar, i "enpleando en ellas sus trabajos, se remediaron y sus[ten]taran."⁸¹¹

No obstant els arguments dels advocats de les rompudes, el cert és que el gruix dels beneficiaris dels repartiments de terra que van tenir lloc a Olvera van ser pagesos relativament benestants. Malgrat la desaparició de la frontera dècades abans, a mitjan segle XVI la comunitat de colons d'Olvera encara conservava l'estructura original que dividia els veïns en tres categories en funció de la seva capacitat de finançar-se un equip militar: cavallers, ballesters i

⁸⁰⁸ AHN, Nobleza, Osuna, C.1507, D.205, 1543: 1r.

⁸⁰⁹ Vegeu, per exemple, Alijo Hidalgo 1991: 13, 2010: 245; Bernal 1997: 119-20; Carmona Ruiz 1996b: 163; Ladero Quesada 1976: 40.

⁸¹⁰ ARCHGR, Pleitos, C.2711, P.17, 1578: 40r, 42r i 43r.

⁸¹¹ *Ibid.*: 44r.

llancers.⁸¹² De la mateixa manera que les concessions reials de “pagas y llevas” havien establert una escala salarial en funció d’aquesta jerarquia, durant els repartiments de terra, cada grup de veïns rebia una quantitat de terra diferent. Un cavaller tenia dret a reclamar un lot de 50 fanecades (32 ha), un ballester, un de 30 (19,2 ha), i un llancer, un de 20 (12,8 ha). Els repartidors d’Olvera establiren una escala segons la qual els ballesters rebien lots de terra que eren un 50 per cent més grans que els dels llancers, i els dels cavallers, un 67 per cent més que els del ballesters (Taula 8 i Figura 29). El repartiment havia estat concebut per assegurar que cada individu obtindria una quantitat de terra d’acord amb la seva capacitat d’artigar i amb el seu estatus social. Les operacions d’artiga no estaven pensades per obrir la porta a una mobilitat social descontrolada, sinó per garantir la reproducció de l’ordre social sense alterar la seva jerarquia interna i les desigualtats entre els seus membres.

Taula 8- Parcel·les distribuïdes a Olvera a cada categoria de veïns durant els anys 1540⁸¹³

Categoria dels beneficiaris	Nombre de beneficiaris	%	Nombre de parcel·les	Quantitat de terra (<i>fanecades</i>)	%
Cavallers	22	37 %	22	1.100	52 %
Ballesters	23	39 %	24	720	34 %
Llancers	14	24 %	14	280	13 %
Total	59		60	2.100	

A més de funcionar com un mecanisme que assegurava l’estabilitat social, el repartiment desigual de la terra responia també a raons pràctiques. Els beneficiaris havien d’assumir de forma privada les tasques de desforestació i rompuda dels seus lots i, per tant, havien de tenir els recursos tècnics i financers necessaris per dur a terme l’empresa, ja fos perquè comptaven amb els diners suficients o perquè estaven en condicions d’endeutar-se. Per aquest motiu, els individus que participaven en repartiments de terra inculca rebien lots de mides diferents en funció del seu patrimoni.⁸¹⁴ A principis del segle XVI, cremar, desboscar, despedregar i llaurar

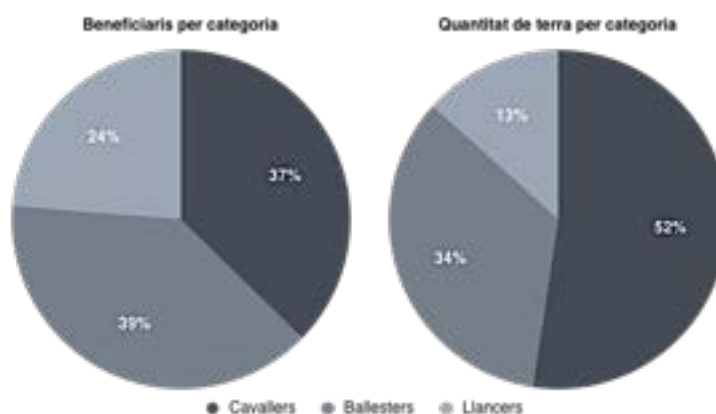
⁸¹² El manteniment de l’enquadrament militar de la població d’Olvera no és un fet inusual. Tot i haver entrat en crisi després del 1492, la institució castellana de la *caballeria de cuantía* no va ser abolida fins al 1619 (Contreras Gay 1986).

⁸¹³ En aquesta taula només s’han inclòs les parcel·les que van ser mesurades. Les dades emprades provenen de AHN, Nobleza, Osuna, C.1507, D.205-271, 1539-85; AHN, Nobleza, Osuna, C.1508, D.1, 1540: 1r-11v; AHN, Nobleza, Osuna, C.1508, D.2, 1540: 1r-2v; AHN, Nobleza, Osuna, C.1508, D.32, ca. 1540: 1r; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.15-16, 1543: 106r-107v; AMO, 4.03, Recaud., Arbitrios Municipales, 3484, 1550-1900: 38r-9v.

⁸¹⁴ Alijo Hidalgo 1991: 11, 2010: 243 i 248; Borrero Fernández 1996: 188 i 195-7, 1996: 188; González Jiménez 1988: 90-1; Torró 2007: 236; Villalonga 2006: 127; Viña Brito 1995: 103.

una fanecada de terra a Antequera (Màlaga) costava, de mitjana, un ducat d'or (375 mrs.). En moltes ocasions, les operacions bàsiques d'arrabassada havien de ser complementades amb altres actuacions, com la construcció de pous i tanques, de manera que alguns veïns podien arribar a invertir fins a 100.000 maravedisos en l'artiga de les seves terres.⁸¹⁵ Si es pren com a referència el cost de rompuda documentat a Antequera, posar en cultiu una porció de terra de 50 fanecades a Olvera hauria costat, com a mínim, 18.750 maravedisos. Aquesta era una inversió important de diners, fins i tot per a un pagès acomodat.

Figura 29- Relació entre el nombre de beneficiaris i la quantitat de terra atorgada a cada categoria durant els anys 1540

El contracte d'arrendament dels camps de cereal de Vallehermoso de 1504 confirma que només els agricultors acabats d'Olvera van poder participar en les primeres rompudes de terra al *donadío* promogudes pel comte d'Ureña el 1498. La cinquena condició del conveni del 1504 estipulava que “no sean obligados los arrendadores que tovieren rentas de pan en la dicha dehesa a tener cavallos por razon del dicho arrendamiento, como los tenían en el arrendamiento pasado.”⁸¹⁶ Aquesta clàusula suggereix que, en el quinquenni anterior, només els cavallers de quantia de la vila havien estat acceptats com a arrendataris del comte d'Ureña a Vallehermoso. Així, els administradors de la hisenda comtal s'haurien assegurat que els llogaters tenien la solvència suficient per efectuar les operacions d'artiga. Tot i això, sembla que els veïns que hi van participar van haver d'invertir una part considerable del seu patrimoni, com demostra el cas

⁸¹⁵ Alijo Hidalgo 1991: 11, 2010: 248.

⁸¹⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.44-46, 1504-16: 4r.

de Sebastián García, un dels testimonis del 1518. Segons la seva declaració, l'any 1518 García disposava d'una fortuna personal valorada en 80 ducats d'or (30.000 mrs.). Vint any abans, havia rebut una cavalleria de 48 fanecades de terra del comte a Vallehermoso per posar-la en conreu, la qual cosa hauria suposat una inversió de, si més no, 18.000 maravedisos, és a dir, el 60 per cent del patrimoni que tenia el 1518.⁸¹⁷ En cap cas un pagès pobre hauria estat en condicions de participar en les operacions d'arrabassada.

La invocació als camperols sense terra i al bé comú de la societat no era res més que un intent de legitimar la privatització de terres públiques per part de membres individuals de la comunitat. En un reflex del discurs colonialista que els europeus feien servir per a desposseir les poblacions indígenes dels territoris conquerits, els artigaires andalusos del segle XVI van presentar les seves operacions com un servei públic. A Antequera, els veïns que van participar en les rompudes de principis del segle XVI pretenien que la parcel·lació i alienació dels *montes* de la ciutat era beneficiosa per a tothom, ja que les artigues no només eren “para los pobres un remedio a su situación,” sinó que també abastien la creixent població urbana i, a més, tenien un efecte civilitzador sobre el paisatge, que, “en su estado original, podría ser refugio de peligrosos delinquentes.” Els *roceros* realitzaven un servei fonamental per a la comunitat i hi esmerçaven molts esforços i diners, “porque las personas a quien se han dado an gastado mucha parte de sus haciendas en romper las dichas tierras e buscar agua.”⁸¹⁸ Per justificar la seva apropiació de les terres comunals i l'exclusió de la resta de la comunitat d'aquests espais, les oligarquies andaluses del segle XVI van fer servir un discurs de *terra nullius* pràcticament idèntic a l'emprat anteriorment contra els andalusins.⁸¹⁹ Les seves descripcions dels espais comunals ignoraven deliberadament la importància que aquests recursos tenien per assegurar la subsistència de la comunitat i de les viles governades per consells veïnals autònoms. Com els Téllez Girón, els membres benestants de les viles veïen els espais d'aprofitament comunal com a àrees improductives –“tierras de ningun aprovechamiento para el uso comun”- perquè no constituïen fonts regulars de renda, i consideraven que feien una bona obra en convertir-los en propietats particulars destinades, majoritàriament, al cultiu de cereals.⁸²⁰ La formació del patrimoni de

⁸¹⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 89r.

⁸¹⁸ Alijo Hidalgo 1991: 8-13.

⁸¹⁹ En aquest sentit, és d'interès l'estudi de F. Makki, qui ha fet servir l'exemple de l'Etiòpia contemporània per analitzar l'ús dels discursos de *terra nullius* per justificar la privatització de béns comunals (2014).

⁸²⁰ L'expressió prové d'ARCHGR, Pleitos, C.2711, P.17, 1578: 40r.

l'oligarquia veïnal d'Olvera és un reflex a escala de la creació de la fortuna dels mateixos Téllez Girón. En ambdós casos, la privatització i acumulació de terres es va dur a terme a costa dels espais de gestió comunal i va tenir com a conseqüència l'exclusió de la major part de la comunitat de la seva gestió.

Però, a diferència dels senyors d'Olvera, els membres de l'oligarquia local eren molts i cadascun d'ells tenia els seus interessos particulars. L'actitud que cada veí va adoptar enfront dels repartiments d'artigues varià en funció de les seves circumstàncies particulars. En alguns casos, aquells que es van beneficiar de la distribució de terra inculta dels anys 1540 es van oposar als nous repartiments que es van dur a terme el 1575. Durant la dècada de 1570, un grup de veïns liderat per Alonso Jiménez va presentar diverses demandes amb l'objectiu de paraitzar la rompuda de les terres comunals del terme municipal perquè “ya no quedaba majada ni avrebadero ni descanso de ganados, ni abia donde pudiese pastar un buey si no hera tenello atado a el pesebre.”⁸²¹ Els denunciants argumentaven que els repartiments anteriors havien “estrechado” perillosament el terme municipal, i les noves llicències que havia concedit el duc amenaçaven de trencar definitivament l'equilibri entre les àrees incultes i els camps de conreu que feia viable l'agricultura extensiva que practicaven els veïns. Jiménez i els seus associats es van erigir en els defensors dels aprofitaments comunals d'Olvera que eren amenaçats pels desboscaments i les arades. En concret, van fer servir el cas de l'alcalde García Hernández, que havia cercat “una vega de las del cañaverall ques dehes[a],” i l'havia plantada de vinya i d'horta, privant els pobres de la vila de la canya que hi collien “y la bendian, con que se remediaban de sus nesçesidades.”⁸²² Allò que es van oblidar d'esmentar els denunciants durant el litigi és que ells –o les seves famílies- ja havien rebut terres en els repartiments dels anys 1540 i, per tant, havien contribuït considerablement al “estrechamiento” del terme municipal.⁸²³ El mateix Alonso Jiménez era parent de Diego Jiménez, el majordom del comte d'Ureña que havia dirigit el repartiment il·lícit del 1539.

Tradicionalment, s'ha considerat que aquest tipus de conflictes entorn de les artigues d'espais incultes s'emmarcaven en la “irremediable pugna de siempre entre agricultores y

⁸²¹ *Ibid.*: 34v-5r. Les referències a la manca d'espais erms i de pastura que es troben en els interrogatoris del 1575-8 són massa nombroses com per a citar-les totes aquí. Vegeu, per exemple, ARCHGR, Pleitos, C.701, P.4, 1575: 3v, 4r, 5r, 7r-v, 8r, 9v i 10v; i ARCHGR, C., Pleitos, C.2711, P.17, 1578: 33v i 34v-5r.

⁸²² ARCHGR, Pleitos, C.2711, P.17, 1578: 4v-5r.

⁸²³ *Ibid.*: 23v, 25v i 41v-3r.

ganaderos.”⁸²⁴ Però, en el cas d’Olvera, no s’aprecia una dicotomia clara entre dos bàndols enfrontats. La composició dels grups en conflicte canviava en cada ocasió i els mateixos individus s’integraven en l’un o l’altre en funció de les circumstàncies i dels seus interessos personals. La majoria dels veïns implicats en els litigis dels anys 1540 i 1570 eren família –de sang o política- i pràcticament tots ells van col·laborar en algun moment al llarg de les seves vides per assolir objectius compartits. Dels 59 veïns que van participar en els plets de 1575-8 i que han pogut ser identificats, 48 d’ells –el 81 per cent- residia a Olvera des d’abans del 1550 o estaven directament relacionats amb individus que ja eren a la vila a finals del segle XV o a principis del XVI. I dels setze individus que van ser acusats d’apropiació indeguda, només n’hi ha quatre que no apareguin en el registre documental abans dels anys 1570 i que, aparentment, no eren parents de veïns de la vila. Gairebé tots els protagonistes dels litigis dels anys 1540 i del 1575-8 pertanyien a un grup reduït de famílies, com els Jiménez, els Morillas, els Palma, els Troya, els Castro i els Galán. Els membres d’aquestes parenteles es van repartir la major part de càrrecs administratius de la vila durant el segle XVI i van ser, també, els principals interlocutors amb els Téllez Girón i els arrendataris dels seus *cortijos*. Així ho demostra el fet que, com a mínim, dos terços dels veïns que van arrendar els *cortijos* del comte d’Ureña el 1539 també van rebre parcel·les per artigar en el repartiment que va tenir lloc aquell mateix any.⁸²⁵ Ho confirmen les denúncies del gener del 1540, en les quals s’afirmava que s’havien entregat parcel·les per rompre “a onbres que no se avian de dar porque tienen buenos aparejos para arrendar y aran los cortijos [del comte], los quales dexan y trespasan.”⁸²⁶ Els intensos conflictes pels espais comunals que es documenten al segle XVI no van ser provocats per l’existència de dos grups antagònics al si de la vila que lluitaven per imposar formes de gestió diferents. Més o menys, tots els membres de l’oligarquia vilatana tenien aspiracions i objectius similars, i tots ells pretenien fer un ús privat de la terra inculta, ja fos mitjançant la seva artiga o pastant-les amb el seu bestiar.

L’apropiació de gran part de la terra de conreu del terme per part dels Téllez Girón va fer que la competició pel control dels espais que encara no havien estat apropiats fos més intensa.

⁸²⁴ L’expressió emprada és de F. Alijo Hidalgo (2010: 245), però molts altres autors han tractat els conflictes entre ramaders i agricultors en l’Andalusia baix medieval i moderna. Vegeu, per exemple, Carmona Ruiz 1996a: 164-7, 2011: 93 i 99-100, 2017: 76-8; Ladero Quesada 1976: 40.

⁸²⁵ ARCHGR, Pleitos, C.623, P.3, 1540: 2r.

⁸²⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.1508, D.1, 1540: 1r.

L'anàlisi dels repartiments i dels litigis de mitjan segle XVI indica que va ser aquesta competència, i no el creixement demogràfic o l'arribada de nous pobladors, el principal motor de les operacions d'artiga. M. Borrero Fernández també ha documentat, en el cas de Morón de la Frontera, que la progressió de les rompudes de terres ermes a principis del segle XVI estigué desvinculada de l'augment de la població. El 1513, a la vegada que es parcel·laven els erms de la vila, el consell de Morón es lamentava perquè hi havia moltes cases abandonades. Les artigues no podien tenir un efecte notable sobre l'atracció de nous pobladors perquè, segons la normativa vigent, només els veïns de la vila se'n podien beneficiar. Per aquest motiu, Borrero relaciona les massives operacions d'artiga que van tenir lloc a Morón i Osuna durant les primeres dècades del segle XVI amb processos d'acumulació en mans de les oligarquies locals de terra que abans havia estat pública.⁸²⁷ La competició entre els colons acabats i entre aquests i els Téllez Girón per la terra d'Olvera conduí a un creixement molt ràpid de la terra de conreu, particularment dels camps de secà. En només una dècada, es van repartir un mínim de 3.120 fanecades de terra, que és gairebé el doble de la terra que es trobava en mans de particulars a Olvera l'any 1751 (1.743,2 fanecades).

La febre arrabassadora de les dècades centrals del segle XVI va consumir en pocs anys els grans erms que formaven part del disseny dels espais agraris andalusins i que havien estat mantinguts incultes fins a la conquesta. Tots els veïns acabats d'Olvera pretenien assolir de forma simultània els seus objectius privats, mitjançant la pràctica combinada de l'agricultura i la ramaderia extensives en un terme on la terra sense apropiat era cada vegada més escassa. El resultat fou que, en pocs anys, van provocar desequilibris en l'articulació entre els espais de conreu i els incultes que van amenaçar la viabilitat a llarg termini de les seves activitats. L'any 1548, el consell municipal d'Olvera va redactar una nova ordenança per protegir els boscos d'alzines de Monasterejos, Soto de las Garzas i Arroyo Bermejo, que es trobaven en la part sud-oest del municipi, una de les àrees més afectades per les artigues dels anys 1540. El consistori va decretar que cap habitant de la vila podria tallar-hi fusta sense una cèdula atorgada per un alcalde, un regidor o l'escrivà del consell, "para que cada una persona corte la madera que ubiere menester para su labor de pan y no casas." Els consellers van explicar al comte d'Ureña que aquesta mesura era necessària perquè "se destruian mucho [els *montes*], cortando cada uno a

⁸²⁷ Borrero Fernández 1995: 123, 129 i 132.

rienda suelta lo que quiere so color de cortar para labor de pan, y si esto no se remediase, seria no aver donde coger un arado.”⁸²⁸ Les reformes i esmenes de les ordenances municipals dels anys 1548-81, així com les cartes dirigides al consell i al comte d’Ureña, transmeten la impressió que la comunitat de colons s’estava quedant sense espai, però que no hi havia un consens sobre les causes d’aquest problema ni sobre les seves possibles solucions. La culpa sempre era d’altri i el remei passava ineluctablement per afavorir els interessos propis. El 1561, un grup de vint-i-un veïns sol·licità llicència per arrendar alguns dels camps de secà que rodejaven el casc urbà de la localitat per ermar-los, perquè “esta villa esta tan cercada toda arrededor de tierras de pan de manera que no ay [exi]do ni donde criar una gallina.” Catorze anys després, dos dels signants de la carta –Bartolomé Gutiérrez i Martín Lobo- van ser denunciats per haver fet artigues il·legals.⁸²⁹ Els testimonis que van ser interrogats durant el plet de 1575-8 van oferir visions oposades de l’arrel dels problemes de la vila. Mentre que alguns consideraven que hi mancaven espais incultes on pasturar el bestiar, d’altres afirmaven que s’havia de rompre més terra perquè els veïns no tenien amb què mantenir-se. El més probable és que totes dues afirmacions fossin certes. El territori de la vila s’havia fet petit per a satisfer tots els projectes individuals de l’oligarquia colonial, ja que cadascun dels seus membres volia posseir grans finques de cereal i disposar de deveses i *montes* on alimentar el bestiar d’arada i els ramats d’ovelles i porcs. Les aspiracions i la capacitat de maniobra dels líders de la comunitat havien estat dràsticament restringides per la usurpació de gran part del terme per part dels Téllez Girón i, en menor mesura, per la creixent pressió que exercien altres grans propietaris, com els convents de Caños Santos i –a partir del 1600- del Juncal.

Cap dels intents de frenar el consum desenfrenat dels recursos d’Olvera va reeixir, fos perquè van ser sabotejats pels mateixos individus que els havien d’aplicar, fos perquè van ser concebuts com una forma velada de privatitzar parts del terme municipal. Durant la reunió de l’any 1548, el consell d’Olvera va establir multes quantioses amb l’objectiu de protegir el canyer públic de la vila de la tala indiscriminada i de la introducció subreptícia de bestiar. El canyer era un recurs molt valuós per a la població de la vila –particularment per als més pobres- i havia hagut de ser replantat de canya recentment “porque estaba destruido por el mucho provecho que los vezinos de esta villa se le seguia.” El consistori volia assegurar-se que no es repetissin els

⁸²⁸ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.35-38, 1787: 28v-9v.

⁸²⁹ AMO, 4.03, Recaud., Arbitrios Municipales, 3484, 1550-1900: 32r.

abusos del passat, però l'ordenança va haver de ser reformada el 1559 perquè no era respectada i s'hi van afegir noves penes.⁸³⁰ No obstant això, a principis dels anys 1570, l'alcalde ordinari García Hernández, membre del mateix consell que havia d'aplicar l'ordenança, va usurpar el canyar i hi va fer una horta i un vinyar.⁸³¹

El segon cas és il·lustrat per les mesures que Pedro Téllez Girón, V comte d'Ureña, va prendre el 1558 per protegir els boscos del Peñón de Zaframagón. Abans de morir, el seu pare havia expressat la seva voluntat de “cotar y vedar” el turó per defensar dels veïns de la vila les cabres salvatges que hi quedaven. El difunt aristòcrata havia escrit als seus factors per explicar-los que havia pres aquesta decisió “haciendo consideracion que yo mande descotar mi bosque ... de la Puebla de Cazalla y arrasallo y repartirlo para pan sembrar y otras dehesas y montes, ... y deseando que ... mis progenitores tenga[n] alguna recreacion en el, y que del todo no quedasen desposeidos della y quejosos de mi.”⁸³² És a dir, que el senyor de la vila volia protegir Zaframagón per garantir que els seus descendents disposessin d'un lloc on practicar la caça recreativa. El 1558, Pedro Téllez Girón va ordenar el tancament del *peñón* per a convertir-lo en el seu nou vedat de caça. Com a conseqüència d'aquesta decisió, els veïns d'Olvera van perdre gran part dels múltiples aprofitaments comunals de què hi havien gaudit fins llavors:

Mando que ninguna persona de cualquier suerte y calidad que sea, ansi del dicho mi estado como fuera del, no sea osado ni ose ballestear en tiempo alguno con ballesta y alcabuz en el dicho Peñon, ni en la comarca del, dentro de los limites y mojones que para ello señalaran, ... y que ninguna persona suba a los dichos Peñones ni las aporre [a las cabras] ni apedre ni les haga mal alguno, ni corten cosa alguna, ni hagan carbon ni saquen cepas ... [Y] que ninguna persona entre a pacer dentro de los dichos mojones y limites con cabras caseras, obejas, puercos ni otro ganado alguno, salvo con bueyes de arado se pueda pacer la vereda del dicho Peñon, y con puercos solamente al tiempo de la villota.⁸³³

A finals del segle XVI, la gestió de la major part de la terra d'Olvera havia estat privatitzada d'una forma o altra. Un segle després de la conquesta de Granada, el terme s'havia cobert de finques de conreu particulars i de zones incultes vedades, i l'administració dels escassos espais que encara pertanyien –si més no, oficialment- als veïns de la vila estava mediatitzada pels

⁸³⁰ AHN, Osuna, Nobleza, C.93, D.35-38, 1787: 28v, 29v i 33r.

⁸³¹ ARCHGR, Pleitos, C.2711, P.17, 1578: 5r.

⁸³² AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.41-43, 1564: 256r-v.

⁸³³ *Ibid.*: 256v-7r

arrendadors dels Téllez Girón o per membres del consell que perseguien els seus interessos personals. Cada vegada més, l'accés a la terra i als recursos comunals depenia de la capacitat dels pagesos d'esdevenir arrendataris o d'apropiar-se porcions de terres públiques i llaurar-les. I ambdues opcions es trobaven a l'abast de pocs veïns. La parcel·lació i el tancament progressius del terme d'Olvera segurament comportà la desposseïció i l'exclusió d'una part important de la població de la vila que depenia de la conservació d'una reserva de recursos públics gestionats col·lectivament per a sobreviure. Les víctimes d'aquest procés d'acumulació no són visibles en la documentació escrita consultada, però són una condició necessària per al funcionament de les grans finques de cereal que es documenten a la vila. Tant els colons rics com el comte d'Ureña es van beneficiar individualment de la descomposició de la comunitat vilatana i de la privació de l'accés a la terra d'una part important dels seus membres. Allò que estava a debat en els conflictes per les artigues del segle XVI no era el destí de les terres comunals i dels pagesos pobres que en depenien, sinó en quina posició quedarien els integrants de l'oligarquia local al final d'aquest procés de privatització. Incapaços o poc disposats a oferir resistència efectiva als poderosos senyors de la vila, els veïns acabats d'Olvera es van girar els uns contra els altres en una lluita aferrissada per les engrunes que havien quedat del terme municipal, un cop els Téllez Girón havien acabat de construir el seu patrimoni familiar.

4.6.6. Els molins del Guadalporcún i la competència per l'espai i els recursos (1551-1613)

Igual que les artigues de terra inculta, la ràpida construcció dels molins hidràulics del riu Guadalporcún durant les primeres dècades del segle XVI i els plets que va suscitar palesen l'estreta relació que hi havia entre la competició pels recursos, el creixement desfermat i la intensificació de la conflictivitat entre els colons. El 1551, Juana García, vídua d'Antón Gómez Nieto i propietària d'un molí fariner al riu Guadalporcún, va denunciar el posseïdor del giny que es trobava immediatament per sota del seu, Juan Gómez Nieto, el seu cunyat. Els hiverns plujosos dels anys 1543-51 havien fet augmentar el cabal del riu i les crescudes havien destruït l'assut del molí de Juan Gómez Nieto, com a mínim, en tres ocasions. Ara volia reconstruir-lo en una altra ubicació riu amunt, més a prop del carcabà del molí de Juana García, qui temia que la nova estructura inundaria la seva sala de màquines. La demandant considerava que el seu

cunyat havia decidit construir la nova resclosa tan a prop del seu casal perquè volia sabotejar-la i obligar-la a vendre-li el molí. Per la seva part, Juan Gómez Nieto es va defensar dient que havia invertit molts diners en reconstruir l'assut en la localització original, però les obres havien acabat per cavar un clot en el llit del riu que impossibilitava fixar-hi una nova pressa, de manera que no havia tingut més remei que construir-la novament riu amunt. El denunciat considerava que la seva cunyada el demandava per assegurar-se que no pogués moldre i eliminar així la competència. L'any 1552, la justícia d'Olvera va fallar a favor de Juana García, però Juan Gómez va apel·lar a l'Audiència Reial de Granada i la disputa es va allargar fins, com a mínim, el 1555. No s'ha conservat informació sobre quin va ser el veredict de la justícia reial.⁸³⁴

Entre el 1551 i el 1555, ambdues parts van presentar diversos testimonis. La informació continguda en les seves declaracions permet ubicar els sis molins del Guadalporcún i, si més no, establir un terme *ante quem* per a la seva construcció. El molí de Juana García era un dels més antics del riu, ja que havia estat construït pel seu marit el 1514, quan va rebre autorització del comte d'Ureña. Com s'ha explicat anteriorment, el giny es trobava per damunt de la Pasada de Zahara, que ha estat identificada amb el gual per on l'antic camí d'Olvera al Gastor travessava el Guadalporcún. Juan Gómez Nieto va instal·lar el seu giny el 1530 o el 1531, una mica per sota del molí del seu germà. Els molins moderns de Culebra i de José Andrade s'ajusten a les descripcions que els testimonis del plet de 1551-5 van fer dels ginys de Juana García i de Juan Gómez, respectivament. En primer lloc, el carcabà del Molino Culebra i l'assut del de José Andrade es trobaven a només 300 metres de distància a finals del segle XIX. És possible que aquest fos l'emplaçament on s'havia construït originalment la resclosa de Juan Gómez i que aquest es veiés obligat a conservar-lo després de perdre el judici. En aquest cas, és fàcil imaginar com el trasllat de l'assut "un tiro de valleta con herrado" riu amunt podria haver estat perjudicial per al molí de Juana García.⁸³⁵ A més, Molino Culebra és l'únic dels sis ginys del Guadalporcún que està situat directament sobre el riu, ja que tots els altres van ser construïts en els marges superiors de peces de terra irrigada que els protegien de les variacions de cabal. La seva ubicació hauria fet que el Molino Culebra fos particularment vulnerable a les crescudes del riu, els efectes

⁸³⁴ ARCHGR, Pleitos, C.14958, P.2, 1552-5.

⁸³⁵ *Ibíd.*: 39r. Malgrat que tots els testimonis que van declarar durant el judici, inclosos els que va presentar Juan Gómez Nieto, van dir que havia desplaçat la seva resclosa un tir de ballesta, aproximadament, aquest va insistir que la distància era només d'un tir de pedra (*Ibíd.*: 48v).

de les quals haurien estat amplificats per la proximitat de la nova resclosa de Juan Gómez Nieto (Figura 30).

El molí de Juana García també afrontava, “de la parte de arriba, con batan de su señoria del conde y del abad y colegio de Osuna.”⁸³⁶ Malgrat que no s’ha trobat cap document relacionat amb la gestió del batan pels Téllez Girón, aquest és el giny d’Olvera que apareix en el registre textual de forma més regular. El 1570, hi havia dos *cortijos* a Olvera que s’identificaven per la seva proximitat al molí draper: el Cortijo del Batán o de Juan Blanco (19,8 ha) i el Cortijo del Batán (25 ha), que afrontava amb el riu i amb les Viñas del Yeso Horadado.⁸³⁷ Els oficials de la Mesta van registrar el 1644 i 1689 un Molino del Batán Viejo que havia estat propietat del “Colegio” i que estava situat a prop del torrent del Lanchar, sota el Cortijo del Prado.⁸³⁸ Si es té en compte tota aquesta informació, l’únic candidat possible a ser l’antic molí draper dels Téllez Girón és el Molino de Piletas, el segon dels sis que hi havia en el curs alt del Guadalporcún. Aquesta idea ve reforçada per la descripció dels camps que rodejaven el giny a l’Època Moderna. Segons un document del 1755, el batan estava associat a una horta del duc d’Osuna de 8 *celemines* (0,4 ha) que era coneguda com la Huerta del Batán. L’esment més antic a aquesta propietat és del 1618, quan el duc la va arrendar per primera vegada a un particular a canvi del pagament d’un cens anual en metàl·lic.⁸³⁹ El tros de terra irrigada que hi ha sota el Molino de Piletas té exactament la mateixa extensió.

A més dels molins de Juana García, de Juan Gómez Nieto i del comte, que van estar implicats en el plet de forma més o menys directa, alguns declarants van fer referència al fet que hi havia tres molins més en funcionament al Guadalporcún. Dos d’ells es trobaven riu avall del molí de Juan Gómez Nieto i, per tant, ocuparien els llocs dels actuals Molino de las Camachuelas i Molino de las Cumbres de la Camorra. El primer el posseïa la família Gallego, mentre que l’altre era de Diego Jiménez, probablement, el mateix individu que havia estat majordom del comte d’Ureña.⁸⁴⁰ A més, un dels testimonis, Pedro Gómez Nieto, que era cosí de Juan Gómez Nieto i de Juana García, va afirmar que ell mateix posseïa “un molino en el mismo rio.”⁸⁴¹

⁸³⁶ *Ibid.*: 30v i 36v. Probablement, el document es refereix a la Universitat-Col·legi d’Osuna, fundada per Juan Téllez Girón, IV comte d’Ureña, el 1548 (Agredano Alonso i Villalba López 2008: 93).

⁸³⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.107, 1570: 596v i 597v.

⁸³⁸ AHN, Diversos, Mesta, 655, Exp.7, 1644-89: 15, 46 i 50.

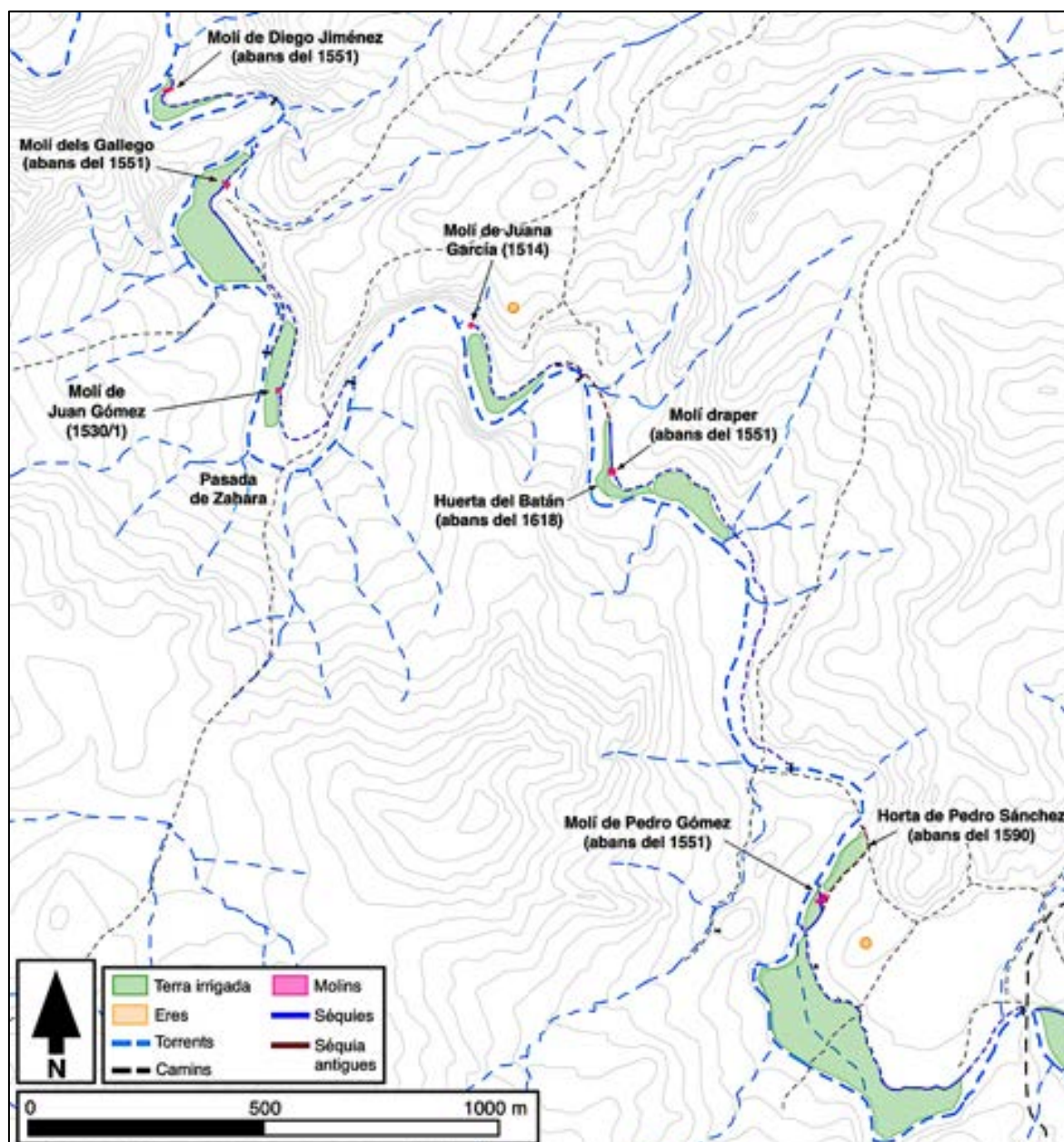
⁸³⁹ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.29, ca. 1715: 151r; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 30r-v.

⁸⁴⁰ ARCHGR, Pleitos, C.14958, P.2, 1552-5: 53v i 55v.

⁸⁴¹ *Ibid.*: 45v.

Descartats tots els altres molins del Guadalporcún, Pedro Gómez només podia ser propietari del primer molí del sistema, el de la Vega del Membrillo, que ara es coneix com a Molino de la Tajea i que ha estat identificat com el successor del molí andalusí de l'Arahal.

Figura 30- Els molins hidràulics del Guadalporcún a mitjan segle XVI

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

A mitjan segle XVI, hi havia un setè molí hidràulic operatiu, el Molino del Concejo, que està documentat per primera vegada el 1531, en un llistat de les taxes que cobrava el comte d'Ureña a la vila d'Olvera.⁸⁴² És l'únic esment que es coneix a aquest molí i no està clar on estava situat, excepte que no es trobava al riu Guadalporcún. És possible que es tracti del Molino de Francisco Fuente que apareix en el mapa cadastral del 1873, a prop de l'Arroyo del Salado, al nord de la vila. Aquest molí està documentat el 1689, quan els oficials de la Mesta van fer referència a una "Hazuela del Molino" en aquesta zona.⁸⁴³ En el cas que el molí del consell fos el primer que van construir els colons després de la conquesta del 1327, la localització del Molino de Francisco Fuente hauria estat més adient per a protegir-lo dels atacs andalusins que no pas la vall del Guadalporcún, que connectava Olvera amb Torre Alháquime i Setenil, que van ser poblacions musulmanes fins al 1407 i el 1484, respectivament. Endemés, el molí del Salado estava situat a tocar dels camps que els veïns llauraven en el *ruedo* de la vila durant les treves amb els andalusins.

El 1551, ja havien estat construïts, com a mínim, set dels nou molins hidràulics que hi havia al terme municipal d'Olvera a finals del segle XIX i principis del XX. Posteriorment, s'hi van afegir els dos molins fariners de Lijar, el primer dels quals apareix en la documentació per primera vegada el 1678. En unes poques dècades, els colons havien triplicat el nombre de ginyes a Olvera, respecte dels tres que hi havia en època andalusina –a l'Arahal, al Granadal i a Zaframagón.⁸⁴⁴ En el cas del riu Guadalporcún, el nombre de molins es va multiplicar per sis entre finals del segle XV i mitjans del XVI, quan els colons van arribar al límit de la capacitat de càrrega d'aquest curs d'aigua (Taula 9).⁸⁴⁵

⁸⁴² Segons aquest document, tots els propietaris i arrendadors de molins fariners d'Olvera estaven obligats a pagar un *quartillo* de pa per cada faneca que es portés a moldre als seus ginyes, excepte l'arrendador del "Molino del Concejo" (Rojas Gabriel 1987: 207).

⁸⁴³ AHN, Diversos, Mesta, 655, Exp.7, 1644-89: 107.

⁸⁴⁴ En el cas que el giny andalusí de Zaframagón es trobés en el terme municipal de Coripe, com l'actual, la diferència entre el nombre de molins hidràulics indígenes i colonials seria de 2:8.

⁸⁴⁵ El nombre de molins hidràulics operatius a Olvera va fluctuar entre els segles XVI i XIX. El cadastre d'Ensenada del 1751 només registrà sis molins fariners en tot el municipi (AGS,CE,RG, L.562, 1751: 874r). Segurament, això respon al fet que en la segona meitat del segle XVIII hi havia un molí fariner que era del duc d'Osuna però no generava cap benefici perquè estava en ruïnes (AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 29v). Juan Ramírez, que tenia en arrendament la "Huerta del Batán" des del 1755, va demanar permís el 1777 per prendre dues fanecades (1,3 ha) de terra del Cortijo Boca la Burra, a la vora del riu, per fer-hi una horta i construir-hi un molí en el seu marge inferior (AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.48-53, 1773-8: 281v; AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.30, ca. 1777: 144r-v; AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.94-95, ca. 1781: 31v). Podria ser que, en realitat, Juan Ramírez volgués reconstruir el molí abandonat. És extremadament difícil determinar quin dels ginyes moderns té el seu origen en aquesta llicència de finals del segle XVIII, perquè la descripció de la seva localització és molt imprecisa. Malgrat tot, el millor candidat és el Molino de las Camachuelas, el qual està situat en l'extrem occidental d'una plana que, a mitjan segle XX, tenia una superfície de 2,2 ha, però que molt probablement era més petita en el passat.

Taula 9- Els molins hidràulics d'Olvera (s. XVI-XIX)

1551	1873	Data de construcció
Pedro Gómez Nieto	De la Tajea	Abans del 1551
Batan del comte i del col·legi d'Osuna	De Piletas	Abans del 1551
Juana García	Culebra	1514
Juan Gómez Nieto	De José Andrade	1530-1
Los Gallegos	De las Camachuelas	Abans del 1551
Diego Jiménez	De las Cumbres de la Camorra	Abans del 1551
Molí del consell	De Francisco Fuente	Abans del 1531
Molí de Líjar	Molí de Líjar	Abans del 1678

El plet entre Juana García i Juan Gómez Nieto demostra les tensions que el ràpid creixement de la capacitat de moldre de la vila va provocar entre els propietaris dels molins hidràulics. La disputa entre els cunyats es va originar pels intents del segon d'instal·lar un altre giny en un tram del riu que, probablement, ja estava sobrecarregat el 1530. Els danys provocats al llit del riu pels reiterats esforços que va fer Juan Gómez per reconstruir el seu assut són la prova que la ubicació del seu molí no era l'adequada. El Molino de José Andrade es troba en un gual molt pla del riu que deu ser particularment propens a desbordar-se en èpoques de pluja. Les crescudes dels anys 1540, que es van caracteritzar per hiverns particularment humits, el van obligar a construir la seva presa cada vegada més a prop del molí de Juana García, fins a convertir-se en una amenaça per a la seva sala de màquines, que es trobava molt a prop de l'aigua. Tot i ser parents, els propietaris van ser incapaços de trobar una solució consensuada que fes compatible el funcionament simultani d'ambdues rodes. Tots dos estaven convençuts que l'actuació de l'altre era part d'un pla de sabotatge per eliminar la competència.

Si la identificació del molí reconstruït a finals del segle XVIII és correcta, es pot proposar que els dos molins del riu Guadalporcún que tenien dues moles a mitjan segle XX, el De Piletas i el De las Camachuelas, van ser també els dos que van patir modificacions importants al segle XVIII. Tots els ginyes que van ser registrats el 1751 eren fariners. Això vol dir que l'antic batan dels Téllez Girón que, com a mínim, havia estat operatiu entre el 1514 i el 1689, havia estat transformat en un molí de farina en algun moment entre finals del segle XVII i el 1751. Transformar un molí draper en un de fariner i viceversa és possible, però acostuma a suposar un repte tecnològic, ja que normalment implica instal·lar un cup en un molí de rampa (Kirchner 2011b: 51-2). Tot i això, la transició podria haver estat més fàcil si el batan hagués comptat ja abans amb un cup, com ha estat documentat, per exemple, a Menorca (Retamero 2005a: 176).

La vertiginosa proliferació del nombre de molins hidràulics a Olvera és consistent amb les observacions realitzades en altres casos d'estudi sobre la conquesta i colonització de territoris andalusins. Les nombroses investigacions dutes a terme a les illes Balears han demostrat que una de les prioritats dels conqueridors feudals va ser invertir el sentit del disseny original dels sistemes hidràulics indígenes, que havien estat concebuts per regar la terra, amb l'objectiu de fer-los servir per moldre.⁸⁴⁶ En els primers moments de la colonització de les illes, els colons van tendir a no alterar de manera significativa la morfologia dels espais de reguiu construïts pels andalusins. Però, com ha demostrat H. Kirchner, sí que en van alterar la gestió, “subvertint tots els principis socials que permeteren la seva creació i funcionament per part dels clans andalusins” i substituint-los “per la lògica feudal de la renda.”⁸⁴⁷ La difusió dels grans molins hidràulics per Europa durant l'Edat Mitjana ha estat associada a la implantació del règim feudal i a la intensificació del control senyorial de la producció agrícola que aquesta comportà. En mans dels senyors, els ginys eren eines que els permetien fiscalitzar el treball pagès que ells mateixos havien redirigit envers la producció de cereals panificables.⁸⁴⁸ En conseqüència, l'expansió colonial europea que es va iniciar als segles X i XI va anar de la mà de la construcció de molins hidràulics en els territoris conquerits o de la captura dels ginys indígenes i la seva conversió en molins feudals. En el cas d'al-Àndalus, la instal·lació de nous ginys acostumà a ser la primera modificació que els colons van fer en els sistemes hidràulics indígenes, i en alguns casos va ser l'única alteració que hi van introduir fins a les reformes agrícoles dels segles XVIII i XIX.⁸⁴⁹

La conquesta castellana d'Andalusia entre el segle XIII i el XV no va ser diferent. L'exemple del districte de l'Algarbía de Màlaga, conquerit pels Reis Catòlics el 1487, ho il·lustra clarament. Segons E. López García, abans del 1500, els monarques ja havien repartit entre els colons 58 molins andalusins i havien atorgat llicències per a construir-ne 39 de nous. Poc més d'una dècada després de la invasió, els colonitzadors van incrementar en un 60 per cent el nombre de molins hidràulics que hi havia a la regió, de 58 a 97.⁸⁵⁰

⁸⁴⁶ Kirchner 1995, 2009, 2011b, 2012a; Retamero 2006: 140. Vegeu també Glick 2007: 156-63; Martí 1988a: 166-87.

⁸⁴⁷ Kirchner 1995: 307-8.

⁸⁴⁸ Barceló 1988c: 232-43; Kirchner 1995, 2012a; Retamero 2000: 201, 2006: 295.

⁸⁴⁹ Retamero 2006: 294-7, 2008: 140-1.

⁸⁵⁰ López García 2018: 165.

La preferència dels colons per la mòlta no només comportà un increment notable de la densitat de molins fariners en els territoris conquerits, sinó que també implicà la subordinació de l'agricultura irrigada als interessos de la indústria molinera. Per funcionar a ple rendiment, els molins hidràulics requerien disposar de tot el cabal d'aigua dels canals que els alimentaven, i els camps que es trobaven per sobre no podien ser regats mentre els ginyes estaven en funcionament. Els andalusins donaven prioritat a la irrigació dels camps en el repartiment de l'aigua i només molien quan aquesta no es feia servir per a regar. El disseny més habitual dels sistemes hidràulics andalusins situava les parcel·les de reguiu entre la font i el molí, que es trobava al final del canal però no podia monopolitzar l'aigua perquè l'organització dels torns de reg en limitava el funcionament. Els conqueridors van adaptar els sistemes dels molins andalusins als seus interessos mitjançant la subversió del repartiment social de l'aigua. En donar preferència a la mòlta en la distribució dels torns de reg, els colons proporcionaven als molins la capacitat d'acaparar tot el cabal de les séquies mentre molien, fent inviable la pràctica de l'agricultura irrigada en els camps sobirans. De fet, l'opció preferent de la hidràulica feudal era construir el molí al costat de la font i situar les hortes per sota. D'aquesta manera, tot el cabal es dedicava a la mòlta i els camps es regaven de forma subsidiària, un cop l'aigua abandonava el carcabà del molí.⁸⁵¹ Els molins fariners de Lijar són un clar exemple d'aquest tipus de sistema hidràulic, ja que el cup del primer giny es trobava a tocar del naixement i els horts que hi ha per sota es regaven amb l'aigua que sortia de la sala de màquines del segon molí.

El plet que va tenir lloc a principis del segle XVII entre Pedro Sánchez Periañez i Juan de Castro Palma per l'aigua del canal del Molino de la Tajea il·lustra com la preferència colonial per la mòlta provocà tensions importants entre moliners i agricultors. Com s'ha explicat abans, Pedro Sánchez, propietari d'una horta en el riu Guadalporcún, presentà el 1613 una demanda contra Juan de Castro Palma, que posseïa un dels molins fariners de la vall. El molí i l'hort compartien el mateix canal de reg, el qual prenia l'aigua directament del riu mitjançant un assut. En la denúncia, Pedro Sánchez protestava perquè Juan de Castro “no le dexava tomar el agua del cauz de su molino dos vezes cada dia, o a lo menos una, para regar su huerta ..., toda la que hubiese menester, como lo tenia de costumbre.”⁸⁵² L'agricultor va explicar que la seva horta era molt més antiga que el molí, perquè ningú recordava quan s'havia construït, i el canal s'havia

⁸⁵¹ Martí 1988a: 171; Kirchner 2011b: 52, 2012a: 46.

⁸⁵² ARCHGR, Pleitos, C.1061, P.6, 1613-5: 7r.

excavat originalment per regar-la. Pedro Sánchez comprà la terra el 1590 d'Alonso Díaz de Arroyo, antic governador de la fortalesa d'Olvera, i ni ell ni el seu predecessor havien tingut cap conflicte per l'aigua amb l'antic propietari del molí, Juan Ruiz, el sogre de Juan de Castro.⁸⁵³ Sánchez sol·licità a la justícia reial que obliguessin Juan de Castro a respectar l'acord que havia tingut amb Juan Ruiz, segons el qual podia

sacar el agua del asuda del dicho molino una o dos vezes a el dia para regar su huerta, picando el dicho Juan de Castro las piedras y no picándolas, una ves a el dia en casso que en este día que no picaren no tenga molienda, y teniendola y no picando, se la de toda la dicha agua a segundo dia, aunque no pique y tenga molienda.⁸⁵⁴

Juan de Castro Palma va replicar que el seu molí era més antic que l'horta de Sánchez i “esta en parte mas alta y mas cerca del rio,” motiu pel qual havia de gaudir d'un accés prioritari a l'aigua del canal i tenia dret a fer-la servir a discreció.⁸⁵⁵ En un segon escrit, Castro va perdre una mica de la seva confiança inicial i va al·legar que “aunque el molino fuera menos antiguo que la guerta ..., fueron ambas posesiones de un dueño mucho tiempo, de manera que, aunque hubiera habido algunas servidumbre que de la una a la otra (sic), que negava se confundieran.” I, des que la propietat es va fragmentar, “la costumbre antigua y antiquissima que se avia tenido ... era que tan solamente tomase el agua ... mientras se estubiese picando la piedra de su molino, y no en otro tiempo alguno.”⁸⁵⁶ De l'argumentació de Juan de Castro es dedueix que, en el passat, l'horta i el molí havien estat posseïdes de forma conjunta per un sol individu, el qual podria haver combinat el reg i la mòlta lliurement segons els seus interessos. Una vegada el molí i l'hort van ser separats, es va establir l'acord que el canal es faria servir per regar quan els moliners haguessin de cisellar les pedres, i així és com s'especificava a l'escriptura de venda de l'horta del 1590. Però, no s'hi va establir la freqüència amb la qual els moliners havien de picar les moles.⁸⁵⁷

L'arrel del conflicte entre els dos propietaris rau en aquesta imprecisió del contracte. Pedro Sánchez va respondre que el tribunal hauria de tenir en compte que la distribució de

⁸⁵³ *Ibíd.*: 2r-2v.

⁸⁵⁴ *Ibíd.*: 8r.

⁸⁵⁵ *Ibíd.*: 19r.

⁸⁵⁶ *Ibíd.*: 3r.

⁸⁵⁷ *Ibíd.*: 19r.

l'aigua s'havia fet "tiniendo consideracion a las [piedras] que entonzes avia y a avido despues aca, las quales por lo menos se picavan ... una y dos vezes cada dia, en que en cada vez se pasarian dos horas de yntermedio de tiempo." Aquesta pràctica s'ajustava a "la costumbre que se tiene entre molineros, [que es] que siempre [las] piedras de trigo se pican una y dos bezes al dia." Però, quan heretà el molí, Juan de Castro va canviar les antigues moles de Juan Ruiz per unes "piedras negras ... de pedernal" que podien funcionar ininterrompudament durant quatre o cinc dies, sense necessitat de cisellar-les. I, a més, quan aturaven la producció per picar les moles, els operaris treballaven de pressa i no permetien a Pedro Sánchez gaudir de les dues hores d'aigua que rebia quan Juan Ruiz cisellava les pedres.⁸⁵⁸ L'agricultor va declarar que, en aquestes condicions, la seva horta es faria malbé en poc temps, a la qual cosa Castro va replicar que aquest no era un motiu vàlid per obligar-lo a picar les seves pedres més sovint, ja que l'horta de Sánchez només estava plantada d'arbres "y no tiene soleria," de manera que hauria de ser suficient que es regués una vegada cada tres dies. I encara que no fos així i "se esterilize y balga menos la dicha guerta, la parte contraria a de consentir que mi parte muele por la antigua posesion que tiene."⁸⁵⁹

La Reial Audiència de Granada va passar sentència el 19 de desembre del 1614. La còpia que s'ha conservat dels papers del judici inclou dues versions del veredict final del tribunal. El primer esborrany era clarament favorable a Pedro Sánchez Periañez, ja que obligava Juan de Castro a cedir dues hores d'aigua diàries, durant les quals l'agricultor gaudiria de tot el cabal de la séquia. No obstant això, la sentència que va ser dictada finalment establí que Pedro Sánchez tenia dret a gaudir de dues hores d'aigua *quan* Juan de Castro hagués de picar les pedres del molí, i l'única condició que posava és que aquesta operació s'havia de dur a terme de dia, quan Sánchez pogués regar amb comoditat. A canvi, aquest hagué de jurar –en el seu nom i en els dels seus successors- que mai ningú que posseís l'horta presentaria una altra demanda contra els propietaris del molí per aquest motiu.⁸⁶⁰

Els esdeveniments descrits durant el litigi de 1613-5 exemplifiquen com la gestió dissociada de la mòlta i la irrigació era una causa freqüent de conflictes per la distribució de l'aigua, però també com aquestes disputes acostumaven a ser resoltes a favor dels moliners. El

⁸⁵⁸ *Ibid.*: 23r i 27r-v.

⁸⁵⁹ *Ibid.*: 19v.

⁸⁶⁰ *Ibid.*: 29v.

plet no proporciona gaire informació que permeti identificar el molí de Castro i l'horta de Sánchez, però, com s'ha explicat anteriorment, és molt probable que es corresponguin amb el Molino de la Tajea i el tros de terra de 0,4 hectàrees que es troba just per sota (Figura 30). Segurament, en època andalusina el molí tancava el sistema hidràulic de la Vega del Membrillo, però sembla que va ser ampliat posteriorment per construir l'horta més avall. En principi, això no hauria de ser un problema perquè situar els camps de reg sota els molins per irrigar-los amb l'aigua que sortia del carcabà era una solució habitual. Però, en aquest cas el molí desaguava en el riu, de manera que ambdues operacions eren incompatibles i l'horta i el giny havien de competir pel cabal de la séquia.

Els antics propietaris del molí van combinar durant dècades el reg i la mòlta a costa de limitar la productivitat del giny per a regar l'horta. Els problemes van començar quan el va heretar Juan de Castro perquè aquest optà per una gestió que tenia com a objectiu maximitzar el rendiment del molí mitjançant la inversió en una tecnologia més eficient. Castro canvià les pedres que havia usat Juan Ruiz per moles de pedrenyal, que eren més resistents i podien moldre durant dies sense necessitat de manteniment, fet que incrementà de forma notable el ritme de treball de la seva instal·lació. Però aquesta millora es va assolir al preu de privar Pedro Sánchez de l'aigua que necessitava per a regar els seus fruiters. La nova administració del molí probablement obligà Sánchez a escollir entre renunciar i vendre la seva propietat, o substituir els arbres per un altre cultiu que requereís menys aigua, com la vinya o l'olivera.⁸⁶¹

El veredict final de la Reial Audiència va assegurar que, en el futur, els interessos dels propietaris del molí prevaldrien sobre els dels hortolans. La sentència va establir un nou *statu quo* en el qual la pràctica de l'agricultura irrigada es trobava subordinada a l'activitat de la indústria molinera. En poques dècades, Valparaíso havia passat de ser una vall eminentment dedicada a l'agricultura irrigada, on només hi havia el molí hidràulic de l'Arahal, a comptar amb cinc ginys fariners i un batan que competien entre ells per l'espai i amb les hortes per l'accés a l'aigua. Els andalusins havien usat aquest recurs preferentment per a regar la terra; ara, en canvi, era apreciat sobretot per la seva força motriu. En el nou estat de coses, els propietaris d'hortes que poguessin interferir amb el funcionament dels molins hidràulics només tenien dues opcions:

⁸⁶¹ S'han documentat casos a les illes Balears que el nou repartiment de l'aigua a favor dels molins va obligar a reduir la superfície dels camps irrigats que havien estat construïts pels andalusins i substituir part dels cultius de reguiu per altres que necessitaven menys aigua (Kirchner 1995: 289, 2011b: 53).

sotmetre's i adaptar-se a un repartiment de l'aigua que els era desfavorable o ser devorats per la indústria molinera.

El camí per assolir l'èxit individual a l'Olvera de finals del segle XVI passava per la desposseïció de la resta de la comunitat. N'hi ha exemples individuals, com el de Juan de Castro, que va maximitzar la capacitat de producció del seu molí a costa de posar en perill l'horta de Pedro Sánchez, o el de Juan Gómez Nieto i Juana García que, malgrat ser parents, competien aferrissadament per l'espai en un tram del riu Guadalporcún que estava saturat de molins. Encara són més abundants els exemples d'individus que s'apoderaven de recursos col·lectius en perjudici de la resta de la comunitat. García Hernández va talar el canyar del consell per a construir-hi una horta, tot i que els habitants més pobres de la vila en depenien per a sobreviure. Igualment, molts beneficiaris dels repartiments d'artigues de mitjan segle XVI van ampliar les seves parcel·les originals a costa de terres públiques que proveïen past, aglans, llenya, fusta i cacera als seus veïns. A principis del segle XVII, la competència individual i la pressió exercida pels Téllez Girón havien erosionat la cohesió de la comunitat de colons d'Olvera fins a esborrar-la.

4.6.7. La desarticulació de la comunitat colonial d'Olvera

Des dels inicis de la seva administració del senyoriu, Juan Téllez Girón el Viejo va combinar el seu poder polític i els seus privilegis jurisdiccionals amb la seva immensa capacitat econòmica i de coerció per a limitar l'autonomia del consell d'Olvera i usurpar les propietats dels colons. Tradicionalment, s'ha considerat que l'origen de grans fortunes territorials com la dels Téllez Girón tenien el seu origen en el "fracàs de la petita propietat" sorgida dels repartiments de terra. Segons aquesta teoria, els petits propietaris que constituïen el nucli de la colonització no van ser capaços de competir en el mercat amb els grans terratinents, es van arruïnar i les seves terres van quedar en mans de la noblesa i l'Església, que van crear grans latifundis.⁸⁶² Però, com a mínim en el cas d'Olvera, el "fracàs" dels colons per a reeixir com a propietaris de terres no va ser fruit de les dinàmiques del mercat, sinó que va ser provocat per l'agressiva política de

⁸⁶² Vegeu, per exemple, Bernal 1997: 119-20; Contreras 1978: 69; González Jiménez 1988: 83-9, 1991: 241-2, 2001: 31-3.

desposseïció i acumulació posada en pràctica pel segon comte d'Ureña a principis del segle XVI.

Independentment de quins fossin els pactes, els consensos i les aspiracions que havien regit la primitiva comunitat de colons d'Olvera durant els segles XIV i XV, l'apropiació de la major part de la terra conreadissa del terme per part del Conde Viejo dinamità les relacions de reciprocitat que hi poguéss haver hagut entre els veïns. L'escassa efectivitat d'accions conjuntes com la demanda presentada el 1537 contra el comte d'Ureña pel consell municipal i uns 150 veïns de la vila palesen que la comunitat no tenia la capacitat d'organitzar una resistència efectiva contra els senyors. I aquesta debilitat del consistori era, a la vegada, causa i conseqüència de la manca de cohesió interna dels veïns. Les famílies més acabalades d'Olvera, com la dels Jiménez, van entendre aviat que l'única via d'ascendir socialment i construir un patrimoni era la de la col·laboració amb els Téllez Girón, encara que això suposés desarticlar la capacitat dels veïns per actuar de forma conjunta i autònoma.

Els comtes d'Ureña van seguir una política dirigida a desfer els llaços entre els membres de la comunitat i a incitar la competència i la conflictivitat interna. El repartiment d'artigues del 1539 va ser dissenyat pels administradors senyorials per a socavar l'autoritat del consell municipal i sembrar la zitzània entre els veïns. Servint-se de Diego Jiménez, majordom del comte, van crear un consell paral·lel que va assumir una de les competències fonamentals del consistori: la gestió dels comunals i el repartiment de terres incultes per a rompre. En la seva missiva de gener del 1540, el consell oficial d'Olvera es va queixar al comte d'Ureña que els membres d'aquesta comissió actuaven com a "señores asulutos, que dan a quien quieren, y de lo que tienen dado quitan y dan a quien ellos quieren. Y ... los peones hazen cavalleros y de los cavalleros hazen peones."⁸⁶³ És a dir, no només havien usurpat algunes de les funcions bàsiques del govern municipal, sinó que havien vulnerat els procediments tradicionals per a repartir terres i no havien respectat les jerarquies establertes de la comunitat. La principal preocupació del consell vilatà era protegir els interessos del grup original de colons, els fundadors i líders de la comunitat, enfront dels nousvinguts. La consuetudinària distinció entre cavallers, ballesters i llancers, d'una banda, i entre els habitants que tenien dret a beneficiar-se dels repartiments i aquells que no, de l'altra, garantien la reproducció d'aquest ordre social. Una vegada el comte i

⁸⁶³ AHN, Nobleza, Osuna, C.1508, D.1, 1540: 1v.

els seus aliats van perpetrar amb èxit el repartiment clandestí del 1539, els colons de la vila van tenir pocs motius per seguir col·laborant amb la resta de veïns dins el marc institucional municipal. Aquells que seguissin les normes consuetudinàries i fossin fidels als pactes fundacionals corrien el risc de quedar-se enrere en la cursa per privatitzar les terres públiques de la vila. El comte havia creat el medi de cultiu idoni per a la competència desfermada i inclement entre els colons, que lluitaven els uns contra els altres per acumular terres, càrrecs municipals i influència.

La desarticulació de la comunitat de colons d'Olvera va ser, en última instància, allò que va fer viable la creació i la gestió del gran latifundi en què els Téllez Girón van convertir el terme municipal. La dinàmica de desposseïció i acumulació encetada per Juan Téllez Girón degué generar un flux constant de petits propietaris i de famílies sense terra que no tenien més remei que llogar la seva força de treball per sobreviure. La documentació de la hisenda senyorial no reflecteix l'existència d'aquestes bosses de desposseïts que feien viable el treball dels *cortijos* del comte i de les *rozas* dels oligarques, però hi eren.⁸⁶⁴ Al mateix temps, la mateixa dinàmica va afavorir la conversió de l'elit vilatana en una classe de mitjancers que actuaven com a “capatassos” del comte. Les reformes que els Téllez Girón van introduir en l'administració dels seus dominis andalusos al llarg del segle XVI van tenir com a objectiu reduir el màxim possible el nombre d'interlocutors amb què havien de negociar la gestió de la terra. A l'hora de descriure com el duc d'Osuna organitzava l'arrendament de les seves propietats andaluses a mitjan segle XVIII, J. Contreras explica que “prefiere tratar con pocos colonos, colonos dispuestos a arrendar extensiones considerables de tierra,” ja que això simplificava considerablement la burocràcia necessària per administrar la seva hisenda i el potencial per a l'aparició de conflictes.⁸⁶⁵ Aquest ideal es va assolir de forma gradual en les dècades posteriors a la conquesta de Granada. Primer, els Téllez Girón van fer servir el consell municipal per excloure els altres grups de colons de la comarca i, després, el van anul·lar com a organisme polític autònom i el van substituir per individus de confiança. Però hauria estat impossible imposar aquest tipus de gestió a una comunitat articulada i cohesionada amb uns objectius compartits ben definits. Només va ser

⁸⁶⁴ El vincle entre l'agricultura extensiva de secà i la mà d'obra assalariada ha estat tractat per nombrosos autors. Vegeu, per exemple, Barceló 1989: 36; Borrero Fernández 2003: 258-9, 2014. La documentació del segle XVI no ofereix cap informació sobre quants bracers vivien i treballaven a Olvera en aquella època, però el 1751 la vila comptava amb 698 veïns, 578 jornalers i 95 pobres de solemnitat (AGS,CE,RG, L.562, 1751: 875r i 888v-9r).

⁸⁶⁵ Contreras 1978: 65.

possible convertir Olvera en un latifundi un cop el comte hagué trencat la unitat dels veïns i hagué generat una oligarquia fragmentada i dependent del seu favor i una massa de pagesos empobrits o desposseïts disposats a treballar com a bracers.

L'estratègia seguida pels Téllez Girón per a desarticular la comunitat veïnal d'Olvera i suprimir la seva autonomia política havia estat provada amb èxit anteriorment per la mateixa monarquia castellana a les viles de reialenc. Durant la segona meitat del segle XIII, Alfons X impulsà una sèrie de reformes jurídiques i administratives que tenien com a objectiu afermar la capacitat de la Corona de controlar els poderosos consells vilatans de l'antiga Extremadura, els quals havien acumulat gran quantitat de capital i influència política des dels segles X i XI. Alfons X va redactar diversos codis jurídics que reduïen dràsticament l'autogovern de les viles, però, a canvi, va atorgar nombrosos privilegis a les famílies més acabalades i poderoses de cavallers vilatans, que es van convertir en vassalls personals del rei. A mesura que els consells de les viles anaren perdent prerrogatives i que les assemblees de veïns es van tornar més restringides, els llinatges de l'oligarquia urbana van concentrar cada vegada més privilegis, més exempcions fiscals i més càrrecs. Van ser els mateixos cavallers vilatans els responsables de desmantellar els antics consells de la frontera, i ho van fer perquè com més drets i llibertats perdien els seus conciutadans, més en guanyaven ells.⁸⁶⁶

L'autonomia del consell d'Olvera va rebre el seu cop de gràcia a finals del segle XVI. L'any 1595, els pocs *hidalgos* que vivien a la vila van sol·licitar i obtenir un privilegi reial segons el qual la meitat dels oficis municipals havien de ser reservats per als veïns nobles. Aquesta prerrogativa anava en contra dels costums de la vila, ja que “de mas de trecientos y sesenta años, que los ciento y sesenta fue frontera, se observo en ella hazer la eleccion de officios sin distincion de estados.”⁸⁶⁷ Els veïns d'Olvera van protestar contra la decisió reial i van iniciar un plet que durà dècades i arribà fins a la Reial Audiència de Granada.⁸⁶⁸ Els resultats obtinguts pels demandants van ser poc reeixits. Només van obtenir una moratòria de seixanta anys

⁸⁶⁶ González Jiménez 1993-1994; Monsalvo Antón 1990.

⁸⁶⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.32-34, 1638: 148r.

⁸⁶⁸ A la demanda, els veïns d'Olvera van explicar que, “de poco tiempo a esta parte, estos hidalgos forasteros se han introducido separandola [el consell] de los hombres buenos y solo ha servido de consumir los caudales de la dicha villa reales y comunes ... [Y] la justicia de la dicha villa no se atrebe a castigar sus exsesos porque, en tomando la vara los dichos hidalgos, vengan ... e hazen otros muchos agravios con sus ganados, e tienen destruidos el posito e propios de dicho consejo, pues deven mucha cantidad de maravedis que nunca se cobraran de ellos si no se les quita la dicha mitad de officios, porque temerosos los vecinos de sus amenazas no ay ninguno que se atreba a decir contra ellos ... Y para remedio desto y que sus vesinos se conserven en paz y baidan en aumento las haciendas ..., combendria que la eleccion de officios de la dicha villa se haga sin distincion” (Ibíd.: 148v-9v).

decretada per Felip IV el 1638, durant la qual es restituiria temporalment la meitat dels càrrecs municipals al comú de la vila d'Olvera. I això a canvi del pagament de 50.000 rals a la hisenda reial.⁸⁶⁹ El segrest de la meitat del consistori municipal per “hidalgos forasteros” el 1595 i el relatiu fracàs de la resposta jurídica del veïns de la vila són un clar testimoni de fins a quin punt la comunitat de colons havia esdevingut vulnerable a la ingerència d'individus poderosos.

4.7. Paisatges de desposseïció

La reconstrucció del paisatge colonial d'Olvera i de la seva evolució durant l'Època Moderna s'ha dut a terme a partir de la informació fragmentària continguda en la documentació generada per l'administració senyorial de la vila i pels tribunals de la justícia reial. Els resultats d'aquesta tasca de recomposició han estat exposats en la primera part d'aquest capítol, juntament amb les descripcions dels despoblats indígenes. Les solucions tècniques i les opcions productives que van adoptar els Téllez Girón i els colons d'Olvera variaren en cada cas, en funció d'una multiplicitat de factors. No obstant això, totes les decisions que van prendre van tenir com a resultat la simplificació del paisatge agrari i el creixement dels espais de treball.

Els camps que van ser abandonats pels andalusins entre els segles XIII i XV eren, majoritàriament, parcel·les de reg i secà que estaven situades a prop de les zones d'habitació i estaven sotmeses a un règim agrícola intensiu amb una clara preferència per la policultura. Com s'ha explicat anteriorment, les comunitats andalusines d'Olvera van implementar estratègies dirigides a reduir el risc de patir crisis de subsistència, fet que suggereix que el seu objectiu primordial era garantir la reproducció del grup pagès. La pràctica d'aquest tipus d'agricultura va deixar la seva empremta en el paisatge en forma de canals de reg, safareigs, sitges i de parcel·les cobertes d'una gran varietat d'arbres i arbustos fruiters. Però, sobretot, s'aprecia en la relativa petitesa dels espais de treball indígenes, que es trobaven separats entre ells per grans extensions de terra inculta. Aquests intersticis que no eren llaurats regularment eren un element clau en l'organització de la producció, ja que proporcionaven nombrosos recursos bàsics als pagesos, a més de constituir una important font de nutrients que els permetia diversificar i

⁸⁶⁹ Ibid.: 153v.

enriquir la seva dieta. Amb l'objectiu de protegir aquests espais, les comunitats andalusines van desenvolupar mecanismes que limitaven la seva capacitat d'ampliar la superfície dels camps de conreu perennes.

Els límits imposats al creixement per la pagesia andalusina van ser superats pels colons d'Olvera pràcticament des del primer moment que van agafar l'arada. El 1518, només una trentena d'anys després de la conquesta del sector occidental de l'emirat de Granada, els veïns de la vila ja havien posat en cultiu totes les terres que els musulmans havien treballat abans de la conquesta. Pocs anys després, els colonitzadors van començar a estendre's més enllà d'aquestes zones i a talar i rompre les terres boscoses i els prats que havien romàs incultes fins llavors. La frenesia rompedora que va aclaparar els veïns durant les dècades centrals del segle XVI va ser imbuïda, en bona mesura, per la usurpació de gran part de la terra conreadissa pels senyors de la vila. El 1548, nou anys després del primer repartiment documentat de parcel·les per artigar, el consell d'Olvera hagué de reformar les ordenances municipals per protegir els pocs boscos que quedaven a la vila de les destrals dels seus veïns.

En el cas dels espais irrigats, en canvi, la casuística és més variada que en el dels camps de secà, i el creixement exponencial no va ser la norma. Hortes com les de Líjar, el Juncal Bajo i Guadamanil van ser mantingudes o recuperades pels conqueridors i van ser ampliades al llarg de l'Època Moderna. En canvi, tots o la major part dels perímetres irrigats que estaven vinculats als despoblats de Vallehermoso van ser descartats i substituïts per camps de secà. A hores d'ara, no es pot fer altra cosa que especular sobre quins van ser els motius que van dur els colons a prendre la decisió de conservar o destruir els espais de reg indígenes en cada cas. L'explicació que sembla més raonable és que els conqueridors van optar per una de les dues opcions en funció del potencial que tenien aquests sistemes hidràulics per a créixer. Els camps irrigats que van ser aprofitats, com les hortes de Líjar, el Juncal Bajo i Guadamanil, així com les planes fluvials del Guadalporcún, constituïen extensions relativament grans i ininterrompudes de terra que, a més, podien ser ampliades. L'horta del Juncal Bajo, que feia 2,6 hectàrees el 1555, va ser eixamplada posteriorment fins a les 5,6 hectàrees, gràcies a la captació d'aigua de l'Arroyo de Malaspasadas. L'horta del Cañuelo de Guadamanil devia mesurar unes quatre hectàrees a principis del segle XVI, però a mitjan segle XX hi havia entre 9,5 i 10,5 hectàrees de reg. Aquest creixement va ser possible gràcies a la construcció de nous canals de reg i safareigs que donaven força a l'aigua per arribar a terres que es trobaven més lluny de la font. D'altra banda, l'Horta de Líjar assolí la

seva extensió moderna mitjançant la conversió en terres de reg dels camps de secà que es trobaven en el marge inferior de les parcel·les de reguiu que eren el nucli original del sistema.⁸⁷⁰ Si la plantació de 3,8 hectàrees de sèsam que els colons tenien a Líjar als anys 1470 era equivalent a la màxima extensió de l'horta indígena, aquesta hauria incrementat la seva superfície en 38 hectàrees entre el segle XVI i el XX.

L'ampliació d'aquests espais hidràulics es va dur a terme mitjançant la implementació de solucions tecnològiques dirigides a captar noves fonts d'aigua –com al Juncal Bajo- i/o a aprofitar tot el potencial hídric dels naixements originals –com a Guadamanil i Líjar-, i, en tots els casos, comportà la conversió d'antics camps secaners en terres de reguiu. A diferència dels horts primitius construïts pels andalusins, dedicats a la policultura intensiva, aquests camps perifèrics eren regats només de forma ocasional i no eren usats per a cultivar productes d'horta, sinó per a produir cultius de secà –com els cereals en el cas de Líjar. Aquests espais de monocultiu extensiu fertilitzats mitjançant el reg artificial –denominats com a “secans millorats” per J. Torró- són un resultat característic de la gestió colonial de les hortes andalusines conquerides pels feudals i tenien com a objectiu principal garantir les collites de cereals.⁸⁷¹

Si es té tot això en compte, és fàcil entendre perquè alguns dels sistemes hidràulics de Vallehermoso podrien no haver resultat gaire atractius als colons. L'extensió màxima assolida per les hortes del Bujeo i de la Boca del Granadal a mitjan segle XX va ser de només 0,6 i 1,3 hectàrees, respectivament, la qual cosa indica que cap dels dos perímetres irrigats podia créixer més enllà d'aquest límit. Però, en canvi, és més complicat explicar per què els conqueridors van ignorar altres espais irrigats andalusins que eren més extensos i van ser ampliat a l'Època Moderna. L'estudi del paisatge modern indica que els sistemes hidràulics vinculats originalment al castell d'Ayamonte podrien haver sumat dues hectàrees de superfície. La posterior construcció de nous canals i safareigs, així com la captació i canalització d'una altra font van permetre construir-hi més horts i incrementar la superfície irrigada en un 300 per cent fins a les 5,6 o 6 hectàrees. D'altra banda, l'horta primitiva de Monteortiel, que es regava des de la font de La Pilita, feia només entre una i dues hectàrees d'extensió, però la construcció de dues séquies que derivaven l'aigua del riu de Corbones va permetre als propietaris del *cortijo* modern irrigar

⁸⁷⁰ Cal recordar que, al segle XVIII, encara estan documentats alguns camps de secà dins l'Horta de Líjar.

⁸⁷¹ Torró 2003: 169 i 185-6, 2009a: 111.

unes 20 hectàrees de terra. Malgrat el potencial que tenien aquestes hortes per a créixer, no s'ha trobat cap esment a les hortes d'Ayamonte i Corbones en la documentació colonial primerenca. La primera referència als horts del castell data del 1730, quan els factors del duc d'Osuna van registrar que hi havia una "horta perduda" al peu de la fortificació. L'horta de Corbones no apareix referida en la documentació escrita dels fons d'Osuna. O bé els horts andalusins de Vallehermoso van ser arrasats a finals del segle XV i convertits en camps de secà fins a finals del segle XVIII, quan el duc d'Osuna hi impulsà la construcció de nous sistemes hidràulics, o bé van ser aprofitats pels colons però van considerar irrellevants pel factors senyorials fins al segle XVIII, potser a causa de la seva petitesa. No s'ha de descartar aquesta segona possibilitat. És plausible que hi hagués un petit hort al costat del castell d'Ayamonte als segles XVI i XVII que servís per a proveir els guardes que vivien a les cases de la fortalesa, però que no fos registrat per l'administració senyorial perquè estigués exempt del pagament de renda.

En tot cas, la desaparició de la documentació de les hortes de Vallehermoso indica que els Téllez Girón no les van considerar una font d'ingressos important i van optar per una gestió diferent de la terra. Els comtes d'Ureña, en tant que únics propietaris de Vallehermoso, no van haver de negociar les seves decisions ni van haver d'adaptar les seves preferències als condicionaments derivats de la presència d'altres terratinents. A finals del segle XV, Juan Téllez Girón va decidir transformar el *donadío* en un latifundi dedicat, exclusivament, a la producció de cereals, d'herba i d'aglà. Els camps de conreu van ser dividits en "cortijos de labor" i van ser arrendats als pagesos benestants de la comarca, mentre que les àrees incultes eren llogades a grans ramaders per al past del seu bestiar. La producció agrària de Vallehermoso estava estrictament determinada per l'exigència del pagament de renda, de manera que només s'hi sembrava blat i ordi en un règim de monocultiu que precisava del guaret per evitar l'esgotament del sòl. Els contractes especificaven la seqüència de feines que s'havien de dur a terme en els camps de conreu durant els cinc anys que habitualment duraven els arrendaments. Els arrendataris es comprometien a només sembrar la meitat del seu *cortijo* cada any,

y esta mitad en barvecho, que a lo menos sea vinado, que se entiende de dos rejas, e traer la otra mitad vazia e sembrar a otro año, salvo sy la dexare eriaza algun año, que en tal caso en ello da comision para que puedan sembrar la parte que quisiere, con que en fin del dicho arrendamiento an

de dexar la mitad de las dichas tierras para que las personas que tornaren a arrendar en el arrendamiento siguiente puedan entrar barvechando las dichas tierras de labor.⁸⁷²

La penalització per saltar-se les instruccions del comte sobre el guaret era una multa de 1.000 ducats (375.000 mrs.) i el pagament de tota la renda del primer any del pròxim contracte.⁸⁷³ La duresa del càstig responia a la importància crucial d'aquesta clàusula. L'única forma de fer viable el monocultiu del cereal en camps de secà perennes era mitjançant el compliment d'un calendari d'operacions que restablissin els nutrients del sòl, entre les quals es comptaven la llaura, l'adobatge i, en alguns casos, períodes en els quals la terra restava erma. Un règim de treball com aquest només proporcionava mitja collita cada any, però assegurava la continuïtat a llarg termini de la plantació.⁸⁷⁴ El mateix sistema va ser aplicat pels Téllez Girón a tots els *cortijos* que posseïen a la resta del terme municipal d'Olvera.

La conquesta i colonització d'Olvera subvertí radicalment la gestió dels espais de secà. En l'ordre agrari andalusí, els secans havien ocupat una posició subalterna, subordinada als espais irrigats i condicionada pel seu disseny. En moltes ocasions, els secaners només eren cultivats de forma esporàdica, com una forma de suplementar la dieta o per produir béns que poguessin ser intercanviats. L'agricultura feudal, en canvi, donava prioritat als camps que es trobaven fora dels perímetres hidràulics i que podien ser transformats en extenses plantacions ininterrompudes destinades al cultiu dels cereals panificables.⁸⁷⁵ Aquesta inversió de prioritats és característica de la gestió que els conqueridors llatins van fer dels paisatges agraris indígenes d'al-Àndalus i de la resta d'Europa. L'expansió del secà extensiu especialitzat en la producció de cereals és immanent a la formació del mateix règim feudal, i l'expansió violenta d'aquest nou ordre social pel continent europeu al llarg de l'Edat Mitjana va anar de la mà de la construcció de plantacions dedicades al cultiu de grans nus, com el blat blancal, l'ordi i el sègol.⁸⁷⁶

La difusió de l'especialització cerealícola imposada pels feudals es va dur a terme a costa de reduir la diversitat de les fonts de nutrients de les comunitats pageses europees, que van ser

⁸⁷² AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.108, 1570: 625v.

⁸⁷³ *Ibíd.*

⁸⁷⁴ Oliver 1997: 337. Sobre l'agricultura de secà tradicional i el guaret, vegeu Retamero 2020; Saguer i Garrabou 1996; Sigaut 1993.

⁸⁷⁵ Retamero 2011: 46-7.

⁸⁷⁶ Bartlett 1994: 152-6; Torró 2019: 28-32.

obligades a renunciar a les seves estratègies productives tradicionals. Abans de la feudalització, els cereals no constituïen la base de l'alimentació de les societats alt medievals europees, sinó que eren un element més de la seva dieta, juntament amb altres tipus de cultius i amb una gran varietat de productes obtinguts en els boscos, les garrigues i els aiguamolls mitjançant la caça, la pesca i la recol·lecció. De forma similar a al-Àndalus i al Magrib abans de la colonització europea, era habitual que el cultiu de cereals de secà a l'Europa anterior a la feudalització tingués lloc en camps de conreu provisionals que eren creats mitjançant incendis controlats i eren abandonats després d'obtenir-hi unes poques collites. Els rendiments d'aquesta agricultura itinerant eren més elevats que els obtinguts en un règim agrícola extensiu com el que van difondre els feudals a partir del segle IX.⁸⁷⁷ A més, l'especialització en un ventall limitat de productes incrementava considerablement el risc de patir crisis de subsistència a causa de males collites. Encara més en el cas de l'especialització en la producció de grans nus –com l'ordi i el blat blanc-, que ofereixen uns rendiments elevats, però són més sensibles que altres variants als canvis en les condicions mediambientals.⁸⁷⁸

En termes generals, la imposició de l'agricultura extensiva de secà per part dels senyors feudals va provocar un descens notable de la productivitat absoluta respecte de les formes d'agricultura pre-feudals. El fet que la difusió del nou ordre agrari feudal reduís el volum de la mateixa producció pagesa que els senyors volien capturar sembla paradoxal. Però, com explicà M. Barceló, la solució a aquesta contradicció rau en comprendre que la noblesa feudal mai no va estar interessada a incrementar els rendiments del treball pagès, sinó que el seu objectiu era maximitzar els seus beneficis particulars. Tots els esforços dels senyors estigueren dirigits a trobar mecanismes que els permetessin “concentrar y hacer más accesible lo producido” de forma més eficient, fins i tot al preu d'obtenir collites més escasses i de reduir la diversitat de fonts de nutrients.⁸⁷⁹ L'especialització forçada en el cultiu de cereals d'hivern ineludiblement comportà un descens de la productivitat i un increment del risc de patir males collites, però això no degué ser una font de preocupació per als Téllez Girón. La producció en massa de cereals en règim de monocultiu de secà era un negoci car i arriscat, però l'acumulació de grans extensions de superfície permetia als aristòcrates compensar els rendiments mediocres per unitat de

⁸⁷⁷ Cooter 1978. Vegeu, també, Barceló 1988c: 214-22; Devroey 2013: 59.

⁸⁷⁸ Retamero 2000: 201. La variabilitat mitjana anual de les collites de cereals és d'aproximadament un 20 per cent, segons J-P. Devroey (2013: 59-60).

⁸⁷⁹ Barceló 1988c: 221.

superfície. De manera que els grans propietaris de terres de cereals tenien un al·licient clar per incrementar de forma sostinguda l'extensió de les seves finques. Endemés, els senyors de la vila disposaven dels recursos necessaris per a concentrar la producció, per modesta que fos, mentre transferien tot el risc als arrendataris dels *cortijos* i als seus treballadors. Únicament en aquestes condicions era rendible aquest tipus d'agricultura.⁸⁸⁰

Les grans propietats agrícoles rarament són eficients des d'un punt de vista estrictament econòmic. Les finques familiars de mides més reduïdes acostumen a ser més flexibles i, en proporció, a ser molt més productives que no pas els latifundis. Però les grans propietats ofereixen un avantatge administratiu fonamental als terratinents, ja que limiten considerablement el nombre d'individus que estan implicats en la gestió de la terra i amb els quals s'ha de negociar.⁸⁸¹ Com va escriure J. Contreras en tractar sobre l'administració de les propietats dels ducs d'Osuna durant el segle XVIII, el sistema de llogar grans extensions de terres a un sol individu o a un petit grup de socis “disminuye dentro de lo posible los gastos burocráticos que una gran cantidad de contratos exigiría.”⁸⁸² Per afermar el seu control sobre la producció agrícola i fer-la més fàcilment aprehensible, la noblesa feudal havia de fer que els processos del treball pagès, els espais en els quals tenien lloc i els calendaris que seguien fossin intel·ligibles per als seus administradors. Com s'ha explicat anteriorment, la fragmentació de la propietat sobre la terra i la pràctica de la policultura intensiva característiques de la societat andalusina eren formes de garantir l'autonomia de les comunitats pageses, ja que dificultaven la comprensió i la monitorització dels processos de treball per part del poder polític. La imposició de la nova agricultura feudal donà lloc a una simplificació radical de les pràctiques agràries, de la diversitat d'espècies cultivades i de la morfologia dels camps de conreu. Els senyors van tractar d'eliminar totes aquelles pràctiques que eren susceptibles d'ofuscar els seus agents o que generaven productes que no eren fàcilment aprehensibles –com les fruites i hortalisses. El resultat d'aquesta política fou l'adopció forçada de l'agricultura extensiva practicada en camps perennes i extensos amb uns límits físics i uns drets de propietat ben definits, en els quals només es generava un ventall restringit de productes, com els cereals de

⁸⁸⁰ Borrero Fernández 2003: 37-8, 125 i 157. La compra el 1566 d'un solar dins la fortalesa on construir “una çilla para pan donde dizen las Casas del Conde” serveix com a demostració simbòlica de la capacitat d'acumular el producte pagès que havien adquirit els Téllez Girón durant els darrers vuitanta anys (AHN, Nobleza, Osuna, C.94, D.68-78, 1566: 3r-8v).

⁸⁸¹ Scott 1998: 165 i 189-91.

⁸⁸² Contreras 1978: 65.

gra nu, el vi i l'oli. Per als feudals, els únics cultius valuosos eren aquells que podien ser monitoritzats, mesurats, emmagatzemats, acumulats i venuts fàcilment.⁸⁸³ La producció de cereals en un règim de monocultiu de secà s'adequava particularment bé als interessos de la classe feudal, ja que els grans eren fàcils d'emmagatzemar, tenien un alta demanda comercial – que facilitava transformar-los en moneda- i la seva producció es duia a terme mitjançant uns cicles regulars i ben definits d'operacions que els senyors podien preveure, controlar i fiscalitzar –és a saber, el guaret, la sembra, la collita, la batuda, l'emmagatzematge i la mòlta.⁸⁸⁴

La simplificació imposada pels feudals no es va limitar a les feines agrícoles i als camps de conreu, sinó que també va afectar a la forma de distribuir la població humana dins un territori i a la propietat de la terra. L'enfortiment del domini feudal estigué associat a la difusió de formes d'hàbitat concentrat, que permetien controlar millor la força de treball dels senyorius i reduir els costos derivats del transport, la qual cosa incrementava el volum de la renda senyorial.⁸⁸⁵ Abans de la conquesta cristiana, en el terme municipal d'Olvera hi havia, com a mínim, trenta assentaments. A partir de llavors, des del punt de vista administratiu, l'únic nucli de població fou la vila d'Olvera. Hi havia veïns que vivien dispersos en els seus *cortijos* i *rozas* pel terme municipal, però comptaven com a habitants i subjectes fiscals de la vila.

La transformació del paisatge agrari d'Olvera durant els segles XV i XVI va ser impel·lida per una lògica contrària a la que havia dirigit el disseny original dels espais de treball indígenes. Els andalusins havien construït un sistema de camps de conreu que articulava parcel·les de reg i de secà i zones ermes amb l'objectiu de garantir la supervivència de la comunitat. Els comtes d'Ureña van dissenyar un paisatge agrari pensat per assegurar el control senyorial de la producció agrícola i, per tant, la seva capacitat d'acumular el producte del treball pagès en forma de renda. Amb aquest objectiu, van restringir dràsticament el ventall d'opcions productives que els veïns d'Olvera podien implementar dins les seves propietats. Això resultà en la reducció de la diversitat de cultius i d'espais de treball emprats, i, en darrera instància, en la mutació integral del territori.

Malgrat que al llarg de les darreres pàgines s'ha fet particular èmfasi en la importància de la propietat senyorial de la terra, no s'ha d'oblidar el paper que els veïns d'Olvera, i més

⁸⁸³ Barceló 1988c: 198 i 224, 1995; Retamero 2000: 200-2.

⁸⁸⁴ Sobre els avantatges que la producció de cereals ofereix als poders polítics interessats a controlar i capturar el treball pagès, vegeu Scott 1998: 220-2.

⁸⁸⁵ Barceló 1988c: 198.

particularment la seva elit governant, van jugar en la transformació del paisatge indígena. La naturalesa de la documentació consultada limita la informació disponible sobre les propietats dels habitants de la vila perquè aquestes només van ser registrades quan interessaven als factors dels Téllez Girón o quan foren objecte de litigis. Altres fonts escrites, com la documentació notarial, podrien aportar una visió lleugerament diferent dels camps de conreu dels veïns, ja que és probable que s’hi trobessin més esments a les vinyes i les hortes dels habitants de la vila i a la seva gestió.⁸⁸⁶ No obstant això, fa l’efecte que l’agricultura practicada per l’oligarquia d’Olvera i el tipus de propietat agrícola que aspiraven a tenir eren un reflex a una escala reduïda de les finques dels Téllez Girón. Com els *cortijos* dels senyors, les parcel·les que els colons obtenien mitjançant l’artiga dels boscos i les garrigues estaven dedicades a la producció de blat i d’ordi –amb els quals havien de pagar la renda- i eren llaurades “a año y [vez], y lo que un año se sienbra otro año qued[a] valdio.”⁸⁸⁷ Fins i tot en els espais irrigats fa l’efecte que els veïns acabats tendien a l’especialització productiva. És el cas de Pedro Sánchez Periañez, que posseïa una horta al riu Guadalporcún on només hi havia arbres fruiters, la qual cosa contrasta amb la combinació de cultius arboris i herbacis pròpia del reguiu andalusí.

Però encara més significatiu és el fet que, de la mateixa manera que els Téllez Girón havien construït el seu patrimoni a costa de les propietats dels veïns de la vila, els oligarques van formar els seus gràcies a la privatització dels espais comunals, que privà els membres més pobres de la comunitat dels aprofitaments públics. La colonització va ser, al mateix temps, un procés de tancament i d’especialització de l’espai. A finals del segle XVI, gran part del terme municipal d’Olvera es trobava en mans privades i l’accés dels veïns als recursos depenia de la seva capacitat individual de pagar renda. La major part dels camps de conreu s’havien convertit en *cortijos* de cereal, i els boscos i els prats, en *cortijos* d’herba i d’aglà. L’espiral de desposseïció i acumulació iniciat amb la conquesta va eliminar primer les pràctiques comunitàries dels indígenes i, després, va consumir les de la mateixa comunitat colonial. La concentració de la propietat i la imposició de l’agricultura extensiva de secà generaven excedents de població de forma constant. D’una banda, creaven exèrcits de desposseïts que proveïen els grans propietaris de mà d’obra barata. De l’altra, produïen individus amb recursos

⁸⁸⁶ De fet, com s’ha explicat abans, s’aprecia una major diversitat d’opcions productives en els espais irrigats gestionats pels veïns de la vila que no pas en aquells que estaven sota control dels Téllez Girón.

⁸⁸⁷ ARCHGR, Pleitos, C.2711, P.17, 1578: 43v.

que estaven disposats a traslladar-se a nous espais de colonització per encetar nous processos de desposseïció i acumulació gràcies als quals fer fortuna.

Olvera exportava colons a la vegada que rebia nous pobladors. Ja el 1503, una dotzena de veïns de la vila es traslladà a la recentment fundada pobla de Villamartín (Cadis) per a beneficiar-se de la distribució de terres.⁸⁸⁸ El 1572, els veïns d'Olvera, Francisco Sánchez Candil, Bernardino Alonso Gallardo i Antonio Vivas van participar en el repartiment de les propietats dels moriscos expulsats dels llogarets de Júzcar i Cartajima (Màlaga).⁸⁸⁹ També durant les dècades centrals del segle XVI, nombrosos veïns de la vila es van embarcar a Sevilla per travessar l'Atlàntic. El 1561, per exemple, Hernando de Medina, Marcos de Troya y Lobo, Francisco Sánchez i Juan de Palma, juntament amb les seves dones i els seus fills, es van traslladar d'Olvera a Nicaragua "como labradores."⁸⁹⁰ Més famosos són Hernando de Luque i Nicolás de Ribera y Laredo, que van participar en la conquesta del Perú amb Francisco Pizarro, i el segon es va convertir en el primer alcalde ordinari de la ciutat de Lima.⁸⁹¹ Aquests nous conquistadors, fills i nets dels conqueridors de Granada, van ser els protagonistes de les noves empreses colonials atlàntiques a les illes Canàries, a la costa occidental d'Àfrica i a Amèrica, on van posar en pràctica les estratègies de dominació, desposseïció i acumulació desenvolupades i refinades a la península Ibèrica pels seus predecessors. Les noves onades de colonitzadors no només portaven espases d'acer, armes de foc i epidèmies en els seus vaixells de fusta. Els instruments de dominació colonial més efectius que van traslladar a les noves fronteres d'Europa van ser la concentració demogràfica, el control estricte d'una força de treball privada dels seus mitjans de subsistència i les grans plantacions de monocultiu especialitzades en la producció per al mercat.

⁸⁸⁸ Villalonga 2006: 101.

⁸⁸⁹ AHP.GR, Población, L. 6730, 1572: 19v; AGS, CCA, L. 2146, 1576: 168v i 169v.

⁸⁹⁰ AGI, Contratación, 5219, N.5, R.1, 1561; *Ibid.* R.2, 1561; *Ibid.* R.6, 1561; *Ibid.* R.7, 1561.

⁸⁹¹ Rodríguez Palma 2009: 59; Suárez Japón i Ramos Santana 1982: 28.

5. Sense límits: La gestió colonial dels perímetres irrigats d'Agüimes i Temisas (Gran Canària, s. XV-XVI)

5.1. La llarga conquesta de Gran Canària (1341-1483)

L'exploració de l'oceà Atlàntic oriental pels navegants europeus començà a la segona meitat del segle XIII. Al llarg de la Baixa Edat Mitjana, italians, francesos, mallorquins, catalans, castellans i portuguesos van competir per controlar aquesta nova frontera oceànica i les rutes comercials que s'hi poguessin obrir. El 1291, els germans Vivaldi van capitanejar des de Gènova la primera expedició que pretenia arribar a l'Índia circumnavegant Àfrica.⁸⁹² Malgrat que l'empresa va fracassar, l'exemple dels Vivaldi va ser emulat per desenes de mercaders mediterranis. Poc abans del 1339, el també genovès Lancelotto Malocello entrà en contacte per primera vegada amb la població aborigen de les Canàries en explorar les illes de Fuerteventura i Lanzarote, on tractà d'establir una base permanent erigint un castell.⁸⁹³ No es pot descartar, però, que hi hagués hagut contactes previs a l'expedició de Malocello. Francesco Petrarca afirmà pocs anys després que els genovesos ja havien visitat les conegudes com a Illes Afortunades a l'època dels seus pares.⁸⁹⁴ En qualsevol cas, va ser a partir del regrés de Malocello que els viatges a Canàries van esdevenir regulars.

S'inicià llavors una cursa entre les potències de la Mediterrània occidental per imposar el seu domini sobre l'arxipèlag canari. El 1341 partí la primera expedició portuguesa a les Canàries, que anà seguida el 1342 de quatre flotes mallorquines.⁸⁹⁵ Castella i Portugal van afirmar de seguida els seus drets de conquesta sobre les illes, amb l'objectiu de vedar-se mútuament l'accés, així com a tercers que hi poguessin estar interessats, com la corona d'Aragó. Simultàniament, el papa Climent VI tractà de vincular els pobles pagans de l'arxipèlag a la Santa Seu. El 1344, fundà amb el suport del rei d'Aragó el Principat de la Fortuna a favor de Lluís de la Cerda, almirall de França, però el projecte fracassà a causa de la mort prematura del seu

⁸⁹² Fernández-Armesto 1994: 152.

⁸⁹³ Els conqueridors normands de principis del segle XV van descriure les ruïnes d'un castell europeu a l'illa de Lanzarote que van atribuir a Malocello i els seus homes (Tejera Gaspar i Sosa Suárez 1998: 410).

⁸⁹⁴ Fernández-Armesto 1994: 153.

⁸⁹⁵ *Ibid.*: 155-8; Sevillano Colom 1972.

candidat.⁸⁹⁶ Aleshores, Climent optà per establir el 1351 un bisbat missional a Gran Canària, amb seu al poblat aborigen de Telde (Figura 31), el més important de l'est de l'illa. L'empresa va ser impulsada i dirigida principalment per mercaders i religiosos mallorquins i, més tard, catalans. Els mercaders Joan Doria i Jaume Segarra –o Serra- i el carmelita Bernat Font van dirigir dues expedicions el 1351 i el 1352, que van culminar amb la creació del primer assentament europeu a Gran Canària. La creació del bisbat de Telde i el patrocini dels viatges a Canàries van ser justificats mitjançant el pretext d'evangelitzar els indígenes, però l'empresa catalano-mallorquina va tenir des d'un primer moment l'objectiu d'establir a l'illa població europea de forma permanent. Segons dues missives del 1351-2, Doria, Segarra i els seus socis tenien la intenció d'anar a les Canàries amb les seves famílies, i les provisions que necessitaven per al viatge incloïen animals d'arada.⁸⁹⁷ Així mateix, el 1370 arribà a Gran Canària un nou grup de missioners franciscans acompanyat d'un nombre desconegut d'artesans i agricultors, els quals havien de participar en la conversió dels indígenes predicant amb el seu exemple.⁸⁹⁸ Setze anys després, el 1386, Pere el Cerimoniós va fer referència en una carta al papa Urbà VI als “pobres eremites i altres persones” (“pauperes heremite alieque persone”) del seu regne que havien marxat a evangelitzar les Canàries.⁸⁹⁹

A hores d'ara, es desconeix per complet la composició i el funcionament del nucli colonial de Telde. Segons les escasses fonts escrites disponibles, l'assentament comptava amb una casa d'oració i un nombre indeterminat de frares de diversos ordes dedicats a l'evangelització de la població indígena. A més, els pagesos i artesans que els van acompanyar segurament van construir-hi tallers i camps de conreu durant els quaranta anys que perdurà la colònia. Als anys 1940, B. Bonnet plantejà la possibilitat que els catalans i mallorquins haguessin establert múltiples “factorías o presidios ... con carácter permanente” a l'illa, però

⁸⁹⁶ Rumeu de Armas 1986: 47-51. Vegeu també Fernández-Armesto 2003: 147-8

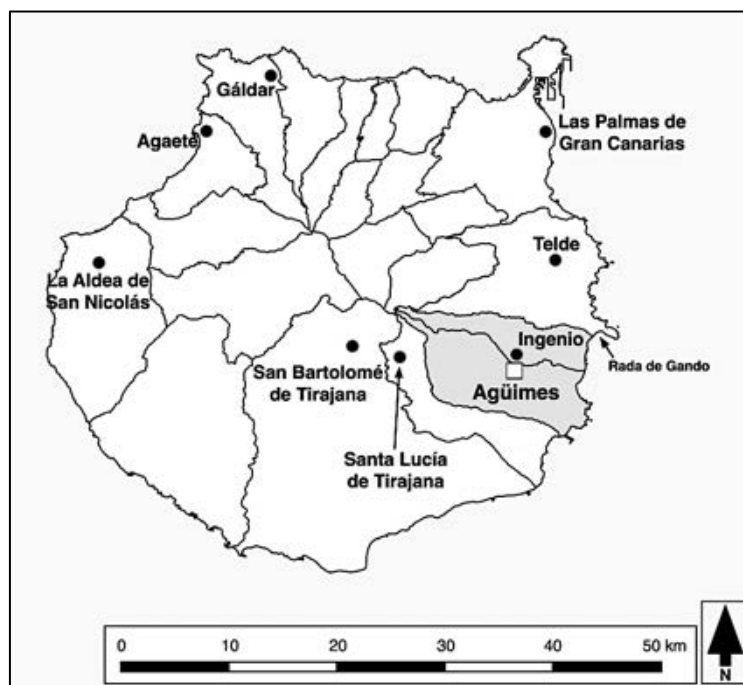
⁸⁹⁷ “...tranfretare intenderitis de presenti cum quendam navi et *pluri familia*, vos concomitantes, apud insulas dudum inventas vocatas de Canaria...;” i “...pro provisione vestri ... frumentum, ordeum annonam, vinum, oleum, ferrum, picem, alquitranum, *animalia aratoria* omniaque alia vobis neccesaria...” (Rumeu de Armas 1986: 177 i 172, respectivament. L'èmfasi ha estat afegit).

⁸⁹⁸ El fragment sencer del text del *De nobilitate et rusticitate Dialogus* de Felix Hemmerlin, escrit en la primera meitat del segle XV, que cita A. Rumeu de Armas és: “...volvieron a llevar a las susodichas islas *sacerdotes de la Orden de los Menores* (frailes franciscanos), y, asimismo, agricultores y artesanos de todas las artes mecánicas..., quienes han trabajado tan hábilmente, por misericordia de Dios, que al presente han sido atraídos a la vida pacífica..., costumbres racionales y a la *fe católica*, y sus jóvenes [instruidos] con éxito en el conocimiento de las letras” (1986: 95). L'èmfasi és de l'autor.

⁸⁹⁹ *Ibid.*: 103-4 i 194.

fins ara no se n'ha trobat cap resta arqueològica.⁹⁰⁰ La colònia catalano-mallorquina va ser destruïda l'any 1393, quan els aborígens van exterminar els missioners i la gent que els acompanyava. Sembla que l'aixecament indígena va ser provocat per la ràtzia d'una flota basca i andalusa procedent de Sevilla que va saquejar l'arxipèlag, a la recerca d'esclaus. Així es desprèn del relat de la crònica normanda de principis del segle XV, on s'explica que Gadifer de La Salle va trobar el 1403 a prop de Gando el testament de tretze frares cristians que havien arribat a l'illa el 1386 o el 1387 i que havien estat assassinats pels canaris, que els acusaven d'haver enviat “cartas a tierra de cristianos para que viniesen contra ellos.”⁹⁰¹

Figura 31- L'illa de Gran Canaria i el senyoriu d'Agüimes

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

El fracàs del projecte colonial de la monarquia aragonesa va deixar el camí lliure a Portugal i Castella, que es van enfrontar durant el segle XV pel control de les Canàries. Malgrat que ambdues potències van freqüentar l'arxipèlag i van establir aliances amb els seus habitants,

⁹⁰⁰ Bonnet y Reverón 1941: 300. L'únic rastre material de la presència catalano-mallorquina a l'arxipèlag documentat fins al moment és un diner del rei Jaume II (1291-1327) que va ser trobat al jaciment de la Cueva Pintada de Gáldar el 1991, però no va ser adequadament catalogat fins al 2014 (Gutiérrez Neira, et al. 2016). Sobre l'arqueologia històrica a les illes Canàries, vegeu Azkarate i Escribano Ruiz 2014; Gámez Mendoza, et al. 2016; González Marrero i Tejera Gaspar 2011; Tejera Gaspar i Sosa Suárez 1998.

⁹⁰¹ Rumeu de Armas 1986: 112-5. Vegeu també Bonnet y Reverón 1941.

finalment va ser Castella que aconseguí imposar el seu domini polític sobre les illes. Lanzarote, Fuerteventura i El Hierro van ser conquerides entre el 1402 i el 1405 pels nobles normands Jean de Béthencourt i Gadifer de La Salle, amb el patrocini d'Enric III de Castella. Béthencourt fundà diversos assentaments fortificats, el més important dels quals fou Sant Marçal del Rubicón (Lanzarote), on es va establir la seu del nou bisbat del Rubicó, fundat el 1404 per substituir el de Telde.⁹⁰² La família sevillana Herrera-Peraza, que va succeir els normands al capdavant del senyoriu de Lanzarote, Fuerteventura i El Hierro, va estendre el seu domini a La Gomera el 1447-8 mitjançant un pacte amb part de la població local que es traduí en la construcció d'una torre.⁹⁰³ Al mateix temps, els missioners mallorquins i catalans van ser succeïts per predicadors castellans –principalment, franciscans andalusos– que van assumir la tasca d'evangelitzar els habitants de l'arxipèlag i van preparar el terreny per a realitzar noves conquestes.⁹⁰⁴ Les tres illes més grans i densament poblades de l'arxipèlag, Gran Canària, Tenerife i La Palma, no van ser conquerides fins a finals del segle XV, malgrat els esforços que van fer l'Església, la monarquia portuguesa, la castellana i, sobretot, els Herrera-Peraza per sotmetre-les.

A mitjan segle XV, en el context de la pugna entre castellans i portuguesos pel control de les Canàries, Hernán Peraza i el seu gendre, Diego de Herrera, van establir assentaments fortificats a les illes insubmises per intentar imposar-hi el seu domini polític. En el cas de Gran Canària, Diego de Herrera va erigir una torre a la rada de Gando, el principal port natural de l'illa, en algun moment entre el 1464 i el 1469.⁹⁰⁵ La petita fortalesa de Gando es trobava al sud-est de Gran Canària, a vuit kilòmetres del poblat de Telde i a set d'Agüimes. Els senyors també van erigir una torre a la mateixa Telde, on els missioners del Rubicón van construir una nova casa d'oració.⁹⁰⁶ Fins al moment, no s'han documentat restes arqueològiques de cap de les dues torres medievals ni de la capella franciscana. La de Gando va ser substituïda al segle XVIII per un castell modern, mentre que la de Telde ha quedat sepultada sota la ciutat. Si s'ha de jutjar

⁹⁰² Tejera Gaspar i Sosa Suárez 1998: 413. Els normands també van erigir dues fortificacions a l'illa de Fuerteventura (Onrubia Pintado i González Marrero 2018a: 392).

⁹⁰³ López Alonso 2016: 38-9.

⁹⁰⁴ Rumeu de Armas 1986: 141-54. Sobre les missions evangelitzadores dels segles XIV i XV a Canàries, vegeu també Caballero Mújica 1990; Onrubia Pintado i González Marrero 2004; Rumeu de Armas 1998; Vincke 1942.

⁹⁰⁵ La data precisa de construcció de la torre de Gando és desconeguda. M. Lobo Cabrera ha proposat que podria haver tingut lloc entre el 1457 i el 1459 (2012: 40), mentre que J. Onrubia i M. C. González Marrero la situen entre el 1459 i el 1461 (2004: 2045). En un estudi recent, A. M. López Alonso ha proposat que va ser erigida, com a molt aviat, el 1464 i va ser acabada abans del decenni de 1470 (2016: 70). Aquesta estimació coincideix amb la de V. Suárez Grimón i P. Quintana, que daten la construcció de la fortalesa el 1465-6 (2003: 47).

⁹⁰⁶ La data de construcció de la torre de Telde també és insegura, però A. Rumeu de Armas datà la fundació de la segona casa d'oració de Telde el 1462 (1986: 144 i 149-50).

per la informació proporcionada per les fonts escrites i per l'estudi d'altres torres similars, és molt probable que les fortificacions de Gando i Telde fossin edificis de planta quadrangular fets de pedra i fang rodejats per un clos on es trobarien les estructures auxiliars, com capelles, magatzems i pous d'aigua.⁹⁰⁷

Al llarg del segle XV i principis del XVI, els conqueridors castellans van construir nombroses torres-factoria a les illes Canàries i a la costa marroquina. Totes tenien en comú que estaven situades a prop de la costa i associades a ports naturals que garantien l'accés dels vaixells per a proveir i reforçar les guarnicions i comerciar amb els indígenes. Les fortificacions protegien els castellans dels atacs de la població local o d'altres europeus, com les flotes portugueses que competien pel control de l'Atlàntic oriental. Però també servien com a bases d'operacions des de les quals llançar expedicions de saqueig a l'interior de les illes o de la costa africana i on emmagatzemar el botí i les mercaderies amb què traficaven.⁹⁰⁸ Malgrat la funció clarament militar de les torres-factoria, aquestes no estaven habitades exclusivament per homes armats, sinó que constituïen petits assentaments colonials. Com a mínim, una part del contingent que Diego de Herrera establí a Gando i Telde als anys 1460 arribà a Gran Canària amb les seves famílies. El mateix Herrera es trobava acompanyat per la seva muller i els seus fills quan va dirigir la construcció de la fortalesa de Gando; i quan els aborígens van assaltar la fortificació pocs anys després, "hauía en ella unos enfermos, pocas mujeres i unos niños, a todos quitaron la vida."⁹⁰⁹

La torre de Gando va ser usada pels vassalls de Diego de Herrera per efectuar ràtzies contra els poblats de l'est de Gran Canària, com Agüimes, amb l'objectiu de robar bestiar i capturar esclaus.⁹¹⁰ Inicialment, Herrera comptà amb el suport de la població local, que no tingué més remei que acceptar l'erecció de les dues torres i de la casa d'oració de Telde i que col·laborà en la construcció "traiendo piedras i agua para el barro" i provisions.⁹¹¹ Però

⁹⁰⁷ Vegeu Onrubia Pintado, et al. 2016: 21; Onrubia Pintado i González Marrero 2016: 124, 2018a: 394-9, 2018b: 173-201; Tejera Gaspar i Sosa Suárez 1998: 413-4. A les mateixes dates, Cristòfol Colom seguí una estratègia molt similar a l'altra banda de l'Atlàntic, ja que, poc després de desembarcar a La Hispaniola, Colom i els seus lloctinents "began to discuss the possibility of setting up a fort and harbour" (Abulafia 2009: 153).

⁹⁰⁸ Onrubia Pintado i González Marrero 2016: 123-4, 2018a: 394, 2018b: 171-2.

⁹⁰⁹ Morales Padrón 1978: 350 i 391.

⁹¹⁰ Morales Padrón 1978: 350 i 390. La torre de Gando també podria haver servit per vigilar les pastures que hi havia a prop de la rada. Sembla que els castellans posseïen ramats a Gran Canària i Tenerife ja a mitjan segle XV, però se'n desconeix l'origen. A. Tejera i E. Vallejo consideren que podrien haver estat entregats als invasors pels mateixos indígenes (Tejera Gaspar i Aznar Vallejo 1985-1987: 181, 1992: 126).

⁹¹¹ *Ibid.*: 390; Rumeu de Armas 1986: 150.

l'activitat saquejadora dels colons provocà aviat la reacció violenta dels aborígens, que van atacar els assentaments colonials el 1473 o el 1474.⁹¹² Malgrat que les cròniques del segle XVI asseveren que la torre de Gando va ser completament enderrocada, el més probable és que només fos incendiat el magatzem annex a la fortificació. La torre i la casa d'oració de Telde, en canvi, sí que van ser destruïdes.⁹¹³

El 1477, poc després de l'alçament indígena i arran de les protestes d'alguns vassalls dels Herrera-Peraza que volien quedar sota la jurisdicció reial, els Reis Catòlics van expropiar al dret de conquesta que els senyors de les illes tenien sobre Gran Canària, Tenerife i La Palma. L'any següent, els monarques van organitzar una nova expedició militar amb l'objectiu de conquerir Gran Canària. Malgrat ser impulsada per la corona, el finançament de la campanya va dependre, en part, d'aportacions privades. Els Reis Catòlics van signar una capitulació de conquesta amb Juan de Frías, bisbe del Rubicón, i els capitans Juan Bermúdez i Juan Rejón, degà del Rubicón i criat d'Isabel I, respectivament. Tots tres van fer importants contribucions que es van sumar al finançament aportat per la corona i que els havien d'assegurar una porció igualment copiosa dels beneficis previstos. El bisbe Frías, per exemple, col·laborà amb un préstec de 720.000 maravedis, a canvi del qual va ser recompensat amb el dret de recollir i vendre tota l'orxella de Gran Canària, i els Reis Catòlics van fundar el senyoriu d'Agüimes, l'únic de l'illa, per al seu successor al capdavant del bisbat.⁹¹⁴ El gruix de les contribucions econòmiques i demogràfiques a la conquesta de l'illa va recaure especialment sobre Andalusia, on es trobaven els principals grups financers interessats a apoderar-se dels recursos de l'arxipèlag –l'aristocràcia andalusa i els mercaders italians que operaven des de Sevilla.⁹¹⁵

Juan Rejón desembarcà al nord-est de l'illa el juny del 1478, on va establir un campament fortificat que posteriorment donà lloc a la fundació de la ciutat del Real de Las Palmas de Gran Canària. Durant els dos primers anys, els conqueridors van fer pocs progressos, i es van limitar a llançar expedicions esporàdiques de saqueig des de les seves bases de la costa. El 1480, els Reis Catòlics van substituir Rejón per Pedro de Vera, qui signà una nova capitulació

⁹¹² López Alonso 2016: 119. Segons alguns cronistes, el catalitzador de l'aixecament indígena va ser una cavalcada contra Agüimes (Morales Padrón 1978: 350-1 i 390-1). Vegeu també els comentaris d'A. Tejera i E. Aznar (1992: 126-7).

⁹¹³ Hi ha seriosos dubtes sobre si els indígenes van destruir només la torre de Telde o si també van enderrocar la de Gando. Per altra banda, tampoc està clar si la fortalesa de Gando va ser realment destruïda o si, per contra, només es va cremar un edifici annex. Sobre aquesta qüestió, vegeu López Alonso 2016: 89-92; Onrubia Pintado 2003: 129-131; Onrubia Pintado i González Marrero 2004: 2046; Rumeu de Armas 1986: 152-3.

⁹¹⁴ Aznar Vallejo 1983: 42; Lobo Cabrera 2012: 70-8.

⁹¹⁵ Fernández-Armesto 2003: 49.

amb dos socis per valor de més d'1.200.000 maravedisos.⁹¹⁶ En assumir la direcció de les operacions militars, Vera va fer un ús sistemàtic de la violència i la fam per a atemorir els indígenes i doblgar els grups que resistien a Gáldar i al centre muntanyós de l'illa.⁹¹⁷ A més, el nou governador aprofità les fractures internes de la societat aborigen per a provocar enfrontaments entre faccions. Així, el 1481 va capturar i enviar a la península Tenesor Seridan, *guanarteme* de Gáldar, que va ser batejat i tornà a Gran Canària el 1482 com a Fernando Guanarteme per a col·laborar en la conquesta de l'illa. Entre el 1483 i el 1485, Vera va anihilar les darreres bosses de resistència indígena i imposà el domini castellà sobre tota Gran Canària, al preu d'exterminar la població nativa.⁹¹⁸ L'únic grup de canaris lliures que hi va romandre després de la conquesta va ser el de Fernando Guanarteme i quaranta "parents" que van ser autoritzats per la corona a viure al nord-oest de l'illa.⁹¹⁹

La conquesta de Gran Canària va anar seguida de forma gairebé immediata pel sotmetiment de la resta de l'arxipèlag i per la construcció d'un imperi transatlàntic castellà durant el segle XVI. El 1488-9, la corona aprofità una revolta indígena contra els Herrera-Peraza a La Gomera per a enviar-hi Pedro de Vera, qui annexionà definitivament l'illa a Castella, n'esclavitzà tota la població i entregà les seves terres a productors de sucre genovesos.⁹²⁰ Poc després, Alonso Fernández de Lugo, un dels capitans de Vera, finançà i dirigí la conquesta i colonització de La Palma (1492-3) i Tenerife (1494-6). Tres anys més tard, els Reis Catòlics, que tot just havien ocupat l'emirat de Granada (1482-92) i havien iniciat la conquesta del Carib, van signar una nova capitulació amb Fernández de Lugo per a establir una colònia al sud del Marroc.⁹²¹ Fernando Guanarteme i els seus "parents" van ser obligats a participar en totes aquestes aventures colonials com a guerrers. Molts d'ells es van establir com a colons a Tenerife el 1496 i van perdre la vida al nord d'Àfrica sota les ordres de Lugo.⁹²² Malgrat tot, la corona

⁹¹⁶ Aznar Vallejo 1983: 42; Fernández-Armesto 1994: 208.

⁹¹⁷ Sobre l'ús del terror en les conquestes de Canàries i Granada a finals del segle XV i la seva aplicació posterior a Amèrica, vegeu Espino López 2012. Vegeu també l'estudi osteològic recent sobre la violència durant la conquesta de Gran Canària de Santana-Cabrera, et al. 2016.

⁹¹⁸ Malgrat que la data comunament acceptada per al final de les operacions militars és el 1483, hi ha referències a la presència de grups de "canarios que andavan alçados" encara el 1485. Fernando Guanarteme formà part del contingent d'homes enviat a combatre'ls (Fernández-Armesto 2003: 129).

⁹¹⁹ El 1491 s'havien convertit en 150 i el creixement d'aquesta comunitat preocupava el Cabildo de Gran Canària (Ibíd.).

⁹²⁰ Fernández-Armesto 1994: 210.

⁹²¹ El projecte es va traduir en una expedició militar fracassada el 1500 i en la construcció de dues torres-factoria a la costa africana que van ser abandonades vers el 1526 (Betancor Quintana 2002: 289-93; Onrubia Pintado, et al. 2016; Onrubia Pintado i González Marrero 2016, 2018a, 2018b: 188-201).

⁹²² Aznar Vallejo 1983: 43. Sobre els indígenes de Gran Canària que van participar en la conquesta i colonització de Tenerife, vegeu Betancor Quintana 2002.

castellana va perdre aviat l'interès pel Magrib a causa de l'obertura de la frontera americana, on es van concentrar els seus esforços. L'arxipèlag esdevingué llavors la principal escala dels viatges transoceànics al Carib, on s'obtenien colons, provisions i productes comercials amb una alta demanda a les colònies americanes, com el vi.⁹²³ A conseqüència de la virada envers Amèrica, disminuï notablement la intensitat de les activitats militars, diplomàtiques i comercials al nord d'Àfrica dels colons establerts a les illes, molts dels quals es van sumar a les hosts indianes.

Inicialment, les illes Canàries van rebre colons procedents de tota l'Europa occidental. Van ser particularment nombrosos els andalusos, gallecs, portuguesos, bascos, catalans i genovesos. Molts portuguesos procedien dels arxipèlags de Madeira i Açores i eren especialistes en la producció de sucre, mentre que molts mercaders genovesos havien participat en la conquesta de Canàries com a financers. Malgrat que la seva contribució va ser relativament modesta en el cas de Gran Canària, aquesta empresa va ser la seva porta d'entrada a les Canàries i van esdevenir els principals patrocinadors de les campanyes contra La Gomera, La Palma i Tenerife entre el 1488 i el 1496. El seu paper com a creditors els va permetre concentrar grans quantitats de terra, de manera que ràpidament es van convertir en un dels principals grups de terratinents de l'arxipèlag.⁹²⁴ Però, tot i l'arribada inicial de quantitats relativament importants de colons, les Canàries van romandre escassament poblades durant el primer segle després de la conquesta. En bona part, l'estancament demogràfic resultà de la competència que exercien Granada i Amèrica, que s'estaven colonitzant simultàniament. El 1585, l'illa només comptava amb 1.709 veïns, el 40 per cent dels quals residien a la ciutat de Las Palmas.⁹²⁵ Els contemporanis eren plenament conscients que l'apertura de la frontera americana havia dificultat l'obtenció d'efectius demogràfics per a colonitzar l'arxipèlag canari; fins al punt que la versió Ovetense de la crònica de la conquesta de Gran Canària afirma que "rrealmente si las Yndias no se descubrieran, donde se uan todos los que se determinan a embarcarse y pasar la mar a la fama y codisia del oro y plata, fuera Canaria otra ysla de Chipre."⁹²⁶

⁹²³ Aznar Vallejo 1983: 315 i 340.

⁹²⁴ Aznar Vallejo 1983: 193-5; Fernández-Armesto 1994: 199 i 206-10, 2003: 13-9, 25-32 i 44-5.

⁹²⁵ Aznar Vallejo 1983: 154 i 158-9.

⁹²⁶ Morales Padrón 1978: 142. Com s'explicarà més endavant, Xipre va ser el principal centre de producció i exportació de sucre de la Mediterrània durant la Baixa Edat Mitjana. El volum de sucre generat per aquesta illa no va ser superat fins a finals del segle XV per Madeira i, després, les Canàries.

No obstant les dificultes per atreure-hi nous pobladors, Gran Canària i la resta d'illes de l'arxipèlag van ser una colònia altament rendible per a la corona castellana durant bona part del segle XVI. L'extracció de recursos naturals amb un alt valor comercial –com l'orxella- i la introducció de nous cultius –com la canya de sucre- van convertir les Canàries en un centre d'exportació de mercaderies molt demandades en els mercats europeus de l'època i van atreure abundoses inversions de capital procedents de tot el continent, les quals van servir per a finançar la transformació radical dels paisatges illencs.

5.2. Entre el Mediterrani i el Carib: esclaus, orxella, sucre i vi

Les illes Canàries, com la resta de la Macaronèsia, van ser la frontissa que connectà la llarga tradició comercial i de conquestes mediterrània amb l'Atlàntic. Les colònies europees a Açores, Madeira, Canàries i Cabo Verde van ser el camp de prova de les pràctiques transmeses i refinades durant generacions al Vell Món. Va ser aquí on l'Europa occidental va entrar en contacte amb els paisatges i les societats del món atlàntic, i l'experiència de sotmetre i colonitzar els arxipèlags de la Macaronèsia va servir als conquistadors europeus per a refinar els seus coneixements previs i adaptar-los al nou marc oceànic.

La descoberta de les illes Canàries no va ser el resultat d'un projecte conscient d'expansió transatlàntica, sinó l'efecte secundari dels interessos tradicionals de les potències comercials mediterrànies. Els navegants europeus van ensopegar amb l'arxipèlag canari en el transcurs de les expedicions destinades a explorar la costa atlàntica del nord d'Àfrica amb l'objectiu de localitzar les mines d'or de Guinea i de trobar una ruta per a circumnavegar el continent i arribar a l'Índia. Els germans Vivaldi van emprendre el seu viatge més enllà de l'estret de Gibraltar el 1291 per a trobar la font de l'or, els esclaus i les espècies que arribaven al Mediterrani des de l'Àfrica subsahariana i el sud d'Àsia.⁹²⁷ Portuguesos, catalans i italians havien tingut interès des del segle XII a controlar els ports del nord d'Àfrica, que eren la darrera estació de les rutes caravaneres del Sàhara per on arribaven l'or i els esclaus que alimentaven el

⁹²⁷ Onrubia Pintado i González Marrero 2018a: 390.

comerç europeu.⁹²⁸ A partir de la centúria següent, els mercaders italians i, sobretot, portuguesos van cercar noves rutes marítimes que els permetessin arribar directament a Guinea, sense dependre dels mitjancers sahelians i magribins. Les illes Canàries són molt a prop de la regió africana coneguda com a Río de Oro, on es creia que es trobava la boca d'un riu procedent de les mítiques mines d'or guineanes. Per aquest motiu, les Canàries van esdevenir una plataforma privilegiada des de la qual explorar i atacar la costa africana. El projecte de Lluís de la Cerda de crear el principat de la Fortuna el 1344 tenia com a objectiu dominar a la vegada l'arxipèlag canari –des d'on podria controlar la desembocadura del riu d'Or- i les illes de Djalita, a Tunísia – que eren a tocar dels principals ports comercials del nord d'Àfrica. Jean de Béthencourt i els conqueridors normands que el van acompanyar a Canàries el 1402 buscaven també una forma d'arribar a les mines auríferes d'Àfrica. A principis del segle XV, Béthencourt havia acumulat nombrosos deutes, i l'expedició a Canàries va ser un intent de sanejar les finances familiars.⁹²⁹ Encara a finals del segle XV, el principal interès de Ferran el Catòlic per controlar les Canàries era establir una ruta comercial que connectés directament amb l'or africà.⁹³⁰ De la mateixa manera, el descobriment i la colonització dels arxipèlags de Madeira i Açores per la corona portuguesa també va respondre, en un primer moment, a la seva ubicació, ja que servien com a bases on fer escala en els viatges de retorn des de les costes d'Àfrica.⁹³¹

Malgrat l'absència de metalls preciosos a Canàries i a la costa magribina, els mercaders i conqueridors europeus que van participar en l'exploració i la colonització de les illes van amortitzar les seves inversions gràcies a la venda d'alguns productes amb una alta demanda que s'hi podien adquirir. Alguns dels més apreciats eren la fusta, la pega, el seu, el cuir i la “sang de drago” –la sàvia de la dracena (*Dracaena draco*), que servia per a produir tints vermellosos i medicines. Normalment, els aborígens intercanviaven aquestes mercaderies per armes blanques, eines de metall i teixits.⁹³²

El cas de l'orxella mereix un esment a part a causa del seu alt valor comercial. La *Rocella tinctoria* és un líquen, molt abundant a Canàries i l'Àfrica atlàntica, que es feia servir

⁹²⁸ Fernández Armesto 1994: 123-48; López Pérez 1990.

⁹²⁹ El 1390, Jean de Béthencourt va participar en la croada franco-genovesa contra Tunísia que pretenia apropiarse del port de Mahdia (Fernández-Armesto 1994: 148 i 176; Rosa Olivera 1956: 6).

⁹³⁰ Sobre l'or africà i l'exploració de les Canàries, vegeu Fernández-Armesto 1994: 126-34, 144-8, 181, 190-2, 205 i 219.

⁹³¹ *Ibid.*: 193.

⁹³² Jiménez González 2009: 9; López Alonso 2016: 59; Morales Mateos 2003: 55 i 92; Onrubia Pintado 2003: 175 i 466; Onrubia Pintado i González Marrero 2004: 2046.

per a produir tints de color porpre i blau. El seu descobriment a les costes canàries al segle XIV va despertar ràpidament l'interès dels mercaders i drapers italians.⁹³³ És possible que, a més de l'interès per trobar l'origen de l'or africà, Jean de Béthencourt se sentís atret per les illes Canàries precisament a causa de l'abundància d'orxella a l'arxipèlag. Béthencourt era senyor de la localitat de Grainville-la-Teinturière, un dels centres de producció de teixits de l'Alta Normandia, motiu pel qual A. Cioranescu proposà fa més de mig segle que el cavaller normand podria haver tingut la intenció de garantir un subministrament regular i barat d'orxella als obradors de la seva vila.⁹³⁴

L'alt valor comercial de l'orxella és palès en les dades disponibles sobre el trànsit de mercaderies canàries després de la conquesta de l'arxipèlag. A la Gran Canària de mitjan segle XVI, durant l'apogeu de la indústria sucrera, el quintar d'orxella es pagava a 1.500 maravedisos, només un 25 per cent menys que el de sucre blanc.⁹³⁵ Per aquest motiu, al llarg del segle XV, els conqueridors europeus van exigir pagaments regulars en orxella als habitants de les illes Canàries. Per exemple, quan Diego de Herrera va aconseguir que els *guanartemes* de Gáldar i Telde li juressin vassallatge a finals dels anys 1460, els va exigir que li entreguessin tota l'orxella que hi havia a l'illa.⁹³⁶ Així mateix, el primer que va fer la flota castellana capitanejada per Juan Rejón en arribar a Gran Canària el juny del 1478, va ser dividir-se per anar a cercar orxella i esclaus.⁹³⁷ Després de la conquesta, la corona va convertir la recol·lecció i comercialització de l'orxella de Gran Canària, Tenerife i La Palma en una regalia que arrendava a particulars. Com s'ha explicat abans, els Reis Catòlics van concedir al bisbe del Rubicón Juan de Frías el dret exclusiu d'exportar l'orxella de Gran Canària durant deu anys com a recompensa per la seva participació en la conquesta de l'illa.⁹³⁸

Malgrat la importància de l'orxella i dels altres productes esmentats, la mercaderia més valuosa que els navegants europeus dels segles XIV i XV van extreure de les illes Canàries van ser els mateixos habitants de l'arxipèlag. La captura d'esclaus va ser el principal objectiu de la majoria d'expedicions a Canàries. Els financers sevillans que van patrocinar moltes d'aquestes

⁹³³ Aznar vallejo 1983: 419-20; Díaz Hernández 1982: 41.

⁹³⁴ Cioranescu 1959: 150-2; López Alonso 2016: 36; Rosa Olivera 1956: 5.

⁹³⁵ Segons J. Sánchez y Sánchez, el quintar d'orxella estava valorat en 1.500 maravedisos, mentre que el de sucre en valia 2.000 (1987: 435).

⁹³⁶ Rumeu de Armas 1986: 148. Segons A. M. Alonso López, la signatura de l'*Acta de las Isletas* no va tenir lloc el 1461, com tradicionalment s'ha assumit, sinó el 1467 (2016: 65-81).

⁹³⁷ Alonso López 2016: 123.

⁹³⁸ Aznar Vallejo 1983: 419; Fernández-Armesto 2003: 71.

empreses, com els Guzmán, els Peraza i Las Casas, es dedicaven al negoci del tràfic de captius canaris i africans.⁹³⁹ El segrest, venda i ús com a mà d'obra esclava d'aborígens canaris és indestruïble de l'exploració de l'arxipèlag, i va començar amb els primers viatges de mitjan segle XIV. El 1339 o el 1340, immediatament després del retorn de Lancelotto Malocello de Lanzarote i Fuerteventura, està documentada la presència de dos esclaus canaris a la cort del soldà benimerí Abū al-Ḥasan que havien estat portats per una companyia de genovesos.⁹⁴⁰ Un veí de Mallorca dit Jaume d'Olesa posseïa el 1345 “quodam captivo de Canaria,” que treballava una vinya; i l'expedició mallorquina del 1352 també comptà amb “duodecim personas que dudum ... capte et abstracte ab insula Canaria” que van servir com a intèrprets dels evangelitzadors.⁹⁴¹ Així mateix, la força de treball sobre la qual se sustentà l'auge inicial de la indústria sucrera de Madeira a mitjan segle XV estigué constituïda, en bona part, per esclaus extrets de l'arxipèlag canari. Entre el 1424 i el 1446, els portuguesos van dur a terme quatre grans ràtzies contra les Canàries amb l'objectiu de capturar canaris amb què excavar els canals d'irrigació que havien de canalitzar l'aigua dels barrancs envers els ingenis i les plantacions de sucre.⁹⁴² La *Chronica do descobrimento e conquista de Guiné* (1453) de Gomes Eanes de Zurara descriu diverses ràtzies efectuades per esclavistes portuguesos durant la primera meitat del segle XV. Normalment, aquestes expedicions s'aturaven a La Gomera a aprovisionar-se i a recollir guerrers indígenes aliats per anar a altres illes, com La Palma, a capturar gent.⁹⁴³ A finals del segle XV i principis del XVI, encara hi havia esclaus canaris a Madeira que servien com a mestres sucres i oficials en els ingenis de l'arxipèlag, tot i que la majoria era destinada a activitats relacionades amb la ramaderia a causa de la seva experiència com a pastors de cabres i ovelles.⁹⁴⁴

És difícil calcular l'impacte que el segrest sistemàtic de canaris va tenir sobre la població de l'arxipèlag. A. Macías Hernández calcula que durant el segle XV va desaparèixer més del 90 per cent de la població aborigen de l'arxipèlag, a causa de les captures d'esclaus, la violència

⁹³⁹ Fernández-Armesto 1994: 181. Els Guzmán van ser els principals promotors de l'expedició esclavista del 1393 que aparentment provocà l'alçament indígena que anihilà la colònia catalano-mallorquina de Telde (Ibíd.: 174).

⁹⁴⁰ Onrubia Pintado i González Marrero 2018a: 389.

⁹⁴¹ Rumeu de Armas 1986: 40, 43 i 176.

⁹⁴² Moore 2009: 352 i 357.

⁹⁴³ Es poden trobar alguns exemples d'aquestes expedicions a Zurara 1841: 325 i 396.

⁹⁴⁴ Fernández-Armesto 1994: 197-8, 2003: 20; Lobo Cabrera 2000: 130-1; Vieira 2004: 60.

de la conquesta, les malalties portades pels conqueridors i les deportacions massives.⁹⁴⁵ En qualsevol cas, és indubtable que la freqüentació colonial de les Canàries va provocar un desastre demogràfic que es va veure reflectit també en l'origen geogràfic dels esclaus emprats a la Macaronèsia al segle XVI. Abans de la conquesta de les tres illes majors i la seva conversió en centres productors de sucre, la immensa majoria d'indígenes capturats eren destinats al mercat internacional d'esclaus.⁹⁴⁶ Quan l'arxipèlag començà a demandar grans quantitats de mà d'obra per a les noves plantacions de canya a finals del segle XV, els colonitzadors es van veure obligats a importar esclaus magrebins i guineans per a pal·liar la desaparició de la població indígena. A principis del segle XVI, només l'1,4 per cent dels esclaus de Gran Canària eren nadius.⁹⁴⁷

L'erosió demogràfica causada per les ràtzies europees facilità considerablement el sotmetiment de l'arxipèlag al domini castellà. Els conqueridors normands i els senyors de Canàries només van tenir èxit a les illes menors, les quals havien estat suficientment castigades pels esclavistes. En canvi, les illes més densament poblades de Gran Canària, Tenerife i La Palma van resistir més temps i es requerí una inversió major en diners i homes per a dominar-les.⁹⁴⁸ La conquesta de les tres illes principals de l'arxipèlag i l'extermini de la seva població posà fi al tràfic d'esclaus canaris. Però alhora brindà l'oportunitat als colonitzadors europeus de fer un ús intensiu de la terra. Un cop la resistència indígena va ser anorreada, els conqueridors es van repartir les terres i aigües de les illes, mitjançant els mateixos mecanismes desenvolupats a al-Àndalus. Els colons van aprofitar que la conquesta havia buidat grans extensions de terreny per a crear plantacions de cultius amb un alt valor comercial, com la canya de sucre i la vinya. El cultiu introduït pels europeus que va tenir una major importància durant el segle XVI va ser la canya de sucre (*Saccharum officinarum*), que va esdevenir el producte estrella de les illes. Segons la crònica Ovetense, aquesta planta va ser importada des de la colònia portuguesa de Madeira:

⁹⁴⁵ Macías Hernández 1992: 33. Els càlculs d'A. Macías han estat realitzats a partir de projeccions teòriques del potencial demogràfic de l'arxipèlag abans de la conquesta europea.

⁹⁴⁶ Sobre la importància que les illes Canàries van tenir com a proveïdores d'esclaus canaris i africans de les xarxes comercials mediterrànies entre els segles XIV i XVI, vegeu Armenteros Martínez 2018.

⁹⁴⁷ Aznar Vallejo 1983: 190; Fernández-Armesto 2003: 40.

⁹⁴⁸ Fernández-Armesto 1994: 184. Paral·lelament, hi hagué un moviment relativament important de protesta contra la captura i venda d'aborígens canaris com a esclaus que va començar a mitjan segle XV, impulsat per religiosos, i que probablement va influir en la política dels Reis Catòlics envers els indígenes de l'arxipèlag. Sobre aquesta qüestió, vegeu Fernández-Armesto 2003: 236-8 i, sobretot, Rumeu de Armas 1969.

luego como se acabó de conquistar [Gran Canària], el gobernador Pedro de Bera ynbrió a España y a la ysla de la Madera por frutales y cañas de asúcar, legumbres y todo jénero de ganados, y casa, y se plantaron por toda la ysla muchísimos cañauerales, que luego comensaron a dar ynfinito asúcar muy bueno.⁹⁴⁹

Tot i que l'origen més immediat de la canya plantada a Gran Canària va ser l'arxipèlag de Madeira, la introducció d'aquest cultiu a la Macaronèsia fou el darrer rebló d'una llarga cadena d'experiments comercials que portà la producció de sucre des de la Mediterrània oriental fins a l'Atlàntic. La canya és originària del Sud-est asiàtic i va ser arribar a les costes mediterrànies als segles VII i VIII de la mà dels àrabs. Els mercaders de l'Europa occidental hi van entrar en contacte a la segona meitat del segle XI arran de la conquesta normanda de Sicília i de l'establiment dels estats croats a Palestina. A partir de la centúria següent, venecians i genovesos van esdevenir els principals agents de l'expansió del cultiu de la canya de sucre mitjançant l'increment de la seva producció al Llevant i a Sicília i la seva introducció a Xipre, Rodes, Creta i Malta. Posteriorment, i a causa de la pèrdua de les colònies comercials de Gènova a la Mediterrània oriental, els genovesos van intentar construir plantacions de canya a Occident. A principis del segle XV, van introduir amb èxit la planta a l'Algarve portuguès, on es forjà l'aliança entre financers genovesos i terratinents i agricultors portuguesos que impulsà la difusió del cultiu per l'Atlàntic durant la centúria següent i transformà els arxipèlags de Madeira i Canàries i, més tard, Cabo Verde en grans centres de producció i exportació de sucre. Les condicions climàtiques i la disponibilitat d'aigua a les illes de l'Atlàntic eren més adients per al creixement i la maduració de la canya, de manera que la producció no només era molt més abundant que a la Mediterrània, sinó que també era de millor qualitat, ja que la planta tenia un contingut més alt de sucre. L'experiència conjunta de genovesos i portuguesos a la Macaronèsia al segle XV serví per a reformar la primitiva indústria sucra medieval fins a dotar-la de les dimensions i la complexitat necessàries per satisfer la demanda del nou mercat oceànic.⁹⁵⁰

El sucre va ser el producte estrella de Gran Canària i la resta de l'arxipèlag canari durant el primer segle després de la conquesta. Però no va ser l'únic cultiu comercial portat pels

⁹⁴⁹ Morales Padrón 1978: 163.

⁹⁵⁰ Sobre la indústria sucra medieval a la Mediterrània i la seva transferència a l'Atlàntic gràcies als mercaders genovesos, vegeu Craton 1984; Fábregas García 2018; Fernández-Armesto 1994: 117-8, 2003: 14 i 19; Galloway 1977; Nunes Nunes 2002: 164-8; von Wartburg 1983.

europèus. Alhora que hi introduïen la canya de sucre, els colons també van plantar vinyes (*Vitis vinifera*) a les illes. La varietat de cep més comuna a Canàries era la malvasia, amb la qual es produïa un vi dolç i licorós que suportava bé els viatges en vaixell a llarga distància i que tenia molt èxit comercial al nord d'Europa. Originalment, la malvasia es cultivava a l'Egeu, d'on els genovesos la van portar a Sicília, primer, i a continuació a Madeira i Canàries on van ser plantades pels colons ibèrics.⁹⁵¹ Malgrat el predomini de la malvasia, també està documentat el cultiu d'altres varietats durant el segle XVI, com el Listán, el moscatell i el *vidueño* –una barreja de raïms blancs.⁹⁵² Els primers experiments amb la vinya a Canàries es van dur a terme en horts, on els ceps convivia amb altres cultius. Un cop es comprovà que la planta s'adaptava a les condicions ambientals de l'arxipèlag, es van començar a construir vinyars dins els perímetres irrigats, intercalats amb les plantacions de canya de sucre.⁹⁵³ Quan la indústria sucrera canària va fer fallida a la segona meitat del segle XVI, els camps de canya van ser substituïts progressivament pels de vinya, que va esdevenir el principal cultiu d'exportació de l'arxipèlag al segle XVII.⁹⁵⁴

L'experiència a les illes Canàries va informar la colonització hispànica d'Amèrica als segles XVI, XVII i XVIII. Colons procedents de l'arxipèlag canari van estar presents al continent americà des dels primers compassos de la conquesta, ja que les Canàries van servir com a punt de partida i aprovisionament de moltes expedicions.⁹⁵⁵ Durant el segle XVI, milers d'individus procedents de l'arxipèlag es van assentar a les noves colònies americanes i van portar amb ells els coneixements adquirits durant la colonització de la Macaronèsia.⁹⁵⁶ El primer trapig de sucre d'Amèrica va ser instal·lat per mestres canaris a La Hispaniola el 1503, només vint anys després de la conquesta de Gran Canària.⁹⁵⁷ Així mateix, a principis del segle XVII, les autoritats cubanes preferien establir a l'illa colons procedents de Canàries, a causa de la seva experiència com a productors de sucre.⁹⁵⁸ Igualment preuada va ser l'experiència dels canaris

⁹⁵¹ Fernández-Armesto 1994: 117; Morales Matos i Macías Hernández 2003: 270.

⁹⁵² Hernández González 2002: 27; Sánchez Valerón i Martín Santiago 2003: 152.

⁹⁵³ Aznar Vallejo 1983: 258-9; Camacho y Pérez Galdós 1966: 251-5 i 265-9; Fernández-Armesto 2003: 89-90.

⁹⁵⁴ Hernández González 2002; Morales Matos i Macías Hernández 2003: 268-70; Sánchez Valerón i Martín Santiago 2003: 117 i 144; Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 78-9.

⁹⁵⁵ A més dels viatges de Colom, van passar per Canàries quaranta-dues expedicions d'exploració i conquesta en direcció a Amèrica durant el segle XVI (Lobo Cabrera 1992: 45 i 51).

⁹⁵⁶ Sobre l'establiment de colons canaris a Amèrica des del segle XVI fins al XX, vegeu Hernández González 2008 i Macías Hernández 1991, entre d'altres. Sobre la influència de l'experiència canària en la conquesta i colonització d'Amèrica en termes generals, vegeu Abulafia 2008; Deagan 2004; Ortiz García 2004; Stevens-Arroyo 2008.

⁹⁵⁷ Aznar Vallejo i Viña Brito 1989: 173.

⁹⁵⁸ Hernández González 2008: 139.

com a constructors de sistemes hidràulics a Veneçuela i al nord de Mèxic durant els segles XVII i XVIII, entre altres regions del Carib.⁹⁵⁹

El descobriment de les Canàries al segle XIV també endegà una revolució de la mentalitat europea. La població de l'arxipèlag va ser el primer grup humà amb què entrà en contacte l'Europa occidental que no formava part del Vell Món, tal com era conegut aleshores. Els habitants de les illes Canàries eludien qualsevol intent de classificació. L'aspecte físic, les llengües i la cultura material dels canaris eren similars als dels amazics del nord d'Àfrica, però, a diferència d'aquests, no eren musulmans. D'altra banda, tampoc eren jueus, ni pertanyien als pobles de l'Àfrica subsahariana amb què els portuguesos i italians van establir relacions comercials per primera vegada al segle XV. Malgrat el seu paganisme, era innegable que els canaris tenien creences religioses i que disposaven de dominis polítics i jerarquies socials. En el cas de Gran Canària i Tenerife, els indígenes practicaven formes intenses d'agricultura, mitjançant la construcció de sistemes hidràulics, i vivien concentrats en centres de població densos. Les societats aborígenes de Canàries eren una novetat i la seva classificació requeria el desenvolupament de noves categories antropològiques. El seu descobriment va obrir un llarg debat sobre la seva humanitat i, en particular, sobre la legitimitat de la seva subjugació. Per primera vegada, els europeus es van trobar amb societats que no eren ni havien suposat mai una amenaça militar per a la Cristiandat, i el paganisme de les quals era fruit de l'aïllament, no d'una oposició oberta al cristianisme. A diferència d'altres pobles colonitzats com els andalusins o els lituans, els canaris no van ser culpabilitzats per la seva impietat. Amb la colonització de les Canàries començà una llarga polèmica sobre els drets d'aquests nous pobles indígenes i la legitimitat de l'expansionisme europeu que més tard es va fer extensiva Amèrica, Àfrica i Australàsia, i que jugà un paper fonamental en el desenvolupament de l'antropologia moderna i del dret internacional.⁹⁶⁰

Enfrontats a la impossibilitat d'emprar els discursos legitimadors tradicionals que havien funcionat contra musulmans, jueus, pagans europeus i cristians heterodoxos, els humanistes dels segles XIV i XV van començar a elaborar un corpus teòric que permetés justificar la conquesta d'altres pobles independentment de quina fos la seva actitud envers Europa. A partir d'aquesta època, la fe en l'existència d'una forma única de progrés i la doctrina jurídica de la *terra nullius*

⁹⁵⁹ Glick 1972; Hernández González 2000.

⁹⁶⁰ Abulafia 2008: 33-89; Fernández-Armesto 1994: 223-45; Johnson, Jr. 1970: 24-31; Rumeu de Armas 1969.

van esdevenir la principal forma de legalitzar l'apropiació de territoris aliens. La imatge que les fonts escrites dels segles XIV al XVI ofereixen sobre la població indígena de les illes Canàries es troba condicionada per aquesta mentalitat colonialista europea. És relativament habitual que els documents generats pels colonitzadors presentin les societats de l'arxipèlag com a irremeiablement primitives i incapaces o desinteressades a treballar la terra. En conseqüència, les fonts escrites tendeixen a descriure el paisatge canari com un entorn verge, menystenint la gestió que els aborígens en van fer. En contraposició, la invasió europea és presentada com una missió civilitzadora no només de la població, sinó també del territori.⁹⁶¹ A principis del segle XVI, Andrés Bernáldez, cronista dels Reis Catòlics, va escriure que els pobladors de Gran Canària “no tenían viñas ni cañas de azúcar, ni avía en la isla la riqueza e fertilidad que agora ay, salvo figueras muchas. E desde fueron los cristianos, pusieron parras e viñas e cañaverales de azúcar, e llevaron ganados, que ellos no tenían, sino muchas cabras, e trigo e cevada.”⁹⁶² Pocs anys després, l'autor de la crònica Ovetense afirmava que “no està labrada ni cultivada de quince partes la vna” de l'illa.⁹⁶³ De la mateixa manera, el Llibre de Repartiments de Gran Canària recull nombroses referències a l'existència de terres incultes que no havien estat utilitzades mai abans, fins que els colons les van apropiar i posar en cultura.⁹⁶⁴ Però l'anàlisi curosa de les fonts escrites i els estudis arqueològics revelen que la gestió indígena alterà notablement els paisatges de Gran Canària, mitjançant el desboscament i la construcció d'espais de cultiu perennes i infraestructures hidràuliques.

5.3. Els primers pobladors: La societat aborigen de Gran Canària

Els habitants originals de les illes Canàries es van establir a l'arxipèlag més de mil tres-cents anys abans que els navegants europeus comencessin a explorar l'Atlàntic oriental. La data precisa de la seva arribada és desconeguda. Malgrat que s'han publicat algunes datacions més antigues, la majoria d'estudis indiquen que els primers grups humans van arribar a l'arxipèlag a

⁹⁶¹ Morales, et al. 2009; Morales Mateos, et al. 2007b.

⁹⁶² Morales Padrón 1978: 516.

⁹⁶³ *Ibíd.*: 142.

⁹⁶⁴ Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 40v, 55r, 82r, 131r, 136r, 143r, 144r, 149r, 155r, 263r, 264r, 280r, 293v, 296v, 319v, 327v, 329v-30r i 335v.

finals del I mil·lenni a.n.e. o a principis del següent. Les datacions més fiables per Gran Canària situen les seqüències més antigues de presència humana a l'illa als segles II i III.⁹⁶⁵ D'altra banda, els estudis genètics han confirmat l'origen nord-africà de la població aborigen i d'algunes de les espècies animals i vegetals domesticades que van introduir a l'arxipèlag.⁹⁶⁶ L'evident parentiu entre els canaris i els pobles amazics del nord-oest d'Àfrica va ser assenyalat ja als segles XIV i XV. Els exploradors europeus es van adonar aviat que tant l'aspecte físic dels canaris, com les seves llengües i la seva cultura material i simbòlica eren molt similars als dels berbers nord-africans. Les semblances van ser percebudes també pels mateixos illencs al segle XVI, quan començaren a mantenir relacions regulars amb les costes magribines després de la conquesta castellana.⁹⁶⁷ Igualment, nombrosos estudis sobre les inscripcions aborígens trobades a les set illes han demostrat que pertanyien a la família d'escriptures libicoberbers de l'Àfrica nord-occidental.⁹⁶⁸

Un tema de debat no resol't és si l'arxipèlag va ser poblat mitjançant una sola onada migratòria, que va saltar d'illa en illa, o si n'hi hagué més d'una. Igualment, encara resta per determinar el grau d'aïllament que van experimentar les poblacions de les diferents illes entre elles i amb el continent africà durant el mil·lenni anterior al viatge de Lancelotto Malocello. Tradicionalment, s'ha assumit que tingué lloc una regressió tecnològica i que els aborígens van abandonar la navegació després d'assentar-se a l'arxipèlag. Segons la majoria de fonts històriques produïdes entre el segle XIV i el XVII, els aborígens de l'arxipèlag mancaven de la tecnologia necessària per a viatjar entre les illes i Àfrica. A hores d'ara, la majoria de proves arqueològiques i genètiques hi dona suport. Fins al moment, no s'han trobat restes de cap mena d'embarcació anterior a la conquesta europea, i els estudis genètics suggereixen que la

⁹⁶⁵ Es pot trobar una discussió sobre les datacions radiocarbòniques relacionades amb el poblament permanent de les illes Canàries a Morales, et al. 2007b: 73-4, 2017: 191. Excavacions arqueològiques recents realitzades a Lanzarote i l'illot de Lobos suggereixen que l'arxipèlag podria haver estat visitat de forma regular per navegants feniciopúnics i romans segles abans de la seva colonització (Atoche Peña 2003, 2009, 2011; Atoche Peña i Ramírez Rodríguez 2017).

⁹⁶⁶ Fregel, et al. 2009a, 2009b; Maca-Meyer, et al. 2004; Ordóñez, et al. 2017. Els darrers estudis genètics sobre la variant canària d'ordi vestit apunten la possibilitat que el seu origen geogràfic es trobi al nord del Marroc (Hagenblad, et al. 2017: 85). D'altra banda, una publicació recent ha suggerit que el llinatge genètic del porc negre canari també podria ser originari del Magrib (Olalde, et al. 2015).

⁹⁶⁷ Gaspar Frutuoso recollí a finals del segle XVI el testimoni d'un André Martins que era amic d'un "homem honrado canário" anomenat Antão Delgado, que era un dels colons canaris establerts a Tenerife. En una ocasió Martins preguntà Delgado d'on creia que procedien els aborígens de les illes. El canari "l'he respondeu, ... sorrindo-se, que donde podiam proceder senão dessa Berbéria, que estava ali tão perto." Considerava que era així "porque eu entendo três linguas, convém a saber: a de Canária, e a de Tenarife e a de Gomeira, e todas vão quase parecendo a language dos mouros. ... E ainda que os canários tinham variedade, suas linguages quase todas têm um modo da dos mouros." A més, "os canários toda a maneira tinham dos mouros em seus costumes, porque têm suas moendas de mão e usam de gofio como mouros" (1998, L. I: 120).

⁹⁶⁸ Farrujia de la Rosa, et al. 2009; Springer Bunk 2014, 2019.

colonització original de les Canàries va anar seguida per un mil·lenni d'aïllament respecte del continent africà. Fins i tot és possible que es tallés la comunicació entre les diverses illes de l'arxipèlag.⁹⁶⁹ Aquest aïllament multiseular de les Canàries explicaria el limitat ventall d'espècies vegetals que cultivaven els aborígens en el moment de la conquesta, així com l'aparent abandonament de l'agricultura vers el segle XI a La Palma, un fenomen que només tindria sentit en un context d'isolació estricta en el qual fos impossible suplir la llavor local en cas de pèrdua.⁹⁷⁰

En sentit contrari a tots aquests indicis de l'aïllament canari, l'enginyer italià Leonardo Torriani recollí alguns testimonis a finals del segle XVI segons els quals els habitants de Gran Canària havien construït barques amb fusta de drago i veles fetes de palma amb les quals navegaven al voltant de l'illa i anaven a saquejar Tenerife i Fuerteventura. Per aquest motiu afirmava Torriani que “llegaron a parecerse con los demás isleños, tanto en el lenguaje como en algunas costumbres, como se dijo de los de Fuerteventura, los cuales imitaron a los canarios en su modo de hacer justicia.”⁹⁷¹ La informació proporcionada per aquest autor es veu reforçada per l'existència d'indicis de contactes –si més no esporàdics- entre algunes illes, com la troballa a La Gomera d'obsidiana procedent de Tenerife, o l'homogeneïtat genètica de tota la població aborígen de l'arxipèlag.⁹⁷²

En qualsevol cas, i malgrat compartir molts trets genètics i culturals, l'organització social i el sistema productiu diferien d'illa en illa. Gairebé totes les comunitats aborígens de les Canàries practicaven l'agricultura, però la importància específica d'aquesta activitat econòmica variava en funció de factors locals. Gran Canària era la més poblada de les set illes principals i els seus habitants practicaven les formes més intensives d'agricultura. És difícil calcular amb precisió la població de l'illa abans de la conquesta europea. A la manca de fonts estadístiques, s'afegeix el fet que la demografia aborígen va estar subjecte a canvis importants durant els segles XIV i XV. La violència, els segrestos, les deportacions i les epidèmies van comportar la desaparició de la major part de la població indígena de Gran Canària entre el 1402 i el 1483. J. Onrubia Pintado ha proposat que l'illa podria haver estat habitada per unes 18.000 persones a

⁹⁶⁹ Vegeu una síntesi del debat sobre la navegació aborígen a Mederos Martín i Escribano Cobo 2005. Sobre les proves aportades per la genètica, vegeu Fregel, et al. 2009b; Ordóñez, et al. 2017.

⁹⁷⁰ Morales Mateos 2006: 312; Morales Mateos, et al. 2007a: 151-2 i 158, 2017: 212.

⁹⁷¹ Torriani 1959: 113-4.

⁹⁷² Fregel, et al. 2009b: 1323; Mederos Martín i Escribano Cobo 2005: 860-1.

finals del segle XIV, que s'haurien vist reduïdes a 14.000 abans de l'inici de la conquesta. Segons les seves estimacions, la invasió militar provocà la mort del 85 per cent de la població restant, ja que el 1483 només seguien amb vida uns 2.000 canaris.⁹⁷³ Una dècada abans, A. Macías Hernández realitzà uns càlculs estadístics per a intentar aproximar el potencial demogràfic de l'illa en funció de la quantitat de terra que podria haver estat artigada per la població indígena i de l'aportació calòrica dels cereals que cultivaven. Segons les seves estimacions, la població de la Gran Canària aborigen hauria estat d'entre 30 i 63.000 habitants, però els episodis de mortalitat extraordinària provocats pels conqueridors europeus al llarg del segle XV van provocar un descens de fins a un 95 per cent.⁹⁷⁴ Més recentment, J. J. Jiménez González ha dut a terme els seus propis càlculs i ha estimat que l'illa hauria tingut una població d'entre 36 i 44.000 habitants a finals del segle XIV.⁹⁷⁵

El llarg període d'interacció amb els europeus abans de la conquesta i el desastre demogràfic del segle XV necessàriament van afectar el funcionament de la societat aborigen. Per aquest motiu, és difícil saber fins a quin punt la imatge de la societat grancaària que presenten les fonts històriques es correspon amb la seva organització abans de mitjan segle XIV. Segons les cròniques, la societat canària comptava amb una jerarquia social institucionalitzada, en la qual l'estatus era hereditari. Al segle XV, l'illa estava dividida en dues lligues territorials o *bandos*, cada una de les quals estava dirigida per un líder polític i militar anomenat *guanarteme*. Aquests tenien les respectives seus de poder als poblats de Telde i Gáldar, a l'est i al nord-oest de Gran Canària. És dubtós que existís una frontera física clarament definida entre ambdues entitats polítiques, malgrat que algunes fonts colonials així ho afirmen.⁹⁷⁶ Cada *guanarteme* comptava amb l'estreta col·laboració d'un parent que exercia el càrrec de director religiós (*fayzague* o *faycán*) i d'un grup de *gayres* o assessors militars, que constituïen el seu consell (*sabor*). Tots els càrrecs polítics, militars i religiosos eren ocupats per membres dels llinatges "nobles" de l'illa (*azagues*), que es distingien de la majoria innoble mitjançant pentinats i formes de vestir exclusius. Els estrats subalterns de la societat canària estaven

⁹⁷³ Onrubia Pintado 2003: 236-63.

⁹⁷⁴ Macías Hernández 1992.

⁹⁷⁵ Jiménez González 2014: 128.

⁹⁷⁶ Segons J. Onrubia, és possible que el territori fos considerat un tot indivisible per la població de l'illa (Onrubia Pintado 2003: 111-39; Onrubia Pintado i González Marrero 2018a: 400).

integrats pels “plebeus” o *villanos* i per un col·lectiu encara inferior format pels individus que realitzaven tasques considerades degradants, com els carnisers i els verducs.⁹⁷⁷

El cronista Andrés Bernaldez elaborà una llista de trenta-un assentaments aborígens, la major part dels quals es concentrava en els dos terços septentrionals de l'illa, on hi ha una major abundància d'aigua gràcies a l'acció dels vents alisis.⁹⁷⁸ Els indígenes canaris residien tant en coves com en cases semisubterrànies construïdes amb pedra seca, i formaven poblats que, en alguns casos, agrupaven un nombre important d'habitants i tenien característiques protourbanes. Els nuclis més grans i complexos eren les “capitals” de Gáldar i Telde, que estaven formats per múltiples agrupacions de blocs de cases o coves, “tal vez assimilables a grupos familiares reales o sociales,” connectats per carrers.⁹⁷⁹ Com a mínim en el cas de Gáldar, l'assentament comptava amb una plaça central on es concentraven els edificis cerimonials i on els castellans van erigir una fortalesa i l'església parroquial de la vila a finals del segle XV.⁹⁸⁰

Alguns autors han apuntat que els assentaments costaners de Gran Canària van ser abandonats progressivament, a mesura que les expedicions de saqueig s'intensificaven i els indígenes fugien als poblats més grans o a l'interior muntanyós de l'illa.⁹⁸¹ Però, a desgrat de la lògica d'aquesta proposta, a hores d'ara no hi ha proves arqueològiques que permetin proposar un desplaçament generalitzat de la població de la costa a les muntanyes ni la proliferació de noves estructures defensives a partir de mitjan segle XIV.⁹⁸² Els poblats aborígens de cases o de cases i coves, com Gáldar, Telde i Agüimes, no comptaven amb estructures defensives. El factor principal que condicionà la localització dels assentaments indígenes de Gran Canària va ser la disponibilitat de fonts o cursos d'aigua i de sòls fèrtils susceptibles de ser conreats.⁹⁸³

Durant les ràtzies europees, la població aborígen de Gran Canària s'emparava en grans refugis col·lectius que es trobaven a les zones més abruptes de la Cumbre, i que van ser

⁹⁷⁷ Sobre l'organització política i social de la societat aborígen de Gran Canària, vegeu Onrubia Pintado 2003: 383-495. Vegeu també González Antón i Tejera Gaspar 1981: 59-77; González Marrero i Rodríguez Rodríguez 1998; Jiménez González 1990: 171-88, 2014: 196-212, Rodríguez Rodríguez 2000; Tejera Gaspar 1989.

⁹⁷⁸ Morales Padrón 1978: 515. Vegeu els mapes elaborats per J. Onrubia Pintado (2003: 205) i J. J. Jiménez González (1990: 95, 2014: 134) a partir de la informació proporcionada per Bernaldez.

⁹⁷⁹ Onrubia Pintado 2003: 335.

⁹⁸⁰ Sobre els poblats aborígens de Gran Canària, el trogloditisme i les cases semisubterrànies, i, més en concret, sobre els assentaments indígenes de Gáldar i Agüimes, vegeu Cuenca Sanabria 2008; González Antón i Tejera Gaspar 1981: 171-89; Jiménez González 1990: 93-117, 2014: 131-59; Onrubia Pintado 2003: 265-382; Quintana Andrés 1995; Ramón Ojeda 2008; Velasco Vázquez 2008; Velasco Vázquez i Alberto Barroso 2005: 50-107.

⁹⁸¹ Cuenca Sanabria 2008: 59-60; Macías Hernández 1992: 59-60.

⁹⁸² Onrubia Pintado i González Marrero 2004: 2049-50.

⁹⁸³ Moreno Benítez i González Quintero 2013-2014: 20; Ramón Ojeda 2008: 33-5.

qualificats de “fortalezas” pels cronistes castellans. No obstant això, les fortalezes dels canaris eren agrupacions de coves d’habitació i graners situades en àrees de difícil accés. Normalment, comptaven amb fonts o dipòsits d’aigua i amb espais on es podia reunir el bestiar o cultivar cereals per a resistir un setge llarg. En alguns casos, com el de la Fortaleza Grande de Tirajana o la d’Ajódar, els indígenes sí que van construir muralles de pedra seca per a bloquejar els passos de muntanya.⁹⁸⁴ La documentació escrita posterior a la conquesta conté referències a l’existència de múltiples “santidades de canarios” on els aborígens havien cercat protecció durant la conquesta, la qual cosa demostra que aquest tipus de recintes es trobaven distribuïts per tota la geografia de l’illa.⁹⁸⁵

L’existència de graners col·lectius construïts en coves és una característica exclusiva de Gran Canària, ja que no s’han documentat estructures d’aquest tipus a cap altra illa de l’arxipèlag.⁹⁸⁶ Aquests magatzems consisteixen en agrupacions d’un nombre variable de sitges excavades directament en la tova volcànica, a l’interior de balms naturals o de coves artificials. Normalment, estan situades en parets rocoses o muntanyes de difícil accés i es troben orientades al sud per afavorir-ne la insolació. En molts casos, els graners estaven associats a assentaments aborígens propers, però també se n’han documentat d’aïllats.⁹⁸⁷ Els aborígens usaven les sitges per conservar cereals, llegums, fruites dessecades i, potser, carn.⁹⁸⁸ Les condicions de conservació en els graners canaris són excel·lents gràcies a la baixa humitat de l’aire, la temperatura constant i la bona ventilació, que prevé la proliferació de fongs.⁹⁸⁹ Les sofisticades tècniques d’emmagatzematge de la població aborigen van ser destacades pels cronistes castellans, que afirmaven que els canaris eren capaços de conservar el blat i l’ordi durant anys, que “aunquesté seis años no tiene corrupción.”⁹⁹⁰ De fet, els colons no van ser capaços de

⁹⁸⁴ Morales Padrón 1978: 361-2, 415-7, 501-4 i 513. Vegeu una descripció de les fortalezes de les calderes de Tirajana i Tejeda i d’altres graners fortificats-refugis de Gran Canària a Cuenca Sanabria 2008: 60-8.

⁹⁸⁵ Cuenca Sanabria 2008: 60; Onrubia Pintado 2003: 193-6; Rodríguez Fleita, et al. 2000: 412 i 418; Velasco Vázquez i Alberto Barroso 2005: 79.

⁹⁸⁶ Morales, et al. 2014: 790; Morales Mateos 2006: 324.

⁹⁸⁷ Vegeu les descripcions que fan dels graners col·lectius canaris Cuenca Sanabria 2008: 68-74; Morales Mateos 2006: 322-4; i Velasco Vázquez i Alberto Barroso 2005: 207-19. Endemés, és molt probable que els indígenes comptessin també amb magatzems més petits dins els poblats, com per exemple sitges excavades a l’interior de les cases (Miranda Valerón 2010: 159-60; Morales Mateos 2006: 322; Onrubia Pintado 2003: 472).

⁹⁸⁸ Al graner de les Cuevas del Pósito de Temisas (Agüimes), s’han trobat fragments d’indústria lítica relacionats amb el processament de la carn (Henríquez-Valido, et al. 2019: 135).

⁹⁸⁹ *Ibid.*: 134.

⁹⁹⁰ Morales Padrón 1978: 320. L’anàlisi de les restes d’insectes fitòfags trobades a l’interior de les sitges ha confirmat que els aborígens emmagatzemaven el gra durant més d’un any (Henríquez-Valido, et al. 2019: 134). En alguns casos, les llavors guardades es conservaven durant més de vuitanta anys (Morales Mateos 2003: 110, 2006: 326).

replicar l'èxit dels indígenes. La crònica de Gómez Escudero destaca que els aborígens “tenían silos en los riscos i se conservaba el grano muchos años sin dañarse, lo qual aora no puede conseguirse sin que se pique de gorgojo.”⁹⁹¹

Les restes carpològiques recuperades en els graners col·lectius han permès identificar les espècies vegetals que eren cultivades i consumides pels habitants de Gran Canària. Com ja indicaven les fonts etnohistòriques, aquestes eren l'ordi vestit (*Hordeum vulgare*, subsp. *vulgare*), el blat dur (*Triticum durum*), la fava (*Vicia faba*), la lletia (*Lens culinaris*), el pèsol (*Pisum sativum*) i la figa (*Ficus carica*).⁹⁹² Totes aquestes plantes formen part del paquet d'espècies que els primers pobladors procedents del nord d'Àfrica van introduir a les illes Canàries en colonitzar l'arxipèlag. Al mateix temps, també van portar amb ells mamífers domesticats –com la cabra (*Capre hircus*), l'ovella (*Ovis aries*), el porc (*Sus domesticus*), el gos (*Canis familiaris*) i el gat (*Felis catus*)-, i plagues associades a l'agricultura, com petits rosegadors i els corcs.⁹⁹³ Les espècies de plantes i animals emprades pels aborígens estaven particularment ben adaptades a l'ambient àrid o semiàrid de les illes Canàries i, en alguns casos, van ser adoptades pels colons europeus, com és el cas de l'ordi canari, que encara és el més usat en l'actualitat.⁹⁹⁴

L'estudi dels graners col·lectius de Gran Canària ha suscitat un llarg i complex debat sobre la seva gestió i què se'n pot deduir sobre l'organització de la producció i la reproducció de la societat aborígen. La construcció i utilització d'aquest tipus d'estructures d'emmagatzematge és una característica que els pobladors indígenes de Gran Canària compartien amb els amazics nord-africans. Graners col·lectius (*agadir*, pl. *igudar*) molt similars als canaris estan a bastament documentats a regions semiàrides del Magrib on predomina el cultiu de cereals sense reg artificial i el volum i la qualitat de les collites anuals fluctuen.⁹⁹⁵ Per aquest motiu, les comunitats pageses guardaven una part del producte els anys bons per a intercanviar-la, per a usar-la com a llavor o per a consumir-la durant els períodes de sequera.

⁹⁹¹ Morales Padrón 1978: 436. Sembla que, en termes generals, els colons no van aprofitar les estructures d'emmagatzematge indígenes per conservar el gra, sinó que les van emprar per guardar-hi palla o com a corrals (Morales Mateos 2003: 108, 2006: 324).

⁹⁹² Morales, et al. 2009; Morales Mateos 2003, 2006; Morales Mateos i Rodríguez Rodríguez 2014.

⁹⁹³ Morales, et al. 2009.

⁹⁹⁴ Hagenblad, et al. 2017, 2019.

⁹⁹⁵ Cuenca Sanabria 2008: 72; Morales, et al. 2014: 802. Sobre la possible relació dels *igudar* del nord d'Àfrica amb els graners de Gran Canària, vegeu també Jiménez González 2014: 98-101; Miranda Valerón 2010: 156-60; Morales Mateos 2003: 108-12, 2006: 324; Velasco Vázquez i Alberto Barroso 2005: 211.

Com s'ha explicat anteriorment, l'emmagatzematge de la producció agrària –quan és gestionat pels mateixos agricultors- funciona com una estratègia de diversificació temporal per pal·liar els efectes adversos de les males collites i disminuir el risc de sofrir crisis de subsistència.⁹⁹⁶ Els estudis arqueobotànics duts a terme en graners col·lectius canaris demostren que tots els mètodes emprats pels aborígens prioritzaven la preservació dels productes emmagatzemats. “Pre-Hispanic people did not try to maximize the storage space in the silos by processing the harvest completely and eliminating the unpalatable parts of the food plants,” sinó que ensitjaven el blat i l'ordi sense treure'l de l'espiga per protegir-lo dels insectes i rosegadors i per ajudar a mantenir la humitat i la temperatura de les llavors constant.⁹⁹⁷ Pels mateixos motius, les figues i els dàtils també eren dessecats i emmagatzemats en la seva integritat, i és probable que els llegums fossin guardats dins les beines.⁹⁹⁸ Per tant, l'objectiu principal dels gestors dels graners col·lectius de Gran Canària no era acumular el volum més gran possible de producte agrícola, sinó garantir la preservació de les collites per a fer-ne un consum diferit.

Malgrat les aportacions recents de l'arqueobotànica i l'arqueontomologia a l'estudi dels graners canaris, es desconeix encara com eren administrats per la societat aborígen. Els paral·lelismes morfològics i funcionals entre els graners de Gran Canària i els *igudar* del nord d'Àfrica han portat molts autors a assimilar la gestió dels primers a la dels segons, que ha estat ben documentada. Els magatzems fortificats magribins eren construïts, vigilats i defensats de forma col·lectiva, però cadascuna de les seves cèl·lules pertanyia a un sol individu o a un grup familiar i el seu contingut era gestionat de forma autònoma. Els aborígens canaris, per la seva part, comptaven amb uns segells de ceràmica que podrien haver servit per assenyalar la vinculació de les sitges a una persona o un llinatge.⁹⁹⁹ Però J. Onrubia ha advertit dels potencials riscos d'equiparar acríticament el funcionament dels *igudar* i els sitjars canaris, ja que l'aparent homogeneïtat morfològica d'aquestes estructures podria amagar formes de gestió molt diverses.¹⁰⁰⁰ Les fonts etnohistòriques, per la seva part, ofereixen poca informació sobre aquesta qüestió. Les cròniques de Cedeño i Gómez Escudero expliquen que els “pocitos” dels graners servien per guardar “los frutos como diesmos que daban en aquel depósito para los años faltos

⁹⁹⁶ Marston 2011: 193-4; Spielmann, et al. 2011.

⁹⁹⁷ Morales, et al. 2014: 801.

⁹⁹⁸ Ibíd. Vegeu també Henríquez-Valido, et al. 2019: 134; Morales Mateos i Rodríguez Rodríguez 2014: 31.

⁹⁹⁹ Cuenca Sanabria 2008: 71.

¹⁰⁰⁰ Onrubia Pintado 1995, 2003: 469.

i hazer repartimientos de limosnas;” i els anys de males collites “no tomaban diesmos para guardar, antes para repartir en los pobres.”¹⁰⁰¹ Aquestes referències a l’existència d’un “delme” ha portat alguns autors a afirmar que la principal funció dels graners col·lectius hauria estat la d’acumular una part de la producció agrícola mitjançant el cobrament de tributs per a mantenir l’elit política illenca.¹⁰⁰² Altres investigadors, com Tejera Gaspar i Onrubia, per contra, han proposat que els magatzems serien “fons especials de consum” destinats a garantir la subsistència de la comunitat en època de males collites; tot i que no descarten que la redistribució del producte fos una prerrogativa de la noblesa indígena, com una forma d’acumular capital simbòlic.¹⁰⁰³ L’estudi arqueològic de les estructures d’emmagatzematge no ha aportat proves de l’existència d’un accés jerarquitzat i restringit al seu contingut, més aviat el contrari. En paraules de J. Morales Mateos, “la homogeneidad en el volumen y la forma de los silos, así como su organización espacial, muestran una aparente simetría social entre los usuarios de estas estructuras de almacenamiento.”¹⁰⁰⁴

La polèmica sobre els graners canaris s’emmarca dins un debat major sobre l’estructura de la societat aborígen de Gran Canària, la naturalesa del poder dels *guanartemes* i la capacitat de la “noblesa” indígena de controlar la producció. Una qüestió fonamental que encara resta per resoldre és com regulaven els canaris l’accés a les terres de llauró. Les fonts etnohistòriques ofereixen poques dades sobre aquesta qüestió –i a voltes es contradiuen. En termes generals, els textos del segle XVI semblen suggerir que la terra era un bé col·lectiu. La crònica de Cedeño afirma que “los bienes i haciendas eran comunes, repartíanse cada año por cauidos;” mentre que la de Gómez Escudero explica que els canaris “aiudábanse unos a otros en sus sementeras; las tierras eran consejiles, que eran suias mientras duraba el fruto, cada año se repartían.”¹⁰⁰⁵ López de Ulloa, per la seva part, afegí que “todos los bienes heran comunes en quanto a la distribución y alimento natural,” però que “al Señor reconocían la superioridad y obediencia, y siempre se le daua lo mejor.”¹⁰⁰⁶ Aquests fragments han donat lloc a interpretacions molt diverses per part de la historiografia. Una part important de la historiografia defensa que la terra

¹⁰⁰¹ Morales Padrón 1978: 436 i 373, respectivament.

¹⁰⁰² Jiménez González 1990: 134-43; Martín de Guzmán 1986: 651-4; Velasco Vázquez i Alberto Barroso 2005: 211-2.

¹⁰⁰³ González Antón i Tejera Gaspar 1981: 99-102; Onrubia Pintado 2003: 467-76.

¹⁰⁰⁴ Morales Mateos 2006: 324. No obstant això, en el cas dels *igudar* magribins s’ha comprovat que l’equitat que sembla reflectir la seva arquitectura pot amagar relacions de desigualtat i subordinació –per exemple, entre els individus que integren les assemblees que administren els magatzems col·lectius i la resta d’usuaris (Onrubia Pintado 1995: 177-8).

¹⁰⁰⁵ Morales Padrón 1978: 373 i 436, respectivament.

¹⁰⁰⁶ *Ibid.*: 315-6

era controlada pels *guanartemes* i nobles, els quals s'haurien encarregat de distribuir anualment l'ús de fruit de la terra entre els *villanos*, en tant que dirigents d'un emergent estat neolític canari. Alguns investigadors fins i tot han proposat que la hipotètica estructura administrativa d'un estat canari no només hauria detingut la possessió de les terres de conreu i dels ramats, sinó que a més hauria imposat tributs i serveis de treball regulars als plebeus, com la construcció de sitges i sistemes hidràulics.¹⁰⁰⁷ Malgrat l'èxit d'aquestes propostes, el cert és que no hi ha cap referència a les fonts escrites que permeti inferir que cap grup ostentés drets exclusius sobre la terra ni que els repartiments anuals fossin organitzats pel *guanarteme*.

Alternativament, alguns autors defensen que, lluny de ser un monopoli del *guanarteme*, les unitats domèstiques haurien organitzat de forma autònoma la producció i distribució dels béns de consum.¹⁰⁰⁸ En aquesta línia, A. Tejera Gaspar i R. González Antón han proposat que la societat canària hauria organitzat les activitats productives en funció de les relacions de parentiu i que la producció hauria estat redistribuïda de forma més o menys equitativa entre tots els seus integrants. Segons aquests autors, els grups de parentiu haurien gaudit d'autonomia a l'hora de determinar els processos de producció, malgrat que consideren que no gaudien de drets de possessió sobre la terra, sinó d'un ús de fruit inalienable.¹⁰⁰⁹ J. Onrubia, per la seva part, ha usat la documentació generada pels aborígens que van sobreviure a la conquesta per a demostrar que, a principis del segle XVI, els drets sobre la terra dels indígenes encara eren posseïts de forma indivisa per grups de parentiu. El 1500, per exemple, Pedro Fernández, un canari resident a Sevilla des del 1484, va reclamar a la corona la restitució d'una "hasyenda de casas e tyerras e viñas e otras cosas" que el governador de Gran Canària li havia expropiat tot i haver-se convertit al cristianisme. Fernández va presentar la reclamació en nom dels seus "parents," que també tenien drets sobre aquests béns.¹⁰¹⁰ Així mateix, la major part de les concessions de terres que van rebre els indígenes canaris que van participar en els repartiments de Tenerife eren confrontants o eren posseïdes proindivís per diverses persones –en el 26 per cent dels casos.¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁷ Particularment extrems són els postulats de C. Martín de Guzmán, que defensà l'existència d'una administració estatal jerarquitzada i centralitzada que tenia la capacitat de recaptar tributs, mantenir un exèrcit professional i impulsar la colonització de noves terres (1986: 611-60). Vegeu les opinions molt més moderades de Jiménez González 1990: 68, 134-43, 187-8 i 221-4, 2014: 209-12; Velasco Vázquez 1998; Velasco Vázquez i Alberto Barroso 2005: 112-27 i 199-205.

¹⁰⁰⁸ Onrubia Pintado 2003: 467.

¹⁰⁰⁹ Tejera Gaspar i González Antón 1981: 65, 75-7 i 96-102.

¹⁰¹⁰ Onrubia Pintado 2003: 117-8.

¹⁰¹¹ Betancor Quintana 2002: 50.

Les fonts colonials indiquen clarament que la societat canària no era igualitària, però resulta molt difícil qualificar i quantificar aquestes relacions de desigualtat. Malgrat que alguns autors han afirmat haver detectat marcadors ossis que demostren l'existència d'una jerarquia social que restringia l'accés als aliments d'una part de la població, el registre arqueològic no ha permès, fins al moment, demostrar l'existència de desigualtats socials significatives al si de la societat aborigen.¹⁰¹² Però no es pot descartar la possibilitat que no tots els grups de parentiu gaudissin de drets idèntics d'accés a la terra. Segons Onrubia, els *villanos* de les cròniques podrien ser individus que havien estat exclosos de la “comunidad étnica autóctona” i que, per tant, no comptaven amb els mateixos drets que la resta de la població.¹⁰¹³ En canvi, sí que ha estat possible identificar diferències importants entre homes i dones mitjançant l'estudi de les restes òssies de la població indígena. D'una banda, els estudis osteològics apunten a una estricta divisió sexual del treball, ja que els patrons d'activitat física quotidiana d'homes i dones eren clarament diferents i, a més, s'ha detectat una especialització dels primers en l'exercici de la violència física interpersonal. D'altra banda, s'aprecia un accés desigual als aliments, ja que els individus de sexe masculí tendien a consumir més proteïnes d'origen animal que els de sexe femení.¹⁰¹⁴

La qüestió de la jerarquizació de la societat canària i la seva relació amb la terra i els processos de producció és particularment difícil de resoldre perquè pràcticament tota la informació disponible data dels segles XIV i XV, quan la població aborigen ja havia entrat en contacte amb Europa. És pràcticament impossible estimar l'impacte que la pressió exercida pels mercaders, saquejadors i conqueridors europeus va tenir sobre els habitants de l'illa i la seva estructura social. En aquest sentit, s'ha documentat una creixent especialització en el cultiu de l'ordi i la proliferació dels graners col·lectius entre els segles XIII i XV.¹⁰¹⁵ Si bé sembla que aquest procés s'inicià abans de l'arribada dels primers europeus, és gairebé segur que es va aguditzar a causa de la presència dels colonitzadors. Per exemple, J. Morales ha detectat, mitjançant estudis carpològics, un increment de la producció de blat al segle XV que podria

¹⁰¹² Rodríguez-Rodríguez, et al. 2011-2012: 119. Sobre la identificació de marcadors ossis que podrien demostrar la jerarquizació de la societat canària, vegeu, per exemple, Santana Cabrera 2011; Velasco Vázquez 1998.

¹⁰¹³ Onrubia Pintado 2003: 480.

¹⁰¹⁴ Delgado-Darias, et al. 2005, 2006, 2018; Rodríguez Rodríguez 2000; Santana Cabrera 2011: 394-407, 2018; Velasco Vázquez i Alberto Barroso 2005: 192-3.

¹⁰¹⁵ Sobre la possible intensificació de la producció agrícola canària durant els segles XIII-XV, la tendència al monocultiu de l'ordi i les datacions tardanes dels graners col·lectius, vegeu Henríquez-Valido, et al. 2019: 121 i 133; Morales Mateos 2006: 321-2 i 330; Morales Mateos i Rodríguez Rodríguez 2014: 31; Rodríguez-Rodríguez, et al. 2011-2012: 114.

estar relacionat amb el requeriment d'aquest cereal pels europeus.¹⁰¹⁶ D'altra banda, s'ha proposat que la demanda de productes d'origen animal, com el cuir i el seu, per parts dels mercaders forans podria haver provocat una multiplicació de la cabanya ramadera indígena, que hauria causat un augment de la desforestació i majors índexs de conflictivitat entre els indígenes.¹⁰¹⁷ També s'ha de tenir present que els tractes comercials amb els europeus podrien haver generat desequilibris importants entre grups socials o entre regions de l'illa diferents.¹⁰¹⁸ La troballa de tres llavors de raïm (*Vitis vinífera*) datades al segle XV a la Cueva Pintada de Gáldar suggereix que l'elit política illenca podria haver tingut un accés privilegiat a alguns productes de luxe portats pels europeus, com les panses.¹⁰¹⁹ Així mateix, les costes orientals de Gran Canària van ser més freqüentades pels navegants europeus que no pas les occidentals. Per aquest motiu, la població oriental de l'illa estigué més exposada a les ràtzies europees que la de l'oest. J. Onrubia ha arribat a suggerir la possibilitat que l'auge de Gáldar als segles XIV i XV fos conseqüència dels atacs europeus contra Telde i les regions orientals de l'illa.¹⁰²⁰

L'estudi dels espais de treball agrícola construïts i gestionats per la població aborígen podria obrir una perspectiva nova dins el complex debat sobre l'organització de la societat i els processos de producció indígenes i sobre com van ser alterats a partir del segle XIV per la presència europea. La identificació dels camps de cultiu dels aborígens i l'anàlisi de la seva localització, morfologia i dimensions proporcionaria informació molt valuosa per determinar com eren els processos de treball de la societat canària abans del segle XIV i com es van transformar arran del contacte amb els europeus. Malauradament, les fonts etnohistòriques pràcticament no fan referència al paisatge de Gran Canària, que més aviat és presentat com un entorn edènic escassament alterat pels habitants de l'illa. I, malgrat que algunes cròniques fan esments a "las huertas e higuerales e panes" que els conqueridors castellans talaven durant les

¹⁰¹⁶ Morales Mateos 2006: 314-5.

¹⁰¹⁷ Onrubia Pintado 2003: 466-7; Onrubia Pintado i González Marrero 2004: 2048-9.

¹⁰¹⁸ A. Tejera i E. Aznar han suggerit que l'organització fragmentària de la societat canària a partir de "non-unified segmentary lineages" podria haver afavorit la signatura de tractats distints amb grups rivals, "which facilitated European penetration," com els senyors de les illes van fer a La Gomera, a mitjan segle XV (1992: 121 i 123-4). Vegeu també Tejera Gaspar i Aznar Vallejo 1985-1987: 177-9.

¹⁰¹⁹ Morales Mateos 2006: 340.

¹⁰²⁰ Onrubia 2003: 266. No obstant això, la freqüència més gran de les expedicions europees a l'est de Gran Canària també podria haver facilitat l'obtenció de mercaderies de prestigi i d'armes d'acer, per part dels habitants de Telde, que els haurien proporcionat un important avantatge tàctic sobre Gáldar. L'estretor de les relacions entre els europeus i Telde es veu reflectida, per exemple, en el fet que la construcció de la torre de Gando per Diego de Herrera va ser acceptada només pel *guanarteme* d'aquesta localitat (López Alonso 2016: 69). Sobre el comerç entre europeus i aborígens canaris al segle XV i l'intercanvi d'armes blanques, vegeu Onrubia Pintado i González Marrero 2004: 2046-7.

ràtzies, cap autor va descriure aquests espais.¹⁰²¹ Endemés, s’han perdut els registres dels primers repartiments duts a terme entre la host conqueridora a finals del segle XV, en els quals segurament es descrivien els camps de conreu capturats a la població aborigen. En conseqüència, els espais de treball dels indígenes canaris són pràcticament desconeguts.

5.4. “Tenían muchas aseQUIAS de agua:” Els camps de conreu aborígens i l’agricultura irrigada

La impossibilitat d’estudiar els camps de conreu dels canaris ha afavorit l’especulació entorn de la construcció i la gestió d’aquests espais. En particular, el fet que les cròniques facin referència a la pràctica de l’agricultura irrigada però que fins ara no s’hagi documentat arqueològicament cap sistema hidràulic anterior a la conquesta castellana ha donat peu a múltiples teories sobre qui els va construir i quin era el seu grau de complexitat. C. Martín de Guzmán, per exemple, proposà que la construcció de sistemes hidràulics per la població aborigen fou fruit dels esforços d’un estat canari emergent per a intensificar la producció agrícola. Des del punt de vista d’aquest autor, “el Estado es el primer horticultor” de l’illa i imposà la pràctica del reg artificial sobre els seus súbdits, els quals van ser obligats a participar en la construcció de les infraestructures hidràuliques.¹⁰²² Però aquesta concepció de la societat canària com una versió *sui generis* del “despotisme oriental” de K. Wittfogel ha tingut poc èxit historiogràfic, ja que no compta amb cap prova documental o arqueològica que la sostingui. La majoria d’investigadors actuals accepta l’existència d’una hidràulica aborigen a Gran Canària –si més no durant els segles XIV i XV–, però normalment no entra a valorar la tecnologia emprada pels indígenes ni els orígens dels sistemes de reg.¹⁰²³ És més, la tendència majoritària és la d’assumir que les xarxes hidràuliques aborígens no poden haver estat gaire extenses ni complexes.¹⁰²⁴

¹⁰²¹ Morales Padrón 1978: 500.

¹⁰²² Martín de Guzmán 1986: 637-48.

¹⁰²³ González Antón i Tejera Gaspar 1981: 93-5; Jiménez González 1990: 58-60, 2014: 89-91; Macías Hernández 2000: 182, 2001: 6, 2009: 718-9; Morales Mateos 2003: 61 i 67, 2006: 244-7; Onrubia Pintado 2003: 158-62; Santana Santana 2001: 81 i 102-3.

¹⁰²⁴ J. Morales Mateos, per exemple, considera que “es muy probable que estos cultivos de regadío se emplazaran en los cauces de los barrancos, aprovechando las aguas que circulaban en superficie, sobre todo durante el invierno. No existen documentos que mencionen la creación de complejos sistemas de riego, y como hemos comentado no se ha descubierto aún ninguna de estas estructuras” (2006: 246-7).

A hores d'ara, només comptem amb la identificació dubtosa de possibles canals de drenatge en alguns jaciments del nord de l'illa. És especialment conegut i citat el cas dels “vestigios de cauces o acequias de piedra para encauzar hacia el mar las aguas de lluvias” que S. Jiménez Sánchez afirmà haver descobert a El Agujero de Gáldar.¹⁰²⁵ Però no hi ha dubte que els habitants aborígens de Gran Canària van construir sistemes hidràulics amb els quals regaven les terres de llauró, malgrat que les fonts escrites no ofereixen informació sobre la seva morfologia ni sobre com s'administrava l'accés a l'aigua de reg. La descripció més antiga de l'ús del reg artificial pels canaris l'ofereix el relat que Antonio Cedeño va fer de la conquesta de l'illa vers el 1525. Segons aquest autor, els canaris “tenían muchas asequias de agua” i “en las tierras que plantaban de riego recojían el agua en albercas i las repartían con buena orden.”¹⁰²⁶ En concret, va destacar l'habilitat que els aborígens havien demostrat en construir un canal a Tejeda, on

tienen una gran peña viua agujerada por espacio de un quarto de legua que atraiesea un gran çerro por onde conduxeron parte de buena cantidad de agua por aprouechar con el riego buenas tierras; que llaman la Vega, i el principio naçe de unos varrancos mui hondos i la subieron por unos aquedutos aciendo caçadas.¹⁰²⁷

Alguns autors renaixentistes com Juan de Abreu Galindo i José de Sosa van afirmar també que els indígenes canaris havien construït importants infraestructures hidràuliques i les havien usat per a regar els seus camps de conreu. A principis del segle XVII, Abreu va escriure que els aborígens regaven la terra “con las acequias que tenían, por donde traían el agua largo camino.”¹⁰²⁸ Aquest breu comentari confirma la constatació de Cedeño que els sistemes hidràulics canaris podien tenir una extensió i una complexitat considerables. Sosa, per la seva part, va descriure més llargament les canalitzacions aborígens. En la seva *Topografía de la isla afortunada Gran Canaria* del 1678, explicà que “los mas que cultivaban era de regadio, para lo cual sacaban grandes asequias, ... que bañaban los prados. En muchas partes tenian albercones en donde de parte de noche la cerraban, en cuanto por estar fresca la tierra y harta no la habia menester.”¹⁰²⁹ Segons l'autor, “eran ingeniosisimos, y de mucho artificio los canarios;

¹⁰²⁵ Jiménez Sánchez 1946: 21.

¹⁰²⁶ Morales Padrón 1978: 372 i 376.

¹⁰²⁷ *Ibid.*: 372.

¹⁰²⁸ Abreu Galindo 1977: 160.

¹⁰²⁹ Sosa 1943: 304.

mayormente en sacar las aguas encaminando acequias por barrancos y riscos,” ja que perforaven muntanyes per fer arribar els canals d’una vall a una altra o per a construir mines amb les quals captar aigües subterrànies.¹⁰³⁰

En aquests moments, no és possible ponderar en quina mesura aquestes descripcions de la hidràulica indígena estigueren condicionades per les pràctiques dels mateixos colonitzadors. No obstant això, les referències recurrents a l’existència de “séquies antigues” o de séquies i safareigs “de canaris” que es troben en la documentació escrita del segle XVI mostren que la infraestructura hidràulica aborigen va deixar empremtes visibles i de certa entitat en el paisatge de Gran Canària. Alguns exemples es poden trobar a la Taula 10, que recull esments de sistemes d’irrigació indígenes que es troben en la documentació publicada.

Taula 10- Esments publicats d’infraestructures hidràuliques aborígenes a Gran Canària¹⁰³¹

Any	Localitat	Esment	Referència
1485	Tenoya (Las Palmas)	“La acequia vieja” de la vall de Tenoya.	Hernández Jiménez 1987: 257.
1501	Moya	“... una açequya que antiguamente en poder de los canarios fue sacada con que se regaban ciertas tierras en la dicha montaña de Moya, ... parecía como fue sacada del rio de Afyrga que va a dar al enjénio de Pedro de Lugo, ... que agora es de Francisco de Riverol.”	Caballero Mújica 1992: 958.
1509	Firgas	“La antigua acequia de riego” de Firgas.	Aznar Vallejo 1981: 790.
1511	Aldea Blanca (San Bartolomé de Tirajana)	“...agua que se ha de tomar de la que aprovechaban los canarios en Varvega, debajo de Aldea Blanca.”	Aznar Vallejo 1981: 175.
1536	Telde	“...un paredon que es tapar de un alberconçito de canarios...”	Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 52r.
1537	Vega de San Sebastián (Las Palmas)	“...el açequia Antigua de los Canarios ... çerca adonde se dezia las Guesas de los Canarios.”	Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 83v.
1537	Telde	“Una acequia Antigua” al barranc de Telde.	Camacho y Pérez Galdós 1966: 235-6.
1545	Gáldar	“...una açequia vieja del tienpo antiguo.”	Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 108r.

¹⁰³⁰ *Ibid.*: 199-200.

¹⁰³¹ Les referències de la Taula 10 es troben també a Macías Hernández 2009: 719-21 i Onrubia Pintado 2003: 158-9.

1556	Ingenio	“...tierras y albercon de canarios que son de Diego Diaz hasta la mar.”	Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 190v.
1557	Ingenio	“...el açequia vieja del tiempo de Grand Canaria que viene del çercado del cavallero;” “...una açequia de Gran Canaria.”	Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 200r, 202r i 203v.

Les proves documentals han estat reforçades recentment pels estudis arqueobotànics, que han demostrat que la població aborigen de Gran Canària va implementar pràctiques agrícoles intensives. Malgrat que anteriorment s’havia proposat que els indígenes canaris podrien haver practicat formes menys intensives d’agricultura, com l’agricultura d’artigues, actualment és segur que construïen camps de conreu perennes i que van desplegar estratègies per a conservar artificialment la fertilitat del sòl.¹⁰³² D’altra banda, la identificació de llavors de vegetació ruderal que creix en zones humides –com el jonc i el ranuncle- al jaciment de la Cueva Pintada (Gáldar) és un possible indici de l’ús del reg artificial pels habitants d’aquest poblat aborigen, ja que es troba en una àrea de clima àrid. Així mateix, les úniques sements de fava (*Vicia faba*) que han estat documentades a Gran Canària van ser trobades a les estructures 52 i 55 d’aquest jaciment. De tots els llegums cultivats pels canaris, la fava era la que exigia sòls més rics i un índex major d’humitat, la qual cosa reforça la idea que els habitants de la Cueva Pintada van irrigar els seus camps.¹⁰³³

Tot i els avanços recents en l’estudi de l’agricultura aborigen, la localització precisa i les dimensions dels camps de conreu construïts pels indígenes encara són desconegudes. La informació que proporcionen les cròniques sobre les pràctiques agrícoles dels canaris suggereix que els seus espais de treball serien més aviat petits, ja que no disposaven d’animals de tir ni d’eines de metall, i les terres havien de ser rompudes fent servir la força humana, mitjançant grans estaves de fusta.¹⁰³⁴ Igualment, sembla que els canaris plantaven les llavors

¹⁰³² Per exemple, la combinació o rotació en un mateix espai de cereals i llegums (lenties o faves i ordi, en el cas dels canaris), a més de ser una forma d’intensificar i diversificar la producció agrícola, ajuda a fixar el nitrogen de l’atmosfera al sòl, una operació bàsica per a garantir collites regulars a llarg termini (Morales Mateos 2003: 65 i 103, 2006: 236, 240 i 247-8; Morales Mateos, et al. 2001: 206-7; Morales Matos i Macías Hernández 2003: 288; Saguer i Garrabou 1996). La construcció de camps de conreu perennes, però, no és contradictòria amb l’existència d’espais perifèrics sotmesos a un règim de treball menys intensiu. Segons F. Sigaut i J. Berque, les poblacions amazigues del Magrib han combinat tradicionalment els espais de treball perennes amb camps de secà perifèrics que no eren llaurats de forma regular i que canviaven freqüentment d’ubicació (Barceló 1996c: 83-4).

¹⁰³³ Addicionalment, els arqueòlegs que han treballat en el jaciment creuen haver identificat restes d’antics canals de reg (Morales Mateos 2006: 20 i 244-6).

¹⁰³⁴ Morales Padrón 1978: 372. Vegeu, també, Morales Mateos 2006: 242-3.

individualment o en petits grups mitjançant pales plantadores –*plantón*. Aquest mètode evita la proliferació de males herbes i incrementa la productivitat de la semença, però actualment s'utilitza només per als cereals i els llegums que es planten als horts, els quals són molt menys extensos que els camps de secà.¹⁰³⁵ Malgrat tot, no es pot més que especular sobre les dimensions i la morfologia dels espais de conreu canaris, perquè a hores d'ara no s'ha identificat cap parcel·lari que fos construït abans de la conquesta castellana.

L'explicació més raonable de la impossibilitat de trobar els espais de treball agrícola aborígens és que formin part de les hortes actuals. Així ho han defensat alguns autors com A. Macías Hernández, qui afirma que els primers colons europeus van usar la infraestructura hidràulica i les terrasses de conreu dels canaris.¹⁰³⁶ La reutilització del reg canari explicaria perquè els colons castellans van començar a produir sucre immediatament després de la conquesta, mentre que els portuguesos van trigar vint anys a posar en marxa la indústria sucrera de Madeira, a l'espera que s'excavessin les *levadas* que havien de conduir l'aigua.¹⁰³⁷ A més, l'aprofitament immediat dels espais de treball indígenes seria coherent amb la tradició de conquesta i colonització dels conqueridors castellans. Com s'ha explicat anteriorment, a la península Ibèrica, els cristians es van apropiat sistemàticament els camps de conreu irrigats capturats als andalusins i els van mantenir en funcionament. Només els van modificar, ampliar o substituir posteriorment. Però, tot i la lògica d'aquesta proposta, no es podrà confirmar fins que no es demostrï que els camps, les séquies i els safareigs dels canaris van ser integrats inicialment en la gestió colonial.

L'objectiu dels estudis que es presentaran a continuació és, precisament, identificar els espais més antics de les hortes colonials d'Agüimes i Temisas, dues localitats de l'antic senyoriu episcopal d'Agüimes. La localització dels camps primigenis i l'estudi de la seva morfologia i de la seva gestió al segle XVI no només té el potencial d'aportar informació molt valuosa sobre

¹⁰³⁵ Durant el treball de camp a Agüimes, el president de l'heretat de Los Prrales va fer una demostració de com s'havia usat tradicionalment la *palilla* –una pala més petita- per a sembrar el *millo plantón*, el blat de moro destinat a produir *gofio*, que es plantava a l'hort. Explicà que, en canvi, el *millo pajero* se sembrava a eixams als camps de secà i era per al bestiar. Sobre l'ús de *plantones* a Gran Canària tant pels aborígens com pels agricultors actuals, vegeu Morales Padrón 2006: 20, 24 i 243-4.

¹⁰³⁶ Macías Hernández 2000: 182 i 267, 2001: 6, 2009: 718-9. R. Sánchez Valerón i F. Martín Santiago també han apuntat la possibilitat que “las infraestructuras primitivas de canalización desde el barranco para el cultivo de regadío realizadas por los aborígenes ... fueran reutilizadas y mejoradas por los colonizadores” per a construir la Vega d'Aguatona, a Ingenio (2003: 69). Cap d'aquests autors, però, n'aporta proves documentals o arqueològiques.

¹⁰³⁷ Com s'explicarà més endavant, Alonso Fernández de Lugo i altres conquistadors adinerats de Gran Canària van començar a produir sucre el 1483, l'últim any de la invasió. En canvi, la canya va ser introduïda a l'illa deserta de Madeira als anys 1430 i les exportacions regulars de sucre no van començar fins al decenni del 1450 (Moore 2000: 417).

la colonització europea del territori, sinó també sobre com van organitzar la producció i la reproducció social els indígenes canaris gràcies a la deducció dels principis fonamentals que van informar la construcció d'aquests espais. Endemés, aquesta línia de recerca obre la porta a la possibilitat d'identificar elements de connexió entre les pràctiques agrícoles aborígens i les de la Gran Canària colonial. Són coneguts els estudis sobre la relació de filiació entre la gestió de l'aigua de reg a l'arxipèlag canari i les tradicions hidràuliques del País Valencià i Madeira, però fins ara no s'ha intentat res equivalent amb la societat nadiua.¹⁰³⁸ Per contra, sí que hi ha constància que els coneixements indígenes van ser fonamentals en altres activitats productives, com la ramaderia. La cria i el pasturatge de ramats de cabres i ovelles havia estat una de les principals dedicacions dels canaris abans de la conquesta i molts dels aborígens capturats van ser usats com a pastors a les Canàries, Madeira i Açores durant el segle XV i principis del segle XVI.¹⁰³⁹ A conseqüència del paper destacat que els pastors indígenes van tenir en la creació de la ramaderia colonial, molts termes referits a aquesta activitat van ser adoptats pels colons i són d'ús habitual en el castellà de les illes Canàries.¹⁰⁴⁰ És possible que l'anàlisi dels espais de treball colonials reveli pervivències similars de pràctiques aborígens que van ser apropiades i transmeses –amb una lògica diferent– al llarg dels segles per la societat colonitzadora.

5.5. De l'horta aborígen a la *vega* colonial d'Agüimes

La vila d'Agüimes es troba a l'extrem sud-est de Gran Canària, entre els 250 i els 300 metres sobre el nivell del mar, i està rodejada per un conjunt d'hortes afeixades conegut com la Vega d'Agüimes (Imatge 23). El poble està situat en la part baixa de la franja territorial coneguda com la *medianía*, que s'estén des dels 200 fins als 800 metres d'altitud i es caracteritza per un clima càlid i àrid, amb poca variació tèrmica entre els mesos d'estiu i els d'hivern i un règim pluviomètric escàs.¹⁰⁴¹ La Vega d'Agüimes es troba encaixada entre el barranc de Guayadeque,

¹⁰³⁸ Glick 1972; González Rodríguez 1991.

¹⁰³⁹ Sobre l'ús de pastors indígenes per a cuidar ramats de cabres i ovelles a Gran Canària i Tenerife, vegeu Aznar Vallejo 1983: 289; Betancor Quintana 2002: 103-4, 161 i 203; Fernández-Armesto 2003: 39-40; Pérez Vidal 1963: 238-40.

¹⁰⁴⁰ Trapero 2017.

¹⁰⁴¹ Suárez Girmón i Quinatana Andrés 2003: 25-39.

a l'est, la Muntanya d'Agüimes, al sud, i el barranc de l'Ancón, a l'oest. Per sobre de la línia de rigidesa de la séquia principal de l'horta, s'estenen els antics secaners de la vila, ara abandonats.

Imatge 23- La vila i la Vega d'Agüimes amb el barranc de Guayadeque i Ingenio

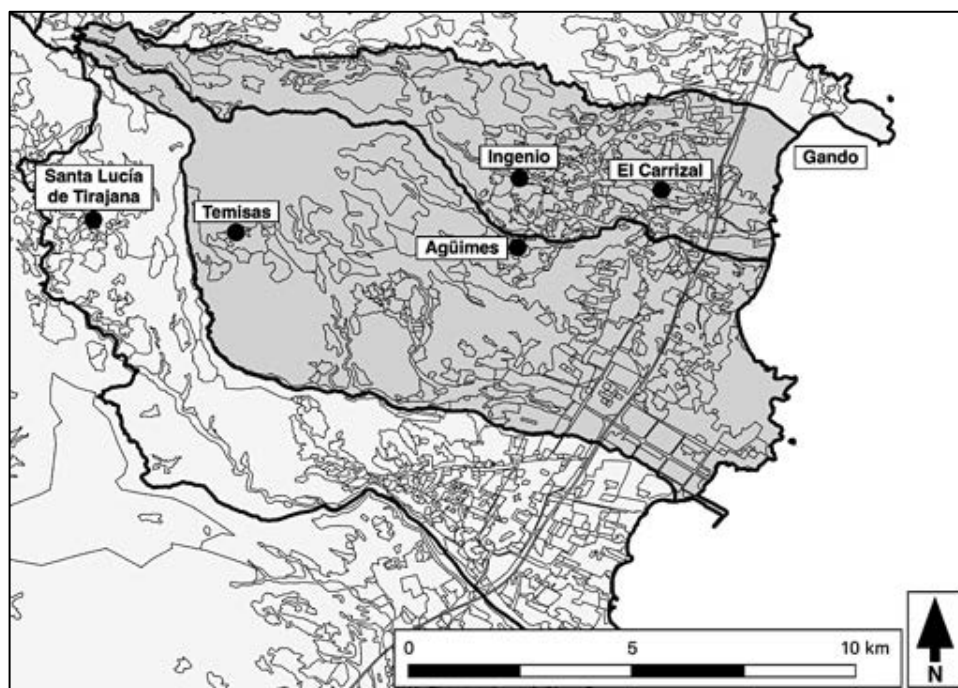

Agüimes va ser la seu del senyoriu episcopal d'Agüimes des de finals del segle XV fins a la seva dissolució el 1837. Els Reis Catòlics el van crear per al bisbe de Canàries, fra Miguel López de la Serna el 1486, segurament, com a recompensa per la col·laboració de l'Església en la conquesta de Gran Canària. Fins a mitjan segle XVII, el d'Agüimes fou l'únic senyoriu jurisdiccional de l'arxipèlag, juntament amb el dels Herrera-Peraza sobre Lanzarote, Fuerteventura, El Hierro i La Gomera.¹⁰⁴² La jurisdicció senyorial estava dividida pel barranc de Guayadeque, que vertebrava el territori, des de la Cumbre de l'illa, a 1.700 metres d'altitud, fins a les costes de Gando i Arinaga. La capital del senyoriu, el poblat aborigen d'*Aragüimes* es trobava a la banda dreta del barranc, mentre que a la esquerra es va construir l'ingeni sucrer que donà nom a la localitat d'Ingenio. Els límits de la jurisdicció senyorial coincidien, aproximadament, amb els dels termes actuals d'Agüimes i Ingenio, que sumen una superfície combinada de 117,43 km² (Figura 32).¹⁰⁴³

¹⁰⁴² Cazorla León 1984: 11-23; Fernández-Armesto 2003: 50.

¹⁰⁴³ A principis del segle XVI, el senyoriu segurament era més extens i incloïa parts de l'actual municipi de Santa Lucía de Tirajana (Cazorla León 1984: 44-5 i 61-5).

Figura 32- Els termes municipals actuals d'Agüimes i Ingenio

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

Tot i que la població actual del municipi d'Agüimes és de més de 31.000 persones, només el 18 per cent d'aquestes viu a la capital, ja que la majoria d'habitants es concentra als pobles i les urbanitzacions de la costa.¹⁰⁴⁴ A mitjan segle XX, la superfície del nucli urbà d'Agüimes era de només 16 hectàrees, però es va expandir ràpidament a partir de finals dels anys 1970, fins a ocupar-ne 66 en l'actualitat. Aquest creixement s'ha dut a terme a costa de destruir una part important de l'horta que rodeja el poble. Als anys 1960, els camps de reguiu de la Vega sumaven unes 138 hectàrees de superfície, però en l'actualitat no arriben al centenar. Malgrat tot, el treball de camp ha estat completat gràcies a l'ús de fotografies aèries preses els anys 1962 i 1977, que mostren els primers estadis de la urbanització de l'horta.

La pèrdua de la major part de la documentació generada durant el repartiment de les terres i l'aigua de la Vega d'Agüimes a finals del segle XV i principis del XVI limita considerablement la informació disponible sobre el territori abans de la conquesta castellana i sobre la gestió més primerenca que en van fer els colons. El poblament aborigen de la vila i la seva rodalia ha estat abastament documentat arqueològicament, però actualment no se sap

¹⁰⁴⁴ Dades obtingudes al "Nomenclátor: Población del Padrón Continuo por Unidad Poblacional" de l'Instituto de Estadística Nacional (<https://www.ine.es/nomen2/index.do>, visitat el 12 de setembre 09 de 2019).

pràcticament res sobre els espais de treball ni les pràctiques agrícoles de la població indígena local. L'estudi de l'horta moderna d'Agüimes, combinat amb el de la documentació del segle XVI conservada, té l'objectiu de precisar els límits, les dimensions i l'evolució d'aquest espai irrigat durant el primer segle després de la conquesta. Conèixer els orígens i les característiques de l'horta colonial és el primer pas ineludible per a dilucidar la ubicació i la morfologia dels espais de treball de l'Agüimes aborigen.

5.5.1. *Aragüimes* i la seva comarca

La primera referència documental a Agüimes es troba a la crònica de *Le Canarien*, escrita durant el primer terç del segle XV, que narra l'expedició de Jean de Béthencourt a Canàries el 1402-4. El primer contacte dels normands amb la població de Gran Canària va tenir lloc a prop d'aquest poblat, ja que van desembarcar a la rada de Gando, que era “ung grant port qui est entre Teldes et Argoimez.”¹⁰⁴⁵ Per als francesos, que es van limitar a explorar les costes oriental i meridional de Gran Canària, les localitats de Telde, Agüimes i Arguineguín eren els nuclis de població més importants de l'illa. Els cronistes normands van descriure succintament els paisatges de Gran Canària i van fer referència a les espècies vegetals cultivades pels indígenes, però *Le Canarien* no conté informació sobre els espais de conreu. En el cas d'Agüimes i Telde, es van limitar a assenyalar que ambdues poblacions es trobaven “sur ruciaulx courans,” en referència als barrancs de Guayadeque i de Telde.¹⁰⁴⁶

Els cronistes castellans de la conquesta de Gran Canària i els historiadors d'Època Moderna consideraven que Agüimes era el segon assentament aborigen més important del “bando de Telde.”¹⁰⁴⁷ Segons J. de Abreu Galindo, Agüimes era el lloc de residència d'un dels consellers militars (*gayres*) del *guanarteme* de Telde. Aquest individu, anomenat Egenecar, hauria estat un dels deu representants canaris que van viatjar el 1476 a Lanzarote per a participar en una reunió –segurament fictícia– amb Diego de Herrera.¹⁰⁴⁸ Malgrat la importància

¹⁰⁴⁵ Aznar, et al. 2008: 144-5.

¹⁰⁴⁶ *Ibid.*: 207-8.

¹⁰⁴⁷ Morales Padrón 1978: 160.

¹⁰⁴⁸ Abreu Galindo 1977: 135. T. Arias Marín de Cubas també recull aquesta tradició historiogràfica (1986: 201). No obstant això, hi ha nombrosos indicis que la coneguda com a Acta de Zumeta és una falsificació i que la conferència –tal com la descriu

demogràfica i política que Agüimes sembla haver tingut abans de la conquesta, les cròniques ofereixen poques dades sobre les activitats econòmiques dels seus habitants, i les escasses referències disponibles estan relacionades exclusivament amb la ramaderia. Agüimes comptava amb algunes de les pastures més riques de l'illa i era habitual que s'hi concentrés una gran quantitat de bestiar.¹⁰⁴⁹ La cria de bestiar –sobretot de cabres- va ser una de les principals activitats desenvolupades per la societat canària, però s'ha de matisar la importància que les cròniques castellanques atribueixen a la ramaderia indígena. La poca informació disponible sobre els ramats de la població aborigen prové de la descripció de les ràtzies efectuades pels europeus amb la finalitat, precisament, de capturar bestiar.¹⁰⁵⁰ Així, no és d'estranyar que les cròniques enregistressin prioritàriament els ramats de cabres i ovelles que tenien els habitants de l'illa.¹⁰⁵¹

Els estudis arqueològics que s'han dut a terme al poble d'Agüimes i la seva comarca durant les darreres dècades han permès ampliar considerablement l'escassa informació aportada per les fonts escrites sobre el seu passat aborigen. Fins al moment, només s'ha dut a terme una intervenció arqueològica al casc antic de la població, l'excavació de l'antiga ermita de San Antón els anys 1998 i 1999. Els treballs realitzats a l'edifici religiós i a la Calle Sol van revelar dos espais oberts de factura indígena que havien servit per a processar aliments. L'àrea excavada el 1998 estigué especialitzada en el processament de productes carnis –principalment carn de cabra i d'ovella, però també de porc- i comptava amb estructures que havien servit d'abocadors de deixalles. L'altre espai, estudiat el 1999, havia estat destinat al tractament d'espècies vegetals domesticades. Els arqueòlegs hi van trobar múltiples peces de molins manuals circulars, que estaven associades a restes carpològiques d'ordi, blat, llenties i figues, a més d'una petita figura antropomorfa. Es van documentar, també, diversos fogars en ambdós espais. A partir de l'anàlisi de les restes trobades a San Antón, els investigadors van proposar que aquesta àrea de processament d'aliments hauria estat compartida per diverses unitats domèstiques, que segurament residien molt a prop del jaciment, tot i que encara no s'han trobat les cases del

Abreu Galindo- probablement no va tenir lloc. Vegeu les crítiques fetes al text de l'acta per J. Onrubia Pintado (2003: 127-34) i A. M. López Alonso (2016: 85-127).

¹⁰⁴⁹ Velasco Vázquez i Alberto Barroso 2005: 31.

¹⁰⁵⁰ Diego de Herrera va ordenar als homes que havien quedat a càrrec de la torre de Gando que efectuassin entrades a l'interior de l'illa per a robar bestiar i fer captius. Les cròniques registren una ràtzia contra "un lugar que llaman Agüimes, onde tomaron muchos ganados de cabras mansas," i que provocà la revolta indígena dels anys 1470 (Morales Padrón 1978: 350 i 390-1). Vegeu també Sosa 1943: 73.

¹⁰⁵¹ M. Antonia Carmona Ruiz ha advertit d'aquest biaix per al cas de les cròniques sobre els enfrontaments entre castellans i andalusins a la frontera amb el soldanat de Granada (2017: 69).

poblat.¹⁰⁵² Inicialment, les mostres recollides van ser datades entre els segles X i XIV, però les datacions han estat revisades recentment i s'ha restringit el marc cronològic als segles XIII i XIV.¹⁰⁵³

La densitat demogràfica relativament alta de l'Agüimes aborigen és confirmada per la documentació notarial d'Època Moderna, que registra l'existència de nombroses construccions anteriors a la conquesta. P. Quintana Andrés ha documentat una vintena de “casas canarias” –o “casas hondas”- situades dins el centre històric que van ser objecte de transaccions entre colons durant els segles XVI, XVII i XVIII. Juntament amb Tunte (19-29) i Gáldar (20), Agüimes constituïa la concentració més gran d'aquests tipus d'estructures de tota l'illa. Segons les afrontacions contingudes en la documentació notarial les cases canàries es trobaven disperses per tot el nucli antic de la vila, des de l'església parroquial de Sant Sebastià a l'oest, fins a l'ermita de San Antón i el palau episcopal a l'est.¹⁰⁵⁴ Aquestes construccions van ser objecte de repartiment entre els colons de l'illa, juntament amb la terra i l'aigua, com un element més del botí. Els receptors les van fer servir com a residència i com a rebost i magatzem d'arreu, i era habitual que estiguessin connectades a altres estructures erigides pels mateixos propietaris. En un primer moment, les cases dels canaris van proporcionar als conqueridors unes construccions sòlides i adaptades a les condicions climàtiques de l'illa on residir mentre construïen les noves viles d'estil europeu. A més, en algunes localitats com Gáldar, la possessió d'una casa canària o una cova va permetre a l'oligarquia local vincular-se a les famílies notables indígenes. Posteriorment, sobretot a partir del segle XVIII, aquestes construccions van ser valorades abans que res com a solars barats amb materials de construcció de qualitat que podien ser utilitzats per a construir cases modernes.¹⁰⁵⁵ El reaprofitament dels carreus i, sobretot, de les bigues de fusta de les cases canàries per a bastir nous edificis o adobassar-ne de vells va ser un dels principals atractius que els colons van trobar en l'adquisició d'aquestes estructures. El 1549, per exemple, Juan Martín del Castañal va sol·licitar al Cabildo de Gran Canària que li atorguessin “un casaron de tiempo de canarios e una casa junto del,” a Fataga, perquè la volia “rreparar e abeçar para morar en ella e rrecoger la lana y çera de mi cosecha e asimismo para que pueda para el dicho

¹⁰⁵² Alberto Barroso i Velasco Vázquez 2003; Morales Mateos 2006: 198-211; Morales Mateos, et al. 2001.

¹⁰⁵³ Henríquez-Valido, et al. 2019: 132.

¹⁰⁵⁴ Quintana Andrés 2004: 65-77.

¹⁰⁵⁵ *Ibid.*: 67

rreparo aprovechar algunos teones e palos que hallare de otras casas caydas de tiempo de canarios.”¹⁰⁵⁶

La documentació notarial d’Agüimes anterior al 1570 registra, com a mínim, dues transaccions que afectaven cases canàries. La primera era “un caza ... fecha de tiempo de Gran Canaria, que se llama la Casa Honda,” que Diego Gutiérrez va vendre a Juan Alemán el 1555. L’edifici es trobava dins el poble i afrontava amb les residències d’altres veïns de la vila, una de les quals havia estat del mateix Diego Gutiérrez.¹⁰⁵⁷ L’altra casa canària era de Juan de Ávila, que la va transferir el 1569 a Andresa de Mireles i Tomás de Vargas Monleón. El seu propietari la va descriure com “una casa baja can[a]ria del tienpo, con su [a]ç[ien]to [e co]rral,” i confrontava amb els habitatges d’altres dos veïns –un dels quals havia estat propietat del mateix Juan de Ávila,- i amb el camí que anava d’Agüimes a Temisas.¹⁰⁵⁸ Addicionalment, és possible que Domingo Haldón fos el propietari d’una altra construcció canària, ja que el 1570 va fer referència a “una casa baja de dos [que tiene] en este pueblo, y que es la más honda,” la qual tocava amb la seva altra casa i amb els solars d’Hernando Estévez.¹⁰⁵⁹ Les referències contingudes en aquests documents no permeten precisar gaire la ubicació de les estructures, però no hi ha dubte que totes tres es trobaven integrades en el nucli urbà de l’Agüimes colonial. L’únic cas en el qual les afrontacions ofereixen certa informació sobre la seva localització és el de la casa canària de Juan de Ávila, que confrontava amb el camí de Temisas. Això suggereix que es trobava a l’extrem nord-oest de la vila, en el barri que va créixer al voltant de la primitiva parròquia de Sant Sebastià. Precisament, hi ha una notícia del 1891 segons la qual es va desenterrar “una pared antiquísima de construcción canaria ciclópea en la plaza de San Sebastián de la Villa de Agüimes,” la localització i funció de la qual són desconegudes.¹⁰⁶⁰

Tant la documentació del segle XVI consultada durant l’elaboració d’aquest estudi com els registres dels segles XVII i XVIII utilitzats per P. Quintana indiquen que les cases canàries d’Agüimes no estaven agrupades, sinó que es trobaven disseminades per una franja de terreny d’uns 300 metres d’extensió i que segurament hi havia intersticis entre elles. Malauradament,

¹⁰⁵⁶ Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 301r. Sobre la reutilització de materials de construcció prehistòrics i els problemes de datació per radiocarboni que se’n deriven, vegeu Onrubia Pintado 2003: 210, 216, 227 i 359.

¹⁰⁵⁷ AHPLP, Protocolos notariales, L. 2484, Ramírez, 1555: 58r.

¹⁰⁵⁸ AHPLP, Protocolos notariales, L. 731c, Díaz, 1569: 79; AHPLP, Protocolos notariales, L. 2485, Díaz, 1569, doc. 102, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 243.

¹⁰⁵⁹ AHPLP, Protocolos notariales, L. 2485, Díaz, 1569, doc. 120, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 249.

¹⁰⁶⁰ Alberto Barroso i Velasco Vázquez 2003: 113.

quan el registre escrit començà a oferir informació sobre aquestes estructures a mitjan segle XVI, els espais buits ja havien estat ocupats per les cases erigides pels colons. Però és probable que l'Agüimes aborígen fos similar al poblat de Tufia i als de la costa de Gàldar, per exemple, que estaven integrats per múltiples agrupacions disperses de cases de pedra i estructures funeràries.¹⁰⁶¹

Lluny de ser un nucli de població aïllat, Agüimes formava part d'una extensa xarxa d'assentaments aborígens. J. Velasco Vázquez i V. Alberto Barroso consideren que, en realitat, el poblat canari d'*Aragüimes* incloïa les coves del barranc de Guayadeque, de manera que tots els nuclis de població aborígen que hi havia entre la muntanya d'Agüimes –on es troben les estacions rupestres de Morro Cuervo i Morros de Ávila- i el jaciment troglodític de Cuevas Muchas haurien constituït una mateixa entitat.¹⁰⁶² El poblat aborígen de Guayadeque inclou quatre conjunts troglodítics que es troben concentrats en un tram del barranc de 2.300 metres de llarg, gairebé quatre kilòmetres al nord de la vila d'Agüimes. Els jaciments són coneguts com el Risco de la Sierra, el Risco del Canario –amb el Cementerio de los Canarios-, el Risco del Negro i el graner de Cuevas Muchas, entre tots, sumen centenars de balms artificials que van ser usades com a habitatges, graners i coves funeràries. En alguns casos, també hi havia estructures exemptes de pedra seca associades a aquests poblats troglodites. Excepte la necròpoli del Cementerio de los Canarios, tots els jaciments es troben a la Solana de Guayadeque –el marge esquerre del barranc-, que ara pertany al municipi d'Ingenio. La major part de les restes humanes aborígens que van ser recuperades a Gran Canària durant els segles XIX i XX procedeixen de Guayadeque, ja que és una zona on les condicions ambientals són particularment adequades per a la conservació de la matèria orgànica. Només en el Risco de la Sierra es van trobar els esquelets de 43 individus.¹⁰⁶³ Hi ha poques datacions fiables que permetin definir la cronologia d'ocupació dels jaciments de Guayadeque. Recentment, s'han publicat les datacions

¹⁰⁶¹ Velasco Vázquez, et al. 2012: 157-60 i 275-8.

¹⁰⁶² Velasco Vázquez i Barroso Alberto 2005: 29. A. Santana Santana també considera Agüimes una “capital de barranco,” que hauria funcionat com a “capçalera” d'un territori tribal que abastava Guayadeque i les planes al·luvials (2001: 86).

¹⁰⁶³ Cuenca Sanabria 2008: 56; Velasco Vázquez, et al. 2012: 119-26; Velasco Vázquez i Barroso Alberto 2005: 212-5. A més dels quatre jaciments referits al text, hi havia restes de població i de pràctiques funeràries aborígens en altres parts del barranc de Guayadeque. Per exemple, als anys 1940, S. Sánchez Jiménez va recollir el testimoni de l'alcalde d'Ingenio que, a finals del segle XIX, havia explorat les balms que es troben enfront de la Caja del Agua, on ara es troba el centre d'interpretació de Guayadeque. Segons l'alcalde, hi van trobar diversos enterraments canaris (Jiménez Sánchez 1946: 71-3). També és possible que el barri troglodita de Cueva Bermeja, que encara està habitat, tingui orígens anteriors a la conquesta, però no hi ha cap prova arqueològica o documental que ho sostingui (Velasco Vázquez, et al. 2012: 121).

radiocarbòniques de les restes orgàniques trobades al graner col·lectiu de Cuevas Muchas, que situen l'ús de les sitges entre els segles XIII i XV.¹⁰⁶⁴

A la franja costanera de l'antic senyoriu d'Agüimes es troben els poblats del Burrero (Ingenio) i de la muntanya d'Arinaga (Agüimes). El Burrero és un conjunt de 21 balmes i diverses estructures exemptes de pedra seca corresponents a cases i túmuls aborígens. Les datacions més antigues obtingudes durant l'excavació del jaciment són del 550-650, però la principal fase d'ocupació de les estructures documentades s'estén des de finals del segle X fins a mitjan segle XII. El jaciment és a només dos kilòmetres de la torre de Gando i va ser reutilitzat pels europeus en els primers moments de la colonització, ja que hi ha restes abundants de ceràmica andalusa i valenciana de finals del segle XV i del XVI. El poblat troglodita de la muntanya d'Arinaga, d'altra banda, no ha estat objecte d'estudi arqueològic. No obstant això, s'han documentat dos "closquers" a la Punta de las Monjas, a pocs metres de les balmes, fruit de l'acumulació de les cloïsses consumides per la població aborígen local. El peix i el marisc constituïren una part fonamental de la dieta dels habitants prehistòrics del Burrero i d'Arinaga, que segurament van ser assentaments de pescadors, ja fossin habitats de forma permanent o estacional.¹⁰⁶⁵

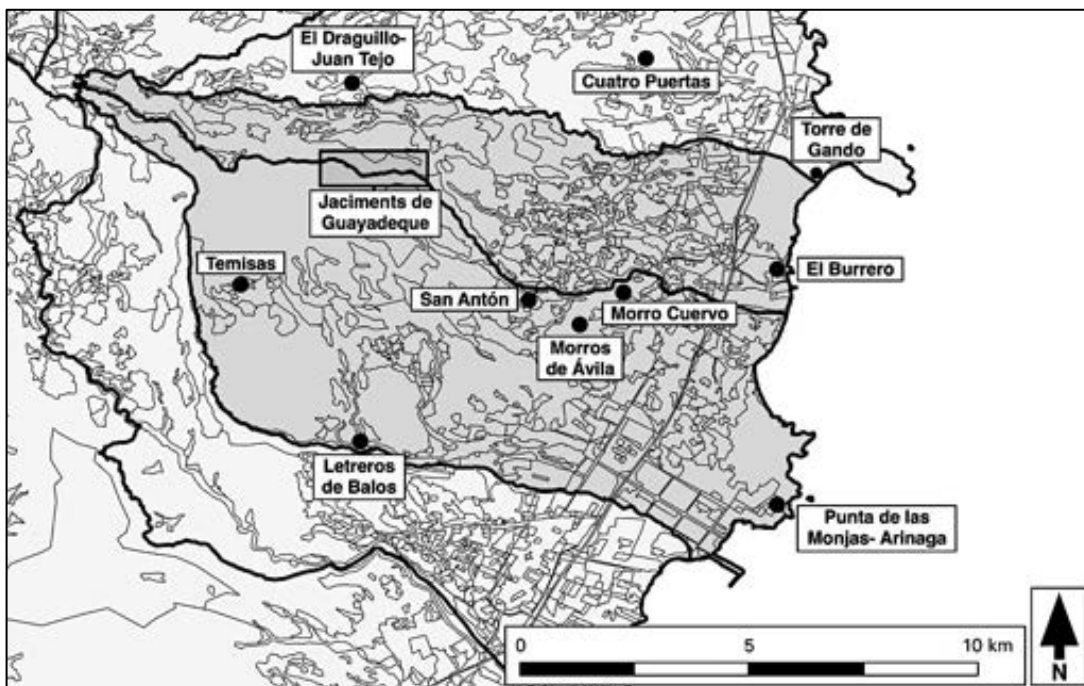
En un radi d'uns sis kilòmetres al voltant de la vila d'Agüimes es troben altres concentracions importants de restes arqueològiques aborígens, com Temisas i els Letreros de Balos (Agüimes), el barranc del Draguillo, en el límit entre els termes d'Ingenio i Telde, i el jaciment de Cuatro Puertas (Telde). El poblat del Draguillo i la muntanya de Juan Tejo era un nucli de població particularment gran, que combinava balmes artificials amb construccions de pedra seca i que comptava amb diversos graners col·lectius construïts en cova.¹⁰⁶⁶ Però a hores d'ara no és possible precisar quin tipus de relació hi havia entre aquests assentaments i estacions rupestres i el poblat canari d'Agüimes (Figura 33).

¹⁰⁶⁴ Anteriorment, s'havia proposat un marc cronològic que anava del segle VI a l'XI (Henríquez-Valido, et al. 2019: 133; Moreno Benítez i González Quintero 2013-2014: 15).

¹⁰⁶⁵ Mireles Betancor, et al. 2005: 45-50 i 65-77; Velasco Vázquez, et al. 2012: 133-5; Velasco Vázquez i Alberto Barroso 2005: 173-78. Velasco i Alberto han considerat la possibilitat que els assentaments costaners com El Burrero i la muntanya d'Arinaga fossin habitats únicament de forma estacional, durant els mesos d'estiu, quan el volum de feina agrícola es reduïa considerablement. Aquesta pràctica ha estat documentada etnogràficament a la Gran Canària dels segles XIX i XX (2005: 179-81).

¹⁰⁶⁶ Sánchez Jiménez 1946: 113-6; Velasco Vázquez, et al. 2012: 137-40.

Figura 33- Jaciments aborígens de la comarca d'Agüimes i la torre de Gando

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

La documentació escrita i el registre arqueològic demostren que Agüimes i la seva rodalia van estar ocupats per una densa xarxa de nuclis de població aborígen. Però no ofereixen cap mena d'informació sobre les pràctiques i els espais de treball agrícoles associats a aquests assentaments. Les úniques referències a l'existència d'infraestructures o camps que van ser gestionats per indígenes se situen dins l'actual municipi d'Ingenio, en la banda esquerra del barranc de Guayadeque. Una de les primeres entrades que es conserven en el Llibre de Fàbrica de la parròquia de Sant Sebastià d'Agüimes és el registre de la donació que el bisbe Muros va fer el 1505 a l'església d'una sort de terra de reg a la Vega d'Aguatona, “que fue de Alonso Bentagaide.”¹⁰⁶⁷ Si bé el cognom Bentagaide és d'origen canari, el fet que el bisbe fes servir la “sort” com a unitat de mesura fa sospitar que aquesta propietat no era una reminiscència de drets de possessió indígenes. És més probable que Bentagaide rebés la sort de terra en qualitat de conqueridor, potser com a recompensa per la seva col·laboració en la derrota de la resistència indígena. Així sembla confirmar-ho una entrada del 1551 en què s'explica “que el obispo Diego de Muros dio a la parroquia una suerte de tierra y agua en la Vega de Aguatona, que antes fue

¹⁰⁶⁷ APA-SS, VII, A, 3.1, 1506-1627: 1v.

dada a Alonso Bentagaide.”¹⁰⁶⁸ De fet, no es pot descartar que aquest individu fos també el colon de Tenerife anomenat Alonso Bentagaira, natural de Gran Canària, el qual va vendre dues cafissades de terra que havia rebut en repartiment per a enrolar els seus fills en l’expedició de Pedro Fernández de Lugo a Santa Marta (Colòmbia) el 1535.¹⁰⁶⁹ Tot i que no és segur que es tracti de la mateixa persona en ambdós casos, la coincidència onomàstica podria indicar que Alonso Bentagaide va servir la monarquia com a conqueridor tant a Gran Canària com a Tenerife i que, per tant, el tros de terra documentat el 1505 hauria estat obtingut durant el repartiment del botí.¹⁰⁷⁰

Els únics indicis de l’existència de camps de conreu aborígens dins el senyoriu d’Agüimes daten de mitjan segle XVI i estan concentrades en l’actual municipi d’Ingenio, entre els barrancs de Guayadeque i Aguatona. El 1556-7, Pedro Lorenzo i Hernando Estévez, cunyats, van sol·licitar i obtenir 120 fanecades (34,8 ha) de terra de secà a la costa de l’actual municipi d’Ingenio. Segons el llibre de repartiments, aquestes terres afrontaven amb camps de Francisco Díaz de Bollullos y de Juan González, amb “el çercado que dizen del cavallero” i amb “tierras y albercon de canarios que son de Diego Diaz hasta la mar.” Les terres i el safareig es trobaven a la meitat oriental del senyoriu, “a la parte de Gando,” a prop del barranc d’Aguatona.¹⁰⁷¹ La documentació no indica que els colons fessin servir la bassa per a regar les terres que la rodejaven, les quals eren de secà a mitjan segle XVI. No gaire lluny de l’*albercón* indígena, entre el “Barranquillo de Aguamarfuz” –l’actual barranc de Marfú- i El Carrizal, el 1542 hi havia una “acequia vieja del tiempo de Gran Canaria” que sortia del Cercado del Caballero i que servia de límit a una finca de terres que van ser desmuntades i irrigades durant les dècades centrals del segle XVI.¹⁰⁷² Igualment, la plantació de sucre que Catalina Váez posseïa el 1567 damunt l’Horta del Carrizal i a prop del Cercado del Caballero tenia com a límit una “pared de canarios.”¹⁰⁷³ També hi havia “un albarrada antigua” a Los Mondragones, a la vora del barranc de Guayadeque, el 1551; i una altra “albarrada de canarios” a l’altre extrem del municipi

¹⁰⁶⁸ *Ibid.*: 143v. L’èmfasi ha estat afegit.

¹⁰⁶⁹ Betancor Quintana 2002: 194.

¹⁰⁷⁰ Tampoc no es pot descartar que Alonso Bentagaide aprofités el repartiment per a demanar com a recompensa terres sobre les quals els seus avantpassats havien exercit drets d’ús. Es conserven alguns expedients sobre canaris que van reclamar a la corona la devolució de béns que havien pertanyut als seus llinatges abans de la conquesta (Betancor Quintana 2002: 33; Onrubia Pintado 2003: 117-9).

¹⁰⁷¹ Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 190v i 198r; AHPLP, Protocolos notariales, L. 2484, Estévez, 1566: 181r-v i 187v.

¹⁰⁷² Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 200r, 202r i 203r-v.

¹⁰⁷³ AHPLP, Protocolos notariales, L. 2484, Estévez, 1567: 198v.

d'Ingenio, entre el Llano del Deán i la Caldereta, a prop del barranc d'Aguatona, on Bartolomé de Tovilleja posseïa 60 fanecades de secà el 1538.¹⁰⁷⁴

La presència d'una séquia i d'un safareig anteriors a la conquesta al Carrizal és una prova clara que els agricultors aborígens havien regat les terres que tenien en aquesta part del territori. Fa l'efecte que les dues estructures pertanyien a sistemes hidràulics diferents, ja que la séquia va ser aprofitada pels colons per a conduir l'aigua de l'heretat del Carrizal, mentre que l'*albercón* canari confrontava només amb camps de secà a mitjan segle XVI. Però encara no s'ha dut a terme l'estudi de les hortes d'Ingenio i El Carrizal, de manera que, a hores d'ara, no es pot precisar la ubicació d'aquestes infraestructures ni la seva utilització abans ni després de la conquesta castellana.

L'aparent absència de restes de sistemes hidràulics i d'altres infraestructures agrícoles aborígens a la Vega d'Agüimes no ha de ser interpretada, necessàriament, com un indicatiu de la inexistència de camps de conreu canaris a la banda dreta de Guayadeque. Les restes carpològiques trobades durant l'excavació de l'ermita de San Antón el 1998-9 han demostrat que els habitants del poblat d'Agüimes practicaven formes intensives d'agricultura. Per exemple, la troballa de llavors d'ordi, blat i lletia suggereix que combinaven habitualment el cultiu de cereals i llegums per a conservar la fertilitat del sòl. Igualment, la presència de determinades plantes ruderals demostra que van construir camps de cultiu perennes que eren llaurats de forma regular. Com s'ha explicat en el capítol anterior, la proximitat entre el lloc d'habitació i les parcel·les de conreu afavoreix la intensificació del treball agrari, ja que facilita l'increment de la inversió d'energia i feina així com la vigilància constant de les plantes.¹⁰⁷⁵ El més segur és que els camps on els habitants aborígens d'Agüimes cultivaven els cereals i llegums que van ser processats al jaciment de l'ermita estiguessin ubicats molt a prop de les cases que hi havia a l'actual barri antic de la localitat. De fet, no es pot descartar que els intersticis entre els diversos habitatges que han estat esmentats abans estiguessin ocupats per petites parcel·les sotmeses a un règim agrari particularment intensiu.

La proximitat dels camps al nucli de població podria explicar la manca de notícies sobre l'existència d'infraestructures agrícoles indígenes a la Vega d'Agüimes. Aquest va ser un dels primers poblats aborígens a ser colonitzats pels europeus, ja que les primeres referències a

¹⁰⁷⁴ Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 69v i 118r.

¹⁰⁷⁵ Halstead 2014: 230-3; Jones 2005; Marston 2011; Nielsen i Kristiansen 2014: 397; Van der Veen 2005.

repartiments de terres en aquesta comarca es remunten a l'any 1485, de manera que els conqueridors es van repartir de forma gairebé immediata els camps que la població indígena pogués haver tingut a prop de l'assentament. Però ha desaparegut la major part dels registres dels primers repartiments efectuats a l'illa. Així, quan la documentació notarial començà a ser relativament abundant a partir dels anys 1540, els espais de treball indígenes d'Agüimes ja havien estat absorbits per la nova horta colonial, motiu pel qual no són esmentats mai. Cal tenir present que l'únic motiu pel qual la séquia del Cercado de Caballero i l'*albercón* canari del Carrizal van ser registrats és perquè es trobaven rodejats de terres que no van ser rompudes fins a mitjan segle XVI. La Vega d'Agüimes, en canvi, quedà pràcticament exclosa dels repartiments que es van dur a terme a la primera meitat del segle XVI, perquè havia estat completament distribuïda entre els conqueridors dècades abans. Entre el 1516 i el 1558, es van concedir 3.254 fanecades (943,7 ha) de terra per artigar al senyoriu. D'aquestes, només 56,6 ha estaven situades dins l'horta de la vila o en els seus encontorns –el 6 per cent de la terra repartida. A més, només unes 16,75 d'aquestes 56,6 hectàrees eren terres que podien ser irrigades.¹⁰⁷⁶ És significatiu que l'única referència a estructures canàries registrada a la banda dreta de Guayadeque provingui del barranc de l'Ancón –on hi havia “un paredon viejo del tiempo de canarios” el 1551–, ja que aquest espai encara s'estava colonitzant a mitjan segle XVI.¹⁰⁷⁷

És per aquestes limitacions del registre documental que la identificació dels camps colonials més antics és, en aquests moments, l'única forma viable d'aproximar la ubicació i les dimensions dels espais de treball agrari de l'Agüimes aborigen. Però, per a aconseguir-ho, és necessari combinar l'estudi de l'horta moderna amb l'anàlisi de la documentació escrita generada entre els segles XV i XIX per tal de reconstruir l'evolució de la Vega d'Agüimes durant les primeres dècades de gestió colonial.

5.5.2. La *vega* moderna d'Agüimes

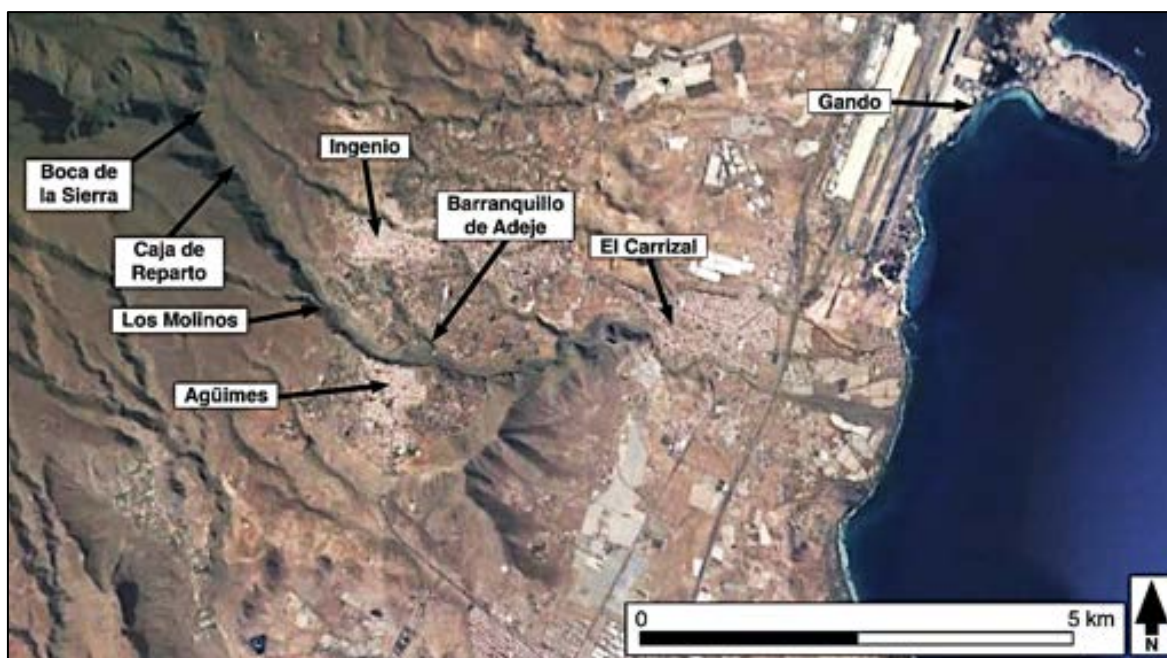
Els camps de reguiu de la vila d'Agüimes sumaven unes 138 hectàrees d'extensió a mitjan segle XX. La Vega està formada per dos sistemes hidràulics: el de la Vega de Santa María, que s'estén

¹⁰⁷⁶ Dades estretes de Ronquillo i Aznar Vallejo 1998.

¹⁰⁷⁷ *Ibid.*: 335v.

a l'oest i el sud del poble, i el de la Vega de Los Parrales, que és més petita i es troba a l'est de la localitat. Ambdós sistemes es proveeixen de les surgències conegudes com Las Madres, que estan situades a la part alta de Guayadeque. L'aigua que corre pel barranc és recollida per un canal a l'altura de la Boca de la Sierra i conduïda pel vessant esquerre a la Caja de Reparto, uns 800 metres barranc avall, on es distribueix entre els pobles d'Ingenio i Agüimes (Figura 34). L'edifici original va ser construït el 1661 arran d'un plet entre les dues localitats, però la caixa actual és de fàbrica més recent i es troba una mica més avall que l'antiga. Les proporcions del repartiment de l'aigua entre ambdues localitats van ser establertes originalment a principis del segle XVI, quan es va decidir que Ingenio gaudiria de tres quartes parts del cabal. L'aigua de Guayadeque va ser dividida en sis *azadas* i se'n van assignar 4,5 a Ingenio i 1,5 a Agüimes, a més d'una petita quantitat addicional d'aigua per a la capital del senyoriu, l'Hilo del Pueblo.¹⁰⁷⁸

Figura 34- El Barranc de Guayadeque, Ingenio i Agüimes

Elaboració pròpia sobre cartografia de Google Earth.

Abans que les séquies de terra fossin substituïdes per tubs de PVC, l'aigua de Santa María i Los Parrales travessava Guayadeque mitjançant una rasa (*madre*) i continuava en direcció a

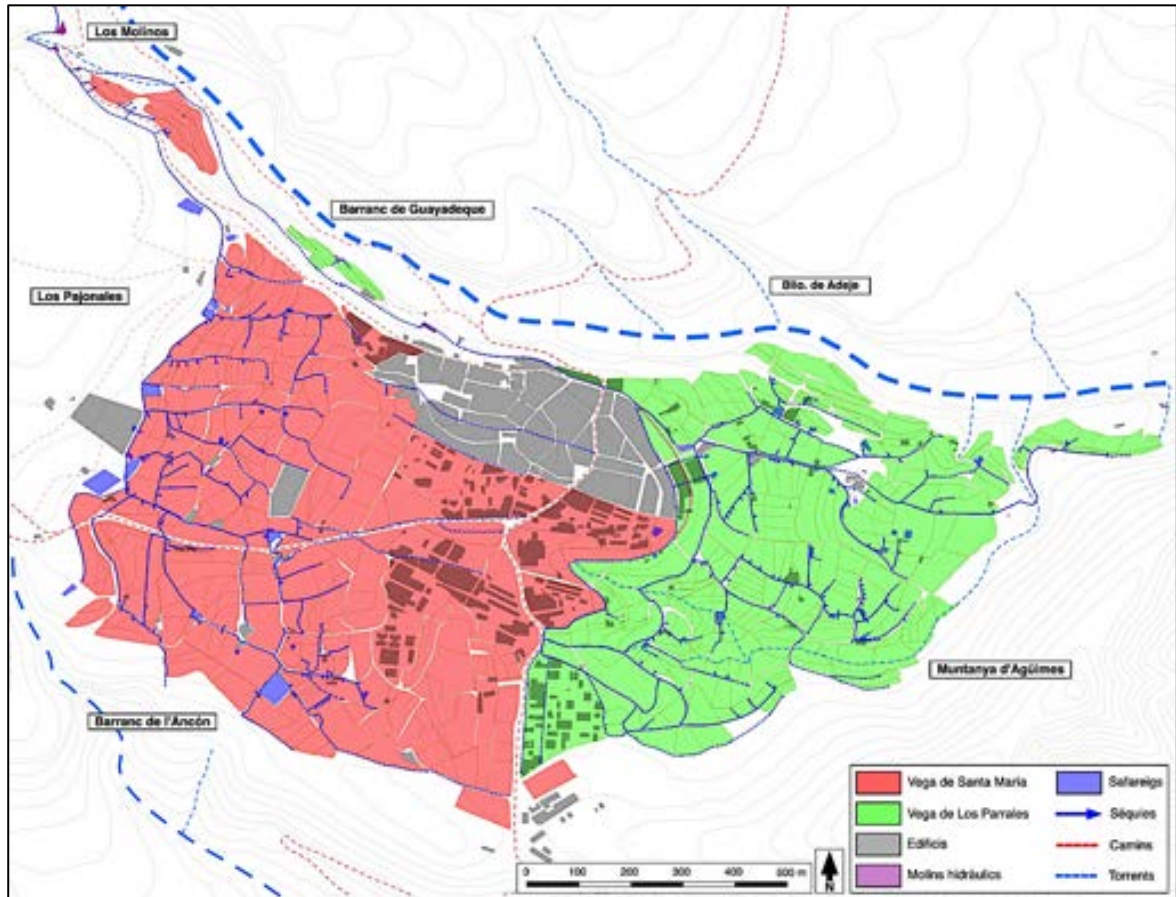
¹⁰⁷⁸ AHPLP, Protocolos notariales, Espino, L. 2500, 1661: 46r-61v.

Agüimes pel marge dret del barranc.¹⁰⁷⁹ A més del cabal principal procedent de Las Madres de Guayadeque, les heretats tenien drets d'ús exclusius sobre l'escorrentia del barranc en el tram que anava des de la Boca de la Sierra fins a la desembocadura del Barranquillo de Adeje, al Carrizal. En aquesta zona es trobaven també el naixement de Juana Ramírez, que pertanyia a les dues heretats d'Agüimes, i el de Juan de León, que era de l'Heretat de Los Parrales. Totes dues fonts eren al marge esquerre del barranc i comptaven amb *madres* que travessaven el torrent i conduïen l'aigua a la banda dreta, on desembocaven als "aqüeductes generals" d'Agüimes.¹⁰⁸⁰ En arribar a l'àrea de Los Molinos, el canal principal proveïa d'aigua el Molino de los Molinos –o de Lolita- i el Molino del Medio –o d'Ananías-, que tenia dues moles. Tots dos molins estaven situats directament sobre el canal principal de la séquia, que els travessava. Quan molien el *gofio*, l'aigua entrava pel cup i sortia pel carcabà, de manera que els ginys no aturaven mai el cabal de l'aqüeducte. Igualment, els cups comptaven amb sobreexidors que tornaven l'aigua automàticament a la séquia durant les hores que els molins no estaven en funcionament. Després de passar per la sala de màquines del Molino del Medio, la séquia entrava en una nova caixa de distribució, on se separava la séquia de l'Heretat de Santa María de la de Los Parrales. La primera rebia dos terços de l'aigua d'Agüimes, a més de l'Hilo del Pueblo, i circulava per la part alta del barranc, per sobre de la carretera de Guayadeque. La séquia de Los Parrales canalitzava el terç restant de l'aigua. Aquest canal travessava el Molino Chico, que es troba sota la caixa de repartiment, i circulava per la part baixa del barranc fins a arribar al nucli urbà d'Agüimes, on impulsava el Molino de la Molinilla i irrigava la Vega de Los Parrales (Figures 35 i 36).

¹⁰⁷⁹ Les *madres* eren les rases que els regants construïen al llit del barranc per a fer que l'aigua el travessés. Estaven folrades amb una capa impermeable de pedres planes i terra aplanada, però havien de ser reconstruïdes, com a mínim, una vegada cada any perquè eren destruïdes per les fortes torrentades de l'època de pluges (Mesa y López 1915: 4-5).

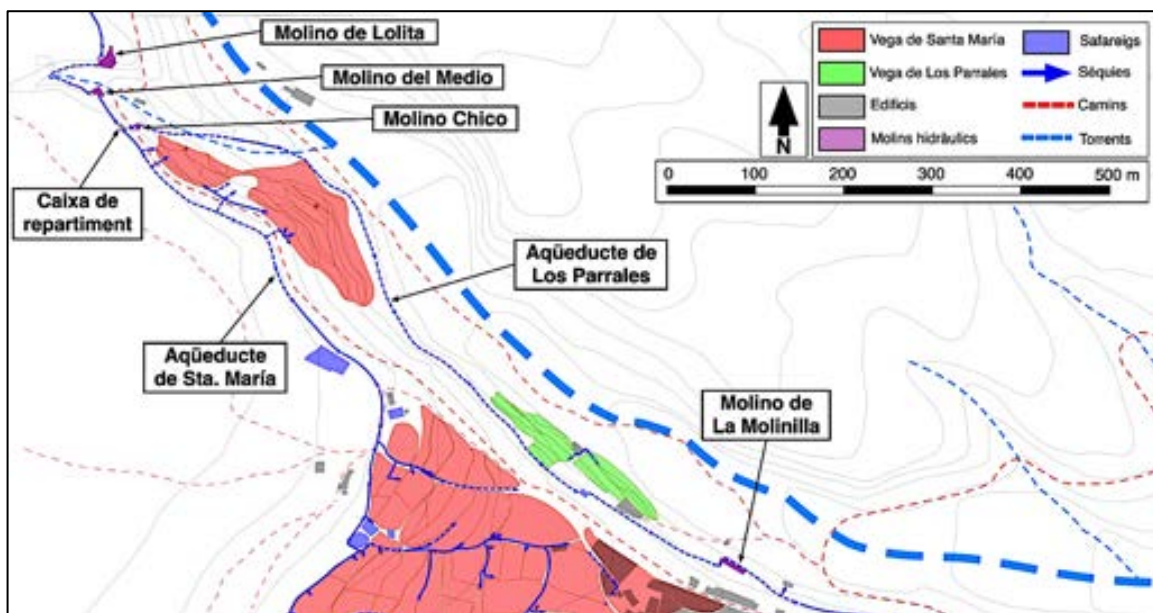
¹⁰⁸⁰ *Ibid.*: 3-4.

Figura 35- La Vega d'Agüimes el 1962

Elaboració pròpia sobre cartografia d'IDECanarias.

Figura 36- Els molins hidràulics d'Agüimes

Elaboració pròpia sobre cartografia d'IDECanarias.

El reg de cadascuna de les *vegas* d'Agüimes és regulat per una heretat diferent i, com s'explicarà més endavant, compta amb un calendari de torns de reg independent. No obstant això, les heretats de Santa María i de Los Parrales van redactar uns estatuts conjunts el 1916 per tal de coordinar la seva administració i, des de llavors, han actuat de forma mancomunada.¹⁰⁸¹ Actualment, els aqüeductes generals de les heretats es troben abandonats, i l'aigua de Santa María i Los Parrales arriba al poble mitjançant una sola canonada i es concentra en un dipòsit col·lectiu conegut com el Tanque de las heredades o Tanque de remate. Però antigament seguien recorreguts diferents i disposaven de safareigs distints per a organitzar de forma autònoma la distribució de l'aigua.

Abans d'arribar al poble, la séquia de Santa María regava gairebé dues hectàrees de terra a les terrasses de Las Haciendillas, que són al marge dret de Guayadeque, a prop de Los Molinos (Figura 37). Després, irrigava les primeres terres de la Vega de Santa María, a La Haciendilla i Los Pilares, i continuava fins al Tanque Redondo, també conegut com l'Albercón. Aquest era l'antic safareig comú de l'Heretat de Santa María, que servia per a realitzar el repartiment dels torns d'aigua entre els regants d'una mateixa jornada. A tocar del Tanque Redondo es trobava també el Tanque del Hilo o de los Pescaditos, on s'acumulava la porció d'aigua que corresponia a l'Hilo del Pueblo, la qual circulava per l'aqüeducte de Santa María però no era repartida entre els seus hereters.

Del Tanque Redondo sortia la séquia de La Tablilla, que baixava en direcció al poble, i després de regar part de Los Pilares i La Tablilla, irrigava les terres on actualment es troba l'auditori municipal i els camps de La Viñuela. A continuació, baixava per l'actual carrer de Barbuzano i regava la zona de La Capellanía, que va ser urbanitzada a finals dels anys 1970. És molt probable que el seu recorregut continués fins al barri de l'Ejido, a l'extrem oriental del casc antic. En paral·lel a la séquia de La Tablilla, baixava el canal de l'Hilo del Pueblo, que sortia del Tanque de los Pescaditos. El recorregut de l'Hilo ha estat esborrat per la pavimentació dels carrers d'Agüimes i per la urbanització dels patis i horts de les cases antigues del poble. Segons les indicacions de la gent gran de la localitat, la séquia travessava el centre històric de la vila, des de la plaça del Sagrario fins a la de Sant Antón, i passava pel mig d'algunes cases, que

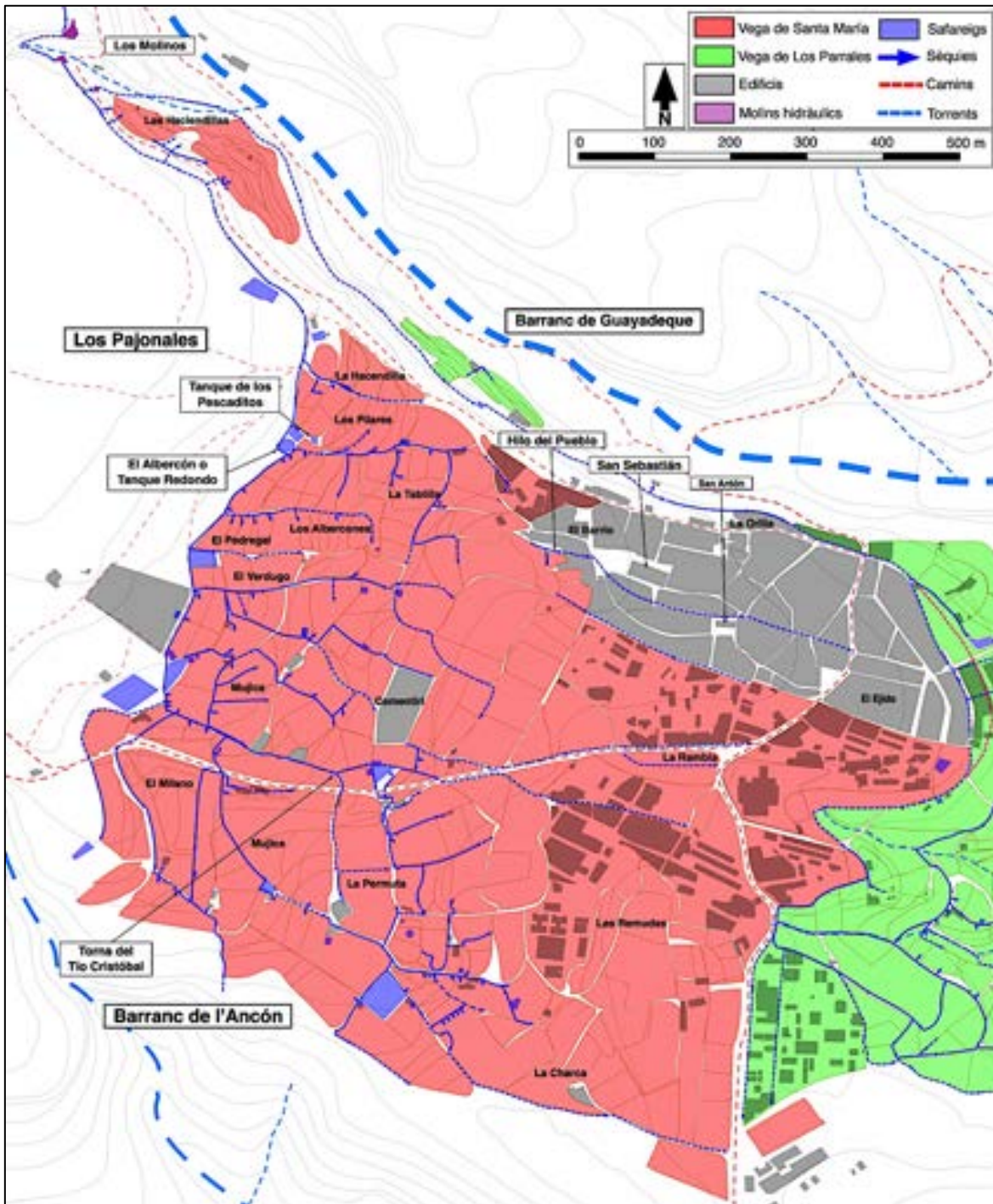
¹⁰⁸¹ Heredades de Agüimes 1966.

encara feien servir la seva aigua a mitjan segle XX. L'Hilo del Pueblo segurament acabava el seu recorregut al final del barri de l'Ejido, on potser abocava l'aigua sobrerera en el Macho Pesado, el canal superior de l'heretat de Los Parrales. Malgrat la importància que aquest canal va tenir en el passat per als habitants d'Agüimes, que se'n servien per a regar i per al consum domèstic, la informació sobre la seva gestió és molt escassa. Des d'aproximadament els anys 1940, l'Hilo del Pueblo ha estat apropiat per un nombre reduït de veïns que el lloguen a l'ajuntament, una pràctica que contravé el caràcter públic i no adulat que, en teoria, caracteritzava originalment aquesta séquia.

Un cop abandonava el Tanque Redondo, la séquia principal de Santa María continuava el seu recorregut en sentit sud i rebia el nom "d'Acequia de San Antón." La canalització vorejava l'extrem superior de la Vega de Santa María fins a arribar a la Torna del Tío Cristóbal –o Torna del Milano. En aquest punt acabava "l'aqüeducte general" de Santa María, el manteniment del qual es trobava a càrrec de l'heretat, i el canal es fragmentava en diverses séquies privades que eren mantingudes pels propietaris dels terrenys per on passaven. Abans d'arribar a la Torna, però, surten tres ramals més de la séquia de Sant Antón, que parteien en sentit est, en paral·lel al de La Tablilla, i regaven les terrasses del Pedregal, Los Albercones, El Verdugo i la part nord de les terres de Mujica.

A la Torna del Tío Cristóbal naixien cinc canals, que a la vegada se subdividien en altres séquies menors i que regaven tota la terra que es trobava al sud de la carretera de Temisas, fins a arribar al barranc de l'Ancón. Aquestes partides rebien els noms de Mujica, El Milano, La Permuta, La Charca i Las Remudas. Des dels anys 1970, La Charca i Las Remudas han estat urbanitzades i les seves canalitzacions de reg soterrades. En arribar a l'extrem meridional de la Vega de Santa María, els sobrants d'aquestes séquies privades eren traslladats a la costa mitjançant canonades que baixaven per l'Ancón, on eren venuts als propietaris de les plantacions de tomàquets i flors. Per altra banda, les séquies de La Charca, La Permuta i Las Remudes descarregaven el seu excedent d'aigua en el Macho Pesado de l'heretat de Los Parrales. En total, la Vega de Santa María comptava amb 82,3 hectàrees de terra irrigada el 1962, però aquesta xifra ha estat reduïda a la meitat a causa de la construcció de nous barris durant les darreres dècades.

Figura 37- La Vega de Santa María

Elaboració pròpia sobre cartografia d'IDECanarias.

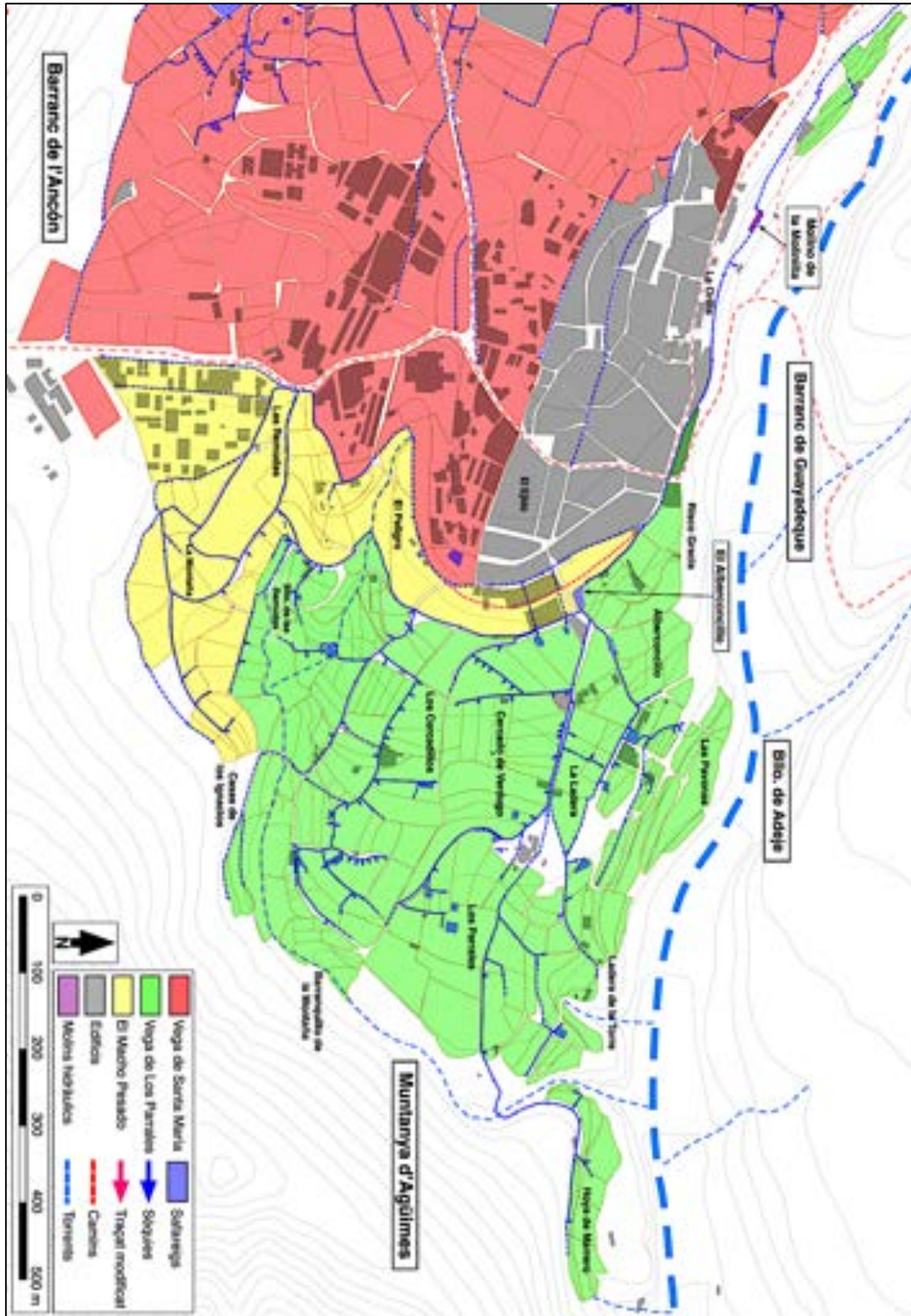
La séquia de Los Parrales se separava de la de Santa María a la caixa de repartiment de Los Molinos, llavors passava per la sala de màquines del Molino Chico i baixava cap al fons del

barranc de Guayadeque, on vorejava el límit inferior de les terrasses de Las Haciendillas. A continuació, anava a regar 0,7 hectàrees de terra que es troben al voltant del pou de La Haciendilla i impulsava el molí hidràulic de La Molinilla (Figura 38). Com els molins de Lolita i Del Medio, el Chico i el de la Molinilla es trobaven directament sobre la séquia. Un cop abandonava el carcabà del darrer molí, el canal entrava al poble pel tram final del carrer de La Orilla, travessava la carretera d'Ingenio i arribava a la Vega de los Parrales, on es dividia en dues séquies a la Cantonera de Eustacito. Per una banda, la séquia de Los Parrales seguia recte fins a arribar a l'Alberconcillo, que era el safareig de l'heretat i marcava el final de "l'aqüeducte general" de Los Parrales. Per l'altra banda, a la Cantonera de Eustacito neixia la séquia coneguda com a Macho Pesado, que corria en sentit sud, paral·lela a la de Los Parrales, i regava les terres que es trobaven damunt d'aquesta.

L'aigua de la séquia de Los Parrales que entrava a l'Alberconcillo era repartida entre els tres ramals que irrigaven el nucli central de la Vega. El primer braç es dirigia cap al nord i regava les terrasses d'Alberconcillo, Las Pavonas i part de la Ladera de la Torre; el segon, sortia en sentit est per a irrigar el Cercado de Verdugo, Los Parrales, la Ladera de la Torre i l'Hoya de Marrero; i, el tercer, seguia cap al sud i portava aigua a la part baixa del Peligro, a Los Cercadillos, i al Barranquillo de la Montaña. Per la seva part, el Macho Pesado irrigava les partides del Peligro, La Montaña i Casas de los Ignacios, i els camps inferiors de Las Remudas i La Charca.¹⁰⁸² Antigament, el canal vorejava el barri de l'Ejido pel carrer de Juan Negrín, 75 metres per sobre de la séquia principal, però el traçat original va ser modificat a mitjan segle XX, quan es va urbanitzar la zona. Avui, la galeria soterrada del Macho Pesado circula pel carrer de Benito Pérez Galdós, només 42 metres per sobre del braç meridional de la séquia de Los Parrales (en rosa a la Figura 38). Un cop arribava a Las Crucitas, al final del nucli urbà, l'aigua sobrerera entrava en una galeria subterrània per on era conduïda a les plantacions costaneres d'Arinaga i Vecindario, on era venuda. En total, el 1962 Los Parrales regava 55,7 hectàrees de terra, 40 des de la séquia principal i 15,7 des del Macho Pesado.

¹⁰⁸² El nom d'aquesta séquia respon al fet que és un canal molt profund, d'entre 70 i 80 cm, amb molt poc pendent.

Figura 38- La Vega de Los Parrales i el Macho Pesado

Elaboració pròpia sobre cartografia d'IDECanarias.

Els principals camps de secà de la vila es trobaven damunt la séquia de Santa María, a la partida de Los Pajonales. Aquí, el terreny està afeixat amb petites terrasses de secà sostingudes per murets de pedra seca de mig metre d'alçària, conegudes com a *cadena*s. Tradicionalment, s'ha usat aquest tipus de terrasses per a habilitar vessants per al conreu de secà, ja que ajuden a reduir l'erosió del sòl i a retenir l'aigua d'escorrentia per a aprofitar-ne la humitat.¹⁰⁸³ Els camps secaners d'Agüimes s'estenien de forma gairebé ininterrompuda al llarg d'uns cinc kilòmetres, des dels 320 metres sobre el nivell del mar fins a l'interior muntanyós de l'illa, a més de 1.000 metres d'altitud. En l'actualitat, les terrasses de Los Pajonales estan abandonades i cobertes de brossa, però fins fa poques dècades es van fer servir per a cultivar ordi, blat, civada, lleties, pèsols i guixes (Imatge 24).¹⁰⁸⁴ Els agricultors d'Agüimes acostumaven a alternar una collita de cereals amb una de llegums per facilitar la restitució dels nutrients del sòl. Els cultius que requerien un subministrament regular d'aigua, com el blat de moro (*millo*), la patata (*papa*) i les hortalisses, en canvi, es plantaven dins el perímetre irrigat de la Vega. El calendari de feines agrícoles en els espais de secà com Los Pajonales començava al mes de setembre, amb l'inici de les precipitacions autumnals que posaven fi a la temporada seca. Normalment, els cereals se sembraven uns deu dies després de les primeres pluges, quan el sòl estava prou humit per a poder llaurar-lo dues vegades. La collita es duia a terme entre els mesos de maig i juliol, i el producte es batia fent servir animals entre l'agost i el setembre, al final de la temporada seca. Les eres comunals de la vila es trobaven dins la Vega de Santa María, a tocar de la carretera de la cruïlla entre les carreteres que connecten Agüimes amb Ingenio, Arinaga i Temisas. També, hi havia algunes eres privades repartides per la resta de l'horta. No obstant això, la batuda dels cereals i llegums cultivats als camps secaners normalment es duia a terme en petites eres de terra improvisades a les mateixes terrasses de conreu de Los Pajonales, que eren reconstruïdes cada any.

¹⁰⁸³ González Morales i Ramón Ojeda 2019: 75.

¹⁰⁸⁴ Algunes plantes de secà, com la guixa, servien de farratge per al bestiar. A l'època de la collita, els animals eren portats als camps de conreu, on eren lligats –es diu que es preparava “la cama a las vacas”- i podien menjar l'herba que creixia en els camps llaurats, les plantes farratgeres que hi havien estat plantades i els rostolls dels cereals collits per al consum humà.

Imatge 24– Terrasses de conreu abandonades a Los Pajonales

5.5.3. La distribució social de l'aigua de reg a la Vega d'Agüimes

El repartiment de l'aigua entre Ingenio i Agüimes, que es du a terme a la Caja de Reparto de Guayadeque, es va establir a principis del segle XVI en una proporció de 3:1 a favor del primer poble. Aquesta distribució desigual és coherent amb la desproporció entre la superfície dels dos espais irrigats, ja que la Vega d'Aguatona (Ingenio) és, aproximadament, quatre vegades més gran que la d'Agüimes. El 1521, va esclatar un litigi sobre el repartiment de l'aigua de Guayadeque entre Alonso de Matos, propietari de l'ingeni sucrer d'Aguatona, i els hereters de Santa María i Los Parrales. El cabal de Las Madres de Guayadeque era de sis *azadas* de agua, i Alonso de Matos afirmava que li corresponia “llebar por su rueda del [in]genio las cinco asadas.” Els veïns d'Agüimes, en canvi, defensaven que ells tenien dret a “la tersia parte del agua que viene por el barranco de Guaiadeque,” és a dir, dues de les sis *azadas*. La sentència dictada pel Llicenciat Romero el 1523 optà per un terme mitjà i va imposar el repartiment d'una *azada* i mitja per a les heretats d'Agüimes i les 4,5 *azadas* restants per a Ingenio. L'Hilo del Pueblo no va ser esmentat en la sentència del 1523, però sí que va ser referit en un segon plet que es va celebrar l'any 1571, quan el propietari de l'ingeni sucrer va bloquejar les séquies d'Agüimes

per a desviar tot el cabal cap a Aguatona i la justícia local li va ordenar que restituís *l'azada* i mitja que corresponia a Agüimes, a més de “l'hilo del pueblo.”¹⁰⁸⁵

Quan el 1661 es va construir la Caja de Reparto de Guayadeque, les mesures de volum establertes el 1523 van quedar fixades en un partidor de pedra (*cantonera*) que comptava amb quatre boques idèntiques de 37x33 centímetres, que representaven 1,5 *azadas* cada una, i un orifici menor per a l'Hilo del Pueblo d'Agüimes.¹⁰⁸⁶ Abans de la construcció de la caseta, quan el repartiment es feia obrint boques a la séquia principal amb una aixada, els sequiers incloïen l'aigua de l'Hilo en el cabal comú de Santa María i Los Parrales. Així ho indica la descripció de com es va repartir l'aigua entre les heretats d'Agüimes i Ingenio el 1571, quan “Pedro Talavera tomo en sus manos una asada i con ella abrio una torna e hizo la media asada de agua, i mas arriba abrio otra e echo la asada i hilo del pueblo.”¹⁰⁸⁷

Des dels inicis de la colonització de Gran Canària, el cabal absolut de l'aigua de cada *heredamiento* (la *gruesa*) va ser dividit en un nombre variable d'*azadas* per a repartir-lo entre els colons que hi tenien drets d'accés. Malgrat la regularitat amb què aquesta unitat de mesura va ser utilitzada en la documentació escrita, és difícil saber la quantitat exacta d'aigua a què equivalia, ja que s'adaptava a les condicions concretes de cada *heredamiento*, en funció de l'aigua disponible i del nombre d'hereters. Originalment, l'*azada* va rebre el seu nom de l'instrument agrícola que es feia servir per a obrir el pas de l'aigua en els canals de terra. L'aixada feia un forat d'unes dimensions més o menys estàndards, però la quantitat exacta d'aigua a què equivalia l'*azada* depenia del cabal de la séquia, és a dir, del volum de líquid que circulava per l'obertura en una unitat de temps determinada. Quan arribava el seu torn de reg, cada hereter gaudia de tot el cabal del canal durant unes hores i rebia una *azada* o un dels seus divisors, com la *cuarta* (1/4) i el *surco* (1/8).¹⁰⁸⁸ S'han fet diversos intents d'aproximar el valor de l'*azada* més comuna, però encara no s'ha assolit un consens. M. Lobo Cabrera ha proposat que, de mitjana, l'*azada* equivalia a un cabal de 15 litres per segon durant 12 hores.¹⁰⁸⁹ Inicialment, A. M. Macías Hernández va acceptar els càlculs de Lobo Cabrera, però més

¹⁰⁸⁵ AHPLP, Protocolos notariales, Espino, Leg. 2500, 1661: 51r-2r i 53v.

¹⁰⁸⁶ Sánchez y Sánchez 1987: 259.

¹⁰⁸⁷ AHPLP, Protocolos notariales, Espino, Leg. 2500, 1661: 53v.

¹⁰⁸⁸ Aznar Vallejo 1983: 243-4; Aznar Vallejo i Viña Brito 1989: 179; Glick 1972: 12; González Rodríguez 1991: 479; Sánchez Valerón i Martín Santiago 2003: 66.

¹⁰⁸⁹ Lobo Cabrera 1989: 44.

recentment ha defensat que l'*azada* segurament representava un cabal de 10 litres per segon.¹⁰⁹⁰ Aquesta proposta coincideix amb les afirmacions realitzades per M. Guimerá Peraza, segons el qual l'*azada* més comuna era la de 10 litres per segon durant 12 hores.¹⁰⁹¹

El repartiment de les sis *azadas* de Guayadeque en una proporció de 3:1 entre Ingenio i Agüimes s'ha mantingut fins a l'actualitat; però la creació de la mancomunitat de les heretats d'Aguatona, Santa María i Los Parrales al decenni de 1970, va modificar lleugerament el criteri de distribució. El repartiment oficial és de tres quarts del cabal per a Ingenio i d'un quart per a Agüimes, com el 1523, però el contracte estableix que s'ha de garantir un cabal mínim de 12 litres per segon a Agüimes i de 24 a Ingenio.¹⁰⁹² Per tal de complir aquesta clàusula, la mancomunitat acostuma a alterar les proporcions del repartiment durant les èpoques de sequera per a compensar els hereters d'Agüimes. Quan el cabal que entra a la Caja de Reparto de Guayadeque baixa dels 36 litres per segon, es procedeix a dividir l'aigua en terços, un dels quals (12 l/s) correspon a Agüimes. Tot i la reducció de la seva participació en l'aigua del barranc, l'Heretat d'Aguatona encara està obligada a finançar tres quartes parts dels costos de manteniment de la infraestructura hidràulica. Aquest llinar de 36 litres per segon no va ser inclòs en el contracte del 1977 que va fundar la mancomunitat de regants. Segurament, va ser establert posteriorment, com a resposta al descens progressiu del cabal mitjà de Las Madres de Guayadeque.¹⁰⁹³

Al marge de les proporcions fixades pels successius contractes signats entre Agüimes i Ingenio des del segle XVI, els regants de Santa María i Los Parrales conserven encara una sèrie de drets consuetudinaris que els garanteixen un accés privilegiat o exclusiu a determinades fonts d'aigua. El millor exemple d'això és el mateix Hilo del Pueblo, que funciona al marge dels acords establerts entre ambdues localitats. Igualment, i com s'ha explicat abans, els hereters d'Agüimes tenen dret a gaudir en solitari de l'aigua d'escorrentia que baixa per Guayadeque

¹⁰⁹⁰ Macías Hernández 2000: 179, 2001: 8, 2009: 725.

¹⁰⁹¹ Guimerá Peraza 1958: 61-2. F. Suárez Moreno també considera que, en termes generals, l'*azada* equivalia a un cabal d'aigua d'entre 9 i 10 litres per segon (2005: 16).

¹⁰⁹² L'acord de fundació de la mancomunitat de Guayadeque, signat el 1977, estableix el cabal d'aigua que s'ha de garantir a cada heretat: "Para las Heredades de Agüimes, el de doce litros por segundo; y para la Heredad de Aguatona, el de veinte y cuatro litros por segundo. El caudal tradicionalmente llamado "Hilo del Pueblo", continuará suministrándose en la forma en que inveteradamente se ha hecho." Agraïxo als directors de l'Heretat de Los Parrales que em proporcionessin una còpia d'aquest document.

¹⁰⁹³ Segons els hereters d'Agüimes, el cabal de Guayadeque s'ha reduït dràsticament en les últimes dècades. El 1985, l'aqüeducte de Santa María tenia un cabal mitjà de 12 litres per segon, i el de Los Parrales, d'uns 6 litres, per un total de 18 litres per segon (Díaz Rodríguez 1988: 564). Actualment, s'ha vist reduït aproximadament a la meitat.

durant els mesos d'hivern i que no pot ser canalitzada per les *madres* del barranc, així com de tot el cabal dels naixements de Juana Ramírez i Juan de León, malgrat que estan situats dins el terme municipal d'Ingenio.

Segons els estatuts conjunts de les heretats de Santa María i Los Parrales, publicats per primera vegada el 1916, el gros de l'aigua d'Agüimes es repartia a la caixa de distribució que hi ha sota el Molino del Medio en tres parts iguals. D'aquestes, dues corresponien a Santa María i l'altra a Los Parrales. A més, l'aqüeducte general de Santa María portava l'aigua de l'Hilo del Pueblo, l'orifici del qual era “de capacidad manifiestamente inferior al que con igual nombre existe en la Caja de Reparto entre Agüimes e Ingenio.”¹⁰⁹⁴ Les aigües de les mines i els pous que pertanyien a Agüimes i de l'escorrentia de Guayadeque també es repartien en una proporció de 2:1 a favor de Santa María. L'única excepció era el cas de la *madre* de Juan de León, que pertanyia exclusivament a Los Parrales.¹⁰⁹⁵ No és segur si les proporcions de la distribució de l'aigua entre les dues heretats d'Agüimes funcionaven ja al segle XVI, però segurament és una pràctica anterior a mitjan segle XVIII, quan la caixa de repartiment de Los Molinos ja existia.¹⁰⁹⁶

Cadascuna de les heretats d'Agüimes gestionava el repartiment de l'aigua de reg entre els seus heretars de forma autònoma. Els socis de Santa María i Los Parrales organitzaven el seu accés individual a l'aigua comuna mitjançant l'establiment de torns de reg, coneguts com a “dules.” El terme dula prové de l'àrab andalusí (*dawla*) i pot ser traduït com a “torn alternatiu.” És d'ús molt freqüent al País Valencià i a les illes Canàries, però la seva definició varia en cada cas, en funció del valor en unitats de mesura de temps de reg o de volum d'aigua que se li assigni.¹⁰⁹⁷ Tradicionalment, l'Heretat de Santa María ha fet servir una dula de 28 dies, és a dir, que els torns de reg dels seus membres se succeïen al llarg de vint-i-vuit dies, abans de tornar a

¹⁰⁹⁴ Heredades de Agüimes 1966: 6.

¹⁰⁹⁵ Segons el sisè article dels estatuts, la construcció d'una mina a principis del segle XX va fer que l'aigua de la font de Juan de León es confongués amb la de la *madre* de Juana Ramírez. Per aquest motiu, es va establir que “del caudal alumbrado” a les fonts i mina de Guayadeque “se deduce el equivalente del agua indicada, para reintegrar a la Heredad de *Los Parrales*, por pertenecer a esta exclusivamente ese manantial de *Juan de León*” (Ibid.).

¹⁰⁹⁶ AMC, Massieu-Westerling, L. 10, doc. 9, 1750: 5v, 15v i 18r-v. El 1849, l'ajuntament d'Agüimes va informar que el cabal d'aigua de les heretats d'Agüimes era d'1,5 *azadas* per a Santa María i de dos terços d'*azada* per a Los Parrales (AMC, Salvador Manrique de Lara, L. 92, 1849: 1r). En cas de ser veritat, Agüimes hauria rebut més de dues de les sis *azadas* en què estava dividida l'aigua de Guayadeque, la qual cosa contravindria les sentències dictades el 1523, el 1571 i el 1661, que van ser ratificades amb l'acord del 1977. Per aquest motiu, sembla plausible que l'alteració de les mesures en l'informe del 1849 fos un intent per part del municipi d'Agüimes de modificar el repartiment tradicional de l'aigua amb Ingenio, de la mateixa manera que el 1521 els alcaldes de la vila afirmaven que els corresponien dues *azadas* d'aigua.

¹⁰⁹⁷ Glick 1972: 9.

començar el cicle.¹⁰⁹⁸ Aquesta dula està documentada per primera vegada l'any 1575.¹⁰⁹⁹ La dula de l'Heretat de Los Parrales, en canvi, és de trenta dies i funciona, com a mínim, des de mitjan segle XIX.¹¹⁰⁰ No obstant això, la pràctica moderna a Agüimes i Ingenio consisteix a fraccionar en dos les dules, la qual cosa permet els regants irrigar dues vegades al mes els seus cultius, fent servir la meitat de la seva aigua en cada ocasió.

Actualment, les dules de Santa María i Los Parrales són de 30 i 32 dies, respectivament. Segons els dirigents de l'heretat de Los Parrales, els dies addicionals d'aigua es van afegir a principis del segle XX, quan les heretats d'Agüimes van haver de contractar advocats que els defensessin en un plet contra l'heretat del Carrizal el 1915.¹¹⁰¹ Així, en la pràctica, l'Heretat de Santa María té 24 dules anuals de quinze dies, i la de Los Parrales, 23 de setze. Aquestes hores de reg, conegudes com a aigua *de remate*, se subhasten entre els hereters per a recaptar fons destinats al manteniment de l'organització. L'aigua *de remate* proporciona els licitadors hores extres de reg que els permeten *entredular* els seus cultius, és a dir, regar-los dues vegades en una mateixa dula. De vegades, disposar del *remate* és indispensable per a garantir la supervivència durant els mesos d'estiu dels cultius que tenen una demanda hídrica més alta. La pràctica de reservar un dia de reg per a subhastar-lo entre els hereters és coneguda com el *secuestro*, i els diners obtinguts gràcies a ella subministren a les heretats uns ingressos extres per a invertir en el manteniment de la infraestructura hidràulica o per a fer front a despeses extraordinàries.

No s'han trobat indicis que les heretats d'Agüimes practiquessin la subhasta de torns de reg al segle XVI per a finançar-se. Segons T. F. Glick, el *secuestro* va ser una innovació canària, però no començà a funcionar fins al segle XVII. A principis del segle XVIII ja devia ser una pràctica habitual perquè va ser introduïda a Texas pels colons canaris que es van establir a San Antonio el 1731.¹¹⁰² Tot i això, es conserven tres contractes d'arrendament –un del 1565 i dos

¹⁰⁹⁸ Per a les heretats d'Agüimes, l'*adulamiento* anual comença el 16 de febrer i termina el 15 del mateix mes de l'any següent. Igualment, els dies de vint-i-quatre hores de reg comencen a les sis de la tarda, segons l'hora del rellotge dels hereters, que no es correspon amb l'hora oficial internacional.

¹⁰⁹⁹ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, Leg. 2485, 1575, docs. 254, 257 i 258; en Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 287 i 289.

¹¹⁰⁰ AMC, Salvador Manrique de Lara, L. 92, 1849: 1r. Al Fons Massieu-Westerling del Museo Canario es conserva un antic repartiment de l'aigua de Santa María entre els seus hereters, en el qual la dula encara era de vint-i-vuit dies. El document no està datat, però segurament va ser redactat al segle XIX (AMC, Massieu-Westerling, L. 10, doc. 17, s.d.).

¹¹⁰¹ Els arguments de les heretats d'Agüimes van ser recollits en un llibre titulat *Alegación en derecho de los pleitos acumulados seguidos entre las heredades de aguas de la villa de Agüimes y la Heredad del Carrizal* (Mesa y López 1915).

¹¹⁰² Glick 1972: 13-4. M. Guimerá Peraza, per contra, afirma que el *secuestro* no va ser establert com a pràctica habitual a Gran Canària fins al segle XVIII, quan el van introduir els *heredamientos* de Telde i Arucas (1958: 62-3).

del 1567- en els quals els alcaldes de l'Heretat de l'Acequia Real de Aguatona d'Ingenio van llogar, en nom de tots els hereters, una sort d'aigua de dos dies amb les seves nits a particulars durant un any, a canvi d'un pagament en metàl·lic en benefici de l'associació.¹¹⁰³ Aquesta forma d'obtenir ingressos podria ser una forma primitiva de *secuestro* que s'hauria desenvolupat durant els segles XVII i XVIII fins a adquirir les seves característiques modernes.

Imatge 25- Els safareigs de Santa María i Los Parrales

1.- Tanque Redondo; 2.- El Alberconcillo; 3.- La pedra rodona del Tanque Redondo; 4.- La pedra triangular de l'Alberconcillo.

Les heretats d'Agüimes feien servir els seus *albercones* per a regular els torns de reg de cada jornada. A principis del segle XX, cada regant havia d'anar a la Casa de l'Heretat quan arribava la seva dula, per a coordinar-se amb els altres hereters mitjançant el rellotge oficial de l'organització. A l'hora assignada el regant marxava cap a la bassa de la seva heretat, tancava l'aigua a l'hereter anterior i la portava als seus camps. El safareig de l'Heretat de Santa María, conegut com l'Albercón o el Tanque Redondo ja existia abans del 1575, quan diverses escriptures van indicar que es trobava al "cercado de Santa María," una finca de terres de reg de

¹¹⁰³ AHPLP, Protocolos notariales, Leg. 2484, Díaz, 1565: 207r; AHPLP, Protocolos notariales, Leg. 731, Díaz, 1567a: 40 i 69.

més de 2,2 hectàrees.¹¹⁰⁴ Per la seva part, el safareig de l'Heretat de Los Parrales, que rep el nom de l'Alberconillo, està documentat per primera vegada el 1521.¹¹⁰⁵ El procediment habitual de reg consistia a acumular l'aigua dels regants d'una jornada a l'*albercón* de l'heretat. Cada hereter introduïa a la bassa la seva dula i marcava el nivell de l'aigua en acabar. A continuació, regaven en ordre invers, l'últim a guardar l'aigua a l'*albercón* era el primer a treure-la. El principal instrument de mesura era una pedra gran que es trobava al fons del safareig. La de Los Parrales era triangular i tenia un forat al mig, mentre que la de Santa María era rodona (Imatge 25). Si l'aigua cobria completament les pedres, els hereters marcaven el nivell mitjançant marques fetes amb guix o amb pals i pedres a les parets de les basses. L'aigua no podia estar emmagatzemada als *albercones* durant més de vint-i-quatre hores, de manera que els propietaris havien de regar de forma gairebé immediata. El més habitual era que els hereters que tenien una dula nocturna hi guardessin l'aigua per a fer-la servir l'endemà.

L'aigua de reg que es distribuïa mitjançant les basses de les heretats era anomenada *agua alberconada*. Els camps que estaven situats per sobre de l'*albercón*, en canvi, prenen l'aigua directament de la séquia principal. Aquesta modalitat de reg era coneguda com a *agua de hilo*, ja que aquesta circulava sense interrupció pel canal i els regants la portaven a les parcel·les de conreu mitjançant partidors, sense usar cap safareig. Les terrasses de Las Haciendillas, La Haciendilla i de part de Los Pilares es regaven amb aigua *de hilo*, directament des de l'aqüeducte de Santa María. Però, encara que no fessin servir el safareig, les terres situades per sobre dels *albercones* estaven incloses en el sistema d'*adulamiento* de les heretats i els torns de reg dels seus propietaris funcionaven igual que els de la resta d'hereters.¹¹⁰⁶

El reg de les terrasses de la Vega d'Agüimes tant es podia ordenar de dalt a baix com de baix a dalt, però sempre es feia de forma seqüencial per a evitar que l'aigua "xoqués" en passar d'un camp a l'altre. Les heretats tenien en compte el desavantatge que suposava tenir els camps situats lluny dels *albercones* i tractaven de compensar els regants pel temps que l'aigua trigava a arribar a les seves parcel·les. El primer a regar en un braç de séquia havia d'esperar que l'aigua arribés al seu sector i, a més, havia d'humitejar el canal, la qual cosa ocasionava pèrdues de cabal. Per aquest motiu, els primers a regar acostumaven a tancar el seu partidor uns minuts més

¹¹⁰⁴ AHPLP, Protocolos notariales, Leg. 2485, Díaz, 1575, docs. 254-6 i 258-9, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 287-90.

¹¹⁰⁵ APA-SS, VII, A, 3.1, 1506-1627: 50r.

¹¹⁰⁶ Díaz Hernández 2006: 130 i 137; González Rodríguez 1991: 489; Hernández Jiménez 1987: 311.

tard de l'hora assignada, per tal de recuperar el temps perdut. Per contra, l'últim hereter a regar en un tram de séquia havia de tancar el flux uns minuts abans perquè es beneficiava del *descanso del agua*, és a dir, del buidatge del canal. Per exemple, l'aigua trigava 16 minuts a anar del Tanque Redondo de Santa María a la Torna del Tío Cristóbal. Si els primers horts a ser regats en una jornada es trobaven a prop de la Torna, els seus propietaris podien tancar el pas de l'aigua 16 minuts després de l'hora oficial. En el cas que aquests regants fossin els últims a regar, l'haurien de tallar 16 minuts abans, perquè les seves terres continuarien rebent aigua fins que es buidessin completament els canals del sistema.

L'única séquia que no participava en l'*adulamiento* era l'Hilo del Pueblo. A principis del segle XX, l'Hilo arribava al poble mitjançant "l'aqüeducte general" de Santa María i s'emmagatzemava a l'Albercón del Hilo o De los Pescaditos, al costat del Tanque Redondo. Encara que l'ús prioritari que se li havia de donar era el de proveir les cases de la població d'una font d'aigua potable per als animals i les persones, els veïns també se'n podien servir, "después de abastecido el público o, lo que es lo mismo, sus sobrantes, en los huertos que respectivamente tienen y con cuyas sobrantes han criado sus árboles y demas," com indica un document del 1729.¹¹⁰⁷ Tot i que en la segona meitat del segle XX comptava amb el seu propi safareig, a principis del segle XVIII, l'Hilo del Pueblo encara era descrit com un raig d'aigua "que de forma permanente, de día y de noche, entrava en el pueblo."¹¹⁰⁸ Precisament, el nom d'Hilo del Pueblo fa referència al fet que aquesta aigua no era estancada, sinó que travessava el centre del poble com un riu. És molt probable que, antigament, l'Hilo del Pueblo comptés amb més d'un ramal, ja que el 1845 Pascual Madoz va descriure el poble com una aglomeració de 347 cases baixes "mal alineadas en 3 calles, algunos callejones y 3 plazas de figura irregular; ... *Por casi todas las calles corre un hilo de agua para los usos domésticos y riego de varias heredades.*"¹¹⁰⁹ El caràcter especial de l'Hilo del Pueblo ve reforçat pel fet que no només es trobava exclòs de l'*adulamiento* de les dues heretats de la vila, sinó que també quedava al marge del repartiment entre Agüimes i Ingenio, que no comptava amb un canal equivalent.¹¹¹⁰

¹¹⁰⁷ Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 531, nota al peu núm. 149.

¹¹⁰⁸ *Ibid.*

¹¹⁰⁹ Madoz 1845: 156. L'èmfasi ha estat afegit.

¹¹¹⁰ Malgrat que, com a mínim des del 1571, els diversos acords sobre reg van establir clarament que l'Hilo del Pueblo havia de ser separat del cabal de les heretats, els hereters de Santa María van aprofitar l'avantatge que els proporcionava el fet que aquesta aigua fes servir el seu aqüeducte per incrementar el cabal de l'heretat. El 1816, el síndic Vicente Ruano va denunciar que l'alcalde ordinari d'Agüimes, Francisco Melián Romero, usurpava l'Hilo fent "que el agua del pueblo engroce por las noches la Acequia de Santa María" (Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 531, nota al peu núm. 149).

La descripció que s'ha fet de la Vega d'Agüimes i dels seus sistemes hidràulics correspon als segles XIX i XX, quatre segles després de la conquesta de Gran Canària. No obstant això, els orígens d'aquest espai hidràulic i de la seva organització es remunten als primers anys de la colonització europea. La pèrdua dels registres escrits més primerencs ha eliminat la possibilitat d'estudiar directament els primers estadis de la construcció de l'horta colonial. No obstant això, la documentació notarial generada entre els anys 1540 i 1610 ofereix la possibilitat de reconstruir de forma aproximada el desenvolupament de la Vega d'Agüimes durant el primer segle posterior a la conquesta.

5.5.4. Els repartiments de terres i aigua i la creació de l'horta colonial

El 1480, tot just començada la conquesta de Gran Canària, els Reis Catòlics van autoritzar el governador Pedro de Vera a distribuir terres entre els conqueridors de l'illa, però Vera va endarrerir l'inici del repartiment fins al 1485.¹¹¹¹ Les primeres referències a l'atorgament de lots de terres i aigua a Agüimes daten d'aquell any. Hi ha constància que els conqueridors Alonso de Alcaide, Bartolomé Trompeta, Diego de Xerez de Badajoz i Juan Vélez de Valdivieso, repartidor de terres de Telde, van rebre propietats dins el terme d'Agüimes el mateix 1485, i és probable que Juan Berriel, Martín Ibáñez de Aristegui i Juan de Vega els seguissin poc temps després.¹¹¹² També Juan Molleda sembla haver adquirit propietats a la vila durant els repartiments dels anys 1480, perquè, en algun moment anterior al gener del 1491, va vendre a Gonzalo Arias, veí d'Agüimes, “un pedazo de tierra sembrada de pan, una huerta y una casa situados en dicho lugar,” a canvi d'un noi canari de dotze o tretze anys.¹¹¹³

La donació del senyoriu d'Agüimes al bisbe de Canàries el 1486 va provocar un llarg conflicte entre l'autoritat eclesiàstica i els governadors de Gran Canària. El 1497, el prelat Diego de Muros va amollonar el senyoriu amb la finalitat d'impedir l'accés a les pastures d'Agüimes als veïns de la resta de l'illa, i de garantir el control exclusiu del port i els pesquers de Gando. El governador i el Cabildo de Las Palmas van respondre amb la destrucció de la casa i l'horta

¹¹¹¹ Jiménez Sánchez 1940: 5; Gambín García 2014: 246-7.

¹¹¹² Cebrián Latasa 2003: 45, 113, 279, 454, 466 i 489.

¹¹¹³ Aznar Vallejo 1981: 45.

que el bisbe havia construït al Carrizal, al·legant que es trobaven en terres comunals, i van presentar una denúncia davant la justícia reial. En un primer moment, el plet es va resoldre a favor del consell de l'illa, però els bisbes van apel·lar la decisió i la sentència definitiva del 1517 es pronuncià a favor seu.¹¹¹⁴ No obstant això, el litigi va ser revifat en diverses ocasions fins al decenni de 1560.¹¹¹⁵ Tot i que el conflicte va ser provocat per la fixació del terme senyorial i va tenir com a principals punts d'interès els drets d'accés a les pastures d'Agüimes i l'administració de la rada de Gando, els repartiments de terres i aigua van ser un element fonamental en la disputa. La creació de la jurisdicció senyorial va duplicar algunes competències que, fins llavors, havien exercit només els governadors de l'illa, com la distribució de les terres conquerides. La capacitat de concedir propietats era una eina política fonamental, ja que permetia recompensar lleialtats i poblar el territori amb vassalls i clients.

Durant el plet de principis del segle XVI, els senyors d'Agüimes i els governadors de Las Palmas van fer concessions simultànies –i contradictòries- de lots de terra. Pràcticament no ha sobreviscut cap registre d'aquestes mercès, però l'existència de dos repartiments paral·lels és confirmada per una entrada del llibre de fàbrica de l'església parroquial d'Agüimes datada el 1551. A mitjan segle XVI, ningú no recordava a qui havia pertanyut la sort de terra d'Aguatona que havia posseït Alonso Bentagaide i que Diego Muros havia entregat a Sant Sebastià. Per aquest motiu, el bisbe va ordenar que es consultés “el libro del repartimiento de las tierras y aguas de la dicha vega [d'Aguatona], así el repartimiento que hizo el gobernador Pedro de Vera, como el repartimiento que hizo el señor obispo.”¹¹¹⁶ Durant les primeres dècades del segle XVI, els governadors de l'illa van redistribuir terres que els bisbes havien atorgat a colons d'Agüimes, amb l'objectiu de socavar la seva autoritat sobre el senyoriu.¹¹¹⁷ Sembla que el bisbat va tenir un comportament similar, perquè la corona ordenà el 1520 a Fernando Vázquez de Arce “que no proceda contra los que tienen haciendas y heredades cerca de Agüimes, ... ya que ellos tienen sus aguas y tierras por merced real, y confirmadas por sentencia dada por el Consejo.” Però el prelat es resistí a acceptar el dictat de la monarquia perquè considerava que el repartiment de terres dins la jurisdicció d'Agüimes era una prerrogativa del senyor de la vila. Per aquest motiu

¹¹¹⁴ El plet del 1497-1517 ha estat estudiat per S. Cazorla León (1984: 26-8 i 39-51) i per V. Suárez Grimón i P. Quintana Andrés (2003: 233 i 381-7).

¹¹¹⁵ El 1556, està documentat un altre litigi sobre la “comunidad de pastos” dels prats d'Agüimes, però no se n'ha conservat cap expedient (Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 268).

¹¹¹⁶ APA-SS, VII, A, 3.1, 1506-1627: 143v.

¹¹¹⁷ Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 383.

els colons van fer arribar a la monarquia la seva inquietud per la possibilitat “que el obispo les ponga impedimentos en su posesión.”¹¹¹⁸

El caràcter contradictori i inestable dels repartiments duts a terme a Agüimes va ser un llast per a la colonització del territori, que va estar escassament poblat fins a la segona meitat del segle XVI (Taula 11). Els colons que s’hi establien no tenien garanties que podrien conservar les propietats adquirides ni al·licients per a invertir-hi grans sumes de diners. Durant la visita pastoral del 1506, el bisbe Diego Muros va adreçar el problema del despoblament d’Agüimes i la seva relació amb la inestabilitat política. El prelat explicà que “por la mayor parte todos aquellos a quien nos por nueve años davamos e repartyamos las tierras y heredades ... no las querian plantar ni beneficiar temiendo que ... se las quitariamos e las aplicariamos a nosotros o a otras personas.” Per tal d’incrementar la confiança dels pobladors, Muros va dictaminar que els colons que fossin privats de les terres que havien rebut en repartiment haurien de ser indemnitzats prèviament. Al mateix temps, el bisbe va emetre un decret contra els propietaris que “non quieren hedificar solar nin çercar heredades” i els obligà a fer millores en les seves propietats alhora que els seus veïns.¹¹¹⁹

Taula 11- Evolució demogràfica del senyoriu i la vila d’Agüimes (s. XVI-XVIII)¹¹²⁰

Any	1530	1569	1585	1629	1686	1732
Veïns de la vila	15	49	–	–	–	259
Veïns del senyoriu	–	–	100	130	150	633

Vint-i-quatre anys després de les mesures preses per Diego Muros, la vila encara estava pràcticament deshabitada. Quan el bisbe Luis Cabeza de Vaca va visitar Agüimes el juliol del 1530, la vila tenia “solamente hasta 15 vecinos, todos comúnmente pobres y desfavorecidos.”¹¹²¹ A més del conflicte jurisdiccional, la colonització d’Agüimes també va ser dificultada per l’atracció exercida per l’ingeni sucrer d’Aguatona. Una part important dels habitants del senyoriu residia al poble que havia crescut al voltant de l’obrador. Els veïns de la banda esquerra del barranc de Guayadeque van aprofitar la visita episcopal del 1530 per a

¹¹¹⁸ Aznar Vallejo, et al. 1991: 54.

¹¹¹⁹ APA-SS, VII, A, 3.1, 1506-1627: 2v.

¹¹²⁰ La Taula 11 ha estat elaborada amb dades procedents de Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 213-6; Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 19, 70-1 i 76; Sánchez Rodríguez 2002: 48; Santana Santana 2001: 177.

¹¹²¹ APA-SS, VII, A, 3.1, 1506-1627: 75v.

intentar convèncer el prelat que traslladés la seu del senyoriu a Aguatona. L'església parroquial de Sant Sebastià havia estat destruïda sis anys abans en una tempesta i, des de llavors, les misses se celebraven a la residència d'un particular. El 1530, s'havia començat a construir un nou edifici al solar de l'anterior, però un grup de veïns proposà que seria millor erigir l'església "cerca del ingenio de Aguatona," on hi havia "lugares y sitios buenos y oportunos, y abrigados, para edificar la dicha iglesia, y se pasen los vecinos que ahora viven en la dicha villa de Agüimes." Van explicar que l'antic poblat aborigen era un lloc desagradable perquè "era muy ventoso y muy seco, y desierto."¹¹²² Inicialment, Cabeza de Vaca estava obert a construir l'església parroquial "en lugar y sitio que la mayor parte de los vecinos ... les apetecièren que se deba hacer," però finalment decidí que era millor conservar la ubicació tradicional.¹¹²³

Tot i les declaracions dels habitants d'Ingenio, no fa l'efecte que les condicions ambientals ni la competència de l'ingeni fossin la causa principal de la despoblació d'Agüimes. Segons Cabeza de Vaca, el senyoriu comptava amb "muchos y buenos términos de frutos de pan y vino, cercados y pastos de ganado, en tal manera que si no estuviesen bien malos, bastarían a sustentar, sin necesidad, 200 vecinos en la dicha villa."¹¹²⁴ Des del seu punt de vista, la petitesa i la pobresa del veïnatge de la vila i del senyoriu havien estat provocades per l'intrusisme d'alguns colons rics, que residien en altres localitats però acaparaven il·legalment terres i aigua a Agüimes. El 1530, el bisbe es lamentava que

muchas personas vecinos de la ciudad real de Las Palmas y de otros pueblos de esta Isla de Canaria, se nombran herederos de las aguas y tierras y términos de la dicha villa, los cuales se han entremetido contratando indebidamente en daño y *prejuiciación* a nuestros vasallos vecinos de la dicha villa, los cuales no pudiéndolo hacer, han vendido algunas tierras y agua, ... otros se han entremetido y comprado algunas tierras y aguas, que tienen detenidas y usan para sí, de cuya causa los dichos nuestros vasallos han venido en tanta pobreza, y la dicha nuestra villa, en tanta disminución, que siendo como es nuestra la propiedad de los términos y heredades de ella, y habiendo sido repartidas por nos y por nuestros predecesores las aguas y tierras de la dicha villa, y dadas en vecindad alguna suerte, no ha quedado sino muy pequeña parte de las dichas aguas y tierras en nuestra Cámara y vasallos de la dicha villa.¹¹²⁵

¹¹²² *Ibíd.*: 75r.

¹¹²³ *Ibíd.*: 76v i 77v. L'intent de traslladar l'església parroquial d'Agüimes a Ingenio ha estat tractat per Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 724 i 1247-8.

¹¹²⁴ *Ibíd.*: 75v.

¹¹²⁵ *Ibíd.*: 75v. L'èmfasi és dels editors del text original.

La concentració de terres i aigua per part de mercaders o de colons poderosos va ser un dels principals frens a la colonització de l'arxipèlag canari. Així ho demostra la investigació que el Licenciado Ortiz de Zárate va dur a terme el 1505-6 sobre els repartiments de Tenerife. Una dècada després de la finalització de la conquesta, els veïns de l'illa es queixaven que l'Adelantado Alonso Fernández de Lugo i els seus socis havien comès greus abusos a l'hora de distribuir la terra entre els conqueridors. Els colons establerts a Tenerife compartien amb els del senyoriu d'Agüimes la desconfiança respecte de les autoritats encarregades dels repartiments. Segons els testimonis entrevistats per Zárate, "lo que a unos dava [el Adelantado] ge lo quitava e lo dava a otros e porque non tenían seguridad nenguna de lo que se les dava, por lo qual esta isla se a dexado de poblar como debía."¹¹²⁶ Aquesta afirmació es veu reflectida en la por que tenien alguns possessors de terres al senyoriu d'Agüimes de perdre les propietats a causa dels enfrontaments entre els bisbes i els governadors de Gran Canària. El 1538, Francisco Sánchez de los Palacios va demanar al governador Bernaldino de Ledesma que li atorgués títol de propietat de 40 fanecades de terra que havia rebut a la Vega d'Aguatona "porque me temo por el obispo de este obispado o de su provisor me fuesen quitas para dar a otro."¹¹²⁷ La sol·licitud de Francisco Sánchez va ser contradita per Juan de Ávila i Diego Díaz, veïns d'Agüimes, que asseguraven posseir part d'aquestes terres, malgrat que Sánchez assegurava que les tenia "de mas de nueve años ... plantandolas de canaverales e sembrandolas e arrendandolas por m[i]."¹¹²⁸ Sembla que Ávila i Díaz no van presentar documents que justificuessin la seva reclamació. Però, independentment de qui tingués raó, és indubtable que el cas de Francisco Sánchez palesa la incertesa que la duplicació dels repartiments va generar. En aquest sentit, és possible que la causa del conflicte es trobi en el fet que part de les terres fos concedida simultàniament a Ávila i Díaz pel bisbe, i a Sánchez pel governador.

A més de l'arbitrarietat dels repartiments, els veïns també van assenyalar com una de les principals causes de la despoblació de l'illa la impunitat de què gaudien algunes persones, fruit de la gran quantitat de terres i aigua que havien acumulat després de la conquesta. L'antic *menceyat* de Taoro (Tenerife), per exemple, estava pràcticament despoblat el 1506 "por aver

¹¹²⁶ Wölfel 1953: 20.

¹¹²⁷ Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 34r.

¹¹²⁸ *Ibid.*: 35v.

ende personas que tienen en cantidad que ocupan tanto que non ha lugar la poblazón fazer como devían ..., e non querrían ver que otri allí toviesen sino ellos.”¹¹²⁹ Aquests individus eren familiars o íntims col·laboradors de Fernández de Lugo i s’havien beneficiat abundantament del repartiment de terres. Juan Benítez, nebot de l’Adelantado, prohibia als colons fer cases “en Taoro ... porque anda diziendo que las tierras do se puebla el dicho lugar es todo suyo.” Però a la vegada concedí llicència a un soci seu, Lope Gallego, per a construir habitatges a Taoro i vendre’ls “a los pobres.”¹¹³⁰ Pocs anys abans, el mateix Alonso Fernández de Lugo havia usurpat l’aigua que la vintena de colons establerts a El Realejo de Taoro feien servir per a beure, regar les seves terres i abeurar el bestiam, i l’havia traslladada al seu nou ingeni sucrer. La pèrdua de l’aigua va arruïnar les heretats dels veïns i, el 1506, només n’hi quedaven quatre o cinc que es dedicaven al cultiu de la vinya.¹¹³¹ El recurs habitual a la violència d’aquests acumuladors contra la resta de colons és especialment palesa en la resposta que Juan Benítez i Lope Gallego van donar a la iniciativa dels veïns de Taoro d’erigir-hi una església. Quan s’assabentà del projecte, Benítez amenaçà els colons que si no aturaven les obres, els seus homes “derrocarían la iglesia e sacarían los huesos e los quemaría.”¹¹³²

Els testimonis de Tenerife fan explícit allò que només pot ser intuït en el cas d’Agüimes: la competició violenta entre els colons per les terres i l’aigua conquerides i l’acumulació de recursos per una minoria d’acaparadors. Estan documentats nombrosos conflictes entre veïns de Gran Canària als segles XVIII i XIX, la majoria d’ells relacionats amb els drets d’accés a l’aigua o amb l’acumulació de terres per part d’individus acabalats. Particularment conegut és el motí d’Agüimes del 1718, que va esclatar com a resposta a la compra per part de Francisco Amoreto de les terres que els veïns de la vila havien artigit il·legalment a Llano del Polvo i Sardina.¹¹³³ Però la manca de documentació escrita de les primeres dècades de la colonització fa difícil copsar com els abusos d’autoritat i la violència entre els nouvinguts van condicionar el poblament del senyoriu. Hi ha indicis que suggereixen que molts colons que van rebre terres a Agüimes van quedar insatisfets amb els seus lots. La versió de Gómez Escudero de la crònica sobre la conquesta de Gran Canària recull la frustració de certs veïns en referir que “a los

¹¹²⁹ Wölfel 1953: 18.

¹¹³⁰ *Ibid.*: 25.

¹¹³¹ *Ibid.* 18-24.

¹¹³² *Ibid.*: 25.

¹¹³³ Sobre el motí d’Agüimes i la conflictivitat social a Gran Canària durant l’Època Moderna, vegeu Béthencourt Massieu 1989; Suárez Grimón 1991; Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 865-1228.

conquistadores que ayudaron con sus dineros y peones pagados ... se les dieron grandes repartimientos,” mentre que a “los pobres hidalgos aventureros stremeños, biscaínos, castellanos, que siruieron sin premio ... les taparon la voca con unos riscos pelados, serca de la cumbre, en Telde, *Agüimes*, Tirajana i Guía, y los más como no podían aumentar, los vendían por nada.”¹¹³⁴

La instal·lació de l'ingeni sucrer a la Vega d'Aguatona a principis del segle XVI va provocar tensions importants entre els seus propietaris i els colons d'Agüimes. La desviació de tres quartes parts del cabal de Guayadeque per a subministrar aigua a l'obrador i les seves plantacions degué anar acompanyada d'una violència similar a la denunciada pels veïns de Tenerife, encara que no n'hi hagi testimonis directes. R. Sánchez Valerón i F. Martín Santiago calculen que l'ingeni podria haver estat construït vers el 1503 pel portuguès Diego Sardina, que posseïa terres a Gran Canària i Tenerife. Tot i això, el primer propietari de la factoria que està documentat és el mercader Antón Pérez Cabeza, que la va vendre al també portuguès Alonso de Matos, veí de Telde, el 1518.¹¹³⁵ Dos anys abans de la compra, Matos havia rebut en repartiment sis sorts de terra de reguiu a la Vega d'Aguatona, equivalents a 30 fanecades (8,7 ha), i “un herido de yngenio de moler cañas.” Resulta difícil determinar quina relació hi ha entre aquesta concessió i l'adquisició de l'ingeni de Pérez Cabeza poc temps després. Una possibilitat és que l'obrador original funcionés amb un molí de sang i que fos Alonso de Matos qui hi instal·lés el giny hidràulic, gràcies a la llicència per a construir-ne un que havia obtingut el 1516. En qualsevol cas, el plet del 1521-3 entre Matos i els hereters d'Agüimes demostra que l'encaix de l'ingeni en el sistema hidràulic de Guayadeque va ser conflictiu.

Tres anys després de la compra de l'obrador, alguns dels veïns principals de la vila van denunciar que Alonso de Matos els prenia la porció de l'aigua de Guayadeque que els corresponia, que era un terç del cabal. Matos, per la seva part, defensava que tenia dret a gaudir de cinc de les sis *azadas* en què estava dividida l'aigua del barranc. La justícia optà per una solució de consens i va assignar el repartiment que ha funcionat fins a l'actualitat d'1,5 *azadas* per a Agüimes i 4,5 per a Ingenio.¹¹³⁶ Cinquanta anys més tard, el 1571, va tenir lloc un altre litigi entre els hereters d'Agüimes i els d'Ingenio. En aquesta ocasió, els veïns de la vila van

¹¹³⁴ Morales Padrón 1978: 420. L'èmfasi ha estat afegit.

¹¹³⁵ Sánchez Valerón i Martín Santiago 2003: 107.

¹¹³⁶ AHPLP, Protocolos notariales, L. 2500, Espino, 1661: 51r-52v.

denunciar que els regants d'Aguatona havien tapat les *madres* de Guayadeque amb pedres i els canals de Santa María i Los Parrales “no [tr]aen [si]no un hilo por[que a i]do para el asequia del ingenio.” Segons el repartidor de la mateixa Acequia Real de Aguatona, rere el robatori de l'aigua es trobava Cristóbal Díaz de la Garza, majordom del Doctor Lercaro, el propietari de l'ingeni sucrer.¹¹³⁷

Els conflictes entre les heretats d'Agüimes i els propietaris de l'obrador d'Aguatona recorden el cas del Realejo de Taoro, a Tenerife, on l'Adelantado Fernández de Lugo va robar l'aigua als colons que s'havien instal·lat en un poblat aborigen per a portar-la al seu ingení. La instal·lació de l'ingení de Lugo al Realejo va tenir uns efectes devastadors per a la comunitat de colons. L'Adelantado va fer servir el seu immens poder polític, econòmic i jurídic per a apropiarse tot el cabal de la séquia, malgrat les queixes dels colons, que es van veure obligats a marxar. És molt probable que els drets que aquests havien adquirit sobre l'aigua del Realejo fossin ignorats perquè eren un grup d'indígenes canaris que havien participat en la conquesta de Tenerife. Agüimes era diferent. D'una banda, la vila havia estat colonitzada per europeus, i de l'altra, cap dels successius propietaris de l'ingení d'Aguatona va concentrar quotes de poder remotament semblants a les de Fernández de Lugo, de manera que no van tenir la capacitat d'ensenyorir-se de tot el cabal de Guayadeque. És possible que l'intent del 1530 de traslladar l'església parroquial a Ingenio estigués motivat per l'interès de portar tota l'aigua de reg a la banda esquerra del barranc. Però la comunitat colonial primerenca d'Agüimes va tenir la capacitat de conservar l'estatus de vila i la seva porció d'aigua, a diferència de l'assentament del Realejo, que pràcticament va desaparèixer.

Malgrat les dificultats descrites, la vila i el senyoriu d'Agüimes van ser colonitzats amb èxit durant les dues darreres dècades del segle XV i la primera meitat del XVI. Fins a finals d'aquesta centúria, la vila estigué poblada per un nombre relativament petit de colons. Però, tot i la seva petitesa, aquesta comunitat demostrà una capacitat sorprenent per a transformar molt ràpidament i d'una forma substancial el paisatge aborigen.

La primera referència a una parcel·la de conreu que pot ser situada dins la Vega d'Agüimes data del 1519. Es tracta de mitja sort de terra amb l'aigua corresponent ubicada a la “Vega de los Majuelos” que la difunta muller de Martín Ibáñez de Arístegui, Constanza

¹¹³⁷ *Ibid.*: 53r-v i 54v-5r. A més, Cristóbal Díaz era nebot de Diego Díaz, que havia posseït l'ingení d'Aguatona entre el 1553 i el 1560/5 (Sánchez Valerón i Martín Santiago 2003: 118).

Hernández, havia donat a l'església de Sant Sebastià perquè diguessin un aniversari per la seva ànima. En una entrada posterior del Llibre de fàbrica s'especifica que l'hort es trobava “junto del Albercón, en la Vega de Los Parrales,” i que s'arrendava a veïns de la vila a canvi del pagament de quatre fanèques d'ordi anuals.¹¹³⁸ Martín Ibáñez de Arístegui fou membre de la host conqueridora i va ser un dels primers colons a assentar-se a Gran Canària. El 1485, va rebre en repartiment una certa quantitat de terra i aigua a la vila de Gáldar, però finalment es va establir a Agüimes, on va exercir el càrrec d'alcalde ordinari els anys 1508-9 i 1517-8. Tant ell com el seu fill homònim es van dedicar al cultiu de la canya de sucre.¹¹³⁹ La referència a la parcel·la d'Ibáñez ofereix un *terminus ante quem* per a la construcció de la Vega de Los Parrales –i del seu safareig-, que ja existia el 1519. És significatiu que, en el primer esment registrat, es referissin a aquest espai com a “Vega de Los Majuelos.” L'ús del mot “mallol” suggereix que, o bé aquest espai irrigat era de creació recent, o bé s'hi havia introduït molt recentment el cultiu de la vinya.¹¹⁴⁰

Després del 1519, hi ha un lapse fins a l'any 1548 durant el qual no es registren nous esments a parcel·les de conreu dins la Vega d'Agüimes. Malgrat la desaparició de la documentació notarial generada entre el 1484 i el 1543, la informació fragmentària de la segona meitat del segle XVI permet inferir que el creixement inicial del perímetre irrigat va ser molt ràpid. Alguns dels primers microtopònims registrats entre els anys 1540 i 1560 corresponen a parts perifèriques de l'horta moderna. La partida de Las Remudas, per exemple, està documentada per primera vegada el 1548, quan el Cabildo concedí 20 fanecades de terra (5,8 ha) a Bartolomé Tovilleja i Juan de Ávila “para las aprovechar con las aguas que tenemos en el dicho heredamiento de Aguimes ansy para cañas como para pan e otras heredades.” Aquesta mercè demostra que la xarxa de canals d'irrigació de la Vega arribà a l'extrem meridional de l'horta durant la primera meitat del segle XVI.¹¹⁴¹ Només tres anys després, el 1551, es registrà la concessió d'una cafissada de terra inculta per a artigar al final de Las Remudas, molt a prop

¹¹³⁸ APA-SS, VII, A, 3.1, 1506-1627: 47r i 50r.

¹¹³⁹ APA-SS, VII, A, 3.1, 1506-1627: 3v; Aznar Vallejo 1981: 242. Es poden trobar descripcions detallades de la vida de Martín Ibáñez de Arístegui i dels seus descendents a Cebrián Latasa 2003: 279 i Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 173-81.

¹¹⁴⁰ És difícil calcular fins a quin punt era recent la introducció de la vinya a Los Parrales, però degué tenir lloc poc temps abans del 1519. A La Rioja, per exemple, el terme mallol es fa servir per a designar les vinyes joves que ja donen fruit, tres o quatre anys després d'haver estat plantades (Martínez Ezquerro 2014).

¹¹⁴¹ Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 259r.

del barranc de l'Ancón.¹¹⁴² Així mateix, els hereus de Manuel Hernández posseïen el 1567 una sort de terra de reguiu al límit de la Tierra del Milán —o Cercado del Milano—, que encara marca avui el límit nord-oest de la Vega d'Agüimes, a tocar de Los Pajonales i de l'Ancón.¹¹⁴³ Però una dècada abans ja està documentada una donació de terres en aquesta zona. Pedro Hernández Castellano va rebre el 1554 una sort i mitja o dues sorts de terra que afrontaven amb Los Pajonales i l'Ancón i que es podien regar des de la séquia de Santa María.¹¹⁴⁴ La documentació del segle XVI conté menys referències a topònims situats a la Vega de Los Parrales, cosa que dificulta determinar quines partides d'aquesta zona es trobaven en conreu. Però, si més no, les terres de reg de Los Parrales arribaven segurament fins al Barranquillo de la Montaña el 1561, ja que aquell any Ana de Torres va transferir mitja sort de terra de reg que confrontava amb “el barranquillo y albarrada de las tierras de las remudas,” on neix l'esmentat barranc (vegeu la Figura 36).¹¹⁴⁵

Però la documentació i localització de la microtoponímia només permet fer-se una idea aproximada de quins eren els límits exteriors de la Vega. L'única forma de saber quina era l'extensió de l'horta d'Agüimes a mitjan segle XVI és mitjançant la informació que el llibre de repartiments i els protocols notariais ofereixen sobre la superfície de les parcel·les que els colons hi posseïen. El principal problema és que un percentatge molt elevat de les propietats registrades en la documentació no compten amb mesures precises. L'anàlisi de la documentació escrita revela que hi havia, aproximadament, 92 propietats a finals dels anys 1570 a la Vega d'Agüimes, però només hi ha disponible mesures per a 42 d'elles. Un cop descartada la desena de finques de secà que es trobaven fora del perímetre irrigat, es disposa de mesures per a només 36 propietats de la Vega, que sumaven 61,4 hectàrees.¹¹⁴⁶ A aquestes xifres s'han de sumar 8 finques de reg que no van ser mesurades i 37 camps que no s'afirma que fossin de reguiu però que segurament també es regaven. Si es fa un càlcul conservador i s'assumeix que cada una de les 45 propietats per a les quals no hi ha mesures equivalia a només mitja sort de 5 *aranzadas*, la superfície total de la Vega d'Agüimes a finals del segle XVI hauria estat de, com a mínim, 94

¹¹⁴² *Ibid.*: 335v.

¹¹⁴³ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, Leg. 731a, 1567: 75; AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, Leg. 2487, 1598: 255r.

¹¹⁴⁴ Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 335r.

¹¹⁴⁵ AHPLP, Protocolos notariales, Estévez, Leg. 2484, 1561: 106r.

¹¹⁴⁶ D'aquestes 61,4 hectàrees només es pot assegurar sens dubte que 46,1 eren de reguiu. La documentació escrita no ofereix informació sobre el règim de reg de la resta de parcel·les, tot i que el més probable és que també fossin irrigades, ja que es troben barrejades amb camps de reg.

hectàrees, més de dos terços de la superfície que tenia aquest espai hidràulic el 1962. El terç restant, estava ocupat pels camps secaners que es trobaven a l'extrem sud-oest de la Vega de Santa María, a l'Ancón, que com a mínim sumaven 57,4 hectàrees (Taula 12).

Aquestes estimacions, tot i ser aproximades, demostren que la construcció de l'horta colonial d'Agüimes va ser ràpida. Un segle després de la conquesta, pràcticament tota la Vega havia estat convertida en camps de conreu perennes, i molts eren irrigats. El 1580, com en l'actualitat, la vila es trobava rodejada per un conjunt ininterromput de parcel·les agrícoles que s'estenia des del barranc de Guayadeque fins a l'Ancón i des de Los Pajonales fins a la Muntanya d'Agüimes. El reduït nombre d'esments a artigues de terra inculca a la Vega d'Agüimes que es documenten a partir dels anys 1560 sembla un indicatiu que, a mitjan segle XVI, hi quedava poc espai per a fer noves rompudes. Les úniques referències tardanes a artigues que s'han conservat daten del 1574 i el 1590 i estaven ubicades a l'Ancón i Los Pajonales.¹¹⁴⁷

Taula 12- Finques documentades a la Vega d'Agüimes entre el 1519 i el 1579

	Reg	Reg sense mesura	Secà	Secà sense mesura	Sense informació amb mesura	Sense informació sense mesura	TOTAL
Santa María	13 (29,7 ha)	4	6 (57,4 ha)	5	8 (13,1 ha)	26	62 (100,2 ha)
Los Pinales	11 (16,4 ha)	4	–	–	4 (2,9 ha)	11	30 (19,3 ha)

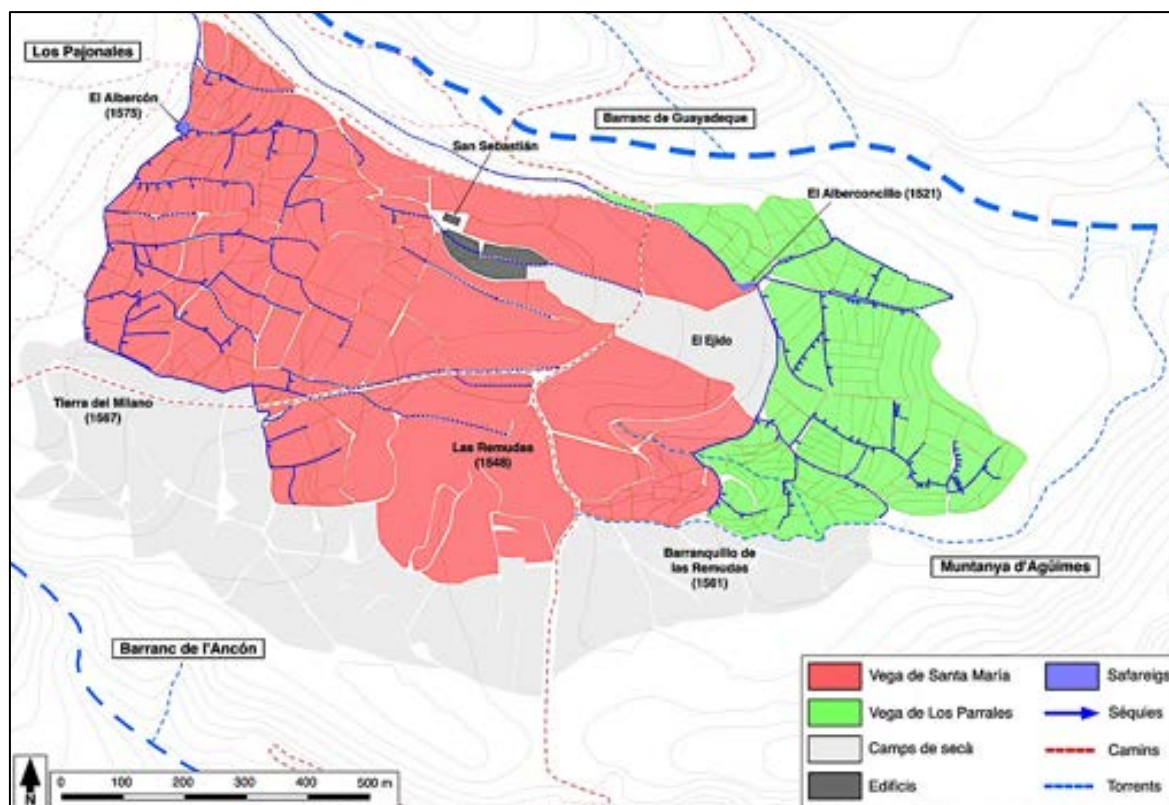
El càlcul aproximat de la superfície de l'horta i l'estudi de la toponímia antiga han permès traçar un croquis de la Vega d'Agüimes en el darrer quart del segle XVI. La Figura 39 presenta una proposta de reconstrucció de l'horta vers el 1580.¹¹⁴⁸ Com s'aprecia en el dibuix, gran part de l'extrem meridional de la Vega de Santa María encara estava ocupat per terres de secà, i algunes partides, com Las Remudas, estaven sent transformades progressivament en camps de regadiu. A finals del segle XVI, només havia estat construïda la meitat superior de la Vega de los Pinales, que després es va estendre en sentit est, fins a arribar al barranc de Guayadeque i la

¹¹⁴⁷ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2485, 1574, doc. 231, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 280; AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2487, 1590: 366r.

¹¹⁴⁸ La versió de la Vega que es presenta a la Figura 39 és encara més conservadora que els càlculs realitzats anteriorment, ja que les terres de regadiu que hi apareixen representada sumen només 83 hectàrees.

Muntanya d'Agüimes, i en sentit sud gràcies a la construcció del Macho Pesado. Part de les terres que ara es reguen des d'aquesta séquia eren irrigades des de Santa María al segle XVI. Així ho demostra el cas de la mitja sort de terra plantada de vinyes que Cristóbal Cardero tenia sota El Ejido i que va llegar a l'església de Sant Sebastià poc abans del 1574. La finca està documentada per primera vegada el 1568, però la informació sobre l'aigua de reg que hi estava associada prové d'un document del 1593. En aquesta carta, s'especificava que la parcel·la comptava amb una sort d'aigua a la séquia de Los Parrales –equivalent a tres dies i tres nits-, a més de mitja hora d'aigua en el mateix canal, per valor de 12 hores. Addicionalment, gaudia de mitja sort d'aigua a la séquia de Santa María, és a dir, un dia i una nit. En total, la mitja sort de terra de Cardero estava dotada amb 108 hores d'aigua de reg mensuals, 84 de l'heretat de Los Parrales i 24 de Santa María.¹¹⁴⁹

Figura 39- La Vega d'Agüimes el 1580

Elaboració pròpia sobre cartografia d'IDECanarias.

¹¹⁴⁹ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2487, 1593: 84r.

Fora de les petites parcel·les de reg i de secà de l'horta, que van ser mesurades en sorts o en quantitats petites de fanecades, hi havia camps secaners més extensos situats a l'Ancón i Los Pajonales. Les primeres referències a repartiments de terres incultes en aquestes zones són de mitjan segle XVI, quan es van començar a rompre terres de forma simultània en ambdues partides. El primer esment conegut als camps de secà de l'Ancón és del 1551, quan Bastián de Aday va sol·licitar al Cabildo una cafissada de terres incultes que tocava amb “un paredon viejo del tienpo de canarios e diçiende del Ancon el lomo abaxo que va a las Salinas.” Però aquesta no va ser la primera finca repartida a prop de l'Ancón, ja que la propietat afrontava “con tierras de Bartolome de Tovilleja que fueron de Alonso Espino e de un lado con tierras que fueron de Soletto e agora son de Anton Fullana”.¹¹⁵⁰ Per la seva part, la primera referència als camps secaners de Los Pajonales data del 1548, quan Teresa Alonso, veïna de Telde, va sol·licitar al Cabildo de l'illa que li concedissin 200 fanecades de terra “en las cabeçadas sobre los pajonales de Aguimes,” cosa que suggereix que aquesta partida ja havia estat afeixada i era cultivada de forma regular a mitjan segle XVI.¹¹⁵¹ No obstant això, i per motius que són desconeguts, no es troba cap document notarial anterior a l'any 1590 que faci referència directa a camps de conreu situats a Los Pajonales.¹¹⁵²

A diferència del camp de l'Ancón, les tres parcel·les de secà que estan documentades a la partida de Los Pajonales al segle XVI van ser mesurades fent servir sorts de terra, en comptes de fanecades.¹¹⁵³ La utilització de les unitats oficials de repartiment també per a aquests secans perifèrics és poc habitual. A hores d'ara no és possible determinar si l'ús de les sorts respon al fet que Los Pajonales eren conreats per la població aborigen abans de la conquesta i van ser repartits amb la resta de la Vega; o si eren camps de construcció colonial però que van ser distribuïts entre els colons mitjançant els mateixos procediments emprats per a l'horta per algun motiu desconegut.

¹¹⁵⁰ Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 335v.

¹¹⁵¹ *Ibid.*: 259r.

¹¹⁵² S'ha de tenir present, però, que el lligall corresponent als anys 1580-9 no ha pogut ser consultat a causa del precari estat de conservació en què es troba.

¹¹⁵³ El 1590, Juan Alemán el Viejo va vendre a Gaspar Ordóñez una sort de terra de secà a Los Pajonales, “limpia y montuosa,” per a sembrar-hi pa (AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2487, 1590: 366r). El 1592, Baltasar Martín va fer testament i declarà que tenia dues sorts de terra a Los Pajonales, que havia adquirit en el passat de Juan Alemán (*Ibid.*, 1592: 138v). Un any després, Francisco Díaz Peloz va dotar Catalina de Salas amb una sort de terra a Los Pajonales, a El Sobradillo (*Ibid.*, 1593: 41r).

La construcció de la majoria de molins hidràulics fariners o de *gofio* de l'àrea d'Agüimes, en canvi, va ser més aviat tardana. Aquest és el motiu pel qual no hi ha cap giny representat a la Figura 39. El primer molí de pa que es va construir al senyoriu va ser el d'Alonso de Matos, a l'actual poble d'Ingenio, el qual compartia canal amb l'ingeni sucrer d'Aguatona i estava operatiu ja el 1525.¹¹⁵⁴ Algunes dècades després s'instal·là un altre molí hidràulic a Guayadeque. Es desconeix la data de construcció, però segurament va ser poc abans del 1586, quan el seu propietari, Francisco Perera, declarà que era “nuevo.”¹¹⁵⁵ Estava ubicat a l'Hoya de los Molinos, just damunt de la Caja de Reparto de Guayadeque, de manera que era l'únic molí del senyoriu que es beneficiava del cabal de la séquia principal (Imatge 26). La seva localització explica la seva potència, que el va convertir en el més apreciat i rendible de la zona fins al seu abandonament al segle XX.¹¹⁵⁶ Els propietaris del molí de Guayadeque van aprofitar la seva posició d'avantatge per a bloquejar la construcció de qualsevol altre giny al barranc. El 1657, vint-i-vuit veïns d'Agüimes van sol·licitar llicència a la Reial Audiència per a construir un nou molí hidràulic perquè la capacitat de molta dels ginys del senyoriu era insuficient, sobretot durant els mesos d'estiu. Segons la seva carta de protesta, hi havia dos molins, “el de Guayadeque y otro molino que en el día y noche no muele más de quatro fanegas de trigo.”¹¹⁵⁷ Quatre dècades després, Agüimes comptava encara amb només tres molins.¹¹⁵⁸ La resta de ginys hidràulics de Guayadeque, fins a arribar als onze que hi havia a mitjan segle XX, fou construïda després del 1700. El Molino del Medio –o d'Ananías-, que es troba al costat de la caixa de repartiment d'aigua de Santa María i Los Parrales, probablement és el més antic de la banda d'Agüimes (Imatges 27 i 29). Es desconeix la seva data de fundació, però segurament va ser durant la primera meitat del segle XVIII, ja que és esmentat per primera vegada en un plet entre l'heretat de Santa María i Los Parrales del 1750.¹¹⁵⁹ La instal·lació del Molino de Lolita, en canvi, data del 1816 (Imatge 28).¹¹⁶⁰ No hi ha informació sobre la data de construcció dels molins Chico i de La Molinilla, però és possible que els quatre molins fariners de la vila

¹¹⁵⁴ *Ibid.*: 66 i 93; Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 565 i 578.

¹¹⁵⁵ Sánchez Valerón i Martín Santiago 2003: 446. Posteriorment, Perera alienà fraccions del seu molí a altres veïns (*Ibid.*: 455 i 500-1; AHPLP, Protocolos notariales, L. 2490, Díaz, 1612: 22r i 77r). Tot i això, el giny encara era conegut com el “Molino de Perera” –o el “Molino Caído”– a la segona meitat del segle XX (Díaz Rodríguez 1988: 533).

¹¹⁵⁶ Díaz Rodríguez 1988: 533.

¹¹⁵⁷ Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 1380. No ha estat possible determinar la identitat del molí més petit.

¹¹⁵⁸ Quintana Andrés 2001: 36.

¹¹⁵⁹ El 1750, era conegut com el “Molino del Medio” o el “Molino de Blas Perez” (AMC, Massieu-Westerling, L. 10, doc. 9, 1750: 15v).

¹¹⁶⁰ Díaz Rodríguez 1988: 565.

estiguessin operatius ja a mitjan segle XIX, quan P. Madoz registrà que les aigües de Guayadeque “dan movimiento á las ruedas de 4 molinos harineros.”¹¹⁶¹

Figura 26- El cup del Molino de Perera i l'antiga Caja de Reparto de Guayadeque

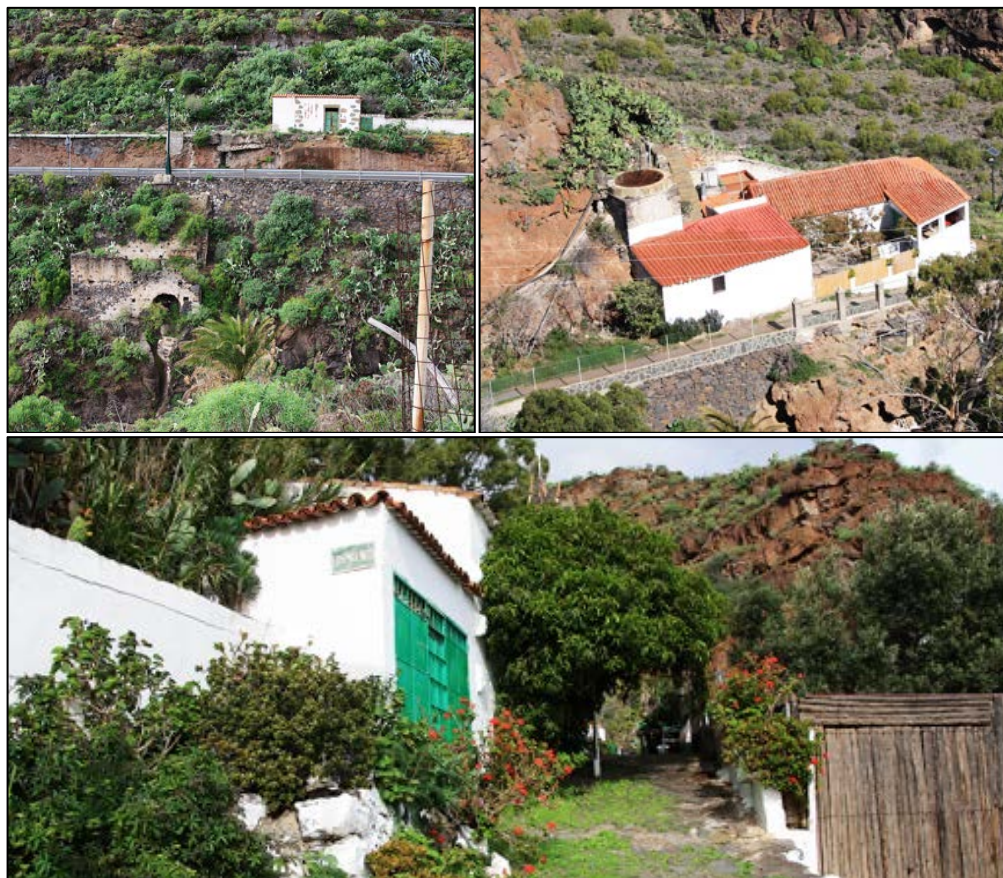
Vers el 1580, només un segle després de la conquesta de Gran Canària, l'horta d'Agüimes i els camps de secà que la rodejaven havien assolit gran part de l'extensió que tindria a mitjan segle XX. Durant els segles posteriors, la Vega d'Agüimes i el seu entorn encara van patir noves modificacions. Els sistemes hidràulics es van estendre fins a abastar tot l'espai susceptible de ser irrigat mitjançant l'aigua de Guayadeque, i les terrasses de secà es van estendre pels vessants de la *medianía* fins a arribar a la Cumbre. És possible que les ampliacions realitzades entre el segle XVII i XX estiguin relacionades amb el creixement demogràfic que Agüimes –com la resta de Gran Canària- va experimentar durant aquesta època, particularment, entre el 1650 i el 1750. La població del senyoriu va passar de 100 veïns el 1585, a 412 el 1688, i a 909 el 1783.¹¹⁶² Però la demografia no pot ser la causa del creixement rabent de la Vega d'Agüimes entre finals del segle XV i mitjans del segle XVI, ja que, com s'ha indicat anteriorment, la colonització del senyoriu va ser molt lenta i poc reeixida durant les primeres dècades després de la conquesta. Els camps de conreu de la vila –especialment els de reguiu- es van multiplicar a un ritme molt superior al de la població. El motor que impulsà la construcció de l'horta colonial no va ser

¹¹⁶¹ Madoz 1845: 157. Sobre els molins hidràulics de Guayadeque, vegeu *Ibid.*: 525-72; Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 565, 578, 592-7, 1379-81 i 1411; Quintana Andrés 2001.

¹¹⁶² Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 70-1. A. Santana Santana calcula que, el 1688, Gran Canària tenia uns 22.000 habitants, “con lo que la población de la isla comienza a aproximarse al contingente demográfico estimado por algunos autores para antes de la Conquista” (2001: 176).

l'arribada de pobladors que cercaven terres per a mantenir-se, sinó la demanda desaforada i constant de nous camps de conreu per part dels productors de canya de sucre, la principal font de riquesa durant les primeres fases de colonització d'Agüimes.

Imatges 27, 28 i 29- La caixa de repartiment d'Agüimes i el Molino Chico (esquerra), el Molino de Lolita (dreta) i el Molino del Medio (sota)

5.5.5. La canya de sucre i el creixement de la Vega d'Agüimes

La canya de sucre (*Saccharum officinarum*) és una planta amb una alta demanda de nutrients i el seu cultiu intensiu acostuma a esgotar els sòls ràpidament. El cicle de creixement de la canya és biennal, de manera que dona una collita cada dos anys. El primer any es planta la terra mitjançant fragments de rizomes, que són enterrats i regats abundantament fins que sorgeixen els primers brots. Dos anys després, es cull el primer fruit, que al segle XVI era conegut com a

caña de hoja. Un cop tallades totes les canyes, és habitual cremar els rostolls per a fertilitzar els camps, que es reguen abundantment fins que, dos anys més tard, brota la segona collita, anomenada *caña de soca*. Després de dos anys més, es cull el tercer fruit, o *caña de resoca*. Aquest cicle de tres collites en sis anys era el més habitual a Canàries al segle XVI.¹¹⁶³ Però si les condicions ambientals eren bones i els tractaments eren els adequats, es podia arribar a triplicar la vida útil de les plantacions. L'anglès Thomas Nichols, que va visitar l'arxipèlag a mitjans de la centúria, va assenyalar que hi havia camps que podien donar nou fruits al llarg de divuit anys sense interrupció.¹¹⁶⁴ Per tal de no aturar la producció, el règim de cultiu de la canya era extremadament intensiu i els agricultors no feien servir el guaret ni la rotació d'espècies vegetals per conservar la fertilitat del sòl. Normalment, les úniques aportacions d'energia que rebien els camps eren l'aigua de reg i la cendra resultant de la crema de les canyes al final de cada collita.¹¹⁶⁵ Les plantacions produïen de forma contínua fins a quedar completament esgotades. Tot i que era possible perllongar la seva vida útil uns anys, la productivitat de les parcel·les dedicades al cultiu de canya declinava ràpidament, i aviat entraven en rendiments decreixents. Arribats a aquest punt, era necessari ermar la terra com a mínim un any i, després, adobar-la i llaurar-la per a restablir els nutrients perduts, en preparació per a una nova plantació.¹¹⁶⁶

La repetició incessant d'aquest cicle de cultura intensiva no permetia que el sòl es recuperés completament i la rendibilitat queia amb cada nova plantació. Amb l'objectiu de garantir una producció regular de sucre, els propietaris de plantacions dividien les finques en parcel·les on plantaven canyes de diferents edats; així, les plantes es podien renovar de forma progressiva i sempre hi havia camps productius. Però el ritme d'esgotament de les terres noves era més alt que el ritme de recuperació de les plantacions antigues, de manera que els rendiments sempre tendien a decreïxer. Per aquest motiu, l'única forma de garantir la viabilitat de la indústria sucrera era mitjançant la rompuda constant de terres verges on construir noves

¹¹⁶³ Sobre el cultiu de la canya de sucre, vegeu Aznar Vallejo 1983: 261-3; Camacho y Pérez Galdós 1961: 24-8; Díaz Hernández 1982: 12-3; Sánchez Valerón i Martín Santiago 2003: 71-4.

¹¹⁶⁴ El viatger britànic es referia a la producció ininterrompuda en una mateixa parcel·la de terra. Les plantes haurien estat renovades igualment després de la tercera collita, al final del cicle habitual de sis anys (Aznar Vallejo 1983: 262).

¹¹⁶⁵ L'espargiment de cendra pels camps de conreu serveix per a desinfectar el sòl i accelera la mineralització de la matèria orgànica que conté, a més d'aportar potassi i fòsfor. No obstant això, la cendra és només un complement a l'adobatge i en cap cas no el pot substituir completament, ja que es perd gran part del nitrogen que contenen les plantes (Saguer i Garrabou 1996: 97).

¹¹⁶⁶ Aznar Vallejo 1983: 262; Macías Hernández 2008: 49.

plantacions. La introducció de cultius en terrenys on no han estat plantats mai abans genera uns rendiments extraordinàriament elevats durant els primers anys. Aquest període d'alta productivitat ha estat batejat com a *yield honeymoon*.¹¹⁶⁷ Gràcies a l'artiga de terres incultes, els productors de sucre aconseguien mantenir un alt grau de rendibilitat, ja que les fugisseres "llunes de mel" dels nous camps compensaven temporalment l'esgotament de les plantacions antigues. Però el col·lapse de la indústria sucrera de Madeira, a principis del segle XVI, i de la de Canàries, sis dècades més tard, demostra que aquesta no va ser més que una solució a curt termini.

La canya de sucre va arribar a Madeira procedent de la Mediterrània occidental i l'Algarve portuguès a mitjan segle XV. El primer ingeni sucrer de l'arxipèlag està documentat el 1452.¹¹⁶⁸ Les terres verges de l'illa van generar uns rendiments inicials molt elevats que van atreure centenars de nous colons, així com les inversions de mercaders procedents de tota Europa, sobretot d'Itàlia. Entre el 1454 i el 1472, la producció va augmentar un 13 per cent cada any, però el ritme de creixement es va multiplicar durant el període 1472-93, quan es calcula una expansió mitjana anual del 68 per cent.¹¹⁶⁹ El 1472, el sucre de Madeira ja feia la competència als productors mediterranis tradicionals, i, trenta anys més tard, produïa anualment sis vegades més que l'illa de Xipre.¹¹⁷⁰ Les xifres més elevades de producció es van enregistrar l'any 1506, quan els ingenis de Madeira van generar unes 1.900 tones de sucre. Però el declivi del sector començà immediatament després d'aquesta data.¹¹⁷¹ El volum de sucre produït a la capitania del Funchal va caure en un 60 per cent entre el 1516 i el 1537, i a principis del decenni de 1530, la producció de l'illa havia tornat a valors similars als del 1470 i la vinya havia començat a substituir les plantacions de canya.¹¹⁷²

Quan la indústria sucrera de Madeira va fer fallida, a finals del primer terç del segle XVI, la de les illes Canàries es trobava en plena expansió. Les primeres canyes de sucre van ser portades a Gran Canària des de Madeira per ordre del governador Pedro de Vera. De Madeira procedien també molts dels especialistes en el cultiu de la canya, en la producció de sucre i en

¹¹⁶⁷ El concepte de *yield honeymoon* va ser encunyat per P. Dark i H. Gent i ha estat aplicat recentment per J. W. Moore a la canya de sucre en els seus estudis sobre l'illa de Madeira als segles XV i XVI (Moore 2009, 2010).

¹¹⁶⁸ Vieira 2004: 52.

¹¹⁶⁹ *Ibid.*: 48.

¹¹⁷⁰ Moore 2009: 345.

¹¹⁷¹ *Ibid.*: 368, 2010: 12.

¹¹⁷² Moore 2009: 345 i 353; Vieira 2004: 48

la construcció i administració dels ingenis que van posar en marxa les plantacions canàries.¹¹⁷³ Tot i que els repartiments oficials no van començar fins al 1485, els colons més poderosos de Gran Canària van apropiar-se de terres i aigües immediatament després de la derrota de la resistència indígena el 1483, per a dedicar-les a la producció de sucre. El fet que el 1485 ja es cobrés el delme per aquest producte demostra que les primeres canyes de l'illa van ser plantades, a tot tardar, el 1483, coincidint amb el final de la conquesta.¹¹⁷⁴ L'ingeni sucrer més antic de Gran Canària va ser instal·lat vers el 1484 pel capità Alonso Fernández de Lugo, futur conquistador de Tenerife i La Palma, qui aprofità la seva posició com a alcaid de la torre d'Agate per a construir-hi una plantació.¹¹⁷⁵ Lugo, com altres colons adinerats, es va apropiar de les terres i aigües necessàries sense tenir llicència del governador, i les autoritats van sancionar la seva actuació a posteriori, quan l'ingeni ja es trobava operatiu.¹¹⁷⁶ El cultiu de la canya es va estendre ràpidament per tota l'illa i, deu anys més tard, a la resta de l'arxipèlag. Entre el 1500 i el 1522, la producció de sucre a les Canàries es va multiplicar per cinc, i el 1520, Gran Canària produïa entre 1.748 i 2.185 tones de sucre blanc l'any, unes xifres equivalents a les de Madeira a principis de segle.¹¹⁷⁷

El nombre exacte d'ingenis sucrers que van funcionar de forma simultània a Gran Canària durant el segle XVI és desconegut. R. Díaz Hernández i M. Ronquillo han calculat que, durant la primera meitat de la centúria, hi hagué uns 25 obradors operatius. En canvi, A. Santana Santa afirma que l'illa comptà amb 29 ingenis, i Salas Pascual i els seus col·laboradors eleven aquesta xifra fins als 35.¹¹⁷⁸ El problema fonamental que comparteixen totes aquestes estimacions és que incorporen notícies de naturalesa dubtosa o que són falses. Per exemple, tots quatre autors han assumit que el 1519 hi havia un obrador de sucre al poble de Temisas, ja que així ho va proposar G. Camacho y Pérez Galdós el 1961. Però el mateix Camacho va advertir que l'única referència coneguda a aquest obrador era “de lectura dudosa.”¹¹⁷⁹ Com s'explicarà amb detall més endavant, a principis del segle XVI hi havia un ingeni operatiu a Temisas, però no era de sucre, sinó de pastell, una planta usada per a produir tint de color anyil. D'altra banda,

¹¹⁷³ Aznar Vallejo i Viña Brito 1989: 173; Camacho y Pérez Galdós 1961: 13; Díaz Hernández 1982: 39; Fernández-Armesto 2003: 19; Macías Hernández 2008: 47; Nunes Nunes 2002: 178; Ronquillo Rubio 2008: 99.

¹¹⁷⁴ Gambín García 2014: 247-8.

¹¹⁷⁵ Fernández-Armesto 2003: 14 i 80.

¹¹⁷⁶ Gambín García 2014: 249-51.

¹¹⁷⁷ Macías Hernández 2008: 51 i 64.

¹¹⁷⁸ Díaz Hernández 1982: 31; Ronquillo Rubio 2008: 100; Salas Pascual, et al. 2006: 1851; Santana Santana 2001: 164.

¹¹⁷⁹ Camacho y Pérez Galdós 1961: 19.

les estimacions proposades per Ronquillo i Salas parteixen de la base que la zona de costa del senyoriu d'Agüimes comptà amb dos altres ingenis de sucre: el d'Aguatona i un altre a Agüimes o al Carrizal. Aquest error segurament resulti d'una mala lectura de la documentació notarial, en la qual l'ingeni d'Aguatona és referit habitualment com a "ingenio de la villa" o "ingenio de Agüimes," i, en alguna ocasió, com a "ingenio del Carrizal."¹¹⁸⁰ Per contra, les xifres proposades per E. Aznar i A. Viña són més conservadores que totes les anteriors. Aquests autors es basen en la informació continguda en les cròniques redactades durant el primer quart del segle XVI i estimen que el 1515 hi havia una quinzena d'obradors de sucre operatius a Gran Canària.¹¹⁸¹ Els càlculs de M. Lobo Cabrera són coherents amb la proposta d'Aznar i Viña, ja que considera que hi havia onze o dotze ingenis operatius a la segona meitat del segle XVI. Però aquest autor no té en compte que l'obrador d'Aguatona encara funcionava en aquella època.¹¹⁸²

El nombre d'ingenis es va reduir dràsticament durant la segona meitat del segle XVI, quan el sector va entrar en crisi i els productors de sucre van fer fallida. Els primers símptomes de debilitat de la indústria sucrera canària es detecten en el decenni de 1560, i durant les dècades següents tancà la majoria d'obradors de Gran Canària. A principis del segle XVII, només en quedaven cinc en funcionament.¹¹⁸³ Igual que a Madeira, els canyars de l'illa van ser abandonats i progressivament substituïts per plantacions de vinya destinades a la producció de vi per a l'exportació.¹¹⁸⁴

La major part de la historiografia considera que les causes principals de la ruïna de les indústries sucreres de Madeira i Canàries van ser exògenes. S'ha tendit a fer èmfasi en la creixent competència comercial exercida pels nous centres de producció de sucre de São Tomé, les Antilles i el Brasil, que haurien inundat els mercats europeus amb els seus productes a mitjan segle XVI, desbancant la Macaronèsia.¹¹⁸⁵ Però també cal tenir en compte que els sectors sucrers de Madeira i Canàries entressin en crisi justament quan es trobaven en el seu apogeu i quan

¹¹⁸⁰ Ronquillo Rubio 2008: 103-4; Salas Pascual, et al. 2006: 1853.

¹¹⁸¹ Aznar Vallejo i Viña Brito 1989: 184.

¹¹⁸² Lobo Cabrera 1982: 232-3.

¹¹⁸³ Santana Santana 2001: 167.

¹¹⁸⁴ És possible que part de les vinyes que es van plantar a Gran Canària servissin per a produir panses. Es registren molt pocs esments a aquest producte durant el segle XVI, però alguns colons d'Agüimes hi van fer referència explícita. És el cas de Baltasar Martín Zapatero, qui declarà en el seu testament que havia de pagar un tribut sobre una parcel·la de vinya amb mig quintar de panses (AHPLP, Protocolos notariales, L. 2487, Díaz, 1592: 139v).

¹¹⁸⁵ Aznar Vallejo 1983: 261; Aznar Vallejo i Viña Brito 1989: 176; Camacho y Pérez Galdós 1961: 58-9; Díaz Hernández 1982: 39 i 43; Fernández-Armesto 2003: 70 i 205; Ronquillo Rubio 2008: 112; Sánchez y Sánchez 1987: 267; Sánchez Valerón i Martín Santiago 2003: 117.

encara comptaven amb avantatges crítics sobre els seus competidors. Els ingenis de Madeira van començar a fer fallida quan el seu producte gaudia d'un prestigi internacional que en garantia la venda a preus superiors als de la resta. Així mateix, quan la indústria canària va entrar en crisi, São Tomé tot just havia començat a exportar volums importants de sucre, i els obradors del Carib i del Brasil generaven un producte d'una qualitat molt inferior al de Canàries.¹¹⁸⁶ A més, els productors canaris comptaven amb vincles estables amb els mercaders europeus de sucre que els garantien un accés privilegiat als mercats del continent.¹¹⁸⁷

Sens dubte, la coincidència en ambdós casos de l'inici de la crisi amb l'emergència de nous centres de producció és un clar indicatiu que la competència estrangera va jugar un paper important en el col·lapse de la indústria sucra macaronèsica. L'increment i la diversificació de l'oferta de sucre durant el segle XVI va fer que fos cada vegada més difícil vendre a preus competitius els productes de Madeira i Canàries. L'increment de la competència exterior segurament actuà com a catalitzador de la crisi del sector i, probablement, la va agreujar. Però si l'estrès induït per l'auge de les plantacions guineanes i americanes va portar al col·lapse de la indústria macaronèsica va ser perquè aquesta es trobava en una situació de debilitat a causa de les contradiccions inherents al seu sistema productiu. El consum desmesurat dels recursos naturals dels arxipèlags atlàntics que exigia la producció massiva de sucre trigà poc més de mig segle a exhaurir les fonts de matèries primeres i a esdevenir insostenible. Només en aquest context s'explica que la competència exercida per les noves colònies atlàntiques comportés la pràctica desaparició en poques dècades dels ingenis de la Macaronèsia, malgrat que encara eren altament productius.

Amb la colonització de Madeira i Canàries, els productors europeus de sucre van assolir un accés barat i sense restriccions a les matèries primeres que necessitaven per a alimentar la seva indústria: terres fèrtils, aigua per a regar-les i boscos per a fer la llenya amb què es processava el suc de la canya. La feracitat dels arxipèlags afavorí l'èxit inicial sense precedents de la producció de sucre a la Macaronèsia. Però l'elevat ritme de consum dels recursos naturals va fer que el sector topés molt ràpidament amb els seus límits ecològics. Diversos autors han

¹¹⁸⁶ Segons A. Viña Brito, el mètode de processament de la canya de sucre usat a La Hispaniola era pràcticament idèntic al de les illes Canàries, però diferia en la freqüència amb què es duia a terme el procés de purificació del sucre. Canàries es va especialitzar en la producció de sucre blanc, mentre que, al segle XVI, La Hispaniola exportava variants menys refinades (Viña Brito 2008: 126).

¹¹⁸⁷ Sobre els avantatges dels ingenis de Madeira i les illes Canàries sobre els seus competidors directes en el moment que van entrar en crisi, vegeu Aznar Vallejo i Viña Brito 1989: 176; Moore 2009: 359, 2010: 2; Vieira 2004: 359-60.

descriu com la ruïna de la indústria de Madeira va ser provocada, abans que res, per l'exhauriment dels nutrients del sòl i, sobretot, per la desforestació de l'illa. El ràpid esgotament de les parcel·les de conreu alimentava una demanda constant de noves terres a costa d'espais incultes, especialment dels grans boscos de Madeira. D'una altra banda, l'increment de la producció de sucre, la proliferació d'ingenis i l'augment de la població de l'illa associada al creixement econòmic van multiplicar les necessitats de combustible, que també se satisfien talant els boscos, tant per a fer llenya com per a produir brea. Cada nova onada d'artigues i cada porció de bosc consumida incrementaven els costos de transport i de mà d'obra, a la vegada que minvaven les fonts de matèria orgànica que servien per a fertilitzar els camps; fins que, a principis del segle XVI, tot el sector va entrar en una espiral de rendiments decreixents. A més, es va veure agreujada per altres problemes associats al monocultiu intensiu de la canya i al desboscament, com la proliferació de males herbes i pestes o la reducció de les reserves hídriques de l'illa. Va ser llavors quan les illes Canàries –i després São Tomé i Amèrica- van començar a competir amb Madeira, que no havia tingut rivals seriosos durant el segle XV. A causa de la coincidència de l'increment dels costos de producció amb el de la competència internacional, la producció de sucre va deixar de ser rendible. La indústria sucrera de l'illa no va col·lapsar per una reducció dels ingressos obtinguts de la comercialització del seu producte, que encara tenia èxit al mercat, sinó perquè la relació entre costos i beneficis esdevingué negativa.¹¹⁸⁸

Els productors de sucre de Canàries, que eren hereus dels de Madeira, es van enfrontar a problemes similars i van adoptar solucions homòlogues. El caràcter depredador del creixement de la indústria sucrera de Gran Canària és especialment palès en la ràpida reducció de la massa forestal de l'illa durant la primera meitat del segle XVI. L'expansió incessant de les plantacions de canya generà un increment sostingut de la demanda de llenya per a alimentar les sales de calderes dels ingenis i de fusta per a empaquetar el producte. A. Santana ha calculat en més de 10.000 tones el consum anual de llenya dels vint-i-quatre obradors que, segons G. Frutuoso, hi havia a l'illa a mitjan segle XVI.¹¹⁸⁹ Tot i que els boscos de Gran Canària eren molt més extensos

¹¹⁸⁸ Fernando Jasmíns Pereira va ser el primer a proposar als anys 1960 que les causes internes de la crisi de la indústria sucrera de Madeira van ser més importants que les externes. Des de llavors, altres autors han analitzat amb detall el paper que l'esgotament de la terra i la desforestació van jugar en aquest procés. Vegeu Moore 2009: 354-72; 2010: 2-13; Vieira 2004: 48, 62 i 71.

¹¹⁸⁹ Santana Santana 2001: 167. Salas Pascual, et al. rebaixen l'estimació a unes 6.000 tones anuals (2006: 1855).

a finals del segle XV que en l'actualitat, la llenya era un recurs limitat a l'illa, i les primeres queixes per manca de fusta es registren menys de vint anys després de la conquesta. El 1501, l'illa va obtenir un aranzel per a reduir l'exportació de fusta i, poc temps després, en va començar a importar.¹¹⁹⁰ El 1518, la monarquia va intentar regular l'ús dels boscos de l'illa amb l'objectiu d'alentir-ne la destrucció i repoblar algunes zones.¹¹⁹¹ Però els propietaris dels ingenis van fer servir la seva influència política per a bloquejar qualsevol mesura que limités la seva capacitat de proveir-se de combustible en una conjuntura d'expansió. En conseqüència, la comissió encarregada de valorar l'estat dels boscos de Gran Canària el 1533 va comprovar que la major part de la massa forestal de l'illa havia desaparegut durant el mig segle anterior.¹¹⁹² Aquell mateix any, la corona va prohibir que els regidors que posseïssin ingenis participessin en les reunions del Cabildo sobre la protecció del bosc de Doramas, "por que si la dha montaña se talasse, aura de cessar la fabricacion de los açucares."¹¹⁹³

A mesura que retrocedia la massa forestal, esdevenia més difícil i costós proveir-se de llenya i de la matèria orgànica necessària per a adobar els camps al final del cicle de producció de la canya. A més, el desboscament també reduïa la capacitat del sòl d'acumular aigua de pluja, i és probable que la desforestació comportés una disminució del volum d'aigua disponible per a regar.¹¹⁹⁴ Els informes redactats pel Cabildo de Gran Canària a principis del segle XVI demostren que els contemporanis eren plenament conscients que es trobaven al límit de la capacitat de l'illa de sostenir el creixement exponencial de la indústria sucrera; però no sembla que aquesta consciència els portés a modificar substancialment la seva política.¹¹⁹⁵

Per fer front a l'inevitable esgotament del sòl com a resultat del cultiu intensiu de la canya, els propietaris d'ingenis de Gran Canària van fer servir les institucions polítiques per a desenvolupar mecanismes jurídics que possibilitaven l'acumulació de terra i aigua a baix cost. El més utilitzat va ser la *remuda de tierras cansadas*, que consistia a traslladar l'aigua associada a uns camps que havien deixat de ser rendibles a uns altres per a plantar-hi canya per primera vegada. Normalment, les noves terres eren parcel·les de secà que es trobaven en els marges de

¹¹⁹⁰ Aznar Vallejo 1983: 423-4.

¹¹⁹¹ Santana Santana 2001: 166.

¹¹⁹² Herrera Piqué 1977: 9-10.

¹¹⁹³ Cullen del Castillo 1947: 115.

¹¹⁹⁴ Moore 2009: 357; Santana Santana 2001: 168-9.

¹¹⁹⁵ L'associació entre la indústria del sucre i la desforestació de Gran Canària és confirmada pel fet que els boscos i garrigues de l'illa van experimentar una recuperació notable al llarg del segle XVII, coincidint amb la crisi del sector (Santana Santana 2001: 196-8).

les hortes i que tenien propietaris que les havien obtingudes en repartiment o mitjançant compra. Gràcies a la *remuda*, els propietaris d'aigua podien sol·licitar l'expropiació d'aquestes terres i adquirir-les a canvi de pagar només el valor de les millores que hi havien fet els propietaris anteriors.¹¹⁹⁶ Aquesta pràctica oferia als amos de les plantacions la possibilitat d'usar la seva aigua mentre els camps vells es recuperaven, i, alhora, els permetia acumular noves terres amb les quals compensar el descens progressiu de la productivitat per unitat de superfície de les parcel·les antigues. Com indica el seu nom, el recurs a la *remuda de tierras cansadas* va ser concebut per a compensar l'esgotament del sòl, però també estan documentats casos d'ingenis que es van haver de traslladar a causa de la desforestació del seu entorn immediat.¹¹⁹⁷

La *remuda de tierras* –que ha estat documentada a Gran Canària i La Palma– va garantir la viabilitat a curt termini de les plantacions de monocultiu intensiu de canya a costa dels colons que havien obtingut lots de terra més petits o de menys valor.¹¹⁹⁸ Malgrat que la indústria sucrera era el principal consumidor dels recursos naturals de les illes, els “senyors d'ingenis” van transferir els costos d'aquest sistema productiu als colons menys acabats. La solució adoptada per l'oligarquia insular “pasó por quitar de en medio a los pequeños propietarios.”¹¹⁹⁹ Les mercès de terres de secà o de terres potencialment irrigables que es trobaven en mans de propietaris amb una escassa capacitat econòmica eren concebudes per l'oligarquia de l'illa com una reserva de recursos fàcilment apropiables, i van esdevenir indispensables per a assegurar la supervivència de les plantacions de canya. En paraules d'A. Macías Hernández, “los derechos de propiedad sobre las tierras de secano situadas en el perímetro irrigado suponían un obstáculo jurídico a la expansión de los intereses de la *sacarocracia*,” que va fer servir el seu poder polític i les seves connexions amb la monarquia per a anul·lar els drets que els colons pobres havien adquirit sobre aquests espais.¹²⁰⁰ Els petits propietaris dels secans van elevar una queixa a la corona el 1513, en la qual demanaven a la monarquia que obligués els possessors d'aigua a comprar la terra al preu de mercat o a quedar-se'n només la meitat a canvi de cedir part dels seus drets d'accés a l'aigua.¹²⁰¹ No obstant això, van ser incapços de fer front al creixement de

¹¹⁹⁶ Aznar Vallejo 1983: 235-6; Aznar Vallejo i Viña Brito 1989: 178; Macías Hernández 2000: 184.

¹¹⁹⁷ Aznar Vallejo i Viña Brito 1989: 178.

¹¹⁹⁸ La introducció de la canya de sucre a Madeira a mitjan segle XV també comportà el desplaçament dels colons primerencs que hi posseïen camps de cereals per fer lloc per a les noves plantacions (Moore 2000: 416).

¹¹⁹⁹ Ronquillo Rubio 2008: 107.

¹²⁰⁰ Macías Hernández 2001: 18.

¹²⁰¹ Macías Hernández 2009: 731-2.

les plantacions de canya. La corona ordenà al governador de Gran Canària que es mantingués el “costum” de confiscar les terres secaneres potencialment irrigables per a fomentar el cultiu de la canya.¹²⁰² En poques dècades, els amos dels ingenis van acumular grans quantitats de terra, fins al punt que alguns van multiplicar per deu l’extensió de les mercès que havien rebut durant els repartiments.¹²⁰³

La vulneració dels drets de propietat dels colons pobres estava justificada en tant que eren considerats un llast per al progrés econòmic de l’illa. Des del punt de vista de les autoritats colonials, la forma més rendible i eficient d’usar la terra era convertir-la en camps de regadiu dedicats al cultiu de canya de sucre per a l’exportació. El fet que els propietaris dels secans perifèrics no poguessin fer front a les despeses necessàries per a “millorar” les seves finques legitimava que aquells que tenien la capacitat econòmica n’assumissin la gestió. En última instància, la *remuda de tierras cansadas* era una formulació jurídica del principi de *terra nullius*. L’oligarquia de Gran Canària no reconeixia els drets sobre la terra dels colons que, segons el seu criteri, no l’aprofitaven de forma adequada. Les terres “desaprofitades,” com aquelles que no es regaven malgrat poder ser-ho, eren tractades com un bé públic susceptible de ser novament apropiat. El discurs de *terra nullius* com a forma de legitimar la usurpació de terres alienes no només va fonamentar l’apropiació dels espais de treball indígenes, sinó que també va servir per a justificar l’acumulació de terres i aigües per part dels colons més adinerats. Moltes de les peticions que els veïns d’Agüimes van fer arribar al Cabildo per a sol·licitar terres incultes per a artigar feien referència al fet que els terrenys que demanaven eren “monte sin provecho e tierra que de nadie a seydo aprobechada fasta agora,” de manera que la seva apropiació i transformació constituïa un servei a la comunitat.¹²⁰⁴ La privatització de l’aigua va ser justificada amb un discurs similar. Aquells colons que no podien contribuir a finançar les operacions per a trobar i canalitzar l’aigua de reg perdien els drets d’accés que hi tenien, mentre que les persones amb una major capacitat econòmica podien fer servir el seu capital per a apropiarse fonts individualment.¹²⁰⁵

¹²⁰² Aznar Vallejo 1981: 187.

¹²⁰³ Macías Hernández 2009: 734.

¹²⁰⁴ Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 293v. Vegeu també *Ibíd.*: 40v, 55r, 82r, 131r, 136r, 143r, 144r, 149r, 155r, 263r, 264r, 280r, 296v, 319v, 327v, 329v-30r i 335v.

¹²⁰⁵ Macías Hernández 2000, 2001, 2009.

En el cas d'Agüimes, només s'han conservat nou referències a plantacions de canya que estiguessin situades en la seva Vega. A la segona meitat del segle XVI, la major part de l'horta de la vila estava dedicada al cultiu de cereals, de la figuera i, sobretot, de la vinya, i la producció de sucre es concentrava a la Vega d'Aguatona. Els nou esments recollits semblen referir-se a quatre plantacions diferents. El 1558, Pedro de Escobar, escrivà del Cabildo de Las Palmas, comprà a Rodrigo de Sevilla una sort de terra (1,45 ha) sense aigua a La Ladera d'Agüimes. Prèviament, la finca havia estat posseïda conjuntament per Pedro Álvarez de Osorio, Diego de Carmona i Alonso de Matos el Viejo, l'antic propietari de l'ingeni d'Aguatona.¹²⁰⁶ Malgrat que la terra va ser transferida sense aigua, la propietat devia ser irrigada perquè estava “plantada de cañas.” El camp afrontava amb l'heretat i la vinya del difunt Francisco Sayago, amb el barranc de Guayadeque i amb l'esquena de l'església de Sant Sebastià, de manera que estava ubicada dins l'actual nucli històric d'Agüimes.¹²⁰⁷ Als anys 1570, va ser adquirit pel Doctor Lercaro, propietari de l'ingeni d'Aguatona des del 1565, qui declarà que tenia una sort plantada de canya “en la ladera que dicen de Sayago” els anys 1574 i 1577.¹²⁰⁸

Pocs anys abans que Escobar comprés la sort de La Ladera, Martín de Mireles i Juan de Ávila van signar un contracte de companyia per a plantar de canya una sort i mitja de terra (2,2 ha) a Agüimes. Les escriptures no precisen la ubicació de la parcel·la, però indiquen que es regava amb aigua de “l'Acequia del Hornillo” i de “l'Acequia Real de Guayadeque,” amb dret de fer servir “l'Albercon.”¹²⁰⁹ Es registren molt pocs esments a aquests dos canals. La séquia de l'Hornillo només és mencionada un cop, el 1565, en relació amb la plantació de Mireles i Ávila. No obstant això, hi ha referències posteriors a un vinyar que Tomás de Vargas Monleón y Andresa de Mireles, filla de Martín, tenien “donde dicen El Hornillo.”¹²¹⁰ La finca estava situada a la vora del barranc de Guayadeque i sota la séquia de Los Parrales, de la qual prenia dos dies i dues nits d'aigua.¹²¹¹ Cap dels documents relacionats amb la vinya de Tomás de Vargas fa referència a la séquia de l'Hornillo, però la coincidència toponímica no pot ser una casualitat.

¹²⁰⁶ Pérez Herrero 1992: 194 i 260-1.

¹²⁰⁷ *Ibid.*: 194.

¹²⁰⁸ AHPLP, Protocolos notariales, L. 2485, Díaz, 1569, doc. 204 i 276, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 271 i 295.

¹²⁰⁹ AHPLP, Protocolos notariales, L. 2484, Estévez, 1562-3: 138r; *Ibid.*, 1565: 192r.

¹²¹⁰ AHPLP, Protocolos notariales, L. 2485, Díaz, 1578, doc. 303, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 305.

¹²¹¹ Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 55-6. Vegeu també AHPLP, Protocolos notariales, L. 2485, Díaz, 1575 i 1578, doc. 178 i 253, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 266 i 287; AHPLP, Protocolos notariales, L. 2487, Díaz, 1592: 138v.

Segurament, el canal acabava el seu recorregut a l'àrea de l'Hornillo, encara que no regués la propietat de Vargas. Per tant, el canyar que compartien Martín de Mireles i Juan de Ávila no podia trobar-se gaire lluny.

La referència a “l’Acequia Real de Guayadeque” és més difícil d’interpretar. El 1565, Martín de Mireles sembla identificar aquest canal amb l’Acequia Real de Aguatona. En primer lloc, es referí a “la tierra y aguas, asi de la del Hornillo como de [la] de la Asequia Real de Guayadeq[ue],” però després, parlà de “la [renta] del agua [del] Yngenio y del Hornillo y de [la tie]rra.”¹²¹² No obstant això, el darrer esment conegut l’Acequia Real de Guayadeque indica clarament que aquesta estava ubicada a la banda dreta del barranc, a tocar de la vila. L’any 1571, Miguel Jerónimo, secretari de l’Audiència Reial de Gran Canària, i la seva muller, Luisa Sayago, van vendre la sort i mitja de terra que el difunt Francisco Sayago havia posseït a La Ladera d’Agüimes. La propietat comptava amb dues sorts d’aigua, però aquestes no estaven assignades a cap de les dues heretats de la Vega, sinó que eren “en el Asequia Real de el Varranco de Guadayeque (sic), ques en el Asequia de Agüimes.”¹²¹³ Francisco Sayago havia adquirit la propietat el 1543 del genovès Orrigo Riso, qui li vengué una sort de terra a La Ladera, que afrontava amb “el Asequia Real” i que tenia “una suerte de agua del Asequia Real de Agüimes ... para se regar.”¹²¹⁴ Posteriorment, Sayago hi afegí mitja sort de terra i una sort d’aigua addicionals. Per tant, aquest document demostra que l’Acequia Real de Guayadeque que irrigava el canyar de Mireles el 1565 era la mateixa que portava l’aigua a les terres que Sayago tenia a La Ladera; i que també era coneguda com l’Acequia Real de Agüimes.¹²¹⁵

El fet que les plantacions de canya de Pedro Escobar i de Martín de Mireles i Juan de Ávila es reguessin des de la mateixa séquia que el vinyar de Francisco Sayago és un clar indicatiu que les tres finques es trobaven relativament a prop, a la Ladera d’Agüimes. No gaire lluny d’aquestes parcel·les, Tomás de Vargas i Andresa de Mireles posseïen, a més del tancat de

¹²¹² AHPLP, Protocolos notariales, L. 2484, Estévez, 1565: 192r-v.

¹²¹³ AMC, Massieu-Westerling, L. 10, doc. 23, 1571: 5v. Vegeu també *Ibid.* L. 10, doc. 18, 19 i 21, 1571.

¹²¹⁴ *Ibid.* L. 10, doc. 35, 1543: 2r.

¹²¹⁵ El 1578 es registra un altre esment a “l’Acequia Real de Agüimes” que relaciona aquest canal amb la Vega d’Aguatona. En morir Juan de Ávila, es va fer un inventari dels seus béns, entre els quals s’inclouia “el cercado que dicen La Pastrana,” que estava situat al nord-est de l’ingeni sucrer. Segons la versió que es conserva del document de fundació de la capellania de Juan de Ávila, que és de principis del segle XVII, la terra comptava amb “media suerte de agua en la acequia real de Agüimes” (AHDDC, Cámara y Gobierno, 15.5/3 Capellanías de Agüimes, 1764-1874: 106; transcrit per Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 306). Però la validesa d’aquesta dada és dubtosa, ja que l’inventari original dels béns de Juan de Ávila, redactat el 1578, relacionava La Pastrana amb “dos suertes de agua en la acequia de Aguatona, que son cuatro días y cuatro noches,” i no feia cap esment de l’Acequia Real de Agüimes (AHPLP, Protocolos notariales, L. 2485, Díaz, 1578, doc. 294, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 302).

l'Hornillo, mitja sort de terra que, el 1574, va ser plantada de canyes per Gaspar Afonso i Cristóbal Díaz de la Garza.¹²¹⁶ La documentació no aporta informació sobre com es regava aquest tros de terra, però no hi ha dubte que es trobava sota la séquia de Los Parrales, a escassa distància del safareig de l'heretat.

Les dues altres referències a plantacions de canya a Agüimes estan situades en la part central de la Vega de Santa María. El 1548, Juan de Ávila i Bartolomé de Tovilleja van obtenir 20 fanecades de “tierras de Remudas para las aprovechar con las aguas que tenemos en el dicho heredamiento de Aguimes ansy para cañas como para pan e otras heredades.”¹²¹⁷ Però, a l'hora de fer testament el 1578, Ávila declarà que només posseïa una sort de terra a “la vega de las remudas” d'Agüimes, en comptes de les dues que li haurien correspost.¹²¹⁸ És possible que l'altra fos la propietat de “las tierras del Acebuche” que havia hipotecat el 1574, on havia plantat “tres cuartos de cañaverl.”¹²¹⁹ En qualsevol cas, els canyars que Juan de Ávila posseïa a la part meridional de l'horta es regaven des de la séquia de Santa María, i van ser construïts gràcies a la pràctica de la *remuda de tierras cansadas* (Figura 40).

S'han conservat pocs exemples explícits de l'aplicació de la *remuda* de terres al senyoriu d'Agüimes, però el fet que hi hagi una partida de la Vega d'Agüimes que es diu Las Remudas n'és un testimoni clar. Tot i que el topònim està documentat per primera vegada el 1561, quan es registrà una referència al “camino que sale desta villa para las Remudas,”¹²²⁰ els seus orígens es remunten a la primera meitat del segle XVI, com demostra la sol·licitud de terres de Juan de Ávila i Bartolomé de Tovilleja del 1548. A diferència de la majoria de mercès que es troben incloses en el Llibre de Repartiments de Gran Canària, aquestes vint fanecades no eren terres incultes situades fora del perímetre irrigat, sinó que es trobaven completament rodejades de camps de conreu que, en alguns casos, ja eren irrigats. El caràcter violent de la pràctica de la *remuda de tierras cansadas* és més evident en la documentació relacionada amb la Vega d'Aguatona. Vers el 1529, Francisco Sánchez de los Palacios va rebre “tres pedaços de tierra de sequero para Remudas de mis aguas que son en la Vega de Aguatona ... en que puede aver hasta

¹²¹⁶ AHPLP, Protocolos notariales, L. 2485, Díaz, 1574 i 1575, doc. 204 i 238, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 272 i 282).

¹²¹⁷ Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 259r.

¹²¹⁸ AHPLP, Protocolos notariales, L. 2485, Díaz, 1578, doc. 294, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 302.

¹²¹⁹ *Ibíd.* 1574, doc. 220, a *Ibíd.*: 277. A hores d'ara, no es disposa d'informació sobre l'ús que Bartolomé de Tovilleja va fer de les 10 fanecades que li havien estat atorgades.

¹²²⁰ AHPLP, Protocolos notariales, L. 2484, Estévez, 1561: 106r.

quarenta hanegas de senbradura,” que plantà de canyes. Però aquesta imposició de drets va ser denunciada per Diego Díaz i Juan de Ávila, que pretenien posseir part d’aquestes terres abans de la concessió.¹²²¹ Igualment, Alonso de Matos, propietari de l’ingeni d’Aguatona a principis del segle XVI, va obtenir el 1516 en repartiment “seys suertes de tierra” a la Vega, però va descobrir “que las dichas suertes son e tienen dueños e son de herederos de Agüimes,” és a dir, eren posseïdes per colons que gaudien d’accés a l’aigua de reg. Per aquest motiu, Matos va haver de sol·licitar que li permetessin establir la seva plantació més a prop del barranc d’Aguatona, fora de l’àrea irrigada, ja que “su voluntad no es tomar lo ageno ni hazer mala obra a ninguno.”¹²²² Aquests exemples no són de conflictes entre propietaris de plantacions de canya i colons pobres. Tots els implicats en les disputes eren propietaris de terres irrigades, segurament destinades a la producció de sucre. El mateix Juan de Ávila apareix en la documentació com a denunciant de la *remuda de tierras* als anys 1530 i com a beneficiari d’aquesta pràctica una dècada més tard. Els dos casos il·lustren les greus tensions que el creixement del perímetre irrigat a partir de l’acumulació de terres per desposseïció va provocar entre els colonitzadors del senyoriu d’Agüimes, que competien per imposar drets de forma simultània sobre una quantitat limitada de terra.

La demanda incessant de noves terres per part de la indústria sucrera és la millor explicació del ràpid creixement de la Vega d’Agüimes durant les primeres dècades després de la conquesta. Però aquest impuls s’estava esgotant a mitjan segle XVI, quan la documentació notarial és més abundant. Mitjançant la comparació amb casos americans del segle XVII, J. Moore ha calculat que les “llunes de mel” del sucre acostumaven a durar uns trenta anys, a partir dels quals els rendiments per unitat de superfície disminuïen fins a un 50 per cent. El període de rendibilitat de la producció de sucre podia ser prolongat gràcies a l’artiga de terres incultes i a l’increment de les inversions d’energia i força de treball, però els cicles d’auge no duraven mai més de 75 anys.¹²²³ És per aquesta raó que la indústria sucrera es trobava immersa en una cerca incessant de noves fronteres ecològiques. A finals del segle XV, quan Madeira encara havia d’arribar al seu apogeu, una munió de tècnics portuguesos va viatjar a les illes Canàries per a construir la indústria sucrera castellana que finalment desbancà la seva. Igualment, el 1503, tot

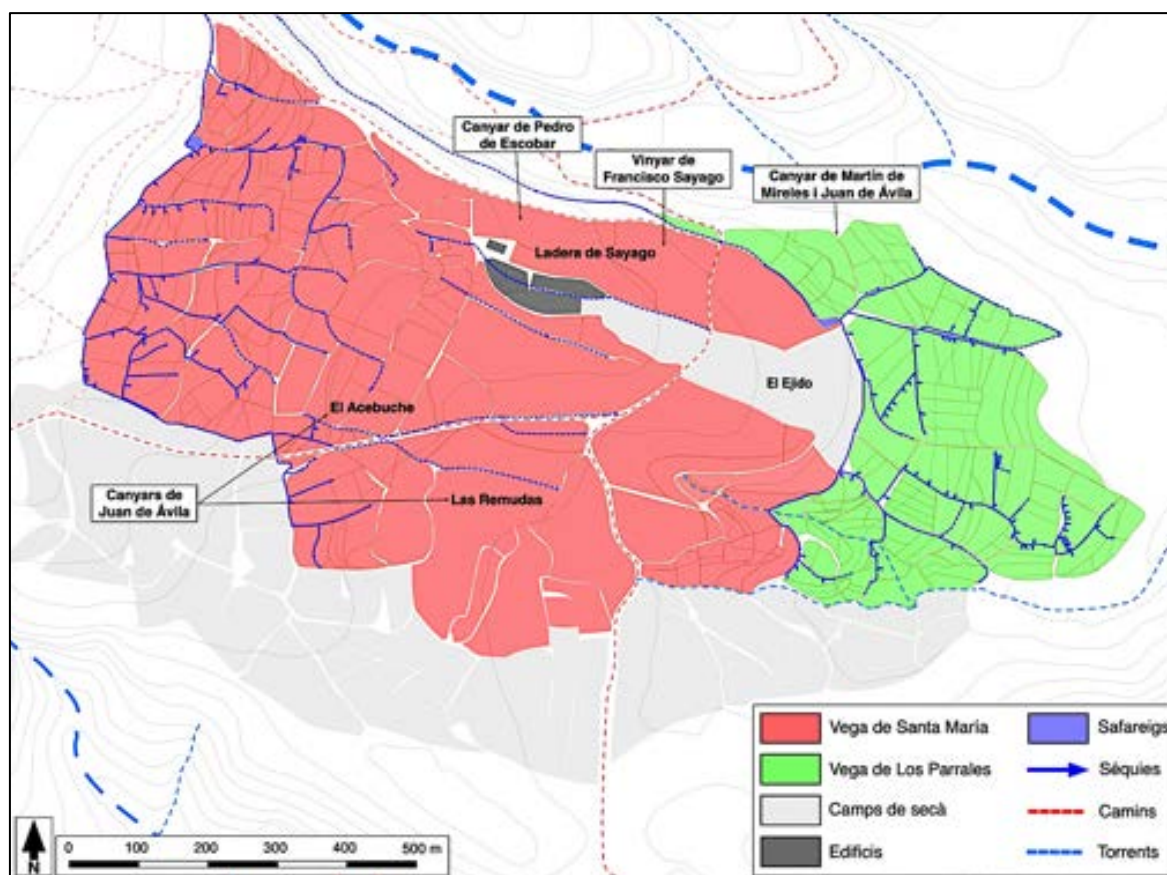
¹²²¹ Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 34r-5v.

¹²²² *Ibid.*: 76v.

¹²²³ Moore 2009: 353, 375 i 381.

just a l'inici de la "lluna de mel" canària, un grup de colons procedents de Gran Canària va instal·lar el primer trapig americà a La Hispaniola. Poc després, altres experts canaris es van traslladar al sud del Marroc, on van establir una quinzena d'ingenis de sucre.¹²²⁴ La caducitat dels camps i de les fonts de recursos emprats per la indústria sucrera no només impulsà el creixement de les plantacions individuals i de les hortes, sinó que també fou la força motriu que desplaçà la frontera ecològica del sucre de Madeira a les Canàries i de les Canàries a Amèrica.

Figura 40- Localització aproximada de les plantacions de canya d'Aguïmes a mitjan segle XVI

Elaboració pròpia sobre cartografia d'IDECanarias.

Precisament, va ser als anys 1560, setanta-cinc anys després de la instal·lació dels primers ingenis a Gran Canària, que es va iniciar la crisi del sucre. La documentació notarial produïda durant les dècades centrals del segle XVI registra molt poques parcel·les dedicades al cultiu de la canya, però, en canvi, molts vinyars. Com s'ha comentat anteriorment, la proliferació de la

¹²²⁴ Aznar Vallejo i Viña Brito 1989: 173-4; Díaz Hernández 1982: 39.

vinya és un símptoma clar de la fallida de la indústria sucrera. A mesura que la rendibilitat del cultiu de la canya disminuïa, els canyars eren substituïts per plantacions de vinya. El vi era també un producte amb un alt valor comercial, però la seva planta exigia molta menys aigua i, sobretot, pràcticament no consumia combustible, a diferència del procés de producció del sucre, que requeria gran quantitat de llenya.¹²²⁵ La substitució de la canya per la vinya va ser una mica més lenta a la Vega d'Aguatona, però la crisi del sector afectà finalment tot el senyoriu. L'any 1583 va ser l'últim que l'ingeni d'Aguatona reportà beneficis, i el 1592 ja havia deixat de funcionar.¹²²⁶

5.5.6. Principis oposats: la identificació de l'horta primigènia d'Agüimes

Durant el primer segle després de la conquesta de Gran Canària, els camps de conreu irrigats i de secà de la Vega van proliferar fins a ocupar pràcticament tot l'espai disponible, des del barranc de Guayadeque fins al de l'Ancón. A mesura que la xarxa hidràulica s'estenia i més terres eren integrades en el perímetre irrigat, els camps secaners eren desplaçats enfora. Vers el 1580, però, encara hi havia marge per a l'expansió de la xarxa hidràulica. Va ser amb posterioritat al 1600 que els hereters van superar molts accidents geogràfics que podrien haver servit de límits "naturals" per a tancar l'horta, si aquesta hagués estat la seva intenció. Ben al contrari, tots els seus esforços van anar dirigits a superar o eliminar qualsevol constrenyiment que hi pogués haver al creixement de les terres de regadiu. Els socis de Los Parrales, per exemple, van excavar el canal del Macho Pesado, que els va permetre portar aigua als camps que hi ha sota la Muntanya d'Agüimes, afegint així gairebé 16 hectàrees de terra addicionals a la Vega de los Parrales. Així mateix, van construir canalitzacions que travessaven el Barranquillo de la Montaña en quatre punts diferents per a irrigar partides remotes, com l'Hoya de Marrero. En el cas de Casas de los Ignacios, van haver d'erigir un aqüeducte de maó i morter per a irrigar només 1,2 hectàrees de terra.

La concepció que els colons tenien d'una gestió exitosa dels recursos consistia a posar en cultura tota la terra susceptible de ser convertida en camps de conreu perennes, i a irrigar

¹²²⁵ Moore 2009: 354; Morales Matos i Macías Hernández 2003: 270.

¹²²⁶ Sánchez Valerón i Martín Santiago 2003: 121-2.

totes les parcel·les on poguessin arribar les séquies. L'autor de la versió *ovetense* de la crònica de la conquesta de Gran Canària en constitueix un bon exemple. En un passatge del text va expressar la seva frustració pel fet que “no estando como no está [l'illa] labrada ni cultivada de quince partes la vna, por no aber quien rrompa la tierra, no es marabilla que tenga poca poblason y la poca que ay harto hase de labrar las tierras rronpidas que ay y no rronper otras de nuevo.”¹²²⁷ Per als europeus, la mesura de l'èxit de la colonització era, precisament, la superació dels límits que tenien els espais de treball aborígens.

La informació disponible sobre els camps de conreu dels canaris és molt limitada, però hi ha indicis que els principis que van informar la seva construcció eren molt diferents dels aplicats pels colons. Quan els europeus van conquerir Gran Canària a finals del segle XV, feia més d'un mil·lenni que els primers grups humans procedents del nord d'Àfrica s'havien establert a l'arxipèlag. Els aborígens van artigar àrees de bosc i garriga per a proveir-se de llenya i construir camps de conreu i zones de pastura per al bestiar. La seva gestió del medi comportà la transformació dels paisatges i ecosistemes de les set illes principals. Els estudis arqueològics han vinculat la colonització amaziga de les Canàries amb un increment de la desforestació i l'erosió, així com amb l'extinció d'algunes espècies animals i vegetals endèmiques.¹²²⁸ No obstant això, les activitats productives dels aborígens no van provocar mai desequilibris ecològics importants. Ni tan sols en el cas de Gran Canària, on l'activitat agrícola va ser més intensiva, es pot “afirmar de ninguna manera que se produjera una sobreexplotación de los recursos naturales y una degradación total del medio,” malgrat estar confinades al petit territori insular durant més de mil anys.¹²²⁹

A hores d'ara, es desconeixen les dimensions dels camps de conreu indígenes, però el més probable és que fossin substancialment més petits que els construïts pels colons. La colonització de Gran Canària porta a la superació gairebé immediata dels límits físics dels espais de treball aborígens. Les referències reiterades a la rompuda de terres incultes que no havien estat llaurades mai abans no només han de ser interpretades com un intent dels colons de justificar la seva apropiació, sinó que també són una prova que la terra cultivada pels indígenes s'havia quedat petita per als pobladors d'Agüimes en només mig segle. El relatiu equilibri

¹²²⁷ Morales Padrón 1978: 142.

¹²²⁸ Morales Mateos, et al. 2007b, 2009.

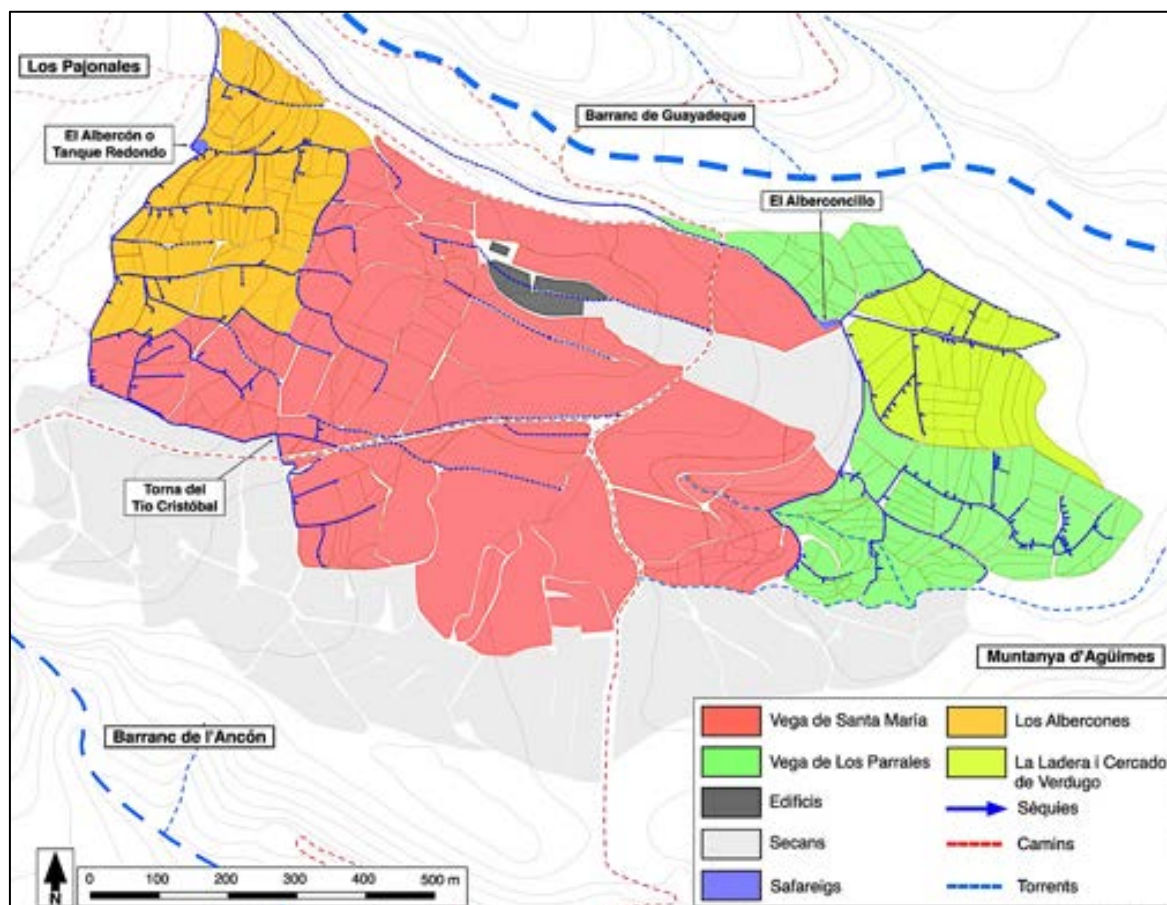
¹²²⁹ Morales Mateos 2006: 305.

mantingut per la població aborigen de l'illa durant mil anys va ser completament fracturat en unes poques dècades per un grapat de colons europeus. Les activitats productives d'indígenes i colons es regien per lògiques antagòniques i tenien un impacte clarament dissimilar sobre l'entorn. La inclinació dels europeus per construir perímetres irrigats dissenyats per a créixer inexorablement contrasta amb els espais constrets i comparativament petits que generava la societat indígena de Gran Canària. El predomini en el context colonial de les produccions especialitzades destinades a la comercialització sistemàtica requeria uns espais de treball que poguessin ser expandits de forma constant, i difícilment podia ser encaixat en els camps construïts pels canaris.

El parcel·lari de l'horta actual i l'estructura de la seva xarxa de séquies ofereixen pistes sobre les fases més primerenques de la seva construcció. La Vega colonial d'Agüimes va créixer de nord a sud i d'oest a est, a partir dels *albercones* de les heretats. La construcció dels safareigs –segurament a principis del segle XVI- donà lloc a un primer paquet de terrasses de conreu que es caracteritzen per la seva morfologia ortogonal. Aquesta tendència a la regularitat geomètrica és particularment palesa en els blocs de terrasses que es troben més a prop del Tanque Redondo de Santa María, que formen la partida de Los Albercones.¹²³⁰ Aquestes feixes sumen 12,1 hectàrees, equivalents a gairebé 8,5 sorts de terra de reguiu. El límit superior del sistema hidràulic el marca l'aqüeducte general de l'heretat de Santa María, que neix a Los Molinos i arriba fins a la Torna del Tío Cristóbal, a la partida de Mujica. Del canal principal surten braços menors que descendeixen perpendicularment en sentit est, formant angles rectes, i cada un irriga un bloc de terrasses. Malgrat les inevitables distorsions causades per l'orografia, s'aprecia una clara intenció de seguir un disseny regular en el traçat dels canals i en la morfologia dels conjunts de feixes. En el cas de Los Parrales, s'aprecia un disseny similar a la partida de Cercado de Verdugo, on hi ha dos blocs de terrasses que es reguen directament de l'Alberconcillo i que sumen 7,5 hectàrees de terra –unes 5 sorts (Figura 41).

¹²³⁰ Aquesta partida està constituïda pels sectors de La Haciendilla, Los Pilares, La Tablilla, El Pedregal, Los Albercones i El Verdugo.

Figura 41- Les partides nuclears de Santa María i Los Pinales (ca. 1580)

Elaboració pròpia sobre cartografia d'IDECanarias.

L'ortogonalitat del parcel·lari dels nuclis centrals de les *vegues* de Santa María i Los Pinales és una característica que comparteixen amb molts sistemes hidràulics de fundació colonial de la península Ibèrica. L'estudi de les hortes construïdes al País Valencià després de la conquesta del segle XIII ha revelat “una forta tendència a la regularitat en la construcció dels camps, [i] la disposició perpendicular de les terrasses respecte a les séquies i torrents.” Normalment, “la morfologia resultant és ramificada, amb aspecte d'espina o de pinta, amb uns extrems que poden allargar-se o subdividir-se d'acord amb l'ampliació o densificació parcel·laria de l'espai conreat.”¹²³¹ La tendència a la regularitat geomètrica dels sistemes hidràulics colonials tenia l'objectiu d'homogeneïtzar la gestió dels perímetres irrigats, fent arribar l'aigua a totes les parcel·les que es trobaven sota la séquia principal, independentment de si les condicions físiques

¹²³¹ Torró 2009a: 104-5 i 109-11.

eren favorables o no. Tota la terra susceptible de ser regada des del canal major era repartida en qualitat de camps de reguiu, en un procediment que uniformitzava jurídicament i administrativament espais molt diversos.¹²³² Els colons construïen xarxes hidràuliques que distribuïen l'aigua uniformement entre les propietats de tots els individus que hi havien adquirit drets d'accés, malgrat que, en alguns casos, aquestes estaven situades en zones on el pendent o els accidents geogràfics feien molt difícil l'elongació dels canals. Parcel·laris com el de Los Albercones de Santa María són una plasmació de l'intent colonial de donar una manifestació física concreta als drets de propietat imposats sobre l'espai durant el repartiment del botí.¹²³³

A més d'homogeneïtzar i simplificar la distribució de l'aigua i la gestió de l'espai irrigat, aquesta forma de construir els sistemes hidràulics tenia la finalitat de garantir que els sistemes poguessin ser fàcilment ampliat. L'estructura ramificada descrita es compon de segments pràcticament idèntics que són replicats successivament i de forma inexorable fins a topar amb un obstacle físic insalvable. En el cas de l'horta d'Agüimes, però, la uniformitat fundacional de la Vega decreix a mesura que augmenta la distància respecte dels *albercones*. En el cas de Santa María, per exemple, l'aqüeducte general de l'heretat acaba a la partida de Mujica, on és substituït per un seguit de canals privats que són gestionats individualment pels propietaris de les terres que reguen. A partir d'aquest punt, el disseny regular desapareix. Els camps de la meitat meridional de la Vega de Santa María són més extensos que els del nucli original i els seus contorns molt més irregulars. Les séquies que irriguen Mujica, El Milano, La Permuta, Las Remudas i La Charca no segueixen recorreguts rectilinis, sinó que s'adapten a les formes més orgàniques de les feixes. El canvi sobtat de la morfologia del parcel·lari i del sistema hidràulic de Santa María és un indicatiu clar que la vega va ser construïda en dues fases distintes.

L'ortogonalitat dels blocs de terrasses de Los Albercones de Santa María només pot ser el resultat de la construcció simultània dels camps i la xarxa hidràulica, ja que la morfologia del parcel·lari s'adapta al traçat de les séquies, que està determinat pel flux de l'aigua. Aquest principi constructiu s'inverteixi en la meitat meridional de la Vega, on els canals s'ajusten als contorns dels camps de conreu. El canvi apreciat en el parcel·lari suggereix que les feixes d'aquesta part de l'horta van ser construïts abans que hi arribés la xarxa hidràulica i que, per

¹²³² Esquilache Martí 2018: 227-8; Torró 2009a: 106.

¹²³³ De la mateixa manera que l'ús de les mesures forals per a construir les parcel·les de reg de l'Horta de València al segle XIII era una plasmació física dels lots de propietats distribuïts entre els conqueridors (Guinot i Selma 2012: 132-3).

tant, van ser concebuts originalment com a camps de secà.¹²³⁴ La clara divergència morfològica entre les dues parts de la *vega* és una prova més que el creixement tardà de l'horta colonial, a partir del primer quart del segle XVI, es va dur a terme mitjançant la pràctica de la *remuda de tierras cansadas*. Els camps meridionals de la Vega van ser integrats en el sistema hidràulic de Santa María posteriorment i de forma anàrquica i espasmòdica, a mesura que els productors de sucre s'apropriaven les terres de secà perifèriques i les sotmetien a un règim de reg artificial regular per a plantar-les de canya.

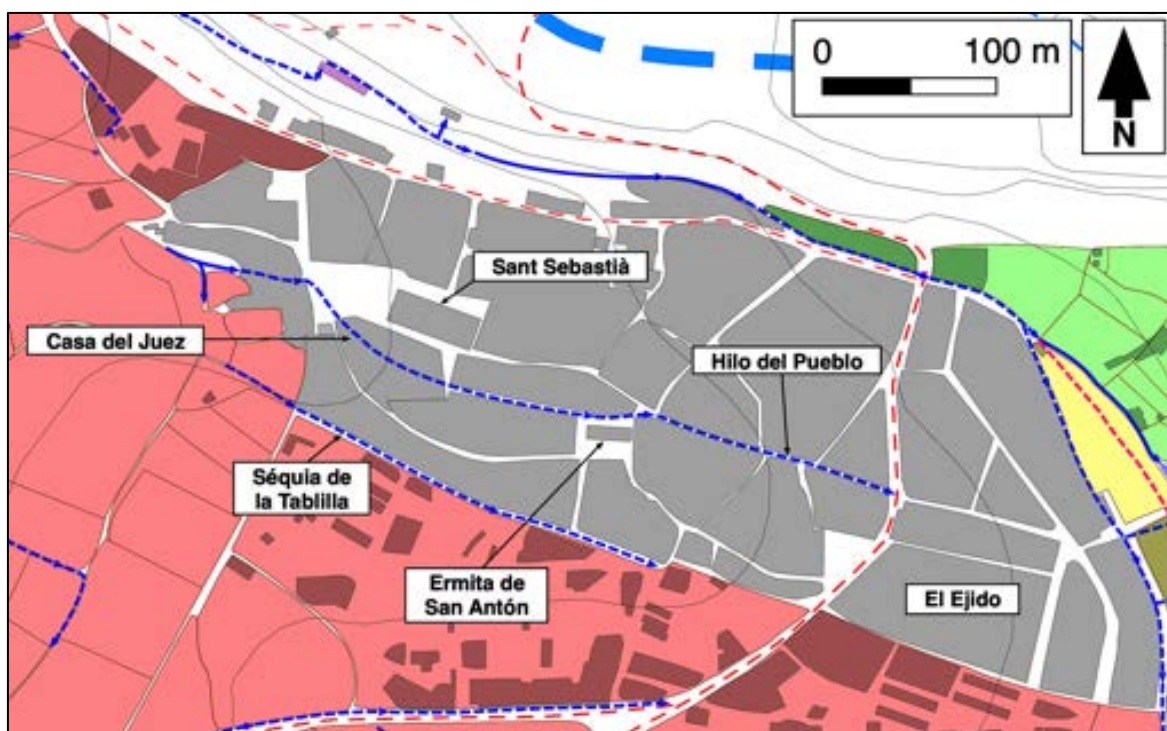
Tant la construcció de sistemes de reg *ex novo* amb morfologies ortogonals com la conversió de camps de secà en terres de reguiu són trets propis de la hidràulica que els conqueridors feudals havien implementat prèviament a al-Àndalus. Tots dos responen a l'interès dels colonitzadors a construir espais irrigats que fossin homogenis i que poguessin créixer indefinidament. Abans que res, els sistemes hidràulics colonials es caracteritzaven per la indefinició del seu límit inferior. Els canals principals de les hortes construïdes pels colons normalment no morien al riu o torrent del qual havien sortit, sinó que l'aigua excedentària es perdia al final del sistema, que quedava "obert" en previsió de noves ampliacions. Com s'ha explicat en el capítol anterior, aquesta característica de les hortes feudals les distingeix clarament dels espais hidràulics construïts pels andalusins, que tenien formes "tancades" i eren difícilment ampliables. Si el subministrament d'aigua hagués estat il·limitat i no hi hagués hagut accidents geogràfics importants, la Vega d'Agüimes podria haver crescut de forma inexorable. El caràcter obert dels sistemes hidràulics de Santa María i Los Pinales s'aprecia especialment en la gestió que els heretats fan de les aigües sobrants. En comptes de redirigir-les al barranc de Guayadeque per a minimitzar l'impacte ecològic de la seva derivació o per a garantir un cabal suficient per al Carrizal, les heretats d'Agüimes han construït galeries a l'Ancón per a portar l'aigua sobrera a la costa, on la subhasten. Segons J. Torró, la pràctica d'aquest "reg difús" pels colons de València tendia a desequilibrar els ecosistemes locals. El costum andalusí de tornar part de l'aigua de reg als torrents garantia la supervivència dels ecosistemes humits dels cursos baixos dels rius. Per contra, els regants colonials consumien tota l'aigua que n'extreien, fos per a regar les seves heretats, fos per a vendre-la a individus sense drets d'accés al recurs.¹²³⁵

¹²³⁴ Glick i Kirchner 2000: 290-2.

¹²³⁵ Torró 2009a: 105 i 110. Aquest capgirament ha estat documentat també al poble de Canillas de Albaida (Màlaga) al segle XVI. En acabar de regar els seus camps, els moriscos de la localitat tornaven l'aigua al torrent. Això provocà un plet amb el poble veí de Còmpeta, que es trobava aigües avall i reclamava l'úsdefruit dels excedents de les séquies de Canillas. Però no va

Pràcticament tots els canals de la Vega d'Agüimes dirigeixen l'aigua lluny del barranc de Guayadeque. Tant les séquies principals com les secundàries segueixen recorreguts en sentit sud i est, envers l'Ancón i la Muntanya d'Agüimes. Només hi ha una secció de la Vega que sembla trencar aquest principi constructiu. Es tracta dels camps que antigament estaven situats entre la vora del barranc i el nucli històric del poble, a l'antiga Ladera de Sayago o d'Agüimes. L'estudi d'aquestes parcel·les és particularment complicat perquè la zona va ser urbanitzada, a tot estirar, al segle XIX. En conseqüència, les fotografies aèries i la cartografia del segle XX no ofereixen cap pista sobre com eren. Les dimensions, l'estructura dels canals de reg i la gestió dels camps de La Ladera han hagut de ser reconstruïdes exclusivament a partir del registre escrit i dels testimonis del veïnat actual.

Figura 42- L'Hilo del Pueblo a mitjan segle XX

Elaboració pròpia sobre cartografia d'IDECanarias.

Fins a mitjan segle XX, el poble d'Agüimes era travessat per l'Hilo del Pueblo, la séquia que servia per a proporcionar aigua corrent als veïns. El recorregut del canal ha quedat soterrat i és

ser fins a l'expulsió dels moriscos als anys 1570 que es va eliminar aquesta pràctica i Còmpeta pogué aprofitar lliurement l'aigua de reg sobrera de Canillas (Retamero 2019).

impossible seguir-lo en l'actualitat. No obstant això, a finals de la primera meitat del segle XX encara es conservava una séquia que naixia al Tanque de los Pescaditos, entrava al centre històric pel carreró de la Luz i resseguia l'extrem meridional de la plaça del Sagrario. Al final de la plaça, travessava el bloc de cases que es troba al costat de l'església parroquial, on hi ha l'hort de la coneguda com a Casa del Juez, i baixava pel carrer del Sol fins a la plaça de San Antón. A continuació, entrava al carrer del Moral, per on anava a parar al barri de l'Ejido (Figura 42). Però, com s'ha comentat anteriorment, a mitjan segle XIX, la vila d'Agüimes era travessada per més d'un canal. El 1845-50, el *Diccionario geográfico* de P. Madoz explicava que “por casi todas las calles [del poble] corre un hilo de agua para los usos domésticos y riego de varias heredades.”¹²³⁶ Per tant, o bé l'Hilo del Pueblo es ramificava en arribar a la vila, o bé antigament hi havia més d'una séquia que travessava el nucli urbà.

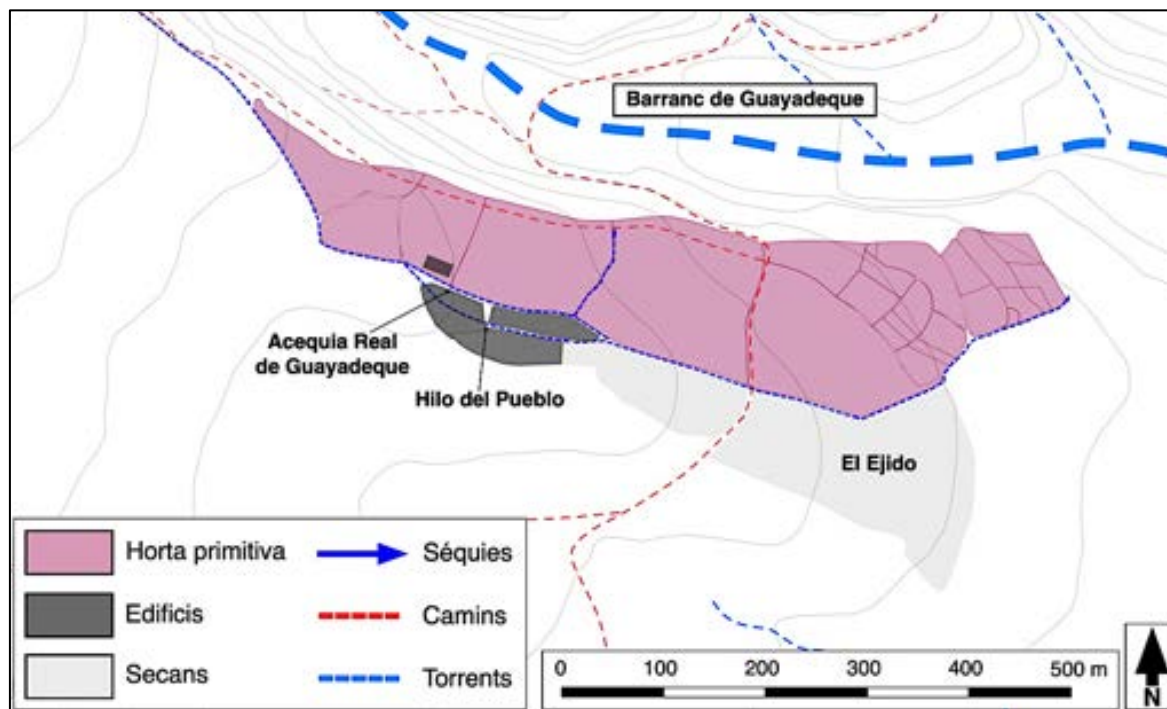
En la documentació notarial del segle XVI, només es conserva un esment a l'Hilo del Pueblo. El 1561, Marina de Soletó va vendre a tribut a Antón Bordón una sort de terra i una d'aigua en un “sercado ... en la ba[n]da de Aguimes, a do dizen las Quatro Su[er]tes de la banda de Santa Maria ..., que a po[r] linde[ro] ... por la una banda, el asequia por donde [v]iene el Hilo del Pueblo de la villa de Aguymes.”¹²³⁷ No obstant això, en tractar sobre les plantacions de canya de sucre d'Agüimes, ja s'ha demostrat que, si més no, existia una altra séquia que travessava l'actual centre històric de la vila: la coneguda com a “Acequia Real de Guayadeque,” “Acequia Real de Agüimes,” o “Acequia de Agüimes.” Encara que no es pot descartar que aquest canal i l'Hilo del Pueblo fossin la mateixa canalització amb noms diferents, el més probable és que es tracti de dues séquies diferents. La Séquia Reial de Guayadeque era una de les afrontacions de la finca de Francisco Sayago, que es trobava entre el barranc i l'església de Sant Sebastià. Per tant, el canal devia seguir un recorregut paral·lel al de l'Hilo del Pueblo però més a prop de Guayadeque. Juntament amb l'Hilo del Pueblo, l'Acequia Real de Guayadeque era l'única canalització de l'horta que trencava el disseny “obert” del sistema hidràulic. A diferència de la resta de séquies de la Vega, l'Acequia Real hauria desaigüat al mateix barranc,

¹²³⁶ Madoz 1845: 156.

¹²³⁷ AHPLP, Protocolos notariales, L. 2484, Estévez, 1561: 95r. El més probable és que la parcel·la estigués situada a prop de la plaça del Sagrario, a tocar de l'illa de cases on es troba la Casa del Juez, ja que no era gaire lluny de la casa canària de Juan de Ávila i del camí de Temisas. Així es pot deduir de les afrontacions descrites en els documents AHPLP, Protocolos notariales, L. 731c, Díaz, 1569: 72; AHPLP, Protocolos notariales, L. 2485, Díaz, 1569, doc. 102, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 243.

tancant un espai d'entre 9 i 12 hectàrees de superfície. Així es desprèn de l'anàlisi de l'orografia, ja que La Ladera fa pendent cap al nord-est, és a dir, cap a la vora Guayadeque (Figura 43).

Figura 43- L'horta primitiva d'Agüimes i l'Acequia Real de Guayadeque

Elaboració pròpia sobre cartografia d'IDECanarias.

A hores d'ara, no hi ha informació sobre l'origen de l'Acequia Real de Guayadeque ni sobre la distribució del seu cabal entre els regants que hi tenien accés. Segons els documents del 1543 i del 1571, l'aigua del canal estava distribuïda en sorts, però en cap cas s'indica a quantes hores de reg equivalien ni si l'*adulamiento* es corresponia amb el de Santa María o si, al contrari, compartia el seu cabal amb l'Hilo del Pueblo, i per tant no estava adulat.¹²³⁸ En qualsevol cas, sembla clar que l'Acequia Real de Guayadeque –com l'Hilo del Pueblo– era un canal sotmès a una gestió extraordinària. D'una banda, no és gens habitual que la documentació notarial del segle XVI esmenti el nom del canal amb què es regava una parcel·la. Normalment, els escriptors es limitaven a ressenyar que les finques s'irrigaven mitjançant l'aigua de Santa María o de Los Pinales. D'altra banda, és molt significatiu que s'hi referissin com a "Acequia Real," perquè aquesta designació acostuma a estar reservada al canal principal i més antic de cada sistema

¹²³⁸ AMC, Massieu-Westerling, L. 10, doc. 35, 1543; *Ibid.*, docs. 18, 19, 21 i 23, 1571.

hidràulic. És el cas, per exemple, l’Acequia Real d’Aguatona i l’Acequia Real de la Vega de Telde.¹²³⁹ En el d’Agüimes, la séquia de Santa Maria apareix referida en dues ocasions com “l’Acequia Real de Santa María,” però l’única canalització que és identificada com l’Acequia Real d’Agüimes és la de Guayadeque.¹²⁴⁰

La duplicació del nom de l’Acequia Real d’Agüimes, que està documentat a la Ladera de Sayago i a la Vega d’Aguatona, pot ser fruit d’una lluita velada pels drets d’accés a l’aigua de Guayadeque. La identificació ocasional de l’Acequia Real d’Aguatona amb la d’Agüimes difícilment pot ser innocent. A mitjan segle XVI, els veïns d’Ingenio tractaven de traslladar el centre de poder del senyoriu de l’antic poblat aborigen a la banda esquerra del barranc, segurament per a fer-se amb el monopoli de l’aigua de reg. En aquest context, és plausible que fomentessin la confusió de les dues séquies amb l’objectiu d’atorgar un major ascendent a l’aqüeducte general de la Vega d’Aguatona.

En la documentació consultada, l’Acequia Real de Guayadeque es troba associada a les terres d’alguns dels primers colonitzadors d’Agüimes, fet que reforça la idea que aquest canal era més antic que els aqüeductes generals de Santa María i de Los Parrales. El 1543, Francisco Sayago adquirí la finca de la Ladera que es regava des de l’Acequia Real del genovès Orrigo Riso. Aquest segurament era membre de la important família de mercaders Grimaldi-Rizzo, que tenia importants vincles comercials amb Sevilla i col·laborà en la colonització primerenca de Tenerife el 1496.¹²⁴¹ El vinyar de Sayago afrontava amb una sort de canya de Pedro de Escobar que havia estat posseïda de forma conjunta per Diego de Carmona, Pedro Álvarez Osorio y Alonso de Matos el Viejo. Els dos primers figuren com a conqueridors de Gran Canària, mentre que el portuguès Alonso de Matos va ser un dels primers colons a establir-se a l’illa, si no és que va participar personalment en les operacions militars.¹²⁴² La propietat de Sayago també afrontava amb terres del conqueridor Juan Vélez de Valdivieso, que va ser un dels tres encarregats d’organitzar el repartiment al districte de Telde, i que el 1485 va rebre terres a

¹²³⁹ Navarro García 2008: 91.

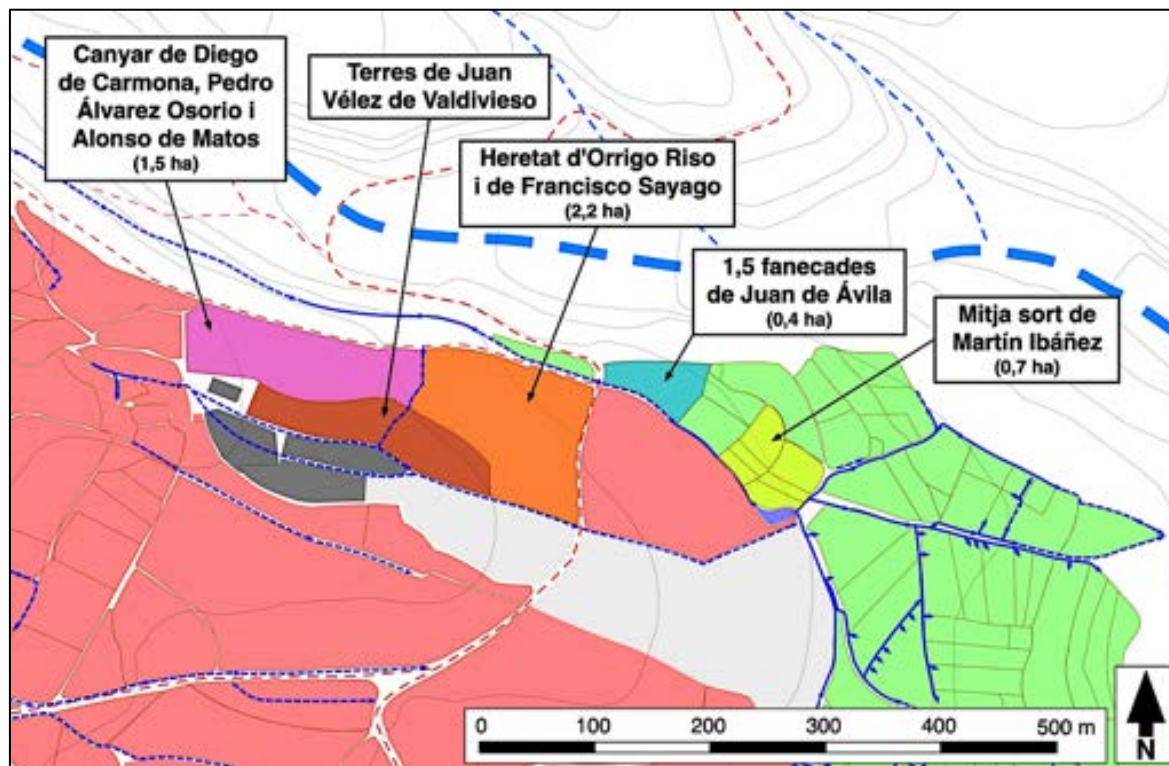
¹²⁴⁰ AHPLP, Protocolos notariales, L. 2484, Estévez, [1562]: 129r; AHPLP, Protocolos notariales, L. 2490, Díaz, 1612: 10v.

¹²⁴¹ Es pot trobar informació sobre els Grimaldi-Rizzo a Canàries a Egea Molina 2012 i Fraga González 2007.

¹²⁴² Diego de Carmona, jueu convers, reclamà l’agost del 1484 el seu sou com a peó en la conquesta de Gran Canària. Pedro Álvarez Osorio no està documentat com a conqueridor, però sí que hi ha constància que un Osorio va prendre part en les operacions militars. Més tard, dos membres d’aquesta família –Juan i Antonio de Osorio– van sumar-se a la conquesta de Tenerife (Cebrián Latasa 2003: 148, 330 i 369). Endemés, Juan Núñez de la Peña va incloure el 1676 els Osorio entre les “personas nobles ... descendientes de los conquistadores y de pobladores que ..., despues de conquistada á ella [Gran Canària] pasaron de España, Genova, Francia” (Núñez de la Peña 1847: 93).

Agüimes.¹²⁴³ Una mica més avall, al costat de l'Alberconcillo de Los Parrales, es trobava un camp de mitja sort d'extensió que havia estat de Martín Ibáñez de Arístegui, conqueridor de l'illa i alcalde d'Agüimes.¹²⁴⁴ I, a prop d'aquesta finca, sota el camí d'Ingenio i a la vora del barranc de Guayadeque, hi havia una parcel·la d'1,5 fanecades d'extensió de Juan de Ávila, que també està documentat com a conqueridor de Gran Canària, amb el grau d'escuder.¹²⁴⁵ La concentració de terres que pertanyien a colons que van participar en els repartiments a Ladera d'Agüimes –i, en general, a tota l'àrea que podria haver estat irrigada des de l'Acequia Real– pot ser un indicatiu que aquests camps, que estaven situats entre la vora de Guayadeque i el poble, eren els més antics de la Vega (Figura 44).

Figura 44- Localització aproximada de les terres dels colons més antics de la Vega d'Agüimes

Elaboració pròpia sobre cartografia d'IDECanarias.

El més probable és que aquest fos l'escenari de les primeres formes d'agricultura colonial, on es van plantar les primeres canyes de sucre de la Vega, com suggereix l'interès que el portuguès

¹²⁴³ Cebrián Latasa 2003: 466-7.

¹²⁴⁴ *Ibid.*: 279.

¹²⁴⁵ *Ibid.*: 93.

Alonso de Matos i el genovès Orrigo Riso van demostrar per aquests camps a principis del segle XVI. L'originalitat de La Ladera i de l'Acequia Real va ser ocultada progressivament pel creixement de la Vega d'Agüimes al seu voltant i, finalment, per la seva urbanització. Particularment interessant és el fet que l'expansió de la terra de regadiu no es va dur a terme mitjançant la replicació del disseny d'aquests camps, ans el contrari. Els colons van construir dos sistemes hidràulics completament nous, que desviaven l'aigua del barranc de Guayadeque per a irrigar les terres que es trobaven per sobre i per sota del poble. Significativament, els *albercones* de les heretats de Santa María i Los Parrales no estan situats a la vora de Guayadeque, on comencen les vegues, sinó que estan desplaçats cap al sud i es troben fora de l'àrea que, antigament, hauria estat regada des de l'Acequia Real (vegeu les figures 41 i 43). El fet que els constructors de l'horta colonial evitessin aquest espai suggereix que ja existia abans.

La construcció *ex novo* de dos sistemes hidràulics al marge dels camps de La Ladera i seguint uns principis diferents és un testimoni de la voluntat dels colons d'alliberar-se dels constreyniments associats a aquest espai i al seu disseny. La localització dels *albercones* de Santa María i Los Parrales oferia la possibilitat d'ampliar la superfície irrigada de forma gairebé indefinida, fins a ocupar tota la terra continguda entre Guayadeque, l'Ancón i la Muntanya d'Agüimes. En canvi, els camps de la Ladera es trobaven estrictament limitats per la línia de rigidesa de l'Acequia Real, que segurament desaguava al barranc, sota la partida d'Alberconcillo, tancant el perímetre irrigat. L'horta primigènia d'Agüimes tenia unes dimensions i unes característiques que eren incompatibles amb la tendència al creixement incessant associat a les opcions productives adoptades pels colonitzadors –el cultiu intensiu de la canya de sucre amb la voluntat de comercialitzar-ne la producció. Els nous sistemes hidràulics de Santa María i Los Parrales, en canvi, oferien la possibilitat de començar de zero més enllà dels límits físics de la Ladera, i la seva expansió englotí ràpidament l'horta original. L'aigua de l'Acequia Real d'Agüimes, segurament, va ser integrada en la de l'aqüeducte general de Santa María, mentre que els camps inferiors de la Ladera van començar a ser regats des de Los Parrales, fragmentant irreversiblement un espai que antigament devia ser continu.

La preexistència dels horts de La Ladera ajudaria a explicar per què hi havia encastat un conjunt de terres de secà al bell mig de la Vega d'Agüimes. A l'est del poble, confrontant amb La Ladera de Sayago i completament rodejat de parcel·les de reguiu, es trobava el conegut com a "Ejido del pueblo," que ha donat nom al barri homònim. A mitjan segle XVI, l'Ejido s'estenia

des de la plaça de San Antón fins a la séquia de Los Parrales, i consistia en unes cinc hectàrees de terra secaneres dedicades al pasturatge del bestiar i, potser, al cultiu de cereals.¹²⁴⁶ Resulta difícil explicar la pervivència d'aquest espai secaner en una zona fàcilment irrigable, ja que contradiu els principis constructius de la resta de l'horta. Fa l'efecte que els camps de secà de l'Ejido van quedar fossilitzats de la mateixa manera que les parcel·les de reguiu de la Ladera. La imposició de drets sobre aquest espai pels primers colons limità la capacitat de modificar-lo posteriorment. Encara més si es té en compte que l'Ejido era propietat del bisbe de Canàries. El més plausible és que aquests camps de secà que constrengien el límit superior de l'horta primigènia d'Agüimes existissin també abans de la construcció dels sistemes hidràulics de Santa María i Los Parrales, que van créixer al seu voltant.

Per tant, els camps de conreu més antics de la Vega d'Agüimes consistien en un perímetre irrigat d'entre 9 i 12 hectàrees de superfície –en funció de si els primers camps de Los Parrales en formaven part o no– que estava rodejat per un cinturó de parcel·les de secà. L'horta primitiva es trobava encaixada entre el barranc de Guayadeque, les cases d'Agüimes i per l'Ejido, de manera que era difícilment ampliable. En aquestes terres es concentraven les propietats dels colons més antics de la vila, inclòs el bisbe de Canàries que, en qualitat de senyor d'Agüimes, es va apropiat de l'Ejido. Els drets que els primers colons exercien sobre aquest espai van bloquejar qualsevol intent de modificar-los de forma substancial, de manera que van mantenir el seu disseny original, contrari a la lògica que guià la construcció dels sistemes de Santa María i Los Parrales.

Encara resta per determinar la identitat dels constructors d'aquests camps. A hores d'ara, no es pot descartar fos obra dels colons més antics de la vila, però aquesta possibilitat genera més preguntes que respostes. Resulta difícil trobar els motius que haurien portat els colonitzadors a establir-se inicialment a la banda dreta del barranc de Guayadeque en comptes d'escollir la Vega d'Aguatona, on la construcció del sistema hidràulic sembla haver estat sotmesa a molts menys constrengiments. Si bé és cert que se sap poc sobre la gestió colonial més primerenca de les terres repartides a Gran Canària, fa l'efecte que els objectius i els

¹²⁴⁶ El lloc que va ser escollit a principis del segle XVII per a construir l'ermita de San Antón era conegut com "el Aestado." Segons V. Alberto i J. Velasco, aquest topònim derivava del terme "asestar o sestear referido al lugar en el que se guarda el ganado ... durante las horas de más calor" (Alberto Barroso i Velasco Vázquez 2003: 119). Ni les fotografies aèries ni la cartografia antiga ofereixen informació sobre aquest espai, ja que va ser urbanitzat progressivament entre el segle XVII i el XIX (Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 712).

processos de treball de l'agricultura practicada pels europeus van ser els mateixos des dels inicis de la colonització. És més raonable que la divergència entre els principis constructius de l'horta primitiva d'Agüimes i els de les vegues de Santa María i Los Pinales sigui un indicatiu que la primera no va ser construïda pels conqueridors, sinó que aquests la van heretar de la població indígena anorreada.

5.6. L'ingeni de pastell de Temisas

El poble de Temisas es troba a l'extrem nord-occidental del terme municipal d'Agüimes (vegeu les figures 32 i 33). Està situat a uns 650 metres sobre el nivell del mar, en els vessants septentrional i occidental de la conca que formen els barrancs del Cho Pablo, de Temisas i del Chorrillo (Imatge 30). Tots tres conflueixen sota l'horta del poble i descendeixen en sentit est fins a desembocar en el barranc de Balos, a prop del límit jurisdiccional entre Agüimes i Santa Lucía de Tirajana. Des dels inicis del període colonial, Temisas ha estat una cruïlla dels múltiples camins i senderes que connectaven les plantacions de sucre del barranc de Tirajana i les pastures d'estiu de l'interior de l'illa amb Agüimes i la costa. La més important d'aquestes rutes era el Camino Real de Tirajana, que enllaçava el llogarret amb Agüimes i Telde.¹²⁴⁷ Aquesta via era considerada una de les més difícils i perilloses de transitar de la regió i Temisas estava relativament aïllada de la capital del terme senyoriu.¹²⁴⁸

El caseriu modern de Temisas és el resultat de l'agrupació de tres nuclis de població diferents que van créixer associats a les fonts de la part alta del barranc de Temisas i a les terres fèrtils dels seus vessants. El centre de la població, on es troba l'ermita de San Miguel Arcángel, fundada el 1720, està situat en un vessant estret delimitat pels barrancs de Temisas i Cho Pablo. Aquesta és la principal agrupació d'edificis de la localitat, coneguda com el barri "del Medio" o "de San Miguel." A l'oest, a l'altra banda del Cho Pablo, es troba el barri "de l'Henchidero,"

¹²⁴⁷ Fins als anys 1560, la documentació notarial d'Agüimes es refereix a aquesta via de comunicació simplement com el "Camino de Tirajana." Fou a partir d'aquesta dècada que es generalitzà la denominació de "Camino Real de Tirajana," malgrat que, en teoria, només hi havia dos camins reials a l'illa, que comunicaven Las Palmas amb Gáldar i Telde. Vegeu un estudi sobre els camins històrics de Gran Canària a Moreno Medina i Santana Santana 1998; Santana Santana 2001: 151-3.

¹²⁴⁸ Per exemple, el bisbe Antonio Tavira visità Agüimes el 1793 i observà que "los vecinos de Temisas están bastante distantes de la villa y hay *camino tan quebrado* para venir a ésta que está intransitable muchas veces" (Sánchez Rodríguez 2002: 56. L'èmfasi és de l'autor).

nom que fa referència a un abeurador de bestiar que hi havia antigament en aquesta zona; i a l'est, entre els barrancs de Temisas i del Chorrillo, es troba el barri “del Callejón” o “del Convento.” Des dels anys 1920, el barri de l’Henchidero és anomenat oficialment “Barrio del Corazón de Jesús,” i el del Callejón, “Barrio de la Inmaculada.”¹²⁴⁹ Actualment, Temisas està connectada amb Agüimes i Santa Lucía mitjançant una carretera que passa per sobre del poble, però, abans que fos construïda als anys 1930, l’antic camí reial de Tirajana travessava la localitat. La via passava pel Lomo de la Cruz, rodejant els camps de l’Hoya homònima i entrava en el poble per l’actual carrer de Los Blanquizales, a l’est del barri del Callejón. Posteriorment, el camí travessava el barranc de Temisas i passava per sota de l’ermita de San Miguel. Aquest tram del camí encara es coneix avui com la Calle Real. Després, travessava el barranc del Cho Pablo en direcció a l’Henchidero i pujava fent ziga-zaga al Lomo del Arañul per a anar a Santa Lucía i San Bartolomé de Tirajana (vegeu la Figura 45).

Imatge 30- Els tres barris de Temisas

La manca d’informació sobre les primeres dècades d’història de la Temisas colonial ha condicionat la interpretació que la historiografia ha fet de la colonització del lloc. En termes generals, s’ha tendit a considerar que els pobles de l’interior de Gran Canària com Temisas van

¹²⁴⁹ *Ibíd.*: 52 i 79-81.

ser colonitzats molt lentament i tardanament, com a resultat de la saturació demogràfica de la costa al segle XVII. En una data tan tardana com el 1732, només es van comptabilitzar 46 veïns al poble.¹²⁵⁰ Des d'aquest punt de vista, la Temisas del segle XVI hauria estat un llogarret de pastors i petits agricultors dedicats a “producciones casi de subsistencia,” com el formatge i la mel, i que es trobaven al marge de les grans xarxes comercials atlàntiques.¹²⁵¹ Però l'anàlisi detallada de la documentació escrita del segle XVI mostra que la comarca va ser poblada per europeus immediatament després de la conquesta, i que aquesta colonització primerenca estigué vinculada a la producció de cultius amb un alt valor comercial. Els primers propietaris de les terres i l'aigua de Temisas no van ser famílies de camperols que practicaven una agricultura de supervivència. Al contrari, la colonització va estar encapçalada per individus que eren propietaris d'esclaus i d'animals de tir i que tenien la capacitat financera suficient per a invertir grans sumes de diners en transformar el paisatge conquerit en plantacions de productes per a l'exportació. El primer propietari documentat a Temisas va ser Pedro Castellanos, que hi posseïa una plantació de pastell amb un ingeni per a la producció d'anyil a principis del segle XVI.

L'ingeni va deixar de funcionar abans del 1540, quan la documentació notarial sobre Temisas esdevé més abundant. Aquesta llacuna ajuda a explicar l'escassa presència que la plantació de pastell ha tingut en la producció historiogràfica sobre la colonització de Gran Canària. La fragmentació de la propietat original al llarg del segle XVI i la venda de les fraccions a persones alienes a la família de Castellanos dificulten encara més l'estudi de les primeres dècades d'història colonial de Temisas. Al mateix temps, aquests factors han contribuït a generar la imatge predominant d'una comunitat de petits propietaris que viuen relativament aïllats de la intensa activitat comercial dels assentaments de la costa. No obstant això, la mateixa documentació generada a conseqüència del fraccionament de la propietat conté moltes dades sobre les primeres dècades d'història colonial de Temisas. Gràcies a la informació fragmentària extreta de la documentació notarial ha estat possible reconstruir la finca que posseïa Pedro Castellanos a principis del segle XVI i localitzar la plantació de pastell i el seu ingeni.

¹²⁵⁰ *Ibíd.*: 48.

¹²⁵¹ Santana Santana 2001: 127; Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 82, 131 i 741-2.

5.6.1. La *Themensas* aborigen

La presència de Temisas a les cròniques europees de la conquesta de Gran Canària és escassa i discutida. El cronista Andrés Bernáldez va incloure en les seves *Memorias del reinado de los Reyes Católicos* un llistat dels trenta-cinc “lugares e aldeas” que els indígenes “tenían poblados al tiempo que la conquista se començo,” entre els quals hi havia el lloc de *Themensas*.¹²⁵² El fet que aquest topònim es trobi entre Agüimes i Tirajana a la llista, així com la seva homofonia amb el nom modern de la localitat, han afavorit que la major part de la historiografia s’inclini per identificar-lo amb la Temisas colonial.¹²⁵³ El 1965, D. J. Wölfel va proposar com a possible traducció de les diferents variants d’aquest topònim – *themensay*, *theminsas*, *temensa*, *temisa*, etc.- “oliveres” o “oliverar” (Ölbäume). L’autor basà la seva proposta en els paral·lelismes detectats entre diversos termes amazics que serveixen per a referir-se l’olivera, al seu fruit i a l’oli que se n’extreu i el topònim canari. El mateix Wölfel va expressar dubtes sobre la validesa de la seva traducció, que descansava en l’assumpció que el cultiu de l’olivera havia estat tan important al segle XV com als segles XVIII, XIX i XX.¹²⁵⁴ Però l’anàlisi de la documentació escrita revela que la producció d’oli i olives no va esdevenir una activitat important a Temisas fins a la segona meitat del segle XVIII, gairebé tres segles després de la conquesta.¹²⁵⁵ De fet, no s’ha trobat cap referència a l’existència d’oliveres en tota la documentació notarial del segle XVI sobre Temisas que ha estat consultada.

Independentment del significat i l’origen del topònim, les restes materials de població aborigen a Temisas són molt abundants. Segons J. Velasco Vázquez i V. Alberto Barroso, tota la conca està rodejada de llocs d’habitació, d’enterrament i d’emmagatzematge prehistòrics, els quals haurien constituït el poblat aborigen citat a la crònica de Bernáldez. Aquests eren “los yacimientos de Risco Pintado, Barranco Hondo, Lomo de La Cruz y La Caldereta, por el norte, el propio pueblo de Temisas en el centro y, quizá, el conjunto de la Cueva del Gigante por el

¹²⁵² Morales Padrón 1978: 515.

¹²⁵³ Onrubia Pintado 2003: 220; Sánchez Rodríguez 2002: 9-10; Trapero 2004: 18 i 36; Wölfel 1965: 726.

¹²⁵⁴ Wölfel 1965: 726. El volum de la producció d’oli a Temisas ha disminuït de forma considerable des de mitjan segle XX. Tot i això, a finals del decenni de 1990 encara hi havia un mínim de 1.452 oliveres a l’horta de la localitat –tot i que els veïns calculaven que n’hi havia unes 3.000- i el seu oli gaudeix de prestigi a l’illa (Morales Matos i Macías Hernández 2003: 290; Sánchez Rodríguez 2002: 27-31).

¹²⁵⁵ Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 607. Segons E. Aznar Vallejo, l’oli d’oliva escassejà a tot l’arxipèlag canarià durant els primers segles de la colonització (1986: 214).

sur.”¹²⁵⁶ Tot i que no ha estat possible trobar informació sobre la troballa de restes arqueològiques indígenes dins el nucli urbà de Temisas, sí que es conserven diversos informes i publicacions sobre l'estudi arqueològic de la resta de jaciments identificats a la zona (Figura 45).

La més gran concentració de restes aborígens de la conca de Temisas es troba a Risco Pintado, una paret rocosa d'uns 70 metres d'alçada que constitueix el vessant sud-oest del Lomo de la Cruz. En la part alta del cingle hi ha un conjunt de coves artificials que són conegudes com les Cuevas del Pósito o Cuevas de la Audiencia (Imatges 31 i 32). Les balmes es troben enfront del poble, sobre la confluència dels barrancs de Temisas i El Chorrillo, on hi ha les primeres terrasses irrigades de La Sorrapada. El conjunt troglodita és conegut com les Cuevas del Pósito perquè contenen trenta-quatre sitges organitzades en tres nivells que els aborígens van excavar en la mateixa roca per a emmagatzemar-hi llavors d'ordi i blat dur, així com figues, faves i llenties. Les datacions radiocarbòniques més recents que s'han dut a terme sobre diversos fragments vegetals i sobre insectes associats a l'emmagatzematge dels cereals indiquen que les sitges del Pósito van ser utilitzades des del segle IX fins a la conquesta de l'illa.¹²⁵⁷

El primer arqueòleg que va explorar el conjunt troglodític de Risco Pintado va ser S. Jiménez Sánchez, el 1939. Posteriorment, va dirigir intervencions arqueològiques a les Cuevas del Pósito i altres balmes de Temisas els anys 1943 i 1951. A la part baixa de Risco Pintado, a l'alçada de la carretera que uneix Agüimes amb Temisas i Santa Lucía de Tirajana, Jiménez va trobar unes coves artificials que va interpretar com a cases i un taller de cistelleria, a més de tres petits forns alfarers associats a abundants fragments de ceràmica aborigen. Segons van explicar els veïns de la localitat, els obrers que havien construït la carretera havien desenterrat sis forns més quan van començar les obres el 1934, però van ser destruïts. En la rodalia del graner de Risco Pintado, l'arqueòleg va trobar també una estructura de planta ovoide de 5,6 metres de llarg per 3,6 d'ample a la qual s'accedia mitjançant quatre graons de pedra. Jiménez proposà que les ruïnes podien ser restes d'un dels *tagoror* que descriuen les cròniques de la conquesta, els quals funcionaven com a llocs de reunió de la població indígena. Per aquest motiu, les balmes del Pósito són conegudes també com les Cuevas de la Audiencia.¹²⁵⁸ Gràcies a l'anàlisi de la

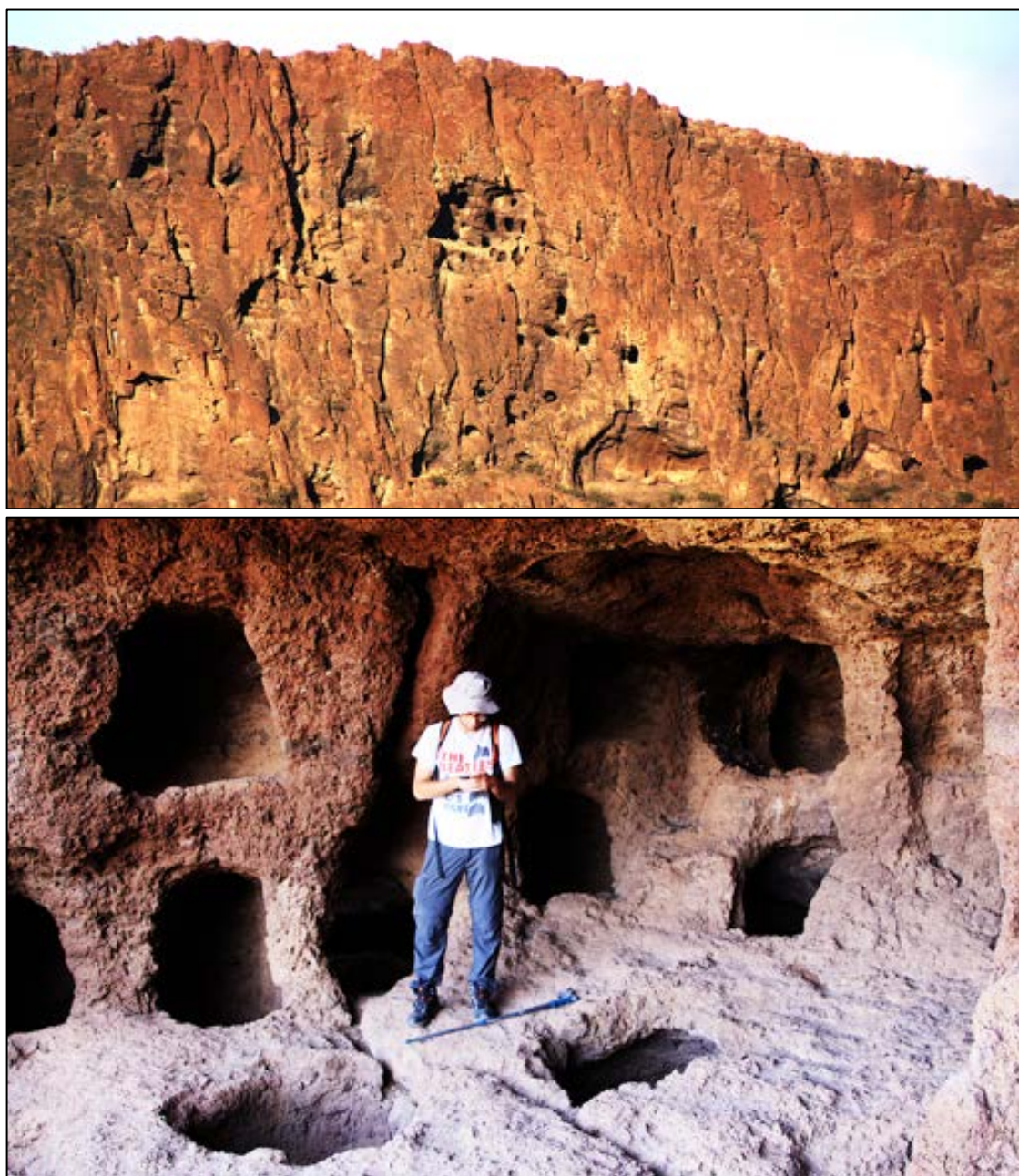
¹²⁵⁶ Velasco Vázquez i Alberto Barroso 2005: 29-30.

¹²⁵⁷ Henríquez Valido, et al. 2019.

¹²⁵⁸ Jiménez Sánchez 1946: 98-100, 1952: 25-31; Velasco Vázquez, et al. 2012: 91-4; Velasco Vázquez i Alberto Barroso 2005: 56.

documentació notarial dels segles XVI al XVIII, P. Quintana ha documentat l'existència de dues cases aborígens exemptes a Risco Pintado, però aquestes no han pogut ser identificades arqueològicament.¹²⁵⁹

Imatges 31 i 32- Risco Pintado i l'interior de les Cuevas del Pósito

¹²⁵⁹ Quintana Andrés 2004: 65.

Durant la segona campanya a la localitat, el 1951, S. Jiménez Sánchez va excavar les coves de La Sorrapada, que es troben en La Caldereta, al peu del Lomo de la Cruz i damunt les terrasses de conreu de la banda esquerra del barranc de Temisas. A diferència de les Cuevas del Pósito, les balmes de La Sorrapada es trobaven plenes de restes humanes i sembla que van ser utilitzades com a espai d'enterrament, segurament per la mateixa població que va construir i administrar el graner de Risco Pintado. Quan Jiménez Sánchez hi va accedir, les coves havien estat saquejades per a fer adob amb els ossos i les restes orgàniques de la descomposició dels cossos.¹²⁶⁰ A més dels diversos conjunts troglodítics de Risco Pintado, el 1943 S. Jiménez Sánchez també va identificar una altra agrupació de coves artificials aborígens a prop del cim de la Montaña de Arriba, a l'extrem occidental de la conca de Temisas. Les conegudes com a Cuevas del Gigante són tres balmes particularment àmplies i amb una morfologia peculiar que estan ubicades en el Llano de los Corrales, a l'oest del poble i enfront de les Cuevas del Pósito. Actualment, es desconeix tant la seva funció com les dates de construcció i ocupació.¹²⁶¹

Els jaciments de la conca de Temisas també estan associats a altres assentaments i llocs de freqüentació aborígens. D'una banda, es troben a menys de quatre kilòmetres de la Fortalesa d'Ansita (Santa Lucía de Tirajana), que va ser un dels darrers reductes de resistència indígena als anys 1480. De l'altra banda, en un radi de només cinc kilòmetres al voltant de la localitat hi ha els poblats prehistòrics de Taidía i Tunte (San Bartolomé de Tirajana), així com les estacions rupestres de la Montaña de los Perros, La Angostura, Las Chocillas, el Lomo de las Tablas i el Barranco de las Pilas, a més de Los Letreros de Balos, una roca plana de 600 metres de llarg on hi ha la concentració més gran de gravats aborígens de tota Gran Canària.¹²⁶²

Les troballes arqueològiques demostren que la conca de Temisas i la seva comarca van estar poblades en època prehistòrica i que es trobaven integrades en una xarxa més àmplia que integrava altres assentaments i indrets amb un alt valor simbòlic. Igualment, les restes vegetals trobades a les Cuevas del Pósito palesen que la població aborigen local practicava una agricultura que combinava diversos cultius –en aquest cas l'ordi, el blat, la llentia, la fava i la figuera. Els productes vegetals, i especialment els cereals, constituïen una part fonamental de la dieta dels habitants de Temisas, encara més que en altres comarques de l'illa, com indica l'alta

¹²⁶⁰ Jiménez Sánchez 1952: 32.

¹²⁶¹ Jiménez Sánchez 1946: 100; Velasco Vázquez, et al. 2012: 95-6.

¹²⁶² Velasco Vázquez, et al. 2012: 97-8; Velasco Vázquez i Alberto Barroso 2005: 287-315.

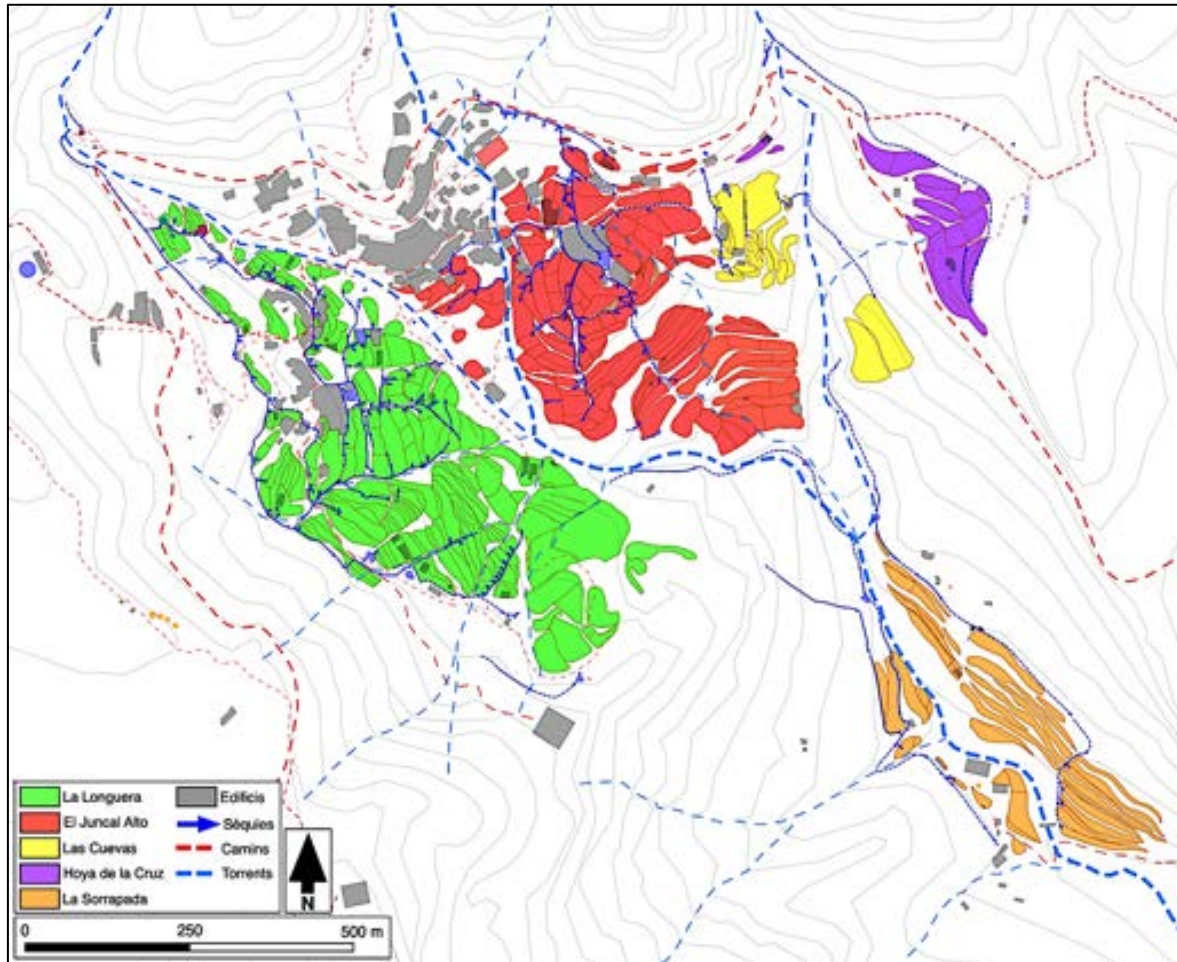
5.6.2. L'horta moderna de Temisas

La superfície de terra irrigada a Temisas s'ha reduït dràsticament durant el darrer mig segle. En bona part, l'abandonament de l'horta resulta de les dificultats a les quals han hagut de fer front els veïns per a retenir el control exclusiu de les reserves hídriques del poble. Després de patir diversos episodis de sequera a principis del segle XX, els veïns de Temisas van adoptar diverses mesures amb la intenció de regular de forma més estricta l'accés a l'aigua i la seva distribució entre els regants. Als anys 1940, van redactar els estatuts dels dos principals *heredamientos* d'aigua del poble, El Juncal Alto i La Longuera, que fins llavors s'havien regit mitjançant costums de transmissió oral. Paral·lelament, els hereters van explorar la possibilitat d'excavar galeries per a accedir a les aigües subterrànies de les muntanyes que rodegen la població i incrementar així el cabal de les heretats. Però els elevats costos de construcció els van obligar a arribar a acords amb socis capitalistes per a finançar les obres. Els empresaris van incomplir els contractes i els veïns es van veure obligats a iniciar un litigi que va trigar anys a resoldre's. Mentrestant, alguns hereters van aprofitar l'ambigüitat jurídica en la qual es trobaven les aigües subterrànies de Temisas per a signar tractes particulars amb inversors forans. L'alienació dels drets d'accés de certs membres de la comunitat va obrir les portes a l'especulació desfermada amb els aqüífers de Temisas i es generalitzà l'excavació de galeries i pous privats destinats a proveir d'aigua les plantacions industrials, els jardins i els creixents nuclis urbans de la costa, no l'horta del poble.¹²⁶⁴ Com a resultat d'aquesta confluència de factors adversos, l'aigua de reg ha esdevingut un bé escàs a Temisas. Això s'ha traduït en la reducció dràstica de la superfície de l'horta i en l'abandonament de les activitats agrícoles per part de molts veïns. Ja a finals dels anys 1980, el 89 per cent de la població activa del poble treballava en el sector turístic i en el de la construcció.¹²⁶⁵

¹²⁶⁴ Agraïxo a Miguel Jiménez Ariles la informació que m'ha proporcionat sobre la lluita dels veïns del poble per a recuperar el control de l'aigua. J. Sánchez Rodríguez n'ofereix un breu resum al seu llibre sobre Temisas (2002: 26).

¹²⁶⁵ Cubas Valentín 1988: 580.

Figura 46- L'horta de Temisas a mitjan segle XX

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

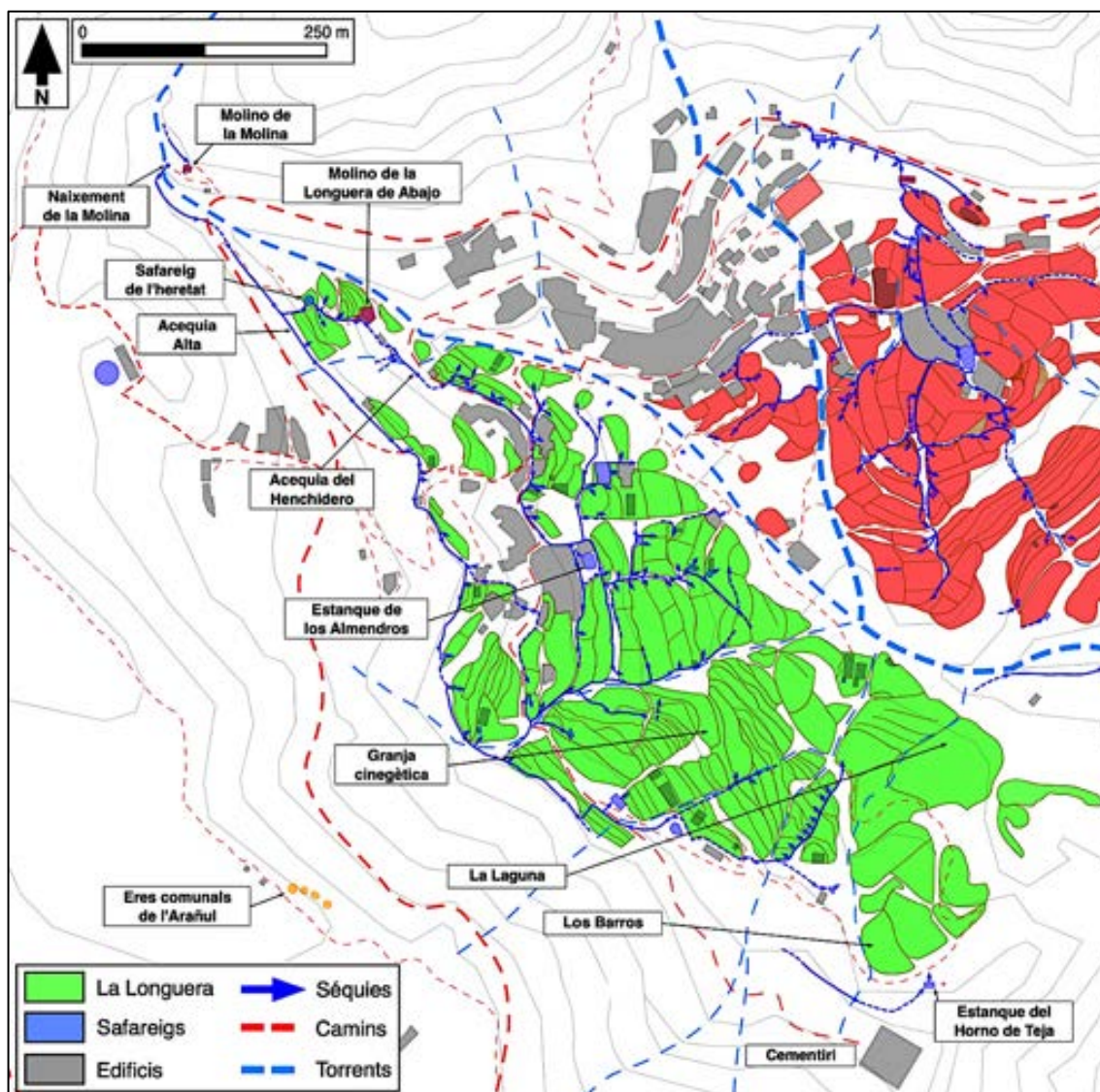
En l'actualitat, pràcticament no queda cap parcel·la de reguiu a ple rendiment a l'horta de Temisas, i molts bancals estan abandonats i coberts de brossa. En molts casos, els únics cultius que queden als camps de conreu són les oliveres, que normalment es troben en els marges de les terrasses, sobre els murs de pedra seca, on s'acumula la humitat. La situació present contrasta amb la imatge de la vall a mitjans del segle XX, quan, segons els veïns, es podia anar des del poble fins a La Sorrapada sota l'ombra dels fruiters i les oliveres. Les fotografies aèries de finals dels anys 1970 mostren que hi havia 32,4 hectàrees de terres de reguiu a l'horta de Temisas, que s'irrigaven mitjançant cinc sistemes hidràulics independents (Figura 46). Els dos més grans eren els dels *heredamientos* del Juncal Alto i de La Longuera o La Molina. Els altres tres –Las Cuevas, l'Hoya de la Cruz i La Sorrapada- eren més petits i irrigaven partides de menys de 4 hectàrees de superfície.

La séquia mare de l'Hereditamiento de La Longuera prenia l'aigua d'una font situada al marge esquerre del Cho Pablo, sota les restes d'un molí hidràulic (Figura 47). El giny, conegut com el Molino de la Molina o "de la Longuera de Arriba," encara conserva el casal i el cup de pedra, i està associat a una cova artificial i les ruïnes d'un forn de pa. Prenia l'aigua d'una surgència menor que es trobava barranc amunt mitjançant una séquia excavada en la mateixa roca i no formava part del sistema hidràulic de La Longuera. Del naixement de l'*hereditamiento* sortia una canonada que travessava el Cho Pablo per portar l'aigua a la séquia mare, que circulava per la paret dreta del barranc fins a la carretera d'Agüimes a Tirajana. Actualment, el naixement està pràcticament sec i els hereters el suplementen amb l'aigua procedent d'una galeria subterrània que es troba al Valle de los Pinos, a la capçalera del Cho Pablo.

Després de travessar la carretera, la séquia mare se separava del barranc i corria pel vessant de l'Hoya del Cho Pablo. En arribar a les primeres hortes, gairebé 200 metres a l'est del naixement, el canal es dividia en dos. La coneguda com a Acequia Alta era un prolongament de la séquia mare i mantenia una cota pròxima als 750 metres sobre el nivell del mar per anar a regar la part final de l'horta. En canvi, l'Acequia de l'Henchidero –o Acequia del Tanque de los Almendros- descendia abruptament i omplia un tanc d'aigua rodó que els hereters van construir a la segona meitat del segle XX per a regular de forma centralitzada els torns de reg de La Longuera.¹²⁶⁶ Després, continuava el seu recorregut en sentit sud-est i impulsava un segon molí hidràulic, conegut com el Molino de La Longuera "o de La Longuera de Abajo," que tenia dos cups. Actualment, el casal del molí ha estat reconvertit en un habitatge i les seves dues torres han quedat sepultades per les esllavissades de terra. No obstant això, els extrems superiors d'ambdós cups encara són visibles.

¹²⁶⁶ Segons els testimonis entrevistats durant el treball de camp, el safareig no ha complert mai de forma satisfactòria la seva funció.

Figura 47- Sistema hidràulic de La Longuera

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

Després del molí, el canal continuava fins a entrar al barri de l'Henchidero, on es trobaven l'Estanque de los Almendros i el rellotge oficial de l'heretat. Antigament, aquest era el safareig que servia per a regular els torns de reg dels hereters de La Longuera. Des d'aquí es regaven totes les terrasses de la part baixa del sistema. Una de les séquies provinents del safareig, coneguda com el Macho de los Barros, arribava fins als camps de La Laguna, que es troben al final de l'horta, però no ha estat possible precisar el seu recorregut perquè un 20 per cent de la terra irrigada de La Longuera ha estat convertit en una granja cinegètica per a la recuperació del conill salvatge.

D'altra banda, l'Acequia Alta passava per sobre del barri de l'Henchidero i irrigava els blocs de terrasses de la part alta de la partida. La séquia mantenia una cota superior als 700 metres sobre el nivell del mar fins a arribar on es troba el dipòsit de la Sociedad de Cazadores de Gran Canaria La Decana, l'entitat que administra la granja cinegètica. Aquí, el canal perdia altura de forma sobtada i travessava la carretera per a regar una part important de les terrasses de la granja i alguns camps de La Laguna i Los Barros. L'extrem meridional d'aquesta darrera partida s'irrigava mitjançant una galeria excavada en els cingles que hi ha sota el cementiri de Temisas. L'aigua d'aquesta perforació s'acumulava en un safareig conegut com l'Estanque del Horno de Teja o de Marcelo. Al costat de la bassa hi ha les restes d'un dels cinc forns de teula que hi havia en funcionament a Temisas a principis del segle XX.¹²⁶⁷ En total, l'Hereditamiento de La Longuera regava 13,7 hectàrees de terra.

A l'altra banda del Cho Pablo es troben els camps irrigats de l'altre gran heretat de Temisas, la del Juncal Alto (Figura 48). El naixement principal del sistema es troba a l'entrada del poble, al costat de la carretera que uneix Agüimes amb Santa Lucía, uns 70 metres a l'est del barranc de Temisas. La font, coneguda com El Chorro –o Chorro Santo-, tenia un cabal deu vegades superior al del naixement de La Longuera, segons els hereters actuals, però ara només porta un fil d'aigua i requereix les aportacions addicionals d'una galeria. Antigament, el Cho Pablo també proporcionava aigua potable al veïnat. El safareig modern que l'heretat del Juncal Alto fa servir actualment per a regular el cabal de l'aigua i els torns de reg es troba a prop del naixement, sota la carretera d'Agüimes. El canal del Chorro sortia d'aquesta bassa i circulava per sota de la via, irrigant algunes hortes que han estat destruïdes pel creixement del barri de San Miguel i la construcció recent d'un camp de futbol, fins a arribar al cup del molí hidràulic conegut com el Molino de Aguedita, de la Cantera o “del Riíllo.” El giny va ser construït al segle XIX per un indià provinent de l'illa de Cuba i va funcionar fins als anys 1960, quan el canal que connectava el cup amb la séquia mare va ser destruït per un temporal.¹²⁶⁸ Després d'impulsar la roda del molí, el gruix del cabal descendia perpendicularment cap al barri del Callejón, on hi ha l'Estanque de las Casas, l'antiga bassa de l'heretat. Sota el Molino de

¹²⁶⁷ Hi ha les restes d'un altre forn a la mateixa partida de Los Barros, al final de l'Acequia Alta, molt a prop d'una antiga almàssera. Els altres dos es troben a Los Cañadones, a la vora del barranc de Temisas, i a Hoya Honda, a la part alta del Cho Pablo. Per últim, hi havia un altre forn de teula a La Sorrapada, sota el Lomo de la Cruz. Segons els veïns de la localitat, els cinc forns encara funcionaven durant la primera meitat del segle XX. En el seu llibre sobre Temisas, J. Sánchez Rodríguez també indica el nombre i la ubicació dels forns de teula del poble (2002: 44).

¹²⁶⁸ Díaz Rodríguez 1988: 571; Fedac: fitxa 602.

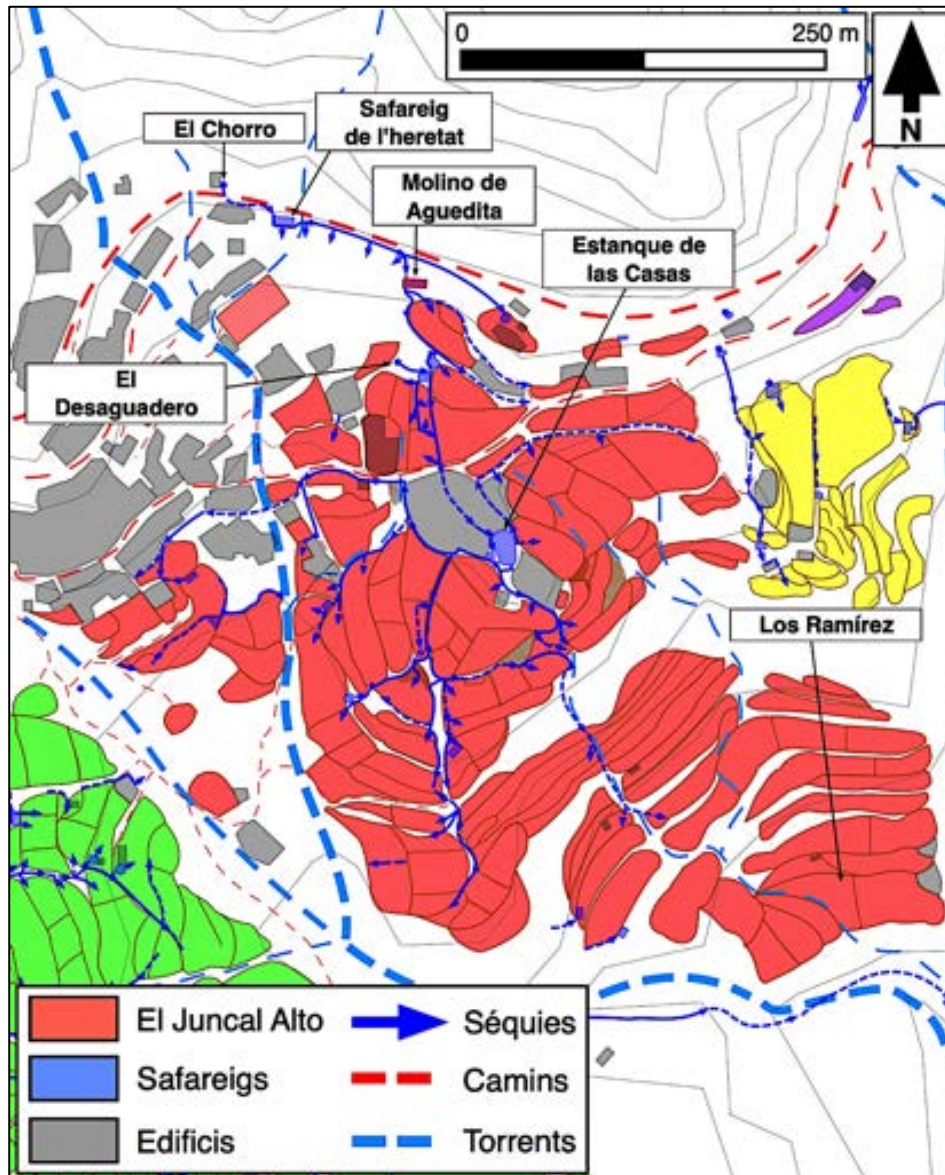
Aguedita també hi havia un naixement menor anomenat del Desaguadero o del Río, que s'afegia al cabal de la séquia mare, però ara està sec. Per arribar a l'Estanque de las Casas, la séquia del Juncal travessava el barri del Callejón, que va créixer al voltant del canal i del safareig de l'heretat (Imatge 33). Al sud de la bassa, es troben les ruïnes d'una segona agrupació de cases coneguda com "El Convento."¹²⁶⁹

Imatge 33- L'Estanque de las Casas del Juncal Alto

¹²⁶⁹ Com s'ha comentat abans, el barri del Callejón també és conegut com el barri del Convento. Segons J. Sánchez Rodríguez, l'origen del topònim es troba en "la pequeña propiedad de cadenas y cercados de olivos que[*antigament,*] tenían los frailes dominicos del convento de Agüimes, fruto de un vínculo" (2002: 52). No obstant això, no sembla que hi hagi cap relació directa entre les cases del Convento i aquesta institució religiosa. És possible que el topònim del Convento fes referència al fet que aquestes cases allotjaven diverses famílies humils en un espai molt petit. Els veïns entrevistats van fer èmfasi en el fet que, a mitjan segle XX, El Convento estava habitat, exclusivament, per famílies de llogaters pobres. El Diccionari de la Real Academia de la Lengua recull la paraula "conventillo," que defineix com una "casa de vecindad" o "casa que contiene muchas viviendas reducidas" (Diccionario de la Lengua Española. "conventillo". *Diccionario de la Lengua Española* (23^a ed.). Real Academia Española, 2014. <https://dle.rae.es/?id=AgMLOBo>, consultat el 21/10/2019).

Figura 48- El sistema hidràulic del Juncal Alto

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

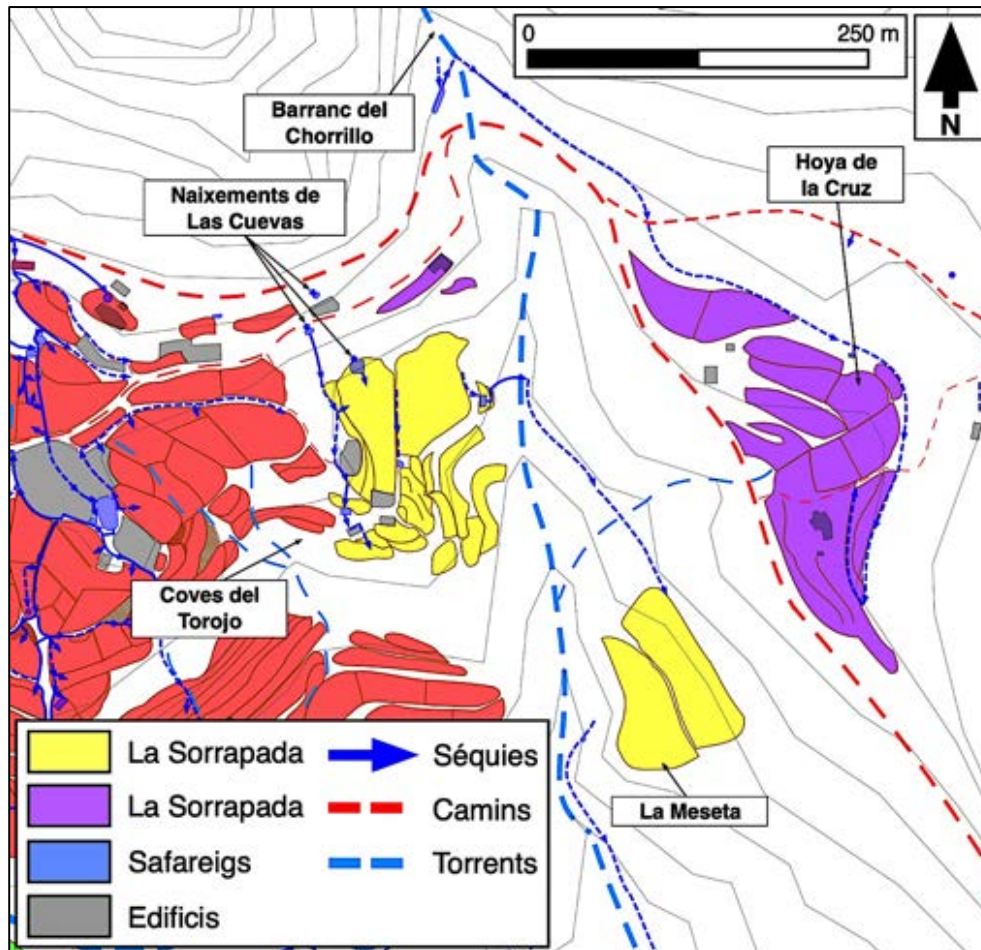
Gairebé el 90 per cent de la terra de l'Hereditament del Juncal Alto es regava des de l'Estanque de las Casas, i encara es conserva el rellotge que l'heretat feia servir per a regular els torns de reg dels hereters. Del safareig sortien dos canals principals. El primer desfeia el camí de la séquia mare en direcció nord per a irrigar els camps que es troben a l'est de la bassa. L'altre abandonava el safareig pel seu extrem inferior i es dividia de forma gairebé immediata en quatre braços. Un d'aquests ramals travessava el barranc de Temisas per a regar les terrasses que hi ha a la part baixa del barri de San Miguel, a la vora del Cho Pablo. Els altres tres irrigaven els

vessants sud i est de l'esperó on es troba el barri del Callejón. La séquia més cabalosa de les tres descendia pel sender del Caminillo i se subdividia en diversos canals que baixaven fins a les terrasses de Los Ramírez, que estan situades a la confluència dels barrancs de Temisas i El Chorrillo. La pràctica totalitat de les infraestructures hidràuliques que van servir per a regar Los Ramírez ha desaparegut i no és possible precisar com hi arribava l'aigua. No obstant això, sembla que es van fer servir, si més no, dos safareigs que es troben sobre el barranc principal de Temisas, a l'extrem occidental dels camps de conreu, els quals podrien haver servit per a donar l'impuls necessari a l'aigua per a irrigar els camps més llunyans de Los Ramírez. La quantitat total de terra que regaven els hereters del Juncal Alto a finals dels anys 1970 era, aproximadament, de 10,7 hectàrees.

A l'est de les terres del Juncal Alto, a la vora del barranc del Chorrillo es troba la petita partida de Las Cuevas (Figura 49). Els seus camps més grans estan situats en una clotada sota les terres del Juncal, i la resta de feixes són terrasses construïdes en el vessant de la muntanya, damunt Los Ramírez. Sumaven 2,1 hectàrees de terra que eren regades des de tres naixements. El primer es trobava en una cova que servia també com a safareig, en el cingle que tancava els camps més extensos de la partida; el segon era sota la carretera de Los Blanquizales; i el tercer era una galeria excavada entre el carrer de Los Blanquizales i la carretera d'Agüimes. A més, al peu dels camps principals de Las Cuevas hi havia un altre safareig del qual sortia un canal que travessava el barranc del Chorrillo per anar a irrigar les 0,8 hectàrees de terra de La Meseta, que es troben sota l'Hoya de la Cruz, enfront de Las Cuevas. El topònim d'aquesta partida fa referència a la concentració de coves naturals i artificials que hi ha en aquesta zona, algunes de les quals encara funcionen com a corrals d'ovelles i cabres. A les coves del Torojo, que es troben en uns cingles sota Las Cuevas, hi ha un molí d'oli i una premsa de biga que van estar operatius fins a la segona meitat del segle XX.

Al marge esquerre del barranc del Chorrillo, al vessant occidental del Lomo de la Cruz, es troba la clotada de l'Hoya de la Cruz. Als anys 1970, hi havia dues hectàrees de terra que s'irrigaven mitjançant una séquia que prenia l'aigua d'una galeria en el mateix Chorrillo. La font es trobava en la paret occidental del barranc, de manera que l'aigua s'havia d'acumular primer en un safareig de pedra damunt la carretera d'Agüimes per donar-li l'impuls necessari per a travessar El Chorrillo. Sembla que aquesta mateixa galeria servia per a regar dos petits bancals que hi ha sota el carrer de Los Blanquizales i que sumen menys de 0,1 hectàrees (Figura 49).

Figura 49- Els sistemes hidràulics de Las Cuevas i l'Hoya de la Cruz

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

L'última partida de terres de reg de la localitat era La Sorrapada, que estava integrada per les petites terrasses de conreu que hi ha al fons del barranc Principal de Temisas, sota el Lomo de la Cruz (Imatge 34). La superfície total dels camps regats de La Sorrapada era de, si més no, 3,9 hectàrees de superfície, que estaven distribuïdes entre ambdós vessants del barranc. L'abandonament de la vall durant dècades ha afavorit el ràpid deteriorament de les infraestructures hidràuliques i de les terrasses de conreu. Blocs sencers de feixes de cultiu han patit esfondraments i molts trams de séquia han quedat tapats per les esllavissades. El precari estat de conservació del parcel·lari ha fet particularment difícil el treball de camp en aquesta zona. Malgrat tot, ha estat possible seguir parcialment el recorregut de les dues séquies principals de la partida.

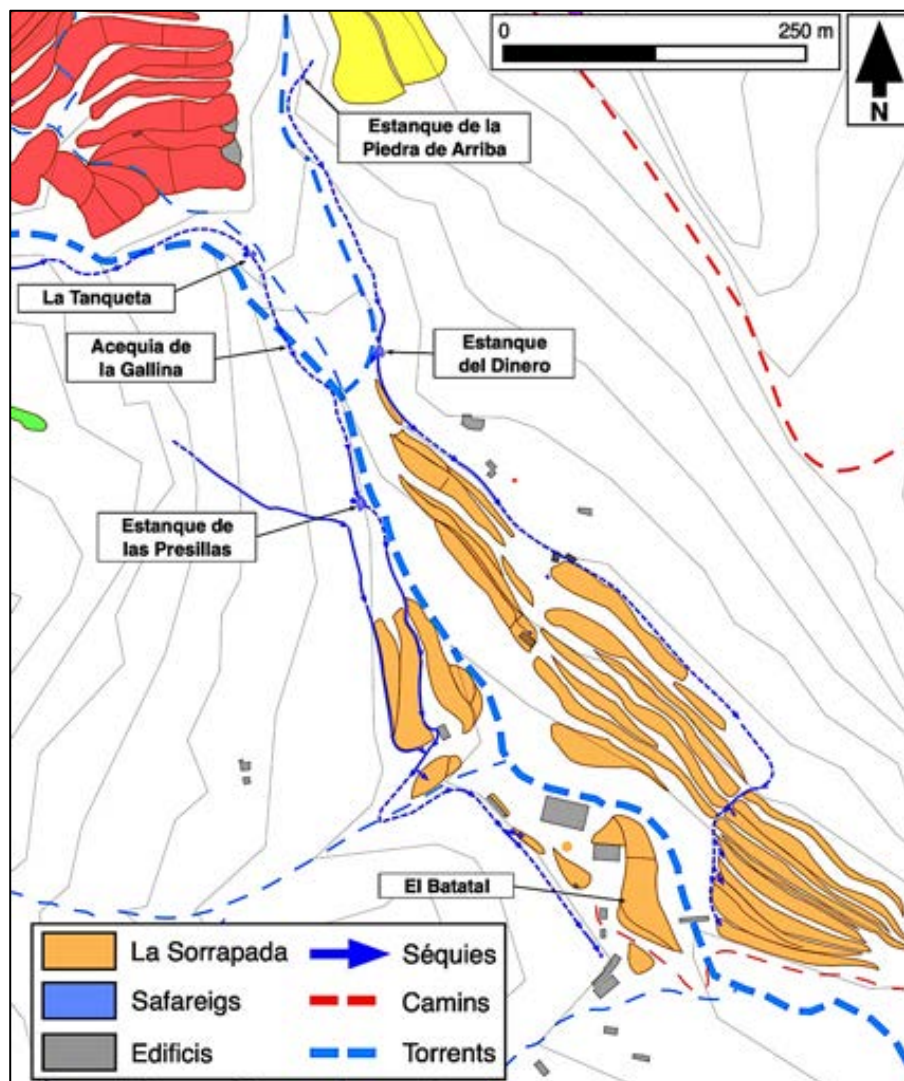
Imatge 34- La vall de la Sorrapada amb Temisas al fons

A diferència de les altres partides menors de Temisas, La Sorrapada comptava amb diversos *heredamientos* d'aigua a mitjan segle XX, que es proveïen d'un mínim de cinc naixements. Les úniques dades disponibles sobre el reg de La Sorrapada corresponen als camps del vessant occidental, on hi havia 1,1 hectàrees de terra que es regaven mitjançant quatre fonts d'aigua: l'Heredamiento de Las Gallinas, el del Barranco de la Desorrapada, el de Despedecilla i el del Batatal o la Tanqueta. L'Acequia de la Gallina prenia l'aigua d'una surgència situada al marge dret del barranc principal de Temisas, sota La Laguna, a l'altura de Los Ramírez. La major part del canal està directament excavat a la roca dels cingles que hi ha sobre La Sorrapada. Una mica abans de la confluència entre el Barranc de Temisas i El Chorrillo rebia l'aportació del naixement de La Tanqueta, que es troba en un safareig, sota Los Ramírez. El gruix d'aigua continuava en sentit sud per la banda dreta del barranc fins a l'Estanque de las Presillas, una bassa excavada en una cova, on també es recollia l'aigua d'un aiguaneix homònim. Des de Las Presillas, la séquia circulava per sobre d'un conjunt de terrasses que sumaven 0,4 hectàrees de terra, i terminava el seu recorregut irrigant una feixa de terra plana de 0,3 hectàrees situada al fons del barranc, al costat de les cases i l'era de La Sorrapada, coneguda com El Batatal. A més, dos bancals que es troben per sobre de l'Acequia de la Gallina també eren regats mitjançant una

canonada que portava aigua d'una galeria excavada sota Los Barros. Damunt les feixes, hi ha una sèrie de terrasses de conreu que sumen 1,5 hectàrees i que semblen bancals de reg, però no s'hi aprecien restes d'infraestructures hidràuliques. Al capdamunt d'aquests camps hi ha un parell de cases-cova amb un forn de pa.

Figura 50- El sistema hidràulic de La Sorrapada

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

La major part de parcel·les de reguiu de La Sorrapada es trobava al marge esquerre del barranc Principal, a La Caldereta, on hi havia 2,8 hectàrees de terra. La séquia que irrigava aquestes feixes prenia l'aigua d'un naixement que es trobava en el barranc del Chorrillo, a l'altura de La Meseta. Hi havia un primer safareig a prop de la surgència que era conegut com l'Estanque de

la Piedra Arriba, on es concentrava l'aigua del naixement per a ser impulsada fins a l'Estanque del Dinero, que és 250 metres més al sud i està excavat en una cova, com el de Las Presillas. Al llarg del seu recorregut per sobre de les terrasses irrigades, la séquia passava al costat de diverses estructures d'habitació, estabulació i emmagatzematge, algunes de les quals van ser construïdes en coves. Entre les ruïnes destaca especialment un forn de teula. En total, les terrasses d'ambdós vessants de la vall de La Sorrapada sumaven 3,9 hectàrees (Figura 50).

Els camps de secà de Temisas són als vessants de les muntanyes que rodegen el poble, per sobre del perímetre irrigat. Aquests espais, coneguts per la població local com a *arrifes*, estaven afeixats amb petites terrasses que eren sostingudes per murs de pedra seca –conegudes com a *cadenas*– i s'estenien al llarg de kilòmetres en direcció a La Cumbre. Les principals partides de secà de Temisas eren la Montaña de Arriba, Montaña de Abajo, El Tablero, el Lomo de la Cruz, El Arañul i El Alcaucil. A causa de la distància que separava alguns d'aquests camps respecte del nucli de població, els veïns s'havien d'instal·lar en coves a prop dels secans durant l'època de la sega. Les eres comunals de Temisas es trobaven sobre els cingles de la plana de l'Arañul, a uns 830 metres sobre el nivell del mar. Estaven construïdes directament sobre les roques del penya-segat i encerclades per murs construïts amb pedres monolítiques (Imatge 35, vegeu la seva localització a la Figura 47).

Imatge 35- Era comunal de Temisas al Llano del Arañul

Com s'ha referit anteriorment, els estatuts de les heretats del Juncal Alto i de La Longuera es van posar per escrit al decenni de 1940, com a resposta a un episodi de sequera particularment agut. Actualment, els dos *heredamientos* funcionen mitjançant vint dules anuals de 18 dies. Els torns de reg dels hereters se succeeixen de forma contínua al llarg de disset dies, regant tant de dia com de nit, i la darrera jornada de la dula se subhasta entre els socis en vuit lots de tres hores per a finançar les heretats. Aquestes hores de reg addicionals permeten als hereters *entredular* els cultius amb una major demanda hídrica. En el cas del Juncal Alto, els torns de reg s'organitzaven, fins fa poques dècades, mitjançant l'Estanque de las Casas, on hi havia una canya que, juntament amb el rellotge oficial de l'heretat, permetia mesurar la quantitat d'aigua que corresponia a cada hereter. L'Estanque de los Almendros, complia la mateixa funció per a la séquia baixa de La Longuera; però l'Acequia Alta no comptava amb una bassa central, sinó que l'aigua era *de hilo* i els regants la prenien directament del canal quan era el seu torn. Ambdues heretats regaven de baix a dalt i comptaven amb mecanismes que compensaven els perjudicis que això causava als primers regants, els quals perdien aigua perquè havien d'humitejar la séquia. L'heretat de La Longuera tenia en compte que hi ha un “desfasament” de deu o quinze minuts entre l'origen de l'aigua i els camps del final del sistema, els quals s'afegien al temps de reg que corresponia als seus propietaris. El Juncal Alto no agregava minuts als hereters que tenien terres a la part baixa del sistema. Els regants actuals consideren que no era necessari perquè el pendent és major en aquesta part de l'horta i l'aigua hi circula a major velocitat. A més, el cabal extra del Desaguadero, compensava les pèrdues que podien patir els primers regants de la jornada.¹²⁷⁰

Les partides de reg menors, com Las Cuevas i El Chorrillo –o el naixement de Los Barros- pertanyien a grups molt reduïts de propietaris que, normalment, eren tots membres d'una sola família i no requerien institucions per a regular la distribució de l'aigua entre els agricultors. El cas de La Sorrapada, però, és diferent. L'actual propietari de la meitat occidental d'aquesta partida disposa d'escriptures de la segona meitat del segle XX que tracten sobre la divisió de l'aigua de reg entre els propietaris de la zona. Malauradament, aquests documents descriuen només la gestió dels naixements i els canals d'irrigació del marge dret del barranc. Com s'ha

¹²⁷⁰ És difícil entendre com El Desaguadero compensava les pèrdues dels hereters que tenien camps a la part baixa de l'horta perquè a principis del segle XXI només hi havia dos individus que tenien dret a gaudir d'aquesta aigua. Però no es pot descartar que, precisament, fossin aquests els regants que posseïen les parcel·les més remotes.

explicat més amunt, als anys 1970 hi havia quatre *heredamientos* que irrigaven la meitat occidental de la partida, els quals agrupaven 22 propietaris.¹²⁷¹ Les comunitats portaven els noms dels seus aigüaneixos –Barranco Desorrapada, Gallinas, Presillas i Tanqueta- o dels camps que irrigaven –com és el cas de l’Heredamiento de la Tanqueta, també anomenat del Batatal, en referència a la feixa de terra que hi ha al costat de les cases de La Sorrapada. A diferència dels grans *heredamientos* del Juncal Alto i La Longuera, els de La Sorrapada no comptaven amb un corpus de normes escrites. No obstant això, sembla que també es regien mitjançant l’*adulamiento* de les seves aigües, ja que ordenaven els drets d’accés dels seus membres en tandes de 15 o 30 dies.¹²⁷²

Les heretats del Juncal Alto i La Longuera estan documentades per primera vegada el 1697, però es desconeix la data de la seva fundació. El 1720, les seves aigües ja estaven *aduladas*, ja que els fundadors de l’ermita de San Miguel de Temisas la van dotar amb dos dies i dues nits d’aigua en cada una de les heretats.¹²⁷³ A més, el 1807 es va registrar un tercer *heredamiento* d’aigües a Temisas, el de l’Acequia de Ramírez, que, com s’explicarà més endavant, podria ser l’origen de les associacions de regants de La Sorrapada.¹²⁷⁴ Malgrat que totes les referències a les heretats de reg del poble són relativament modernes, els orígens del primer assentament colonial a Temisas i del seu sistema hidràulic es remunten als moments immediatament posteriors a la conquesta de Gran Canària.

5.6.3. La família Castellanos-Peloz i les terres de reg de Temisas

La primera referència documental coneguda a l’assentament colonial de Temisas és tres dècades posterior a la conclusió oficial de la conquesta de l’illa. Es troba en un trasllat del segle XVIII d’una carta de compravenda emesa el 29 de juny del 1514, segons la qual Pedro Castellanos, veí d’Agüimes, traspassava el conegut com a “Heredamiento de Temisas” a Honorato Peloz, a

¹²⁷¹ És probable que molts d’ells estiguessin estretament emparentats. Gairebé dos terços dels hereters portaven els cognoms Alemán, Sánchez i Suárez, i els socis anomenats Alemán representaven un terç del total.

¹²⁷² Agraeixo a Javier Rodríguez que m’hagi donat accés a part de la informació continguda en les escriptures de la seva finca.

¹²⁷³ Sánchez Rodríguez 2002: 24 i 79.

¹²⁷⁴ Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 501.

canvi de 6.000 dobles d'or castellanos.¹²⁷⁵ Nascut cap al 1465, Castellanos procedia d'una família de jueus conversos de Villanueva del Arzobispo, localitat de l'Adelantamiento de Cazorla (Jaén).¹²⁷⁶ Va contraure matrimoni amb Guiomar de Baeza abans del 1495 i la parella va tenir dues filles, Catalina i Mayor Castellanos, amb les quals es va traslladar a Gran Canària a finals dels anys 1490.¹²⁷⁷ Aquestes van contraure matrimoni abans del 1520 amb els també germans Honorato i Pedro Antón Peloz, respectivament, que eren mercaders procedents de Niça.¹²⁷⁸

La pèrdua de gran part dels registres sobre les primeres concessions de lots de terra i aigua a Gran Canària impedeix saber quines van ser les propietats que Pedro Castellanos va rebre en assentar-se a l'illa, però sembla que va ser abundantament beneficiat pel governador o pel bisbe de Canàries. A principi del segle XVI, Castellanos posseïa, a més de l'Hereditamiento de Temisas, una quantitat indeterminada de terres de reguiu a El Carrizal, que va incloure també en la transferència efectuada a Honorato Peloz el 1514.¹²⁷⁹ La seva bona relació amb el bisbe i el seu estatus dins la comunitat són demostrats pel fet que va exercir com a majordom de l'església parroquial de Sant Sebastià d'Agüimes entre el 1504 i el 1506. Quan el bisbe Diego de Muros el va rellevar del càrrec durant la visita parroquial del 1506, s'hi va referir com a "el honorable Castellanos."¹²⁸⁰

Segons el document de venda de Temisas, el 1514 Pedro Castellanos va transferir la totalitat de l'Hereditamiento a Honorato Peloz. El venedor va descriure la propietat com

un ereditamiento de tierras de riego ... que son en la villa de Agüimes y el ereditamiento de Tirahana, que a por linderos, a la [una parte], La Santidad que esta hasta el camino que va a Tirahana, y de otra parte, la tierra que esta junto a el Pinal, y de la otra parte, el camino que va de la dicha billa de

¹²⁷⁵ El document –amb signatura AMC, Massieu-Westerling, L. 10, doc. 34, 1514- es conserva en el Fons Massieu-Westerling de l'arxiu del Museo Canario de Las Palmas de Gran Canària i va ser publicat per primera vegada el 2014 per R. M. Rodríguez de Castro i L. C. García-Correa y Gómez (2014: 319-20). Posteriorment, ha estat citat i parcialment reproduït per R. Sánchez Valerón (2016: 418).

¹²⁷⁶ El 1525, Pedro Castellanos, la seva muller i les seves filles van ser investigats per la Inquisició, sota sospita de ser judaïtzants. La branca de la família Castellanos que va romandre a Andalusia també va ser processada pel Sant Ofici (Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 27).

¹²⁷⁷ En principi, Pedro Castellanos no va prendre part en les operacions de conquesta de l'arxipèlag canari. Es té constància que un Pedro Castellano, natural de Cazorla i veí de Baza, va participar en el sotmetiment militar de Gran Canària i tornà després a la península per a sumar-se a les operacions militars a Granada de Ferran II (Cebrián Latasa 2003: 157). Malgrat que el llinatge de Pedro Castellanos era de la ciutat de Cazorla, a hores d'ara, res no permet relacionar aquest conqueridor amb el propietari de l'Hereditamiento de Temisas.

¹²⁷⁸ Es pot trobar un estudi amb detall de la família Castellanos-Peloz a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 27-39; i a Rodríguez de Castro 2015.

¹²⁷⁹ AMC, Massieu-Westerling, L. 10, doc. 34, 1514: 2r-v.

¹²⁸⁰ Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 28.

Aguimes a el dicho iredamiento de Temisas que bendo, y con el colmenal, con todas las minas y ynjenios de pastel e casas e prados e pastos y abreviaderos, con todas las otras cosas a el dicho iredamiento anejos e por anejos, con todos los frutos de miel y sera e pastel e otros e qualesquier frutos que al presente estan plantados [e criados] en el dicho iredamiento.¹²⁸¹

Honorato Peloz va adquirir tots els béns i les rendes que integraven l'Hereditament de Temisas, però aquesta unitat fundacional es va fracturar poc després d'efectuar-se l'operació. En contraure matrimoni amb Catalina Castellanos, Honorato Peloz va poder condonar la meitat del deute de 6.000 dobles que havia contret amb el seu gendre, corresponent a la part de l'herència de la seva dona, però restaven per pagar les 3.000 dobles de la meitat de la propietat que havia d'heretar la filla petita, Mayor Castellanos. El 1531, Honorato encara devia 1.500 dobles a la seva cunyada.¹²⁸² Fa l'efecte que, finalment, ambdós parents van arribar a un acord segons el qual Mayor va perdonar a Honorato el seu deute a canvi de recuperar –o retenir– la possessió de la part de les propietats del seu pare que li corresponia per herència. No es conserva cap testimoni d'aquest pacte, però Mayor Castellanos va seguir gestionant la meitat de l'Hereditament durant les dècades centrals del segle XVI i la va dividir entre els seus hereus, com si la compra del 1514 mai no s'hagués produït. És probable que la condonació del deute es dugués a terme abans del 1533, quan Mayor donà poder al seu gendre, Roque Díaz, per a arrendar tots els seus béns a Temisas.¹²⁸³

Per tant, l'Hereditament de Temisas es va partir en dos durant la primera meitat del segle XVI malgrat que havia estat transferit de forma indivisa de Pedro Castellanos a Honorato Peloz. Uns anys més tard, Catalina i Mayor Castellanos van fraccionar les seves respectives parts entre els seus descendents, els quals van vendre les seves participacions a individus aliens a la família durant els anys 1560 i 1570. En conseqüència, quan la documentació notarial conservada comença a aportar informació abundant sobre Temisas, a mitjan segle XVI, la unitat inicial de l'Hereditament era ja irrecognoscible. No obstant això, la informació continguda en la documentació de la segona meitat de la centúria permet treballar de forma retrospectiva i reconstruir la concessió original de terres que va rebre Pedro Castellanos més de mig segle abans.

¹²⁸¹ AMC, Massieu-Westerling, L. 10, doc. 34, 1514: 2r.

¹²⁸² Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 29.

¹²⁸³ *Ibid.*: 33-4.

La desaparició de bona part de la microtoponímia del segle XVI dificulta la identificació dels límits de l'Hereditament de Temisas. La carta de venda del 1514 ofereix una descripció molt succinta de les principals afrontacions de la propietat, que eren, per una banda, “La Santidad que esta hasta el camino que va a Tirahana,” de l'altra banda, “la tierra que esta junto a el Pinal,” i, finalment, “el camino que va de la dicha billa de Aguimes a el dicho ereditamiento de Temisas.”¹²⁸⁴ L'únic límit de l'Hereditament que pot ser identificat amb relativa facilitat és l'oriental, que el marcava el camí d'Agüimes a Tirajana. Aquesta via ha caigut en desús des de la construcció de la carretera, però és molt probable que la sendera excursionista que surt de Temisas pel marge de l'Hoya de la Cruz, passa pel Lomo de la Cruz i travessa el Barranco de las Vacas segueixi el mateix recorregut que el camí reial del segle XVI, ja que reutilitza trams de carrerades antigues.

Els topònims de La Santidad i El Pinar, en canvi, no s'utilitzen en l'actualitat i es van emprar només de forma esporàdica durant el segle XVI. Sembla que La Santidad es trobava a l'oest del nucli de Temisas, entre el camí de Tirajana i les hortes del Juncal Alto, ja que un document del 1540 esmenta un petit barranc que baixava des del vinyer d'Honorato Peloz fins al “Llano de la Santidad.”¹²⁸⁵ El 1575, les terres de secà que Bartolomé i Constantín Peloz posseïen a Temisas confrontaven amb els “riscos de las cuevas y corrales de la Santidad,” que també els pertanyien.¹²⁸⁶ Aquest és el darrer esment documentat d'aquest topònim, que podria ser una referència a un dels refugis col·lectius aborígens que les cròniques de la conquesta anomenaven “fortaleses.”¹²⁸⁷

A partir de l'anàlisi de la documentació notarial d'Agüimes, R. Rodríguez de Castro i L. García-Correa han identificat la Cueva del Gigante de Temisas com una de les “santidades” del senyoriu d'Agüimes.¹²⁸⁸ Malgrat que el topònim de La Santidad ja no es fa servir, el paratge on

¹²⁸⁴ AMC, Massieu-Westerling, L. 10, doc. 34, 1514: 2r.

¹²⁸⁵ Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 44r.

¹²⁸⁶ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2485, 1570, doc. 248 i 249, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 285.

¹²⁸⁷ La naturalesa precisa dels espais que els colons coneixien com a “santidades” és encara objecte de debat entre la historiografia. La majoria d'investigadors considera que eren refugis de muntanya on la població aborigen es protegia dels atacs europeus (Onrubia Pintado 2003: 193-6; Rodríguez Fleita, et al. 2000: 412 i 418; Velasco Vázquez i Alberto Barroso 2005: 79.). No obstant això, hi ha alguns autors que s'inclinen per interpretar-los com antics “mollons” que demarcaven territoris tribals o estatals (Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 17-20).

¹²⁸⁸ Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 19. Malgrat tot, la identificació és dubtosa, ja que es basa en la seva interpretació de les “santidades de canaris” com a mollons. Les Cuevas del Gigante eren usades com a fita entre Agüimes i Santa Lucía de Tirajana a l'Època Moderna, com indica un document del 1692 (Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 59), però no hi ha cap prova que aquesta funció tingués precedents en el passat aborigen.

es troba la Cueva del Gigante és conegut en l'actualitat com els Llanos del Corral, que podria ser una referència a les estructures ramaderes que hi havia antigament. La identificació de la Cueva del Gigante amb les coves de La Santidad ve reforçada per l'amollonament dels camps de secà que Bartolomé i Constantín Peloz tenien en aquesta zona a la segona meitat del segle XVI. L'estiu del 1575, els dos germans van vendre la meitat de les terres secaneres que posseïen de forma indivisa a Temisas, que sumaven unes 50 fanecades (14,5 ha). Aquestes eren conegudes com l'Hoya de la Palma i el Llano de Arenure, dos topònims que no es fan servir en l'actualitat. Segons els documents del 1575, l'Hoya de la Palma afrontava, per baix, amb la séquia del barranc principal de Temisas, per una banda, amb el mateix barranc, per dalt, amb terres dels Jiménez, i per l'altra banda, amb el Llano de Arenure. Aquest limitava, per dalt, amb el camí que unia Temisas amb Santa Lucía de Tirajana, i, pels altres costats, amb la barranquera que portava a l'abellar del difunt Antón González, amb l'Hoya de la Palma i amb els riscos de les coves i els corrals de La Santidad.¹²⁸⁹ En el cas que la Cueva del Gigante i els Llanos del Corral fossin realment les coves i la plana de La Santidad, el Llano de Arenure podria correspondre's amb el modern Arañul, un vessant de terra pla que es troba just al nord dels Llanos del Corral i que limita per dalt amb l'antic camí de Tirajana. Fins a finals del segle XX, era un dels principals espais de secà de Temisas, on es trobaven les eres comunals de la localitat. No obstant això, un document del 1567 esmenta explícitament el "Lomo del Arañul," de manera que la identificació directa entre els dos topònims és incerta.¹²⁹⁰ D'altra banda, les terres de l'Hoya de la Palma, que confrontaven amb el barranc de Temisas i el Llano de Arenure, correspondrien a l'espai que actualment ocupen els barris de San Miguel i de l'Henchidero, incloses moltes de les terrasses de reg de La Longuera.

El límit septentrional de l'Hereditamiento de Temisas el marcava el 1514 l'indret conegut com a El Pinal. Es conserven diversos topònims que fan referència a l'existència –passada o present- de pinedes a les muntanyes que rodegen la localitat. El Valle i la Mesa de los Pinos es troben al nord-oest del poble, al límit amb el terme municipal de Santa Lucía de Tirajana, per sobre de les partides de secà d'Hoya Honda, Los Graneles i El Tablero. Una mica més a prop de Temisas, al nord-est del poble, es troba l'Alto del Pino, que està ubicat en la part alta del

¹²⁸⁹ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2485, 1570, doc. 248 i 249, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 285.

¹²⁹⁰ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 731a, 1567: 50.

barranc del Chorrillo i de Barranco Hondo. Qualsevol d'aquests llocs podria ser El Pinal de principis del segle XVI, ja que tots ells delimiten el marge superior dels camps de secà. Però s'ha de tenir en compte que les muntanyes de Temisas van ser objecte d'un llarg procés de desboscament i rompuda de terres entre el segle XVI i el XX, que ha reduït progressivament l'extensió de les pinedes. Per aquest motiu, és molt probable que El Pinal del segle XVI es trobés molt més a prop de l'horta de Temisas que els topònims similars que hi ha en l'actualitat.

Figura 51- Extensió aproximada de l'Hereditamiento de Temisas el 1514

Elaboració pròpia sobre cartografia de Google Earth.

Així, l'Hereditament de Temisas que posseïa Pedro Castellanos el 1514 estava demarcat per un arc que anava des dels Llanos del Corral a l'oest fins al Lomo de la Cruz a l'est, i que podria haver inclòs alguns dels secans que estaven ubicats sobre el camí reial. El límit meridional de la propietat no va ser definit en el document de compravenda. No obstant això, és raonable assumir que l'Hereditament seguiria el barranc principal de Temisas, ja que incloïa les terres de La Sorrapada. Per tant, la finca hauria tingut una forma cònica (Figura 51).

L'Hereditament que va comprar Honorato Peloz a principis del segle XVI era de "tierras de riego," segurament perquè la mercè que havia rebut Pedro Castellanos en repartiment consistia només en terres de reguiu. Tot i això, alguns dels camps secaners que rodegen l'horta de Temisas estan documentats ja als anys 1530. El 1534-5, Ana Hernández i el seu marit, Salvador Jiménez, van obrir quatre o cinc fanecades de terra (1,16 o 1,45 ha) damunt la séquia del barranc principal, segurament a l'àrea coneguda actualment com Los Cañadones, on es troba el Molino de Aguedita. El 1540, Ana Hernández va sol·licitar al Cabildo de Gran Canària permís per a rompre la terra inculta que rodejava aquests camps, que sumava unes 80 fanecades (23,2 ha).¹²⁹¹ Tot i que alguns hereus de Pedro Castellanos, com Bartolomé i Constantín Peloz també posseïen quantitats considerables de terra de secà a Temisas a mitjan segle XVI, a hores d'ara no es pot determinar si l'Hereditament original incorporava camps secaners.

5.6.4. La plantació de pastell i la primera horta colonial de Temisas

El 1514, l'Hereditament de Temisas incloïa una plantació de pastell i un ingeni per al seu processament, que estaven arrendats a un tal Francisco de Arenas a canvi del pagament d'una renda anual. El complex comptava amb una dotació de "cuatro esclavos negros, tres machos y una henvra," que es deien María, Juan de María, Bastián y Hernando, amb nou cavalls i un mul. La producció de pastell va ser una de les principals activitats desenvolupades per Pedro Castellanos, no només a Temisas, sinó també a les terres que tenia al Carrizal, que va vendre al mateix Honorato Peloz "con dos ynjenios de moler pastel."¹²⁹²

¹²⁹¹ Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 44r.

¹²⁹² AMC, Massieu-Westerling, L. 10, doc. 34, 1514: 2r-v. Sembla que Honorato Peloz es va desfer aviat de les propietats adquirides al Carrizal. El 1525, el genovès Polo de Morteo va donar al seu fill Juan quatre sorts de terra de reg (7,7 ha) en aquesta partida que "hubo de Honorado Peloz" (Sánchez Valerón i Martín Santiago 2003: 207).

En termes generals, la historiografia sobre la conquesta i la colonització de les illes Canàries ha prestat poca atenció a la importància que el cultiu del pastell va tenir en el desenvolupament primerenc de l'economia colonial canària. El glast (*Isatis tinctoria*), també conegut com a pastell o herba del pastell, va ser uns dels primers cultius comercials introduïts pels colons europeus als arxipèlags de la Macaronèsia, i es va convertir en una de les principals exportacions de Les Açores al segle XVI. El pastell és una planta de la família de les brassicàcies originària de l'Àsia central, però que ha estat usada a Europa per a produir tint blau des de la Prehistòria recent. Les fulles de glast són sotmeses a un procés de fermentació i oxidació mitjançant el qual se n'extreu el compost químic anomenat indi o anyil, que té propietats tintòries. El creixement de la indústria tèxtil a l'Europa occidental durant la Baixa Edat Mitjana i l'Època Moderna, particularment a Flandes i al nord d'Itàlia, i l'èxit comercial dels tints de color blau donaren lloc a un increment notable de la demanda de pastell entre els segles XIII i XVII.¹²⁹³ La producció de glast europeu va entrar en crisi al segle XVIII, quan va ser desplaçada per l'anyil produït en altres continents i amb altres espècies, especialment la *Indigofera tinctoria* de l'Amèrica Central, que donava un colorant més potent.¹²⁹⁴ La colonització de les illes de l'Atlàntic oriental als segles XV i XVI va coincidir amb el moment de major demanda d'anyil produït amb *Isatis tinctoria*. Els abundosos beneficis que es podien derivar del seu cultiu, juntament amb el fet que és una planta que s'adapta bé a sòls relativament pobres i secs, afavoriren la seva ràpida introducció en els nous dominis ibèrics d'ultramar.

Els colonitzadors portuguesos d'Açores i Madeira, juntament amb els seus socis flamencs, van ser els primers europeus a produir pastell fora del continent. Segons els testimonis recollits per Gaspar Frutuoso a les *Saudades da terra* (1586-90), el pastell va ser introduït a São Miguel (Açores) a finals del segle XV o principis del XVI per la família Gonçalves de Câmara, capitans-*donatàrios* de l'illa, que van portar les primeres llavors de Tolosa de Llenguadoc.¹²⁹⁵ L'Occitània –particularment la regió del Lauraguès– va ser un dels principals centres de producció i exportació de pastell de l'Europa occidental des de, com a mínim, la segona meitat del segle XIV. A finals del XV, Anglaterra, França i la península Ibèrica consumien sobretot pastell tolosà, que era distribuït per mercaders castellans amb seu a Burgos.¹²⁹⁶ La influència

¹²⁹³ Casado Alonso 1990: 524.

¹²⁹⁴ Pacheco Troconís 2000: 3-17; Salas, et al. 2006: 29-30.

¹²⁹⁵ Frutuoso 1998, L. IV: 260.

¹²⁹⁶ Brumont 1994; Casado Alonso 1990; Caster 1951.

dels productors de pastell occitans a la península Ibèrica explica el pes que van tenir en la introducció de la planta a la Macaronèsia. El 1507, São Miguel ja exportava glast a Flandes i començava a fer competència al cultivat al sud de França. Vint anys després, el volum de la producció s'havia incrementat de tal manera que la monarquia va retirar les exempcions d'impostos que havia atorgat inicialment als productors de pastell de l'illa.¹²⁹⁷ Els rendiments inicials del glast plantat a les terres recentment artigades de les Açores van ser extraordinaris, fins al punt que Frutuoso afirmà que l'illa de São Miguel “se pode chamar mina de ouro, principalmente pelo que rende em pastel que dá.”¹²⁹⁸ L'èxit d'aquesta indústria emergent va atreure ràpidament gran quantitat de colons procedents de la península, sobretot portuguesos i andalusos, que es van assentar a l'arxipèlag amb l'objectiu de rompre terres, obtenir-ne la propietat i plantar-les de pastell. Una de les principals demandes que els nouvinguts van fer al rei de Portugal va ser que els proporcionés de forma urgent llavors de glast i pedres de molí per a construir-hi els seus propis ingenis.¹²⁹⁹

Tot i la importància que la tradició tolosana va tenir per la creació de la indústria del pastell a les Açores, aquesta no va ser l'única influència que va informar les decisions dels colons. Segons una història recollida per G. Frutuoso, el primer colon a fer pastell a São Miguel no va ser un tolosà ni un portuguès, sinó un flamenc veí de Vilafranca do Campo conegut com a Govarte Luís.¹³⁰⁰ També van ser flamencs els colons que van introduir la planta a l'illa de Faial a finals del segle XV. El primer capità-*donatário* de l'illa va ser Jos Dutra (Joss van Huerter), que era originari de la ciutat de Bruges i va reclutar la majoria de pobladors de la seva governació a Flandes. Entre els flamencs que es van establir a l'arxipèlag hi havia “pasteleiros,” és a dir, “homens que sabiam fazer pastel.” Entre ells destacaven l'anomenat Govarte Luís i el seu germà, Pero Pasteleiro, que van treballar per Guilherme da Silveira (Willem van der Haegen), “o primeiro homem que fez pastel nestas ilhas,” el qual va portar de Flandes la llavor de glast que va utilitzar.¹³⁰¹

Les referències al cultiu de pastell a les illes Canàries a les relacions sobre la conquesta i colonització de l'arxipèlag són escasses i no hi ha informació sobre qui hi va introduir la planta,

¹²⁹⁷ Rocha Gil 1981: 376.

¹²⁹⁸ Frutuoso 1998, L. IV: 260.

¹²⁹⁹ *Ibid.*

¹³⁰⁰ *Ibid.*: 261.

¹³⁰¹ Frutuoso 1998, L. VI: 112-4.

ni sobre l'origen de la llavor ni dels especialistes encarregats de processar-la. Frutuoso va incloure en la seva descripció de la Macaronèsia una menció a la producció de glast a La Palma. Segons l'autor, en aquesta illa hi havia hagut moltes plantacions de pastell a principis del segle XVI, però els colons n'havien abandonat el cultiu “por haver mais proveito nos vinhos e trigo e por os da escala das Índias, de que é frequentada aquela ilha, não pedirem senão vinhos.”¹³⁰² Els repartiments de terres i aigües de Tenerife registren diverses concessions de parcel·les per a plantar pastell, totes elles concentrades en la primera dècada del segle XVI. Entre el 1503 i el 1507, com a mínim vuit colons de l'illa van rebre porcions de terra que podien ser emprades per a cultivar glast, blat o vinya. En total, aquestes mercès sumaven més de 530 fanecades de terra, sempre de secà.¹³⁰³

Les referències a plantacions de glast a Gran Canària són encara més minses que a Tenerife, segurament, a causa de la desaparició d'una part important de la documentació més primerenca. Tot i això, el registre escrit inclou algunes notícies aïllades que demostren que el pastell també va ser un dels cultius comercials produïts a l'illa durant les primeres dècades de la colonització. Per exemple, es conserva un esment del 1543 al “cercado del pastel en el valle de los Nueve” de la ciutat de Telde. Inicialment, el Valle de los Nueve havia estat repartit com una propietat de secà, però el 1501 els conqueridors que el posseïen van aconseguir permís del governador per a canalitzar les seves aigües i irrigar els camps que hi tenien. Es desconeix si la plantació de glast és anterior o posterior a aquesta reforma del repartiment.¹³⁰⁴ Igualment, el 1552, Juan de Ávila, veí d'Agüimes, va rebre en repartiment 40 fanecades de terra inculca al Carrizal, al costat de “las tierras del Pastel,” que segurament eren les antigues plantacions d'aquest cultiu que havia posseït Pedro Castellanos en aquesta comarca.¹³⁰⁵

A hores d'ara, els orígens i l'evolució de la plantació i de l'ingeni de pastell de Temisas durant les primeres dècades del segle XVI són desconeguts. La carta de compravenda de l'Hereditament de Temisas no ofereix cap pista sobre quan van ser construïts, ni tan sols descriu els camps i les instal·lacions de l'obrador. Endemés, la darrera menció coneguda a un ingeni en funcionament a Temisas data del 1519, quan es registrà una referència a un ingeni en aquesta

¹³⁰² *Ibíd.*, L. I: 59.

¹³⁰³ Aznar Vallejo 1983: 273-74; Serra Ràfols 1978: 32, 53-15, 65-27, 462-39, 516-31, 590-54, 762-4, 1.249-32, 1.462-7, 1.470-15, 1.487-33, 1.521-28 i 1.526-33.

¹³⁰⁴ Gambín García 2014: 258.

¹³⁰⁵ Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 381.

localitat que G. Camacho y Pérez Galdós va interpretar com un indici de l'existència d'una plantació de sucre amb un trapig.¹³⁰⁶ Aleshores, l'obrador de Temisas va desaparèixer virtualment del registre escrit fins al 1592, quan Clara Ramírez, néta de Mayor Castellanos, va vendre a tribut a Juan Gutiérrez de la Cueva i Juana Méndez, vídua de Francisco Jiménez, “las tierras que estan en Temisas, donde dicen el Ingenio Quemado, y en ellas, el dicho Ingenio Quemado.”¹³⁰⁷ Clara havia venut aquestes mateixes terres el 1587 al matrimoni format per Francisco Santana i Damiana González, però aquests hi havien renunciat perquè no podien fer front a les anualitats de 7 dobles i 1,5 rals que establia el tribut.¹³⁰⁸ En conseqüència, Clara Ramírez tornà a vendre l'Ingenio Quemado a Juan Gutiérrez amb les mateixes condicions que el 1587.

Els documents del 1592 no aporten dades sobre la superfície de la propietat, però sí que en descriuen les afrontacions. Segons la carta de venda atorgada a Juan Gutiérrez, el marge superior de la finca confrontava amb la séquia que sortia del barranc de Temisas, “abaxo del cercado que fue parral de Roque Dias,” i seguia el canal fins “a los risquillos de las cuevas que fueron de los Peloces, ... y a dar a la cerca sobre el barranquillo del Chorrillo.” D'allà, anava “el barranquillo abaxo a dar a [l bar]ranco que viene del Higueral de Temisas , y e[l ba]rranco arriba a dar a la madre del agua de la dicha acequia por donde se riegan las dichas tierras.” A més, Ramírez va incloure en la transacció un tros d'una fanecada i mitja de terra (0,4 ha) que es trobava per sobre de la séquia, a tocar del “cercado que fue parral del dicho Roque Dias.”¹³⁰⁹

La major part dels microtopònims citats el 1592 ha caigut en desús. La memòria col·lectiva actual dels veïns de Temisas no guarda cap record de l'Ingenio Quemado ni de les coves dels Peloces. Però la documentació generada per la fragmentació de l'Hereditament de Pedro Castellanos al llarg del segle XVI proporciona mesures de porcions de l'horta i altres dades que han permès reconstruir la finca i l'organització del reg en el seu interior, així com aproximar la ubicació i les dimensions de la plantació de pastell desapareguda.

L'esment de “las cuevas que fueron de los Peloces,” documentades per primera vegada el 1554, es refereix a un conjunt de quatre balmes que els fills de Catalina Castellanos posseïen a Temisas. Els germans les van vendre de forma progressiva entre el 1568 i el 1575, però el

¹³⁰⁶ Camacho y Pérez Galdós 1961: 19.

¹³⁰⁷ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2487, 1592: 218v.

¹³⁰⁸ *Ibid.*: 215r.

¹³⁰⁹ *Ibid.*: 218v-19r.

record dels propietaris originals perdurà en la toponímia local durant dècades. A mitjan segle XVI, Bartolomé Peloz tenia un cup i una bodega de vi (*lagar*) en una de les quatre coves, ja que un Juan Alonso hi tenia guardades dues bótes de vi; i una altra havia servit com a residència d'un esclau de Bartolomé i el seu germà Constantín, motiu pel qual era coneguda com la “Cueva de Francisco.”¹³¹⁰ Les coves dels germans Peloz es trobaven “encima de las tierras de Diego Ramires,” escrivà públic d'Agüimes i pare de Clara.¹³¹¹ Ramírez, originari de Telde, va contraure matrimoni vers el 1550 amb Lucía Peloz, una de les filles de Mayor Castellanos. La seva sogra li va prometre en dot un terç de totes les terres i aigües que posseïa a Temisas, compromís que portà a una primera partició del patrimoni de Mayor el 1551.¹³¹² Diego Ramírez i Lucía Peloz van tenir dues filles, María Mayor i Clara Ramírez, que va heretar els béns dels seus pares a Temisas. Malgrat que Clara va vendre les terres familiars el 1592, el seu cognom donà lloc a un topònim que s'ha conservat fins a l'actualitat. Les terrasses de la part baixa del Juncal Alto, que es troben sota les Cuevas del Torojo i sobre la confluència del barranc de Temisas amb El Chorrillo, reben el nom de “Los Ramírez.” És molt probable que els camps de Los Ramírez siguin les terres de l'Ingenio Quemado de finals del segle XVI. La identificació entre ambdues finques és reforçada per la coincidència de la localització de les coves dels germans Peloz i les modernes Cuevas del Torojo, quatre balmes que es troben damunt les terrasses de Los Ramírez. A mitjans del segle XX, tres d'elles servien com a cortielles i estables, mentre que la quarta contenia un molí de sang i una premsa d'oli, que podria haver reaprofitat la infraestructura de la bodega de Bartolomé Peloz.¹³¹³

Segons l'amollonament del 1592, el límit superior de les terres de l'Ingenio Quemado el marcava la séquia que sortia del parral que havia estat de Roque Díaz, marit de Ginebra Peloz, i que anava fins als cingles de les coves dels germans Peloz, abans d'arribar al barranc del Chorrillo. A continuació, descendia pel barranc fins a arribar al barranc de l'Higueral de Temisas, per on es tornava al canal principal de la séquia. El topònim de “l'Higueral” no s'ha

¹³¹⁰ Un document de venda del 1575 confirma la funció de la primera cova. Aquell any, Bartolomé Peloz va traspasar a Jerónimo Haldón dues de les seves balmes, una de les quals “tiene dentro un lagar en el propio risco de la cueva con tres pilancones en ella” (AMC, Massieu-Westerling, L. 1, 1554, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 321; AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2485, 1575, doc. 249, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 285).

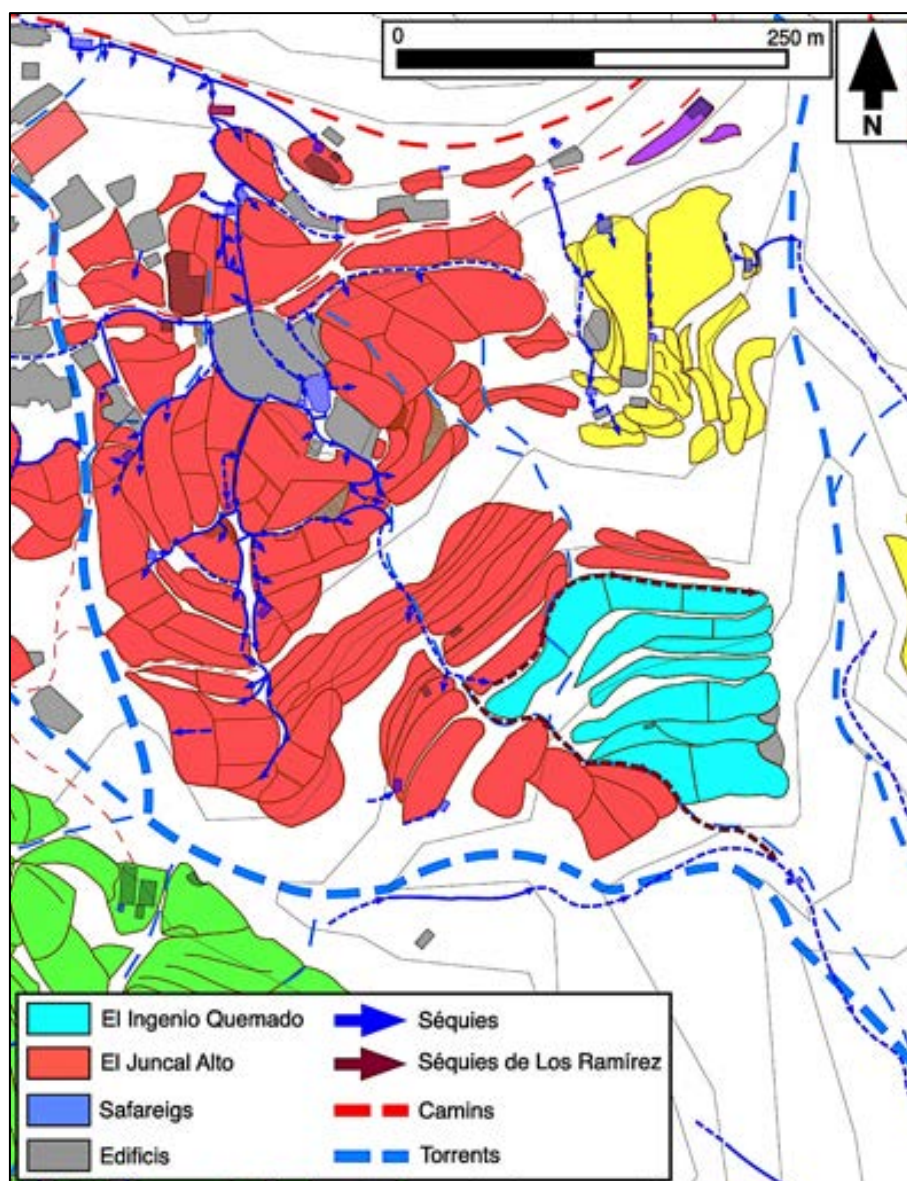
¹³¹¹ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 731b, 1568: 111; AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2485, 1570, doc. 105, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 244.

¹³¹² AHPLP, Protocolos notariales, Sánchez, L. 2084, 1551: 44r; AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2485, 1573, doc. 188, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 268. Es pot trobar un breu resum de la vida de Diego Ramírez a Ibíd.: 35-6.

¹³¹³ Sobre les Cuevas del Torojo, vegeu Fedac: fitxes 600, 601, 633, 636 i 647.

conservat, però la barranquera a la qual es refereix el document no pot ser altra que el torrent que neix sota l'Albercón de las Casas i travessa les terrasses de Los Ramírez per a unir-se al Chorrillo i al barranc principal de Temisas a La Sorrapada. Fins fa poques dècades, el llit d'aquest curs d'aigua estacional coincidia amb el recorregut de la séquia que regava els camps del final del Juncal Alto, a més de servir com a camí per anar del poble al llogarret de La Sorrapada.

Figura 52- Els camps de l'Ingenio Quemado a Los Ramírez

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

Si la identificació dels límits de l'Ingenio Quemado és correcta, els camps de la plantació de pastell es trobaven a l'extrem sud-est de l'horta del Juncal Alto, a les terrasses orientals de Los Ramírez. Aquestes tenen una superfície d'1,6 hectàrees, que equival, aproximadament, a una sort de terra de reg de cinc *aranzadas* (1,45 ha) (Figura 52). Clara Ramírez no va especificar l'extensió de la finca en el contracte de venda, però sí que va establir la condició que Juan Gutiérrez de la Cueva s'havia de comprometre a plantar-hi mitja sort de parral (0,7 ha) i cent figueres en tres anys, la qual cosa permet aproximar-ne les dimensions.¹³¹⁴ El contracte del 1592 no especifica com s'havien d'arbrar les terres, però les modalitats actuals més comunes de plantar figueres consisteixen a distribuir els esqueixos en quadres de 100 m² als camps de secà i de 20 m² als irrigats. Així, en el primer cas es poden plantar 100 figueres en una hectàrea de terra, i en el segon, unes 500.¹³¹⁵ Juan Gutiérrez disposava d'espai suficient per a complir les seves obligacions. Després de destinar mitja sort de terra al cultiu de la parra, encara hauria comptat amb 0,9 hectàrees per plantar 450 figueres. Això sense tenir en compte que Clara Ramírez li havia venut una fanecada i mitja de terra addicional (0,4 ha).

La dotació de quatre esclaus que Pedro Castellanos va vendre a Honorato Peloz el 1514 també és coherent amb la superfície d'una sort de terra estimada per a la plantació de glast de Temisas. El nombre d'esclaus que treballaven en una finca havia de ser congruent amb l'extensió de terra a conrear i de la demanda de feina de cada cultiu particular. En el cas de les plantacions d'anyil de Carolina del Sud (Estats Units) de la segona meitat del segle XVIII, cada esclau adult sa acostumava a cuidar dos acres d'indi (0,8 ha) i un acre d'una altra planta (0,4 ha) –per exemple, arròs. És a dir, es considerava que un esclau podia encarregar-se d'1,2 hectàrees de terra.¹³¹⁶ El càlcul de 0,8 hectàrees d'anyil per esclau concorda amb les xifres disponibles sobre les plantacions d'*Indigofera tinctoria* de les valls d'Aragua (Veneçuela) de finals del segle XVIII. Segons J. G. Pacheco Troconís, la superfície que les plantacions veneçolanes normalment dedicaven al cultiu de l'anyil es trobava una mica per sobre de la vintena d'hectàrees, i aquestes comptaven amb entre 14 i 53 esclaus, amb una mitjana de 32 esclaus per finca.¹³¹⁷ Si es fan servir les xifres proposades per J. J. Winberry per Carolina del Sud, els 32

¹³¹⁴ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2487, 1592: 218v.

¹³¹⁵ Balas, et al. 2013: 25-6.

¹³¹⁶ Winberry 1979: 96-7.

¹³¹⁷ Pacheco Troconís 2000: 273, 281 i 335.

esclaus que posseïen de mitjana les plantacions veneçolanes haurien tingut la capacitat de cuidar unes 26 hectàrees d'anyil i 13 més dedicades a la producció d'altres cultius.

En el cas de l'Hereditamiento de Temisas, els quatre esclaus venuts per Pedro Castellanos haurien pogut treballar una plantació de pastell de 3,3 hectàrees d'extensió, molt més gran que les 1,6 hectàrees dels camps de l'Ingenio Quemado.¹³¹⁸ La part excedentària d'aquesta força de treball esclava que no fos absorbida pel processament del glast a l'ingeni sens dubte era dedicada al conreu de la resta de terres de l'Hereditamiento, que era molt més extens que els camps de pastell, com es veurà a continuació.

L'estudi de la infraestructura hidràulica de les terres de l'Ingenio Quemado, ha estat més complicat que el del parcel·lari, ja que fa anys que els camps de Los Ramírez estan abandonats i moltes terrasses s'han esfondrat. La séquia principal que irrigava Los Ramírez procedia de les parcel·les que es troben per sobre d'aquestes terrasses, a tocar de l'Albercón de las Casas. Després de regar, aproximadament, una hectàrea de terra que es troba a l'oest i al sud de la bassa de l'heretat, la séquia descendia al llarg del torrent que neix al mateix barri del Callejón i que travessa perpendicularment les terrasses de la part baixa del Juncal Alto, incloses les de Los Ramírez. No ha estat possible precisar quin era el recorregut de la séquia en aquesta part de l'horta, però la Figura 52 n'ofereix una reconstrucció aproximada, en funció de l'orografia del terreny i de la informació continguda en la documentació del segle XVI. Els camps de l'extrem occidental de Los Ramírez es troben una mica per sobre de les terrasses de l'Ingenio Quemado, i tant es podrien haver regat des de la séquia que baixava pel torrent com des d'un altre ramal, mitjançant els safareigs que es troben a la vora del barranc principal de Temisas.

Clara Ramírez va transferir les terres de l'Ingenio Quemado a Juan Gutiérrez de la Cueva amb cinc dies i cinc nits d'aigua de reg. En descriure el seu origen, va explicar que l'aigua era “del açequia de arriba que Diego Ramirez, mi padre ..., ovo de mi aguela, Mayor de Castellanos,

¹³¹⁸ El càlcul no distingeix entre els tres esclaus mascles i l'única esclava esmentada el 1514, ja que no hi ha informació disponible sobre si realitzaven o no les mateixes tasques i suportaven la mateixa càrrega de feina en el camp. A. Viña Brito, per exemple, considera que la major part de les tasques relacionades amb el cultiu, la recol·lecció i el processament de la canya de sucre als ingenis canaris del segle XVI eren assumides per esclaus de sexe masculí (2006: 379-80). En canvi, alguns estudis sobre les plantacions de sucre caribenyes del segle XVIII indiquen que les dones adultes sanes treballaven als canyars en condicions semblants a les dels homes (Dunn 1996: 188-210). Les úniques dades disponibles sobre la divisió sexual del treball en la producció d'indi provenen dels obradors de l'Amèrica central i del sud al segle XX, quan la feina ja era duta a terme per camperols lliures. A Veneçuela, les dones treballaven als camps d'anyil i les piles de fermentació amb els homes de les seves famílies (Pacheco Troconis 2000: 284). Per contra, al Salvador, les dones i els nens només hi intervenien de forma activa en la fase de batuda, no en les feines al camp ni en la major part del procés de transformació (Departamento de Investigaciones del Patrimonio Cultural 1976: 41).

y con el derecho del albercon de arriba,” que els tributaris havien de reparar.¹³¹⁹ Aquests cinc dies de reg no formaven part del dot que Diego Ramírez havia rebut en contraure matrimoni amb Lucía Peloz el 1550, sinó que els havia obtingut el 1573, després de la mort de la seva esposa. Originalment, Mayor Castellanos havia promès a Diego Ramírez un dot per valor de 500 dobles d’or que incloïa un terç de les seves terres i aigües a Temisas, però a principis dels anys 1570 encara restaven per pagar 40 dobles. Ramírez va reclamar a la seva sogra aquesta quantitat de diners, que ella va satisfer afegint a la dotació inicial els cinc dies d’aigua i 1,5 fanecades de terra de La Ladera.¹³²⁰ Sens dubte, aquest terreny de 0,4 hectàrees és el mateix que Clara Ramírez va vendre el 1592 a Juan Gutiérrez juntament amb l’Ingenio Quemado.

Els cinc dies d’aigua donats per Mayor Castellanos a Diego Ramírez pertanyien a l’Acequia de Temisas –anomenada “Acequia de Arriba” per Clara-, que procedia del barranc principal de la localitat i passava per “l’Albercón de Arriba.” El més probable és que aquest safareig sigui l’Estanque de las Casas que ha servit tradicionalment per a organitzar els torns de reg de l’Heretat del Juncal Alto. La donació de Mayor Castellanos del 1573 se sumava al dot promès a Diego Ramírez un quart de segle abans, que incloïa un terç de tota l’aigua de reg que la seva sogra tenia a Temisas. Cap document precisa el nombre de dies total en què estava repartit el cabal de la séquia del barranc principal a mitjan segle XVI, però es pot arribar a aproximar gràcies a la informació continguda en les diverses transferències de drets d’accés a l’aigua realitzades per Mayor Castellanos i els seus descendents durant la segona meitat de la centúria.

El 1567, Cristóbal López, veí de Temisas, va prometre al seu futur gendre, Miguel Rodríguez, que li entregaria en dot la meitat de les terres i l’aigua que havia comprat mitjançant un tribut a Ginebra Peloz, filla de Mayor Castellanos. Els camps, que incloïen un parral plantat quatre anys abans, eren coneguts com la “Tierra de San Antón” i estaven dotats amb vuit dies d’aigua a la séquia de Temisas.¹³²¹ López no va precisar la superfície de la seva finca, però sembla que era equivalent a la de l’Ingenio Quemado, ja que el valor del tribut imposat per Ginebra Peloz era exactament el mateix que l’exigit per la seva néta el 1592: 7 dobles i 1,5 rals anuals. Per tant, les Tierras de San Antón també haurien tingut una extensió aproximada d’una

¹³¹⁹ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2487, 1592: 218v.

¹³²⁰ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2485, 1573, doc. 188, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 268.

¹³²¹ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 731a, 1567: 6.

sort de terra de reguiu (1,45 ha). La coincidència en el valor monetari d'ambdues propietats podria indicar que, en casar-se, Ginebra i Lucrecia Peloz havien rebut de la seva mare dots equivalents, consistents en una sort de terra i vuit dies d'aigua.

El 1570, després de dotar les seves filles, Mayor Castellanos encara posseïa una quantitat indeterminada de terra a Temisas amb quinze dies d'aigua. Com a mínim, una part d'aquestes propietats correspondria a l'herència del seu únic fill mascle, Constantín Peloz, que va morir sense descendència poc després del 1562.¹³²² El 21 de gener del 1570, Mayor Castellanos i Ginebra Peloz van vendre la major part d'aquests béns a Francisco Jiménez i Juana Méndez a canvi de 70 dobles d'or. Els camps es trobaven entre les Tierras de San Antón i El Chorrillo, damunt les coves dels germans Peloz i les terres de Los Ramírez, i incloïen una horta amb arbres fruiters i “un pedazo de tierra que dicen la Hoya de las Colmenas, como la del Juncal.” Aquests camps es regaven mitjançant deu dels quinze dies d'aigua que Mayor Castellanos encara conservava en la séquia de Temisas, més tota l'aigua que pogués aprofitar del barranc del Chorrillo. A més, també li va vendre el tros de terra conegut com La Ladera, excepte la porció d'1,5 fanecades que, tres anys després, va donar a Diego Ramírez.¹³²³

En total, Mayor Castellanos va donar o vendre trenta-un dies de reg entre el 1550 i el 1573, 13 dels quals servien per a regar les terres de Diego Ramírez, inclòs l'Ingenio Quemado. A finals del segle XVII, l'aigua de Los Ramírez estava associada a les terrasses de La Sorrapada que es troben a la banda dreta del barranc. Així ho indica l'escriptura de fundació de la capellania de Gregorio de León Espino i María Guillama el 1692 amb les terres que posseïen en el vessant meridional de La Sorrapada, que es regaven “con trece días de agua por la acequia de los de Ramires, cada quince días,” a més de tota l'aigua del barranc de Temisas que es podia recollir amb l'Acequia de los Parralillos.¹³²⁴ Al segle XVI, les terres i aigües de La Sorrapada havien estat part del patrimoni de Catalina Castellanos, no de Mayor. A hores d'ara no és possible explicar com l'aigua de Los Ramírez quedà vinculada a aquesta partida.¹³²⁵

Els trenta-un dies d'aigua que Mayor Castellanos va heretar del seu pare, eren només la meitat del cabal de la séquia del barranc principal de Temisas. Dos documents de mitjan segle

¹³²² Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 35.

¹³²³ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2485, 1570, doc. 105, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 244.

¹³²⁴ AHDDC, Cámara y Gobierno, 15.5/3 Capellanías de Agüimes, 1764-1874: 41r-2v.

¹³²⁵ Segurament, aquest és l'origen de l'*heredamiento* de l'Acequia de Ramírez que està documentat per primera vegada el 1807 (Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 501).

XVI confirmen que tots els béns inclosos en l'Hereditament de Temisas van ser dividits a parts iguals entre Catalina i Mayor Castellanos a la mort del seu pare. D'una banda, el 1547 Catalina va hipotecar “toda la mitad del hereditament de Temisas” que li corresponia per a assegurar un deute de 80 dobles que havia contret amb Bernardino de Palenzuela.¹³²⁶ D'altra banda, a la segona meitat del segle XVI encara hi havia alguns béns de Pedro Castellanos que no havien estat repartits. És el cas dels solars de la “Casa de Purgar” i “l'Horno del Albercón” de l'ingeni de pastell, que el 1570 encara no havien estat partits entre Mayor Castellanos i els hereus de la seva germana.¹³²⁷

El 1540, Catalina Castellanos i Honorato Peloz posseïen un *cercado* parcialment plantat de vinya que es trobava a la part alta de l'horta, a tocar dels camps secaners sobirans, del vinyar de Ginebra Peloz i de les terres de Mayor Castellanos. Després de la mort de Catalina, que va tenir lloc abans del 1555, el tancat del Juncal Alto va ser dividit entre tres dels seus fills: Constantín, Lucrecia i María Peloz. El 1565 i el 1568, Lucrecia i el seu marit, Amador Espino, van declarar que posseïen un tros de terra plantada de vinya i un altre per plantar de mallols amb deu dies d'aigua de la séquia del barranc principal, que era “la tersia parte del agua de Temisas.”¹³²⁸ El 1569, el seu germà Constantín va vendre a Baltasar Jiménez dues fanecades de terra de reguiu “dentro del sercado q[ue] yo y mis hermanos tuvimos plantado de parral,” també amb deu dies d'aigua.¹³²⁹ I, un any després, María Peloz va vendre una altra fanecada de terra amb tres o quatre bresquillers i l'altre terç de l'aigua de Temisas.¹³³⁰ En total, les porcions dels tres germans sumaven, aproximadament, una sort de terra, ja que tenien entre quatre i cinc fanecades d'extensió (1,2-1,5 ha). Fora del *cercado* de la seva mare, Lucrecia y María Peloz posseïen encara més terra, que el 1570 encara havia de ser partionada. Aquests camps estaven situats entre el tancat de Catalina Castellanos, el barranc principal de Temisas i els cingles qui hi ha sobre La Sorrapada. Segons María, les terres sumaven quatre o cinc fanecades addicionals, és a dir, una altra sort.¹³³¹ Per tant, els tres germans Peloz posseïen conjuntament entre 2,3 i 2,9 hectàrees de terra de reguiu al Juncal Alto, que estaven dotades de trenta dies d'aigua.

¹³²⁶ AHPLP, Protocolos notariales, Sánchez, L. 2484, 1547: 18r.

¹³²⁷ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2485, 1570, doc. 105, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 244.

¹³²⁸ AHPLP, Protocolos notariales, Estévez, L. 2484, 1565: 178r; AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 731b, 1568: 111.

¹³²⁹ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 731c, 1569: 72.

¹³³⁰ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2485, 1570, doc. 112, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 247.

¹³³¹ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 731b, 1568: 111; AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2485, 1570, doc. 112, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 247.

El quart descendent de Catalina Castellanos, Bartolomé Peloz, que normalment actuava com a portaveu dels seus germans, no tenia cap porció de terra al Juncal Alto. A més de terres de secà, coves i parts de l'abellar de la seva família, Bartolomé Peloz va rebre en herència els camps de reg que la seva mare posseïa a La Sorrapada, que era coneguda com "La Desarrapada" al segle XVI.¹³³² Aquesta partida està documentada per primera vegada el 1568 i sembla haver estat propietat exclusiva del fill gran de Catalina Castellanos, perquè Amador Espino i Lucrecia Peloz s'hi van referir com a "la Desarrapada de Bartolome Peloz."¹³³³ El fet que la séquia que regava aquests camps també fos coneguda com "la acequia de ... Bartolome Pelos" indica que o bé l'havia construïda ell o bé n'era l'únic usuari. Per altra banda, també suggereix que aquest canal era independent de l'aigua del barranc principal de Temisas que regava les terrasses del Juncal Alto i Los Ramírez. El més probable és que el canal documentat el 1568 sigui l'Acequia de la Gallina de mitjan segle XX, que prenia l'aigua d'un naixement a la paret rocosa del barranc de Temisas, sota les terres de La Laguna i regava les terrasses de la banda dreta de La Sorrapada i el camp conegut com El Batatal.

Tot i que la coneguda com a séquia de Bartolomé Peloz servia únicament per a irrigar les terrasses del vessant meridional de la vall, altres documents de l'època demostren que Bartolomé posseïa tota la partida de La Sorrapada i que les terres de la banda esquerra del barranc havien estat afeixades abans del darrer quart del segle XVI. El 1578, Bartolomé va fer testament i va nomenar hereva universal la seva germana María Peloz, a la qual va deixar totes les terres de reg de La Desarrapada, que havien estat dels seus pares.¹³³⁴ El 1583, després de la mort sense descendència de María, els seus germans van entregar a tribut a Lorenzo Melián "todas las tierras y aguas" que n'havien heretat "donde dicen la Desharrapada, en el Barranco de Temisas, a los Hornos de Cal."¹³³⁵ Segons un document del 1598, els forns de calç es trobaven al marge esquerra de la vall, ja que una Isabel de Santos va dotar la seva filla amb "una cuarta de tierra" que havia obtingut a cens de Lorenzo Melián, i la propietat estava ubicada sota el Lomo de la Cruz i es regava amb vuit dies d'aigua de la séquia de l'Horno de la Cal.¹³³⁶ Per tant, els terrenys que Lucrecia i Constantín Peloz van vendre a Lorenzo Melián es trobaven a La

¹³³² El topònim ha evolucionat al llarg dels darrers cinc segles fins a convertir-se en La Sorrapada. Algunes de les variants que es troben en la documentació són "La Desharrapada" i "La Desorrapada," que encara s'usava a mitjan segle XX.

¹³³³ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 731b, 1568: 111.

¹³³⁴ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2485, 1578, doc. 301, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 304.

¹³³⁵ AHDDC, Cámara y Gobierno, 15.5/3 Capellanías de Agüimes, 1764-1874: 13r.

¹³³⁶ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2487, 1598: 231r.

Caldereta, al peu del Lomo de la Cruz. La séquia amb què es regaven aquestes terrasses és el canal que pren l'aigua d'un naixement sota La Meseta, al barranc del Chorrillo, i passa per l'Estanque de la Piedra Arriba i l'Estanque del Dinero. No s'ha de descartar, però, que els tres blocs de terrasses que integren aquesta secció de la partida fossin construïts en moments diferents i que la quantitat de terra irrigada a finals del segle XVI fos menor a la registrada a mitjan segle XX, que era de 2,8 hectàrees.

Durant el treball de camp no s'han detectat restes superficials dels forns de calç de La Sorrapada, però aquests estan documentats des del 1562, quan van ser emprats per a produir el material amb què es va erigir una capella nova a l'església parroquial de Sant Sebastià d'Agüimes.¹³³⁷ És possible que la séquia es construís originalment per a proveir d'aigua els forns i que es destinés a la irrigació posteriorment, potser quan aquests van deixar de funcionar. Tot i això, no és possible precisar durant quant de temps van estar operatius, ja que no són esmentats a la carta de venda del 1514 i el document del 1598 no precisa si encara es feien servir.

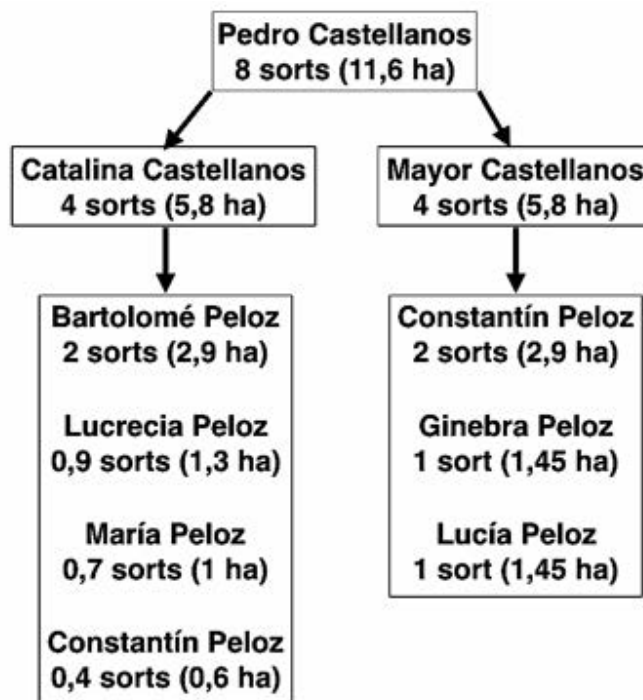
Com s'ha pogut comprovar, la manca d'informació sobre les dimensions i l'organització interna de l'Hereditament de terres de reguiu de Pedro Castellanos pot ser compensada parcialment gràcies a l'abundant documentació que va generar la progressiva fragmentació i alienació d'aquest patrimoni al llarg del segle XVI. D'una banda, s'ha pogut deduir que la superfície de la plantació de l'Ingenio Quemado, venuda per Clara Ramírez el 1592, equivalia, aproximadament, a una sort de terra de cinc *aranzadas* (1,45 ha). Així mateix, el vinyar que Ginebra Peloz tenia al Juncal Alto, tenia una extensió idèntica a la d'aquesta finca. S'hi ha de sumar les terres de l'Hoya del Juncal i de La Ladera que Mayor Castellanos va vendre a Francisco Jiménez el 1570, i les 0,4 hectàrees que va donar a Diego Ramírez a La Ladera el 1573. Avui, totes aquestes terres sumen gairebé sis hectàrees de terra. Si es resta la superfície de les finques que han estat esmentades, es dedueix que els terrenys adquirits per Jiménez el 1570 haurien tingut una extensió de 2,6 hectàrees, o dues sorts de reguiu (2,9 ha). Per tant, Mayor va repartir la seva meitat de l'Hereditament de Temisas de forma desigual entre els seus descendents. Quan les seves filles, Lucía i Ginebra Peloz, es van casar, les va dotar amb un quart del seu patrimoni a cada una, que era una sort de terra i vuit dies d'aigua. Al seu fill Constantín,

¹³³⁷ Sánchez Rodríguez 2002: 43.

en canvi, li haurien correspost les dues sorts de terra restants amb quinze dies d'aigua, si no hagués mort sense descendència a principis dels anys 1560. La part de l'Hereditament reservada a Constantín va ser repartida entre Diego Ramírez, que va obtenir 1,5 fanecades de terra i cinc dies d'aigua, i Francisco Jiménez, que va comprar les 8,5 fanecades i deu dies d'aigua restants. Per tant, la part de l'horta de Temisas que va rebre Mayor Castellanos a la mort del seu pare constava de quatre sorts de terra (5,8 ha) i trenta-un dies d'aigua a la séquia del barranc principal.

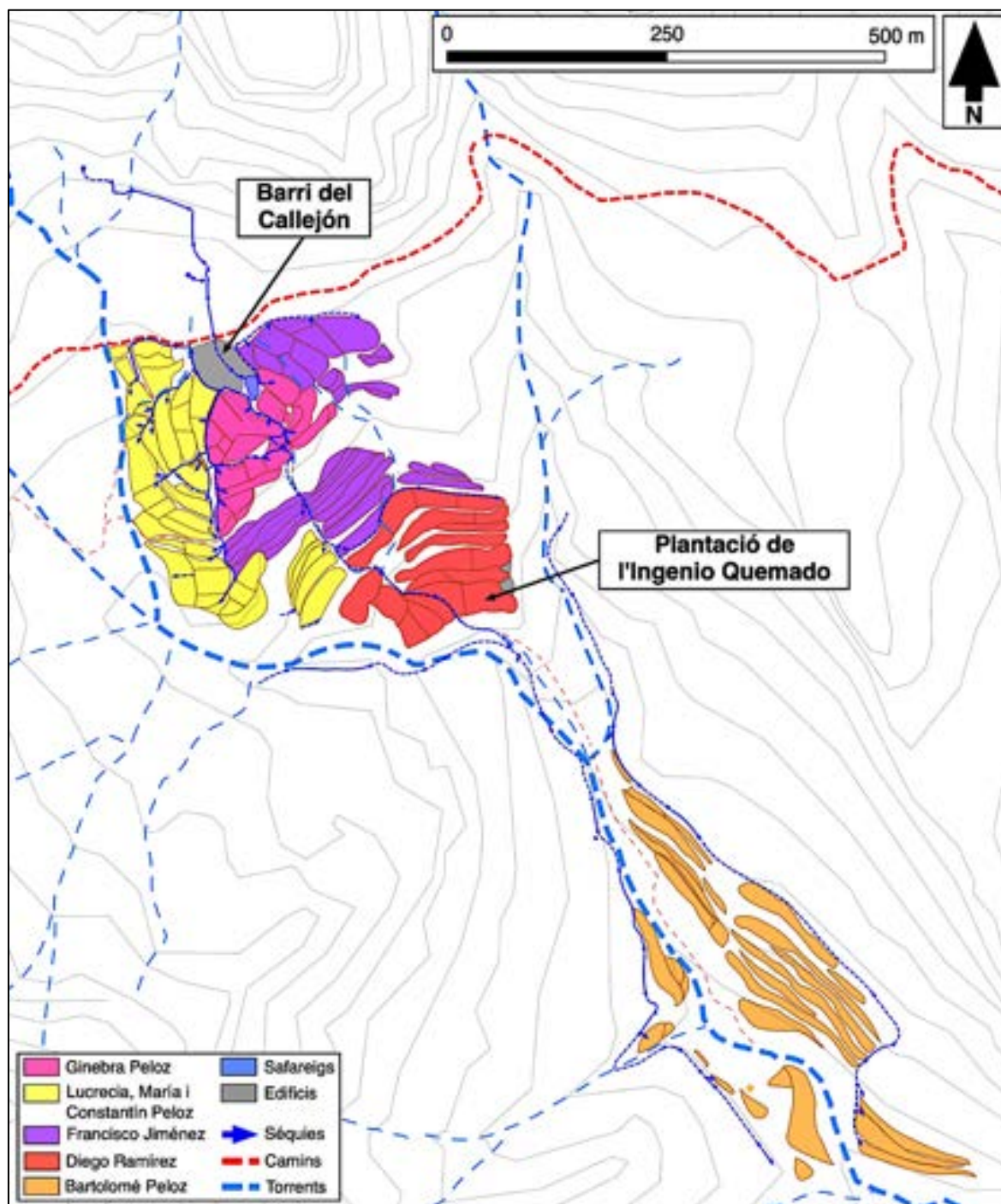
Com s'ha comentat anteriorment, Pedro Castellanos dividí a parts iguals l'Hereditament entre les seves filles, de manera que la quantitat de terra que posseïa Catalina devia ser idèntica a la de Mayor, és a dir, quatre sorts. Entre el 1568 i el 1570, Lucrecia, Constantín i María Peloz van vendre les terres que havien heretat de la seva mare al Juncal Alto. Constantín només declarà que posseïa dues fanecades de terra de reguiu dins el *cercado* familiar, que eren conegudes com "Los Granados." Per la seva part, María Peloz tenia una altra fanecada dins el tancat i la meitat de les terres que hi havia fora, les quals feien quatre o cinc fanecades. L'altra meitat, era de Lucrecia, qui també posseïa dos trossos de terra dins el *cercado*, tot i que no n'especificà l'extensió. El més probable és que les terres de Catalina Castellanos al Juncal Alto consistissin en dues sorts de terres de reguiu. El *cercado* de Catalina, com el de Ginebra Peloz, hauria tingut una superfície d'una sort (1,45 ha) que va ser repartida en dos fragments de dues fanecades (1,16 ha) per a Constantín i Lucrecia i un altre d'una fanecada (0,29 ha) per a María. Les terres que hi havia fora del tancat mesuraven també cinc fanecades i van ser repartides a parts iguals entre Lucrecia i María. En total, els camps de Catalina Castellanos a la part alta de l'horta haurien sumat 2,9 hectàrees amb trenta dies d'aigua. Com va fer la seva germana, Catalina va reservar una porció més gran de l'herència per al fill mascle primogènit, Bartolomé Peloz. Aquest no va rebre terres al Juncal Alto, sinó que la seva mare li atorgà en herència dues sorts de terra de reg a la vall de La Sorrapada, les quals comptaven amb les seves pròpies fonts d'aigua (vegeu un esquema de la partició de l'Hereditament entre els néts de Pedro Castellanos a la Figura 53).

Figura 53- Partició de l'Hereditament de Temisas entre els néts de Pedro Castellanos

La suma de les terres de reguiu que els set descendents de Catalina i Mayor Castellanos van heretar de les seves mares indica que cada una d'elles va rebre de Pedro Castellanos quatre sorts de terra, equivalents a 5,8 hectàrees, i una trentena de dies d'aigua a la séquia del barranc principal. Per tant, l'extensió total de l'horta de Temisas a la primera meitat del segle XVI hauria estat d'unes vuit sorts de terra irrigada (11,6 ha). La Figura 54 presenta un intent de traslladar aquest càlcul al parcel·lari modern de l'horta, en funció de les afrontacions descrites en la documentació notarial. Com es pot apreciar en el dibuix, Catalina Castellanos posseïa les terrasses occidentals del Juncal Alto, les quals limitaven amb el barranc principal, i els camps de La Sorrapada, que devien ser menys extensos que en l'actualitat. Per altra banda, Mayor de Castellanos tenia les terrasses orientals del Juncal Alto, fins al barranc del Chorrillo, i les parcel·les de Los Ramírez.

Figura 54- L'Hereditament de Temisas vers el 1550

Elaboració pròpia sobre cartografia de CNIG.

5.6.5. L'Ingenio Quemado

Si bé la documentació escrita permet aproximar la localització i la superfície de la plantació de pastell de principis del segle XVI, la informació sobre les instal·lacions de l'ingeni és més escassa, ja que cap de les escriptures conservades descriu ni situa l'obrador. La primera referència coneguda a les restes d'aquest complex manufacturer data del 1570, quan Mayor Castellanos va vendre les terres que tenia al Juncal Alto a Francisco Jiménez. Una de les afrontacions de l'horta era una sendera “que va a dar al horno del albercón, la cual vereda sale del camino Real que viene de Tirajana y pasa por entre la casa y huerta susodicha a dar a ‘los solares que dicen de la casa de purgar’.” De fet, la transacció incloïa en el preu la meitat de “los solares que dicen de la casa de purgar” i “el horno que fue de hacer teja, que es anejo a estos solares,” però no n'especificava la ubicació.¹³³⁸ Els camps de Mayor Castellanos confrontaven amb el camí que conduïa a la casa de purgar, però no amb les mateixes ruïnes, de manera que no és possible determinar si aquestes es trobaven al Juncal Alto. El 1592, Clara Ramírez va indicar que “el dicho Yngenio Quemado” es trobava dins les terres homònimes que venia a Juan Gutiérrez de la Cueva. L'any següent, Gutiérrez va arrendar a Luis de la Peña totes les propietats que ell i la seva muller, Juana Méndez, tenien a Temisas. Aquestes incloïen una casa, una despensa, una cova petita que servia de graner i “el hor[no] que fue de la teja” que el 1570 estava associat als solars de la casa de purgar i al safareig.¹³³⁹ És possible que totes aquestes estructures es trobessin agrupades a les terres de l'Ingenio Quemado que, aproximadament, correspondrien als camps de Los Ramírez; però també ho és que estiguessin separades, distribuïdes entre Los Ramírez i El Juncal Alto. Abans de contraure matrimoni amb Juan Gutiérrez, Juana Méndez havia estat casada amb Francisco Jiménez i Juan Bordón, amb els quals havia adquirit les hortes de Mayor Castellanos al Juncal Alto i La Ladera i els drets de María Peloz sobre una de les coves de Catalina Castellanos. És molt probable que el 1593, el matrimoni posseís la pràctica totalitat de les terres que Mayor havia heretat del seu pare mig segle abans. En conseqüència, el forn de ceràmica i la casa de purgar tant podria trobar-se a Los Ramírez com a la part alta de

¹³³⁸ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2485, 1570, doc. 105, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 244.

¹³³⁹ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2487, 1592: 218v; *Ibid.*, 1593: 101v. No disposem de dades sobre els obradors de pastell, però era habitual que els grans ingenis sucres de Gran Canària comptessin amb forns de ceràmica propis, com és el cas de la factoria de Cristóbal García del Castillo a Telde, que als anys 1530 incloïa un “texar e hornos de teja, e ladrillo” (Aznar Vallejo 1983: 396).

l'horta. És possible que l'Ingenio Quemado el 1592 fos només una referència al molí de la plantació i que la resta de la infraestructura fos al Juncal Alto, més a prop del camí reial de Tirajana.

El fet que el 1570 l'antic forn de ceràmica estigués vinculat a un *albercón* fa pensar que les ruïnes podrien estar situades al voltant de l'Albercón de las Casas, al barri del Callejón. La primera referència a l'existència d'un safareig a Temisas data del 1568, quan Lucrecia Peloz i Amador Espino van vendre les terres que tenien dins el tancat de Catalina Castellanos amb “el derecho ... al alvercon donde se ens[ie]rra la dicha agua.”¹³⁴⁰ El 1569 i el 1570, els seus germans també van alienar els seus drets sobre el safareig, i van indicar que es trobava dins el *cercado* de la seva mare, en El Juncal Alto.¹³⁴¹ Per la seva part, Mayor Castellanos es va referir el 1570 “al horno del albercón,” i, malgrat que no va especificar que fos el “albercón que tiene la acequia,” l'ús de l'article determinat suggereix que només n'hi havia un.¹³⁴² Clara Ramírez va transferir l'Ingenio Quemado a Juan Gutiérrez “[con] el al[ver]con o alvercones que en las dichas tierras ay de [tien]po pasado,” però després va especificar que venia les terres “con el derecho del Albercon de Arriba,” que estava associat a “el Açequia de Arriba.”¹³⁴³ El nom de la bassa sembla una referència a la localització de l'Estanque de las Casas, que està situat en el cim del Juncal Alto. Tots aquests esments suggereixen que la séquia del barranc principal de Temisas només comptava amb un sol safareig al segle XVI, el qual servia per a regular els torns d'aigua entre les dues meitats de l'Hereditament i entre els diversos propietaris de cada una d'elles.

La documentació no ofereix cap pista sobre si l'*albercón* existia abans de la fragmentació de l'Hereditament, com a part de la infraestructura de l'ingeni. Com en el cas d'Agüimes, la funció bàsica dels safareigs de Santa María i Los Parrales va ser la de facilitar la distribució ordenada de l'aigua entre un nombre cada vegada major de regants, no la d'acumular-la. Fins fa poques dècades, el cabal de les fonts del Juncal Alto era abundós i constant, de manera que es podia regar tota la superfície de l'horta prenent l'aigua directament de la séquia, sense necessitat de construir-hi basses. Endemés, el pastell no és un cultiu amb una

¹³⁴⁰ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 731b, 1568: 111.

¹³⁴¹ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 731c, 1569: 72; *Ibíd.* L. 2485, 1570, doc. 112, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 247.

¹³⁴² AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2485, 1570, doc. 105, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 244; *Ibíd.* L. 2487, 1593: 102v i 103v.

¹³⁴³ AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 2487, 1592: 219r.

demanda hídrica elevada. Al contrari, una aportació excessiva d'aigua pot resultar en una reducció considerable dels rendiments d'anyil de la planta.¹³⁴⁴ Ja s'ha referit anteriorment que les terres que van ser repartides a Tenerife a principis del segle XVI per a plantar pastell eren exclusivament de secà. La plantació de glast de Temisas era dins l'horta i és molt probable que els seus propietaris la reguessin ocasionalment per a combatre les altes temperatures de l'estiu, però a hores d'ara no és possible determinar si ja feien servir un safareig o si aquest va ser introduït després de la partició de l'herència de Pedro Castellanos.

És igualment difícil de precisar el significat del sintagma “casa de purgar” aplicat a un obrador de pastell, ja que era una expressió portuguesa que designava una de les estructures que integraven els ingenis sucres, en la qual es duia a terme la darrera fase del procés de producció del sucre. Després de moldre la canya i coure'n el suc, el líquid resultant era introduït en uns vasos ceràmics de forma cònica coneguts com a *hormas* o *formas* i era traslladat a la casa de purgar, on es filtrava la “mel” de la barreja i es blanquejava i s'assecava el sucre.¹³⁴⁵ Alternativament, G. Frutuoso sembla haver utilitzat l'expressió “cases de purgar” per a referir-se a totes les construccions associades als molins sucres que servien per a processar la canya. Per exemple, una tal Dona Maria, vídua de Duarte Mendes, posseïa “em uma cerca bem amurada, onde tem um engenho de açúcar e casas de purgar açúcares” a la ciutat de Funchal (Madeira). A la mateixa illa, la hisenda de La Lombada de João Esmeraldo, genovès, era “a maior casa da ilha e tem grandes casarias de aposento, e engenho, e casas de purgar, e igrejas.”¹³⁴⁶ És possible que en el cas de l'ingeni de pastell de Temisas Mayor Castellanos fes servir el nom de “casa de purgar” en un sentit igualment genèric, referint-se al conjunt d'instal·lacions manufactureres. La manca d'estudis arqueològics d'obradors de pastell dels segles XV i XVI dificulta fer-se una idea de com podia ser l'Ingenio Quemado abans del seu abandonament. I encara més si es té en compte que desconeixem quin va ser el procés de producció emprat per Pedro Castellanos i Honorato Peloz, ja que la maquinària i les necessitats d'aigua de l'obrador haurien diferit notablement en funció de la tècnica escollida pels seus propietaris.

¹³⁴⁴ Guarino, et al. 2000: 398; Salas, et al. 2006: 34 i 38.

¹³⁴⁵ Sánchez Valerón i Martín Santiago 2003: 80-5.

¹³⁴⁶ Frutuoso 1998, L. II: 45 i 50.

La majoria d'estudis sobre la producció tradicional de l'anyil procedeixen de l'Amèrica central i del sud, perquè aquesta regió –especialment el Regne de Guatemala- va esdevenir un dels principals centres d'exportació d'indi al segle XVIII. El mètode tradicional de producció de l'anyil a Mesomèrica, el Carib i l'Amèrica del Sud consistia a fermentar i oxidar les fulles de glast en aigua. En funció de la capacitat econòmica dels seus propietaris, aquestes instal·lacions podien comptar amb entre una i set piles d'aigua, però sembla que el més habitual és que n'hi hagués tres. Primer, les fulles eren submergides en aigua i es deixaven macerar entre 12 i 17 hores. A continuació, el líquid era abocat en una segona pila, on es batia durant dues o tres hores per a accelerar-ne l'oxidació i la precipitació de l'anyil. Llavors, se separava l'aigua sobrant en un tercer recipient. En alguns casos, la pasta resultant era introduïda directament en bosses que servien per a filtrar-la i assecar-la, i on romanien durant més d'un mes. En altres ocasions, s'optava per coure la pasta durant sis hores abans de deixar-la assecar en els filtres durant una setmana.¹³⁴⁷

Tot i que aquest era el mètode més comú per a processar la *Indigofera tinctoria* a l'Amèrica central i del sud, no sembla que s'usés de forma habitual a l'Europa medieval i moderna. Ja s'ha comentat anteriorment la influència que la tradició productora del sud de França va tenir en la introducció de la *Isatis tinctoria* a les illes portugueses de l'Atlàntic. El més probable és que els productors de pastell atlàntics fessin servir tècniques similars a les dels seus mestres tolosans. La major part del pastell que s'exportava des de Tolosa del Llanguedoc als segles XV i XVI era *agranat*. En comptes de sotmetre les fulles de glast a un procés de fermentació, els productors tolosans les molien en molins similars als fariners i amb la pasta resultant feien unes boles –conegudes com a *coques* o *cocagnes*- que deixaven assecar al sol durant una o dues setmanes. Aquest procediment escurçava considerablement el temps de processament de les plantes, però resultava en un producte de menor qualitat. El pastell *agranat* no podia ser emprat directament per a tenyir, sinó que havia de ser mòlt novament per a convertir-lo en pols i llavors fermentar-lo en aigua durant nou setmanes per a activar les seves propietats tintòries. Al capdavant, es requerien nou parts de planta per a produir una part de tint

¹³⁴⁷ Departamento de Investigaciones del Patrimonio Cultural 1976: 32-50; Erquicia 2013-2014: 217-8; Herrera Alfaro i Rojas Rodríguez 1997: 42-3; Smith 1959: 183-5. Els obradors d'indi del segle XVII a les Antilles anglosaxones i del XVIII a Carolina del Sud feien servir un procés molt similar als de l'Amèrica hispànica (Hicks 2007: 30; Winberry 1979: 95).

amb aquest mètode, i requeria que els manufacturadors que compraven les *coques* disposessin d'artesans especialitzats en el seu processament.¹³⁴⁸

Els mètodes emprats al sud de França no eren els únics utilitzats pels productors europeus de pastell. Els artesans de la regió alemanya de Turíngia, per exemple, van prohibir fer servir aquestes tècniques per considerar-les primitives. A mitjans del segle XVI, els mateixos obradors tolosans van introduir una nova variant coneguda com el pastell *en pile*, que consistia a sotmetre l'anyil a una primera fermentació en el lloc de producció, abans d'assecar la pasta. Però els teixidors encara havien de macerar novament el producte abans de fer-lo servir.¹³⁴⁹ Sembla que els productors de la Itàlia meridional del segle XVIII processaven el glast de forma similar, ja que deixaven que la fècula fermentés durant setmanes després de moldre la planta i abans de pastar-la i deixar-la assecar. Igualment, les boles havien de ser mòltes i macerades de nou abans d'aplicar-les als teixits per tal d'activar les seves propietats tintòries.¹³⁵⁰

La descripció que Gaspar Frutuoso va fer de les plantacions de pastell de les Açores a finals del segle XVI i dels mètodes emprats per a processar la planta demostra que els portuguesos van importar les tècniques tolosanes a la Macaronèsia. El procés de producció del pastell a l'illa de São Miguel consistia a moldre les fulles de la planta, deixar reposar la pasta resultant durant una nit i després amassar-la per a convertir-la en boles que s'assecaven al sol durant un màxim de tres dies. Després, les boles seques eren guardades fins als mesos de gener, febrer i març, quan els mercaders arribaven a l'illa per a comprar la producció anual.¹³⁵¹ Al segle XVI, tant feien servir molins hidràulics com de sang per a moldre les fulles de glast.¹³⁵² De fet, llegint l'obra de Frutuoso fa la impressió que van ser els ginys de pastell que van servir com a referent per a la construcció dels ingenis de sucre de Madeira. En més d'una ocasió, l'autor va recórrer a la comparació amb els molins de glast per a descriure els ingenis de sucre. En tractar sobre els primers "pans" de sucre que es van produir a São Miguel, Frutuoso va escriure que els colons van moldre la canya "em um engenho como de pastel." Un dels pioners de la

¹³⁴⁸ Caster 1951: 312-3.

¹³⁴⁹ *Ibid.*: 313-4.

¹³⁵⁰ Guarino, et al. 2000: 398.

¹³⁵¹ Frutuoso 1998, L. IV: 260-1. Durant les primeres dècades del segle XVI, es considerava que el pastell de bona qualitat s'havia d'assecar durant tres dies abans de ser guardat. Com a resultat de les queixes dels productors, el 1567 la monarquia portuguesa va revisar el *Regimento sobre ho beneficiar do pastel e eleição dos elaldadores* publicat el 1536 per Joan III. El nou codi va establir que, durant els mesos d'estiu, era suficient deixar assecar el pastell durant un dia, però aquest període s'havia de doblar a partir de l'octubre (Rocha Gil 1981: 381).

¹³⁵² Frutuoso 1998, L. I: 59; L. IV: 260.

producció de sucre a l'assentament de Vila Franca va ser Fernão Vaz que en establir-se a l'illa “deu ordem como se fez um engenho de besta, como de pastel,” tot introduint modificacions en el disseny de les moles per a adaptar la maquinària al processament de la canya.¹³⁵³ Les comparacions no es limitaven als ingenis sucres, sinó que, segons Frutuoso, els colons de Madeira també feien servir “engenho[s] de agua, assim como se mói o pastel nesta ilha,” per a moldre el sumac que plantaven. Igualment, els de São Miguel polsinaven la “pedra humi” en un giny que era “com um engenho de pastel.”¹³⁵⁴

Si es té en compte que l'herba del pastell, com la canya de sucre, va arribar a Canàries des d'Açores i Madeira, el més probable és que Pedro Castellanos també emprés un sistema de producció similar al tolosà. En bona part, així ho confirma l'escriptura de venda del 1514, segons la qual Castellanos va transferir els *heredamientos* de Temisas i El Carrizal amb els “ynjenios de pastel” que hi pogués haver. En el cas de la segona plantació, va esmentar explícitament els “dos ynjenios de moler pastel” que hi tenia.¹³⁵⁵ Actualment, el mot “ingeni” es fa servir per a designar el conjunt de màquines amb què es processa la canya de sucre o com a sinònim d'hisenda sucra, però la paraula portuguesa original es referia exclusivament al molí amb què es triturava la planta.¹³⁵⁶ Per tant, els esments del 1514, el 1519 i el 1592 a l'ingeni de Temisas han de ser interpretats com una referència a l'existència d'un molí, que es trobaria dins la mateixa plantació, a Los Ramírez, i que no estaria relacionat amb cap dels tres ginyes hidràulics moderns, que segurament són posteriors al segle XVII. La “casa de purgar” i el forn de teula, en canvi, podrien haver estat ubicats al cim del Juncal Alto, al costat de l'Albercón de las Casas. Aquí és on Lucrecia i Ginebra Peloz tenien les seves cases als anys 1560, a tocar de la séquia del barranc principal i dels seus respectius *cercados*.¹³⁵⁷ És probable que el barri del Callejón, que és el nucli original del poble de Temisas, fos construït a prop o sobre les ruïnes de les instal·lacions de l'obrador (Imatge 36).

¹³⁵³ *Ibid.*, L. IV: 262-3.

¹³⁵⁴ *Ibid.*, L. II: 56, L. IV: 406.

¹³⁵⁵ AMC, Massieu-Westerling, L. 10, doc. 34, 1514: 2r-v.

¹³⁵⁶ El terme *engenho* està documentat per primera vegada a Madeira el 1452 i, en aquesta ocasió es referia a un molí hidràulic (Nunes Nunes 2002: 88).

¹³⁵⁷ AHPLP, Protocolos notariales, Estévez, L. 2484, 1565: 178r; AHPLP, Protocolos notariales, Díaz, L. 731a, 1567: 6.

Imatge 36- El barri del Callejón amb els camps del Juncal Alto, La Sorrapada i el Roque Aguayro

La relativa escassetat d'informació sobre la plantació de pastell i el seu obrador impedeix precisar quan i per què van ser abandonats. El darrer esment documentat a l'ingeni en actiu és del 1519 i sembla que va deixar de funcionar poc després. Probablement, va ser abandonat durant la primera meitat del segle XVI, perquè no hi ha cap referència al cultiu de pastell a l'Hereditament en la documentació notarial, que comença el 1540. Els motius que van portar les descendents de Pedro Castellanos a renunciar a un negoci que podia ser altament rendible són un misteri, com també ho són les causes de la desaparició de la indústria del pastell a Canàries. En el cas de Temisas, el nom d'Ingenio Quemado registrat el 1592 podria indicar que l'obrador va sofrir un incendi que el va inutilitzar, però això no explica per què no va ser reconstruït ni per què van desaparèixer de forma simultània la resta de plantacions de l'arxipèlag.

La crisi de l'anyil canari va tenir lloc molts anys abans que l'indi americà desplaqués completament els obradors europeus al segle XVIII. A finals del segle XVI, G. Frutuoso comentà de passada que el pastell havia estat substituït per la vinya a l'illa de La Palma com a

resultat de la creixent demanda de vi per part de les noves colònies americanes i de les tripulacions dels vaixells que travessaven l'Atlàntic.¹³⁵⁸ És molt probable que la rendibilitat més gran del cultiu de la vinya fos un factor que va provocar o afavorir la reorientació de l'activitat dels productors canaris de pastell, però ella sola no explica per què les Açores no van seguir el mateix camí que les illes Canàries i, en canvi, van seguir exportant pastell durant més d'un segle. El volum de les exportacions de pastell *agranat* açorià el 1646 era de 29.951 quintars, gairebé el doble que cent anys abans. No va ser fins a la segona meitat del segle XVII que la indústria de les Açores va entrar en una profunda crisi, coincidint amb l'auge dels obradors americans.¹³⁵⁹

En el cas canari, l'esgotament del sòl podria haver estat un factor determinant en la fallida i la substitució de la indústria del pastell. Com s'ha explicat anteriorment, fa dècades que la historiografia sobre la colonització portuguesa de la Macaronèsia tracta de determinar les causes de la crisi sobtada de la producció de sucre a l'illa de Madeira a mitjan segle XVI. L'explicació que tradicionalment s'ha donat a la fallida del sucre de Madeira és que els seus ingenis no van poder fer front a la competència americana. No obstant això, la caiguda de les exportacions va començar abans que els productors del Carib i del Brasil tinguessin la capacitat d'igualar el volum i, encara menys, la qualitat del sucre de l'Atlàntic oriental, que encara es venia a uns preus molt superiors.¹³⁶⁰ Segons autors com A. Vieira i J. W. Moore, la causa principal de la crisi va ser "the exhaustion of Madeira's ecological regime" a causa de l'agricultura intensiva de monocultiu destinada a l'exportació que es va practicar a l'illa des de mitjan segle XV. Com s'ha explicat abans, la creació de grans plantacions dedicades exclusivament al cultiu de la canya va incrementar significativament la rendibilitat de les inversions realitzades i va retre abundosos beneficis a curt termini. Però l'ús continuat i intensiu de la terra va provocar una ràpida davallada dels rendiments per unitat de superfície que obligà els productors a fer noves artigues. La solució temporal de construir plantacions addicionals de canya a costa dels recursos forestals de l'illa entrava en contradicció amb la funció que complien els boscos de Madeira, la de proporcionar llenya per a la cocció del suc de canya. Aquesta espiral d'esgotament del sòl i desforestació –sumada a altres efectes negatius de l'agricultura de monocultiu com la proliferació de plagues- va incrementar considerablement els costos de

¹³⁵⁸ Frutuoso 1998, L. I: 59.

¹³⁵⁹ Rocha Gil 1981: 376 i 384.

¹³⁶⁰ *Ibid.*: 389-91; Moore 2009: 359, 2010: 2.

producció. Així, la indústria sucrera de Madeira deixà de ser rendible a principis del segle XVI, malgrat que els seus productes encara gaudien d'èxit comercial.¹³⁶¹

Com en el cas de la canya de sucre, la plantació en règim de monocultiu del pastell pot provocar un empobriment molt ràpid del sòl.¹³⁶² J. J. Winberry ha plantejat que l'esgotament de la terra per la *Indigofera tinctoria* va ser una de les causes fonamentals del declivi de les primeres plantacions d'indi a les costes de Carolina del Sud. El cultiu va ser introduït en aquesta regió per colons anglosaxons a finals del segle XVII, però el seu èxit inicial va anar seguit d'una greu crisi que, en menys de cinquanta anys, va arruïnar completament la indústria tenyidora de la colònia. No va ser fins a mitjan segle XVIII que ressorgí el cultiu de la *Indigofera*, aquest cop a les àrees pantanoses de l'interior del país, i es va consolidar com una de les principals exportacions de la regió. Winberry proposà que aquesta fluctuació es podria explicar, si més no en part, pel fet que l'indi “was hard on the land, exhausting the soil within a few years.”¹³⁶³ Encara que les noves plantacions del segle XVIII van ser capaces de mantenir el cultiu de l'anyil durant dècades, igualment van experimentar un descens notable dels rendiments per unitat de superfície després de les primeres collites, com a resultat de l'exhauriment dels nutrients del sòl.¹³⁶⁴

No obstant això, la producció continuada d'anyil durant segles en territoris com les Açores i el sud d'Itàlia demostra que hi ha estratègies que fan viable el cultiu a llarg termini d'aquesta planta. G. Frutuoso explica que, uns anys després de la introducció de la *Isatis tinctoria* a l'illa de São Miguel, el rendiment de les plantacions de pastell va decreïxer ràpidament. Tant era així que “os pastéis, a que soíam dar quatro e cinco colheduras, dando-lhe a primeira se secavam logo, que era grande perda dos lavradores.” Els colons van trobar una solució provisional en l'artiga de més terres incultes. Però l'eixamplament de les parcel·les destinades al cultiu del pastell desplaçà progressivament els camps de cereal a les terres altes de l'interior de l'illa, on eren més vulnerables a les ventades i a les temperatures baixes de l'hivern. La varietat de blat que feien servir els portuguesos, “chamado comumente barbela,” moria en aquestes condicions ambientals i la producció de pa a São Miguel va entrar en crisi. La solució

¹³⁶¹ Moore 2009: 369-381, 2010: 7-13; Vieira 2004: 48-9.

¹³⁶² Els tractats dels segles XVIII i XIX sobre la plantació de pastell a Itàlia fan referència al fet que la *Isatis tinctoria* esgotava ràpidament els nutrients del sòl i, per tant, era indispensable adobar regularment els camps per a fer viable el seu cultiu (Guarino, et al. 2000: 398).

¹³⁶³ Winberry 1979: 92.

¹³⁶⁴ *Ibid.*: 96.

va arribar de l'illa de Madeira, des d'on van enviar llavors de blat “canoco ou, para melhor dizer, pelado,” que s'adaptava al cultiu en altura. A partir d'aleshores, els colons de São Miguel van practicar una rotació de cultius que els va permetre sostenir la producció de pastell a llarg termini. El primer any, plantaven glast en terres recentment rompudes, que tenien un alt contingut en matèria orgànica i proporcionaven una o dues bones collites. A continuació, se sembraven els camps de blat *canoco* dos anys seguits, i el quart any, s'hi plantaven tramussos, que donava una o dues collites addicionals. El cicle tornava a començar amb una nova collita de pastell.¹³⁶⁵

L'esgotament de la terra podria explicar l'abandonament de la plantació de pastell de Temisas a principis del segle XVI, però la narració de Frutuoso demostra que Honorato Peloz disposava de solucions tècniques per a fer viable la producció sostinguda de glast, si hagués estat aquesta la seva intenció. Cal preguntar-se, llavors, per què ell o els seus descendents van considerar més rendible substituir el pastell per la vinya i la figuera, que són pràcticament els únics cultius que estan documentats a Temisas a la segona meitat del segle XVI. Sens dubte, l'augment de la demanda americana de vins i aiguardents va tenir un pes important a l'hora de prendre aquesta decisió. No obstant això, fa l'efecte que tant les tendències dels mercats internacionals com l'incendi de l'Ingenio Quemado només podrien haver estat determinants en un context de rendiments decreixents, en el qual eliminar la plantació pogués ser més rendible que fer l'esforç de conservar-la. Fa l'efecte que la família Castellanos-Peloz va practicar una agricultura intensiva molt agressiva amb l'objectiu de maximitzar els beneficis a curt termini a costa de l'esgotament dels nutrients del sòl. Un cop terminada la “lluna de mel,” van canviar el pastell per la vinya, un nou producte comercial que van plantar també en règim de quasi monocultiu.

Així com la Vega d'Agüimes, l'horta colonial de Temisas és fruit de la ràpida successió de produccions destinades al mercat, les quals perdien el seu atractiu financer en poques dècades. El pastell dels primers cinquanta o seixanta anys de la colonització va ser substituït per la vinya i la figuera a la segona meitat del segle XVI, les quals van donar pas a l'olivera al segle XVIII. L'obsolescència de les plantacions comercials dictà la gestió i el ritme de creixement dels espais de treball dels colons. L'expansió de l'horta sembla haver estat paralitzada durant la

¹³⁶⁵ Frutuoso 1998, L. IV: 265-6.

major part del segle XVI. A diferència dels espais de secà, que van ser progressivament artigats al llarg de la centúria, no està documentada la construcció de nous camps de reguiu a Temisas entre el 1540 i el 1612. El pas del pastell a la vinya i la figuera es detecta gràcies als esments de noves plantacions d'aquests cultius, però no hi ha cap referència a la inclusió de terres recentment rompudes dins el perímetre irrigat ni a l'excavació de noves séquies. Per tant, les 11,6 hectàrees de terrasses irrigades que tenia l'Hereditamiento a mitjan segle XVI o bé van ser construïdes molt ràpidament durant les primeres dècades de la colonització de Temisas o bé ja existien abans de la conquesta. Les altres 21 hectàrees de terra de reguiu que sumava l'horta a finals dels anys 1970 hi van ser afegides posteriorment, entre mitjan segle XVII i principis del XX.

Actualment, no és possible definir l'origen de les terrasses i el sistema hidràulic del Juncal Alto. D'una banda, no es pot descartar que fossin un projecte colonial escomès pels primers propietaris de Temisas. Com s'ha vist en el cas d'Agüimes, els colons europeus que es van establir a les illes Canàries tenien una gran capacitat per a modificar el paisatge i adaptar-lo al seu sistema productiu. La carta de compravenda del 1514 demostra que Pedro Castellanos i els seus successors van fer servir mà d'obra esclava per a treballar la plantació de pastell i fer funcionar l'ingeni. També podrien haver emprat aquesta força de treball captiva per a construir les terrasses i la infraestructura hidràulica de la plantació. Però fa l'efecte que aquesta hauria estat una empresa titànica per a una família de colons benestants, quatre esclaus i, potser, un grapat de treballadors lliures. Així mateix, cal preguntar-se quins podrien haver estat els motius que haurien portat aquest grup de colonitzadors primerencs a establir-se en un indret tan remot com Temisas si no hi havia cap construcció aborigen prèvia que poguessin usar com a base a partir de la qual construir la seva plantació amb relativa facilitat. S'ha de tenir present que, com s'ha comentat anteriorment, la comunicació entre Agüimes i Temisas era molt complicada abans de la construcció de la carretera moderna als anys 1930.¹³⁶⁶ A hores d'ara, l'explicació més raonable és que els colons van seleccionar les terres del poblat de *Themensas* perquè el 1483 ja hi havia feixes de conreu i, potser, un sistema hidràulic que havien estat construïts per la

¹³⁶⁶ A la segona meitat del segle XX, l'única forma còmoda de viatjar de Temisas a Agüimes era per la carretera moderna, en transport públic o amb un vehicle privat. El camí tradicional era massa escarpat. Els veïns de la localitat expliquen que, quan van començar a fallar els molins del poble als anys 1960, anaven en ase a moldre el *gofio* a Santa Lucía de Tirajana perquè es trobava a només 3 kilòmetres –o una hora i mitja de camí. La ruta per arribar als molins del barranc de Guayadeque –a 5 kilòmetres- era molt més llarga i perillosa, si no es podien permetre pagar un taxi o un viatge en autobús.

població nativa. Els colons es van apropiat d'aquest espai en finalitzar la conquesta i el van modificar per a convertir-lo en una plantació de pastell.

5.7. El consum colonial de Gran Canària

La població aborigen habità l'arxipèlag canari durant més d'un mil·lenni sense trencar l'equilibri ecològic de les petites illes on practicaven formes més o menys intensives d'agricultura i ramaderia. L'arribada dels amazics a Canàries ha estat associada a l'extinció d'algunes espècies endèmiques i a episodis de desforestació que demostren que van transformar els paisatges illencs per a adaptar-los al seu sistema productiu. Però l'impacte d'aquestes comunitats sobre els diversos ecosistemes de l'arxipèlag no és ni remotament comparable al de la colonització europea.¹³⁶⁷ En cap cas sembla que la població aborigen de Gran Canària superés els límits ecològics de l'illa. La implementació de mecanismes que controlaven de forma estricta la natalitat —que en casos extrems podien incloure l'infanticidi femení— contribuí a assolir aquest equilibri.¹³⁶⁸ Però la demografia no pot haver estat el factor determinant. No va ser fins a les darreres dècades del segle XVII que la població colonial de Gran Canària s'aproximà a valors equivalents als de la societat aborigen, però, en aquell temps, l'ecologia de l'illa ja havia estat alterada de forma irreversible. L'activitat de milers d'indígenes durant més de mil anys no es va ni aproximar al grau de degradació ecològica que assolí un petit grup de colons europeus en menys d'un segle. Per exemple, els colonitzadors van trigar poques dècades a reduir els boscos de Gran Canària a la seva mínima expressió, fins al punt que van provocar el col·lapse de la mateixa indústria sucrera que els havia portat a establir-se a l'illa. La capacitat de consum individual i col·lectiva dels europeus era molt superior a la dels canaris. L'estudi de la

¹³⁶⁷ Morales Mateos 2003: 123-4, 2006: 18-9 i 304-5; Morales Mateos, et al. 2004: 39, 2007b, 2009; Morales Matos i Macías Hernández 2003: 267. La població aborigen tingué un major impacte sobre els paisatges de les illes més àrides de Fuerteventura i Lanzarote, que pràcticament havien perdut tota la seva cobertura vegetal al segle XV. Però els investigadors no tenen clar fins a quin punt les activitats econòmiques dels aborígens van ser determinants en aquest procés de desforestació. No hi ha dubte que la ramaderia i l'aprovisionament de llenya van contribuir a la desaparició dels boscos i garrigues de les illes orientals, però el registre arqueològic suggereix que altres factors podrien haver estat determinants. Per exemple, s'ha proposat que l'establiment de factories romanes a les costes del Magrib podria haver fomentat l'ús de Lanzarote com una base de producció i aprovisionament de bestiar, o que la reducció de la massa forestal de l'illa podria haver coincidit també amb un canvi climàtic (Atoche Peña 2003; Criado Hernández i Atoche Peña 2004).

¹³⁶⁸ Sobre el control demogràfic i l'infanticidi femení, vegeu Jiménez González 1990: 87-9, 2014: 120-2; Santana Cabrera 2018: 219-20; Onrubia Pintado 2003: 254-5; Rodríguez Rodríguez 2000: 54-5.

colonització de l'arxipèlag als segles XV i XVI palesa dues formes fonamentalment diferents de relacionar-se amb el medi i de gestionar els recursos naturals.

Un exemple clar de l'ús fins a l'exhauriment dels recursos, sense preveure'n la renovació, és el de l'aigua de reg. La introducció del cultiu de la canya de sucre pels europeus i la construcció de les grans hortes colonials provocà un increment exponencial de la demanda d'aigua de reg. La població aborigen d'Agüimes va usar el cabal del barranc de Guayadeque per a irrigar un perímetre d'entre 9 i 12 hectàrees. Després de la conquesta, les mateixes reserves d'aigua subterrània van servir per a regar les grans hortes d'Agüimes, Aguatona i El Carrizal, que sumaven centenars d'hectàrees.¹³⁶⁹ El primer litigi per l'aigua de Guayadeque que està documentat data del 1521-3, menys de quaranta anys després de la conquesta de Gran Canària, quan la població del senyoriu d'Agüimes sumava unes poques desenes d'habitants. El conflicte esclatà perquè els colons d'Agüimes i el propietari de l'ingeni sucrer d'Aguatona es disputaven l'accés a les fonts del barranc. Els plets entre Agüimes i Ingenio per l'aigua de Guayadeque van ser freqüents fins a la constitució de la mancomunitat als anys 1970, com demostra el fet que el litigi del 1521 es repetís com a mínim el 1571 i el 1661.¹³⁷⁰ Però Ingenio no va ser l'única comunitat amb la qual els veïns d'Agüimes van competir per l'aigua de reg. Entre el 1873 i el 1915, El Carrizal va denunciar en diverses ocasions Agüimes de desviar més aigua de la que li corresponia, de manera que la localitat jussana no en rebia prou per satisfer les seves necessitats.¹³⁷¹ També van ser habituals els conflictes interns entre les heretats d'Agüimes i entre regants individuals. El 1750, per exemple, els heretats de Santa María van denunciar els de Los Parrales d'haver obert una nova "madrecilla" al barranc. Els representants de Los Parrales van explicar que la rasa tenia com a objectiu recollir l'aigua que es perdia a causa de les filtracions que tenia el canal principal d'Agüimes. A la qual cosa van respondre els de Santa María que l'altra heretat refusava col·laborar en les tasques de reparació del canal "porque no aprovechandose los desperdicios por ellas la juntan ellos con la suia ..., llevandose precisamente la maior porcion con notorio fraude y perjuicio de los otros herederos de Santa Maria".¹³⁷² La lluita per l'aigua de reg entre les diverses comunitats de regants que tenien accés

¹³⁶⁹ Com s'ha comentat anteriorment, és possible que hi hagués més sistemes hidràulics aborígens a la Vega d'Aguatona i al Carrizal, i no es pot descartar que fessin servir l'aigua de Guayadeque. A hores d'ara, no es pot confirmar l'existència, la ubicació ni les dimensions d'aquests espais, però el més probable és que no fossin gaire extensos.

¹³⁷⁰ AHPLP, Protocolos notariales, L. 2500, Espino, 1661: 46r-61v.

¹³⁷¹ Mesa y López 1915.

¹³⁷² AMC, Massieu-Westerling, L. 10, doc. 9, 1750: 18r.

a les fonts de Guayadeque va ser una constant des dels primers anys de la colonització, malgrat que aquest recurs va ser relativament abundant fins a mitjan segle XIX, quan molts barrancs de Gran Canària encara fluïen com rius.¹³⁷³ A diferència del cas dels boscos, els conflictes socials que suscità la manca d'aigua de reg entre els segles XVI i XIX estigueren més relacionats amb la distribució desigual d'aquest recurs entre la població, que no pas amb la seva escassetat real, malgrat l'increment de la seva demanda a causa de la colonització.

L'espiral d'apropiació dels recursos, creixement descontrolat i consum del medi que s'encetà amb la conquesta del 1478-83 aporta per igual informació sobre la societat colonitzadora i sobre la indígena. Els casos de la Vega d'Agüimes i de l'horta de Temisas són un testimoni clar de la gran capacitat que els colons europeus tenien per a transformar ràpidament l'espai. Grups molt petits de colonitzadors van ser responsables, al mateix temps, de l'extermini de la societat aborigen i de la modificació –i degradació– del paisatge canari. Però cal no oblidar que, si bé aquestes operacions van ser dirigides pels europeus, bona part de l'esforç va recaure sobre grups subalterns que van ser obligats a treballar per ells. Inicialment, els colons van usar els mateixos nadius, com a aliats en la conquesta de l'arxipèlag i com a mà d'obra esclava. Un cop delmada la població indígena, van importar gran nombre de captius magribins i subsaharians per a construir les plantacions de sucre, pastell i vinya i treballar-hi. Els colons europeus van excel·lir a mobilitzar la força de treball aliena per assolir els seus objectius.

Hi ha poca informació sobre el nombre d'esclaus que posseïen els veïns d'Agüimes al segle XVI, però la documentació notarial consultada permet fer un càlcul aproximat que demostra que van constituir una part important de la comunitat colonial primitiva. Entre el 1561 i el 1579, es registren vint-i-quatre documents que tracten sobre esclaus, en els quals es fa referència a 35 o 36 individus d'ambdós sexes.¹³⁷⁴ Actualment, no es disposa d'un cens oficial

¹³⁷³ Macías Hernández 2000: 227-9; Santana Santana 2001: 169. Els aqüífers de l'arxipèlag canari van ser exhaurits molt ràpidament durant la segona meitat del segle XIX i principis del segle XX. A. Macías Hernández ha calculat que Gran Canària temia un cabal global de 248,26 hm³ el 1857, però aquesta xifra es va reduir a 106,25 hm³ abans del 1900 (2000: 227). Vegeu també l'estudi sobre la proliferació de pous privats i l'increment de l'escassetat hídrica a Tenerife al segle XIX d'Aguilera-Klink, et al. 2000.

¹³⁷⁴ AHPLP, Protocolos notariales, L. 2484, Estévez, 1561-5: 45r, 120r, 139v, 159r i 203r; AHPLP, Protocolos notariales, L. 731b, Díaz, 1568: 95 i 108; AHPLP, Protocolos notariales, L. 2485, Díaz, 1570-9, docs. 141, 167, 168, 187, 188, 196, 213, 249, 263, 268, 269, 281, 294, 307, 308, 315, 317, 327, a Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 263-318.

dels veïns del poble d'Agüimes a la segona meitat del segle XVI.¹³⁷⁵ No obstant això, R. Rodríguez de Castro i L. García-Correa han realitzat un padró dels habitants de la vila i l'ingeni el 1569, que haurien sumat 49 caps de família –unes 245 persones, aproximadament.¹³⁷⁶ Si aquests càlculs són fiables, els esclaus esmentats als registres notariais haurien representat el 13 per cent de la població. Nombrosos autors han assenyalat el fet que als arxipèlags de Madeira i Canàries no es va desenvolupar un sistema de plantacions esclavistes com el de Cap Verd, São Tomé i Amèrica. El gruix de la força de treball de les primeres colònies atlàntiques estigué format per camperols i treballadors lliures. No obstant això, els pagesos i assalariats europeus van treballar amb esclaus canaris, magribins i subsaharians, sobretot a les plantacions i als ingenis sucres. El fet que el nombre d'esclaus per càpita a Madeira i Canàries fos més aviat baix, no vol dir que la mà d'obra esclava no fos a bastament emprada i posseïda.¹³⁷⁷ Segons E. Aznar Vallejo, “la posesión de esclavos era práctica habitual en la sociedad canaria. Por ello, los dueños de esta mano de obra se repartían entre todos los grupos y categorías sociales.”¹³⁷⁸ Fa dècades, M. Lobo Cabrera realitzà un càlcul de mínims segons el qual els esclaus haurien representat el set per cent de la població de Gran Canària el 1525, una xifra equiparable a les dels grans mercats esclavistes de l'època, com Sevilla i Lisboa.¹³⁷⁹

D'altra banda, l'estudi del primer segle de la colonització de Gran Canària proporciona informació sobre la societat aborigen, la seva relació amb l'entorn i la seva gestió dels recursos limitats de l'illa. La identificació dels espais de treball agrícola de la població indígena és, potser, la peça clau que manca per fer intel·ligible el seu sistema productiu. L'anàlisi de les hortes modernes d'Agüimes i Temisas ha permès identificar els les parcel·les més antigues d'ambdós perímetres irrigats, és a dir, aquelles que van ser utilitzades pels primers colons europeus. Com s'ha explicat anteriorment, el més probable és que aquests fessin servir els camps

¹³⁷⁵ Els “censos” oficials disponibles són la visita del bisbe Cabeza de Vaca al senyoriu el 1530, segons la qual hi havia 15 veïns a la vila (APA-SS, VII, A, 3.1, 1506-1627: 75v), i el padró del 1732, quan s'hi van enregistrar 259 caps de família (Sánchez Rodríguez 2002: 48). Els recomptes del 1585 i el 1629 ofereixen dades demogràfiques sobre tot el senyoriu d'Agüimes.

¹³⁷⁶ Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 214-6.

¹³⁷⁷ De fet, l'ús abundant de mà d'obra no lliure era ja habitual a les colònies mediterrànies. És el cas de l'Eivissa baix medieval, estudiat per A. Ferrer Abárzuza, on els captius eren emprats des del segle XIII com a agricultors –sobretot en el cultiu de la vinya-, per a carregar la sal provinent de les salines de l'illa i per a treballar en obres públiques, com la construcció de fortificacions (2015).

¹³⁷⁸ Aznar Vallejo 1983: 190.

¹³⁷⁹ Lobo Cabrera 1982: 215. Recentment s'han trobat catorze individus inhumats a Finca Clavijo (Santa María de Guía) entre els segles XV i XVII que podrien ser esclaus nord-africans i subsaharians (Santana, et al. 2016). Sobre l'esclavitud a Canàries i Madeira i el seu ús en la indústria del sucre, vegeu Craton 1984; Fernández-Armesto 1994: 200-2; Lobo Cabrera 1982; Moore 2009: 352-65, 2010: 10-2; Vieira 2004: 57-61; Viña Brito 2006.

de conreu i les séquies construïdes prèviament per la població nadiua, com havien fet durant els segles anteriors a la península Ibèrica amb les hortes andalusines. Quin motiu podien tenir homes com Pedro Castellanos per a desplaçar-se fins a un indret remot com Temisas i construir-hi *ex novo* una plantació de pastell sinó que ja hi hagués infraestructures preexistents que facilitessin l'empresa? L'única explicació possible al fet que els colons seleccionessin inicialment emplaçaments que després serien considerats poc aptes, com Agüimes, és que aquests llocs comptaven amb horts i camps de secà indígenes que podien ser aprofitats prestament. En última instància, la utilització dels espais de treball preexistents no era altra cosa que una forma més d'apropiar-se de la força de treball aborigen. El mite colonialista de la domesticació europea d'un paisatge salvatge oculta el fet que les bases de la societat colonial se sostenen sobre la feina de la població indígena, fos directament dirigida pels conqueridors, fos aprofitada en diferit mitjançant l'apropiació dels seus camps de cultiu i les seves cases.

Com havia passat anteriorment a al-Àndalus, els colons europeus van tenir dificultats a l'hora d'encaixar les seves pràctiques agràries en els espais de treball construïts pels indígenes de Gran Canària. Els camps canaris no havien estat dissenyats amb l'objectiu d'acollir plantacions de monocultiu sotmeses a règims agrícoles extremadament intensius amb l'objectiu de generar esplets destinats a ser comercialitzats. El disseny indígena incorporava la previsió de reposar els recursos que es feien servir –com l'aigua i els nutrients del sòl- i imposava límits a la utilització que se'n podia fer per no trencar aquest equilibri. Els estudis arqueobotànics dels graners col·lectius han revelat que les estratègies d'emmagatzematge adoptades per la població indígena prioritzaven la conservació a llarg termini de la collita, al preu de reduir el volum de producte guardat i d'incrementar el temps esmerçat a collir i processar els cereals.¹³⁸⁰ Aquestes pràctiques seguien una lògica contrària a la dels colonitzadors, que es guiaven pels principis de la maximització dels beneficis i de l'acumulació individual. L'estudi de les hortes d'Agüimes i Temisas ha aportat indicis que suggereixen que els nadius canaris van construir perímetres irrigats comparativament petits, els límits dels quals van ser superats ràpidament pels colonitzadors. En el cas d'Agüimes, els camps de La Ladera haurien ocupat, com a molt, 12 hectàrees abans de la conquesta. D'altra banda, l'Hereditamiento de Temisas atorgat a Pedro Castellanos a principis del segle XVI probablement tenia una superfície d'11,6 hectàrees vers

¹³⁸⁰ Henríquez-Valido, et al. 2019: 134-5; Morales, et al. 2014: 800-2.

el 1550. A hores d'ara, però, no és possible definir quines d'aquestes parcel·les existien abans de la colonització i quines van ser construïdes pels primers colons. En qualsevol cas, és segur que els espais de treball dels indígenes representen una petita part de les hortes i els espais de secà moderns, com demostra el fet que els europeus van començar a artigar terres incultes molt poques dècades després de la conquesta.

En aquests moments, no es pot precisar més les dimensions ni les dates de construcció dels camps de conreu de la població aborigen de Gran Canària. L'anàlisi de la documentació escrita combinada amb l'estudi del parcel·lari i del funcionament de les hortes modernes d'Agüimes i Temisas ha permès arribar fins als nuclis fundacionals dels perímetres irrigats colonials. Anar més enllà de la colonització requerirà l'ús de tècniques arqueològiques que permetin datar la fundació d'aquests espais de treball sense documents escrits. No obstant això, aquesta primera fase de la investigació ha ofert l'oportunitat de comprovar que l'establiment de colons europeus a Canàries a finals del segle XV encetà dinàmiques anàlogues a les documentades a la península Ibèrica al llarg de la conquesta d'al-Àndalus entre el segle XI i el XVI. Tant a la península com a l'arxipèlag canari, els colonitzadors es van trobar amb societats que havien desenvolupat sistemes productius regits per lògiques diferents de la seva i que, en conseqüència, usaven inadecuadament els recursos dels seus territoris, des del punt de vista europeu. La conquesta d'aquestes regions comportà l'apropiació de la terra per part dels colons i el sotmetiment d'aquesta i dels indígenes que l'havien treballat fins llavors a noves formes de gestió. La imposició de les pràctiques agrícoles i de la disciplina social dels colonitzadors europeus normalment anà associada a la degradació dels ecosistemes locals, a la subordinació de les poblacions indígenes i, en alguns casos, a la seva extinció. Els indígenes canaris i la seva illa van ser consumits en poques dècades la màquina colonial castellana, que s'havia gestat a la península Ibèrica i que estava a punt d'incrementar exponencialment el seu abast amb la submissió del continent americà.

6. Induir el creixement

Des del punt de vista de la historiografia tradicional, les conquestes de les viles d'Olvera i Agüimes formen part de dos processos diferents. La primera és considerada un dels darrers episodis de la llarga conquesta cristiana d'al-Àndalus que culminà oficialment amb l'ocupació de Granada pels Reis Catòlics el 1492. La colonització d'Agüimes, en canvi, forma part d'un dels primers capítols de l'expansió transatlàntica europea iniciada al segle XIV. No obstant això, l'estudi comparatiu d'ambdós casos demostra que s'emmarquen dins un únic procés de desposseïció i eliminació de poblacions i de transformació de paisatges que transcendeix els límits geogràfics de la península Ibèrica i els cronològics de l'Edat Mitjana. La colonització d'ambdues localitats implicà el mateix tipus d'individus, que tenien objectius anàlegs, van fer servir estratègies similars de conquesta, dominació i desposseïció i van sotmetre els territoris capturats a transformacions radicals. Estudiar com els colons van gestionar i modificar els paisatges d'Olvera i Agüimes ha permès apreciar amb claredat les dinàmiques comunes que entrellacen aquests dos processos de colonització entre ells i amb altres conquestes que van tenir lloc abans i després.

La fortalesa andalusina d'Olvera, situada al nord-est de l'actual província de Cadis i a l'extrem nord de l'antic bisbat de Màlaga, va ser ocupada el 1327 per Alfons XI de Castella i s'hi establí una petita comunitat de colons cristians armats que va romandre a la frontera fins a la conquesta del soldanat nassarita de Granada el 1492. Un cop en mans castellanès, Olvera esdevingué una vila de senyoriu. Primer, formà part del patrimoni dels Pérez de Guzmán fins a principis del segle XV, quan va ser transferida als Zúñiga per via matrimonial. El 1460, va ser comprada per Pedro Girón, mestre de l'Orde de Calatrava i fundador del llinatge dels Téllez Girón, comtes d'Ureña i ducs d'Osuna. Els descendents de Pedro Girón van ser senyors de la vila i propietaris de la major part de la terra del seu terme municipal fins a les desamortitzacions del segle XIX. D'altra banda, el poblat canari d'Agüimes, al sud-est de Gran Canària, va ser capturat per les hosts dels Reis Catòlics un segle i mig després, entre el 1478 i el 1483 –tot i que els primers assentaments colonials a la regió es remunten a mitjan segle XIV, poques dècades després de la presa d'Olvera. Els monarques van atorgar la vila als bisbes de Canàries com a recompensa pels serveis prestats durant la conquesta. El 1489, Agüimes va esdevenir la seu d'un

senyoriu d'uns 118 km² de superfície que incloïa altres assentaments aborígens, com Temisas, i que va sobreviure fins a la seva fragmentació entre els municipis d'Agüimes i Ingenio a principis del segle XIX.

En tots dos casos, l'assentament de colons procedents de la Cristiandat llatina comportà l'anorreament de la població indígena i l'alteració dels paisatges locals per simplificar-ne la gestió i la supervisió i per fomentar-ne l'especialització en la producció de collites destinades prioritàriament a la comercialització, sense deixar un marge per a la restitució dels recursos. Els canvis introduïts van portar a una ràpida expansió de la superfície conreada, en termes absoluts, així com al consum precipitat de fonts essencials de recursos, com els boscos. Totes aquestes tendències són perceptibles en els dos casos d'estudi, malgrat que les seves manifestacions i les possibilitats de documentar-les amb detall divergeixen.

6.1. La colonització i “la fi de la diversitat”

Els colons que es van establir a Olvera i Agüimes entre els segles XIV i XVI van sotmetre els territoris a transformacions profundes i molt ràpides que tenien la finalitat d'adaptar-los a les formes de producció i d'organització social pròpies de l'Europa llatina. Els interessos que predominaven en l'ordre agrari colonial eren els dels senyors de renda i els grans propietaris de terra, que van modificar els espais d'habitació i treball capturats d'acord amb els seus objectius de controlar la població i els processos de producció, homogeneïtzar-ne la gestió i acumular collites amb una destinació hegemònicament comercial. L'administració colonial dels paisatges d'Olvera i Agüimes implicà la concentració dels colons en un nombre reduït de nuclis de població, l'especialització dels camps de conreu en el monocultiu de productes amb un elevat valor comercial i la segregació geogràfica de les parcel·les en partides diferents en funció dels cultius que s'hi produïen.

La investigació que s'ha dut a terme a la vila d'Olvera ha permès constatar que, abans de la conquesta castellana, l'àrea de l'actual terme municipal estigué ocupada per un nombre mínim d'entre 29 i 32 poblats andalusins. Les freqüents expedicions de saqueig efectuades pels cristians des de mitjan segle XIII van erosionar gradualment la població indígena de la comarca,

que fugí a l'interior del soldanat en cerca de refugi. Els conqueridors van aprofitar el debilitament de la presència andalusina a la zona per estendre-hi lentament el seu domini, en un procés que començà dècades abans de l'ocupació de la vila el 1327 i que culminà amb la conquesta de Granada a finals del segle XV. El resultat fou la creació d'un desert artificial, d'un territori buit, més que buit. L'antiga fortalesa andalusina va esdevenir l'únic nucli de població d'entitat del terme municipal i concentrà el poder polític, les funcions administratives i els serveis –com els molins, els forns de pa, la carnisseria, el pòsit i el graner senyorial. La creació de la vila colonial comportà la reordenació i la reducció del conjunt d'assentaments que havia estat abandonat pels andalusins. Els castellans van seccionar, amalgamar i destruir fragments de diverses xarxes de poblats indígenes per a construir un hàbitat pagès concentrat, una pràctica senyorial ben experimentada des dels inicis del règim feudal.

La concentració demogràfica i l'abandó de nuclis de població indígenes és una de les conseqüències de les conquestes cristianes a al-Àndalus que ha estat més a bastament documentada. J. Torró calcula que cada vila cristiana que hi havia al regne de València el 1300 substituïa deu o dotze poblats andalusins que havien quedat despoblats.¹³⁸¹ La invasió castellana de la Vega de Granada al segle XV provocà una disminució igualment dràstica de la densitat d'assentaments. Segons Ibn al-Khatīb, a mitjan segle XIV, hi havia més de tres-centes alqueries al voltant de la capital nassarita, però el 1504 només en quedaven seixanta-quatre.¹³⁸² Aquest procediment de concentrar la població –tant els colons com els indígenes- va ser transferit posteriorment a les illes de l'Atlàntic i Amèrica.¹³⁸³

En el senyoriu d'Agüimes s'aprecia una tendència similar a la concentració demogràfica. En aquest cas, s'intentà fomentar que els colons europeus s'establissin prioritàriament en el poblat d'Agüimes, que va ser convertit en la seu del senyoriu episcopal. Però aquí la reducció

¹³⁸¹ Torró 2019: 24.

¹³⁸² Martín Civantos, et al. 2011: 204. Altres exemples sobre la densitat de les xarxes d'assentaments andalusines i la seva reducció a causa de les conquestes cristianes es poden trobar a García-Contreras Ruiz 2015: 63 i 77; Jiménez Castillo i Simón García 2017: 218; Kirchner 2002: 153; Malpica Cuello 2003-2004: 314; Navarro 1995: 180.

¹³⁸³ La preocupació de les autoritats castellanes per agrupar la població indígena és evident des de les primeres conquestes atlàntiques, a les illes Canàries. A Tenerife, per exemple, es decretà el 1511 que els nadius supervivents havien d'abandonar les muntanyes de l'interior de l'illa i viure en pobles d'estil europeu (Fernández-Armesto 2003: 185). La reordenació colonial dels territoris conquerits a Amèrica pels castellans portà igualment a la “reducció” dels indígenes i els colons europeus en localitats concentrades des de principis del segle XVI (Herzog 2018). Els imperis europeus moderns van mantenir aquesta pràctica fins als segles XIX i XX, com demostra la construcció a l'Algèria francesa de viles de planta ortogonal molt similars a les pobles construïdes pels senyors de la Cristiandat llatina medieval (Torró 2003: 189-92). Molts estats sorgits de la descolonització de mitjan segle XX van adoptar aquesta estratègia per imposar programes de “modernització” accelerada als seus ciutadans. Els projectes de reducció forçada de les poblacions de Tanzània i Etiòpia en pobles concentrats als anys 1970 i 1980 en són exemples clars (Scott 1998: 234-52).

del nombre d'assentaments i l'agrupament de la població no van ser tan radicals com a Olvera. L'ingeni sucrer de la Vega d'Aguatona, a la banda nord del barranc de Guayadeque, va atreure un nombre important de nousvinguts i el poblat que hi va créixer va competir amb Agüimes per la capitalitat del terme des de principis del segle XVI. Així mateix, alguns europeus es van establir a llogarets distants com Temisas molt poc temps després de la conquesta. És possible que la relativa dispersió de la població colonial al senyoriu d'Agüimes respongués al fet que la resistència indígena va ser anihilada entre el 1478 i el 1483-5, de manera que els colons d'Agüimes no van haver de fer front a un període de frontera equivalent al d'Olvera entre el 1327 i el 1492. Aquesta major seguretat va permetre als colons assentar-se en petits nuclis de població remots per usar els camps de cultiu i les infraestructures dels canaris i dedicar-les a la producció de collites preferentment comercials, com el pastell en el cas de Temisas.¹³⁸⁴ En qualsevol cas, l'existència de petits nuclis de població a prop de centres de producció per al comerç no contradiu la tendència general a esquematitzar les xarxes d'assentaments indígenes i a imposar l'hàbitat concentrat propi de l'Europa franca. Nombrosos poblats canaris –com els de Guayadeque, Arinaga i El Burrero– van ser abandonats arran de la invasió cristiana i, en molts casos, no van ser reocupats de forma permanent durant segles. A mitjan segle XVIII, el nucli d'Agüimes-Ingenio encara concentrava el 70 per cent de la població del senyoriu.¹³⁸⁵

El mateix interès per simplificar la gestió dels paisatges ocupats es manifesta en l'administració colonial dels espais de treball indígenes. La majoria dels despoblats andalusins del terme municipal d'Olvera estava associada a espais de conreu que es trobaven a prop de les àrees d'habitació i que es caracteritzaven per ser agrupacions promíscues de camps sotmesos a règims de treball i reg diversos i dedicats al cultiu simultani d'una àmplia varietat de cultius. Els horts on creixien arbres fruiters, arbustos i, segurament, hortalisses i gramínies, es trobaven en estreta relació amb camps de secà on sobretot es combinava el cultiu de la vinya amb el de la figuera. El caràcter divers dels espais de treball vinculats als despoblats andalusins d'Olvera no va ser conservat pels conqueridors castellans. La reordenació del paisatge encetada per la colonització de la regió anà dirigida preferentment a crear parcel·les extenses dedicades al

¹³⁸⁴ La distribució dels assentaments europeus d'Agüimes i Gran Canària sembla seguir una pauta similar a la descrita per G. Frutuoso a l'illa de Madeira a la segona meitat del segle XVI. Fora de les principals viles i ciutats, hi havia nombroses "fazendas" de colons adinerats que comptaven amb plantacions de sucre, pastell i vinya, esclaus i molins. Vegeu-ne la descripció a Frutuoso 1998, L. II: 44-58.

¹³⁸⁵ Sánchez Rodríguez 2002: 48.

monocultiu de productes destinats a la comercialització –sobretot cereals panificables com el blat i l’ordi- i a segregar geogràficament els camps en funció del règim agrícola al qual estaven sotmesos. L’antiga promiscuïtat andalusina de cultius i de camps de secà i de reguiu va ser substituïda per la concentració de les activitats productives en partides especialitzades. Gran part de la terra conreadissa d’Olvera va ser dedicada a la producció de blat i ordi en un règim de monocultiu de secà que recorria al guaret per a pal·liar l’esgotament crònic del sòl i que seguia un calendari de feines regular i previsible. Les hortes indígenes més petites, com les de Vallehermoso, van ser abandonades i transformades en camps secaners o en àrees de pastura. Només els perímetres irrigats més extensos i que podien ser fàcilment ampliat van ser aprofitats pels colons, com els que se servien de fonts d’aigua cabaloses –com Líjar i Guadamanil- i els que es regaven des d’assuts situats al riu Guadalporcún.

Com s’ha explicat al capítol quart, hi ha indicis que la població indígena d’Olvera va implementar diverses estratègies dirigides a disminuir el risc de patir crisis de subsistència i assegurar la supervivència de la comunitat. En primer lloc, els andalusins practicaven una agricultura més intensiva que els colons cristians que els van substituir. El fet que els camps de conreu es trobessin molt a prop de les cases abandonades pels indígenes suggereix que les parcel·les es podien beneficiar d’una freqüentació constant que hauria afavorit l’aportació d’energia –mitjançant l’adobatge i l’abocament de residus domèstics- i la vigilància dels cultius.¹³⁸⁶ D’altra banda, sembla que l’agricultura irrigada va ser l’opció preferent dels habitants dels despoblats. Malgrat que comptaven amb camps de regadiu i de secà, la ubicació dels assentaments estava determinada per la localització de fonts d’aigua que podien ser usades per a regar. L’ús del reg artificial és una forma d’incrementar el volum de les collites perquè permet intensificar la producció gràcies a l’aportació regular de nutrients al sòl i de garantir-ne la regularitat, ja que les dissocia de les variacions climàtiques estacionals i interanuals.¹³⁸⁷ A més, sempre que va ser possible, els pagesos andalusins d’Olvera van preferir proveir-se de petites fonts d’aigua permanents abans que dependre del cabal més abundant però irregular dels rius locals. La mateixa tendència a evitar els torrents amb fluxos variables ha estat documentada

¹³⁸⁶ Halstead 2014: 230-3; Jones 2005: 172-3; Nielsen i Kristiansen 2014: 397; Van der Veen 2005: 159.

¹³⁸⁷ Watson 1983: 103-4 i 123-7. Vegeu, també, Marston 2011: 194-5 i 200-2; Retamero 2008.

en altres regions d'al-Àndalus, com les illes Balears, València i Almeria, i ha estat interpretada com un intent de garantir l'aprovisionament estable d'aigua.¹³⁸⁸

Els pobladors indígenes d'Olvera també van fer servir estratègies de diversificació espacial –que s'aprecien en la fragmentació i la dispersió dels camps de conreu, la proximitat de parcel·les sotmeses a gestions diferents i en el cultiu conjunt de cultius diversos- i de diversificació temporal –mitjançant l'emmagatzematge d'una part de la collita en sitges que es trobaven integrades en els assentaments. Aquestes pràctiques permetien pal·liar l'impacte negatiu que les plagues i les conjuntures climàtiques adverses podien tenir sobre la producció agrícola.¹³⁸⁹ La clara preferència dels andalusins d'Olvera per la policultura no només és palesa per la diversitat de cultius documentada en els camps abandonats, sinó també per l'escassa presència de parcel·les dedicades a la producció de collites comercials en règim de monocultiu. El rang de les especialitzacions registrades a Olvera abans de la conquesta cristiana era molt limitat. Només hi ha constància de l'existència d'una plantació de sumac de mitja hectàrea d'extensió ubicada a Vallehermoso, en terres secaneres. La resta dels camps treballats pels andalusins –i especialment els de regadiu- sembla haver estat dedicada al cultiu simultani de diverses espècies. El caràcter subsidiari de les produccions especialitzades destinades als intercanvis ha estat prèviament documentat en altres zones de l'emirat de Granada i d'al-Àndalus i contrasta amb la marcada tendència a l'especialització i la comercialització sistemàtica de l'agricultura colonial.¹³⁹⁰

La conquesta castellana d'Olvera i la implantació del domini senyorial dels Téllez Girón suposà la reordenació dels espais de treball capturats als indígenes i la modificació de l'articulació prèvia entre les àrees de conreu i l'inculte. D'una banda, els comtes d'Ureña van crear el *donadío* de Vallehermoso gràcies a l'agrupació de la terra que havia estat gestionada pels habitants de nou despoblats andalusins i van fer servir el seu poder jurisdiccional per excloure'n els colons que s'havien establert a la vila d'Olvera i a les poblacions veïnes i obligar-los a pagar per accedir-hi. De l'altra banda, els Téllez Girón es van apropiat els camps que els

¹³⁸⁸ Retamero 2005a: 55-7; Sitjes 2010: 63; Torró 2009a: 102; Trillo San José 2004: 251.

¹³⁸⁹ Sobre la fragmentació i dispersió de les parcel·les de conreu com una estratègia de diversificació espacial, vegeu Bentley 1987: 50-3; López i Retamero 2017: 636; Marston 2011: 191 i 193. Sobre la policultura, vegeu Marston 2011: 191-2; Retamero 2008; Scott 1994: 273-82; Stone, et al. 1990: 15-6; Trillo San José 2004: 54. Sobre l'emmagatzematge gestionat pels grups pagesos com una estratègia de diversificació temporal, vegeu Eiroa Rodríguez 2011: 2; Marston 2011: 193-4; Retamero 2005b: 274; Spielmann, et al. 2011.

¹³⁹⁰ Fábregas García 2006, 2007; Retamero 2000: 20 i 190-7, 2005a: 69-71, 2006: 300-4, 2009: 282 i 286-9, 2011: 44-5; Trillo San José 2000-2001: 126 i 144-5, 2004: 54, 61-8 i 223-7.

pobladors cristians d'Olvera havien artigat immediatament després de la conquesta de Granada i els van convertir en *cortijos* sotmesos al pagament regular de renda. El patrimoni dels senyors d'Olvera va ser construït molt ràpidament entre finals del segle XV i principis del XVI mitjançant l'acumulació de les terres deixades pels andalusins i l'arrabassament de les parcel·les construïdes pels colons cristians. La concentració de tota aquesta terra en mans d'un únic propietari portà a una dràstica reducció de la diversitat dels paisatges agraris d'Olvera. A mitjan segle XVI, els oficials de la senyoria centralitzaven l'administració de milers d'hectàrees de terra, que eren treballades segons les seves directrius i en funció dels interessos particulars del comte. La cancelleria d'Osuna dictà el règim agrícola que s'havia d'implementar a Olvera per satisfer la demanda dels Téllez Girón de productes fàcils d'emmagatzemar i vendre. La concentració de dos terços de la terra de llauró d'Olvera en mans dels Téllez Girón convertí el terme de la vila en un paisatge absent de nuclis de població en el qual se succeïen els camps sembrats de cereal o en guaret i els espais de pastura, que eren arrendats a ramaders forans. L'agricultura irrigada i el cultiu de la vinya van quedar restringits a partides concretes del terme que eren administrades per separat, com demostra el fet que la majoria de vinyars i hortes que afrontaven amb els *cortijos* dels Téllez Girón no estaven integrats en les plantacions de cereal senyorials, sinó que eren propietat de veïns de la vila. Per tant, la gestió que els conqueridors van fer del territori capturat resultà en la reducció radical de l'àmplia varietat d'espais de conreu i d'espècies cultivades que havia estat manejada per la població andalusina, així com en la substitució de la promiscuïtat de camps de conreu sotmesos a règims de feines diferents que havia caracteritzat l'agricultura indígena per un paisatge binari especialitzat en la producció de cereals d'hivern i en la pastura del bestiar.

La població colonial d'Agüimes administrà els paisatges del sud-est de Gran Canària d'acord amb els mateixos criteris seguits a Olvera. Com s'ha explicat al capítol cinquè, la primera fase de construcció dels sistemes hidràulics de Santa María i Los Parrales entre finals del segle XV i principis del XVI donà lloc a la creació de parcel·laris ortogonals caracteritzats per blocs de terrasses de mides regulars delimitats per braços de séquia amb traçats rectilinis. L'estructura en forma d'espina dels sistemes de Santa María i Los Parrales és pròpia de les hortes fundades pels colonitzadors cristians a la península Ibèrica. J. Torró, per exemple, ha documentat parcel·laris similars al regne de València. Segons aquest autor, la tendència a la regularitat geomètrica de les hortes colonials tenia el principal objectiu d'homogeneïtzar la

gestió dels perímetres irrigats. Les hortes andalusines incloïen espais de secà intersticials o que eren regats només ocasionalment. Les colonials, en canvi, eren concebudes com a espais uniformes. Tots els camps que es trobaven sota la séquia principal del sistema eren considerats terra de reg i proveïts d'aigua, amb independència de la ubicació, de la qualitat del sòl o dels cultius que hi hagués plantats. Allò que determinava l'aprovisionament de les parcel·les era el dret d'accés a l'aigua de reg dels seus possessors.¹³⁹¹ A hores d'ara, es desconeix com eren els perímetres irrigats dels indígenes canaris i si comptaven amb espais sotmesos a règims de reg diversos. Però és segur que la Vega d'Agüimes colonial era un espai de reg homogeni, que distingia únicament entre els secans situats més enllà de la línia de rigidesa i els camps de regadiu de l'interior. Dins els sistemes de Santa María i Los Parrales, l'únic element que condicionava el calendari de reg de les parcel·les era la capacitat dels propietaris dels camps d'acumular *dulas*.

El mateix principi d'homogeneïtzació s'aprecia també en els cultius que estan documentats a la Vega d'Agüimes i a l'horta de Temisas al segle XVI. La població indígena de Gran Canària disposava d'un ventall d'espècies domesticades molt més limitat que els andalusins. Els únics cultius que estan documentats a Agüimes, Guayadeque i Temisas abans de la conquesta són l'ordi vestit, el blat, la lletia i la figa.¹³⁹² No obstant això, la colonització suposà la creació d'un gran nombre de plantacions dedicades de forma exclusiva al monocultiu per al comerç de dues o tres plantes. Inicialment, els colons van dedicar les planes al·luvials del tram baix del barranc de Guayadeque al cultiu de la canya de sucre. Però quan el sector sucrer entrà en crisi a mitjan segle XVI, els canyars van ser ràpidament substituïts per plantacions de vinya per fer vi que es venia als mercats del nord d'Europa i a les colònies americanes. En el cas de la Vega d'Agüimes, fa l'efecte que aquesta substitució començà durant el primer terç del segle XVI, ja que la vinya era el cultiu predominant a l'horta vers el 1550. També s'han documentat camps especialitzats en la producció de pastell a Temisas i al Carrizal (Ingenio) a principis del segle XVI. D'aquesta planta s'extreia el tint de color anyil, que era molt demandat pels principals centres tèxtils del nord d'Itàlia i de Flandes. Però el pastell també va ser substituït

¹³⁹¹ Torró 2003: 163-5, 2009a: 104-6.

¹³⁹² Henríquez-Valido, et al. 2019; Morales Mateos 2006: 197-211; Morales Mateos, et al. 2001; Oliveira, et al. 2012: 829; Rodríguez-Rodríguez, et al. 2011-2012: 107-13.

en algun moment de la primera meitat del segle XVI per la vinya i, en menor mesura, la figuera, tant a Temisas com al Carrizal.

La construcció de parcel·lars regulars, la compartimentació i especialització dels espais de cultiu i la proliferació del monocultiu de productes destinats a la comercialització que estan documentats a Olvera i Agüimes s'emmarquen en una llarga tradició d'alterar els paisatges i les pràctiques agrícoles per adaptar-los als interessos senyorials que s'originà a l'Europa franca alt medieval.¹³⁹³ La modificació dels espais i els processos de treball tenia la finalitat de facilitar el control de la producció pagesa i orientar-la cap a la generació de productes que poguessin ser fiscalitzats, acumulats i comercialitzats més fàcilment.¹³⁹⁴ A vegades, aquests canvis eren imposats per un sol propietari que posseïa la major part de la terra, com els comtes d'Ureña a Olvera. Però, en altres casos, com al senyoriu d'Agüimes, l'homogeneïtzació dels espais de treball i del ventall d'espècies cultivades fou fruit de la comunió dels interessos particulars dels membres de l'oligarquia local, que posseïen la terra, controlaven les associacions de regants i els consells municipals i tenien la capacitat d'orientar la producció agrícola de la comunitat. La dilatació de la Cristiandat llatina iniciada al segle XI es manifestà com un procés d'homogeneïtzació dels espais i dels processos de treball indígenes i de reducció de la diversitat d'espècies cultivades que afavoria la concentració i l'acumulació del producte agrícola. Sovint, la colonització anà associada al que J. Torró ha anomenat "la fi de la diversitat."¹³⁹⁵ A mesura que els colons llatins sotmetien territoris nous al seu domini, l'antiga diversitat d'espais, cultius, feines i calendaris agrícoles era eliminada i substituïda per la regularitat i l'homogeneïtat de l'agricultura colonial. Aquesta experiència de dominació i transformació dels territoris i de les poblacions colonitzades va ser heretada pels Estats moderns europeus, que la van desenvolupar i la van seguir aplicant a Europa i en els seus vastos imperis colonials.¹³⁹⁶

¹³⁹³ La tendència a l'especialització geogràfica de l'agricultura, per exemple, és present des dels inicis del règim feudal i s'intensificà a la Baixa Edat Mitjana (Demade 2018: 545-6). Aquesta "tendència irresistible a l'especialització de l'espai" ha estat observada en espais de colonització a la península Ibèrica com València, als segles XIII i XIV. J. Torró ha observat que la "reorganització en certa mesura 'radial' de les terres de conreu" pels colonitzadors cristians "representa la fi del paisatge-mosaic andalusi i la imposició triomfant de criteris de producció excedentària en detriment de la diversitat subsistencial i de l'autonomia camperola" (2003: 182). Igualment, la conquesta castellana de Casarabonela (Màlaga) a finals del segle XV posà en marxa un procés gradual d'especialització agrícola per parcel·les i partides (Retamero 2011, 2020).

¹³⁹⁴ Sobre l'interès dels senyors per modificar els espais i els processos de treball per facilitar-ne el control i l'acumulació de renda, vegeu Barceló 1988a, 1988b, 1988c, 1995.

¹³⁹⁵ Torró 2009a: 111.

¹³⁹⁶ Vegeu Scott 1998. És particularment interessant la seva discussió sobre la reticència dels agents colonials europeus a acceptar la policultura practicada pels habitants de les selves tropicals com una forma adequada d'agricultura, malgrat que es trobava perfectament adaptada a les condicions locals (273-83).

6.2. El creixement sense límits i el consum dels recursos fins a l'exhauriment

Als capítols quart i cinquè s'ha explicat que les pagesies indígenes d'Olvera i Agüimes probablement van incorporar al disseny dels seus espais de treball mecanismes que en limitaven l'expansió futura. En cap dels dos casos les poblacions nadiues no van generar seqüències ininterrompudes de construcció de camps de conreu perennes. Com s'ha assenyalat anteriorment, la pista més clara del constrenyiment dels camps indígenes andalusins i canaris és el fet que els colonitzadors van superar de forma gairebé immediata els límits d'aquests espais. Entre finals del segle XV i durant tot el segle XVI, els colons d'Olvera i Agüimes van artigar milers d'hectàrees de terra erma que mai no havia estat conreada abans.

Els perímetres irrigats andalusins més extensos d'Olvera van ser expandits al llarg de l'Època Moderna mitjançant la mobilització de fonts d'aigua addicionals i la construcció de nous canals, assuts i safareigs. En alguns casos, les hortes van multiplicar per deu la seva extensió. Per exemple, el sistema hidràulic més antic del Cortijo de Corbones, a Monteortiel, regava un màxim de dues hectàrees de terra des de la Font de la Pileta. L'addició moderna de dues séquies que prenen aigua del riu de Corbones va permetre irrigar unes 19 hectàrees més, fins a sumar-ne 21. Així mateix, l'extensió de les hortes indígenes documentades a Valparaíso probablement era de 4,5 hectàrees, però van ser expandides successivament després del 1492 gràcies a la construcció de nous sistemes hidràulics fins a arribar a les 27,3 hectàrees de mitjan segle XX. Per la seva banda, és possible que l'horta andalusina de Lijar tingués una superfície de 3,8 hectàrees, si els seus límits coincidien amb els de la plantació de sèsam colonial dels anys 1470. En canvi, a principis del segle XX, els sistemes hidràulics del Cerro de la Cruz sumaven 39,8 hectàrees –sense comptar les 0,6 hectàrees regades des de la font de Los Cinco Pies de Lijar i les dues de les “Huertas Perdidas” que prenen l'aigua del Guadalporcún.

D'altra banda, l'apropiació de dos terços de la terra conreadissa d'Olvera pel comte d'Ureña a finals del segle XV i principis del segle XVI desplaçà els pagesos de la vila als marges del terme municipal a la cerca de noves terres amb les quals substituir els camps secaners que els havien estat arrabassats. Els veïns que tenien la capacitat d'afrontar les despeses requerides

per artigar la terra van començar a rompre sistemàticament els boscos i les pastures comunals de la vila per construir-hi camps de secà destinats al cultiu de cereals d'hivern. En menys d'una dècada (1539-46), es van repartir gairebé 2.000 hectàrees de terra per artigar. La fam de terra generada artificialment pels Téllez Girón portà a la desforestació rabent del terme municipal, fins al punt que les autoritats municipals van haver de prendre mesures a mitjan segle XVI per intentar frenar les artigues. Els senyors van fomentar i dirigir les rompudes com una forma d'apropiar-se els espais comunals erms de la vila, ja que es van atribuir el dret d'atorgar-hi parcel·les per artigar, malgrat ser una competència del consell. Els comtes d'Ureña van fer servir els repartiments de terres incultes per exigir el pagament de censos sobre espais que abans havien estat administrats i usats comunament. Les condicions de les rompudes dictades pels Téllez Girón van assegurar que els camps oberts pels veïns de la vila fossin una rèplica dels seus *cortijos*: parcel·les extenses dedicades al monocultiu de secà del blat i l'ordi. Així, les artigues efectuades per l'oligarquia veïnal van servir per a difondre el sistema agrícola senyorial més enllà de les terres que es trobaven sota el control directe del comte.

El creixement dels espais de conreu al senyoriu d'Agüimes va ser vertiginós. L'anàlisi de les primeres fases de colonització de la Vega d'Agüimes ha demostrat que el ritme d'expansió de les àrees cultivades va ser molt més ràpid que el del creixement de la població. Al capítol cinquè, s'ha proposat que la superfície màxima dels camps irrigats que podrien haver estat associats al poblat aborigen d'Agüimes hauria estat d'unes dotze hectàrees. Vers el 1580, menys d'un segle després del final de la conquesta castellana, la Vega tenia una extensió de, com a mínim, 94 hectàrees –més de dos terços de l'àrea que tenia el 1962. Això en un moment que el nombre de famílies enregistrades al senyoriu amb prou feines arribava al centenar, menys d'un deu per cent de la població de principis del segle XIX.¹³⁹⁷ De fet, el creixement veloç de la Vega d'Agüimes ofereix més informació sobre la capacitat dels colons de mobilitzar els recursos financers i la força de treball aliena necessaris per adaptar el paisatge als seus interessos que no pas sobre l'evolució demogràfica de la colònia. La petita horta de Temisas n'és un clar exemple.

En general, s'ha assumit que la localització remota del llogaret de Temisas el va fer poc atractiu per als primers colonitzadors i que només va ser poblat per pastors i petits agricultors

¹³⁹⁷ Suárez Grimón i Quintana Andrés 2003: 19, 70-1 i 76; Sánchez Rodríguez 2002: 48; Santana Santana 2001: 177. Cal recordar que els pobles d'Agüimes i Ingenio segurament no sumarien més d'una cinquantena de focs el 1569 (Rodríguez de Castro i García-Correa y Gómez 2014: 213-6).

modestos quan les costes van quedar saturades a causa del creixement demogràfic dels segles XVII i XVIII. Però, en realitat, el poblat aborigen de Temisas i les seves terres van ser convertits en una plantació d'1,6 hectàrees dedicada al cultiu de pastell mitjançant el treball esclau i amb un ingeni, ja a finals del segle XV o principis del XVI. Durant les primeres dècades del segle XVI, la família propietària de la plantació –els Castellanos-Peloz- era pràcticament l'únic grup de colons establert a Temisas. Però la petitesa de la població no va ser un obstacle per a transformar el lloc en un centre de producció de pastell per a l'exportació. L'empresa no requeria més que una família de colons i un nombre –a hores d'ara indeterminat- de treballadors lliures i esclaus.¹³⁹⁸ Els propietaris de l'Hereditament de Temisas es van limitar a gestionar els contractes d'arrendament amb els agricultors d'origen europeu que administraven la finca i dirigien el treball dels esclaus africans i, segurament, d'altres treballadors lliures que no han estat documentats.

Com en el cas d'Olvera, el creixement dels espais de cultiu del senyoriu d'Agüimes estigué associat a dinàmiques de desposseïció dels colons més humils i a un ràpid consum dels recursos naturals. El principal motor del creixement del perímetre irrigat de la Vega d'Agüimes va ser l'esgotament del sòl provocat pel cultiu intensiu de la canya de sucre. Els propietaris de plantacions van recórrer a la pràctica de la *remuda de tierras cansadas*, que consistia a traslladar els drets d'accés a l'aigua de reg d'un canyar que havia esdevingut infèrtil a terres de secà per plantar-hi canya. El ràpid deteriorament ecològic provocat pel règim agrícola intensiu implementat pels colons generà una demanda incessant de terres fèrtils amb les quals substituir els canyars que quedaven desproveïts de nutrients i havien de ser ermats. La pràctica de la *remuda de tierras*, però, només era possible mitjançant l'expropiació de terres que havien estat atorgades en repartiment als colons menys adinerats, que no tenien la capacitat d'irrigar les seves terres. En el cas d'Agüimes, però, i a diferència d'Olvera, l'acumulació de terres no va ser responsabilitat d'un sol gran propietari, sinó d'una munió de colons benestants. A causa de la debilitat del domini senyorial que els bisbes de Canàries tenien sobre el senyoriu, aquests no van tenir mai la capacitat d'encetar dinàmiques de desposseïció sistemàtica i acumulació de

¹³⁹⁸ El 1514, l'Hereditament de Temisas comptava amb una dotació mínima de quatre esclaus africans i era administrat per un arrendatari europeu (AMC, Massieu-Westerling, L. 10, doc. 34, 1514: 2r-v). Però la documentació consultada no permet saber el nombre exacte de treballadors lliures i esclaus que hi treballaven a l'època de la collita i processament del pastell. Els grans ingenis de sucre podien mobilitzar la força de treball de centenars d'homes durant la safra –més de 150 en el cas de l'ingeni de Pedro Serón a Telde (Viña Brito 2006: 362). Però és molt probable que el personal que treballava a Temisas fos molt més reduït, si s'ha de jutjar per les seves dimensions comparativament petites de la plantació de pastell.

finques. Els comtes d'Ureña eren competidors imbatibles per a l'oligarquia local d'Olvera. En canvi, els bisbes de Canàries mai no van constituir un obstacle seriós per als veïns acabats d'Agüimes, Telde i Las Palmas, que es van ensenyorir de les millors terres de les *vegas* d'Agüimes i Aguatona.

La tendència dels colons a expandir les àrees de conreu perennes fins a topiar amb límits insalvables contrasta clarament amb el constrenyiment i la petitesa dels camps indígenes. En el cas de la pagesia andalusina, ha estat documentat a les illes Balears, València i Andalusia que el seu disseny dels espais de treball establia un topall al creixement potencial dels camps amb l'objectiu de mantenir estable l'articulació entre els espais artigats, les fonts d'aigua i l'inculte.¹³⁹⁹ La manca de coneixements actual sobre els camps de cultiu dels canaris impedeix afirmar que aquests implementessin estratègies similars. No obstant això, aquesta pràctica és congruent amb les dimensions comparativament petites de l'horta indígena d'Agüimes, així com amb la informació disponible sobre com organitzaven la supervivència els aborígens de Gran Canària. D'una banda, és segur que els canaris no van encetar dinàmiques d'expansió ininterrompuda de les àrees cultivades. Tot i que van transformar els paisatges de l'illa per construir-hi pastures i camps de conreu, els indígenes no van trencar de forma irreversible l'equilibri entre els espais de cultiu i l'inculte durant el mil·lenni que van habitar Gran Canària abans de la conquesta castellana.¹⁴⁰⁰ Per contra, la ràpida destrucció dels boscos canaris durant la primera meitat del segle XVI va portar la indústria sucrera colonial a la ruïna en menys de setanta anys. De l'altra banda, la implementació de mecanismes moderadors del creixement dels camps és coherent amb les estratègies de diversificació adoptades pels canaris. De la mateixa manera que els pagesos andalusins d'Olvera, els canaris normalment van optar per procediments que reduïssin el risc de patir crisis de subsistència. Per exemple, els mètodes de conservació de les collites en graners col·lectius usats pels indígenes de Gran Canària tendien a sacrificar volum d'emmagatzematge a canvi de garantir una millor preservació dels cereals i els fruits que hi guardaven.¹⁴⁰¹

¹³⁹⁹ Retamero 2005a: 73-5, 97, 104-7, 187 i 227-33, 2005b: 271-80, 2006, 2008, 2011. Sobre el constrenyiment dels espais de treball dels andalusins de les illes Balears i València, vegeu també Esquilache Martí 2018: 229-36 i 389-91; Kirchner 2002: 154-5, 2009; Sitjes 2006, 2010; Torró 2003, 2009a.

¹⁴⁰⁰ Morales Mateos 2006: 304-5; Morales, et al. 2009; Morales Mateos, et al. 2007b.

¹⁴⁰¹ Henríquez-Valido, et al. 2019; Morales, et al. 2014; Morales Mateos i Rodríguez Rodríguez 2014.

A diferència dels indígenes andalusins i canaris, els colons d'Olvera i Agüimes van implementar estratègies de gestió dels recursos oportunistes, més preocupades per l'obtenció de profits individuals a curt termini que no pas amb la perdurabilitat del sistema. Com s'ha explicat al capítol cinquè, el disseny "obert" de l'horta colonial d'Agüimes resultà de l'absència d'un pla de construcció i gestió unificat de l'espai que inclogués un llindar per limitar l'expansió potencial del sistema. No hi havia una meta comuna que els colonitzadors aspiraven a assolir ni una noció de quins eren els límits raonables de creixement de l'horta. El sistema estava dissenyat per créixer inexorablement, fins a esgotar l'aigua o la terra disponibles, perquè havia de donar cabuda a tots els propietaris que tenien drets d'accés a les fonts de Guayadeque, independentment de si aquesta política era o no sostenible en el temps. L'absència d'un "disseny original" colonial és també palesa en l'organització de l'artiga dels erms d'Olvera. Malgrat els intents del comte d'Ureña i les autoritats municipals de presentar-la com un procés ordenat, la rompuda dels espais comunals va ser el resultat de la intensa competència entre els veïns acabats de la vila per apropiar-se les millors terres abans que els altres. Les ordenances sobre quins boscos i pastures havien de ser respectats van ser decretades anys després de les primeres rompudes, quan les reserves forestals i d'herba del terme havien estat delmades.

El fet que la gestió colonial tendia a donar prioritat als guanys a curt termini en detriment de la restitució dels recursos no només es manifesta en la forma que els colons administraven la relació entre l'espai cultivat i l'inculte, sinó també en la modificació dels espais de treball capturats. F. Retamero ha observat que els intents dels gestors catalans de perllongar els sistemes hidràulics andalusins de Menorca portaren a la implementació d'una "ràpida successió de solucions que permetessin mobilitzacions creixents d'aigua." Cada modificació de l'espai i les infraestructures que tractava d'incrementar el cabal de la séquia o de fer arribar l'aigua a noves terres anava seguida d'una altra, destinada a forçar de nou els límits del sistema o a resoldre els desequilibris provocats per decisions anteriors. La gestió moderna dels barrancs menorquins consistí en una ràpida "progressió d'obsolescències."¹⁴⁰² Tota solució era temporal i precària i susceptible de ser superada o abandonada per cercar beneficis d'una altra manera. I qualsevol pas en fals podia portar al col·lapse irreversible de tota l'estructura. El mateix principi s'observa a l'Horta de Líjar i a la Vega d'Agüimes. En tots dos casos, el creixement del perímetre irrigat

¹⁴⁰² Retamero 2005a: 125-6.

requerí l'addició acumulativa d'estructures que ajudessin a salvar obstacles físics o a fer arribar l'aigua disponible a parcel·les cada vegada més llunyanes. El caràcter caduc de les estratègies de gestió colonials s'aprecia també en la implementació de règims agrícoles extremadament intensius que proporcionaven copiosos beneficis a curt termini però que eren difícilment sostenibles en el temps –com el monocultiu de la canya de sucre sense rotacions a Agüimes i, potser, la producció igualment intensiva de pastell a Temisas.

Amb independència del producte mercantilitzat en cada cas, l'assentament de colons llatins generalment estigué associat a alteracions dels ecosistemes locals molt més grans que les generades per l'acció antròpica de les societats indígenes. La voluntat dels colonitzadors de simplificar els espais de treball agrícola es combinà amb l'elevat ritme al qual consumien els recursos naturals per deteriorar ràpidament els ecosistemes de les regions conquerides. En casos com els de les illes, que són ecològicament més fràgils, l'arribada dels europeus tingué conseqüències desastroses, com l'extinció massiva d'espècies vegetals i animals endèmiques o episodis catastròfics de desforestació i erosió.¹⁴⁰³ J.W. Moore ha destacat el canvi de ritme dels cicles d'obertura i esgotament de les fronteres ecològiques que, des del seu punt de vista, tingué lloc a partir de la colonització de Madeira a mitjan segle XV. Segons aquest autor, processos que havien durat segles al continent europeu van tenir lloc en poques dècades a les illes de l'Atlàntic.¹⁴⁰⁴ No obstant això, és difícil determinar si realment hi hagué un canvi substancial en la forma de gestionar els recursos al segle XV. L'estudi de casos més antics suggereix que aquesta dimensió ecològica de la colonització ja era plenament present a l'Edat Mitjana. Al capítol quart s'ha descrit l'impacte que va tenir la colonització d'Olvera, on la progressió del desboscament i la reducció dels espais de pastura van provocar l'alarma de les autoritats locals en poques dècades. Igualment, el mateix Moore ha assenyalat que parts del sud d'Europa, com Portugal, havien exhaurit la major part dels seus recursos forestals ja a mitjan segle XV.¹⁴⁰⁵

També hi ha exemples més antics que relacionen la gestió senyorial dels recursos amb dinàmiques de consum fins a l'exhauriment similars a les documentades a Madeira i a Canàries als segles XV i XVI. Un cas primerenc és el de Beralevilla, una pobla instituïda pel monestir de Sant Martí de Cillas (Saragossa) a principis del segle X en un antic espai de pastura. Menys d'un

¹⁴⁰³ Braje, et al. 2017; Moore 2000; Smith 2010.

¹⁴⁰⁴ Moore 2010: 3.

¹⁴⁰⁵ *Ibid.*: 16-7.

segle després de la fundació de la vila, un grup de veïns sol·licità als monjos que els atorguessin noves terres de llauró a canvi de pagar una taxa anual perquè les seves havien esdevingut infèrtils.¹⁴⁰⁶ Les causes immediates de l'esgotament dels camps de Beralevilla són desconegudes, però és segur que coincidí amb la colonització senyorial de la zona. J.J. Larrea ha proposat que la imposició del domini monacal podria haver forçat el pas d'una agricultura itinerant a formes més intensives d'ús del sòl, les quals haurien esgotat ràpidament les reserves de nutrients. Fos com fos, la gestió senyorial de Beralevilla trigà menys d'un segle a provocar una crisi de rendiments decreixents que obligà els seus veïns a artigar més terres incultes i, en el procés, a sotmetre's a una dominació més intensa per part de la institució.¹⁴⁰⁷ Un altre exemple és el de l'assentament fortificat de Colletière, que va ser construït vers l'any mil en una illa de l'estany de Paladru (Isère, França). Les excavacions arqueològiques han revelat que Colletière segurament era la seu d'una família senyorial i la seva erecció coincidí amb una intensa activitat arrabassadora per construir-hi camps de conreu. Però l'assentament es va inundar poques dècades després de la seva fundació i hagué de ser abandonat. Sembla que el ràpid desboscament dels marges del llac accelerà l'escorriment de l'aigua de pluja i precipità un increment sobtat del nivell de l'aigua, que engolí la fortificació.¹⁴⁰⁸

Els estudis sobre la conquesta d'al-Àndalus ofereixen nombrosos exemples de com els colonitzadors cristians tendiren a consumir els recursos capturats a un ritme més elevat que la societat andalusina i de com la seva gestió podia implicar el deteriorament de les condicions ecològiques locals. Mentre que la majoria d'estratègies adoptades pels andalusins anaven dirigides a minimitzar el risc de patir crisis de subsistència, les opcions productives dels colons tenien l'objectiu de maximitzar els guanys, fos mitjançant l'increment de l'àrea cultivada, fos intensificant l'ús del sòl i l'aigua.

Els límits que els pagesos andalusins imposaven al creixement dels espais de treball també establien un topall a la quantitat d'aigua que usaven per regar. En condicions normals, les comunitats de camperols andalusins no acostumaven a esgotar el cabal dels aqüífers per assegurar-se de comptar amb un excedent d'aigua al qual recórrer durant les secades.¹⁴⁰⁹ Els

¹⁴⁰⁶ "...venerunt ad eum omnes de Berali villa ad illum abbate et ad illos monacos de monesterio rogaverunt eos et suplicaverunt ut dedissent illis terminum ubi laborassent, quia iam illorum terras veteres erant et lavatas. Et dixerunt illi monachi et ille abbas, 'faciamus illorum voluntates, dimitant nobis illa iantare quod damus eis ab anno in anno'" (Larrea 1990: 231).

¹⁴⁰⁷ *Ibid.*: 229-39.

¹⁴⁰⁸ Andru, et al. 1990; Colardelle, et al. 1980; Feller 2015: 174-5.

¹⁴⁰⁹ Kirchner 2002: 154-5, 2010: 141, 2015: 213; Retamero 2008: 142.

sobrants eren tornats als cursos d'aigua d'on procedien i on alimentaven els ecosistemes humits de ribera, que eren una font addicional de recursos. Per contra, els colons cristians tendien a usar tot el cabal dels aquífers. D'una banda, la gestió colonial dels espais irrigats implicava la distribució homogènia de l'aigua de reg entre tota la terra que es trobava sota la séquia principal, independentment de les necessitats dels cultius que s'hi plantaven o de les dificultats per fer-hi arribar els canals. De l'altra banda, i com s'ha vist en el cas de la Vega d'Agüimes, les xarxes de reg colonials estaven pensades per créixer contínuament mentre hi hagués aigua i terra disponibles. En comptes de tenir una forma "tancada" i tornar l'aigua al torrent, com els horts dels andalusins, els dels colons eren "oberts" i allunyaven l'aigua excedentària del curs d'aigua d'on procedia, en previsió a l'expansió futura del perímetre irrigat.¹⁴¹⁰ El disseny de la Vega d'Agüimes, per exemple, no contemplava la possibilitat de tornar l'aigua al barranc de Guayadeque. La majoria de braços de l'horta conduïa l'aigua cap als marges sud i est de la Vega, on els límits del sistema podien ser ampliat. Per als gestors colonials, les aigües que sobraven després de regar eren un recurs a l'aguait de ser mobilitzat per nous usuaris, de la mateixa manera que els erms d'Olvera eren vistos com a reserves de terra per parcel·lar i rompre. Tard o d'hora, els excedents d'aigua eren capturats per proveir els camps que es trobaven als marges del sistema i la xarxa de reg s'estenia fins a esgotar completament la capacitat de la captació o fins a topar amb un accident geogràfic insalvable.¹⁴¹¹

D'altra banda, els conqueridors cristians d'al-Àndalus van optar habitualment per construir els camps de secà als vessants de les muntanyes, on podien ser fàcilment ampliat però eren més vulnerables als efectes erosius de l'aigua d'escorrentia. Els andalusins, en canvi, acostumaven a emplaçar els secans als fons de les valls i els barrancs, on es beneficiaven de la humitat ambiental i de l'acumulació natural de sediments, però la seva expansió estava estrictament limitada. Els grans propietaris colonials, com els comtes d'Ureña, disposaven de terra suficient per compensar les pèrdues provocades per la ubicació de les parcel·les als vessants de les muntanyes i els era més rendible escollir espais que els permetessin construir camps més extensos i fàcils de supervisar. En termes generals, els grans propietaris de terres colonials van preferir sacrificar la productivitat de la terra, la viabilitat a llarg termini de les

¹⁴¹⁰ Torró 2003: 185, 2009a: 109-10.

¹⁴¹¹ Vegeu exemples de l'ús d'aigües sobrants per alimentar camps afegits al final de sistemes hidràulics a l'Horta de València (Peris-Albentosa 2018) i als pobles malaguenys de Canillas de Albaida i Cómpea (Retamero 2019).

plantacions i la seguretat alimentària dels pagesos que les treballaven a canvi de facilitar l'acumulació de renda.¹⁴¹² Aquesta diferència s'aprecia clarament a Olvera. Les feixes que semblen haver estat usades pels andalusins per sembrar cereals sense reg artificial o bé afrontaven amb parcel·les irrigades o bé es trobaven en zones humides, com les “illes” del riu Guadamanil o la confluència d'aquest amb el riu Salado a Navalsalado. Les partides com aquestes, on es concentrava la humitat, van ser algunes de les primeres a ser artigades pels colons d'Olvera després de la conquesta de Granada i, poc després, van esdevenir els *cortijos* dels Téllez Girón, ja que eren idònies per a cultivar cereals d'hivern sense reg artificial. En canvi, les rompudes de mitjan segle XVI van tenir lloc en àrees muntanyoses i seques, amb sòls menys aptes per a la producció de cereals en un règim de monocultiu de secà, com les Chiribanas, Monasterejos i Zaframagón. Aquesta circumstància explica que els colons competissin entre ells per apropiarse les comes, els alzinars i els prats humits que les ordenances municipals reservaven per al past dels ramats vilatans. Per superar els límits dels camps secaners andalusins, els castellans es van veure obligats a artigar zones on només amb dificultat podien replicar el tipus d'agricultura especialitzada en la producció de cereals panificables que practicaven als *cortijos* del comte d'Ureña.

Segons J.W. Moore, aquesta gestió caracteritzada pel consum accelerat dels recursos que els colons llatins feien habitualment dels territoris capturats estigué íntimament relacionada amb l'expansió transatlàntica europea a partir del segle XIV. La propensió dels colons a consumir els recursos que capturaven fins a exhaurir-los els obligava a cercar constantment solucions provisionals que els permetessin compensar el ràpid descens dels beneficis. L'exemple de l'evolució de la indústria del sucre a les illes de la Macaronèsia als segles XV i XVI demostra que el compàs de la colonització de l'Atlàntic i d'Amèrica estigué marcat pel ritme al qual els colons obrien i esgotaven les fronteres ecològiques. Moore ha proposat que l'aguda competència entre els productors de canya va ser la principal causa de la sobreexplotació dels recursos naturals de la Macaronèsia i del desplaçament de la frontera del sucre a l'oest. En el cas d'un negoci costós i arriscat com la producció de sucre, resultava més rendible implementar un règim de cultiu intensiu i traslladar les plantacions a mesura que destruïen els boscos i esgotaven i

¹⁴¹² Kirchner 2003: 228; Retamero 2005b: 73-5 i 274; Torró 2003: 180-1. Els colons cristians de l'Horta de València van seguir una estratègia similar a l'hora de drenar les marjals als segles XIII i XIV, ja que van estendre els canals d'irrigació a antigues zones d'aiguamolls, incrementant el risc d'inundació dels camps de conreu (Torró 2009a: 112).

erosionaven els sòls fèrtils que no pas fer-ne un ús moderat, oferint la possibilitat als competidors d'apropiar-se abans els recursos. Com s'ha proposat per al cas d'Agüimes, va ser aquesta lògica que impulsà el ràpid creixement de les hortes colonials. Un cop la producció entrava en rendiments decreixents, els colons i el capital que els finançava empenyien la frontera a la recerca de nous recursos que encara no haguessin estat mercantilitzats, en un cicle que no durava més de 50 o 75 anys. Així, entre mitjan segle XV i mitjan segle XVIII, la frontera del sucre es traslladà de Madeira a Cuba i Jamaica, passant per Canàries, São Tomé, Brasil i les Antilles Menors, i deixà al seu pas territoris desforestats, amb sòls empobrits i vulnerables a l'erosió i amb climatologies permanentment alterades. Les crisis locals que provocaven la colonització i la transformació dels territoris capturats només podien ser superades provisionalment amb l'apertura de noves fronteres o amb la captació de fonts d'ingressos alternatives.¹⁴¹³ De la mateixa manera que la gestió colonial dels sistemes hidràulics indígenes, l'avanç de les fronteres de colonització també estigué marcat per una “progressió d'obsolescències.”

A mesura que els colonitzadors europeus obrien i consumien fronteres, acumulaven més recursos i coneixements. Aquesta “preacumulació” els conferia la capacitat de controlar nombres cada vegada més grans de població i territoris cada vegada més extensos. Les lliçons apreses i els recursos obtinguts en una frontera possibilitaven la conquesta de la següent, ja que proporcionaven els invasors un avantatge fonamental sobre les poblacions natives i els atorgava les eines necessàries per adaptar els paisatges locals als seus interessos.¹⁴¹⁴ P. Wolfe ha assenyalat que l'acumulació d'experiències prèvies i la possibilitat de mobilitzar recursos a escala global proporcionava al colonialisme de població una gran “versatilitat estratègica,” que li permetia adaptar-se a les condicions locals.¹⁴¹⁵ Però la “preacumulació” reforçava també l'impuls expansionista dels imperis europeus. Cada nova frontera de colonització va ser escenari dels mateixos processos de desposseïció i de consum dels recursos naturals que començaren als

¹⁴¹³ Vegeu Moore 2000, 2009, 2010.

¹⁴¹⁴ Wolfe 2012: 136-9, 2013: 266. La “preacumulació” colonial també té un important vessant militar, com demostra la conquesta d'Amèrica, on “[l']experiència bèl·lica acumulativa” dels conquistadors va ser crucial per a derrotar la resistència armada indígena. Les lliçons apreses durant l'ocupació d'una regió informaven la invasió de la següent. En travessar l'Atlàntic, els conquistadors portaven amb ells una llarga tradició de conquestes a la península Ibèrica i el nord d'Àfrica, a més de la informació proporcionada pels textos clàssics sobre les tàctiques militars emprades durant l'Antiguitat per grecs i romans (Espino López 2012, 2013: 29-80).

¹⁴¹⁵ Wolfe 2012: 135 i 139. La contínua renovació de l'instrumental a l'abast dels colons i la diversitat de les poblacions i territoris conquerits explica que les societats europees construïdes als espais de colonització mai no fossin rèpliques exactes de la metròpoli, sinó versions locals del mateix sistema.

segles IX i X al cor de l'Europa franca. A mesura que el sistema incrementava la seva capacitat de capturar i mobilitzar recursos, també n'augmentava la demanda. Els desequilibris i les crisis generades per la colonització d'un territori només podien ser compensats temporalment amb la invasió d'una altra regió i la mobilització dels seus recursos per mantenir en marxa la immensa maquinària colonial. El sistema de la Cristiandat llatina en expansió permanent requeria cada vegada més recursos per a sostenir-se, cosa que el portava a créixer encara més, en un cicle de realimentació positiva sense fi aparent.

6.3. “A su riesgo e ventura”

Aquesta desproporció en el ritme de consum dels recursos es troba a l'arrel de la disparitat entre la gestió colonial dels territoris capturats i la que en feien les comunitats andalusines i canàries. Els repartiments de terra organitzats per les monarquies cristianes palesen que els colons tendien a mobilitzar una quantitat major de recursos que els seus predecessors nadius. Generalment, cadascun dels individus que participaven en la distribució del botí era recompensat amb els béns de diverses famílies indígenes. És el cas de la comarca històrica de l'Havaral de Ronda (Alto Genal, Màlaga). Abans de l'expulsió dels moriscos granadins, hi residien 318 veïns andalusins i 214 cristians vells. El 1572, els moriscos van ser deportats i substituïts per 156 famílies de colons (*pobladores*), que representaven una mica menys de la meitat de la població expulsada. Tot i que el primer impuls acostuma a ser atribuir la feblesa de la colonització a les dificultats de reclutament, E. López García opina que la reducció del nombre d'habitants “era una decisió previa a conocer las dificultades de la ejecución del proceso de nueva población. Probablemente no se consideraba que con los recursos que vivían un número determinado de familias moriscas pudieran asentarse un número igual de familias cristianas viejas.”¹⁴¹⁶ En conseqüència, cadascuna de les famílies de *pobladores* que es van establir a l'Havaral acumulà les terres i les cases de diverses unitats domèstiques nadius.

Els repartiments duts a terme al senyoriu d'Agüimes ofereixen exemples més extrems de concentració de recursos. A finals del segle XV, Pedro Castellanos va rebre a Temisas un

¹⁴¹⁶ López García 2014-2015: 211.

heredamiento de vuit sorts de terres de reg, que equivalien a 11,6 hectàrees. Només amb aquesta concessió, Castellanos va rebre tanta terra irrigada com la que segurament havia gestionat tota la comunitat indígena d'Agüimes, ja que l'extensió màxima de l'horta vinculada al poblat canari hauria estat d'unes 12 hectàrees. Pocs anys després, Luis Pinelo, “gentilhombre de la casa del rey,” va obtenir una mercè de sis cavalleries de regadiu al Pozo de Guayadeque, les quals sumaven 24,8 hectàrees de terra, el doble que l'horta indígena d'Agüimes.¹⁴¹⁷ Les finques repartides a les terres de secà –moltes de les quals no havien estat llaurades mai abans- eren encara més extenses, i algunes sumaven centenars de fanecades.¹⁴¹⁸

Tant la tendència a concentrar la terra de diverses famílies o de comunitats senceres en mans de pocs individus com la ràpida ampliació dels espais de treball capturats palesen que els conqueridors van estimar insuficients els límits fixats pels indígenes andalusins i canaris al creixement de les àrees de cultiu i al consum dels recursos. La forma que les comunitats colonials d'Olvera i Agüimes havien d'organitzar la producció requeria més espai i més recursos que els considerats necessaris per a les poblacions indígenes.¹⁴¹⁹ Tot i ser numèricament inferiors als nadius expulsats, els colons van encetar immediatament seqüències d'ampliació de les àrees de conreu indígenes i de construcció de nous camps. Com indiquen les observacions realitzades a Olvera i Agüimes, aquesta dinàmica expansiva estava desvinculada del creixement demogràfic. La superació sistemàtica dels marges de la reproducció marcats pels pobles colonitzats estigué estretament relacionada amb la competència entre colons per acumular riquesa individualment i amb els processos de desposseïció que van seguir la colonització d'ambdues viles.

Tots els repartiments de terra que es van dur a terme a la península Ibèrica al llarg de la conquesta d'al-Àndalus van anar seguits de processos de desposseïció similars als documentats a Olvera i Agüimes al segle XVI, en els quals molts colons van perdre els seus lots. Les terres dels beneficiaris més humils dels repartiments van ser acumulades per les oligarquies locals, els senyors laics i les institucions eclesiàstiques, que les van convertir en grans finques

¹⁴¹⁷ Aznar Vallejo 1981: 214.

¹⁴¹⁸ Les finques de secà d'Agüimes registrades en els *Repartimientos de Gran Canaria* tenien una extensió mitjana de quaranta fanecades, però hi ha exemples d'algunes concessions de centenars de fanecades (Ronquillo i Aznar Vallejo 1998: 39).

¹⁴¹⁹ Aquesta desavinença ha estat documentada també al continent americà. Sense anar més lluny, Bartolomé de las Casas va fer referència explícita al fet que els conquistadors de La Hispaniola consumien una quantitat de recursos molt superior a la de la població indígena. Segons el dominicà, “lo que basta para tres casas de a diez personas cada una para un mes, come un cristiano y destruye en un día” (Las Casas 2018: 80).

especialitzades en la producció de cultius comercials, com el cereal i la vinya. L'endeutament dels camperols, la dificultat per adaptar els espais de treball andalusins a l'agricultura colonial i la vulnerabilitat de les famílies nuclears, mancades de xarxes de suport fiables a les quals recórrer, es van combinar per alimentar un mercat de la terra que funcionava com un instrument d'expropiació massiva de la pagesia colonitzadora.¹⁴²⁰ Normalment, el trasllat a les fronteres tenia un de dos resultats. Algunes famílies sortejaven amb èxit els processos de desposseïció que seguien els repartiments i esdevenien membres de l'oligarquia local mitjançant l'acumulació de les terres d'altres colons. Però moltes s'empobrien o perdien les seves terres, moment en el qual esdevenien part de la massa anònima de pagesos sense terra que proveïa de mà d'obra barata els grans propietaris i que pràcticament no ha deixat cap rastre en el registre escrit.¹⁴²¹

Com demostra el cas d'Olvera, les fronteres de colonització atreïen i expulsaven població de forma simultània, en un anar i venir constant de colons que arribaven per establir-s'hi i d'altres que marxaven a la cerca de nous territoris per conquerir –o que tornaven als seus llocs d'origen.¹⁴²² L'arribada de nous pobladors va fer que la població d'Olvera es multipliqués per dotze durant el segle XVI, quan va passar d'una seixantena de veïns el 1480 a 739 el 1594.¹⁴²³ Però, al mateix temps, desenes de veïns van abandonar la vila per participar en la colonització d'altres regions. Dels onze testimonis del 1518 que van néixer a Olvera o s'hi van traslladar abans de la conquesta de Granada, set van marxar com a colons a Setenil, Ronda i Torre Alhàquime.¹⁴²⁴ Deu anys després, el 1503, una dotzena de veïns d'Olvera van sol·licitar terres a la pobla de Villamartín (Cadis), i dos més es van unir a l'expedició de Francisco Pizarro al Perú el 1532.¹⁴²⁵ Posteriorment, quatre veïns de la vila es van traslladar amb les seves famílies

¹⁴²⁰ Vegeu, per exemple, Borrero Fernández 1989: 131-8; Guinot 2003: 374-9; González Jiménez 1988: 86-9, 2001: 29-33; Laliena Corbera 2007: 45-7; Torró 2006: 125-34, Virgili 2001a: 150-73.

¹⁴²¹ Soto 2003: 329-32. Gran part de la pagesia colonitzadora vivia en condicions precàries i molts camperols havien de llogar la seva força de treball a grans propietaris, encara que posseïssin terres en propietat o a cens (Borrero Fernández 2003: 88, 2014; Virgili 2018b).

¹⁴²² R. Bartlett remarcà que, segurament, hi havia un flux constant de colons "fracassats" que tornaven a casa després d'haver abandonat les terres obtingudes a la frontera, però que és molt difícil de documentar (1994: 138).

¹⁴²³ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 84r-243r; Aguado González 1991: 747 i 857-8; Iglesias García 2017: 114-5; Suárez Japón i Ramos Santana 1982: 28.

¹⁴²⁴ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 89r, 96v, 154r, 183r, 210r, 236v i 238r.

¹⁴²⁵ Rodríguez Palma 2009: 59; Suárez Japón i Ramos Santana 1982: 28; Villalonga 2006: 101.

a Nicaragua el 1561 i altres tres van participar en la colonització de la comarca de l'Havalar de Ronda el 1572.¹⁴²⁶

L'arribada de colons a la frontera alimentava la immensa maquinària colonial, que generava constantment residus en forma de nous colonitzadors, els quals empenyien la mateixa frontera encara més lluny. Així, la colonització produïa el seu propi combustible. Cada onada de població anava seguida de la desposseïció d'una part dels colons o de la seva descendència, que no tenia altre remei que cercar fortuna en noves campanyes de conquesta. Com ha assenyalat F. Fernández-Armesto, "this footloose manpower" generat pels processos de desposseïció "was the stuff of dynamism. Without it, there could have been no Spanish empire, in the old world or the new."¹⁴²⁷

Però aquest raonament és incomplet, ja que no sembla que el sector desposseït de la pagesia colonial fos la principal font de nous colonitzadors. Ans el contrari, la documentació d'Olvera mostra que un percentatge elevat dels veïns que van marxar de la vila procedia de famílies acomodades o de camperols que posseïen terres, si més no. Els set testimonis del 1518 que van anar a poblar Ronda, Setenil i Torre Alháquime als anys 1480 i 1490 formaven un grup molt divers. D'una banda, hi havia Marcos Pérez, "hombre del campo," i Alonso González de Mairena, llenyataire, que posseïen béns per valor de 30 (11.250 mrs.) i 40 ducats (15.000 mrs.), respectivament.¹⁴²⁸ Però, de l'altra banda, també s'hi comptava l'escuder Juan López Vasco, amb un patrimoni de 300 ducats d'or (112.500 mrs.) el 1518.¹⁴²⁹ Encara més marcat és el contrast entre Francisco i Juan de Montiel, que probablement eren parents, malgrat que no s'expliciti en els interrogatoris. Tots dos van néixer a Olvera, pertanyien a un llinatge d'escuders i es van establir a Ronda després de la conquesta de la ciutat el 1485. No obstant això, el 1518 Francisco declarà que tenia un patrimoni valorat en 200 ducats d'or (75.000 mrs.) i que havia servit "en las guardas del rey de Castilla como escudero."¹⁴³⁰ Juan, en canvi, explicà "que no tiene otros bienes syno los que gana a trabajar por sus manos e que bive de su trabajo en el campo."¹⁴³¹ Sebastián García, per la seva banda, ofereix un terme mitjà. Nascut a Olvera entre

¹⁴²⁶ AGI, Contratación, 5219, N.5, R.1, 1561; *Ibid.* R.2, 1561; *Ibid.* R.6, 1561; *Ibid.* R.7, 1561; AHP.GR, Población, L. 6730, 1572: 19v; AGS, CCA, L. 2146, 1576: 168v i 169v.

¹⁴²⁷ Fernández-Armesto 1994: 65.

¹⁴²⁸ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 210r i 236v.

¹⁴²⁹ *Ibid.*: 96v.

¹⁴³⁰ *Ibid.*: 182v-3r.

¹⁴³¹ *Ibid.*: 238r.

el 1456 i el 1460 en una família de “labradores,” García es traslladà a la veïna Torre Alháquime vers el 1492 i participà en les primeres artigues que el comte d’Ureña va fer a Vallehermoso pocs anys després. El 1518, era “labrador e bive de su oficio” a Torre Alháquime i posseïa un patrimoni personal de 80 ducats (30.000 mrs.).¹⁴³²

La documentació medieval i de l’Alta Època Moderna ofereix exemples de camperols que deixaven les seves heretats per marxar com a colons, fos perquè esperaven prosperar a la frontera, fos perquè s’havien vist obligats a malvendre-les o abandonar-les per deutes o a causa de les fams, l’exhauriment del sòl o les guerres.¹⁴³³ R. Bartlett cita el cas dels germans Pere i Fortunius García, que van vendre les seves terres al monestir de Santo Domingo de la Calzada (La Rioja) per participar en la colonització de Moya (Conca) el 1210.¹⁴³⁴ En el capítol cinquè s’ha fet referència a Alonso Bentagaira, canari establert a Tenerife com a colon que va vendre dos cafissos de terra que havia rebut durant el repartiment per allistar els seus fills en l’expedició de Pedro Fernández de Lugo a Santa Marta (Colòmbia) el 1535-6.¹⁴³⁵ Així mateix, els veïns d’Olvera que van marxar com a colons a Nicaragua el 1561 i a l’Haveral el 1572 eren *labradores* amb cognoms com Medina, Troya, Lobo, Palma i Gallardo, els quals pertanyien a famílies de pagesos terratinents que havien ocupat càrrecs municipals. En alguns casos, s’ha pogut comprovar que els mateixos colons posseïen terres a la seva vila natal. Per exemple, és probable que l’Hernando de Medina que partí el 1561 cap a Nicaragua fos el mateix que el 1545 havia rebut una parcel·la de 20 fanecades (12,8 ha) de terra inculta a Olvera en qualitat de “lancero de cuantía,” o un fill d’aquest.¹⁴³⁶ Així mateix, Francisco Sánchez Candil, que participà en el repartiment de Júzcar (Màlaga) el 1572, havia rebut recentment una parcel·la de terra per rompre a les Chiribanas d’Olvera, la qual va ser registrada el 1573 com una afrontació.¹⁴³⁷

La informació disponible sobre els veïns que marxaven d’Olvera, per tant, sembla confirmar la proposta de R. Bartlett que el gruix dels colons es trobava “in the middle of the

¹⁴³² *Ibid.*: 89r.

¹⁴³³ Bartlett 1994: 135-8.

¹⁴³⁴ “*Volentes ire ad populationem Mohie*” (*Ibid.*: 135). L’èmfasi és de l’autor.

¹⁴³⁵ Betancor Quintana 2002: 194.

¹⁴³⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.1507, D.235, 1545.

¹⁴³⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.1507, D.258 i 259, 1573; AHP.GR, Población, L. 6730, 1572: 19v. També és molt probable que el veí d’Olvera Bernardino Alonso Gallardo, *poblador* de Cartajima (Màlaga) el 1574 (AGS, CCA, L. 2146, 1576: 168v), estigués emparentat amb Alonso i Juan Gallardo, que van ser denunciats als anys 1570 per haver-se beneficiat de parcel·les de terra inculta que no complien la normativa municipal (ARCHGR, Pleitos, C.701, P.4, 1575: 7r-v, 9r, 10v; ARCHGR, Pleitos, C.2711, P.17, 1578: 8v-10v). A més, a principis del segle XVII, Alonso Gallardo gaudia de l’arrendament vitalici del Cortijo de las Piletas, de 50 fanecades de terra (AHN, Nobleza, Osuna, C.38, D.1, 1600-20: 64v).

socio-economic range, neither rich nor destitute,” i no en els sectors desposseïts.¹⁴³⁸ A hores d’ara, la millor explicació al fet que famílies acomodades com els Palma i els Troya generessin colons malgrat formar part de l’oligarquia veïnal d’Olvera és la proposta de Bartlett que els colonitzadors que van encapçalar la dilatació de la Cristiandat llatina eren els fills menors de la noblesa i la pagesia que havien estat exclosos de les herències familiars. Segons Bartlett i R.I. Moore, la ruptura de les estructures de parentiu extens a partir del segle IX mitjançant la imposició de l’exogàmia estricta i la restricció del nombre d’hereus legítims suposà que la majoria de membres de cada generació fos privada de la part del patrimoni familiar que li pertocava en favor d’un sol germà i que es veiés obligada a marxar a la cerca de fortuna.¹⁴³⁹ Aquests autors han posat l’èmfasi en la implantació de les famílies dinàstiques restringides, la concentració de l’herència en el primogènit i la consegüent expulsió dels cabalers del casal familiar, però la partició igualitària de les herències entre tots els fills tenia un efecte similar, com ha assenyalat J. Torró. La fragmentació, generació rere generació, del patrimoni familiar entre tots els descendents d’una parella conjugal podia portar a la seva dissolució en poques dècades.¹⁴⁴⁰ No tots els colons havien de ser fadrísters completament desheretats, sinó que podien ser individus que havien rebut en herència una quantitat insuficient de béns per a sustentar-se i formar una família.

Aquest procés de disgregació generacional dels patrimonis familiars és palès en la desaparició de l’Heredamiento de Temisas en la primera meitat del segle XVI. La finca de terres de reg adquirida originalment per Pedro Castellanos a Temisas tenia una extensió de vuit sorts de terra (11,6 ha). A la seva mort, l’*heredamiento* va ser dividit a parts iguals entre les seves filles, Catalina i Mayor Castellanos. Cadascuna d’elles va rebre quatre sorts de terra (5,8 ha) i les van repartir entre els seus fills. Com a resultat d’aquestes particions, l’Heredamiento de

¹⁴³⁸ Bartlett 1994: 138. Aquesta observació coincideix amb els estudis que s’han dut a terme sobre el colonialisme de població europeu a altres continents, com a l’Amèrica del Nord. El 1983, J. Sakai criticà la idea comunament acceptada que la frontera occidental de les tretze colònies britàniques es forní principalment dels pobres i els desposseïts d’Europa. La majoria dels colons que van viatjar d’Anglaterra a Amèrica del Nord durant la segona meitat del segle XVII consistia en joves procedents de famílies de terratinents i pagesos acomodats –el 48 per cent– i d’artesans i comerciants –el 29 per cent. Només al voltant d’un 15 per cent eren treballadors sense propietats (1989: 5). Així mateix, el 70 per cent dels colons europeus que s’havien establert a les colònies nord-americanes a mitjan segle XVIII pertanyien a les “propertied middle classes” i gran part de la feina agrícola era duta a terme per esclaus indígenes i africans (Ibíd.: 10). Això no vol dir que els pobres i desposseïts no participessin en els processos de colonització, simplement que la seva contribució no ha quedat registrada en la documentació consultada. J. Torró, per exemple, ha proposat que molts dels individus que van participar en la conquesta del regne de València a mitjan segle XIII tenien un origen “marginal” (Torró 1992: 136-7, 2006: 99).

¹⁴³⁹ Bartlett 1994: 24-59; Moore 2008: 65-97.

¹⁴⁴⁰ Torró 1993: 239-41, 1995: 332.

Temisas es va fragmentar en set porcions individuals en només dues generacions i, a mitjan segle XVI, la propietat original havia esdevingut pràcticament irrecognoscible.¹⁴⁴¹ Per descomptat, els Peloz no es van arruïnar arran de la partició de l'Hereditament de Temisas. Els membres d'aquesta família ocupaven càrrecs en el consell municipal i en el cabildo insular, tenien moltes altres propietats i van emparentar amb la resta de l'oligarquia d'Agüimes. Però és fàcil imaginar com el mateix procés podia portar ràpidament famílies més modestes de colons a una situació en la qual alguns dels seus membres haguessin tingut més al·licients per emigrar que per a quedar-se.

Per tant, el factor clau no va ser tant la imposició de la figura de l'hereu únic com la divisió de les antigues parenteles extenses de l'Europa alt medieval en famílies nuclears i la consegüent fragmentació dels patrimonis que antigament havien estat posseïts i gestionats de forma conjunta. Segons C. Trillo, les parenteles extenses andalusines posseïen la terra i l'aigua proindivises i disposaven de mecanismes per evitar-ne, precisament, la disgregació. Cadascun dels integrants d'un llinatge gestionava una part del patrimoni però ningú no tenia drets de propietat exclusius que pogués alienar de forma unilateral. Així, les relacions de parentiu dificultaven la dispersió del patrimoni comú mitjançant la seva venda a persones alienes al llinatge.¹⁴⁴² Pràctiques com l'endogàmia i el manteniment d'estretes relacions de solidaritat recíproques entre parents afavorien que els drets sobre l'aigua i la terra circulessin dins circuits tancats, garantint-ne la integritat i l'accés de tots els membres de la parentela.¹⁴⁴³ Els coneixements disponibles sobre les estructures familiars dels indígenes canaris són més limitats que en el cas dels andalusins, però hi ha indicis que també organitzaven els drets sobre els recursos i la seva gestió a partir de les relacions de parentiu.¹⁴⁴⁴ Un indicatiu clar d'aquesta pràctica és el fet que com a mínim un quart de la terra que els colons canaris van rebre a Tenerife després

¹⁴⁴¹ Finalment, el fraccionament no va ser tan radical perquè Bartolomé, Constantín i María Peloz van morir sense descendència i les seves germanes van rebre les porcions del patrimoni familiar que els corresponien, les quals sumaven cinc sorts de terra (6,8 ha).

¹⁴⁴² Les limitacions imposades per l'organització genealògica de la societat andalusina segurament estigui relacionada amb l'escàs nombre de compravendes de terra i aigua que es registren a l'emirat de Granada als segles XIV i XV. Al Quempe (Granada), només hi ha documentades vint-i-dues compravendes de terres en cent sis anys (Trillo San José 2004: 106). En altres països amb estructures de parentiu similars a les dels andalusins, com el Marroc i Turquia, el mercat de la terra també va tenir un abast molt limitat fins a finals del segle XIX i principis del XX, quan s'hi van introduir les primeres reformes "occidentalitzants" (Ibid.: 113).

¹⁴⁴³ Trillo San José 2000-2001: 125, 2004: 20-8, 108-12, 147-58 i 266-92, 2006: 251-9.

¹⁴⁴⁴ Onrubia Pintado 2003: 111-9 i 429-65; Tejera Gaspar 1989.

de la conquesta del 1494-6 era posseït de forma col·lectiva per parents i que molts familiars tenien parcel·les limítrofes.¹⁴⁴⁵

Abans de la implantació del règim feudal, les comunitats pageses de l'Europa franca probablement organitzaven la reproducció de forma similar, d'acord amb les estructures de parentiu extens. Però aquestes van ser radicalment transformades a partir del segle IX. La fragmentació de les antigues parenteles i la consegüent atomització de la societat en famílies nuclears eliminà els obstacles que el parentiu imposava a l'alienació de porcions individuals dels patrimonis col·lectius i possibilità la penetració de l'aristocràcia en les comunitats i els llinatges pagesos. La ruptura de les estructures de parentiu provocà importants fractures dins els grups camperols i la seva ràpida jerarquitització interna, que portà a la destrucció de les antigues solidaritats horitzontals. La noblesa aprofità aquestes esclatxes per inserir-se en els llinatges de la pagesia i apropiar-se el patrimoni de les famílies nuclears, les quals difícilment podien oferir una resistència política efectiva un cop desproveïdes del suport que abans els proporcionaven les xarxes de parentiu. L'abandonament de l'organització genealògica va ser crucial per alienar la pagesia franca de la gestió de la terra i sotmetre-la al nou domini senyorial.¹⁴⁴⁶

Les viles concentrades que van sorgir de la feudalització eren un pobre substitut de la cohesió, la comunitat d'interessos i els vincles recíprocs que abans proporcionaven les relacions de parentiu. Les viles eren associacions d'individus que únicament estaven vinculats entre ells pel veïnatge i que es coordinaven per regular l'accés a recursos comuns –com les pastures i els boscos- i, fins a un cert punt, per defensar els béns particulars dels seus integrants enfront de forasters.¹⁴⁴⁷ Però cadascú era susceptible de prioritzar els seus interessos particulars si es presentava l'oportunitat. Malgrat que els residents de les viles estaven nominalment unificats sota àmplies categories jurídiques, com la de “veïns,” les comunitats vilatanes estaven profundament jerarquitzades. Famílies nobles, institucions eclesiàstiques i les oligarquies locals de cavallers urbans, mercaders i pagesos rics compartien espai amb camperols que treballaven finques familiars i amb un gran nombre de pobres que ni tan sols gaudien de l'estatus de “veí.”¹⁴⁴⁸ La minoria de plebeus benestants participava del control de les institucions municipals

¹⁴⁴⁵ Betancor Quintana 2002: 245.

¹⁴⁴⁶ Vegeu, per exemple, Barbero i Vigil 2015: 354-404; Barceló 1987: 20-1, 1995; Bartlett 1994: 43-51; Goody 2001: 39-55; Mínguez 1994: 66-76 i 137-45; Moore 2008: 65-111; Trillo San José 2004: 108-12.

¹⁴⁴⁷ Demade 2018: 548-9; Mínguez 1994: 97 i 136-41.

¹⁴⁴⁸ L. Feller cita l'exemple de la castlania de Pierrefonds (Oise, França) estudiat per M. Bloch. El 1258, només el 2,6 per cent dels habitants de Pierrefonds gaudia d'una posició relativament acomodada i els pobres representaven el 85 per cent de la

i del mercat de treball local i compartia més interessos amb l'aristocràcia que no pas amb la resta de veïns. La tendència al llarg de la Baixa Edat Mitjana i de l'Època Moderna va ser a incrementar la jerarquització de les comunitats veïnals, a restringir l'accés de la majoria de veïns a les magistratures municipals i a privatitzar els béns comunals.¹⁴⁴⁹

L'èxit –i la supervivència- de cada família conjugal estava desvinculat del de la resta de la comunitat. Els veïns vivien junts, però no depenien els uns dels altres. De fet, en moltes ocasions, prescindir dels vincles de solidaritat entre parents i veïns podia ser la via d'actuació més adient per prosperar. Aquesta eventualitat s'aprecia clarament en l'erosió de l'autonomia del consell d'Olvera i els nombrosos conflictes entre veïns que estan documentats durant el segle XVI. Per als membres més acomodats de la comunitat, era més beneficiós aliar-se amb el comte d'Ureña per parcel·lar i artigar els comunals de la vila que no pas defensar-los col·lectivament. La fragmentació i les desigualtats internes de les comunitats de colons van afavorir processos de desposseïció com els documentats a l'Olvera dels segles XV i XVI o a Agüimes, on la Vega va créixer mitjançant l'expropiació dels camps secans del sector més humil dels colons. La solitud dels integrants de la societat colonitzadora és palmària en la documentació de l'època, en la qual es troben nombroses referències a la responsabilitat individual de les persones i als riscos que assumien els individus en la seva pugna per crear un patrimoni propi. El contracte d'arrendament de Vallehermoso del 1564 especificava que els llogaters prenen el *donadío* “a su riesgo e ventura” i havien de fiançar el pagament de la renda amb els seus béns i les seves persones.¹⁴⁵⁰ Aquest principi s'aplicava a tota mena d'empresa, incloses les expedicions de saqueig i conquesta. Per exemple, el conquistador de Mèxic Bernal Díaz del Castillo explicà que, vers el 1517, “acordamos de nos juntar ciento y diez compañeros de los que ... no tenían

població (Bloch, Marc. 1996 (1920). *Rois et serfs et autres écrits sur le servage*. Paris: La Boutique de l'Histoire: 158; citat per Feller 2015: 257). Per la seva banda, M. Borrero Fernández ha classificat la població de la Tierra de Sevilla al segle XV en quatre categories socials: elit local, petits propietaris, minifundistes i bracers. Segons Borrero, “l'elit local” representava el 4 o el 5 per cent de la població i els “petits propietaris,” entre el 8 i el 20 per cent. La resta, eren “minifundistes” –entre el 48 i el 65 per cent- i “bracers” –entre el 15 i el 40 per cent (2014: 30).

¹⁴⁴⁹ Vegeu, entre d'altres, Borrero Fernández 2003: 180-4; Carzolio 2003; Clemente Ramos 1990; González Jiménez 1993-1994; Monsalvo Antón 1990; Torró 1992: 258-65, 2006: 159-80.

¹⁴⁵⁰ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.105, 1564: 588r. El 1649, el corregidor d'Olvera ordenà que María i Alonso, esclaus de Fernando de Medina, fossin requisats “por los maravedis que” ell, el seu soci, Alonso Guerrero de Espinar, i les seves esposes “restan debiendo del arrendamiento por mayor de las rentas de esta villa y Donadío de Balhermosso cuyo arrendamiento cumplio por fin de diezembre (sic) del año passado de seiscientos y tresynta y nueve.” Els esclaus van ser empresonats “y fueron mandados sacar al pregon y que se rematasen en la persona que mas por ellos diere para haser parte del pago a su excelencia del dicho alcanse” (AHN, Nobleza, Osuna, C.1508, D.22, 1649: 1r).

indios [a Cuba] ..., y a nuestra ventura buscar y descubrir tierras nuevas, para en ellas emplear nuestras personas.”¹⁴⁵¹

L’atomització de les estructures de parentiu generà un marc en el qual l’enriquiment individual a costa de l’empobriment de la resta de la comunitat no només era possible sinó que era una de les principals vies d’acumulació de riquesa. Les comunitats de colons compartien una actitud de certa laxitud envers la transgressió de les normes comunitàries per acumular recursos de forma privada. El fet que tots participaven de la mateixa pulsio per acabar-se se sumava a la consciència que tot allò que posseïen havia estat aconseguit de forma violenta, mitjançant la desposseïció de les poblacions indígenes. Això obligava els colons a ser indulgents amb les usurpacions d’altri, en un intent de justificar tot el sistema. No es podia assenyalar l’origen il·legítim de la propietat d’un veí sense reconèixer el de la pròpia. S’ha comentat anteriorment com els arrabassadors d’Olvera van acceptar el domini del comte d’Ureña sobre les seves finques perquè era l’única forma de legalitzar l’apropiació de terres comunals. D’aquesta manera, els colons humils quedaven vinculats als més rics en una narració conjunta que justificava l’apropiació violenta de béns aliens. A les colònies, els únics que no robaven eren aquells que no en tenien la capacitat.¹⁴⁵² Aquesta solidaritat entre usurpadors és evident en la declaració de Pedro de Argallo, veí de Gáldar (Gran Canària), que va ser interrogat a principis del segle XVI sobre l’origen de la plantació que l’Adelantado Fernández de Lugo havia construït a Agaete al final de la conquesta de l’illa. Argallo respongué als investigadors que sabia que Lugo hi havia plantat un canyar i havia usat aigua de reg sense llicència, però “que sy este testigo toviera fuerça para faser otro tanto, lo fasyera aunque no toviera titulo alguno.”¹⁴⁵³

La societat colonitzadora es caracteritzava per la conflictivitat permanent entre els seus integrants. La necessitat d’acumular riquesa de forma incessant per compensar la fragmentació dels patrimonis familiars o el desheretament dels fills menors forçava els colons a viure en una competència permanent pels recursos amb els seus veïns i familiars.¹⁴⁵⁴ Ho demostra la gran

¹⁴⁵¹ Díaz del Castillo 2019: 62. L’èmfasi ha estat afegit.

¹⁴⁵² Bartolomé de las Casas afirmà per al cas d’Amèrica que “todos, chicos y grandes, andan a robar, unos más, otros menos; unos pública y abiertamente, otros secreta y paliadamente” (2018: 177).

¹⁴⁵³ Gambín García 2014: 250. La mateixa actitud de *laissez faire* va ser expressada pel ranxer nord-americà Ed Lemmon. En parlar sobre l’absència de conflictes entre els ramaders blancs que entraven il·legalment a la Gran Reserva Sioux per pasturar-hi el bestiar a finals del segle XIX, Lemmon explicà que “for as we looked at it we were all trespassers, and one had as good a right as the other” (Sanderson 2011: 61).

¹⁴⁵⁴ Vegeu Torró 2006: 168-70. F. Retamero ha assenyalat que la fragmentació colonial dels espais irrigats andalusins de Menorca generà nombrosos enfrontaments entre els seus gestors cristians. Durant l’Època Moderna, aquests sistemes hidràulics

quantitat de plets generats per les comunitats d'Olvera i Agüimes durant els segles XVI i XVII. La conflictivitat colonial no era més moderada quan es produïa entre familiars, sinó que cadascuna de les parts implicades cercava igualment garantir la seva prosperitat a costa de la ruïna de l'altra. El plet del 1551-5 entre els cunyats Juana García i Juan Gómez Nieto n'és un exemple il·lustratiu. La disputa començà quan Gómez hagué de traslladar riu amunt l'assut del molí hidràulic que tenia al Guadalporcún. La nova ubicació amenaçava el giny de Juana García, que s'inundava amb facilitat. Tots dos estaven convençuts que l'altre intentava sabotejar el seu molí fariner per eliminar la competència i, malgrat ser parents pròxims, van haver de recórrer a la justícia reial per resoldre la disputa.¹⁴⁵⁵

Amb la implantació del règim feudal, l'acumulació individual i constant de riquesa esdevingué una necessitat vital. En paraules de L. Feller, l'organització familiar de l'Europa franca condemnava cada generació a “la reconquesta de las posiciones alcanzadas por la precedente,” ja que l'èxit d'un individu no garantia la prosperitat de tota la seva descendència.¹⁴⁵⁶ Fou aquesta propensió a l'acumulació individual de riquesa que portà el pare i l'oncle de Marco Polo a viatjar de Venècia a Constantinoble i, després, a Sudak (Crimea), “con el fin de acrecentar sus beneficios.” I un cop van comprendre “que ya nada podían esperar de esta ciudad, ... acordaron seguir su camino” cap a l'interior d'Àsia.¹⁴⁵⁷ Dos-cents anys després, el també venecià Alvise Cadamosto es traslladà a Flandes, “a la edad de ventidós años, ... a fin de ganar algo de dinero,” ja que “no tenía otra preocupación en aquella época que la de ingeniármelas por todos los medios posibles para hacer fortuna.”¹⁴⁵⁸ L'anhel d'enriquir-se portà Cadamosto a l'interior del golf de Guinea a mitjan segle XV, després de passar per Madeira i Canàries. Els missioners cristians que es trobaven presents a tots els fronts de colonització eren també fruit d'aquest impuls. Molts d'ells eren fills menors de famílies nobles o benestants i van actuar com a cap de pont de les invasions liderades pels seus germans que havien fet carrera militar.¹⁴⁵⁹ I, per descomptat, el mateix estímul impel·lia els conqueridors que van exterminar civilitzacions senceres a Europa i arreu. L'enginyer italià L. Torriani reproduí a la seva

van ser objecte d'una “gestió inevitablement forçada a la negociació contínua i fàcilment generadora de conflicte” (Retamero 2005a: 128).

¹⁴⁵⁵ ARCHGR, Pleitos, C.14958, P.2, 1552-5.

¹⁴⁵⁶ Feller 2015: 258.

¹⁴⁵⁷ Polo 2011: 22.

¹⁴⁵⁸ Aznar, et al. 2017: 74.

¹⁴⁵⁹ Boxer 1978: 75-9; Fernández-Armesto 1994: 239.

Descripción e historia del reino de las Islas Canarias (1592) un diàleg fictici entre el portuguès Diogo da Silva i el *guanarteme* de Gáldar que hauria tingut lloc a mitjan segle XV. Silva tractà de presentar la conquesta de Gran Canària com una missió evangelitzadora, però no pogué ocultar els vertaders motius que els havien portat “a surcar tanto mar, casi desconocido, ... y (lo que quizá os parezca sin piedad) abandonar a nuestras mujeres e hijos y las amadas riberas de nuestra querida patria España.” Durant la seva discussió amb el líder canari, el cavaller portuguès afirmà que “*si nos hubiésemos conformado tan solamente con las riquezas de nuestro país, no nos hubiéramos expuesto a tantos trabajos, para la salud y el beneficio vuestro.*”¹⁴⁶⁰

6.4. Una espiral sense fi aparent

Un cop la roda de la fragmentació, la despossessió i l'acumulació va ser posada en marxa a l'Alta Edat Mitjana, no deixà mai de girar. Cada volta que feia empenyia les fronteres de la Cristiandat llatina una mica més enllà, engolint nous recursos i pobles que eren assimilats pel sistema colonial. L'estreta relació entre la fractura de les estructures de parentiu, l'acumulació individual de riquesa i la generació de dinàmiques de creixement incessant com les documentades a Olvera i Agüimes és confirmada per altres casos més recents, a Europa i en altres continents. Aquelles societats que han abandonat l'organització genealògica de la producció i han adoptat la propietat individual d'estil europeu han experimentat transformacions molt similars a les documentades durant la feudalització de l'Europa franca i a les provocades pels colonitzadors llatins als territoris conquerits, com al-Àndalus i les illes Canàries. L'Escòcia dels segles XVI i XVII i l'Índia i el Japó dels segles XIX i XX ofereixen exemples de com aquests tipus de dinàmiques de despossessió i acumulació sorgeixen molt ràpidament en contextos de fragmentació de les estructures de parentiu i d'adopció de la propietat individual, i de com acostumen a provocar alteracions substancials dels paisatges agraris, increments notables de la conflictivitat social i, en alguns casos, fenòmens expansionistes similars als de l'Europa franca medieval.

¹⁴⁶⁰ Torriani 1959: 121-2. L'èmfasi ha estat afegit.

El fraccionament dels clans de l'Escòcia rural a partir de finals del segle XV provocà alteracions físiques dels espais de treball i de residència equiparables als que van tenir lloc durant la feudalització de l'Europa post-carolíngia. Als segles XVI i XVII, les famílies més poderoses dels clans de l'oest i el nord d'Escòcia van transformar el seu lideratge tradicional de xarxes de parents en un domini efectiu de la terra. El procés portà a la creació d'una nova classe de terratinents que vivia en castells i que transmetia el seu patrimoni exclusivament per via paterna. Les fortunes amassades pels grans propietaris tenen el seu origen en la desposseïció tant de clans rivals com de parents pobres, els quals van veure com els antics vincles familiars eren radicalment transformats en relacions estrictament transaccionals. Els terratinents van contractar administradors de cultura anglesa i van substituir les obligacions tradicionals d'hospitalitat i serveis per contractes escrits d'arrendament i pagaments en metàl·lic. El naixement de la nova aristocràcia terratinent estigué associat també a la imposició de drets de monopoli sobre pràctiques quotidianes com la mòlta i a la creixent especialització productiva de la pagesia escocesa en la generació de mercaderies comercials –sobretot en el cultiu de cereals, la cria de bestiar i la destil·lació de whisky. La transformació culminà amb les Highland Clearances dels segles XVIII i XIX, quan milers d'escocesos van ser expropiats, desplaçats i concentrats en pobles per fer lloc a finques extenses de cereals, pastures per ovelles i grans vedats de caça. Les estratègies de gestió implementades al nord-oest d'Escòcia eren idèntiques a les usades pels colonitzadors europeus i havien estat experimentades prèviament pels mateixos propietaris i factors en contextos colonials remots, com Jamaica i Austràlia.¹⁴⁶¹

La transformació de les estructures de parentiu a l'Índia als segles XIX i XX ha tingut un impacte similar sobre la població i els paisatges locals. Abans de quedar sota domini britànic, la major part de la pagesia índia gaudia d'un alt grau d'autonomia per organitzar els processos de treball. El control independent de la producció proporcionava als camperols la capacitat de resistir eficaçment els intents del poder polític d'imposar taxes més feixugues i atorgava a tot el sistema un ritme de creixement i de canvi lent.¹⁴⁶² La dominació britànica del subcontinent a partir del segle XIX comportà la introducció de reformes jurídiques i socials que pretenien ajustar la societat local al sistema metropolità. Amb l'objectiu de simplificar la inclassificable diversitat de sistemes de parentiu que hi havia a l'Índia precolonial, els britànics van establir un

¹⁴⁶¹ Dalglish 2005; Given 2004: 138-61; Houston 1986; Macinnes 2007; Richards i Tindley 2012.

¹⁴⁶² Mukhia 1981: 284-93.

sol codi jurídic elaborat a partir de les tradicions i lleis consuetudinàries que eren més semblants als costums de l'Europa occidental. La nova llei emfatitzava la importància de la família conjugal i la transmissió patrilíneal del patrimoni, preferiblement al primogènit i de forma indivisa. Al mateix temps, va proscriure o restringir pràctiques que incrementaven el nombre d'hereus legítims disponibles, com el divorci i l'adopció. Els drets de possessió sobre la terra van ser individualitzats i el seu reconeixement quedà condicionat a la possessió de títols escrits expedits per l'administració governamental.¹⁴⁶³

Aquestes reformes van ser ampliadades pel govern independent establert el 1947 i han transformat radicalment la societat índia. La fragmentació de les estructures de parentiu tradicionals ha afavorit la privatització dels drets sobre la terra. Molts joves s'han vist obligats a abandonar els casals familiars en cerca dels diners necessaris per a casar-se i esdevenir adults de ple dret. La imposició de la propietat plena de tipus europeu i de la família nuclear patrilíneal ha afavorit la partició dels patrimonis col·lectius, la jerarquització interna de les castes i els grups familiars i el trencament dels antics vincles de reciprocitat. En el nou sistema social, els individus acabats gaudeixen de majors probabilitats d'èxit desvinculant-se de les obligacions que abans els lligaven als parents menys afavorits dels llinatges. Aquesta tendència està associada a un increment notable dels litigis entre familiars pels drets sobre la terra, a mesura que els membres més humils de les parenteles se'n veuen privats. El debilitament progressiu dels llinatges indis ha facilitat la transferència de participacions individuals en els patrimonis familiars a persones alienes als llinatges, fet que ha trencat la cohesió de la gestió i l'organització del treball a partir de les relacions de parentiu.¹⁴⁶⁴ Les dinàmiques d'acumulació per desposseïció encetades en les darreres dècades han portat a la privatització massiva de comunals, la desvinculació de comunitats senceres dels espais que havien gestionat des d'antic, la concentració de terres en poques mans, la creació de piràmides de deute i d'arrendaments abusius i la generació d'exèrcits mòbils de treballadors desposseïts.¹⁴⁶⁵

De vegades, reformes com les imposades a Escòcia i l'Índia han engegat dinàmiques expansionistes molt similars a les que van portar al sorgiment del colonialisme de població europeu a l'Edat Mitjana. És el cas del Japó, on els intents d'igualar la societat nadiua amb

¹⁴⁶³ Palriwala 1994: 29-56 i 124-6.

¹⁴⁶⁴ *Ibid.*: 70-111.

¹⁴⁶⁵ Levien 2012.

l'occidental van transformar el país en poques dècades en una potència colonitzadora extremadament agressiva. Durant el període Tokugawa, les comunitats pageses del Japó restringien les taxes de reproducció dels seus habitants mitjançant la regulació dels drets d'accés a les terres comunals. Cada família tenia una quota assignada i procurava no variar la seva composició perquè un increment en el nombre de familiars implicava alimentar més boques amb els mateixos drets d'accés.¹⁴⁶⁶ Però aquesta inclinació per l'estabilitat no va sobreviure gaire temps les pressions dels Estats Units per obrir el país al comerç internacional. A mitjan segle XIX, el govern imperial emprengué una ràpida reforma del país amb l'objectiu d'estar en condicions de competir econòmicament i militarment amb els nord-americans i els imperis europeus. Entre altres aspectes, els governants japonesos van imposar una transformació progressiva de les estructures de parentiu tradicionals per adaptar-les a la família nuclear occidental, instituir la propietat plena individual i la llibertat de testar.¹⁴⁶⁷

A conseqüència de les reformes, un país que pocs anys abans es componia de comunitats pageses que regulaven el seu creixement demogràfic per limitar el consum dels recursos comunals esdevingué una potència industrial i colonitzadora. El 1869, només un any després de l'inici de l'era Meiji, el Japó emprengué la conquesta de les regions habitades pels ainus a l'illa nord de l'arxipèlag, que havien romàs a la frontera septentrional de Nippon durant segles. Els territoris ancestrals dels ainus van ser classificats com a "terres sense amo" i van ser repartits entre samurais i pagesos empobrits i desplaçats a causa de les reformes agràries, polítiques i fiscals impulsades pel govern imperial. Aquest va prendre com a referent la conquesta d'Amèrica del Nord pels Estats Units i va contractar enginyers agrònoms nord-americans per a dissenyar la transformació agrària d'Ainu Mosir en l'Hokkaidō japonès. La colonització de l'illa nord es va dur a terme mitjançant llavors, bestiar, eines i mètodes importats dels Estats Units i d'Europa, i comportà l'extermini de la major part de la població indígena.¹⁴⁶⁸

Els casos d'Escòcia, l'Índia i el Japó mostren que l'espiral de creixement per desposseïció i acumulació individual de riquesa que s'inicià a l'Europa franca abans de l'any

¹⁴⁶⁶ Gràcies a aquest sistema, el creixement demogràfic mitjà dels pobles d'Hirano, Nagaïke i Yamanoka (Kyoto) entre el 1721 i el 1846 va ser de només el 0,025 per cent, segons McKean, M. A. 1986. "Management of Traditional Common Lands (Iriaichi) in Japan". Dins *Proceedings of the Conference on Common Property Resource Management*. National Research Council. 533-89. Washington, D.C.: National Academy Press; citat per Ostrom 2006: 65-9.

¹⁴⁶⁷ Nobuyoshi 1994.

¹⁴⁶⁸ El procés de colonització provocà mortalitats catastròfiques entre la població indígena, que es va veure reduïda en gairebé un 75 per cent entre el 1871 i el 1901 (Hirano 2017: 331). Sobre la colonització d'Ainu Mosir i la participació d'assessors nord-americans, vegeu Hennessey 2018; Hirano 2017.

mil superà a bastament l'àmbit cultural de la Cristiandat llatina. Els impulsors, els beneficiaris i les víctimes del creixement sense límits canviaven a mesura que nous grups humans eren assimilats pel sistema en expansió permanent. Ho palesa la transformació del Japó en un imperi colonial a la primera meitat del segle XX, però també el fet que algunes comunitats colonitzades van esdevenir agents de la desposseïció d'altres pobles indígenes, com els aborígens canaris usats com a colons a Tenerife el 1494-6 i els tlaxcalteques que van poblar la frontera nord de Nova Espanya entre els segles XVI i XVIII.¹⁴⁶⁹ Però el principal objectiu de les persones implicades en l'expansió del sistema –l'acumulació constant de riquesa individual, generació rere generació- va romandre inalterat.

6.5. Eliminar per créixer

En plantejar la present tesi doctoral, es va optar per fer una anàlisi comparativa de dos casos contemporanis però situats en contextos diferents, al sud de la península Ibèrica i a Gran Canària, per identificar els trets comuns i les diferències en la gestió que els colons van fer dels paisatges capturats. Tant el marc geogràfic com el cronològic –els segles XIV i XVI- situen aquesta investigació en el període de frontissa entre les conquestes medievals al continent europeu i a la Mediterrània i les modernes a l'Atlàntic, Amèrica i Àfrica. L'estudi conjunt de tots dos casos ha permès comprovar que la formació de les comunitats colonials d'Olvera i Agüimes i la construcció dels paisatges agraris que hi estaven associats van seguir uns principis comuns i van respondre a dinàmiques anàlogues, malgrat haver-hi diferències entre els dos casos. Per exemple, s'aprecien diferències notables en la capacitat d'imposar el seu domini que van tenir els titulars dels senyorius. A Olvera, els Téllez Girón es van convertir de seguida en els més grans propietaris de terra del terme i van fer servir el seu poder per fiscalitzar i dirigir la producció agrícola en funció dels seus interessos. Agüimes, en canvi, funcionà més com una vila de reialenc que com una de senyoriu, ja que els bisbes de Canàries no van tenir mai la capacitat de contrarestar la influència que l'oligarquia veïnal tenia sobre la resta de la comunitat. Igualment, els cultius comercials que van esdevenir predominants arran de la colonització

¹⁴⁶⁹ Betancor Quintana 2002; Martínez Saldaña 2009.

castellana van ser diferents. A Olvera, la major part de la terra de secà va ser dedicada a sembrar cereals panificables i les vinyes i les hortes hi van ocupar un lloc secundari durant tota l'Època Moderna. Per contra, els espais irrigats del senyoriu d'Agüimes van ser el principal focus d'atenció per als colonitzadors perquè van ser usades per a produir collites destinades preferentment al comerç –principalment, per plantar-hi canya de sucre i vinya.

Malgrat aquestes diferències circumstancials, la semblança dels dos casos és evident. Els colonitzadors d'Olvera i els d'Agüimes van seguir estratègies anàlogues per adaptar els territoris conquerits al mateix ordre agrari. La conquesta castellana suposà la reducció radical de la diversitat dels paisatges i de les pràctiques agràries dels andalusins i els canaris i la seva substitució per l'hàbitat pagès concentrat i la creació d'espais de treball especialitzats on es produïen collites prioritàriament destinades a la comercialització en règims de monocultiu. Així mateix, la colonització de tots dos territoris anà seguida de processos d'acumulació per desposseïció que van implicar la concentració de la terra en mans dels grans terratinents –com els Téllez Girón a Olvera i l'oligarquia productora de sucre a Agüimes. De fet, la investigació a Olvera i Agüimes ha permès comprovar que els cicles successius de desposseïció i acumulació i les dinàmiques de consum accelerat dels recursos que aquests generaven van ser un dels factors claus que van impulsar el creixement de les àrees de conreu i, al mateix temps, la progressió de les fronteres de la Cristiandat llatina. Els resultats obtinguts suggereixen que el colonialisme de població és, abans que res, un colonialisme de desposseïció, més que d'eliminació. L'eliminació és una forma dràstica de portar a terme la desposseïció i dissociar els recursos dels seus gestors indígenes.¹⁴⁷⁰ La invasió d'un territori i l'apropiació violenta de les terres gestionades pels indígenes no era més que la primera de moltes onades de desposseïció. Un cop les comunitats natives havien estat desvinculades de la terra, el procés continuava amb l'expropiació dels béns capturats que havien estat entregats als sectors més humils del grup colonitzador.

Però, a més, l'estudi ha possibilitat establir una altra comparació que no formava part dels objectius inicials de la tesi. La constatació que els colonitzadors llatins van procedir de forma semblant a Olvera i a Agüimes ha obert la porta a preguntar-se què tenien en comú les pagesies indígenes de l'emirat de Granada i Gran Canària. Malgrat les diferències evidents entre totes dues, el diagnòstic que els conqueridors van fer dels seus espais de treball va ser coincident,

¹⁴⁷⁰ M. Barceló definí encertadament la conquesta cristiana d'al-Àndalus com “un estricto proceder de desposesión masiva de campesinos” (2005b: 65).

ja que els van considerar igualment inadequats i els van modificar de seguida. En tots dos casos, els colons van haver de fer inversions importants de diners i treball per superar els llindars que les poblacions locals havien posat al creixement de les àrees cultivades i poder construir sistemes de camps extensos, fàcils de fiscalitzar i amb dissenys “oberts” que poguessin ser ampliat successivament. La comparació amb Escòcia, l'Índia i el Japó mostra que els andalusins i els canaris no van ser els únics pobles a imposar límits estrictes al creixement per assegurar que el consum dels recursos naturals es mantingués dins el seu marge de restitució –i, de retruc, moderar la capacitat dels individus d'acumular riquesa al marge de la resta de la comunitat. Més aviat fa l'efecte que l'anomalia és el fet que el sistema de la Cristiandat llatina no comptés amb topalls similars. Com assenyalà J. Torró fa tres dècades, l'abandonament de l'organització genealògica sembla trobar-se a l'arrel de la capacitat de l'Europa franca de generar colons que empenyessin les seves fronteres i desposseïssin les poblacions sotmeses.¹⁴⁷¹

Però, si s'ha de jutjar per les observacions realitzades a Olvera i Agüimes, aquest abandonament es troba també en l'arrel de la “lògica d'eliminació” que caracteritza el colonialisme de població.¹⁴⁷² Les comunitats de pagesos que s'organitzaven a partir d'estructures de parentiu extens –les quals dificultaven la fragmentació i dispersió dels patrimonis familiars- i que construïen i gestionaven espais de treball constrets eren un obstacle per a la implantació de la propietat individual, una condició bàsica per garantir la circulació fluida dels drets sobre la terra i l'aigua i la seva concentració en mans de les oligarquies colonials. L'eliminació de l'estructura social indígena i el seu reemplaçament per grups de famílies conjugals procedents de l'Europa llatina era un mètode expeditiu per fraccionar els béns dels nadius en títols de propietat fàcilment alienables. L'eliminació sistemàtica de les organitzacions pageses indígenes en palesa, precisament, el caràcter refractari. L'expulsió dels moriscos de la península Ibèrica a principis del segle XVII mostra que el sotmetiment polític i la conversió religiosa no eren suficients per homologar la població nativa a la colonitzadora.

¹⁴⁷¹ El 1993, Torró va escriure: “Crec que la conquesta [d'al-Àndalus] no es podrà entendre completament si no s'integra en la reflexió un factor determinant, ... que és el de la capacitat i, sobretot, la necessitat colonitzadora pròpia dels feudals. Si la conquesta sols hagués estat el desig de recerca de botí i d'explotació rendista dels andalusins per part d'una classe guerrera en creixement ..., la consolidació probablement hauria resultat força més problemàtica. El vigor colonitzador, la constant generació d'unitats familiars disposades a participar en l'empresa ... és, probablement, la raó principal. ... I és una raó que s'ha d'explicar des de les pautes específiques de producció i reproducció al si del sistema feudal. ... És, també, una raó que fa especialment palesa la urgència d'una anàlisi comparativa sistemàtica entre les pautes d'ambdós sistemes; una anàlisi que permeti identificar les diferències als ressorts expansius i, en definitiva, reflexionar de forma més precisa sobre l'anomalia feudal, que no la 'singularitat d'Occident'” (1993: 241).

¹⁴⁷² Sobre el colonialisme de població i la “lògica d'eliminació” vegeu, sobre tot, Wolfe 2006.

Sembla que fins i tot els grups indígenes que van ser partícips de les noves lògiques imposades pels conqueridors i van esdevenir forces de xoc del sistema colonial –com els canaris que van col·laborar en la conquesta de Tenerife- van ser finalment desposseïts i disgregats.¹⁴⁷³ La resistència a l'expansió que sembla trobar-se impresa en el disseny dels espais, la producció i l'organització social dels indígenes feia que la seva pervivència, tot i mutilada i deformada, fos un entrebanc indissoluble per a la reproducció del sistema colonitzador. La perspectiva de l'eliminació d'aquest ordre previ, que podia ser circumstancialment encaixat en les dinàmiques colonials però finalment limitador, estava inscrita en els fonaments de les noves societats que van ser construïdes pels colons llatins a Olvera i Agüimes entre el segle XIV i el XVI.

¹⁴⁷³ Betancor Quintana 2002: 76-9, 107 i 158.

7. Inducing growth

It is generally assumed that the conquests of Olvera and Agüimes belong to two different processes. The first one is often considered to be one of the last episodes of the long Christian conquest of Al-Andalus, which officially culminated with the seizure of Granada by the Catholic Monarchs in 1492. The colonisation of Agüimes, on the other hand, is seen as one of the first chapters of the European transatlantic expansion that started in the fourteenth century. Nevertheless, the comparative study of the two case studies demonstrates that they were part of a long-lasting process of dispossession and elimination of indigenous societies and landscape transformation that transcended the limits of both the Iberian Peninsula and the Middle Ages. The colonisation of Olvera and Agüimes involved the same type individuals, who had analogous objectives, used similar strategies of conquest, domination and dispossession and who radically transformed the landscapes they captured. Studying how settlers managed and modified the landscapes of these towns has allowed us to identify the common dynamics that intertwine the colonisation of the two regions and both of the with other conquests that took place before and afterwards.

The Andalusí fortress of Olvera, located in the north-western corner of the modern province of Cadiz, was occupied by Alfonso XI of Castile in 1327. The small Christian community that substituted the indigenous inhabitants remained on the border with the Emirate of Granada until its conquest in 1492. Once under Castilian rule, Olvera became a seigniorial town. First, it was granted to the Pérez de Guzmán, who held it until the early fifteenth century, when it was transferred through marriage to the Zúñiga family. In 1460, the town was bought by Pedro Girón, grand master of the Order of Calatrava and founder of the lineage of the Téllez Girón, Earls of Ureña and Dukes of Osuna. The descendants of Pedro Girón owned the village and most of its arable land until the liberal reforms of the mid-nineteenth century. On the other hand, the Canarian village of Agüimes, on the south-eastern coast of Gran Canaria, was captured by the armies of the Catholic Monarchs a century and a half later, between 1478 and 1483 – although the earliest colonial settlements in the area date back to the mid-fourteenth century, a few decades after the seizure of Olvera. The monarchs granted Agüimes to the bishops of the Canary Islands as a reward for their services during the conquest of the island. In 1489, the town

became the centre of a seigneurial estate which had an area of 118 km² and included other indigenous settlements, such as Temisas. The bishops retained control of Agüimes until it was divided into the municipalities of Ingenio and Agüimes in the early-nineteenth century.

In both instances, the settlement of colonists coming from the Latin Christendom entailed the annihilation of the indigenous population and the transformation of the local landscapes in order to facilitate their management and supervision and to promote their specialisation in cash cropping without taking into consideration the rate of replenishment of natural resources. The changes introduced by settlers led to a swift expansion, in absolute terms, of the ploughed areas, as well as the rapid depletion of essential natural resources, such as woodlands. All these trends are present in both case studies, although their manifestations and the possibilities of documenting them in detail vary.

7.1. Colonisation and “the end of diversity”

The settlers that established themselves in Olvera and Agüimes between the fourteenth and the sixteenth centuries subjected both territories to major and quick transformations which were aimed at adapting them to the productive and social system of Latin Europe. The interests that prevailed in the colonial agricultural order were those of rentier lords and large landowners, who modified the captured working and dwelling areas according to their objectives of controlling both production and producers, homogenising their management and accumulating agricultural product preferentially destined to commercialisation. The colonial administration of the landscapes of Olvera and Agüimes entailed the grouping of settlers in a small number of settlements, the specialisation of labour fields in the monoculture of cash crops and their geographical segregation.

Research in Olvera has allowed us to determine that there were, at least, somewhere between 29 and 32 Andalusí settlements in the modern municipality, prior to the Castilian conquest. Since the mid-thirteenth century, Christians launched constant raiding expeditions that gradually eroded the indigenous population of the region, forcing them to flee to the interior of the Emirate of Granada. The conquerors took advantage of the weakening Andalusí presence

in the area to slowly spread their dominion in a process that started decades before the occupation of the fortress in 1327 and ended in 1492. The result was the creation of an artificial desert, an emptied territory rather than an empty one. The old Andalusi fortress became the only population centre of significance in the new Castilian municipality and it gathered all political power, administrative functions and all the basic infrastructure –such as the watermills and bread ovens, the butchery, the public granary and the seigneurial barn. The creation of the colonial town entailed the rearrangement and reduction of the former ensemble of Andalusi villages. The Castilians sectioned off, combined and eliminated portions of various indigenous networks of settlements, a behaviour that was consistent with the well documented lordly practice of grouping peasants in nucleated villages and which dates back to the early days of the feudal regime.

Demographic concentration and the abandonment of indigenous settlements are among the best documented consequences of the Christian conquest of Al-Andalus. J. Torr  has estimated that, in the 1300s, each Christian town in the Kingdom of Valencia had substituted 10 or 12 ancient Andalusi villages.¹⁴⁷⁴ The Castilian invasion of the Vega of Granada in the fifteenth century caused an equally drastic diminution of the density of settlements. According to Ibn al-Khatīb, there were more than three-hundred *alquer es* around the Nasrid capital in the mid-fourteenth century. By 1504, there were only sixty-four left.¹⁴⁷⁵ This procedure of gathering populations –both native and newly come- in nucleated settlements was later transferred to the Atlantic islands and America.¹⁴⁷⁶

A similar inclination towards demographic concentration can be seen in Agüimes. In this case, the Castilian authorities encouraged European colonists to settle in the indigenous village, which became the centre of the seigneurial estate. But here the reduction of the number

¹⁴⁷⁴ Torr  2019: 24.

¹⁴⁷⁵ Martín Civantos, et al. 2011: 204. Other example of the high density that characterised Andalusi settlement networks and how they were drastically reduced due to the Christian conquest can be found in García-Contreras Ruiz 2015: 63 and 77; Jiménez Castillo and Simón García 2017: 218; Kirchner 2002: 153; Malpica Cuello 2003-2004: 314; Navarro 1995: 180.

¹⁴⁷⁶ The preoccupation of the Castilian authorities with grouping indigenous colonised populations is already clear in the Canary Islands. In 1511, for instance, it was decreed that the surviving native inhabitants of Tenerife were to abandon the mountains of the interior and settle in European towns (Fernández-Armesto 2003: 185). The colonial rearrangement of the territories conquered by Castile in America similarly led to the concentration of the indigenous and the incoming population in nucleated settlements since the early-sixteenth century (Herzog 2018). The modern European colonial empires followed the same procedure until the nineteenth and the twentieth century, as is clearly demonstrated by the orthogonal villages constructed by the French in Algeria, which closely resembled the ones built by the kings and lords of Latin Christendom during the Middle Ages (Torr  2003: 189-92). Many countries that emerged from the decolonisation of the mid-twentieth century adopted the same strategy to impose programmes of accelerated “modernisation” on their citizens. The projects of forced villagization in Tanzania and Ethiopia during the 1970s and 1980s are clear examples of this (Scott 1998: 234-52).

of settlements and the grouping of the incoming population were not as radical as in Olvera. The sugar mill of Aguatona attracted large numbers of newcomers and the small town that developed around it competed with Agüimes in importance since the early sixteenth century –to the point of challenging its status as the lordship’s capital in the 1530s. Moreover, some Europeans established themselves in remote hamlets, such as Temisas, soon after the conquest of the island. It is possible that the relative dispersion of Agüime’s colonial population resulted from the fact that all indigenous resistance was annihilated between 1478 and 1483-5. Thus, Europeans settling in Agüimes did not have to endure a long frontier period equivalent to that of Olvera between 1327 and 1492. This allowed colonists to establish themselves in scattered hamlets and homesteads and to use all the indigenous agricultural fields and infrastructure for the production of cash crops, such as woad, in the case of Temisas.¹⁴⁷⁷ At any rate, the existence of a few small population centres next to commercial plantations does not contradict the general trend towards the schematisation of indigenous settlement networks and the imposition of the nucleated town typical of Frankish Europe. Various Canarian villages –such as those of Guayadeque, Arinaga and El Burrero- were abandoned due to the Castilian invasion and, in many cases, were not permanently reoccupied for centuries. In the mid-eighteenth century, the population centre of Agüimes-Ingenio still made up 70 percent of the entire lordship’s population.¹⁴⁷⁸

The same interest in simplifying the management of indigenous landscapes manifests itself in the colonial handling of farming areas. In Olvera, the Andalusi farming areas were located close to the dwellings abandoned by the indigenous population and they were promiscuous clusters of irrigated and dry farming fields devoted to crop polyculture. A wide variety of fruit trees and shrubs –and probably cereals and vegetables- grew in the Andalusi gardens, while the dry farming plots were mainly used for planting vines and fig trees together. The diverse nature of the indigenous farming areas was not maintained by the Castilian conquerors. The landscape rearrangement prompted by the colonisation of the area was directed to the creation of large plots dedicated to the monoculture of commercial products –mainly bread cereals such as wheat and barley- and to the geographical segregation of fields in

¹⁴⁷⁷ The distribution of European settlements in Agüimes and Gran Canaria seems to follow a similar pattern to the one described by G. Frutuoso in the island of Madeira in the second half of the sixteenth century. Outside the main towns and cities, there was a large number of “fazendas” owned by wealthy settlers. These included plantations devoted to the production of sugar, woad and wine and mills, and they were worked by slaves. See the full description of sixteenth-century Madeira in Frutuoso 1998, L. II: 44-58.

¹⁴⁷⁸ Sánchez Rodríguez 2002: 48.

accordance with the agricultural regime they were subject to. The former promiscuity of crops and of dry farming and irrigated fields was swiftly substituted by the concentration of productive activities in specialised areas. Most arable land in Olvera was transformed into dry cereal fields, farmed in a regime that resorted to fallowing to palliate chronic soil depletion, which followed a regular and predictable calendar of tasks. The smallest indigenous gardens in the municipality, such as those of Vallehermoso, were abandoned and turned into grain fields or pastures. Only the larger irrigated areas and those which could be easily expanded were used by colonists. These were the gardens that sourced from wide springs –Líjar and Guadamanil- or from dams in the Guadalporcún River.

As has been explained in the fourth chapter of this thesis, there are signs that the indigenous population of Olvera implemented different strategies aimed at diminishing the risk of suffering food crisis due to crop failure and ensuring the survival of the community. Firstly, the Andalusi of Olvera practised a much more intensive agriculture than the Christian colonists that substituted them. The fact that many fields were close to the abandoned dwelling areas serves as an indication that these plots probably benefitted from the constant transit of people and surveillance brought by proximity, as well as from frequent energy inputs in the form of domestic waste and manure.¹⁴⁷⁹ On the other hand, it seems that irrigated agriculture was the preferential choice of the indigenous inhabitants of Olvera, since the location of the Andalusi settlements and fields was determined by the availability of water springs that could be used for irrigation. Artificial watering increases soil productivity through the continuous input of humidity and nutrients and it provides more regular harvests by dissociating the growth of plants from seasonal and yearly climatic variations.¹⁴⁸⁰ The Andalusi farmers of Olvera preferred to supply their crops with water coming from small perennial springs rather than being dependant on the wider but unreliable local streams. The same preference for avoiding rivers with variable flows has previously been documented in other regions of Al-Andalus, such as the Balearic Islands, Valencia and Almeria, and it has been interpreted as an attempt to ensure a secure supply of water all-year round.¹⁴⁸¹

¹⁴⁷⁹ Halstead 2014: 230-3; Jones 2005: 172-3; Nielsen and Kristiansen 2014: 397; Van der Veen 2005: 159.

¹⁴⁸⁰ Marston 2011: 194-5 and 200-2; Retamero 2008.

¹⁴⁸¹ Retamero 2005a: 55-7; Sitjes 2010: 63; Torró 2009a: 102; Trillo San José 2004: 251.

The indigenous inhabitants of Olvera also implemented strategies of spatial diversification –i.e. the scattering of plots, the proximity between dry farming and irrigated fields, and the intercropping of different species- as well as temporal diversification –i.e. the storage of the harvest in silos that were located within settlements. This type of practices allowed farmers to palliate the negative effects that pests and adverse climatic events could have on agricultural production.¹⁴⁸² The clear preference of the Andalusi from Olvera for polyculture is not only evidenced by the wide diversity of crops that have been documented in their abandoned fields, but also by the scarcity of plots devoted to the monoculture of cash crops. The range of agricultural specialisations registered in Olvera before the Christian conquest is extremely limited. The only monocropping plantation that has been documented is a dry farming field of sumac in Vallehermoso, which was half an hectare wide. All other indigenous fields – and especially those that were irrigated- seem to have been dedicated to the simultaneous cultivation of various crops. The subsidiary character of cash crop plantations has also been documented in other areas of the Emirate of Granada and Al-Andalus and it is in stark contrast with the strong tendency towards specialisation and systematic commercialisation of colonial agriculture.¹⁴⁸³

The conquest of Olvera and the imposition of the dominion of the Téllez Girón entailed the rearrangement of the working areas captured to the Andalusi and the modification of the previous articulation between farming fields and wastelands. The lords of Olvera built their fortune very quickly between the late-fifteenth and the early-sixteenth century through the accumulation of the land abandoned by the Andalusi and the appropriation of the plots built by local settlers. On the one hand, the earls of Ureña created the estate (*donadío*) of Vallehermoso thanks to the amalgamation of the land that had been previously managed by the inhabitants of nine Andalusi settlements. The lords used their jurisdictional power to exclude from this area the colonists of Olvera and the neighbouring towns, who were required to pay rent to work there. On the other hand, the Téllez Girón appropriated the fields that had been ploughed by the settlers of Olvera after the conquest of Granada and they turned them into enclosed farms (*cortijos*)

¹⁴⁸² About the fragmentation and dispersion of plots as a strategy of spatial diversification, see Bentley 1987: 50-3; López and Retamero 2017: 636; Marston 2011: 191 and 193. About polyculture, see Marston 2011: 191-2; Retamero 2008; Scott 1994: 273-82; Stone, et al. 1990: 15-6; Trillo San José 2004: 54. About storing managed by peasant groups as a strategy of temporal diversification, see Eiroa Rodríguez 2011: 2; Marston 2011: 193-4; Retamero 2005b: 274; Spielmann, et al. 2011.

¹⁴⁸³ Fábregas García 2006, 2007; Retamero 2000: 20 and 190-7, 2005a: 69-71, 2006: 300-4, 2009: 282 and 286-9, 2011: 44-5; Trillo San José 2000-2001: 126 and 144-5, 2004: 54, 61-8 and 223-7.

subject to the regular payment of rent. The concentration of most arable land in the hands of a single proprietor led to a radical reduction of the diversity that had previously characterised the agricultural landscapes of Olvera. By the mid-sixteenth century, the chancellery of Osuna centralised the administration of thousands of hectares that were worked following its instructions and according to the private interests of the earl of Ureña. The seigneurial factors established what agricultural regime was to be implemented in Olvera to satisfy the lord's demand for crops that could be easily stored and commercialised. The appropriation of two-thirds of the available farmland by the Téllez Girón turned the municipality of Olvera into an empty landscape, devoid of settlements, where grain and fallow fields coexisted with vast pastures which the lords rented to outsider stockbreeders. Irrigated agriculture and the growing of vines were restricted to specific areas which were administered independently. This is demonstrated by the fact that most gardens and vineyards were not part of the seigneurial cereal farms of the Téllez Girón, but the property of local residents. Therefore, the colonial management of the captured territory resulted in the drastic reduction of the wide variety of cultivation areas and crops that had been handled by the Andalusí inhabitants. It also entailed the substitution of the previous promiscuity of fields subject to different watering and task regimes for a binary landscape that was specialised in the production of bread cereals and in providing pasture for cattle, pigs and sheep.

The European colonists that settled in Agüimes followed the same principles when managing the landscapes of south-eastern Gran Canaria. As has been previously explained in the fifth chapter, the early stages of the construction of the hydraulic systems of Santa María and Los Parrales between the late-fifteenth and the early-sixteenth century led to the creation of orthogonal plots bounded by irrigation channels with rectilinear layouts. The spine-like structure of the hydraulic systems of Santa María and Los Parrales is characteristic of the irrigated areas built by Christian colonists in the Iberian Peninsula during the Middle Ages. J. Torró has documented systems with similar morphologies in the Kingdom of Valencia. He considers that this tendency towards geometric regularity had the main objective of homogenising the management of irrigated areas. Andalusí gardens included dry farming interstices or plots that were not regularly watered. In contrast, colonial gardens were conceived as uniform spaces. All plots that were located beneath the main channel were considered to be irrigated land and were supplied with water, regardless of their location, the quality of the soil or the crops that were

grown in them. The provisioning of water to the fields was only determined by the access rights of their owners.¹⁴⁸⁴ The location, size and inner structure of the indigenous irrigated areas of Gran Canaria are unknown at the moment, and it is not possible to ascertain whether there were plots subject to different water regimes within them. But it is certain that the gardens built in Agüimes by the colonists were homogeneously irrigated spaces. Settlers only differentiated between the watered fields that were below the systems' "line of rigidity" and the dry farming fields located beyond. The only factor that conditioned the watering calendar within the *vegas* of Santa María and Los Parrales was the ability of landowners to accumulate irrigation turns (*dulas*).

The same trend towards homogenisation is also apparent in the crops that have been documented in the Vega of Agüimes and the garden of Temisas during the sixteenth century. The indigenous population of Gran Canaria had a much more limited range of domesticated species than the Andalusi. The only crops that have been attested in Agüimes, Guayadeque and Temisas before the Castilian conquest are barely, wheat, lentils and figs.¹⁴⁸⁵ However, the European colonisation entailed the creation of a large number of plantations exclusively dedicated to the monocropping of two or three cash crops. Initially, settlers devoted the alluvial plains of Guayadeque to the cultivation of sugar cane. But, when the sector went into a crisis in the mid-sixteenth century, cane fields were quickly substituted by vineyards to produce wine for selling in Northern Europe and the American colonies. It seems that in the case of the Vega of Agüimes this replacement started during the first third of the sixteenth century, because vines were already the prevailing crop by the 1550s. A few fields specialised in the production of woad have been also documented in Temisas and El Carrizal (Ingenio) in the early-sixteenth century. This plant was used to produce blue dyes that were in high demand in the textile centres of Northern Italy and Flanders. But woad was also substituted by vines and, to a lesser extent, fig trees sometime in the first half of the sixteenth century.

The construction of orthogonal plots, the compartmentalisation and specialisation of farming areas and the proliferation of the monoculture of cash crops documented in Olvera and Agüimes are part of a long-lasting tradition of modifying agricultural landscapes and practices

¹⁴⁸⁴ Torró 2003: 163-5, 2009a: 104-6.

¹⁴⁸⁵ Henríquez-Valido, et al. 2019; Morales Mateos 2006: 197-211; Morales Mateos, et al. 2001; Oliveira, et al. 2012: 829; Rodríguez-Rodríguez, et al. 2011-2012: 107-13.

in order to adapt them to lordly interests which started in Frankish Europe in the High Middle Ages.¹⁴⁸⁶ The main objective of the alteration of farming processes and spaces was to facilitate the control of peasant labour and to redirect it towards the generation of crops that could be easily surveyed, taxed, accumulated and commercialised.¹⁴⁸⁷ Sometimes, these transformations were forced by a single large landowner, such as the earl of Ureña in Olvera. But, other times, the homogenisation of working areas and the reduction of the range of cultivated crops was the result of the matching private interests of the local oligarchs, as in the case of Agüimes. These wealthy colonists owned most of the land, controlled the irrigation communities and the municipal councils and they had the ability to direct agricultural production in their communities. The expansion of Latin Christendom that started in the eleventh century manifested itself as a secular process of homogenisation, which reduced the wide variety of indigenous farming spaces, practices and crops to facilitate the concentration and accumulation of wealth. Frankish colonisation was often associated with what J. Torr6 has called “the end of diversity.”¹⁴⁸⁸ As Latin settlers subjugated new territories, the previous diversity of agricultural spaces, crops, practices and calendars was eliminated and replaced by the regularity and the homogeneity of colonial agriculture. This experience of domination and transformation of landscapes and peoples was inherited by the modern European states, which further developed it and applied it within the continent and throughout their vast colonial empires.¹⁴⁸⁹

¹⁴⁸⁶ The trend towards the geographical specialisation of agricultural production, for example, has been present since the early days of feudalism and it was intensified during the Late Middle Ages (Demade 2018: 545-6). This “irresistible trend towards spatial specialisation” has been documented as well by J. Torr6 in the Kingdom of Valencia in the thirteenth and fourteenth centuries. The “rather ‘radial’ reorganisation of the farming land” by colonists “brings with it the end of the mosaic-like Andalusí landscape and the triumphant imposition of surplus production, to the detriment of diversity, subsistence and peasant autonomy” (2003: 182). Likewise, the Castilian conquest of Casarabonela (Málaga) in the late fifteenth century set in motion a process of gradual specialisation of agricultural plots and terroirs (Retamero 2011, 2020).

¹⁴⁸⁷ On the lordly interest in modifying farming areas and practices to facilitate their control and the accumulation of agricultural product, see Barcel6 1988a, 1988b, 1988c, 1995.

¹⁴⁸⁸ Torr6 2009a: 111.

¹⁴⁸⁹ See Scott 1998. His discussion about the reluctance of European colonial administrators to accept the polyculture practiced by the inhabitants of tropical rainforests, despite being perfectly adapted to local environmental and geological conditions, is particularly relevant (273-83).

7.2. Limitless growth and the depletion of natural resources

As has been explained in the fourth and fifth chapters, the design of the working areas built and managed by the indigenous peasantries of Olvera and Agüimes probably incorporated strict constraints on their future expansion. Neither the Andalusi nor the Canarian communities that have been studied engaged in sequences of uninterrupted field building. The clearest sign of the constrained nature of the indigenous working spaces is the fact that settlers exceeded their limits almost immediately and cleared thousands of hectares of wastelands in a matter of decades after the conquests of Olvera and Gran Canaria.

The largest Andalusi irrigated areas in Olvera were expanded during the Modern Period through the capturing of additional water sources and the construction of new channels, dams and tanks. Some gardens increased their original area tenfold. For instance, the oldest hydraulic system of the Corijo de Corbones, in Monteortiel, irrigated a maximum of two hectares of land from La Pileta spring. The modern addition of two channels that drew water from the Corbones River allowed local farmers to irrigate another 19 hectares, by a total of 21. Likewise, the indigenous gardens that have been documented in Valparaíso probably measured 4.5 hectares in the fifteenth century, but they were successively expanded after 1492 thanks to the creation of new hydraulic systems. In the mid-twentieth century, they added up to 27.3 hectares. Furthermore, it is possible that the Andalusi garden of Líjar was 3.8 hectares-wide, provided that its limits coincided with those of the colonial plantation of sesame registered there in the 1470s. By the early-twentieth century, the hydraulic systems of the area measured 29.8 hectares –that is without taking into consideration the 0.6 hectares of land that were watered from the spring of Los Cinco Pies de Líjar and the two hectares of the “Huertas perdidas,” which were irrigated from the Guadalporcún River.

On the other hand, the seizure of two thirds of Olvera’s arable land by the Earl of Ureña around the 1500s pushed the local residents to the margins of the municipality, where they sought new land with which to substitute the dry farming fields they had been expropriated. Those neighbours who could face the costs of parcelling and ploughing wasteland, started clearing forests and pastures that were part of the town’s commons to build new dry farming fields dedicated to the cultivation of bread cereals. In less than a decade –between 1539 and

1546-, almost 2,000 hectares of uncultivated land were distributed among the wealthier residents of the town. The artificial land hunger that had been generated by the Téllez Girón led to the rapid deforestation of the municipality, up to the point when local authorities were forced to take measures to restrain the ploughings, in the mid-sixteenth century. The lords promoted and guided the clearances as a way of appropriating the town's wastelands, since they arrogated themselves the right to grant parcels for ploughing, despite it being a municipal competency. The Earls of Ureña took advantage of the parcelling of wastelands to impose new taxes on lands that had been collectively used and administered until then. The conditions established by the Téllez Girón guaranteed that the ploughings carried out by the neighbours of Olvera were a replica of the seigneurial enclosed farms, since they also consisted of large plots dedicated to the dry farming of wheat and barley. This way, the ploughings performed by the local oligarchy disseminated the seigneurial agricultural system beyond the limits of lordly property.

The growth of farming areas in the lordship of Agüimes was equally staggering. The analysis of the early development of the Vega of Agüimes has demonstrated that the rhythm of expansion of cultivated areas was much faster than population growth. As it has been proposed in the fifth chapter, the largest possible size of the irrigated fields that could have been associated with the indigenous settlement of Agüimes would have been around 12 hectares. By 1580, less than a century after the Castilian conquest, the Vega measured, at least, 94 hectares –more than two thirds of its size in 1962. This at a time when the entire lordship was inhabited by just a hundred families, which was less than one tenth of its population in the early nineteenth century.¹⁴⁹⁰ The rapid growth of the Vega of Agüimes offers more information about settlers' ability to mobilise the funding and the labour force required to adapt the landscape to their interests than about the demographic evolution of the colony. The hamlet of Temisas is a clear example of this.

It has been generally assumed that the remote location of the small indigenous settlement of Temisas rendered it unappealing to early colonists and that it was only settled by shepherds and smallholders in the seventeenth and eighteenth centuries, when demographic growth saturated the flatlands of the shore. But, in reality, Temisas was transformed into a plantation

¹⁴⁹⁰ Suárez Grimón and Quintana Andrés 2003: 19, 70-1 and 76; Sánchez Rodríguez 2002: 48; Santana Santana 2001: 177. It should be taken into consideration that, in 1569, Agüimes and Ingenio probably amounted to less than fifty households (Rodríguez de Castro and García-Correa y Gómez 2014: 213-6).

with its own mill in the late-fifteenth or the early-sixteenth century, when at least 1.6 hectares of land were devoted to the production of woad with African slaves. It seems that the owners of the plantation –the Castellanos-Peloz family- were but the only inhabitants of Temisas during the first decades after the conquest. But the small size of its population was not an obstacle to the transformation of the place into a woad-production centre for exportation. It required nothing more than a single family of settlers and a number of free and unfree workers yet to be determined.¹⁴⁹¹ The proprietors of the Heredamiento of Temisas limited themselves to leasing the property to European farmers, who actually managed the plantation and supervised the work of its slaves and –probably- some free labourers.

Like in the case of Olvera, the expansion of agricultural areas in the lordship of Agüimes was linked to the dispossession of poorer settlers and the voracious consumption of natural resources. The prime motor that impelled the growth of the Vega of Agüimes was soil exhaustion caused by the intensive cultivation of sugar cane. Planters resorted to the *remuda de tierras cansadas*, which consisted in moving the water rights from a plot that had become unfertile to dry farming fields to turn them into new cane fields. The swift ecological deterioration caused by the agricultural regime implemented by the colonists generated a constant demand for fertile land to substitute the exhausted plantations, which needed to be fallowed for years. But implementing the *remuda de tierras* required the expropriation of the land that had been granted to less wealthy settlers, who did not have the resources to water their fields. In the case of Agüimes, as opposed to that of Olvera, land accumulation was not the undertaking of a single large proprietor. The Canarian bishops never had the power to start dynamics of systematic dispossession and land accumulation. While the Earl of Ureña was and unbeatable competitor for the local oligarchy of Olvera, the prelates were never serious competitors for the wealthy settlers of Agüimes, Telde and Las Palmas, who appropriated most of the land that could be watered in the *vegas* of Agüimes and Aguatona.

The settlers' tendency to expand perennial farming areas until they reached insurmountable physical limitations is in stark contrast to the constrained size of the indigenous

¹⁴⁹¹ In 1514, the Heredamiento of Temisas had at least four African slaves and it was administered by a European leaseholder (AMC, Massieu-Westerling, L. 10, doc. 34, 1514: 2r-v). But the written records that have been consulted provide no information about the number of free laborers and slave that worked there during the harvest season, when woad was produced. The major sugar mills of Gran Canaria could mobilise the workforce of hundreds of people during the harvest –the mill of Pedro Serón in Telde, for example, employed more than 150 workers and slaves in the sixteenth century (Viña Brito 2006: 362). But it is likely that the workforce that laboured in Temisas was much smaller, judging from the meagre size of the plantation.

fields. It has been documented in the Balearic Islands, Valencia and Andalusia that the original design implemented by the Andalusian peasantry established a ceiling to the potential future growth of farming areas. This was probably aimed at preserving the original articulation between ploughed fields, wastelands and water sources.¹⁴⁹² The lack of knowledge about the farming areas built by the indigenous Canarians prevents any assertion that they implemented similar strategies. However, it is consistent both with the comparatively small size of the indigenous garden that has been identified in Agüimes, and with the available information about how they organised survival. On the one hand, it is certain that the Canarians did not generate uninterrupted sequences of land clearing and field construction. Although they modified the landscapes of Gran Canaria to create pastures and plots, they did not irreversibly break the equilibrium between wastelands and farming areas throughout the millennium they inhabited the island prior to the Castilian conquest.¹⁴⁹³ In contrast, the swift destruction of the Canarian forests during the first half of the sixteenth century led the blooming colonial sugar industry to ruin in less than seventy years. On the other hand, the implementation of mechanisms that moderated the expansion of farming areas is coherent with some diversification strategies the Canarians seem to have adopted. In the same way as the Andalusian peasants of Olvera, the indigenous of Gran Canaria often opted for procedures that reduced the risk of suffering food crisis. For example, the methods used by the Canarians to store their crops in collective granaries sacrificed storage capacity to ensure a better preservation.¹⁴⁹⁴

Unlike the Andalusian and Canarian peasants, the settlers of Olvera and Agüimes implemented mainly opportunistic resource management strategies, more concerned with short-term individual gains than with the sustainability of the system. As has been explained in the fifth chapter, the “open” design of the colonial Vega of Agüimes resulted from the lack of a concerted construction and management plan which incorporated some limitations to the potential expansion of the hydraulic system. There was no common goal that the colonists aspired to attain nor there was any notion of what the reasonable limits to the growth of the irrigated fields were. The system was designed to grow inexorably, until all available water and

¹⁴⁹² Retamero 2005a: 73-5, 97, 104-7, 187 and 227-33, 2005b: 271-80, 2006, 2008, 2011. Regarding the constrained size of the Andalusian working areas that have been identified in the Balearic Islands and Valencia, see as well Esquilache Martí 2018: 229-36 and 389-91; Kirchner 2002: 154-5, 2009; Sitjes 2006, 2010; Torró 2003, 2009a.

¹⁴⁹³ Morales Mateos 2006: 304-5; Morales, et al. 2009; Morales Mateos, et al. 2007b.

¹⁴⁹⁴ Henríquez-Valido, et al. 2019; Morales, et al. 2014; Morales Mateos and Rodríguez Rodríguez 2014.

soil were exhausted. It had to accommodate all proprietors who had access rights to the springs of Guayadeque, regardless of whether this policy could be maintained in the long run. The absence of a colonial “original design” akin to that of the Andalusí is also evident in the way the clearing of Olvera’s wastelands was organised. In spite of the attempts of the Earl of Ureña and the local authorities to present it as an orderly process, the parcelling and ploughing of common land ensued from the intense competition between the town’s wealthy residents to appropriate the best arable land. The municipal ordinances regarding which forests and pastures should be respected were decreed years after the first ploughings had taken place, when many of Olvera’s woodlands and grasslands had already been lost.

Colonial management often gave priority to short-term profits over sustainability, and it usually disregarded the rate at which natural resources replenished. This tendency not only manifested itself in the way settlers dealt with the articulation between farming areas and wastelands, but also in how they modified the captured fields. F. Retamero has noted that the attempts of Catalan modern farmers to extend the Andalusí hydraulic systems of Menorca led to a “rapid succession of technical solutions aimed at allowing the mobilisation of ever increasing volumes of water.” Each attempt at increasing the flow of water or bringing water to new plots was followed by another alteration of the fields or the hydraulic infrastructure destined to further force the limits of the system or to fix the imbalances caused by previous decisions. The modern management of the gullies of Menorca resulted in a “progression of solutions that rapidly became obsolete.”¹⁴⁹⁵ Any solution was temporary and precarious and susceptible of being superseded or abandoned to look for new sources of revenue; and any false move could lead to the irreversible collapse of the entire structure. The same leading principle has been observed in the garden of Ljíjar and the Vega of Agüimes. In both cases, the enlargement of the irrigated area required the accumulative addition of infrastructure that allowed for the overcoming of physical barriers or for reaching plots located further afield. The ephemeral character of the strategies adopted by colonial managers is also visible in the implementation of agricultural regimes that were extremely intensive, which yielded large profits in the short-term but were hardly sustainable in the long run –such as the sugar cane monoculture without fallowing in Agüimes and, probably, the equally intensive production of woad in Temisas.

¹⁴⁹⁵ Retamero 2005a: 125-6.

Regardless of the product that was commoditised in each case, the settlement of Latin colonists was generally linked to alterations of local ecosystems that were much greater than the ones caused by the anthropic action of indigenous populations. The colonial objective of simplifying the management of indigenous working areas combined with the accelerated rate at which they consumed natural resources to rapidly deteriorate the ecosystems of the conquered regions. In the case of islands, which have much more fragile ecologies, the arrival of European colonists had disastrous consequences, such as the massive extinction of endemic species and catastrophic erosion and deforestation.¹⁴⁹⁶ J.W. Moore considers that the pace at which “commodity frontiers” were opened and closed radically changed with the Portuguese colonisation of Madeira, in the mid-fifteenth century. According to Moore, processes that lasted centuries in the European continent took place in a few decades in the Eastern Atlantic islands.¹⁴⁹⁷ However, it is difficult to determine whether a change in the way Latin settlers managed resources really took place in the fifteenth century. The study of previous conquests suggests that this ecological dimension of colonisation was fully present during the Middle Ages. The impact that the Castilian colonisation had on the landscapes of Olvera has already been described in the fourth chapter. There, the deforestation and the reduction of grasslands that followed the settlement of Latin colonists alarmed the local authorities a few decades after the conquest of Granada. Likewised, Moore himself has pointed out that certain regions of Southern Europe, such as Portugal, had already depleted most of their forest resources by the mid-fifteenth century.¹⁴⁹⁸

There are earlier examples that link lordly management of production with spirals of resource depletion similar to the ones that took place in Madeira and the Canaries in the fifteenth and sixteenth centuries. A particularly early example is that of Beralevilla, a village founded by the monastery of San Martín de Cillas (Zaragoza) in the early-tenth century in an old pasture. Less than a century later, a group of peasants asked the monks for new arable land due to soil exhaustion. In exchange, they would pay an annual tax to the monastery.¹⁴⁹⁹ It remains unknown what led to the depletion of Beralevilla’s fields, but it is certain that it coincided with the

¹⁴⁹⁶ Braje, et al. 2017; Moore 2000; Smith 2010.

¹⁴⁹⁷ Moore 2010: 3.

¹⁴⁹⁸ Ibid.: 16-7.

¹⁴⁹⁹ “...venerunt ad eum omnes de Berali villa ad illum abbate et ad illos monacos de monesterio rogaverunt eos et suplicaverunt ut dedissent illis terminum ubi laborassent, quia iam illorum terras veteres erant et lavatas. Et dixerunt illi monachi et ille abbas, ‘faciamus illorum voluntates, dimitant nobis illa iantare quod damus eis ab anno in anno’” (Larrea 1990: 231).

seigneurial colonisation of the area. J.J. Larrea has suggested that the imposition of the monastery's dominion might have forced a shift from shifting agriculture to more intensive forms of soil usage, which might have rapidly depleted the soil's nutrient reserves. Be that as it may, it took less than a century for the lordly management of Beralevilla to reach the point of diminishing returns. This, in turn, forced local farmers to plough more uncultivated land and, in the process, submit themselves to a more severe seigneurial domination.¹⁵⁰⁰ The small fortified settlement of Colletière offers another good example. It was built ca. 1000 on an island of the Lake Paladru (Isère, France) and the excavations conducted there indicate that it was probably the household of a local noble family. The construction of Colletière coincided with the intense ploughing of the neighbouring woods to build perennial agricultural fields. But the fortification had to be abandoned just a few decades later due to severe flooding. It seems that the quick deforestation of the banks of the Paladru had accelerated the runoff of rainwater, which precipitated a sudden rise of the water level.¹⁵⁰¹

The studies about the conquest of Al-Andalus offer numerous examples that show how Christian colonists often consumed resources faster than the former Andalusí managers, as well as examples of how their management could entail the rapid deterioration of local ecological conditions. While most strategies adopted by the Andalusí were aimed at minimising the risk of suffering food crisis, settlers usually sought to maximise profits, be it through expanding their fields, be it by intensifying their usage of soil and water.

The limits set by the Andalusí peasantry to the future expansion of farming areas also worked as a ceiling for the amount of water that could be employed for irrigation. Under normal conditions, Andalusí peasants did not exhaust the entire waterflow of their springs. This way, they made sure to have enough water surplus to face droughts.¹⁵⁰² Excess water was returned to the stream it came from and it ensured the reproduction of the riparian ecosystems, which were an additional source of resources. By contrast, Christian colonists tended to use the available waterflow in its entirety. On the one hand, the colonial management of irrigated areas promoted the homogenous distribution of water between all the fields that lay below the main channel of the hydraulic system, regardless of their location or the needs of the crops grown in them. On

¹⁵⁰⁰ *Ibid.*: 229-39.

¹⁵⁰¹ Andru, et al. 1990; Colardelle, et al. 1980; Feller 2015: 174-5.

¹⁵⁰² Kirchner 2002: 154-5, 2010: 141, 2015: 213; Retamero 2008: 142.

the other hand, as can be seen in the Vega of Agüimes, colonial hydraulic systems were designed to grow continuously as long as there were soil and water left. Instead of building irrigated areas with a “closed” shape that ensured the return of excess water to the stream, like the Andalusi, settlers constructed “open” systems, which drove water away from its source, in anticipation of its future expansion.¹⁵⁰³ The design of the Vega of Agüimes, for instance, did not allow for the possibility of returning surplus water to the Guayadeque Gulley. Most channels directed water to the eastern and southern margins of the Vega of Agüimes, where it could be further expanded. For colonial managers, spare water was a resource waiting to be appropriated and utilised by new users, just as the wastelands of Olvera were seen as a pool of land to be parcelled and ploughed. Sooner or later, all surplus water was captured to supply the fields that lied at the edge of the hydraulic system and channels were lengthened until they exhausted the available flow or they met an insurmountable geographical feature.¹⁵⁰⁴

On the other hand, Christian conquerors often built their dry farming fields on hillsides, where they could be easily expanded but were more exposed to erosion due to runoff waters. The Andalusi, by contrast, located their dry farming plots in the low-lying fields of valleys and gullies. There, they could benefit from the natural moisture of the soil and from deposit build-ups, but their potential expansion was strictly limited. Large colonial landowners, such as the Earl of Ureña, owned enough land to compensate for the losses resulting from soil erosion and they considered worthwhile locating their fields on hillsides, where it was easier to build larger plots and to supervise them. In general terms, colonial landowners chose to sacrifice land productivity, the long-term sustainability of their plantations and the food security of the peasants that worked them in exchange for facilitating the accumulation of agricultural output.¹⁵⁰⁵ These two different approaches are clearly visible in Olvera. The plots that seem to have been used by the Andalusi to sow cereals without irrigation either bordered with watered fields or they were located in moist areas, such as the “islands” of the Guadamanil River or the low-lying fields surrounding its junction with the Salado River at Navalsalado. Moist soils like

¹⁵⁰³ Torró 2003: 185, 2009a: 109-10.

¹⁵⁰⁴ Some examples of the usage of surplus water to supply fields added at the edge of hydraulic systems can be found in the Horta of Valencia (Peris-Albentosa 2018) and in the towns of Canillas de Albaida and Cómputa, in the province of Malaga (Retamero 2019).

¹⁵⁰⁵ Kirchner 2003: 228; Retamero 2005b: 73-5 and 274; Torró 2003: 180-1. The Christian settlers of the Horta of Valencia followed a similar strategy when they drained its coastal marshlands in the thirteenth and fourteenth centuries, since they extended the irrigation channels into swamps, increasing the risk of flooding the agricultural fields (Torró 2009a: 112).

these were particularly suited for the monocropping of winter cereals without irrigation. They were among the first to be ploughed by the settlers of Olvera and they soon became the enclosed farms of the Téllez Girón. Whereas the clearances of the mid-sixteenth century, took place in mountainous and dry areas where soils were hardly suited for this type of agriculture, such as the Chiribanas, the Monasterejos and Zaframagón. This explains why settlers competed with each other to appropriate meadows, marshes and oak groves that were reserved by municipal ordinances for grazing. In order to overcome the limits set by the Andalusis to their dry farming fields, the Castilians were forced to plough areas where it was difficult to replicate the specialised agricultural production they practised in the land that had been enclosed by the Earl of Ureña.

According to J.W. Moore, the rapid depletion of natural resources associated with the colonial management of conquered territories is closely linked to the transatlantic expansion of Europe that started in the fourteenth century. The propensity of the Latin settlers for consuming all captured resources to the point of exhaustion forced them to constantly seek provisional solutions to compensate decreasing outputs. The example of the Macaronesian sugar industry in the fifteenth and sixteenth centuries demonstrates that the rhythm at which the Atlantic and America were colonised was marked by the rate at which colonists opened and depleted “commodity frontiers.” Moore has proposed that the intense competition between cane producers was the main cause of the overuse of resources and the ultimate shift of the sugar frontier from the Macaronesian archipelagos to the Western Atlantic. Sugar production was a costly and risky business and it was much more profitable to implement a highly intensive agricultural regime and shift plantations as forests were cut and soils were exhausted and eroded. If sugar producers used resources in a more moderate manner, they risked being overtaken by competitors. As it has been forwarded for the case of Agüimes, it seems that it was this logic that drove the fast growth of colonial irrigated areas in the Atlantic. Once production hit diminishing returns, colonists and capital pushed the frontier further west in search of new resources. The entire cycle lasted no more than fifty or seventy-five years. This way, the sugar frontier moved from Madeira to Cuba and Jamaica between the mid-fifteenth and the mid-eighteenth century, through the Canary Islands, São Tomé, Brasil and the Lesser Antilles. Behind it, it left deforested regions, where soils had been depleted and rendered vulnerable to erosion and where climatic conditions had been permanently altered. The local crisis caused by

the colonisation and transformation of an area could only be temporarily overcome by opening new frontiers or by capturing alternative revenue sources.¹⁵⁰⁶ The advancement of the colonial frontier was marked by the obsolescence of the solutions that were adopted, just as the management of the indigenous hydraulic systems of Olvera and Agüimes.

As the European colonisers opened and consumed new “commodity frontiers,” they accumulated more resources and knowledge. This “preaccumulation” granted them the ability to control ever increasing amounts of land and people. The lessons learnt and the resources captured in one frontier allowed for the opening of the next, since they provided invaders with a key advantage over indigenous populations as well as with the tools to adapt local landscapes to their interests.¹⁵⁰⁷ P. Wolfe has pointed out that the accumulation of previous experiences and the possibility of mobilising resources on a global scale afforded settler colonialism its “strategic versatility,” which allowed it to easily adapt to changing local conditions.¹⁵⁰⁸ But, at the same time, “preaccumulation” reinforced the expansionist drive of European colonial empires. The same processes of dispossession and resource depletion that had taken place in Frankish Europe since the ninth and tenth centuries developed in each new frontier. As the system increased its ability to capture and mobilise resources, it also increased its demand for new sources. The imbalances and crisis generated by the colonisation of one region could only be temporarily compensated by invading another one to use its resources, so that the colonial machine kept running. The ever-expanding system of Latin Christendom required ever-increasing amounts of resources and people to sustain itself. And this led to further growth, in a seemingly never-ending feedback loop.

¹⁵⁰⁶ See Moore 2000, 2009, 2010.

¹⁵⁰⁷ Wolfe 2012: 136-9, 2013: 266. Colonial “preaccumulation” has an important military dimension, as demonstrated by the Spanish conquest of America. There “the cumulative military experience” of the conquistadors was crucial to defeating indigenous resistance. The lessons that had been learned during the occupation of one region were applied during following invasions. When the conquistadors crossed the Atlantic, they brought with them a long tradition of military conquest in Iberia and the North of Africa, as well as the information given by Greek and Roman military treatises (Espino López 2012, 2013: 29-80).

¹⁵⁰⁸ Wolfe 2012: 135 and 139. The continuous renovation of the settlers’ toolkit and the adaptation to the diversity of peoples and territories that were conquered help to explain why the European societies that were built in colonised regions were never exact copies of the metropolis, but local versions of the same system.

7.3. “At their own risk and fortune”

The disproportion between the rate at which settlers and natives consumed natural resources lies at the heart of the dissimilarities between the colonial management strategies of captured landscapes and the ones previously implemented by the Andalusí and Canarians of Olvera and Agüimes. The way in which the Iberian Christian kingdoms allocated land among colonists during the *repartimientos* evinces that settlers mobilised larger amounts of resources than natives, since each individual colonist was rewarded with the property of several indigenous families. That is the case of the region formerly known as the Havaral of Ronda (Alto Genal, Málaga). There were 318 indigenous families and 214 settler households in the Havaral prior to the expulsion of the Moriscos from the Kingdom of Granada. In 1572, the Moriscos were deported and replaced with 156 settler families (*pobladores*), which represented less than half of the expelled indigenous households. E. López García considers that this reduction of the number of inhabitants cannot be attributed to the difficulties of finding colonists. In his opinion, it was the result of “a decision that had been taken before the strenuousness of the project became apparent. It is likely that the organisers of the new wave of colonisation considered that the resources that sustained a given number of Morisco families were not enough for an equivalent number of Castilian households.”¹⁵⁰⁹ Consequently, each family of *pobladores* that settled the Havaral in the 1570s was granted the lands and dwellings of various indigenous domestic units.

The distribution of land in the lordship of Agüimes offers even more extreme examples of this concentration of resources. At the end of the fifteenth century, Pedro Castellanos was granted an estate of eight *suertes* of irrigated land, which amounted to 11.6 hectares. This grant alone gave Castellanos as much land as had been previously managed by the entire indigenous community of Agüimes, since it has been calculated that its garden could not have measured more than twelve hectares. A few years later, Luis Pinelo, “gentleman of the royal household,” was rewarded with six *caballerías* of irrigated land near the Well of Guayadeque, that is, 24.8

¹⁵⁰⁹ López García 2014-2015: 211.

hectares, double that of the indigenous garden of Agüimes.¹⁵¹⁰ The properties granted outside the irrigated areas were even larger, with some of them adding up to hundreds of *fanegadas*.¹⁵¹¹

Both the tendency to concentrate the land of various families or even entire communities in the hand of few individuals and the rapid expansion of the indigenous farming areas reveal that the limits set by the local inhabitants to the growth of their fields and to the consumption of natural resources were seen as insufficient by settlers. The way in which the colonial communities of Olvera and Agüimes organised production required more land and more resources than those deemed necessary by the indigenous peoples.¹⁵¹² Despite being of being fewer in number than the communities they were replacing, settlers started immediately lengthening the indigenous farming areas and building new ones on previously unploughed land. As the cases of Olvera and Agüimes demonstrate, this expansive trend was dissociated from population growth. The systematic breaking of the reproduction margins set by the colonised peoples was closely linked to competition between settlers for the private accumulation of wealth, as well as to the processes of dispossession that followed the colonisation of both towns.

All the *repartimientos* that were carried out in the Iberian Peninsula throughout the conquest of Al-Andalus were followed by spirals of dispossession similar to those that have been described in Olvera and Agüimes, which caused many colonists to lose their property. The plots of humble settlers were accumulated by the local oligarchies, lay lords and ecclesiastical institutions and turned into large estates specialised in the production of commercial products, such as bread cereals and wine. Peasant indebtedness, the difficulties involved in adapting the Andalusí fields to colonial agriculture and the vulnerability of nuclear families –which lacked reliable support networks– combined to feed a land market that worked as an instrument of massive and systematic expropriation.¹⁵¹³ Moving to the frontier had one of two results. Some families successfully negotiated the processes of dispossession that followed settlement and became members of the local oligarchy through the accumulation of the land granted to other

¹⁵¹⁰ Aznar Vallejo 1981: 214.

¹⁵¹¹ The dry farming properties of Agüimes that were registered in the *Repartimientos de Gran Canaria* measured forty *fanegadas* on average, but there are examples of some much larger grants (Ronquillo and Aznar Vallejo 1998: 39).

¹⁵¹² This disproportion has been also documented in America. Bartolomé de las Casas, for instance, referred to the fact that the conquistadors of Hispaniola consumed much larger amounts of food and resources than its indigenous inhabitants. According to the Dominican priest, “a Christian eats and destroys in a single day what suffices to feed for a month three households of ten people each” (2018: 80).

¹⁵¹³ See, for example, Borrero Fernández 1989: 131-8; Guinot 2003: 374-9; González Jiménez 1988: 86-9, 2001: 29-33; Laliena Corbera 2007: 45-7; Torró 2006: 125-34, Virgili 2001a: 150-73.

colonists. But many others became poorer or lost their plots. At this point, they became part of the faceless mass of landless peasants that supplied cheap labour to the large landowners and which left almost no written record.¹⁵¹⁴

As the case of Olvera clearly shows, colonial frontiers simultaneously attracted and expelled population, as some colonists came to settle there and others left in pursuit of new territories to conquer –or, alternatively, returned to their places of origin.¹⁵¹⁵ The arrival of new dwellers in Olvera caused the town’s population to grow twelvefold during the sixteenth century, from about sixty households in 1480 to 739 in 1594.¹⁵¹⁶ But, at the same time, dozens of residents left Olvera to partake in the colonisation of other regions. Seven out of the eleven witnesses of the 1518 lawsuit who were born in Olvera or settled there before the conquest of Granada left it to establish themselves in Setenil, Ronda and Torre Alháquime.¹⁵¹⁷ Ten years later, in 1503, twelve neighbours of Olvera claimed plots of land in the newly founded town of Villamartín (Cadiz), and two more joined the expedition of Francisco Pizarro to Perú in 1532.¹⁵¹⁸ Even later, four residents moved with their wives and children to Nicaragua in 1561, and three more joined the colonisation of the Havaral of Ronda in 1572.¹⁵¹⁹

Incoming settlers fed the enormous colonial machine, which constantly generated waste in the form of new colonists that pushed the frontier further ahead. This way, the colonisation produced its own fuel. Each new wave of settlement was followed by the dispossession of a portion of the newcomers or their descendants, who had no choice but to leave and join new colonising projects. As pointed out by F. Fernández-Armesto, “this footloose manpower” generated by these spirals of dispossession “was the stuff of dynamism. Without it, there could have been no Spanish empire, in the old world or the new.”¹⁵²⁰

But this reasoning is incomplete, since it seems that the dispossessed colonial peasantry was not the main source of new colonists. Conversely, the analysis of the written sources

¹⁵¹⁴ Soto 2003: 329-32. A significant part of the settler peasantry lived in extremely precarious conditions and many peasants had no choice but to sell their workforce to large landowners, even if they owned or rented land (Borrero Fernández 2003: 88, 2014; Virgili 2018b).

¹⁵¹⁵ R. Bartlett has noted that there probably was a constant flow of “returning emigrants” who went back home after abandoning or losing their frontier property, but it would be extremely difficult to document (1994: 138).

¹⁵¹⁶ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 84r-243r; Aguado González 1991: 747 and 857-8; Iglesias García 2017: 114-5; Suárez Japón and Ramos Santana 1982: 28.

¹⁵¹⁷ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 89r, 96v, 154r, 183r, 210r, 236v and 238r.

¹⁵¹⁸ Rodríguez Palma 2009: 59; Suárez Japón and Ramos Santana 1982: 28; Villalonga 2006: 101.

¹⁵¹⁹ AGI, Contratación, 5219, N.5, R.1, 1561; *Ibid.* R.2, 1561; *Ibid.* R.6, 1561; *Ibid.* R.7, 1561; AHP.GR, Población, L. 6730, 1572: 19v; AGS, CCA, L. 2146, 1576: 168v and 169v.

¹⁵²⁰ Fernández-Armesto 1994: 65.

available for Olvera indicates that a high percentage of the neighbours who left the town came from wealthy families or, at the least, were small landowners. The seven testimonies of 1518 who settled in Ronda, Setenil and Torre Alháquime in the 1480s and 1490s, were a very diverse group. On the one hand, there were the “country man” Marcos Pérez and the woodcutter Alonso González de Mairena, each of whom owned goods amounting to 30 and 40 golden ducats – 11,250 and 15,000 maravedis, respectively.¹⁵²¹ But, on the other hand, there was also the squire Juan López Vasco, with a patrimony of 300 ducats (112,500 mrs.) in 1518.¹⁵²² Even more stark was the contrast between Francisco and Juan de Montiel, who were probably related, although it was not mentioned during the enquiry. Both were born in Olvera, were members of a family of squires and established themselves in Ronda after the city was captured in 1485. In spite of this, Francisco declared a patrimony amounting to 200 ducats (75,000 mrs.) and he claimed to have served “in the guards of the king of Castile as a squire.”¹⁵²³ Juan, in contrast, said he had “nothing more than what he earned by working with his hands and that he supports himself by working in the fields.”¹⁵²⁴ Sebastián García, on his part, was halfway these two extremes. Born in Olvera in a family of yeoman farmers (*labradores*), García moved to the neighbouring town of Torre Alháquime in ca. 1492 and took part in the first ploughings that the Earl of Ureña promoted in Vallehermoso a few years later. In 1518, he was a “yeoman and he lives from his craft” in Torre Alháquime and he owned a patrimony valued at 80 golden ducats (30,000 mrs.).¹⁵²⁵

There are some medieval and early-modern examples of peasants who left behind their property to become settlers, either because they hoped to prosper at the frontier or because they had been forced to barter them away or abandon them due to indebtedness, famine, wars or soil exhaustion.¹⁵²⁶ R. Bartlett mentions the case of the siblings Peter and Fortunius García, who sold their land to the monastery of Santo Domingo de la Calzada (La Rioja) to take part in the colonisation of Moya (Cuenca) in 1210.¹⁵²⁷ We have already made reference to Alonso Bentagaira in the fifth chapter of this thesis. He was an indigenous Canarian who established

¹⁵²¹ AHN, Nobleza, Osuna, C.93, D.48-54, 1518: 210r and 236v.

¹⁵²² *Ibid.*: 96v.

¹⁵²³ *Ibid.*: 182v-3r.

¹⁵²⁴ *Ibid.*: 238r.

¹⁵²⁵ *Ibid.*: 89r.

¹⁵²⁶ Bartlett 1994: 135-8.

¹⁵²⁷ “*Volentes ire ad populationem Mohie*” (*Ibid.*: 135). It is Bartlett’s emphasis.

himself in Tenerife as a settler after the conquest of the island in 1494-6. Decades later, he sold two *cafices* of land he had been granted during the *repartimiento* to enlist his sons in the expedition of Pedro Fernández de Lugo to Santa Marta (Colombia) in 1535-6.¹⁵²⁸ Likewise, the neighbours of Olvera who left for Nicaragua in 1561 and for the Havaral in 1572 were yeomen (*labradores*) that carried surnames such as Medina, Troya, Lobo, Palma and Gallardo, which belonged to families of landowning peasants that had previously held several municipal offices. In some cases, it has been possible to confirm that the colonists themselves owned land in their native town. For instance, it is likely that the Hernando de Medina who left for Nicaragua in 1561 was the one who had been granted a parcel of 20 *fanegas* of uncultivated land (12.8 ha) in Olvera in 1545 –or a son of his.¹⁵²⁹ In the same way, Francisco Sánchez Candil, who took part in the *repartimiento* of Júzcar (Malaga) in 1572, had recently received another parcel of uncultivated land in the Chiribanas of Olvera, which was recorded in 1573 bordering other fields.¹⁵³⁰

The information available about the individuals who left Olvera to settle elsewhere seems to mainly confirm Bartlett's opinion that –just as today- “the typical migrant is in the middle of the socio-economic range, neither rich nor destitute;” and thus, most of them do not come from the dispossessed sectors of society.¹⁵³¹ For the time being, the best explanation as to why wealthy families such as the Palma and the Troya generated new colonists despite being part of Olvera's oligarchy is Bartlett's suggestion that those who spearheaded the expansion of Latin Christendom were the younger sons of the nobility and the peasantry that had been

¹⁵²⁸ Betancor Quintana 2002: 194.

¹⁵²⁹ AHN, Nobleza, Osuna, C.1507, D.235, 1545.

¹⁵³⁰ AHN, Nobleza, Osuna, C.1507, D.258 and 259, 1573; AHP.GR, Población, L. 6730, 1572: 19v. It seems very likely as well that Bernardino Alonso Gallardo, neighbour of Olvera and a settler in Cartajima (Malaga) in 1574 (AGS, CCA, L. 2146, 1576: 168v), was related to Alonso and Juan Gallardo, who were reported in the 1570s for parcelling and ploughing Olvera's wastelands illegally (ARCHGR, Pleitos, C.701, P.4, 1575: 7r-v, 9r, 10v; ARCHGR, Pleitos, C.2711, P.17, 1578: 8v-10v). Additionally, there was one Alonso Gallardo in the early-seventeenth century who had a lifelong lease on the Earl's Cortijo de las Piletas, in Olvera (AHN, Nobleza, Osuna, C.38, D.1, 1600-20: 64v).

¹⁵³¹ Bartlett 1994: 138. This observation coincides with the studies on European settler colonialism in other continents, such as North America. In 1983, J. Sakai criticised the commonly accepted idea that most settlers of the western frontier of the thirteen North American colonies came from Europe's poor and destitute. In fact, most individuals that moved from England to North America during the second half of the seventeenth century were young men from landowning or yeoman and husbandman families –48 percent- or from craftsman and merchant families –29 per cent. Only about 15 percent were landless labourers (1989: 5). Likewise, 70 percent of all European colonists living in the North American colonies in the mid-eighteenth century were part of the “propertied middle classes” and most of the farm labour was undertaken by indigenous or African slaves (ibid.: 10). That is not to say that the poor and dispossessed classes of European society did not participate in colonial expansion, but their contribution has often not been recorded. J. Torró, for instance, has suggested that many of the individuals who took part in the conquest and colonisation of the Kingdom of Valencia in the mid-thirteenth century came from “marginalised” backgrounds (Torró 1992: 136-7, 2006: 99).

excluded from family property. According to Bartlett and R.I. Moore, the breaking of extended kinship through the imposition of strict exogamy and the reduction of available legitimate heirs from the ninth century onwards resulted in most members of each generation being denied their access rights to family fortune to benefit a single sibling. The rest were forced to leave to seek their fortune away from home.¹⁵³² Both authors have placed the emphasis on the creation of dynastic families through the imposition of male primogeniture and the resulting expulsion of dispossessed younger sons, but equal distribution of inheritance among all heirs has a similar effect, as J. Torró has highlighted. The fragmentation of property amongst the entire offspring of a couple, generation after generation, could lead to the complete dilution of a family's patrimony in a few decades.¹⁵³³ Not all settlers had to be younger sons who had been completely excluded from their families' wealth, but also individuals who had inherited an insufficient amount of assets to support themselves and start a family.

This process of cross-generational dilution of family property is evident in the disappearance of the Heredamiento of Temisas during the first half of the sixteenth century. Pedro Castellanos originally acquired eight *suertes* of irrigated land in Temisas, which added up to 11.6 hectares. When he died, the property was divided in equal parts between his daughters, Catalina and Mayor Castellanos. Each one of them received four *suertes* of land (5.8 ha) and, in turn, they distributed them amongst their offspring. As a result of these partitions, the Heredamiento of Temisas was divided into seven individual fractions in just two generations. By the mid-sixteenth century, the original property had become unrecognisable.¹⁵³⁴ Obviously, the Peloz family did not go bankrupt due to the partition of the Heredamiento of Temisas. They held offices in the municipal council and the government of Gran Canaria, they owned large amounts of property and they were related to the rest of Agüimes' oligarchy. However, it is easy to imagine how such process could rapidly lead poorer families to a situation in which some of their members had more incentives to emigrate than to stay home.

Therefore, the key is not as much the imposition of male primogeniture as the breaking up of the old extended kin networks of high medieval Europe into nuclear families and the resulting fragmentation of patrimonies that had been jointly held and managed in the past.

¹⁵³² Bartlett 1994: 24-59; Moore 2008: 65-97.

¹⁵³³ Torró 1993: 239-41, 1995: 332.

¹⁵³⁴ In the end, the fragmentation of the Heredamiento of Temisas was moderated by the fact that Bartolomé, Constantín and María Peloz died without heirs and their fractions –adding up to 6.8 hectares- were inherited by their siblings.

According to C. Trillo, Andalusí extended kin families collectively owned land and water and they had mechanisms that prevented their fragmentation. Each member of a lineage managed a part of the family property, but no one had full ownership rights that could be unilaterally sold. This way, kinship relationships hindered the possibility of dispersing collective property by selling it to outsiders.¹⁵³⁵ Practices such as endogamy and the perpetuation of reciprocal solidary relationships amongst kin ensured that access rights to water and land flowed within closed circuits, ensuring the integrity of collective property and access to it to all relatives.¹⁵³⁶ Existing knowledge about the kinship structures of indigenous Canarians are much more limited, but there are signs that they also organised access to resources in accordance to kinship relationships.¹⁵³⁷ A clear indication of this is the fact that at least a fourth of all the land received by the Canarians who settled in Tenerife after the conquest of 1494-6 was collectively owned by kin groups, and many relatives had bordering plots.¹⁵³⁸

Prior to the establishment of the feudal regime, the peasant communities of Frankish Europe probably organised production in a similar way, through extended kinship structures. But these were radically transformed from the ninth century onwards. The atomisation of society into nuclear families removed the obstacles posed by kinship to the appropriation and selling of individual portions of collective property and it enabled the infiltration of the aristocracy into peasant lineages and communities. The breaking up of kinship structures caused major fractures within peasant groups and a quick internal hierarchisation that led to the destruction of former horizontal relationships. The nobility took advantage of these cracks to enter peasant lineages and seize the property of nuclear families, which could not offer any effective political resistance once they had been deprived of the support previously offered by kinship networks. The abandonment of the traditional genealogical organisation was key to strip the Frankish peasantry

¹⁵³⁵ The limits that the genealogical organisation of Andalusí society imposed on individual property are probably linked to the small number of transactions involving land or water that have been recorded in the Emirate of Granada during the fourteenth and fifteenth centuries. For example, there were only twenty-two purchases of agricultural land in the Quempe region (Granada) in a 106-year period (Trillo San José 2004: 106). In other countries with extended kinship structures that were similar to those of Andalusí Granada, such as Morocco and Turkey, land markets also had a very limited scope until the end of the nineteenth century and the beginning of the twentieth, when the first “westernising” reforms were introduced (Ibid.: 113).

¹⁵³⁶ Trillo San José 2000-2001: 125, 2004: 20-8, 108-12, 147-58 and 266-92, 2006: 251-9.

¹⁵³⁷ Onrubia Pintado 2003: 111-9 and 429-65; Tejera Gaspar 1989.

¹⁵³⁸ Betancor Quintana 2002: 245.

of the ability to autonomously manage their land and to subjugate it to the new seigneurial domination.¹⁵³⁹

The villages that emerged from the process of feudalisation were a poor substitute for the cohesion, the community of interests and the reciprocal relationships that were provided by extended kinship structures. The new villages were associations of individuals who were only linked by neighbourhood and who cooperated to regulate access to common-pool resources – such as pastures and woodlands- and, to a certain extent, to defend the private property of their members against outsiders.¹⁵⁴⁰ But all associates were liable to prioritise their own private interests whenever they had the chance to do so. Although all members of the community were nominally unified under broad juridical categories –such as that of “neighbours”-, villages were profoundly hierarchised. Noble families, ecclesiastical institutions and the local oligarchies of urban knights, merchants and rich yeomen shared space with peasants that tilled their family property and with a large number of poor people who did not even qualify as actual “neighbours” or “residents.”¹⁵⁴¹ The minority of well-off commoners partook in the control of municipal offices and the local labour market and it shared more interests with the aristocracy than with poorer neighbours. The trend throughout the Late Middle Ages and the Early Modern Period was towards an increasing hierarchisation, the exclusion of most residents from municipal offices and the privatisation of the commons.¹⁵⁴²

The success –and the survival- of each nuclear family was disconnected from that of the community. Neighbours lived together, but they did not depend on each other. In fact, disregarding solidary relationships with relatives and neighbours was often the most lucrative way of action. This is clearly visible in the erosion of the autonomy of the council of Olvera and the numerous conflicts that took place amongst its inhabitants during the sixteenth century. It

¹⁵³⁹ See, for example, Barbero and Vigil 2015: 354-404; Barceló 1987: 20-1, 1995; Bartlett 1994: 43-51; Goody 2001: 39-55; Mínguez 1994: 66-76 and 137-45; Moore 2008: 65-111; Trillo San José 2004: 108-12.

¹⁵⁴⁰ Demade 2018: 548-9; Mínguez 1994: 97 and 136-41.

¹⁵⁴¹ L. Feller has illustrated this by using the example of Pierrefonds (Oise, France), which was studied by M. Bloch. In 1258, only 2.6 percent of the inhabitants of Pierrefonds were considered to be relatively wealthy by Bloch, and the poor represented 85 percent of the entire population (Bloch, Marc. 1996 (1920). *Rois et serfs et autres écrits sur le servage*. Paris: La Boutique de l'Histoire: 158; in Feller 2015: 257). On the other hand, M. Borrero Fernández classified the population of the district of Sevilla in the fifteenth century in four social classes: local elite, small landowners, smallholders (*minifundistas*) and labourers. According to Borrero, the “local elite” were four or five percent of the population and the “small landowners” were between 8 and 20 percent. The rest of the population were either *minifundistas* –between 48 and 65 percent- or labourers –between 15 and 40 percent (2014: 30).

¹⁵⁴² See, among others, Borrero Fernández 2003: 180-4; Carzolio 2003; Clemente Ramos 1990; González Jiménez 1993-1994; Monsalvo Antón 1990; Torró 1992: 258-65, 2006: 159-80.

was more beneficial for wealthy members of the community to partner with the Earl of Ureña to parcel and plough the town's commons than to defend them collectively. The fragmentation and the internal inequalities of settler communities vastly facilitated processes of dispossession like the ones seen in sixteenth-century Olvera and Agüimes, whose Vega quickly grew through the expropriation of the dry farming fields that had been previously granted to the humbler colonists. The solitariness of the members of the colonising society is evinced by contemporary documents, which include many references to the individual responsibility of those who were involved in transactions as well as to the risks individuals assumed in their struggle to make their own fortunes. The lease agreement of Vallehermoso from 1564 specified that renters had to take the estate "at their own risk and fortune," as they had to guarantee the rent with their own assets.¹⁵⁴³ The same principle applied to all enterprises, including raiding expeditions and conquering campaigns. One of the conquistadors that took part in the conquest of Mexico, Bernal Díaz del Castillo, explained that, around 1517, "a hundred and ten partners (*compañeros*) ... of those who had no Indians [in Cuba] agreed to join, ... to go find, at our own fortune, new land in which to employ ourselves."¹⁵⁴⁴

The atomisation of kinship structures generated an environment in which individual enrichment at the expense of impoverishing the rest of the community was not only possible but also one of the main ways of enrichment. Settler communities had a somehow lenient attitude towards the transgression of collective rules to accumulate private wealth. The fact that all colonists shared in the same drive to prosper combined with the awareness that everything they owned had been obtained through violence, by dispossessing the indigenous population. This compelled settlers to be indulgent with the usurpations carried out by others, in an attempt to justify the entire colonial system. It was impossible to denounce the illegitimate origin of a neighbour's property without recognising that of one's own at the same time. It has been previously explained how the residents of Olvera who conducted unauthorised ploughings in the mid-sixteenth century had accepted the Earl's eminent domain over their new parcels because it was the only means of legitimising the appropriation of common land. This way,

¹⁵⁴³ AHN, Nobleza, Osuna, C.113, D.105, 1564: 588r. In 1649, the *corregidor* of Olvera ordered the seizure of María and Alonso, two slaves owned by Fernando de Medina, "on behalf of the maravedis that" him, his associate Alonso Guerrero de Espinar and their wives "owe [the Duke of Osuna] for the leasing of the town's rents and of the estate of Vallehermoso, whose rent ended at the end of December [1639]." The slaves were put in prison "and they were auctioned to the highest bidder as a partial payment to his excellency" (AHN, Nobleza, Osuna, C.1508, D.22, 1649: 1r).

¹⁵⁴⁴ Díaz del Castillo 2019: 62.

humble settlers were intertwined with richer colonists in a common narrative that justified the violent appropriation of someone else's goods. In the colonies, those who did not steal were those who were not able to do it.¹⁵⁴⁵ This sort of solidarity among usurpers was made evident by Pedro de Argallo, a resident in the town of Gáldar (Gran Canaria), who was interrogated in the early-sixteenth century about the origin of the plantation that the *Adelantado* Alonso Fernández de Lugo had recently built in Agaete. Argallo answered that he was aware that Lugo had planted his cane field and used water for irrigation without an official license, but that he would have done exactly the same, had he been powerful enough.¹⁵⁴⁶

The colonising society was characterised by permanent unrest. The need to incessantly accumulate wealth to compensate the fragmentation of family fortunes or the expulsion of disinherited younger sons forced settlers to constantly compete with their relatives and neighbours for resources.¹⁵⁴⁷ This is demonstrated by the sheer number of lawsuits generated by the settler communities of Olvera and Agüimes between the early-sixteenth and the early-seventeenth centuries. Kinship relationships did not moderate conflicts. Even when they were related, each conflicting party strove to guarantee its own prosperity at the expense of the ruin of the other. The 1551-5 lawsuit between the brothers-in-law Juana García and Juan Gómez Nieto clearly illustrates this. The dispute started when Juan Gómez was forced to move upriver the dam of the watermill he owned in the Guadalporcún and it came too close to Juana García's mill. Both of them were convinced that the other was trying to sabotage their business to reduce competition and, despite their close kin, they had to resort to royal justice to settle their quarrel.¹⁵⁴⁸

After feudalisation, the constant accumulation of private wealth became a vital need. In the words of L. Feller, the family structure of Frankish Europe compelled each generation "to reconquer the position that had been attained by the previous one," since one person's success

¹⁵⁴⁵ Bartolomé de las Casas said about Spanish colonists in America that "all of them, lesser and greater, steal; some more, some less; some openly, others secretly" (2018: 177).

¹⁵⁴⁶ Gambín García 2014: 250. The same *laissez faire* attitude was shown by the American rancher Ed Lemmon. When talking about the absence of conflicts between the white ranchers that illegally entered into the Great Sioux Reserve to graze their cattle at the end of the nineteenth century, Lemmon explained that "for as we looked at it we were all trespassers, and one had as good a right as the other" (Sanderson 2011: 61).

¹⁵⁴⁷ See Torró 2006: 168-70. F. Retamero has noted that the partition of Andalusí hydraulic systems led to numerous quarrels amongst their colonial managers. During the Modern Period, irrigated areas in Menorca were subjected to a fragmented "administration that was doomed to permanent negotiations and that could easily degenerate into conflicts" (Retamero 2005a: 128).

¹⁵⁴⁸ ARCHGR, Pleitos, C.14958, P.2, 1552-5.

did not guarantee the prosperity of its progeny.¹⁵⁴⁹ It was this drive that led Marco Polo's father and uncle to leave Venice and sail to Constantinople and, later, to Sudak (Crimea) "with the purpose of increasing their profit." Once they were certain that "they could expect nothing more from this city, ... they agreed to continue their journey" into Asia.¹⁵⁵⁰ Two hundred years later, the Venetian Alvise Cadamosto moved to Flanders "at the age of twenty-two years old, ... to earn some money," since he had "no other concern at that time than to make a fortune by any means necessary."¹⁵⁵¹ Cadamosto's desire to get rich took him to the hinterland of the Gulf of Guinea in the mid-fifteenth century, after making stopovers in Madeira and the Canary Island. The Christian missionaries that were active on all colonisation fronts are a product of the same phenomenon. Many of them were dispossessed younger sons and they often worked as beachheads for the invasions that were led by their brothers who had chosen a military carrier.¹⁵⁵² And, of course, the same drive impelled the conquerors who annihilated entire civilizations within Europe and abroad. The Italian engineer L. Torriani included in his *Descripción e historia del reino de las Islas Canarias* (1592) a fictional conversation between the Portuguese Diogo da Silva and the *guanarteme* of Gáldar that allegedly had taken place in the mid-fifteenth century. According to Torriani, Silva tried to present the conquest of Gran Canaria as an evangelising mission, but he could not hide the real motives that had compelled him and his men "to sail such a broad sea, which is almost unknown, .. and to leave our wives and children and the beloved shores of our dear homeland, Spain (an action that might seem ruthless to you)." During the discussion with the Canarian leader, the Portuguese knight stated that "*had we had enough with the richness of our country, we would have never exposed ourselves to such arduous labour for your health and benefit.*"¹⁵⁵³

¹⁵⁴⁹ Feller 2015: 258.

¹⁵⁵⁰ Polo 2011: 22.

¹⁵⁵¹ Aznar, et al. 2017: 74.

¹⁵⁵² Boxer 1978: 75-9; Fernández-Armesto 1994: 239.

¹⁵⁵³ Torriani 1959: 121-2. Italics have been added.

7.4. A seemingly never-ending spiral

Once the wheel of fragmentation, dispossession and accumulation was set in motion in the High Middle Ages, it never stopped spinning. And, with every turn, it pushed the borders of Latin Christendom a little bit further on, engulfing new resources and peoples that were assimilated by the colonial system. The close link between the breaking up of kinship relationships, the private accumulation of wealth and the generation of endless growth trends such as those that have been observed in Olvera and Agüimes is confirmed by more modern case studies, both in Europe and in other continents. All societies that have abandoned the genealogical organisation of production and have adopted European-like private property have experimented transformations very similar to the ones documented during the feudalisation of Frankish Europe and to those that were forced by Latin settlers when colonising conquered territories, such as Al-Andalus and the Canary Islands. Sixteenth and seventeenth-century Scotland and nineteenth and twentieth-century India and Japan offer clear examples as to how these dynamics of private accumulation through dispossession often emerge very rapidly in association with the fragmentation of kinship structures and the adoption of individual private property. Likewise, they typically brought about the transformation of local agricultural landscapes, sudden increases in social unrest and, in some cases, the development of expansionist policies akin to those of medieval Frankish Europe.

The fragmentation of the clans of rural Scotland from the late-fifteenth century onwards caused physical alteration of the working and dwelling spaces that closely resembled the ones that had taken place hundreds of years prior in post-Carolingian Europe. In the sixteenth and seventeenth centuries, the most powerful families of the clans of Western and Northern Scotland turned their traditional leadership of extended kin networks into land ownership rights. This led to the creation of a new class of large landowners who lived in castles and transmitted their patrimony exclusively by patrilineal descent. The fortunes they amassed came from the dispossession both of rival clans and poorer kin, as the old kinship relations were radically transformed into exclusively transactional relationships. Landowners hired English-speaking factors and traditional obligations of hospitality and other duties and services were replaced with written leasing agreements and cash payments. The rise of this new landed elite was also linked

to the establishment of monopoly rights over everyday practices, such as milling, and to the specialisation of agriculture in commercial products –namely, bread cereals, livestock and whiskey. The transformation of Scottish rural society culminated in the Highland Clearances of the eighteenth and nineteenth centuries, when thousands of Scots were dispossessed, displaced and gathered in towns to make room for large arable farms, pastures for sheep and game reserves. The management strategies that were implemented in North-western Scotland were identical to the ones used by European colonists and they had previously been tested by the owners and administrators themselves in remote colonial contexts, such as Jamaica and Australia.¹⁵⁵⁴

The transformation of India's kinship structures in the nineteenth and twentieth centuries has had a similar impact on its inhabitants and landscapes. Before coming under British control, the majority of the Indian peasantry enjoyed a high degree of autonomy to organise labour processes. This independent control of agricultural production provided peasants the ability to effectively resist any attempts to impose heavier taxes and it gave the whole system a slower rate of growth and change.¹⁵⁵⁵ The imposition of British domination on the subcontinent in the nineteenth century entailed the introduction of juridical and social reforms aimed at adapting local society to the metropolitan system. British authorities tried to simplify the vast diversity of kinship systems in precolonial India by establishing a single law. They took parts of the traditions and laws that were the most similar to European customs and unified them to create a single official code. The new law laid emphasis on the importance of nuclear family, patrilineality and male primogeniture. At the same time, it proscribed or restricted practices that incremented the number of heirs available per nuclear family, such as divorce and adoption. Land rights became increasingly individualised and their recognition was tied to the possession of written titles issued by the State.¹⁵⁵⁶

These reforms were expanded by the independent government established in 1947 and they have led to the radical transformation of Indian society. The fragmentation of kinship has fostered the privatisation of land rights. Many young men have been forced to leave the family household looking for the money to marry and become fully fledged adults. The imposition of

¹⁵⁵⁴ Dalglish 2005; Given 2004: 138-61; Houston 1986; Macinnes 2007; Richards and Tindley 2012.

¹⁵⁵⁵ Mukhia 1981: 284-93.

¹⁵⁵⁶ Palriwala 1994: 29-56 and 124-6.

European-style property and of the patrilineal nuclear family has favoured the partition of collective patrimonies, the inner hierarchisation of castes and kinship groups and the breakup of reciprocal solidary relations. In the new social system, wealthy individuals have a greater chance of success if they dissociate themselves from the traditional obligations linking them to their poorer relatives. This trend correlates with a substantial increase in litigation between family members regarding access rights to land property, as lesser members see themselves excluded from collective patrimonies. The weakening of Indian kinship structures has facilitated the alienation of individual shares of family patrimony in favour of non-kin, breaking the cohesion of land management and labour organisation in accordance with genealogical relationships.¹⁵⁵⁷ The spirals of accumulation by dispossession of the past few decades have led to the massive privatisation of village commons, the dissociation of entire communities from landscapes they had managed for centuries, the concentration of land in fewer hands, the creation of pyramids of debt and abusive leases and the generation of highly mobile armies of landless labourers.¹⁵⁵⁸

Sometimes, reforms such as the ones implemented in Scotland and India have induced expansionist dynamics that closely resemble those that led to the birth of European settler colonialism in the Middle Ages. That is the case of Japan, where modern attempts to turn its population into a new version of Western society led to the transformation of the country into an aggressive colonial power in a few decades. During the Tokugawa period (1603-1868), Japanese peasant communities restricted their reproduction rate through the allocation of access rights to the commons. Each family had been assigned a quota in accordance to the number of members it had when the system was first established. This way, families tried not to vary their composition, since any slight increment in their numbers meant that they had to feed more mouths with the same access rights to common-pool resources.¹⁵⁵⁹ But this inclination towards stability did not survive long the pressure from the United States to open the country to international trade. In the mid-nineteenth century, the imperial government launched a drastic reform of Japan with the objective of ensuring that they would be able to compete economically and militarily with the Americans and the European empires. Among other things, the Japanese

¹⁵⁵⁷ Ibid.: 70-111.

¹⁵⁵⁸ Levien 2012.

¹⁵⁵⁹ Thanks to this system, the average population growth for the villages of Hirano, Nagaïke and Yamanoka (Kyoto) was just 0.025 per cent between 1721 and 1846, according to McKean, M. A. 1986. "Management of Traditional Common Lands (Iriaichi) in Japan". In *Proceedings of the Conference on Common Property Resource Management*. National Research Council. 533-89. Washington, D.C.: National Academy Press; in Ostrom 2006: 65-9.

authorities forced the gradual transformation of the traditional kinship structures to adopt the Western nuclear family, private property and freedom of testation.¹⁵⁶⁰

As a consequence of the governmental reforms, a country that was characterised by peasant communities that self-regulated their population growth to moderate the rate of resource consumption became an industrial and colonising power in a matter of years. In 1869, just a year after the beginning of the Meiji Era, Japan conquered the territories of the northern island of the archipelago which were inhabited by the Ainu, who had remained on the border of Nippon for centuries. The ancestral lands of the Ainu were classified as being “ownerless” and they were distributed among samurai and peasants that had been impoverished by the recent agricultural, political and fiscal reforms. The Japanese government took the conquest of North America by the United States as a model and it hired American agronomists to design the agricultural transformation of Ainu Mosir into Japanese Hokkaidō. The colonisation of the northern island was carried out using seeds, livestock, tools and methods imported from the United States and Europe, and it led to the virtual annihilation of the indigenous population.¹⁵⁶¹

The cases of Scotland, India and Japan demonstrate that the spiral of growth through dispossession and private accumulation of wealth that started in Frankish Europe before the year one thousand exceeded the cultural sphere of Latin Christendom. The drivers, the beneficiaries and the victims of this endless growth changed as new human groups were assimilated by the ever-expanding system. This is evinced by the quick transformation of Japan into a colonial empire during the first half of the twentieth century, but also by the fact that some colonised communities became agents of the dispossession of other indigenous peoples, such as the Canarians used as settlers in Tenerife in 1494-6 and the Tlaxcalans that populated the northern border of New Spain between the sixteenth and the eighteenth centuries.¹⁵⁶² But the main goal of the individuals that were involved in the expansion of the Latin system –the constant accumulation of private wealth, generation after generation- remained unchanged.

¹⁵⁶⁰ Nobuyoshi 1994.

¹⁵⁶¹ The colonisation of Ainu Mosir caused high mortality rates amongst the natives, who dwindled by 75 per cent between 1871 and 1901 (Hirano 2017: 331). About the creation of Japanese Hokkaidō and the collaboration of North American advisors, see Hennessey 2018; Hirano 2017.

¹⁵⁶² Betancor Quintana 2002; Martínez Saldaña 2009.

7.5. Eliminating in order to grow

When first developing the project for this PhD thesis, we chose to do a comparative study of two contemporary cases that were located in two different environments –in Southern Iberia and Gran Canaria- to identify common traits and differences in the way colonists managed the captured landscapes. Both the geographical and the chronological context –between the fourteenth and the sixteenth centuries- situate this investigation within the period in-between the European medieval conquests and the modern colonisation of the Atlantic, America and Africa. The joint study of both case studies has allowed us to verify that, despite there being some differences between them, the formation of the settler communities of Olvera and Agüimes and the construction of the agricultural landscapes that were associated with them followed common principles and resulted from analogous processes. Significant differences have been observed, for instance, in the ability of the heads of both lordships to impose their domination on their vassals. In Olvera, the Téllez Girón became almost immediately the largest landowners in the municipality and they used their power to control and orient agricultural production according to their interests. The administration of Agüimes, on the other hand, was closer to that of a royal town, since the bishops of the Canary Islands never had the ability to counteract the sway that the local oligarchy held over the rest of the community. Likewise, the cash crops that became predominant after the Castilian conquest were different. Most of the arable dry farming land of Olvera was devoted to sowing bread cereals, and vineyards and gardens occupied a secondary position throughout the Early Modern Period. By contrast, irrigated areas were the main focus of attention in the lordship of Agüimes, and they were used to produce cash crops that were in high demand in European markets –mainly, sugar, wine and woad.

In spite of some circumstantial differences, the similarities between the two case studies are apparent. The settlers of Olvera and Agüimes followed analogous strategies to adapt the occupied landscapes to the same agricultural system. The Castilian conquest of both territories entailed a drastic reduction of the diversity of working spaces and agricultural practises that had been used by the Andalusi and the Canarians and its substitution with specialised fields where agricultural products primarily destined to commercialisation were monocropped. Additionally,

the colonisation of both territories was followed by processes of accumulation by dispossession that led to the concentration of most land in the hands of large landowners –such as the Téllez Girón in Olvera and wealthy sugar planters in Agüimes. In fact, research in Olvera and Agüimes suggests that the successive cycles of dispossession and accumulation and the spirals of accelerated resource depletion they created drove the rapid growth of farming areas and, at the same time, the expansion of Latin Christendom itself. The results obtained during the investigation show that settler colonialism is, first and foremost, a colonialism of dispossession, rather than of elimination. The elimination of the native is one way of drastically dissociating resources from their indigenous managers.¹⁵⁶³ The invasion of a territory and the violent appropriation of the land managed by indigenous communities was but the first of many succeeding waves of dispossession. Once the indigenous inhabitants had been dissociated from their land, the process went on with the expropriation of the captured resources that had been allocated to the humbler sectors of settler communities.

In addition, this study has enabled us to draw a comparison that was not among the thesis' initial objectives. The realisation that Latin settlers went about colonising Olvera and Agüimes in very similar ways has begged the question whether the peasant communities of the Emirate of Granada had something in common with those of Gran Canaria. Despite the obvious differences between them, the Castilian conquerors considered the working areas built by both groups equally unsuitable and they modified them right away. In both cases, colonists had to invest large amounts of money and labour to break the limits that local populations had set to the expansion of farming areas in order to build large field systems which were easy to control and tax and which had “open” designs that could be successively expanded. The comparison with Scotland, India and Japan demonstrates that the Andalusí and the Canarians were not the only colonised peoples that had established some sort of limitations to growth to ensure that the consumption of natural resources did not exceed the rate of replenishment –and, incidentally, to moderate the ability of private individuals to accumulate wealth apart from the group. It rather seems that Latin Christendom was the anomaly, since it lacked any similar limits. As J. Torró pointed out three decades ago, the abandonment of the genealogical organisation seems to lie at

¹⁵⁶³ M. Barceló cleverly defined the Christian conquest of Al-Andalus as “a progression of massive peasant dispossession” (2005b: 65).

the heart of Frankish Europe's ability to constantly generate settlers that continuously pushed the boundaries of Latin Christendom and dispossessed subjugated peoples.¹⁵⁶⁴

But, judging from what has been seen in Olvera and Agüimes, the abandonment of the genealogical organisation also lies at the heart of the “logic of elimination” that characterises settler colonialism.¹⁵⁶⁵ Peasant communities organised according to extended kinship structures –which hindered the fragmentation and dispersion of collective patrimonies- and who built and managed constrained working areas were an obstacle to the implementation of individual private property. And this was a basic condition to guarantee that land and water rights flowed smoothly and were accumulated by colonial oligarchies. The elimination of indigenous social structures and their replacement with groups of nuclear families coming from Latin Europe was an expedient way to split the resources managed by the natives into property titles that could be easily alienated. The systematic elimination of indigenous peasant organisations evinces their refractory nature. The expulsion of the Moriscos from the Iberian Peninsula in the early-seventeenth century demonstrates that political subjugation and religious conversion were not enough to equate the indigenous population with the colonisers. Even those indigenous groups that participated in the new logic imposed by the conquerors and became shock troops of the colonial system –such as the Canarians who collaborated in the conquest of Tenerife- were eventually dispossessed and scattered.¹⁵⁶⁶ The resistance to expansion which seems to have been engrained in the design of the indigenous spaces, production and social organisation turned their continued existence –even if mutilated and deformed- into an inextricable barrier to the reproduction of the colonising system. The ultimate and complete elimination of this previous order, incidentally incorporated into the colonial system but still a limiting factor, was a foundational stone of the new settler societies that were built in Olvera and Agüimes between the fourteenth and the sixteenth century.

¹⁵⁶⁴ In 1993, Torró wrote: “I believe that the conquest [of Al-Andalus] will not be completely understood until a crucial factor is taken into consideration, ... which is the feudal ability and, especially, the feudal need to colonise. If the conquest were the result of nothing more than the search for booty and the rentier exploitation of the Andalusi by a booming warrior class ..., its consolidation would have probably been much more difficult. The colonising energy, the constant generation of family units willing to take part in these enterprises, ... is likely to be the main cause. ... And it is a cause that has to be explained from the specific production and reproduction patterns of the feudal system. ... It is also a cause that makes apparent the urgent need for a systematic comparative analysis of the production and reproduction patterns of both systems; an analysis that would allow us to identify different mechanisms of territorial expansion and, in the end, to reflect in a more precise manner about the nature of what should be called the feudal ‘anomaly,’ rather than the ‘singularity of the West” (1993: 241).

¹⁵⁶⁵ About settler colonialism and the “logic of elimination,” see Wolfe 2006.

¹⁵⁶⁶ Betancor Quintana 2002: 76-9, 107 and 158.

Fonts i bibliografia

Documentació d'arxiu

- Archivo General de Indias (AGI), Casa de la Contratación de las Indias, 5219, N.5, R.1, 2, 6, 7, 1561.
- Archivo General de Simancas (AGS), Cámara de Castilla (CCA), L. 2146, Visita a la nueva población de 1576, 1576.
- Archivo General de Simancas (AGS), Comprobaciones del Catastro de Ensenada (CE), Respuestas Generales (RG), L. 562, Villa de Olvera, 1751.
- Archivo Histórico Diocesano de la Diócesis de Canarias (AHDDC), Secretaría de Cámara y Gobierno, 15.5/3 Relación de capellanías y patronatos de Agüimes, 1764-1874.
- Archivo Histórico Nacional (AHN), Sección Diversos, Concejo de la Mesta, L. 655, Exp.7, 1644-89.
- Archivo Histórico Nacional (AHN), Sección Nobleza, Fondo de Osuna, C.38, D.1, 1600-20.
- Archivo Histórico Nacional (AHN), Sección Nobleza, Fondo de Osuna, C.42, D.45, 1836.
- Archivo Histórico Nacional (AHN), Sección Nobleza, Fondo de Osuna, C.61, D.37, 1482.
- Archivo Histórico Nacional (AHN), Sección Nobleza, Fondo de Osuna, C.65, D.1, s. d.
- Archivo Histórico Nacional (AHN), Sección Nobleza, Fondo de Osuna, C.82, D.1-2, 1494.
- Archivo Histórico Nacional (AHN), Sección Nobleza, Fondo de Osuna, C.93, D.8-9, 11, 16, 19, 30, 35-38, 41-42, 44-46, 48-54, 1460-1787.
- Archivo Histórico Nacional (AHN), Sección Nobleza, Fondo de Osuna, C.94, D.5-11, 12, 15-16, 18-20, 32-34, 55, 62-64, 68-78, 79-82, 94-95, 1524-ca. 1781.
- Archivo Histórico Nacional (AHN), Sección Nobleza, Fondo de Osuna, C.113, D.4, 14-22, 23-28, 29, 30, 41-43, 48-53, 68-74, 41-43, 46, 54, 48-53, 68-74, 94, 95-99, 100, 102, 105, 106, 107, 108, 109, 110-121, 125, 1540-1785.
- Archivo Histórico Nacional (AHN), Sección Nobleza, Fondo de Osuna, C.179, D.97, 1505.
- Archivo Histórico Nacional (AHN), Sección Nobleza, Fondo de Osuna, C.196, D.66, 1544.
- Archivo Histórico Nacional (AHN), Sección Nobleza, Fondo de Osuna, C.200, D.75, 1863.
- Archivo Histórico Nacional (AHN), Sección Nobleza, Fondo de Osuna, C.215, D.87-92, 1454.

Archivo Histórico Nacional (AHN), Sección Nobleza, Fondo de Osuna, C.277, D.60, 1458.

Archivo Histórico Nacional (AHN), Sección Nobleza, Fondo de Osuna, C.1507, D.205-271, 1539-89.

Archivo Histórico Nacional (AHN), Sección Nobleza, Fondo de Osuna, C.1508, D.1, 2, 22, 30, 32, 1540-1687.

Archivo Histórico Nacional (AHN), Sección Nobleza, Fondo de Osuna, C.1523, D.50, 1730.

Archivo Histórico Nacional (AHN), Sección Nobleza, Fondo de Osuna, C.3413, D.1-3, 1567.

Archivo Histórico Provincial de Granada (AHP.GR), Libros de Población, L. 6730, Libro de Apeo y Repartimiento de Júzcar, 1572.

Archivo Histórico Provincial de Las Palmas “Joaquín Blanco” (AHPLP), 1.2.1. Protocolos notariales, Matrices de Gran Canaria, Agüimes, Díaz Peloz, Francisco, L. 731a, 1567.

Archivo Histórico Provincial de Las Palmas “Joaquín Blanco” (AHPLP), 1.2.1. Protocolos notariales, Matrices de Gran Canaria, Agüimes, Díaz Peloz, Francisco, L. 731b, 1568.

Archivo Histórico Provincial de Las Palmas “Joaquín Blanco” (AHPLP), 1.2.1. Protocolos notariales, Matrices de Gran Canaria, Agüimes, Díaz Peloz, Francisco, L. 731c, 1569.

Archivo Histórico Provincial de Las Palmas “Joaquín Blanco” (AHPLP), 1.2.1. Protocolos notariales, Matrices de Gran Canaria, Agüimes, Ramírez, Diego, L. 2484, 1555.

Archivo Histórico Provincial de Las Palmas “Joaquín Blanco” (AHPLP), 1.2.1. Protocolos notariales, Matrices de Gran Canaria, Agüimes, Díaz Peloz, Francisco, L. 2484, 1565.

Archivo Histórico Provincial de Las Palmas “Joaquín Blanco” (AHPLP), 1.2.1. Protocolos notariales, Matrices de Gran Canaria, Agüimes, Estévez, Hernando, L. 2484, 1561-7.

Archivo Histórico Provincial de Las Palmas “Joaquín Blanco” (AHPLP), 1.2.1. Protocolos notariales, Matrices de Gran Canaria, Agüimes, Díaz Peloz, Francisco, L. 2487, 1590-8.

Archivo Histórico Provincial de Las Palmas “Joaquín Blanco” (AHPLP), 1.2.1. Protocolos notariales, Matrices de Gran Canaria, Agüimes, Quintana, Luis de, L. 2490, 1612-9.

Archivo Histórico Provincial de Las Palmas “Joaquín Blanco” (AHPLP), Protocolos notariales, Espino, Matías, L. 2500, 1661.

Archivo Municipal de Olvera (AMO), 3.01, Servicios. Obras y urbanismos. Expediente de planeamiento urbanístico. Vías pecuarias. 1958/1988. Proyecto de clasificación de las vías pecuarias existentes en dicho término (Provincia de Cádiz, año 1.958).

Archivo Municipal de Olvera (AMO), 4.03 Recaudación, Arbitrios Municipales, 3484, 1550-1900.

Archivo Municipal de Olvera (AMO), 3.02 Servicios Agropecuarios e Industriales. Promoción Económica. Ganadería, 893, Junta Local de Criadores, 1760-98

Archivo Municipal de Olvera (AMO), 3.02 Servicios Agropecuarios e Industriales. Promoción Económica. Ganadería, 893, Junta Local de Criadores, 1794-1807, L. 49 i 53

Archivo de El Museo Canario (AMC), Massieu-Westerling, L. 10, docs. 9, 17, 18, 19, 21, 23, 34, 35, 1514-1571.

Archivo de El Museo Canario (AMC), Salvador Manrique de Lara, L. 92, 1849.

Archivo de la Parroquia de San Sebastián de Agüimes (APA-SS), VII. Fábrica, A. Cuentas de fábrica, 3.1. Libro de copia del libro 1º de cuentas de fábrica (1506/1627) [Transcrit per J.E. Rodríguez Calleja i C.R. Acosta Brito el 2000].

Archivo de la Real Chancillería de Granada (ARCHGR), Colección de Hidalguías, C. 5091, P. 318, 1536.

Archivo de la Real Chancillería de Granada (ARCHGR), Colección de Pleitos, C. 623, P. 3, 1540.

Archivo de la Real Chancillería de Granada (ARCHGR), Colección de Pleitos, C. 701, P. 4, 1575.

Archivo de la Real Chancillería de Granada (ARCHGR), Colección de Pleitos, C. 61, P. 6, 1613-5.

Archivo de la Real Chancillería de Granada (ARCHGR), Colección de Pleitos, C. 1440, P. 3, 1546.

Archivo de la Real Chancillería de Granada (ARCHGR), Colección de Pleitos, C. 2711, P. 17, 1578.

Archivo de la Real Chancillería de Granada (ARCHGR), Colección de Pleitos, C. 14958, P. 2, 1552-5.

Archivo Topográfico del Instituto Geográfico Nacional (IGN), Planimetrías, PLANI110076-9-1873/4-OLVERA, 1873-4.

Fonts publicades

- Abreu Galindo, Juan de. 1977. *Historia de la conquista de las siete islas de Canaria*. A. Cioranescu, ed. Santa Cruz de Tenerife: Goya Ediciones.
- Arias Marín de Cubas, Tomás. 1986. *Historia de las siete islas de Canaria*. A. de Juan Casañas, i M. Régulo Rodríguez, eds. Las Palmas de Gran Canaria: Real Sociedad Económica de Amigos del País.
- Aznar Cardona, Pedro. 1612. *Expulsion iustificada de los moriscos españoles*. Huesca: Pedro Cabarte.
- Aznar, Eduardo, D. Corbella, B. Pico, M. Privat, i A. Tejera, eds. 2008. *Le livre nommé 'Le Canarien'. Textes français de la conquête des Canaries au XVe siècle*. Paris: CNRS Éditions.
- Aznar, Eduardo, D. Corbella, i A. Tejera, eds. 2017. *Los viajes africanos de Alvise Cadamosto (1455-1456)*. San Cristóbal de la Laguna: Instituto de Estudios Canarios.
- Aznar Vallejo, Eduardo. 1981. *Documentos canarios en el Registro del Sello (1476-1517)*. La Laguna: Instituto de Estudios Canarios.
- Aznar Vallejo, Eduardo, A. Viña Brito, N. Palenzuela Domínguez, i J.M. Bello León. 1991. *Documentos canarios en el Registro General del Sello (1518-1525)*. La Laguna: Instituto de Estudios Canarios.
- Bellot, Pedro. 2001. *Anales de Orihuela I*. J. Torres Fontes, ed. Murcia: Real Academia Alfonso X el Sabio- Instituto de Cultura Juan Gil-Albert.
- Cioranescu, Alejandro. 1959. "Introducción". Dins *Le Canarien. Crónicas francesas de la conquista de Canarias. Tomo I*. E. Serra, i A. Cioranescu, eds. 9-297. La Laguna: Instituto de Estudios Canarios.

- Cullen del Castillo, Pedro. 1947. *Libro Rojo de Gran Canaria o Gran Libro de Provisiones y Reales Cédulas*. Las Palmas de Gran Canaria: Ayuntamiento de Las Palmas de Gran Canaria.
- Díaz del Castillo, Bernal. 2019 (1999). *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España (selección)*. A. Rivas Yanes, ed. Madrid: Edhasa (Castalia)
- Escalona, Romualdo. 1782. *Historia del Real Monasterio de Sahagún*. Madrid: Joaquín Ibarra.
- Frutuoso, Gaspar. 1998. *Saudades da terra*. Llibres I-VI. J.B. de Oliveira Rodrigues, i R. Rodrigues Nova, eds. Ponta Delgada: Instituto Cultural de Ponta Delgada.
- Giraldus Cambrensis. 2000. *The Topography of Ireland*. T. Forester, trans., i T. Wright, ed. Cambridge, ON: In parentheses Publications.
- Íd. 2015 (1912). *The Description of Wales*. J.M. Dent, ed., transcrit per D. Price. Project Gutenberg.
- Heredades de Agüimes. 1966. *Estatutos de las heredades de Santa María y Los Parrales de la Villa de Agüimes. Aprobados el 15 de Octubre de 1916 y reformados el 16 y 23-11-47 y el 6-3-66*. Las Palmas de Gran Canaria: Gráficas Bordón.
- Las Casas, Bartolomé de. 2018 (1982). *Brevísima relación de la destrucción de las Indias*. A. Saint-Lu, ed. 21a ed. Madrid: Cátedra.
- Madoz, Pasqual Madoz. 1845. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Vol. I. Madrid: Estudio literario-tipográfico de P. Madoz y L. Sagasti.
- Menéndez Pidal, Ramón, ed. 1906. *Primera Crónica General. Estoria de España (Alfonso X y Sancho IV). Tomo I*. Madrid: Bailly-Bailliere é hijos, editores.
- Mesa y López, José. 1915. *Alegaciones en derecho de los pleitos acumulados seguidos entre las Heredades de aguas de la villa de Agüimes y la Heredad del Carrizal*. Las Palmas de Gran Canaria.
- Morales Padrón, Francisco. 1962. "Canarias en el Archivo de Protocolos de Sevilla". *Anuario de Estudios Atlánticos* vol. 8: 355-492.
- Íd. 1978. *Canarias: Crónicas de su conquista. Transcripción, estudio y notas*. Las Palmas de Gran Canaria: Ayuntamiento de Las Palmas- El Museo Canario.

- Münzer, Jerónimo. 1924. *Viaje por España y Portugal en los años 1494 y 1495*. J. Puyol, trad. *Boletín de la Real Academia de la Historia* vol. 84: 32-119.
- Núñez de la Peña, Juan. 1847 (1676). *Conquista y antigüedades de las islas de Gran Canaria*. Santa Cruz de Tenerife: Imprenta Isleña.
- Núñez Villasán, Juan. 1595. *Cronica del muy esclarecido Principe y Rey don Alonso el onzeno deste nombre, de los Reyes que reynaron en Castilla, y en Leon, padre que fue del Rey don Pedro*. Toledo: Pedro Rodríguez.
- Pérez de Guzmán, Fernán. 1779. *Crónica del señor rey don Juan, segundo de este nombre en Castilla y en León*. València: Imprenta de Benito Monfort.
- Pérez Herrero, Enrique. 1992. *Alonso Hernández, escribano público de Las Palmas (1557-1560) [Estudio diplomático, extractos e índices]*. Las Palmas: Cabildo Insular de Gran Canaria.
- Polo, Marco. 2011 (1983). *Viajes*. J. Barja de Quiroga, trad. Madrid: Akal.
- Ronquillo, Manuela, i E. Aznar Vallejo. 1998. *Repartimientos de Gran Canaria. Estudio, transcripción y notas*. Las Palmas de Gran Canaria: El Museo Canario- Ediciones del Cabildo Insular de Gran Canaria.
- Serra Ràfols, Elías. 1978. *Las datas de Tenerife (Libros I a IV de datas originales)*. La Laguna: Instituto de Estudios Canarios.
- Sosa, José de. 1943 (1678). *Topografía de la isla afortunada de Gran Canaria*. Santa Cruz de Tenerife: Imprenta Isleña.
- Torriani, Leonardo. 1959 (1592). *Descripción e historia del reino de las Islas Canarias*. Santa Cruz de Tenerife: Ed. Goya.
- Wölfel, Dominik J.. 1953. *Reformación del repartimiento de Tenerife y colección de documentos sobre el Adelantado y su gobierno*. Santa Cruz de Tenerife: Cabildo Insular de Tenerife.
- Zurara, Gomes Eanes de. 1841. *Chronica do descobrimento e conquista de Guiné*. Paris: J.P. Aillaud.

Bibliografía

- Abulafia, David. 2008. *The Discovery of Mankind. Atlantic Encounters in the Age of Columbus*. New Haven & London: Yale University Press.
- Agredano Alonso, Jesús, i M.V. Villalba López. 2008. “La colegiata de Osuna”. *Arte, Arqueología e Historia* vol. 15: 93-7.
- Aguado González, Francisco Javier. 1987. “Repoblación de las fortalezas fronterizas con el Reino de Granada: Archidona, Olvera y Ortejar (1460-1550)”. Dins *Homenaje al profesor Juan Torres Fontes, vol.1*. 25-39. Murcia: Universidad Murcia-Academia Alfonso X el Sabio.
- Íd. “Ascenso de un linaje castellano en la segunda mitad del siglo XVI. Los Téllez Girón, condes de Ureña (el origen del señorío de Osuna)”. Tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid, 1991.
- Aguilera-Klink, Federico, E. Pérez-Moriana, i J. Sánchez-García. 2000. “The social construction of scarcity. The case of water in Tenerife (Canary Islands)”. *Ecological Economics* vol. 34: 233-45.
- Alberto Barroso, Verónica, i J. Velasco Vázquez. 2003. “Excavaciones arqueológicas en la Plaza de San Antón (Agüimes)”. *Investigaciones arqueológicas* vol. 7: 39-142.
- Alijo Hidalgo, Francisco. 1991. “Roturaciones en la tierra de Antequera a comienzos del siglo XVI”. *Archivo hispalense* vol. 74(226): 3-15.
- Íd. 2010. “Antequera en los inicios del siglo XVI. En conmemoración del VI centenario de la conquista de Antequera”. *Baetica. Estudios de Arte, Geografía e Historia* vol. 32: 237-52.
- Allen, Douglas W. 1991. “Homesteading and Property Rights; Or, ‘How the West Was Really Won’”. *Journal of Law and Economics* vol. 34(1): 1-23.
- Alonso, Natàlia, F. Antolín, i H. Kirchner. 2014. “Novelties and legacies in crops of the Islamic period in the northeast Iberian Peninsula: The archaeobotanical evidence in *Madīna Balagī*, *Madīna Lârida*, and *Madīna Turtûsa*”. *Quaternary International* vol. 346: 149-61.

- Andru, Olivier, M. Colardelle, i E. Verdel. 1990. “L’habitat fortificat de Colletière (Estany de Paladru-França)”. *Cota Zero* vol. 6: 34-43.
- Arcas Campoy, María. 1999. “Cadíes y alcaides de la frontera oriental nazarí (s. XV)”. *Al-Qantara* vol. 20(2): 487-501.
- Aregawi, Teferi, G. Animut, i H. Kassa. 2013. “Utilization and nutritive value of sesame (*Sesamum indicum* L.) straw as feed for livestock in the North western lowlands of Ethiopia”. *Livestock Research for Rural Development* vol. 25(7).
- Argente del Castillo Ocaña, Carmen. 1991. *La ganadería medieval andaluza. Siglos XIII-XVI (Reinos de Jaén y Córdoba)*. Jaén: Diputación Provincial de Jaén.
- Armenteros Martínez, Iván. 2018. “The Canary Islands as an Area of Interconnectivity between the Mediterranean and the Atlantic (Fourteenth-Sixteenth Centuries)”. Dins *Entre mers—Ostre-mer: Spaces, Modes and Agents of Indo-Mediterranean Connectivity*. N. Jaspert, i S. Kolditz, eds. 201-16. Heidelberg: Heidelberg University Publishing.
- Astillero Ramos, José Manuel, E. Vélez Cortines, J.M. Aladro Prieto, P. Ledo Márquez, i J. Ortiz Vázquez. 2002. *Cortijos, haciendas y lagares. Arquitectura de las grandes explotaciones agrarias de Andalucía. Provincia de Cádiz*. Andalucía: Junta de Andalucía.
- Atoche Peña, Pablo. 2003. “Fenómenos de intensificación económica y degradación medioambiental en la protohistoria canaria”. *Zephyrus* vol. 56: 183-206.
- Íd. 2009. “Estratigrafías, cronologías absolutas y periodización cultural de la protohistoria de Lanzarote”. *Zephyrus* vol. 63: 105-34.
- Íd. 2011. “Excavaciones arqueológicas en el sitio de Buenavista (Lanzarote): nuevos datos para el estudio de la colonización protohistórica del archipiélago canario”. *Gerión* vol. 29(1): 59-82.
- Atoche Peña, Pablo, i M. A. Ramírez Rodríguez. 2017. “Gentes del ámbito cultural romano en la Protohistoria de Canarias”. Dins *Παιδεία και ζήτηση. Homenaje a Marcos Martínez*. G. Santana Henríquez, i L. M. Pino Campos, eds. 131-40. Madrid: Ediciones Clásicas.
- Attwood, Bain. 2017. “Denial in a Settler Society: the Australian Case”. *History Workshop Journal* vol. 84(1): 24-43.
- Ayala Martínez, Carlos de. 2017. “Realidad y percepción de *Hispania* en la Edad Media”. *eHumanista* vol. 37: 206-31.

- Ayala Martínez, Carlos de, I.C. Ferreira Fernandes, i J.S. Palacios Ontalva. 2019. “Presentación”. Dins C. Ayala Martínez, I.C. Ferreira Fernandes, i J.S. Palacios Ontalva, coords. *La Reconquista. Ideología y justificación de la Guerra Santa peninsular*. 11-3. Madrid: La Ergástula.
- Ayuntamiento de Ávila. 2006. *Medir sin metro. Módulos de medida en El Quijote*. Ávila: Ayuntamiento de Ávila.
- Aznar Vallejo, Eduardo. 1983. *La Integración de las Islas Canarias en la Corona de Castilla (1478-1526). Aspectos administrativos, sociales y económicos*. Madrid: Universidad de Sevilla- Universidad de La Laguna.
- Aznar Vallejo, Eduardo. 1986. “La colonización de las Islas Canarias en el siglo XV”. *En la España Medieval* vol. 8: 195-217.
- Aznar Vallejo, Eduardo, i A. Viña Brito. 1989. “El azúcar en Canarias”. *Dins La caña de azúcar en tiempos de los Grandes Descubrimientos (1450–1550). Actas del Primer Seminario Internacional Granada*. 173-88. Motril: Casa de la Palma.
- Azkarate, Agustin, i S. Escribano-Ruiz. 2014. “De la arqueología histórica a la arqueología del colonialismo, Una reflexión desde la experiencia europea”. Dins *Arqueología de los primeros asentamientos urbanos españoles en la América Central y Meridional. Actas del I seminario internacional RII_UC, Escuela Técnica Superior de Arquitectura de la universidad Politécnica de Madrid*. F. Vela Cossío, coord. 87-109. Madrid: Mairera Libros.
- Azuar Ruiz, Rafael. 2010. “Campesinos fortificados frente a los conquistadores feudales en la montaña alicantina (s. XII-XIII)”. *Marq, arqueología y museos* vol. 4: 67-88.
- Balas, F., C. Pereira, F. Pérez-Gragera, M. J. Serradilla, G. Domínguez, i M. López-Corrales. 2013. “Situación actual y perspectivas del cultivo de la higuera en España”. *Vida rural* vol. 364: 22-8.
- Ballesteros Arias, Paula, H. Kirchner, M. Fernández Mier, J. Ortega Ortega, J. A. Quirós Castillo, F. Retamero, E. Sitjes, J. Torró, i A. Vigil-Escalera Guirado. 2010. “Por una arqueología agraria de las sociedades medievales hispánicas. Propuesta de un protocolo de investigación”. Dins *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre*

- espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*. H. Kirchner, ed. 185-202. Oxford: BAR International Series.
- Barbero, Abilio, i M. Vigil. 2015 (1978). *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*. Barcelona: Crítica.
- Barceló, Miquel. 1987. “¿Es pot saber si les societats no-feudals podien evolucionar autònomament cap al capitalisme?”. *Manuscrits* vol. 4-5: 15-24.
- Íd. 1988a. “Feudalismo e historia medieval”. Dins *Arqueologia medieval. En las afueras del <<medievalismo>>*. M. Barceló, H. Kirchner, J. M. Lloró, R. Martí, i J. M. Torres. 21-52. Barcelona: Crítica.
- Íd. 1988b. “Los límites de la información documental escrita”. Dins *Arqueologia medieval. En las afueras del <<medievalismo>>*. M. Barceló, H. Kirchner, J. M. Lloró, R. Martí, i J. M. Torres. 73-87. Barcelona: Crítica.
- Íd. 1988c. “La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural”. Dins *Arqueologia medieval. En las afueras del <<medievalismo>>*. M. Barceló, H. Kirchner, J. M. Lloró, R. Martí, i J. M. Torres. 195-274. Barcelona: Crítica.
- Íd. 1989. “El diseño de espacios irrigados en al-Ándalus: un enunciado de principios generales”. Dins *El agua en zonas áridas. Arqueología e historia. Hidráulica tradicional de la provincia de Almería*. L. Cara Barrionuevo, coord. 15-47. Almería: Instituto de Estudios Almerienses.
- Íd. 1992. “Historia y arqueología”. *Al-Qantara* vol. 13(2): 457-62.
- Íd. 1995. “Crear, disciplinar y dirigir el desorden. La renta feudal y el control del proceso de trabajo campesino: una propuesta sobre su articulación”. *Taller d’Història* vol. 6(2): 61-72.
- Íd. 1996a. “La cuestión del hidraulismo andalusí”. Dins *El agua que no duerme. Fundamentos de la arqueología hidráulica andalusí*. M. Barceló, H. Kirchner, i C. Navarro. 13-47. Granada: El legado andalusí.
- Íd. 1996b. “Saber lo que es un espacio hidráulico y lo que no es o al-Ándalus y los feudales”. Dins *El agua que no duerme. Fundamentos de la arqueología hidráulica andalusí*. M. Barceló, H. Kirchner, i C. Navarro. 75-88. Granada: El legado andalusí.

- Íd. 2001. “‘Mantenimiento y Oro’. Cómo hacer de indios moneda”. *Gaceta Numismática* vol. 141: 7-16.
- Íd. 2005a. “Negre i roig. Els contextos historiogràfics per a l’estudi de la societat andalusina de Menorca i la seva destrucció”. Dins *Els barrancs tancats. L’ordre pagès al sud de Menorca en època andalusina (segles X-XIII)*. M. Barceló, i F. Retamero, eds. 13-49. Maó: Institut Menorquí d’Estudis.
- Íd. 2005b. “La *spurcitia paganorum* que había en Coria antes de la conquista cristiana en junio de 1142 d.C.”. Dins *Musulmanes y cristianos en Hispania durante las conquistas de los siglos XII y XIII*. M. Barceló, i J. Martínez Gázquez, eds. 63-70. Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- Íd. 2005c. “*Loquella barbarica* (V). Com Alfons, el setè, l’emperador, donà <<salut>> al regne d’Hispania i qui hi havia a Extremadura? Va introduir Bartolomé de Las Casas els <<milites pardos>> a les Índies?”. *Faventia* vol. 27(2): 83-99.
- Íd. 2010. *El sol que salió por occidente. Estudios sobre el Estado omeya en Al-Andalus*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Barthélemy, Dominique. 2006 (2004). *Caballeros y milagros. Violencia y sacralidad en la sociedad feudal*. València: Publicacions de la Universitat de València- Editorial Universidad de Granada.
- Bartlett, Robert. 1982. *Gerald of Wales, 1146-1233*. Oxford: Clarendon Press- Oxford University Press.
- Íd. 1994 (1993). *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950-1350*. London: Penguin Books.
- Baschet, Jérôme. 2006 (2004). *La civilisation féodale. De l’an mil à la colonisation de l’Amérique*. 3a ed. Paris: Éditions Flammarion.
- Bazzana, André. 1993. “Territoire castral et réseaux irrigués: l’exemple du Hisn de Ghalinar (Alicante)”. *Mélanges de la Casa de Velázquez* vol. 29(1): 155-70.
- Íd. 1996. “Un hisn valenciano: Shûn (Uxó) en la Vall d’Uixó, (Castellón)”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* vol. 17: 455-75.
- Íd. 1997. “El concepto de frontera en el Mediterráneo occidental en la Edad Media”. Dins *Actas del Congreso la Frontera Oriental Nazarí como Sujeto Histórico (S.XIII-XVI) : Lorca-*

- Vera, 22 a 24 de novembre de 1994*. P. Segura Artero, coord. 25-46. Almería: Instituto de Estudios Almerienses.
- Íd. 1999. “Un Hisn valenciano: Shûn (Uxó) en la Vall d’Uixó (Castellón), II”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* vol. 20: 317-44.
- Bazzana, André, P. Guichard, i J. M. Segura Martí. 1982. “Du hisn musulman au castrum chrétien: le château de Perpunchent (Lorcha, province d’Alicante)”. *Mélanges de la Casa de Velázquez* vol. 18(1): 449-65.
- Bentley, Jeffrey W. 1987. “Economic and Ecological Approaches to Land Fragmentation: In Defense of A Much-Maligned”. *Annual Review of Anthropology* vol. 16: 31-67.
- Bernal, Antonio-Miguel. 1997. “La tierra comunal en Andalucía durante la Edad Moderna”. *Studia historica. Historia moderna* vol. 16: 101-28.
- Íd. 2010. “Cortijos, haciendas, lagares”. Dins *Cortijos, haciendas y lagares en Andalucía. Arquitectura de las grandes explotaciones agrarias*. F. Olmedo Granados, i M. Torres Hidalgo, eds. 42-62. Sevilla: Junta de Andalucía.
- Betancor Quintana, Gabriel. 2002. *Los canarios en la formación de la moderna sociedad tinerfeña. Integración y aculturación de los indígenas de Gran Canaria (1496-1525)*. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo de Gran Canaria.
- Béthencourt Massieu. Antonio de. 1989. *El motín de Agüimes - Las Palmas (1718-1719)*. Agüimes: Ayuntamiento de Agüimes.
- Bishko, Charles J. 1952. “The Peninsular Background of Latin American Cattle Ranching”. *The Hispanic American Historical Review* vol. 32(4): 491-515.
- Íd. 1956. “The Iberian Background of Latin American History: Recent Progress and Continuing Problems”. *The Hispanic American Historical Review* vol. 36(1): 50-80.
- Boeglin, Michel. 2011. “La expulsión de los moriscos de Andalucía y sus límites. El caso de Sevilla (1610-1613)”. *Cuadernos de Historia Moderna* vol. 36: 89-107.
- Bolòs, Jordi. 2003. “El naixement d’un nou paisatge: Catalunya als segles IX-XII”. Dins *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*. M. Barceló, ed. 133-52. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Bonnet y Reverón, Buenaventura. 1941. “El testamento de los trece hermanos”. *Revista de Historia* vol. 7(55): 288-305.

- Borrero Fernández, Mercedes. 1989. “Sistemas de explotación de la tierra en la Andalucía occidental durante el siglo XIV”. *En la España Medieval* vol. 12: 131-61.
- Íd. 1991. “Crisis de cereales y alzas de precios en la Sevilla de la primera mitad del siglo XVI”. *Historia. Instituciones. Documentos* vol. 18: 39-57.
- Íd. 1995. “Algunas notas sobre el mundo rural en la comarca de Osuna durante la Baja Edad Media”. Dins *Osuna entre los tiempos medievales y modernos (siglos XIII-XVIII)*. J.J. Iglesias Rodríguez, i M. García Fernández, eds. 113-34. Sevilla: Ayuntamiento de Osuna- Universidad de Sevilla.
- Íd. 1996. “Las rozas en Morón y Osuna. Un ejemplo de la problemática en torno a la propiedad de la tierra en zonas señoriales”. Dins *La Banda Morisca durante los siglos XIII, XIV y XV. Actas de las II Jornadas de temas Moronenses, 17 al 20 de Octubre de 1994*. M. García Fernández, i J.D. Mata Marchena, eds. 175-200. Sevilla: Fundación Municipal de Cultura “Fernando Villalón” de Morón de la Frontera- Universidad de Sevilla.
- Íd. 2003. *La organización del trabajo. De la explotación de la tierra a las relaciones laborales en el campo andaluz (siglos XIII-XVI)*. Sevilla: Universidad de Sevilla.
- Íd. 2014. “El subempleo agrario. Un modo de vida común en los campos andaluces a fines de la Edad Media”. *Studia Historica. Historia Medieval* vol. 32: 23-45.
- Boxer, C. R. 1978. *The Church Militant and Iberian Expansion, 1440-1770*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Braje, Todd J., T.P. Leppard, S.M. Fitzpatrick, i J.M. Erlandson. 2017. “Archaeology, historical ecology and anthropogenic island ecosystems”. *Environmental Conservation* vol. 44(3): 286-97.
- Brughmans, Tom, M. S. de Waal, C. L. Hofman, i U. Brandes. 2018. “Exploring Transformations in Caribbean Indigenous Social Networks through Visibility Studies: the Case of Late Pre-Colonial Landscapes in East-Guadeloupe (French West Indies)”. *Journal of Archaeological Method and Theory* vol. 25: 475-519.
- Brumont, Francis. 1994. “La commercialisation du pastel toulousain (1350-1600)”. *Annales du Midi: revue archéologique, historique et philologique de la France méridionale* vol. 106(205): 25-40.

- Caballero Mújica, Francisco. 1990. “La iglesia católica en Canarias desde los orígenes hasta el presente”. Dins *VII Coloquio de Historia Canario-Americana. (1986) Vol. 2.* 188-216. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria.
- Camacho y Pérez Galdós, Guillermo. 1961. “El cultivo de la caña de azúcar y la industria azucarera en Gran Canaria (1510-1535)”. *Anuario de Estudios Atlánticos* vol. 7: 11-70.
- Íd. 1966. “Cultivos de cereales, viña y huerta en Gran Canaria (1510-1537)”. *Anuario de Estudios Atlánticos* vol. 12: 223-79.
- Carmona Ruiz, María Antonia. 1996a. “La actividad ganadera en la Banda Morisca”. Dins *La Banda Morisca durante los siglos XIII, XIV y XV. Actas de las II Jornadas de Temas Moronenses. 17 al 20 de Octubre de 1994.* M. García Fernández, i J. D. Mata Marchena, eds. 157-73. Sevilla: Fundación Municipal de Cultura "Fernando Villalón" de Morón de la Frontera- Universidad de Sevilla.
- Íd. 1996b. “La reglamentación de los ‘echos’ jerezanos en el siglo XV”. *Historia. Instituciones. Documentos* vol. 23: 159-72.
- Íd. 1998. “La ganadería en Carmona durante la Baja Edad Media”. *Archivo hispalense. Revista histórica, literaria y artística* vol. 80(243-245): 283-326.
- Íd. 2009. “Ganadería y frontera: los aprovechamientos pastoriles en la frontera entre los reinos de Sevilla y Granada. Siglos XIII al XV”. *En la España medieval* vol. 32: 249-72.
- Íd. 2011. “La villa de Arahal en el contexto de las actividades ganaderas en la Banda Morisca”. *Archivo hispalense* vol. 285-287: 97-103.
- Íd. 2017. “Repercusiones de la frontera entre Andalucía y Granada en la economía agraria andaluza durante la Baja Edad Media”. *Rivista di storia dell’Agricoltura* vol. 57(1): 57-79.
- Carrós, Segundo M. 1853. *Tablas comparativas de las antiguas medidas de Canarias con las nuevas métricas que deberán sustituirlas.* Las Palmas de Gran Canaria: Imprenta de M. Collina.
- Carzolio, María Inés. 2003. “Vecinos, comunidades de aldea y súbditos del reino. Identidad política en la periferia castellana. Siglos XVI y XVII”. *Anales de Historia Antigua, Medieval y Moderna* vol. 35-36: 1-20.

- Casado Alonso, Hilario. 1990. "El comercio del pastel. Datos para una geografía de la industria pañera española en el siglo XVI". *Revista de Historia Económica* vol. 8(3): 523-48.
- Caster, G. 1951. "La technique commerciale du pastel à Toulouse au XVIe siècle". *Annales du Midi: revue archéologique, historique et philologique de la France méridionale* vol. 63(16): 305-27.
- Castilla-Beltrán, Álvaro, H. Hooghiemstra, M. L.P. Hoogland, J. Pagán-Jiménez, B. van Geel, M. H. Field, M. Prins, T. Donders, E. Herrera Malatesta, J. Ulloa Hung, C. H. McMichael, W. D. Gosling, i C. L. Hofman. 2018. "Columbus' footprint in Hispaniola: A paleoenvironmental record of indigenous and colonial impacts on the landscape of the central Cibao Valley, northern Dominican Republic". *Anthropocene* vol. 22: 66-80.
- Cazorla León, Santiago. 1984. *Agüimes. Real señorío de los obispos de Canarias (1486-1837)*. Las Palmas de Gran Canaria: Real Sociedad Económica de Amigos del País de Gran Canaria.
- Cebrián Latasa, José Antonio. 2003. *Ensayo para un Diccionario de Conquistadores de Canarias*. Islas Canarias: Viceconsejería de Cultura y Deportes del Gobierno de Canarias.
- Centro Cultural La Cilla 2001. *Olvera. La frontera y los castillos*. Olvera: Grupo Entorno.
- Chang, David A. 2011. "Enclosures of Land and Sovereignty. The Allotment of American Indian Lands". *Radical History Review* vol. 109: 108-19.
- Chavarría, Juan Antonio. 1997. "La toponimia árabe del repartimiento de Casarabonela (Málaga). Aproximación a su estudio". *Jábega* vol. 77: 11-31.
- Christiansen, Eric. 1997 (1980). *The Northern Crusades*. London: Penguin Books.
- Clemente Ramos, Julián. 1990. "La sociedad rural extremeña (siglos XII-XIII)". *Revista de estudios extremeños* vol. 46(3): 541-58.
- Íd. 2018. "Occidente vs Islam. Modelos sociales y expansión territorial en la península Ibérica (siglos X-XV)". *Arqueología y Territorio Medieval* vol. 25: 169-94.
- Colardelle, Renée, M. Colardelle, L. Leboutet, P. Olive, C. Olive, i K. Lundström-Baudais. 1980. "L'habitat médiéval immergé de Colletière à Charavines (Isère). Premier bilan des fouilles". *Archéologie médiévale* vol. 10: 167-269.

- Connolly, S.J. 2017. "Settler colonialism in Ireland from the English conquest to the nineteenth century". Dins *The Routledge Handbook of the History of Settler Colonialism*. E. Cavanagh, i L. Veracini, eds. 49-64. London & New York: Routledge.
- Contamine, Philippe, M. Bompaire, S. Lebecq, i J.L. Sarrazin. 2000 (1993). *La economía medieval*. Madrid: Akal.
- Contreras, Jaime. 1978. "La explotación del patrimonio del Duque de Osuna". Dins *El latifundio. Propiedad y explotación, siglos XVIII-XX*. M. Artola, J. Contreras, i A.M. Bernal. 63-82. Madrid: Secretaría General Técnica del Ministerio de Agricultura.
- Contreras Gay, José. 1986. "Fuentes para el estudio sociológico de la caballería de cuantía de Andalucía. La caballería de cuantía a de Córdoba antes de su desaparición en 1619". *Chronica Nova* vol. 15: 27-73.
- Cooter, William S. 1978. "Ecological Dimensions of Medieval Agrarian Systems". *Agricultural History* vol. 52(4): 458-77.
- Craton, Michael. 1984. "The historical roots of the Plantation Model". *Slavery & Abolition* vol. 5(3): 189-221.
- Cressier, Patrice. 1991. "Agua fortificaciones y poblamiento El aporte de la arqueología a los estudios sobre el sureste peninsular". *Aragón en la Edad Media* vol. 9: 403-28.
- Íd. 1992. "El castillo y la división territorial en La Alpujarra medieval: del *hisn* a la *ta'a*". Dins *Estudios de arqueología medieval en Almería*. P. Cressier, ed. 7-48. Almería: Instituto de Estudios Almerienses.
- Criado Hernández, Constantino, i P. Atoche Peña. 2004. "¿Influyó la ganadería de los mahos en el deterioro paleoambiental de la isla de Lanzarote?". *Tenique: Revista de Cultura Popular Canaria* vol. 6: 137-57.
- Cubas Valentín, Carmen Rosa. 1988. "Temisas: El turismo como factor de cambio socioeconómico". Dins *VIII Coloquio de historia canario-americano. Vol. 1*. 578-84. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria.
- Cuenca Sanabria, Julio. 2008. "Los poblados y graneros trogloditas fortificados de los antiguos canarios". Dins *Los poblados y graneros trogloditas fortificados de los antiguos canarios*. VV.AA. 57-75. Las Palmas de Gran Canaria: Asociación Insular de Desarrollo Rural de Gran Canaria.

- Dalglis, Chris. 2005. "An age of transition? Castles and the Scottish Highland estate in the 16th and 17th centuries". *Post-Medieval Archaeology* vol. 39(2): 243-66.
- Davies, Robert R. 2000 (1987). *The Age of Conquest. Wales 1063-1415*. Oxford: Oxford University Press.
- Íd. 2006 (1990). *Domination and Conquest. The experience of Ireland, Scotland and Wales 1100-1300*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Deagan, Kathleen. 2004. "La Isabela y su papel en el paradigma inter-atlántico: La colonia española de la isla Española (1493-1550) desde la perspectiva arqueológica". Dins *XV coloquio de historia canario-americana (2002)*. F. Morales Padrón, coord. 1987-98. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo de Gran Canaria.
- Del Estal Gutiérrez, Juan Manuel. 1985. "Problemática en torno a la conquista y repoblación de las ciudades musulmanas de Orihuela y Alicante por Alfonso X el Sabio". Dins *La Ciudad hispánica durante los siglos XIII al XVI. Actas del Coloquio celebrado en La Rábida y Sevilla del 14 al 19 de septiembre de 1981*. E. Sáez, C. Segura Graiño, i M. Cnatera Montenegro, eds. 797-829. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- Delgado-Darias, Teresa, J. Velasco-Vázquez, M. Arnay-de-la-Rosa, E. Martín-Rodríguez, i E. González-Reimers. 2005. "Dental Caries Among the Prehispanic Population From Gran Canaria". *American Journal of Physical Anthropology* vol. 128: 560-8.
- Íd. 2006. "Calculus, periodontal disease and tooth decay among the prehispanic population from Gran Canaria". *Journal of Archaeological Science* vol. 33: 663-70.
- Delgado-Darias, Teresa, V. Alberto-Barroso, i J. Velasco-Vázquez. 2018. "Violence in paradise: Cranial trauma in the prehispanic population of Gran Canaria (Canary Islands)". *American Journal of Physical Anthropology* vol. 166: 70-83.
- Demade, Julien. 2018. "Postface: Les communautés d'habitants médiévales, ou la spatialisation autonome comme domination". Dins *Communautés d'habitants au Moyen Âge (XIe-XVe siècles)*. J. Morsel, ed. 539-64. Paris: Éditions de la Sorbonne.
- Departamento de Investigaciones del Patrimonio Cultural. 1976. "El añil. Su artesanía actual en el departamento de Chalatenango". *Colección antropología e historia* vol. 4: 1-59.
- Devroey, Jean-Pierre. 2013. "La céréaliculture au haut Moyen Âge (IIIe-XIe siècles A.D.). Apports archéologiques et problèmes historiques récents". *Vie archéologique* vol. 72: 59-66.

- Diago Hernando, Mázimo. 1993. “El arrendamiento de pastos en las comunidades de villa y Tierra a fines de la edad media: una aproximación”. *Agricultura y Sociedad* vol. 67: 185-201.
- Diamond, Jared. 2010 (1998). *Armas, gérmenes y acero. Breve historia de la humanidad en los últimos 13.000 años*. 6a ed. Barcelona: DeBOLS!LLO.
- Díaz, Ignacio, E. López, i F. Retamero. 2018. “Los campos de los moriscos y de los castellanos de Igualeja. Serranía de Ronda (Málaga). Siglo XVI”. Dins *Trigo y ovejas. El impacto de las conquistas cristianas en los paisajes de al-Andalus (siglos XI- XVI)*. E. Guinot, i J. Torró, eds. 257-82. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Díaz, Ignacio, M. Quesada, i F. Retamero. 2020. “Espacios campesinos indígenas y estancias coloniales: El caso de Santa Cruz (Valle Viejo, Catamarca, Argentino). Siglos XVI-XVIII. Primeros resultados”. *Diálogo Andino. Revista de Historia, Geografía y Cultura Andina* (en premsa).
- Díaz-Sierra, Ignacio. 2018. “Guarding the frontier: Castilian settlers on the border with Granada in the fifteenth century”. *Journal of Medieval Iberian Studies* vol. 10(3): 385-402.
- Díaz Hernández, Ramón. 1982. *El azúcar en Canarias (s. XVI-XVII)*. Las Palmas de Gran Canaria: Mancomunidad de Cabildos- Plan Cultural- Museo Canario.
- Íd. 2006. “El paisaje del agua en Canarias”. Dins *Reflexiones en torno al azúcar, agua, tabaco y plátano en Canarias*. J. Domínguez Mujica, i M. Caubín Martín, eds. 121-47. Las Palmas de Gran Canaria: Universidad de Las Palmas de Gran Canaria.
- Díaz Rodríguez, Juan Manuel. 1988. *Molinos de agua en Gran Canaria*. Las Palmas de Gran Canaria: Caja Insular de Ahorros de Canarias.
- Di Giminiani, Piergiorgio, M. Fonck, i P. Perasso. 2020. *Anthropological Theory*: 1-25.
- Dossa, Komivi, M. Konteye, M. Niang, Y. Doumbia, i N. Cissé. 2017. “Enhancing sesame production in West Africa’s Sahel: a comprehensive insight into the cultivation of this untapped crop in Senegal and Mali”. *Agriculture & Food Security* vol. 6(68).
- Driscoll, S.T. 1984. “The new medieval archaeology: theory vs. history”. *Scottish Archaeological Review* vol. 3(2): 104-9.
- Dunn, Richard S. 1996. “The Story of Two Jamaican Slaves: Sarah Affir and Robert McAlpine of Mesopotamia Estate”. Dins *West Indies Accounts. Essays on the History of the British*

- Caribbean and the Atlantic Economy in honour of Richard Sheridan*. R. A. McDonald, ed. 188-210. Kingston: University of the West Indies.
- Egea Molina, Eugenio. 2012. “Apellidos genoveses en Canarias, unas notas”. *Genealogías canarias*. 11 d’agost de 2012. <http://geneacanaria.blogspot.com/2012/08/apellidos-genoveses-en-canarias-unas.html> (22 de novembre de 2019).
- Eiroa Rodríguez, Jorge A. 2011. “Fortified granaries in southeastern al-Andalus”. Dins *Processing, Storage, Distribution of Food. Food in the Medieval Rural Environment: Ruralia VIII*. J. Klápště, i P. Sommer, eds. 1-9. Turnhout: Brepols.
- Íd. 2012. “Past and present of the archaeology of the alquerías”. *Imago temporis. Medium Aevum* vol. VI: 49-73.
- Íd. 2015. “Representations of Power in Rural Communities in South-Eastern al-Andalus (tenth-thirteenth centuries)”. Dins *Power and Rural Communities in al-Andalus. Ideological and Material Representations*. A. Fábregas García, i F. Sabaté. 85-111. Turnhout: Brepols.
- Erquicia, Heriberto. 2013-2014. “Obrajes para beneficiar añil en San Vicente y La Paz: Reconocimiento y registro de sitios arqueológicos históricos de El Salvador”. *La Universidad* vol. 22-24: 215-30.
- Espejo Lara, Juan Luis. 1994. “Repoblación y abandono de la villa alta de Archidona (1462-1557)”. *Anuario de Hespérides* vol. 2: 343-54.
- Espino López, Antonio. 2012. “Granada, Canarias, América. El uso de prácticas aterradoras en la praxis de tres conquistas, 1482-1557”. *Historia* vol.45(2): 369-98.
- Íd. 2013. *La conquista de América. Una revisión crítica*. Barcelona: RBA.
- Íd. 2019. *Plata y sangre. La conquista del Imperio inca y las guerras civiles del Perú*. Madrid: Desperta Ferro ediciones.
- Esquilache Martí, Ferran. 2012. “Perspectivas y problemas en la aplicación de la Arqueología Hidráulica a las grandes huertas fluviales. Un balance de la investigación en la Huerta de Valencia”. A. Castro Correa, et al. 211-21. Oxford: BAR International Series.
- Íd. 2014. “La cuestión de la proporcionalidad en la distribución del agua de riego. El caso de la acequia de Favara (huerta de Valencia)”. Dins *Irrigation, Society, Landscape. Tribute to Thomas F. Glick*. C. Sanchis-Ibor, G. Palau-Salvador, I. Mangue Alférez, i L. P. Martínez-Sanmartín. 50-69. València: Universitat Politècnica de València.

- Íd. 2018. *Els constructors de l'Horta de València. Origen, evolució i estructura social d'una gran horta andalusina entre els segles VIII i XIII*. València: Universitat de València.
- Fábregas García, Adela. 2006. “La integración del reino nazarí de Granada en el espacio comercial europeo (siglos XIII-XV)”. *Investigaciones de Historia Económica* vol. 6: 11-40.
- Íd. 2007. “Actividad comercial de los reyes nazaríes y su implicación con los representantes del gran comercio occidental a fines de la Edad Media”. *Studia Historica. Historia Medieval* vol. 25: 171-90.
- Íd. 2016. “Presencia del estado en el mundo rural nazarí: el papel de los alcaides. Una primera aproximación”. *De la alquería a la aljama*. A. Echevarría Arsuaga, i A. Fábregas García, eds. 339-70. Madrid: UNED.
- Íd. 2018. “Commercial Crop or Plantation System? Sugar Cane Production from the Mediterranean to the Atlantic”. Dins *From Al-Andalus to the Americas (13th–17th Centuries). Destruction and Construction of Societies*. T. F. Glick, A. Malpica, F. Retamero, i J. Torró, eds. 302-31. Leiden: Brill.
- Fábregas-García, Adela, i R. González-Arévalo. 2015. “Los espacios del poder en el medio rural: torres de alquería en el mundo nazarí”. *Arqueología y territorio medieval* vol. 22: 63-78.
- Farías, Víctor, R. Martí, i A. Catafau. 2007. *Les sagreres a la Catalunya medieval*. Girona: Documenta Universitaria- Universitat de Girona.
- Farrujia de la Rosa, A. José, W. Pichler, A. Rodrigue, i S. García Marín. 2009. “Las escrituras líbico-bereber y latino canaria en la secuenciación del poblamiento en las islas Canarias”. *El Museo Canario* vol. 64: 9-50.
- Fedac. “Carta Etnográfica. Inventario de Bienes Inmuebles de Interés Etnográfico de Gran Canaria”. *Fedac. Fundación para la Etnografía y el Desarrollo de la Artesanía Canaria*. <https://cartaetnograficagc.org> (7 de novembre de 2018).
- Feller, Laurent. 2015 (2007). *Campesinos y señores en la Edad Media. Siglos VIII-XV*. València: Publicacions de la Universitat de València.

- Fernández-Armesto, Felipe. 1994 (1987). *Before Columbus. Exploration and Colonization from the Mediterranean to the Atlantic, 1229-1492*. 3a ed. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Íd. 2003 (1982). *The Canary Islands After the Conquest. The Making of a Colonial Society in the Early Sixteenth Century*. Oxford: Clarendon Press.
- Fernández Mier, Margarita. 2018. “De la arqueología del paisaje a la arqueología agraria”. Dins *Treinta años de Arqueología Medieval en España*. J. A. Quirós Castillo, ed. 225-70. Oxford: Archaeopress.
- Fernández Mier, Margarita, J. Fernández Fernández, P. Alonso González, J.A. López Sáez, S. Pérez Díaz, i B. Hernández Beloqui. 2014. “The investigation of currently inhabited villages of medieval origin: Agrarian archaeology in Asturias (Spain).” *Quaternary International* vol. 346: 41-55.
- Ferrer Abárzuza, Antoni. 2015. “Els senyors de captius o esclaus d’Eivissa. Els prohoms locals i les seves fonts de lucre”. *Recerques* vol. 70: 5-33.
- Ferro-Vázquez, C., A. Martínez-Cortizas, J.C. Nóvoa-Muñoz, P. Ballesteros-Arias, i F. Criado-Boado. 2014. “1500 years of soil use reconstructed from the chemical properties of a terraced soil sequence”. *Quaternary International* vol. 346: 28-40.
- Finan, Thomas. 2004. *A Nation in Medieval Ireland? Perspectives on Gaelic National Identity in the Middle Ages*. Oxford: BAR British Series.
- Fitzmaurice, Andrew. 2007. “The Genealogy of Terra Nullius”. *Australian Historical Studies* vol. 38(129): 1-15.
- Fornell Muñoz, Alejandro. 2004. “Poblamiento romano en el valle del Guadalete (Cádiz)”. *Florentia Iliberritana* vol. 15: 73-113.
- Fraga González, Carmen. 2007. “Vínculos hereditarios y patrocinio artístico en las familias Ponte y Franchi”. *Anuario de Estudios Atlánticos* vol. 53: 457-92.
- Franco-Sánchez, Francisco. 2017. “La toponimia árabe de los espacios viales y los espacios defensivos en la península Ibérica”. Dins *De la langue à l’expression: le parcours de l’expérience discursive. Hommage à Marina Aragón Cobo*. C. Carvalho, M. Planelles Iváñez, E. Sandakova, i M. Aragón Cobo, coords. 167-90. Alacant: Servei de Publicacions de la Universitat d’Alacant.

- Fregel, Rosa, V. Gomes, L. Gusmão, A. M. González, V. M. Cabrera, A. Amorim, i J. M. Larruga. 2009a. “Demographic history of Canary Islands male gene-pool: replacement of native lineages by European”. *BMC Evolutionary Biology* vol. 9(181).
- Fregel, Rosa, J. Pestano, M. Arnay, V. M. Cabrera, J. M. Larruga, i A. M. González. 2009b. “The maternal aborigine colonization of La Palma (Canary Islands)”. *European Journal of Human Genetics* vol. 17: 1314-24.
- Furió, Antoni. 2015. “Las Españas medievales”. Dins *Historia de las Españas. Una aproximación crítica*. J. Romero, i A. Furió, eds. 77-144. València: Tirant Humanidades.
- Galloway, J. H. 1977. “The Mediterranean Sugar Industry”. *Geographical Review* vol. 67(2): 177-94.
- Gambín García, Mariano. 2014. “Los primeros repartimientos de Gran Canaria. Un replanteamiento a partir de nuevos datos”. *Anuario de Estudios Atlánticos* vol. 60: 239-68.
- Gámez Mendoza, Alejandro, A.R. Pérez Álvarez, G. Ramos Pérez, i M. Arnay de La Rosa. 2016. “La arqueología histórica en el archipiélago canario. Un estado de la cuestión”. Dins *Primeros asentamientos urbanos en Iberoamérica (ss XVI y XVII): investigación y gestión. Actas del III Seminario Internacional RII-UC, Piura (Perú)*. C. Vargas Pacheco, coord. 203-23. Piura: Universidad de Piura.
- García Baena, Andrés. 2008. *La alimentación en al-Andalus: cereales y aceite*. Málaga: Sarriá.
- García Fernández, Manuel. 1989. *El Reino de Sevilla en tiempos de Alfonso XI (1312-1350)*. Sevilla: Diputación Provincial de Sevilla.
- Íd. 1995. “Violencia señorial en Osuna a finales de la Edad Media”. Dins *Osuna entre los tiempos medievales y modernos (siglos XIII-XVIII)*. J.J. Iglesias Rodríguez, i M. García Fernández, coords. 195-209. Sevilla: Ayuntamiento de Osuna- Universidad de Sevilla.
- García Fitz, Francisco. 2001. “La organización militar en Castilla y León (siglos XI al XIII)”. *Revista de Historia Militar* vol. 15(1): 61-118.
- Íd. 2009. “La Reconquista: un estado de la cuestión”. *Clio & Crimen* vol. 6: 142-215.
- Íd. 2016. “Combatir en la Península Ibérica medieval: Castilla-León, siglos XI al XIII. Estado de la cuestión”. *Imago Temporis. Medium Aevum* vol. 10: 383-407.

- García Oliva, M. Dolores. 2017. “Conflictos en torno a las tierras comunales en el término de Plasencia hacia finales de la Edad Media”. *Espacio, Tiempo y Forma. Serie III, Historia Medieval* vol. 30: 359-85.
- García Porras, Alberto. 2015. “Nasrid Frontier Fortresses and Manifestations of Power: The Alcazaba of Moclín Castle as Revealed by Recent Archaeological Research”. Dins *Power and Rural Communities in al-Andalus. Ideological and Material Representations*. A. Fábregas García, i F. Sabaté, eds. 113-33. Turnhout: Brepols.
- Íd. 2016. “La implantación del poder en el medio rural nazarí. Sus manifestaciones materiales en las fortalezas fronterizas granadinas”. Dins *De la alquería a la aljama*. A. Echevarría Arsuaga, i A. Fábregas García, eds. 223-59. Madrid: UNED.
- García-Sanjuán, Alejandro. 2018. “Rejecting al-Andalus, exalting the Reconquista: historical memory un contemporary Spain”. *Journal of Medieval Iberian Studies* vol. 10(1): 127-45.
- García Sanjuán, Alejandro. 2019. “Cómo desactivar una bomba historiográfica: la pervivencia actual del paradigma de la *reconquista*”. Dins C. Ayala Martínez, I.C. Ferreira Fernandes, i J.S. Palacios Ontalva, coords. *La Reconquista. Ideología y justificación de la Guerra Santa peninsular*. 99-119. Madrid: La Ergástula.
- García-Contreras Ruiz, Guillermo. 2015. “Where is Power in a Marginal and Border Area? Northern Guadalajara in the times of al-Andalus (eighth-eleventh centuries)”. Dins *Power and Rural Communities in al-Andalus. Ideological and Material Representations*. A. Fábregas García, i F. Sabaté, eds. 53-84. Turnhout: Brepols.
- Íd. 2016. “Propiedades de los poderes locales en el reino nazarí según los Libros de Apeo y Repartimiento”. Dins *De la alquería a la aljama*. A. Echevarría Arsuaga, i A. Fabregas García, eds. 261-94. Turnhout: Brepols.
- García-Contreras Ruiz, Guillermo, L. Martínez Vázquez, i S. Villar Mañas. 2012. “¿Prospectando los documentos? El análisis del territorio andalusí y la documentación escrita. Problemas, límites y propuestas a partir de tres casos de estudio”. *Revista Arkeogazte* vol. 2: 159-83.
- Garrido, Samuel. 2011. “Las instituciones de riego en la España del este. Una reflexión a la luz de la obra de Elinor Ostrom”. *Historia Agraria* vol. 53: 13-42.

- Gascó Montes, José-María. 1996. "Problemas y prácticas diferenciadas del control de la fertilidad en distintas zonas edafoclimáticas". Dins *la fertilización en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica*. R. Garrabou, i J. M. Naredo, eds. 35-59. Madrid: Fundación Argenteria-Visor Dis.
- Ghorbani, B., A. Teimouri Yansari, i A. Jafari Sayyadi. 2018. "Effects of sesame meal on intake, digestibility, rumen characteristics, chewing activity and growth of lambs". *South African Journal of Animal Science* vol. 48(1): 151-61.
- Given, Michael. 2004. *The Archaeology of the Colonized*. London & New York: Routledge.
- Íd. 2013. "Commotion, collaboration, conviviality: Mediterranean survey and the interpretation of landscape". *Journal of Mediterranean Archaeology* vol. 26(1): 3-26.
- Given, Michael, A.B. Knapp, N. Meyer, T.E. Gregory, V. Kassianidou, J.S. Noller, L. Wells, N. Urwin, i H. Wright. 1999. "The Sydney Cyprus Survey Project: An Interdisciplinary Investigation of Long-Term Change in the North Central Troodos, Cyprus". *Journal of Field Archaeology* vol. 26(1): 19-39.
- Given, Michael, A. B. Knapp, J. Noller, L. Sollars, i V. Kassianidou. 2013. *Landscape and Interaction. The Troodos Archaeological and Environmental Survey Project, Cyprus*. 2 vols. Oxford: Oxbow Books.
- Gleize, Yves, F. Mendisco, M.-H. Pemonge, C. Hubert, A. Groppi, B. Houix, M.-F. Deguilloux, i J.-Y. Breuil. 2016. "Early Medieval Muslim Graves in France: First Archaeological, Anthropological and Palaeogenomic Evidence". *PLOS ONE* 11(2).
- Glick, Thomas F. 1970. *Irrigation and Society in Medieval Valencia*. Cambridge: Harvard University Press.
- Íd. 1972. *The Old-World Background of the Irrigation System of San Antonio, Texas*. El Paso: Texas Western Press.
- Íd. 1990. "El sentido arqueológico de las instituciones hidráulicas. Regadío bereber y regadío español". Dins *Jornadas Internacionales de la Cultura Islámica, 2 (Teruel, 1998)*. 165-71. Madrid: Editorial Al-Fadila.
- Íd. 2007. *Paisajes de conquista. Cambio cultural y geográfico en la España medieval*. València: Publicacions de la Universitat de València.

- Glick, Thomas F., i H. Kirchner. 2000. "Hydraulic systems and technologies of Islamic Spain: History and archaeology". Dins *Working with Water in Medieval Europe. Technology and Resource-Use. Vol. 3*. P. Squatriti, ed. 267-329. Leiden: Brill.
- González, José Antonio, i F. Amich. 2015. "Plants traditionally used for industrial and artisanal purposes in the Arribes del Duero (Spain)". *Anales del Jardín Botánico de Madrid* vol. 72(2): 1-12.
- González Arévalo, Raúl. 2018. "Cabalgadas y ganadería en la frontera castellano-grandina según la crónica castellana". *Revista del CEHGR* vol. 30: 71-89.
- González Antón, Rafael, i A. Tejera Gaspar. 1981. *Los aborígenes canarios. Gran Canaria y Tenerife*. La Laguna: Secretariado de publicaciones Universidad de La Laguna.
- González Jiménez, Manuel. 1985. "La caballería popular en Andalucía (siglos XIII-XV)". *Anuario de Estudios Medievales* vol. 15: 315-30.
- Íd. 1988 (1980). *En torno a los orígenes de Andalucía. La repoblación del siglo XIII*. 2ª ed. Sevilla: Universidad de Sevilla.
- Íd. 1991. "Conquista y repoblación de Andalucía. Estado de la cuestión cuarenta años después de la reunión de Jaca". Dins *Actas del Coloquio de la V Asamblea General de la Sociedad Española de Estudios Medievales (Jaca, 1988)*. 233-48. Zaragoza: Diputación General de Aragón.
- Íd. 1992. "Frontier and Settlement in the Kingdom of Castile (1085-1350)". *Medieval Frontier Societies*. R. Bartlett, i A. MacKay, eds. 49-73. Oxford: Oxford University Press.
- Íd. 1993. "Las milicias concejiles andaluzas (siglos XIII-XV)". Dins *La organización militar en los siglos XV y XVI. Actas de las II Jornadas Nacionales de Historia Militar*. E. Cruces, ed. 227-41. Málaga: Cátedra General Castaños.
- Íd. 1993-1994. "Alfonso X y las oligarquías urbanas de caballeros". *Glossae. European Journal of Legal History* vol. 5-6: 195-214.
- Íd. 2001 (1975). *La repoblación de la zona de Sevilla durante el siglo XIV*. 3ª ed. Sevilla: Universidad de Sevilla.
- González Marrero, María del Cristo, i A. C. Rodríguez Rodríguez. 1998. "La mirada del otro: De cómo los europeos percibieron la vestimenta de los antiguos canarios". Dins *XII*

- Coloquio de Historia Canario-Americana (1996)*. F. Morales Padrón, ed. 675-696. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria.
- González Marrero, María del Cristo, i A. Tejera Gaspar. 2011. “La arqueología medieval en Canarias: una asignatura pendiente”. *Boletín de Arqueología Medieval* vol. 15: 127-64.
- González Morales, Alejandro, i A. Ramón Ojeda. 2019. “Los paisajes de terrazas en las Canarias Orientales (Lanzarote y Fuerteventura): hacia una tipología actual (2018)”. *Revista Española de Estudios Agrosociales y Pesqueros* vol. 253: 65-92.
- González Rodríguez, José Manuel. 1991. “Tecnología popular tradicional de los sistemas de riego en Canarias”. *Anuario de Estudios Atlánticos* vol. 37: 467-97.
- Íd. 2011. “Consideraciones sobre algunas antiguas medidas canarias”. *Anuario de Estudios Atlánticos* vol. 57: 385-418.
- Goody, Jack. 2001 (2000). *La familia europea. Ensayo histórico-antropológico*. Barcelona: Crítica.
- Gosden, Chris. 2004. *Archaeology and colonialism. Cultural Contact from 5000 BC to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guarino, Carmine, P. Casoria, i B. Menale. 2000. “Cultivation and Use of *Isatis tinctoria* L. (Brassicaceae) in Southern Italy”. *Economic Botany* vol. 54(3): 395-400.
- Guerrero Misa, Luis Javier. 2006. “Aproximación al ‘oppidum’ de Olvera (Cádiz): La intervención de urgencia en la ladera norte del castillo”. Dins *Anuario Arqueológico de Andalucía. Cádiz 2006*. 371-89. Andalucía: Junta de Andalucía. Consejería de Cultura.
- Guichard, Pierre. 1982. “Los castillos musulmanes del norte de la provincia de Alicante”. *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval* vol. 1: 29-46.
- Íd. 1989. “A propos des rahals de l’Espagne orientale”. *Miscelánea Medieval Murciana* vol. 15: 11-24.
- Guichard, Pierre, i A. Bazzana. 1978. “Les tours en défense de la huerta de Valence au XIIIe siècle”. *Mélanges de la Casa de Velázquez* vol. 14: 73-105.
- Guinot, Enric. 2018. “La construcción de nuevos espacios agrarios en el siglo XIII. Repartimientos y parcelarios de fundación en el Reino de Vañencia: Puçol y Vilafamés”. Dins *Trigo y ovejas. El impacto de las conquistas en los paisajes andalusíes (siglos XI-*

- XVI). J. Torró, i E. Guinot, eds. 119-60. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Guinot, Enric, i F. Esquilache. 2017. "Not only peasants: the myth of continuity in the irrigation communities of Valencia, Spain, in the medieval and early modern periods". *Continuity and Change* vol. 32(2): 129-56.
- Guinot, Enric, i S. Selma. 2012. "La construcción del paisaje en una huerta feudal: *La Séquia Major de Vila-Real* (siglos XIII-XV)". Dins *Hidráulica agraria y sociedad feudal. Prácticas, técnicas, espacios*. J. Torró, E. Guinot, eds. 103-45. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Guimerá Peraza, Marcos. 1958. *Heredamientos y Comunidades de Aguas en Canarias*. Madrid: Instituto editorial Reus.
- Guettel, Jens-Uwe. 2013. "The US frontier as rationale for the Nazi east? Settler colonialism and genocide in Nazi-occupied Eastern Europe and the American West". *Journal of Genocide Research* vol. 15(4): 401-19.
- Gutiérrez Lloret, Sonia. "Gramática de la casa. Perspectivas de análisis arqueológico de los espacios domésticos medievales en la península Ibérica (siglos VII-XIII)". *Arqueología de la Arquitectura* vol. 9: 139-164.
- Gutiérrez Neira, Carolina, I. Montero Ruiz, M. C. González Marrero, J. Onrubia Pintado, i J. I. Sáenz Sagasti. 2016. "Las monedas del yacimiento de la Cueva Pintada (Gáldar, Gran Canaria): análisis elemental mediante espectrometría de fluorescencia de rayos X (pXRF)". Dins *Actas XV Congreso Nacional de Numismática. Patrimonio numismático y museos (Madrid, 28-30 octubre 2014)*. P. Grañeda Miñón, ed. 1177-90. Madrid: Museo Arqueológico Nacional- Museo Casa de la Moneda.
- Hagenblad, Jenny, J. Morales, M. W. Leino, i A. C. Rodríguez-Rodríguez. 2017. "Farmer fidelity in the Canary Islands revealed by ancient DNA from prehistoric seeds". *Journal of Archaeological Science* vol. 78: 78-87.
- Hall, Martin, i S.W. Silliman. 2006. "Introduction: Archaeology of the Modern World". Dins *Historical Archaeology*. M. Hall i S.W. Silliman, eds. 1-19. Oxford: Blackwell.
- Halperin Donghi, Tulio. 1980. *Un conflicto nacional. Moriscos y cristianos viejos en Valencia*. València: Institución Alfonso el Magnánimo.

- Halstead, Paul. 2014. *Two Oxen Ahead. Pre-Mechanized Farming in the Mediterranean*. Oxford: Wiley Blackwell.
- Hanne, Olivier. 2012. *De la guerre au Moyen Âge. Anthologie des écrits militaires*. Paris: Bernard Giovanangeli Éditeur.
- Hauser, Mark W., i D. Hicks. 2007. “Colonialism and Landscape: Power, Materiality and Scales of Analysis in Caribbean Historical Archaeology” Dins *Envisioning Landscape: Situations and Standpoints in Archaeology and Heritage*. L. McAtackney, i G. Fairclough, eds. 251-74. Abingdon: Routledge.
- Hennessey, John L. 2018. “Engineering Japanese Settler Colonialism in Hokkaido. A Postcolonial Reevaluation of William Wheeler's Work for the Kaitakushi”. *Asia in Focus* vol. 6: 2-13.
- Henríquez-Valido, Pedro, J. Morales, P. Vidal-Matutano, J. Santana-Cabrera, i A. Rodríguez Rodríguez. 2019. “Arqueoentomología y arqueobotánica de los espacios de almacenamiento a largo plazo: el granero de Risco Pintado, Temisas (Gran Canaria)”. *Trabajos de Prehistoria* vol. 76(1): 120-37.
- Hernández Carrasco, Consuelo V. 1975-1976. “El árabe en la toponimia murciana”. *Anales de la Universidad de Murcia. Filosofía y Letras* vol. 34(1-4): 153-254.
- Hernández González, Manuel. 2000. “Los artesanos canarios en la Venezuela colonial: los constructores de acequias”. *El Pajar. Cuaderno de Etnografía Canaria* vol. 7: 47-49.
- Íd. 2002. “Algunos aspectos del cultivo de la vid en el Valle de La Orotava y la isla de Tenerife en el Antiguo Régimen”. *El Pajar. Cuaderno de Etnografía Canaria* vol. 13: 26-33.
- Hernández González, Manuel. 2008. “La emigración canaria a América a través de la historia”. *Cuadernos Americanos* vol. 126: 137-72.
- Hernández Jiménez, Vicente. 1987. “Aguas del Barranco de Tenoya”. *Anuario de Estudios Atlánticos* vol. 33: 239-322.
- Herrera Alfaro, Sara, i M. E. Rojas Rodríguez. 1997. “El añil en Centroamérica. Siglos XVII-XVII”. *Revista Estudios* vol. 14-15: 41-55.
- Herrera Malatesta, Eduardo. “Una isla, dos mundos. Estudio arqueológico sobre el paisaje indígena de Haytí y su transformación al paisaje colonial de La Española (1200-1550)”. Tesis doctoral, Leiden Universiteit, 2018.

- Herrera Malatesta, Eduardo, i C.L. Hofman. 2019. "Indigenous Landscape Transformation on Northern *Haytí*: An Archaeological and Environmental Database of the Montecristi Coast". *Journal of Open Archaeology Data* vol. 7(2).
- Herrera Piqué, Alfredo. 1977. "La destrucción de los bosques de Gran Canaria a comienzos del siglo XVI". *Aguayro* vol. 92: 7-10.
- Herzog, Tamar. 2018. "Indigenous *Reducciones* and Spanish Resettlement: Placing Colonial and European History in Dialogue". *Ler História* vol. 72: 9-30.
- Hicks, Dan. 2007. *'The Garden of the World'. An historical archaeology of sugar landscapes in the eastern Caribbean*. Oxford: BAR International Series.
- Hirano, Katsuya. 2017. "Settler Colonialism in the Making of Japan's Hokkaidō". Dins *The Routledge Handbook of the History of Settler Colonialism*. E. Cavanagh, i L. Veracini, eds. 327-38. London & New York: Routledge.
- Hofman, Corinne L., A. Mol, M. Hoogland, i R. Valcárcel Rojas. 2014. "Stage of encounters: migration, mobility and interaction in the pre-colonial and early colonial Caribbean". *World Archaeology* vol. 46(4): 590-609.
- Hofman, Corinne L., J. Ulloa Hung, i M. Hoogland. 2016. "El paisaje social indígena al momento del encuentro colonial: Nuevas investigaciones en el norte de la República Dominicana". *Boletín del Museo del Hombre Dominicano* vol. 47: 301-10.
- Hofman, Corinne L., J. Ulloa Hung, E. Herrera Malatesta, J. Sonny Jean, T. Sonnemann, i M. Hoogland. 2018. "Indigenous Caribbean perspectives: archaeologies and legacies of the first colonised region in the New World". *Antiquity* vol. 92(361): 200-16.
- Houston, Rod. 1986. "The Clearances in South East Southerland". Dins *Firthlands of Ross and Sutherland*. J.R. Baldwin, ed. 169-81. Edinburgh: Scottish Society for Northern Studies.
- Iglesias García, Luis. "El país de las *şujūr*. Los rebordes occidentales de la depresión de Ronda. Siglos VIII-XVI". Tesis doctoral, Universidad de Sevilla, 2015.
- Íd. 2017. *Las Villas Perdidas. La frontera entre el reino de Sevilla y el sultanato nazarí. Siglos XIII-XV*. Málaga: Ediciones del Genal.
- Iogna-Prat, Dominique. 2016. *La invención social de la Iglesia en la Edad Media*. Buenos Aires: Miño y Dávila.

- Jean, Joseph Sony. “La biographie d’un paysage. Etude sur les transformations de longue durée du paysage culturel de la région de Fort-Liberté, Haïti”. Tesis doctoral, Universiteit Leiden, 2019.
- Jiménez, Manuel, F. Siles, i S. Ramírez. 2008. *La Tercera Orden Regular en Andalucía. Caños Santos: Historia y vida de un desierto franciscano en los confines del Reino de Sevilla*. Ronda: Editorial La Serranía.
- Jiménez Castillo, Pedro, i J. L. Simón García. 2017. “El poblamiento andalusí en las tierras de secano: el área sudoriental de La Mancha (ss. XI-XIII)”. *Al-Qantara* vol. XXXVIII(2): 215-59.
- Jiménez González, José Juan. 1990. *Los canarios. Etnohistoria y arqueología*. La Laguna: Cabildo de Tenerife-Museo Arqueológico.
- Íd. 2009. “Etnohistoria y arqueología de las plantas entre los antiguos Canarios”. Dins *Homenaje al Prof. Dr. Wolfredo Wildpret de La Torre*. E. Beltrán Tejera, J. Afonso-Carrillo, A. García Gallo, O. Rodríguez Delgado, eds. 603-12. La Laguna: Instituto de Estudios Canarios.
- Íd. 2014. *La tribu de los Canarii. Arqueología, Antigüedad y Renacimiento*. Santa Cruz de Tenerife: LeCanarien ediciones.
- Jiménez Puertas, Miguel. 2002. “Asentamientos rurales y frontera: las torres de alquería de la tierra de Loja en época nazarí”. Dins *Asentamientos rurales y territorio en el Mediterráneo medieval*. C. Trillo, ed. 390-421. Granada: Athos-Pérgamos.
- Jiménez Puertas, Miguel, G. García-Contreras Ruiz, i L. Mattei. 2010. “El Fuerte de Lanteira (Granada). Análisis de una fortificación de alquería de época nazarí”. *Arqueología de la Arquitectura* vol. 7: 191-211.
- Jiménez Pulido, Manuel. 2015. *El donadío de Tomillos y su vinculación a la Casa de Benamejí. Propiedad, administración y explotación de un señorío rural en los límites del Reino de Granada*. Alcalá del Valle: Editorial La Serranía.
- Jiménez Sánchez, Sebastián. 1940. *Primeros repartimientos de tierras y aguas en Gran Canaria*. Las Palmas de Gran Canaria: Talleres tipográficos de “Falange”.
- Íd. 1946. *Excavaciones arqueológicas en Gran Canaria, del Plan Nacional de 1942, 1943 y 1944*. Madrid: Ministerio de Educación Nacional.

- Íd. 1952. *Yacimientos Arqueológicos Grancanarios descubiertos y estudiados en 1951. Localidades de "Arrastres de Caserones", "Cascajo de Belén", "El Baladero", y "Risco Pintado o Montaña de la Audiencia"*. Las Palmas de Gran Canaria: Publicaciones Faycan.
- Johnson, Jr., Harold B. 1970. "Introduction". Dins *From Reconquest to Empire. The Iberian Background to Latin American History*. H. B. Johnson, Jr., ed. 3-37. New York: Albert ·A· Knopf.
- Jones, Glynis. 2005. "Garden Cultivation of Staple Crops and Its Implications for Settlement Location and Continuity". *World Archaeology* vol. 37(2): 164-76.
- Kemeny, Jim. 1972. "'Economic Interests' versus 'Economic Pressures': Two Case Studies of Social Change". *Social Theory and Practice* vol. 2(2): 217-28.
- Kinnaird, Tim, J. Bolós, A. Turner, i S. Turner. 2017. "Optically-stimulated luminescence profiling and dating of historic agricultural terraces in Catalonia (Spain)". *Journal of Archaeological Science* vol. 78: 66-77.
- Kirchner, Helena. 1995. "Colonització de lo regne de Mallorca qui és dins la mar. La subversió feudal dels espais agraris andalusins a Mallorca". Dins *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen Age*. P. Sénac, ed. 279-317. Perpignan: Presses Universitaires de Perpignan.
- Íd. 1998a. "Husûn y alquerías campesinas en las Islas Orientales de al-Andalus". Dins *L'Incastellamento. Actes des rencontres de Gérone (26-27 Novembre 1992) et de Rome (5-7 Mai 1994)*. M. Barceló i P. Toubert, eds. 249-69. Roma: École Française de Rome-Escuela Española de historia y Arqueología en Roma.
- Íd. 1998b. "Redes de alquerías sin husûn. Una reconsideración a partir de los asentamientos campesinos andalusíes de las Islas Orientales". Dins *Castillos y territorio en Al-Andalus*. A. Malpica Cuello, ed. 450-69. Granada: Athos-Pérgamos.
- Íd. 2002. "El mapa de los asentamientos andalusíes de Ibiza". Dins *Asentamientos rurales y territorio en el mediterráneo medieval*. C. Trillo, ed. 120-86. Granada: Athos-Pérgamos.
- Íd. 2003. "Una arqueologia colonial: espais andalusins i pobladors catalans a les Illes Balears". Dins *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*. M. Barceló, ed. 201-36. València: Publicacions de la Universitat de València.

- Íd. 2006. “Espais agraris en el terme del monestir de Sant Cugat (segles X-XIII)”. *Arqueologia medieval: revista catalana d’arqueologia medieval* vol. 2: 22-35.
- Íd. 2007. “La reconstrucció del disseny original dels espais irrigats andalusins i de les modificacions posteriors. Exemples d’Eivissa”. Dins *Estudiar i gestionar el paisatge històric medieval. IV. Territori i Societat a l’Edat Mitjana. Història, Arqueologia, Documentació*. J. Bolòs, ed. 11-38. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida.
- Íd. 2009. “Original design, tribal management and modifications in medieval hydraulic systems in the Balearic Islands (Spain)”. *World Archaeology* vol. 41(1): 151-68.
- Íd. 2010. “Arqueologia hidràulica i tipologia d’espais irrigats andalusins”. Dins *Arqueologia Medieval. La prospecció del territori. III Curs Internacional d’Arqueologia Medieval*. F. Sabaté, i J. Brufal, coords. 129-46. Lleida: Pagès editors.
- Íd. 2011a. “Archaeology of the landscape and archaeology of farmed areas in the medieval hispanic societies”. *Imago Temporis- Medium Aevum* vol. 5: 55-86.
- Íd. 2011b. “Watermills in the Balearic Islands during the Muslim period”. Dins *Processing, Storage, Distribution of Food. Food in the Medieval Rural Environment: Ruralia VIII*. J. Klápště, eds. 45-55. Turnhout: Brepols.
- Íd. 2012a. “Conquista y colonización feudal: Arqueología de los cambios producidos en los espacios irrigados de origen andalusí. El caso de las Islas Baleares”. Dins *La conquista de al-Ándalus en el siglo XIII*. J.A. Eiroa Rodríguez, ed. 41-63. Murcia: Centro de Estudios Medievales- Servicio de Publicaciones de la Universidad de Murcia.
- Íd. 2012b. “Hidráulica campesina anterior a la generalización del dominio feudal. Casos en Cataluña”. Dins *Hidráulica agraria y sociedad feudal. Prácticas, técnicas, espacios*. J. Torrò, i E. Guinot, eds. 21-50. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Íd. 2015. “Gestion de l’eau et espaces irrigués en al-Andalus”. Dins *Du Mont Liban aux Sierras d’Espagne. Sols, eau et sociétés en montagne. Autour du projet franco-libanais CEDRE “Nahr Ibrahim”*. R. Harfouche, i P. Poupet, eds. 207-19. Oxford: Archaeopress.
- Íd. 2018. “Feudal Conquest and Colonisation: An Archaeological Insight into the Transformation of Andalusí Irrigated Spaces in the Balearic Islands”. Dins *From Al-Andalus to the Americas (13th–17th Centuries). Destruction and Construction of Societies*. T.F. Glick, A. Malpica, F. Retamero, i J. Torrò, eds. 191-227. Leiden: Brill.

- Kirchner, Helena, i C. Navarro. 1994. “Objetivos, métodos y práctica de la arqueología hidráulica”. *Arqueología y territorio medieval* vol. 1: 159-82.
- Kirchner, Helena, i A. Virgili. 2018. “Espacios agrarios en el Bajo Ebro en época andalusí y después de la conquista catalana (siglos XI-XIII)”. Dins *Trigo y ovejas. El impacto de las conquistas en los paisajes andalusíes (siglos XI-XVI)*. J. Torró, i E. Guinot, eds. 15-49. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Kirchner, Helena, A. Virgili i F. Antolín. 2014. “Un espacio de cultivo urbano en al-Andalus: Madína Turtûša (Tortosa) antes de 1148”. *Historia Agraria* vol. 62: 11-45.
- Knapp, A. Bernard, i M. Given. 2004. “Social landscapes and social space: the Sydney Cyprus Survey Project”. *British School at Athens Studies* vol. 11: 77-93.
- Ladero Quesada, Miguel Ángel. 1976. “Donadíos en Sevilla. Algunas notas sobre el régimen de la tierra hacia 1500”. *Archivo hispalense. Revista histórica, literaria y artística* vol. 59(181): 19-92.
- Íd. 1979. *Granada. Historia de un país islámico (1232-1571)*. 2a ed. Madrid: Gredos.
- Íd. 2001. *La Guerra de Granada (1482-1491)*. Granada: Los Libros de la Estrella.
- Laliena Corbera, Carlos. 2007. “Repartos de tierras en el transcurso de la conquista feudal del Valle del Ebro (1080-1160)”. Dins *Repartiments a la corona d’Aragó (Segles XII-XIII)*. E. Guinot, i J. Torró, eds. 17-50. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Íd. 2009. “Guerra santa y conquista feudal en el noroeste de la península a mediados del siglo XI: Barbastro, 1064”. Dins *Cristianos y musulmanes en la Península Ibérica: la guerra, la frontera y la convivencia. XII Congreso de Estudios Medievales 2007*. 387-415. Ávila: Fundación Sánchez Albornoz.
- Laliena Corbera, Carlos, i J.M. Ortega Ortega. 2010. “Un *hisn* entre otros: fortificaciones, regadíos y distritos administrativos en la región del Ebro. El ejemplo de Alcañiz el Viejo (Teruel)”. *Villa III. Historia y arqueología de las sociedades del valle del Ebro (ss. VII-XI)*. Ph. Sénac, ed. 157-82. Toulouse: Université de Toulouse II-Le Mirail- Presses Universitaires du Mirail.
- Langham, Ray, J. RIney, G. Smith, i T. Wiemers. 2008. *Sesame Grower Guide*. San Antonio: Sesaco Corporation.

- Larrea, Juan José. 1990. “Moines et paysans: aux origines de la première croissance agraire dans le Haut Aragon (IXe-Xe s.)”. *Cahiers de civilisation médiévale* vol. 33(131): 219-39.
- Levien, Michael. 2012. “The land question: special economic zones and the political economy of dispossession in India”. *The Journal of Peasant Studies* vol. 39(3-4): 933-69.
- Lloyd, Christopher, i J. Metzger. 2013. “Settler Colonization and Societies in World History: Patterns and Concepts”. Dins *Settler Economies in World History*. C. Lloyd, J. Metzger, i R. Sutch, eds. 1-34. Leiden & Boston: Brill.
- Lobo Cabrera, Manuel. 1982. *La esclavitud en las Canarias Orientales en el siglo XVI (negros, moros y moriscos)*. Las Palmas de Gran Canaria: Ediciones del Cabildo Insular de Gran Canaria.
- Íd. 1989. *Monedas, Pesas y Medidas en Canarias en el Siglo XVI*. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria.
- Íd. 1992. “Canarias y América en el siglo de la conquista”. *Vegueta* vol. 0: 43-53.
- Íd. 1993. “Los moriscos de Canarias exceptuados de la expulsión”. Dins *Actes du Ve Symposium International d'Etudes morisques sur "Le Ve Centenaire de la chute de Grenade, 1492-1992"*. A. Temimi, ed. 427-42. Zaghuan: CEROMDI.
- Íd. 1995. “La naturalización de los moriscos en Canarias”. Dins *Actes du VI Symposium International d'Études Morisques. L'État des études de moriscologie durant les trente dernières années*. A. Temimi, ed. 125-34. Zaghuan: CEROMDI.
- Íd. 2000. “La esclavitud del indígena canario”. *El Museo Canario* vol. LV: 125-38.
- Íd. 2012. *La conquista de Gran Canaria (1478-1483)*. Las Palmas de Gran Canaria: Ediciones del Cabildo de Gran Canaria.
- López Alonso, Antonio M. 2016. *Los pactos indígenas de Gran Canaria y Tenerife con el Señorío de las islas de Canaria. Una revisión cronológico-contextual*. Santa Cruz del Tenerife: LeCanarien ediciones.
- López García, Esteban. 2012. “Regadío de origen andalusí en la Sierra de las Nieves. El caso de Tolox (1485-1572)”. *Takurunna* vol. 2: 187-216.
- Íd. 2014-2015. “El Havaral de Ronda en los últimos años de la etapa morisca: 1560-1570”. *Takurunna* vol. 4-5: 185-235.

- Íd. 2018. “Molientes y corrientes. Los molinos de harina y de aceite en la Algarbía de Málaga tras la conquista castellana”. Dins *Culturas en contacto: conflicto, asimilación e intercambio. Proceedings of the Third Postgraduate Conference in Studies of Antiquity and Middle Ages, Autonomous University of Barcelona, 23-25th November 2016*. N. Pacheco Catalán, et al. 162-71. Oxford: BAR International Series.
- López García, Esteban, i V. Martínez Enamorado. 2016. *El paisaje de Tolox a través de su toponimia andalusí en documentación castellana*. Málaga: Ediciones el Genal.
- López-García, Esteban, I. Díaz, i F. Retamero. 2019. “One land, two peasantries: Moriscos and Old Christians in the upper Genal Valley, Málaga (16th–18th centuries)”. Dins *Settlement change across medieval Europe: old paradigms and new vistas: Ruralia XII*. N. Brady, i C. Theune, eds. 405-11. Leiden: Sidestone.
- López, Esteban, i F. Retamero. 2017. “Segregated Fields. Castilian and Morisco Peasants in Moclón (Málaga, Spain, Sixteenth Century)”. *International Journal of Historical Archaeology* vol. 21(3): 623-40.
- López Pérez, M. Dolores. 1990. “La Corona de Aragón y el Norte de África las diferentes áreas de intervención mercantil catalano-aragonesa en el Magreb a finales del siglo XIV y principios del XV”. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* vol. 11-12: 299-323.
- Lorcín, Patricia M. E. 2002. “Rome and France in Africa: Recovering Colonial Algeria’s Latin Past”. *French Historical Studies* vol. 25(2): 295-329.
- Lourie, Elena. 1966. “A Society Organized for War: Medieval Spain”. *Past & Present* vol. 35: 54-76.
- Luna Díaz, Juan Andrés. 1989. “Repoblación y gran propiedad en la región de los Montes de Granada durante el siglo XVI. El cortijo”. *Chronica Nova* vol. 17: 171-204.
- Lydon, John F. 1995. “Nation and Race in Medieval Ireland”. Dins *Concepts of national identity in the Middle Ages*. S.N. Forde, L.P. Johnson, i A.V. Murray, eds. 103-24. Leeds: University of Leeds.
- Lyttleton, James. 2013. *The Jacobean Plantations in Seventeenth-Century Offaly. An Archaeology of a Changing World*. Dublin: Four Courts Press.

- Maca-Meyer, Nicole, M. Arnay, J. C. Rando, C. Flores, A. M. González, V. M. Cabrera, i J. M. Larruga. 2004. "Ancient mtDNA analysis and the origin of the Guanches". *European Journal of Human Genetics* vol. 12: 155-62.
- Macías Hernández, Antonio M. 1991. "La emigración canaria a América (siglos XVI-XX)". Dins *La emigración española a Ultramar, 1492-1914*. A. Airas Roel, ed. 283-98. Madrid: Tabapress.
- Íd. 1992. "Expansión europea y demografía aborígen. El ejemplo de Canarias, 1400-1505". *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* vol. X(2): 11-45.
- Íd. 2000. "De "Jardín de las Hespérides" a "islas sedientas". Por una historia del agua de Canarias, c. 1400-1990". Dins *El agua en la historia de España*. C. Barcelá López, i J. Melgarejo Moreno, eds. 169-271. Salamanca: Universidad de Alicante.
- Íd. 2001. "Canarias, 1480-1525: La colonización y el derecho de aguas". Dins *VII Congreso AEHE 2001*. 1-24. Zaragoza: AEHE.
- Íd. 2008. "Canarias, 1480-1550. Azúcares y crecimiento económico". Dins *Azúcar. Los ingenios en la colonización canaria (1487-1525)*. A. Viña Brito, M. Gambín García, i C.D. China Brito, coords. 41-68. Tenerife: Cabildo de Tenerife.
- Íd. 2009. "La colonización europea y el derecho de aguas. El ejemplo de Canarias, 1480-1525". *Hispania. Revista Española de Historia* vol. LXIX(233): 715-38.
- Macinnes, Allan I. 2007. "Commercial Landlordism and Clearance in the Scottish Highlands: The case of Arichonan". Dins *Communities in European History: Representations, Jurisdictions, Conflicts*. J. Pan-Montojo, i F. Pedersen, eds. 47-64. Pisa: Pisa University Press.
- Makki, Fouad. 2014. "Development by Dispossession: *Terra Nullius* and the Social-Ecology of New Enclousures in Ethiopia". *Rural Sociology* vol.79(1): 79-103.
- Malpica Cuello, Antonio. 1997. "El paisaje agrario medieval en el Reino de Granada. Fuentes escritas y análisis arqueológico". Dins *Transformaciones agrarias en Andalucía oriental y norte de Marruecos*. J.A. González Alcantud, M. González de Molina, A. Malpica Cuello, i J. Vignet-Zunz, eds. 17-61. Madrid: Diputación Provincial de Granada-Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.

- Íd. 1999-2000. “Las villas de la frontera granadina y los asentamientos fortificados de época medieval”. *Acta historica et archaeologica mediaevalia* vol. 20-21: 279-322.
- Íd. 2003-2004. “Economía rural en el Reino de Granada. De la sociedad andalusí a las modificaciones castellanas”. *Chronica Nova* vol. 30: 265-316.
- Malpica Cuello, Antonio, i R.-G. Peinado Santaella. 1979. “Relaciones entre los condes de Urueña y la catedral de Málaga (1462-1518)”. Dins *Diezmo eclesiástico y producción de cereal en el reino de Sevilla (1408-1503)*. M. A. Ladero-Quesada, i M. González Jiménez, eds. 417-39. Sevilla: Universidad de Sevilla.
- Manzano Rodríguez 1992. *La intervención de los benimerines en la Península Ibérica*. Madrid: CSIC.
- Marston, John M. 2011. “Archaeological markers of agricultural risk management”. *Journal of Anthropological Archaeology* vol. 30(2): 190-205.
- Martí, Ramon. 1988a. “Hacia una arqueología hidráulica: la génesis del molino feudal en Catalunya”. Dins *Arqueología medieval. En las afueras del <<medievalismo>>*. M. Barceló, J. M. Lloró, R. Martí, i J. M. Torres. 165-94. Barcelona: Crítica.
- Íd. 1988b. “Les *insulae* medievals catalanes”. *BSAL* vol. 44: 111-23.
- Martín Castellanos, Antonio Javier. 1993-1994. “El impacto del Colonialismo sobre la sociedad rural tradicional magrebí”. *Miscelánea de estudios árabes y hebraicos* vol. 42-43(1): 149-70.
- Martín Civantos, José María, M. Jiménez Puertas, i G. García-Contreras Ruiz. 2011. “Sobre la caracterización de las alquerías en al-Andalus: el caso de Lanteira (Granada)”. Dins *Paisajes históricos y arqueología medieval*. M. Jiménez Puertas, i G. García-Contreras Ruiz, eds. 199-232. Granada: Alhulia.
- Martín García, Mariano. 2000. “Torres de alquería de la provincia de Granada”. Dins *Actas del Tercer Congreso Nacional de Historia de la Construcción, Sevilla, 26-28 octubre 2000*. A. Graciani, S. Huerta, E. Rabasa, M. Tabales, eds. 651-64. Madrid: Instituto Juan de Herrera-CEHOPU-Universidad de Sevilla.
- Martín de Guzmán, Celso. 1986. “La arqueología canaria: una propuesta metodológica”. *Anuario de Estudios Atlánticos* vol. 32: 575-682.

- Martín Gutiérrez, Emilio. 2004. *La Organización del paisaje rural durante la Baja Edad Media. El ejemplo de Jerez de la Frontera*. Sevilla: Universidad de Sevilla-Universidad de Cádiz.
- Martín Humanes, José María. 2017. “Ganadería y fiscalidad señorial en la Banda Morisca: Los primeros condes de Ureña y el padrón de las yerbas de Morón de la Frontera (1532)”. *Historia. Instituciones. Documentos* vol. 44: 211-39.
- Martínez Castro, Antonio. 2003. “Breves notas sobre la funcionalidad de las torres islámicas de la campiña de Córdoba”. *Antiquitas* vol. 15: 79-83.
- Martínez Enamorado, Virgilio. 1998. “La terminología castral en el territorio de Ibn Ḥafṣūn”. *Dins I Congreso Internacional sobre Fortificaciones en al-Andalus (Algeciras, 1996)*. 33-78. Algeciras: Ayuntamiento de Algeciras-Fundación Municipal de Cultura “José Luis Cano”.
- Íd. 2001-2002. “A propósito de un pasaje del Rawd a-Qirtās de Ibn Abī Zar'. Identificación de tres topónimos beréberes de la Serranía de Ronda”. *Estudios sobre Patrimonio, Cultura y Ciencias Medievales* vol. III-IV: 127-47.
- Íd. 2003. *Al-Ándalus desde la periferia. La formación de una sociedad musulmana en tierras malagueñas (siglos VIII-X)*. Málaga: CEDMA.
- Íd. 2005-2006. “Algunos topónimos andalusíes de la tierra de Antequera”. *Estudios sobre Patrimonio, Cultura y Ciencias Medievales* vol. VII-VIII: 219-41.
- Íd. 2006. *Torrox: Un sistema de alquerías andalusíes en el siglo XV según su libro de repartimiento*. Málaga: Ajbar.
- Martínez Ezquerro, Aurora. 2014. “Majuelos y viñas en La Rioja: significados y pervivencia”. *Belezos: Revista de cultura popular y tradiciones de La Rioja* vol. 25: 82-92.
- Martínez Moro, Jesús. 1977. *La renta feudal en la Castilla del siglo XV: los Stuñiga. Consideraciones metodológicas y otras*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- Martínez Saldaña, Tomás. 2009. “El riego tradicional en el eriazó norteño. La expansión de la herencia hidráulica agrícola al norte novohispano”. *Anduli. Revista Andaluza de Ciencias Sociales* vol. 8: 201-16.
- Martínez Vázquez, Luis. 2015. “State Intervention in Rural Landscape Configuration: Granada from the thirteenth to the sixteenth centuries”. *Dins Power and Rural Communities in al-*

- Andalus. Ideological and Material Representations*. A. Fábregas García, i F. Sabaté, eds. 181-208. Turnhout: Brepols.
- Mata Almonte, Esperanza. 1998. “Nuevas aportaciones a la historia de Olvera. Intervención arqueológica en la Plaza de la Iglesia”. *Revista Feria i Fiestas de San Agustín 1998. Olvera*.
- Mattei, Luca. 2015. “Settlement Change in Granada’s Western Mountains: The Relationship between Power and Rural Communities in the Middle Ages”. Dins *Power and Rural Communities in al-Andalus. Ideological and Material Representations*. A. Fábregas García, i F. Sabaté, eds. 135-51. Turnhout: Brepols.
- Mederos Martín, Alfredo, i G. Escribano Cobo. 2005. “Los aborígenes canarios y la navegación”. *Mayurqa* vol. 30: 849-67.
- Mehler, Natascha. 2010. “Written sources in post-medieval archaeology and the art of asking the right question”. *Studies in Post-Medieval Archaeology* vol. 4: 11-24.
- Melo Carrasco, Diego. 2012. “Las treguas entre Granada y Castilla durante los siglos XIII a XV”. *Revista de Estudios Histórico-Jurídicos* vol. 34: 237-75.
- Mena García, Carmen. 2003. “La frontera del hambre: Construyendo el espacio histórico de Darién”. *Mesoamérica* vol. 24(45): 35-64.
- Meouak, Mohamed. 2001. “Graneros y silos en las fuentes árabes del occidente islámico medieval”. *Anaquel de Estudios Árabes* vol. 12: 443-7.
- Miguel Ibáñez, María Paz de. 2007. “La *maqbara* de la Plaza del Castillo (Pamplona, Navarra): avance del estudio osteoarqueológico”. Dins *Villa II- Villes et campagnes de Tarraconaise et d’al-Andalus (VI-XIe siècles): la transition*. Ph. Sénac, ed. 183-97. Toulouse: CNRS- Université de Toulouse- Le Mirail.
- Mínguez, José M. 1982. “Ganadería, aristocracia y Reconquista en la Edad Media castellana”. *Hispania* vol. 42(151): 341-54.
- Íd. 1994. *Las sociedades feudales, 1. Antecedentes, formación y expansión (siglos VI al XIII)*. Madrid: Nerea.
- Mira Caballos, Esteban. 2013. *Imperialismo y poder. Una historia desde la óptica de los vencidos*. Almería: Círculo rojo.

- Miranda Valerón, J. Jorge. 2010. “Análisis y estudio del granero de La Audiencia, La Berlanga (Ingenio), Gran Canaria”. Dins *XVIII Coloquio de Historia Canario-Americana (2008)*. F. Morales Padrón, ed. 151-68. Las Palmas de Gran Canaria: Casa de Colón.
- Mireles Betancor, Francisco M., S. Olmo Canales, i A. Rodríguez Rodríguez. 2005. “El poblado prehispánico costero de Playa de El Burrero y su entorno arqueológico (Ingenio, Gran Canaria)”. *El Museo Canario* vol. 60: 31-92.
- Mitterauer, Michael. 2010 (2003). *Why Europe? The Medieval Origins of Its Special Path*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Mongil Manso, Jorge, i F. J. González Cobo. 1998. “Aprovechamiento tradicional del Zumaque (*Rhus Coriaria* L.). El caso de dos municipios de Valladolid”. *Revista de Folklore* vol. 209: 147-50.
- Monsalvo Antón, José M. 1990. “La sociedad política en los concejos castellanos de la Meseta durante la época del Regimiento medieval. La distribución social del poder”. Dins *Concejos y ciudades en la Edad Media hispánica: II Congreso de Estudios Medievales*. 359-413. León: Fundación Sánchez-Albornoz.
- Íd. 2003. “Frontera pionera, monarquía en expansión y formación de los concejos de villa y tierra. Relaciones de poder en el realengo concejil entre el Duero y el Tajo (c.1072 - c.1222)”. *Arqueología y Territorio Medieval* vol. 10(2): 45-125.
- Íd. 2015-2016. “Arraigo territorial de las grandes casas señoriales (infantes de Aragón, Alba, Estúñiga y Alburquerque) en la cuenca suroccidental del Duero en el contexto de la pugna ‘nobleza-monarquía’”. *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval* vol. 19: 99-152.
- Montaña Conchiña, Juan-Luis de la. 1997. “Reflexiones en torno a la repoblación y formación de la sociedad feudal extremeña (siglos XIII-XIV)”. *Norba. Revista de Historia* vol. 14: 83-101.
- Montes Romero-Camacho, Isabel. 1988. “Sevilla y la frontera de Granada durante el reinado de Enrique IV (1454-1474)”. Dins *Relaciones exteriores del Reino de Granada. IV del Coloquio de Historia Medieval Andaluza*. C. Segura Graíño, ed. 123-45. Almería: Instituto de Estudios Almerienses.

- Montón Subías, Sandra, i L.J. Abejez. 2015. “¿Qué es esa cosa llamada arqueología histórica?”. *Complutum* vol. 26(1): 11-35.
- Moore, Jason W. 2000. “Sugar and Expansion of the Early Modern World Economy: Commodity Frontiers, Ecological Transformation and Industrialization”. *Review (Fernand Braudel Center)* vol. 23(3): 409-33.
- Íd. 2009. “Madeira, Sugar, and the Conquest of Nature in the ‘First’ Sixteenth Century: Part I: From ‘Island of Timber’ to Sugar Revolution, 1420–1506”. *Review (Fernand Braudel Center)* vol. 32(4): 345-90.
- Íd. 2010. “Madeira, Sugar, and the Conquest of Nature in the ‘First’ Sixteenth Century: Part II: From Regional Crisis to Commodity Frontier, 1506–1530”. *Review (Fernand Braudel Center)* vol. 33(1): 1-24.
- Moore, Robert I. 2007 (1987). *The Formation of a Persecuting Society. Authority and Deviance in Western Europe 950-1250*. 2a ed. Oxford: Blackwell.
- Íd. 2008 (2000). *The First European Revolution, c. 970-1215*. Oxford: Blackwell.
- Morales, Jacob, A. Rodríguez, V. Alberto, C. Machado, C. Criado, i J. C. Rando. 2009. “The impact of human activities on the natural environment of the Canary Islands (Spain) during the pre-Hispanic stage (3rd–2nd Century BC to 15th Century AD): an overview”. *Environmental Archaeology* vol. 14(1): 27-36.
- Morales, Jacob, A. Rodríguez-Rodríguez, M. C. González-Marrero, E. Martín-Rodríguez, P-Henríquez-Valido, i Miguel del Pino-Curbelo. 2014. “The archaeobotany of long-term crop storage in northwest African communal granaries: a case study from pre-Hispanic Gran Canaria (cal. AD 1000-1500)”. *Vegetation History and Archaeobotany* vol. 23: 789-804.
- Morales Mateos, Jacob. 2003. *De textos y semillas. Una aproximación etnobotánica a la prehistoria de Canarias*. Las Palmas de Gran Canaria: El Museo Canario.
- Íd. “La explotación de los recursos vegetales en la prehistoria de las Islas Canarias. Una aproximación carpológica a la economía, ecología y sociedad de los habitantes prehistóricos de Gran Canaria”. Tesis doctoral, Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, 2006.

- Morales Mateos, Jacob, V. Alberto Barroso, i J. Velasco Vázquez. 2001. “Evidencias carpológicas de la actividad agrícola en la prehistoria de Gran Canaria: Cebada, trigo y lentejas. Excavaciones en la antigua ermita de San Antón”. *Revista Tabona* vol. 10: 195-211.
- Morales Mateos, Jacob, A. Marrero Rodríguez, i A. Rodríguez Rodríguez. 2004. “La socialización de nuevos espacios: Transformación del medio y explotación de los productos vegetales en el yacimiento de El Tendal, La Palma (Islas Canarias)”. *El Museo Canario* vol. 59: 19-42.
- Morales Mateos, Jacob, V. Alberto Barroso, i A. Rodríguez Rodríguez. 2007a. “Intervención arqueológica en el yacimiento de Belmaco (campana del año 2000). Nuevas aportaciones al estudio de macrorrestos vegetales en la isla de La Palma”. *Revista de Estudios Generales de la Isla de La Palma* vol. 3: 135-60.
- Morales Mateos, Jacob, A. Rodríguez Rodríguez, V. Alberto Barroso, M. C. Machado Yanes, i C. Criado Hernández. 2007b. “El impacto de las actividades humanas sobre el medioambiente de las islas Canarias durante la Prehistoria”. *El Indiferente. Centro de educación ambiental municipal* vol. 19: 72-81.
- Morales Mateos, Jacob, i A. Rodríguez Rodríguez. 2014. “Los espacios de almacenamiento y el C14”. *Boletín electrónico de Patrimonio Histórico* vol. 2: 29-31.
- Morales Matos, Guillermo, i A. M. Macías Hernández. 2003. “Génesis, desarrollo y estado actual del espacio rural de Canarias”. *Ería: Revista cuatrimestral de geografía* vol. 62: 265-302.
- Moreno Benítez, Marcos A., i P. González Quintero. 2013-2014. “Una perspectiva territorial al uso del suelo en la Gran Canaria prehispanica (siglos XI-XV)”. *Revista Tabona* vol. 20: 9-32.
- Moreno Medina, Claudio J., i A. Santana Santana 1998. “El territorio y los caminos en Gran Canaria”. Dins *XII Coloquio de Historia Canario-Americana (1996)*. F. Morales Padrón, ed. 181-204. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria.
- Morilla Cala, Juan Pablo. 1996. “Tierras, paisajes y líneas: usos y fronteras en el territorio morones finimedioeval”. Dins *La Banda Morisca durante los siglos XIII, XIV y XV. Actas de las II Jornadas de Temas Moronenses. 17 al 20 de Octubre de 1994*. M. García

- Fernández, i J. D. Mata Marchena, eds. 119-47. Sevilla: Fundación Municipal de Cultura "Fernando Villalón" de Morón de la Frontera- Universidad de Sevilla.
- Mukhia, Harbans. 1981. "Was There Feudalism in Indian History?". *The Journal of Peasant Studies* vol. 8(3): 273-310.
- Murtazashvili, Iia. 2013. *The Political Economy of the American Frontier*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Narbate-Hernández, Josu, E. Iriarte, C. Rad, A. Carrancho-Alonso, P. González-Sampérez, L. Peña-Chocarro, i J.A. Quirós-Castillo. 2019. "On the origin of rural landscapes: Looking for physico-chemical fingerprints of historical agricultural practice in the Atlantic Basque Country (N Spain)". *Science of the Total Environment* vol. 681(1): 66-81.
- Navarro, Carmen. 1995. "El tamaño de los sistemas hidráulicos de origen andalusí: la documentación escrita y la arqueología hidráulica". Dins *Agricultura y regadío en al-Andalus. II Coloquio Historia y Medio Físico. Actas del II Coloquio Historia y Medio Físico. Almería, 9 y 10 de Junio de 1995*. 177-90. Granada: THARG.
- Navarro García, Eduardo. 2008. *Heredamientos de aguas de Canarias*. Arucas: Ayuntamiento de Arucas.
- Nichols, Robert. 2018. "Theft Is Propert! The Recursive Logic of Dispossession". *Political Theory* vol. 46(1): 3-28.
- Nielsen, Nina H., i S.M. Kristiansen. 2014. "Identifying ancient manuring: traditional phosphate vs. multi-element analysis of archaeological soil". *Journal of Archaeological Science* vol. 42: 390-8.
- Nobuyoshi, Toshitani. 1994. "The Reform of Japanese Family Law and Changes in the Family System". *U.S.-Japan Women's Journal. English Supplement* vol. 6: 66-82.
- Nunes Nunes, Naidea. "O açúcar de cana na ilha da Madeira: do Mediterrâneo ao Atlântico. Terminologia e tecnologia históricas e actuais da cultura açucareira". Tesi doctoral, Universidade da Madeira, 2002.
- Obeidat, Belal S., i Firas F. Gharaybeh. 2011. "Effect of Feeding Sesame Hull on Growth Performance, Nutrient Digestibility, and Carcass Characteristics of Black Goat Kids". *Asian-Australasian Journal of Animal Sciences* vol. 24(6): 206-13.

- O'Flanagan, Patrick. 2017. "Mediterranean and Atlantic Settler Colonialism from the late fourteenth to the early seventeenth centuries". Dins *The Routledge Handbook of the History of Settler Colonialism*. E. Cavanagh, i L. Veracini, eds. 37-48. London & New York: Routledge.
- Olalde, Iñigo, J. Capote, M. C. Del-Arco, P. Aroche, T. Delgado, R. González-Antón, J. Pais, M. Amills, C. Lalueza-Fox, i O. Ramírez. 2015. "Ancient DNA sheds light on the ancestry of pre-hispanic Canarian pigs". *Genetics Selection Evolution* vol. 47(40).
- Oliveira, Hugo R., P. Civán, J. Morales, A. Rodríguez-Rodríguez, D.L. Lister, i M.K. Jones. 2012. "Ancient DNA in archaeological wheat grains: preservation conditions and the study of pre-Hispanic agriculture on the island of Gran Canaria (Spain)". *Journal of Archaeological Science* vol. 39: 828-35.
- Oliver, Jaume. 1997. "El domini feudal del treball pagès. Darrere la pista del guaret pel Pirineu (el Pallars i la Ribagorça, segles IX-XVIII)". *Afers* vol. 27: 335-46.
- Olmedo Granados, Fernando. 2002. "Una aproximación regional a la arquitectura agraria de Andalucía". Dins *Haciendas y Cortijos. Historia y Arquitectura en Andalucía y América*. F. Halcón, F.J. Herrera, eds., i A. Recio, coord. 51-65. Sevilla: Universidad de Sevilla.
- Omar, J.M.A. 2002. "Effects of feeding different levels of sesame oil cake on performance and digestibility of Awassi lambs". *Small Ruminant Research* vol. 46(2-3): 187-90.
- Onrubia Pintado, Jorge. 1995. "Magasins de falaise préhispaniques de la Grande Canarie. Viabilité et conditions de formulation d'une hypothèse de référence ethnoarchéologique". Dins *Ethno-archéologie méditerranéenne*. A. Bazzana, i M.-C. Delaigue, eds. 159-80. Madrid: Collection de la Casa de Velázquez.
- Íd. 2003. *La Isla de los Guanartemes. Territorio, sociedad y poder en la Gran Canaria indígena (siglos XIV-XV)*. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo de Gran Canaria.
- Onrubia Pintado, Jorge, Y. Bokbot, M. A. Hervás Herrera, L. A. García García, A. Marchante Ortega, Y. Cáceres Gutiérrez, M. C. González Marrero, J. de Juan Ares, M. Moreno García, i C. G. Rodríguez Santana. 2016. "Arqueología de Fum Asaca (Sidi Ifni-Marruecos). De probable instalación purpuraria gétula a Torre Colonial hispano-canaria". *Anuario de Estudios Atlánticos* vol. 62: 1-25.

- Onrubia Pintado, Jorge, i M. C. González Marrero. 2004. “Gran Canaria 1402-1478: comercio, evangelización y aculturación”. Dins *XV Coloquio de Historia Canario-Americana (2002)*. F. Morales Padrón, ed. 2044-57. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo de Gran Canaria.
- Íd. 2016. “The Archaeology of the Early Castilian Colonialism in Atlantic Africa. The Canary Islands and Western Barbary (1478–1526)”. Dins *Archaeologies of Early Modern Spanish Colonialism*. S. Montón Subías, M. Cruz Berrocal, i A. Ruiz Martínez, eds. 119-51. Cham: Springer.
- Íd. 2018a. “Arqueología y Media Aetas en el archipiélago canario. Una reflexión y dos estudios de caso”. Dins *Treinta años de Arqueología Medieval en España*. J. A. Quirós Castillo, ed. 385-417. Oxford: Archaeopress.
- Íd. 2018b. “Las torres realengas castellanas de Gran Canaria y Berbería de Poniente (1478-1500): arqueología de una frontera, fronteras de la Arqueología”. *Vegueta. Anuario de la Facultad de Geografía e Historia* vol. 18: 167-208.
- Orihuela, Antonio. 2007. “La casa andalusí: un recorrido a través de su evolución”. *Artigrama* vol. 22: 299-335.
- Ordóñez, Alejandra C., R. Fregel, A. Trujillo-Mederos, M. Hervella, C. De-la-Rúa, i M. Arnay-de-la-Rosa. 2017. “Genetic studies on the prehispanic population buried in Punta Azul cave (El Hierro, Canary Islands)”. *Journal of Archaeological Science* vol. 78: 20-8.
- Ordóñez Vergara, Pilar. 1997. “A propósito de algunas máquinas en Andalucía Oriental”. Dins *Transformaciones agrarias en Andalucía oriental y norte de Marruecos*. J.A. González Alcantud, M. González de Molina, A. Malpica Cuello, i J. Vignet-Zunz, eds. 473-92. Madrid: Diputación Provincial de Granada- Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- Orser, Charles E. 2012. “An Archaeology of Eurocentrism”. *American Antiquity* vol. 77(4): 737-55.
- Ortega Ortega, Julián M. 2018. *La conquista islámica de la Península Ibérica. Una perspectiva arqueológica*. Madrid: La Ergástula.
- Ortiz García, Carmen. 2004. “Islas de ida y vuelta. Canarias y El Caribe en contexto colonial”. *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* vol. LIX(2): 195-220.

- Ortiz Lozano, Francisco. 2012. *Musulmanes y cristianos en el valle de Ardales*. Ardales: F. Ortiz Lozano.
- Ostrom, Elinor. 2006 (1990). *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. New York: Cambridge University Press.
- Pacheco Troconís, José Germán. “El añil: Historia de un cultivo olvidado en Venezuela, 1767-1870. Tomo I”. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2000.
- Palriwala, Rajni. 1994. *Changing Kinship, Family and Gender Relations in South Asia: Processes, trends, and issues*. Leiden: Women and Autonomy Centre (VENA)-Leiden University.
- Pascual Barea, Joaquín. 1997. “Etimología y origen del topónimo *Arahal*”. *al-Andalus- Magreb* vol. 5: 255-71.
- Pastor, Luis. 2012. *Recopilación de unidades de medida*. <http://luispastor.es/compartiendo/pdf/unidades-de-medida-by-luis-pastor.pdf> (Consultado 3 de febrer de 2020).
- Payen, Jean Charles. 1979. “Une Poétique du génocide joyeux: devoir de violence et plaisir de tuer dans la Chanson de Roland”. *Olifant* vol. 6(3-4): 226-36.
- Peláez Rovira, Antonio. 2016. “El registro documental del ejercicio del poder en las comunidades rurales nazaríes: propuestas de análisis”. Dins *De la alquería a la aljama*. A. Echevarría Arsuaga, i Fábregas García, eds. 321-37. Madrid: UNED.
- Pérez Castañera, Dolores María. 2013. *Enemigos seculares. Guerra y treguas entre Castilla y Granada (c.1246- c.1481)*. Madrid: Silex.
- Pérez Ordóñez, Alejandro. 2018. “Vida cotidiana: la vivienda andalusí a través de la Arqueología en la provincia de Málaga”. Dins *El Islam: presente de un pasado medieval*. E. López Ojeda, coord. 205-50. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos.
- Pérez Vidal, José. 1963. “La ganadería canaria. Notas histórico-etnográficas”. *Anuario de Estudios Atlánticos* vol. 9: 237-86.
- Peris-Albentosa, Tomás. 2018. “Gestionar la irregularidad hídrica. Policultivo intensivo, flexibilidad operativa y adaptación organizativa en la acequia de Montcada (huerta de Valencia) durante los siglos XIII-XIX”. Dins *Recs històrics: pagesia, història i patrimoni*.

- IX Congrés sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local. Alguaire, 20 a 22 d'octubre de 2016.* E. Vicedo, ed. 287-334. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.
- Pino García, José Luis del. 2010. "Pleitos y usurpaciones de tierras realengas en Córdoba a fines del siglo XV: La villa de Las Posadas". *Estudios de historia de España* vol. 12: 117-60.
- Pluskowski, Aleksander, A.J. Boas, i C. Gerrard. 2011. "The Ecology of Crusading: Investigating the Environmental Impact of Holy War and Colonisation at the Frontiers of Medieval Europe". *Medieval Archaeology* vol. 55(1): 192-225.
- Prevedorou, Eleanna, M. Díaz-Zorita Bonilla, A. Romero, J. E. Buikstra, M. P. de Miguel Ibáñez, i K. J. Knudson. 2010. "Residential Mobility and Dental Decoration in Early Medieval Spain: Results from the Eighth Century Site of Plaza del Castillo, Pamplona". *Dental Anthropology* vol. 23: 45-52.
- Pocklington, Robert. 2016. "Lexemas toponímicos andalusíes I". *Alhadra. Revista de la Cultura Andalusí* vol. 2: 233-320.
- Porras Arboledas, Pedro A. 1984. "La organización militar y social de la frontera jiennense en la Edad Media". Dins *Actas del III Coloquio de Historia Medieval Andaluza. La sociedad Medieval Andaluza: Grupos no privilegiados*. J. Viñals, ed. 475-500. Jaén: Diputación Provincial de Jaén.
- Powers, James F. 1999 (1987). *A Society Organized For War. The Iberian Municipal Militias in the Central Middle Ages, 1000-1284*. Berkeley: University of California Press.
- Puy, Arnald. 2012. "La huerta de Ricote (Murcia, España) entre los siglos XV y XVIII". Dins *Estudiar el pasado: aspectos metodológicos de la investigación en Ciencias de la Antigüedad y de la Edad Media. Proceedings of the First Postgraduate Conference on Studies of Antiquity and Middle Ages. Universitat Autònoma de Barcelona, 26-28th October 2010*. A. Castro Correa, et al. 199-209. Oxford: BAR International Series.
- Íd. 2014. "Land selection for irrigation in Al-Andalus, Spain (8th century A.D.)". *Journal of Field Archaeology* vol. 39(1): 84-100.
- Puy, Arnald, i A. L. Balbo. 2013. "The genesis of irrigated terraces in al-Andalus. A geoarchaeological perspective on intensive agriculture in semi-arid environments (Ricote, Murcia, Spain)". *Journal of Arid Environments* vol. 89: 45-56.

- Puy, Arnald, A. L. Balbo, A. Virgili, i H. Kirchner. 2014. “The evolution of Mediterranean wetlands in the first millennium AD: The case of Les Arenes floodplain (Tortosa, NE Spain)”. *Geoderma* vol. 232-234: 219-35.
- Quintana Andrés, Pedro C. 1995. “La pervivencia aborigen en el urbanismo y hábitat de Gran Canaria durante el Antiguo Régimen”. *Almogarén* vol. 26: 149-64.
- Íd. 2001. “Molinos y molinería en las Canarias orientales durante los siglo XVI-XVIII”. *El Pajar. Cuaderno de Etnografía Canaria* vol. 10: 34-39.
- Íd. 2004. “Los Archivos y el mundo aborigen”. Dins *I Jornadas del AHPLP: Las fuentes documentales en el contexto de las ciencias sociales. Junio 2004*. Archivo Histórico Provincial de Las Palmas "Joaquín Blanco". 55-79. Las Palmas de Gran Canaria: Gobierno de Canarias.
- Quintanilla Raso, María Concepción. 1984. “Consideraciones sobre la vida en la frontera de Granada”. Dins *Actas del III Coloquio de Historia Medieval Andaluza. La sociedad Medieval Andaluza: Grupos no privilegiados*. J. Viñals, ed. 501-19. Jaén: Diputación Provincial de Jaén.
- Íd. 1988. “Acerca de las fortalezas andaluzas en la frontera granadina durante el siglo XV”. Dins *Actas del IV Coloquio de Historia Medieval Andaluza: relaciones exteriores del Reino de Granada*. C. Segura Graíño, ed. 251-72. Almería: Instituto de Estudios Almerienses.
- Quirós Castillo, Juan Antonio. 2014. “Agrarian archaeology in Early Medieval Europe”. *Quaternary International* vol. 346: 1-6.
- Recio Mir, Álvaro. 2002. “Las grandes explotaciones agrícolas de Andalucía: Una propuesta de análisis histórico-artístico para el caso sevillano”. Dins *Haciendas y Cortijos. Historia y Arquitectura en Andalucía y América*. F. Halcón, F.J. Herrera, eds., i A. Recio, coord. 67-90. Sevilla: Universidad de Sevilla.
- Represa Burgos, Fernando. 2003. “Tahonas de zumaque: Cebrecos (Burgos)”. *Revista de Folklore* vol. 272: 39-41.
- Retamero, Félix. 2000. *La contínua il·lusió del moviment perpetu. La moneda dels reges, dels mulūk i dels seniores (segles VI-XI)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.

- Íd. 2005a. “La colonització andalusina als barrancs de Menorca”. Dins *Els barrancs tancats. L'ordre pagès al sud de Menorca en època andalusina (segles X-XIII)*. M. Barceló, i F. Retamero, eds. 51-233. Maó: Institut Menorquí d'Estudis.
- Íd. 2005b. “Les mesures de la supervivència”. Dins *Els barrancs tancats. L'ordre pagès al sud de Menorca en època andalusina (segles X-XIII)*. M. Barceló, i F. Retamero, eds. 269-80. Maó: Institut Menorquí d'Estudis.
- Íd. 2006. “Lo que el tamaño importa. Cuándo y por qué se modificaron los antiguos sistemas hidráulicos andalusíes”. *Arqueología Espacial: Espacios Agrarios* vol. 26: 293-310.
- Íd. 2008. “Irrigated agriculture, risk and population. The Andalusian hydraulic systems of the Balearic Islands as a case study (Xth-XIIIth century)”. Dins *Marqueurs des Paysages et systèmes socio-économiques. Landmarks and socioeconomic systems. Proceedings of Le Mans Cost Conference, 7-9 December 2006*. 135-48. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- Íd. 2009. “La sombra alargada de Wittfogel. Irrigación y poder en al-Ándalus”. Dins *Al-Ándalus/España. Historiografías en contraste. Siglos XVII-XXI*. M. Marín, ed. 263-93. Madrid: Collection de la Casa de Velázquez.
- Íd. 2011. “Pautes per a l'Estudi dels Conreus de Secà a Al-Andalus”. Dins *Arqueologia Medieval. Els espais de secà. IV Curs Internacional d'Arqueologia Medieval*. F. Sabaté, i J. Brufal, coords. 31-51. Lleida: Pagès editors.
- Íd. 2014. “¿'Como solía en tiempos de moros'? Los riegos después de las conquistas. El caso de Casarabonela, Málaga (siglos XV-XVI)”. Dins *Irrigation, Society, Landscape. Tribute to Thomas F. Glick*. C. Sanchis-Ibor, G. Palau-Salvador, I. Mangue Alférez, i L. P. Martínez-Sanmartín, eds. 116-31. València: Universitat Politècnica de València.
- Íd. 2016. “Coping with Gravity: The Case of Mas l'Agustí (Montseny Mountains. Catalonia, c. 15th-18th centuries)”. Dins *Agricultural and Pastoral Landscapes in Pre-Industrial Society: Choices, Stability and Change*. F. Retamero, A. Davies, i I. Schjellerup, eds. 173-86. Oxford: Oxbow.
- Íd. 2019. “Reg antic i colonització. El conflicte entre les alqueries morisques de Canillas de Albaida i Còmpeta (Axarquía de Màlaga, segle XVI)”. *Afers: fulls de recerca i pensament* vol. 34(93): 435-51.

- Íd. 2020. “On Dry Farming in al-Andalus”. Dins *Agrarian Archaeology: Irrigation, Drainage, Dry Agriculture and Pastures in al-Andalus*. H. Kirchner, i F. Sabaté, eds. Turnhout: Brepols (en premsa).
- Retamero, Félix, H. Kirchner, J. Oliver, i J. M. Vila. 2015. “Agricultura en terrasses en espais feudals: els casos del mas L’Agustí (Tagamanent, Vallès Oriental) i del solar dels Centelles (Sant Martí de Centelles, Osona)”. Dins *III Jornades d’Arqueologia de la Catalunya Central. Actes. Roda de Ter, 17 i 18 d’octubre de 2014*. M. A. Blasco, ed. 188-96. Roda de Ter: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.
- Retamero, Félix, i V. Martínez-Enamorado. 2018. “Iberian Colonisations and Water Distribution Systems (15th–16th c.): A Comparative Approach”. Dins *From Al-Andalus to the Americas (13th–17th Centuries). Destruction and Construction of Societies*. T. F. Glick, A. Malpica, F. Retamero, i J. Torró, eds. 259-300. Leiden: Brill.
- Retamero, Félix, i B. Moll. 2010. “Los espacios agrícolas de Madîna Manûrqa (Ciudadella de Menorca). Siglos X-XIII”. Dins *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*. H. Kirchner, ed. 95-105. Oxford: BAR International Series.
- Retamero, Félix, i J. Torró. 2018. “One Conquest, Two Worlds: An Introduction”. Dins *From Al-Andalus to the Americas (13th–17th Centuries). Destruction and Construction of Societies*. T. F. Glick, A. Malpica, F. Retamero, i J. Torró, eds. 1-16. Leiden: Brill.
- Richards, Eric, i A. Tindley. 2012. “After the Clearances: Evander McIver and the ‘Highland Question’, 1835-73”. *Rural History* vol. 23(1): 41-57.
- Ríos Saloma, Martín F. 2008. “La Reconquista: génesis de un mito historiográfico”. *Historia y Grafía* vol. 30: 191-216.
- Íd. 2011. “Usos políticos e historiográficos del concepto de Reconquista”. *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval* vol. 17: 41-65.
- Rocha Gil, Maria Olímpia da. 1981. “Os Açores e a nova economia de mercado (séculos XVI-XVII)”. *Arquipélago. Série ciências humanas* vol. 3: 371-425.
- Rodinson, Maxime. 1973. *Israel. A Colonial-Settler State?* New York: Monad Press.
- Rodríguez Blanco, Daniel. 1996. “Las Órdenes Militares en la Frontera”. Dins *La Banda Morisca durante los siglos XIII, XIV y XV. Actas de las II Jornadas de Temas Moronenses*.

- 17 al 20 de Octubre de 1994*. M. García Fernández, i J.D. Mata Marchena, eds. 149-56. Sevilla: Fundación Municipal de Cultura "Fernando Villalón" de Morón de la Frontera-Universidad de Sevilla.
- Rodríguez de Castro, Rafael. 2015. "Familias judías en el señorío de Agüimes durante la primera mitad del siglo XVI". Dins *Ponencias del I Encuentro de Genealogía Gran Canaria*. 18-50. Las Palmas de Gran Canaria: RSEAPGC-Genealogías Canarias.
- Rodríguez de Castro, Rafael Manuel, i L. C. García-Correa y Gómez. 2014. *Población de Agüimes en los cien primeros años del señorío (1481-1580)*. Agüimes: Ayuntamiento de Agüimes.
- Rodríguez Fleita, Ángel, J. Onrubia Pintado, C. G. Rodríguez Santana, i J. I. Sáenz Sagasti. 2000. "Los almogarenos prehispanicos de Gran Canaria. Una revisión necesaria". Dins *XIV Coloquio de historia canario-americano*. 410-31. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria.
- Rodríguez Molina, José. 2000. "Convivencia de cristianos y musulmanes en la frontera de Granada". Dins *Historia de la Paz. Tiempos, Espacios y Actores*. F.A. Muñoz Muñoz, i M. López Martínez, eds. 189-226. Granada: Universidad de Granada.
- Rodríguez Palma, Pedro. 2009. *Crónicas históricas de Olvera*. Olvera: Ayuntamiento de Olvera- Diputación Provincial de Cádiz.
- Rodríguez Rodríguez, Amelia. 2000. "Mujer y poder en la Gran Canaria prehispanica". *Vegueta. Anuario de la Facultad de Geografía e Historia* vol. 5: 47-58.
- Rodríguez-Rodríguez, Amelia, J. Morales Mateos, M. del Pino-Curbelo, Y. Naranjo Mayor, E. Martín Rodríguez, i M. C. González Marrero. 2011-2012. "Espacios de producción especializada, excedentes y estratificación social en la Gran Canaria pre-europea". *Revista Tabona* vol. 19: 101-21.
- Rodríguez-Picavea, Enrique. 1998. "La ganadería en la Castilla medieval. Una revisión historiográfica". *Medievalismo* vol. 8: 111-53.
- Íd. 2010. "La ganadería y la orden de Calatrava en la Castilla medieval (siglos XII-XV)". *En la España medieval* vol. 33: 325-46.

- Rojas Gabriel, Manuel. 1986. "El castillo de Olvera, provincia de Cádiz (I.P.C.E. - I.B.I. - D.G.B.A.: E, CA-1,1 - Ca-044-EM)". *Estudios de historia y arqueología medievales* vol. V-VI: 427-50.
- Íd. 1987. *Olvera en la Baja Edad Media (siglos XIV-XV)*. Cádiz: Diputación Provincial de Cádiz.
- Íd. 1995. *La frontera entre los reinos de Sevilla y Granada en el siglo XV (1390-1481)*. Cádiz: Universidad de Cádiz.
- Ronquillo Rubio, Manuela. 2008. "Ingenios azucareros en la colonización canaria: 1487-1526. Localización espacial y organización del espacio en Gran Canaria". Dins *Azúcar. Los ingenios en la colonización canaria*. A. Viña Brito, M. Gambín García, i C. D. Chinaa Brito, eds. 99-112. La Laguna: Cabildo Insular de Tenerife.
- Rosa Olivera, Leopoldo de la. 1956. "Los Béthencourt en las Canarias y en América". *Anuario de Estudios Atlánticos* vol. 2: 111-64.
- Rubiera Mata, Jesús. 1984. "Rafals y raales; ravals y arrabales; reals y reales". *Sharq Al-Andalus* vol. 1: 117-22.
- Ruiz Povedano, José María. 1980. "Poblamiento y frontera. La política repobladora de Alfonso XI en la Villa de Alcaudete". *Boletín del Instituto de Estudios Giennenses* vol. 101: 65-78.
- Rumeu de Armas, Antonio. 1969. *La política indigenista de Isabel la Católica*. Valladolid: Instituto "Isabel la Católica" de historia eclesiástica.
- Íd. 1986. *El Obispado de Telde. Misioneros mallorquines y catalanes en el Atlántico*. 2ª ed. Madrid & Telde: Ayuntamiento de Telde.
- Íd. 1998. "Misiones y transculturación en las Islas Canarias durante los siglos XIV y XV". *Anuario de Estudios Atlánticos* vol. 44: 583-610.
- Saguer, Enric, i R. Garrabou. 1996. "Métodos de fertilización en la agricultura catalana durante la segunda mitad del siglo XIX. Una aproximación a los procesos físicos de reposición de la fertilidad agrícola". Dins *la fertilización en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica*. R. Garrabou, i J. M. Naredo, eds. 89-126. Madrid: Fundación Argentaria-Visor Dis.

- Sakai, J. 1989 (1983). *Settlers. The Mythology of the White Proletariat*. 3a ed. Chicago: Morningstar Press.
- Salas Pascual, Marcos, M. T. Cáceres Lorenzo, A. Naranjo Cigala, i O. Rodríguez Delgado. 2006. “Influencia de la industria del azúcar sobre la vegetación de Gran Canaria en los siglos XV y XVI”. Dins *XVI Coloquio de Historia Canario-Americana (2004)*. F. Moreales Padrón, ed. 1850-9. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo de Gran Canaria.
- Sand, Shlomo. 2012 (2008). *La invención del pueblo judío*. Reimp. Madrid: Akal.
- Sánchez Rodríguez, Julio. 2002. *Temisas*. Canarias: Ayuntamiento de Agüimes- Cabildo Insular de Gran Canaria- José Sánchez Peñate, S.A.
- Sánchez Rubio, Rocío, I. Testón Núñez, i M.A. Hernández Bermejo. 2010. “La expulsión de los moriscos de Extremadura (1609-1614)”. *Chronica Nova* vol. 36: 197-226.
- Sánchez y Sánchez, José. 1987. *"Trapera": Aportación a la historia de Ingenio*. Madrid: Gobierno de Canarias- Ayuntamiento de la villa de Ingenio.
- Sánchez Saus, Rafael, i M. Rojas Gabriel. 1993. “La frontera: el sector sevillano-xericense”. Dins *La incorporación de Granada a la Corona de Castilla. Actas del Symposium Conmemorativo del Quinto Centenario (Granada, 2 al 5 de diciembre de 1991)*. M.A. Ladero Quesada, ed. 373-99. Granada: Diputación Provincial de Granada.
- Sánchez Valerón, Rafael. 2016. *Ingenio a través de sus instituciones acontecimientos y personajes (1491-1900)*. Madrid: Beginbook.
- Sánchez Valerón, Rafael, i F.E. Martín Santiago. 2003. *Génesis y desarrollo de Ingenio durante el siglo XVI*. Ingenio: Ayuntamiento de Ingenio.
- Sánchez-Albornoz, Claudio. 1970 (1956). “The Continuing Tradition of Reconquest”. Dins *From Reconquest to Empire. The Iberian Background to Latin American History*. H. B. Johnson, Jr., ed. 41-54. New York: Albert ·A· Knopf.
- Sanderson, Nathan B. 2011. ““We were all Trespassers’: George Edward Lemmon, Anglo-American Cattle Ranching, and The Great Sioux Reservation”. *Agricultural History* vol. 85(1): 50-71.
- Santana, Jonathan, R. Fregel, E. Lightfoot, J. Morales, M. Alamón, J. Guillén, M. Moreno, i A. Rodríguez. 2016. “The Early Colonial Atlantic World: New Insights on the African Diaspora from Isotopic and Ancient DNA Analyses of a Multiethnic 15th–17th Century

- Burial Population From the Canary Islands, Spain”. *American Journal of Physical Anthropology* vol. 159: 300-12.
- Santana Cabrera, Jonathan A. “El trabajo fosilizado: Patrón cotidiano de actividad física y organización social del trabajo en la Gran Canaria prehispanica”. Tesis doctoral, Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, 2011.
- Íd. 2018. “Reflexionando sobre la mujer aborigen de Gran Canaria: integrando arqueología y etnohistoria desde una perspectiva de género”. *Vegueta. Anuario de la Facultad de Geografía e Historia* vol. 29(1): 207-24.
- Santana-Cabrera, Jonathan, J. Velasco-Vázquez, A. Rodríguez-Rodríguez, M. C. González-Marrero, i T. Delgado-Darias. 2016. “The Paths of the European Conquest of the Atlantic: Osteological Evidence of Warfare and Violence in Gran Canaria (XV Century)”. *International Journal of Osteoarchaeology* vol. 26: 767-77.
- Santana Santana, Antonio. 2001. *Evolución del paisaje de Gran Canaria (siglos XV-XIX)*. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo de Gran Canaria.
- Schroeder, Hannes, M. Sikora, S. Gopalakrishnan, et al. 2018. “Origins and genetic legacies of the Caribbean Taino”. *Proceedings of the National Academy of Sciences* vol. 115(10): 2341-6.
- Scott, James C. 1998. *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven & London: Yale University Press.
- Sevillano Colom, Francisco. 1972. “Los viajes medievales desde Mallorca a Canarias. Nuevos documentos”. *Anuario de Estudios Atlánticos* vol. 18: 27-57.
- Sigaut, François. 1993. “La jachère dans les agricultures pré-contemporaines de l’Europe”. Dins *La jachère en Afrique de l’Ouest*. C. Floret, i G. Serpantié, eds. 113-23. Paris: Orstom.
- Siles Guerrero, Francisco. 2002. *El Carmelo de El Juncal. Un desierto Carmelita entre las Villas de Zahara y Olvera (1606-1835)*. Villamartín: Mancomunidad de Municipios de la Sierra de Cádiz.
- Siles Guerrero, Francisco, i J. A. Río Cabrera. 2002. “Dos raciones para Martín López: un documento histórico de la Olvera de 1345”. *Revista de Feria de Olvera* vol. 39: 62-5.

- Simón García, José Luis. 2016. “El poblamiento islámico en Albacete: alquerías y castillos”. Dins *Actas de la I Reunión Científica de Arqueología de Albacete*. B. Gamó Parras, i R. Sanz Gamó, eds. 659-82. Albacete: Instituto de Estudios Albacetenses.
- Sitjes, Eugènia. 2006. “Inventario y tipología de sistemas hidráulicos de Al-Ándalus”. *Arqueología Espacial: Espacios Agrarios* vol. 26: 263-91.
- Íd. 2010. “Espacios agrarios y redes de asentamientos andalusíes en Manacor (Mallorca)”. Dins *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios agrarios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*. H. Kirchner, ed. 61-77. Oxford: BAR International Series.
- Sluyter, Andrew. 2001. “Colonialism and Landscape in the Americas: Material/Conceptual Transformations and Continuing Consequences”. *Annals of the Association of American Geographers* vol. 91(2): 410-28.
- Smith, Robert S. 1959. “Indigo Production and Trade in Colonial Guatemala”. *The Hispanic American Historical Review* vol. 39(2): 181-211.
- Smith, Stefan H. 2010. “The Mid-Atlantic Islands: A Theatre of Early Modern Ecocide?”. *International Review of Social History* vol. 55: 51-77.
- Sonnemann, Till F., J. Ulloa Hung, i C. Hofman. 2016. “Mapping Indigenous Settlement Topography in the Caribbean Using Drones”. *Remote Sensing* vol. 8(10), 791.
- Sonnemann, Till F., D. C. Comer, J. L. Patsolic, W. P. Megarry, E. Herrera Malatesta, i C. L. Hofman. 2017. “Semi-Automatic Detection of Indigenous Settlement Features on Hispaniola through Remote Sensing Data”. *Geosciences* vol. 7(4), 127.
- Soria Mesa, Enrique. 2012. “Los moriscos que se quedaron. La permanencia de la población de origen islámico en la España Moderna (Reino de Granada, siglos XVII-XVIII)”. *Vínculos de Historia* vol. 1: 205-30.
- Soto, Ricard. 2003. “De soldats de fortuna a pagesos: els primers colonitzadors de Mallorca”. Dins *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*. M. Barceló, ed. 315-47. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Spielmann, Katherine A., M. Nelson, S. Ingram, i M. A. Peeples. 2011. “Sustainable Small-Scale Agriculture in Semi-Arid Environments”. *Ecology and Society* vol. 16(1), 26.

- Springer Bunk, Renata Ana. 2014. “La escritura líbico-bereber de las Islas Canarias: ¿uno o varios alfabetos?”. *Revista Tabona* vol. 21: 29-46.
- Íd. 2019. “El alfabeto líbico-bereber canario: la distribución geográfica de los signos en el Norte de África y Sáhara”. *Vegueta. Anuario de la Facultad de Geografía e Historia* vol. 19: 759-72.
- Stevens-Arroyo, Anthony M. 2008. “The Inter-Atlantic Paradigm: The Failure of Spanish Medieval Colonization of the Canary and Caribbean Islands.” Dins *The Expansion of Latin Europe, 1000-1500. Volume I. The Medieval Frontiers of Latin Christendom. Expansion, Contraction, Continuity*. J. Muldoon, i F. Fernández-Armesto, eds. 343-71. Farnham: Ashgate.
- Stone, Glenn D., R. McC. Netting, i P. Stone. 1990. “Seasonality, Labor Scheduling, and Agricultural Intensification in the Nigerian Savanna”. *American Anthropologist* vol. 92(1): 7-23.
- Suárez Grimón, Vicente J. 1991. “El agua como motivo de la conflictividad social en Gran Canaria (siglos XVIII y XIX)”. Dins *VIII Coloquio de Historia Canario-Americana (1988)*. 209-30. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria.
- Suárez Grimón, Vicente J., i P. C. Quintana Andrés. 2003. *Historia de la villa de Agüimes (1486-1850)*. 2 vols. Agüimes: Ayuntamiento de Agüimes.
- Suárez Japón, Juan M., i A. Ramos Santana 1982. *Los pueblos de la Provincia de Cádiz. Olvera*. Cádiz: Diputación de Cádiz.
- Suárez Moreno, Francisco. 2005. “Estrategias y arquitecturas del agua en Gran Canaria (siglos XV-XX)”. *Crónicas de Canarias* vol. 1: 13-38.
- Tejera Gaspar, Antonio. 1989. “Parentesco, familia y matrimonio en las culturas prehistóricas de las Islas Canarias”. *Sémata, Ciencias Sociais e Humanidades* vol. 2: 321-32.
- Tejera Gaspar, Antonio, i E. Aznar Vallejo. 1985-1987. “El primer contacto entre europeos y canarios: ¿1312?-1477”. *El Museo Canario* vol. 47: 169-86.
- Tejera Gaspar, Antonio, i E. Aznar Vallejo. 1992. “Lessons from the Canaries: the first contact between Europeans and Canarians c. 1312-1477”. *Antiquity* vol. 66(250): 120-9.
- Tejera Gaspar, Antonio, i E. Sosa Suárez. 1998. “Vestigios arqueológicos de los primeros asentamientos europeos en las Islas Canarias de los siglos XIV y XV”. Dins *XII Coloquio*

- de Historia Canario-Americana (1996)*. F. Morales Padrón, ed. 408-34. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria.
- Torres Fontes, Juan. 1979. "Las treguas con Granada de 1469 y 1472". *Cuadernos de Estudios Medievales y Ciencias y Técnicas Historiográficas* vol. 4-5: 211-36.
- Íd. 1992. "Conquista y pérdida de Huéscar en el reinado de Juan II de Castilla". *Murgetana* vol. 84: 81-99.
- Íd. 1999. "Los fronterizos murcianos en la Edad Media". *Murgetana* vol. 100: 11-9.
- Torró, Josep. 1992. *La formació d'un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305*. València: Diputació Provincial de Valencia.
- Íd. 1993. "Producció, reproducció i colonització. Uns comentaris a propòsit de l'obra de Pierre Guichard *Les musulmans de Valence et la Reconquête*". *Revista d'Història Medieval* vol. 4: 229-42.
- Íd. 1995. "L'assalt a la terra. Qüestions sobre l'abast de la colonització feudal al Regne de València (1233-1304)". Dins *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*. Ph. Sénac, ed. 317-38. Perpignan: Presses Universitaires de Perpignan.
- Íd. 1998. "Fortificaciones en Yibāl Balansiya. Una propuesta de secuencia". Dins *Castillos y territorio en al-Andalus. Jornadas de Arqueología Medieval. Berja, 4, 5 y 6 de Octubre de 1996*. 385-418. Granada: Athos-Pérgamos.
- Íd. 2000a. "Jérusalem ou Valence: la première colonie d'Occident". *Annales. Histoire. Sciences Sociales* vol. 55(5): 983-1008.
- Íd. 2000b. "Pour en finir avec la 'Reconquête'. L'occupation chrétienne d'al-Andalus, la soumission et la disparition des populations musulmanes (XIIe-XIIIe siècle)". *Cahiers d'histoire: revue d'histoire critique* vol. 78: 79-97.
- Íd. 2001. "Viure del botí. La frontera medieval com a parany historiogràfic". *Recerques* vol. 43: 5-32.
- Íd. 2001-2002. "La exterioridad del poder legal y los estados andalusíes. Elementos para una discusión". *Revista d'història medieval* vol. 12: 331-48.
- Íd. 2003. "Arqueologia de la conquesta. Registre material, substitució de poblacions i transformació de l'espai rural valencià (segles XIII-XIV)". Dins *El feudalisme comptat i*

- debatut. Formació i expansió del feudalisme català*. M. Barceló, ed. 153-200. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Íd. 2006 (1999). *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*. 2^a ed. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Íd. 2007. “Guerra, repartiment i colonització al Regne de València (1248-1249)”. Dins *Repartiments a la corona d'Aragó (Segles XII-XIII)*. E. Guinot, i J. Torrò, eds. 201-76. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Íd. 2009a. “Després dels musulmans. Les primeres operacions colonitzadores al Regne de València i la qüestió de les tècniques hidràuliques”. Dins *Arqueologia Medieval II. La transformació de la frontera medieval musulmana*. J. Brufal Sucarrat, i F. Sabaté i Curull, coords. 93-118. Lleida: Pagès editors.
- Íd. 2009b. “Formas de poblamiento y urbanismo. Cómo se organizaron los lugares de habitación de los musulmanes del Reino de Valencia (siglos XIII-XVI)”. Dins *Entre tierra y fe: Los musulmanes en el reino cristiano de Valencia (1238-1609)*. N. Piqueras, coord. 201-17. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Íd. 2010. “Tierras ganadas. Aterrazamiento de pendientes y desecación de marjales en la colonización cristiana del territorio valenciano”. Dins *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*. H. Kirchner, ed. 157-72. Oxford: BAR International Series.
- Íd. 2012a. “The eastern regions of al-Andalus before the conquest by Catalonia-Aragon: An overview”. *Catalan Historical Review* vol. 5: 11-27.
- Íd. 2012b. “Was the Christian conquest of al- Andalus irreversible?”. *Journal of Medieval Iberian Studies* vol. 4(1): 59-65.
- Íd. 2018. “Partners-in-Arms. Medieval Military Associations: From the Iberian *cabalgada* to the American *entrada*”. Dins *From Al-Andalus to the Americas (13th–17th Centuries). Destruction and Construction of Societies*. T. F. Glick, A. Malpica, F. Retamero, i J. Torrò, eds. 19-77. Leiden: Brill.
- Íd. 2019. “Paisajes de frontera: conquistas cristianas y transformaciones agrarias (siglos XII al XIV)”. *Edad Media. Revista de Historia* vol. 20: 13-46.

- Torró, Josep, i F. Esquilache. 2018. “<<Por donde jamás habían sido conducidas aguas>>. La transformación agraria del marjal norte de la Albufera de Valencia (siglos XIII-XV)”. Dins *Trigo y ovejas. El impacto de las conquistas en los paisajes andalusíes (siglos XI-XVI)*. J. Torró, i E. Guinot, eds. 161-225. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Torró, Josep, i J. M. Segura. 2000. “El Castell d' Almizra y la cuestión de los graneros fortificados”. *Recerques del Museu d'Alcoi* vol. 9: 145-64.
- Trapero, Maximiano. 2004. “La toponimia de Gran Canaria en el tiempo en que Colón pasó por ella”. *Anuario de Estudios Atlánticos* vol. 50: 27-70.
- Íd. 2017. “El pastoreo en Canarias, una herencia prehispanica”. *Pellagofio*. <https://pellagofio.es/islas/patrimonio-rural/el-pastoreo-en-canarias-una-herencia-prehispanica/> (Consulta el 14 de gener de 2020).
- Trillo San José, Carmen. 2000-2001. “El mundo rural nazarí: una evolución a partir de al-Ándalus”. *Studia Historica. Historia Medieval* vol. 18-19: 121-61.
- Íd. 2004. *Agua, tierra y hombres en al-Ándalus. La dimensión agrícola del mundo nazarí*. Granada: Ajbar.
- Íd. 2006. “La alquería y su territorio en Al-Andalus: estrategias sociales de organización y conservación”. *Arqueología Espacial: Espacios Agrarios* vol. 26: 243-62.
- Turner, Sam. 2006. “Historic Landscape Characterisation: A landscape archaeology for research, management and planning”. *Landscape Research* vol. 31(4): 385-98.
- Turner, Sam, i J. Crow. 2010. “Unlocking historic landscapes in the Eastern Mediterranean: two pilot studies using Historic Landscape Characterisation”. *Antiquity* vol. 84(323): 216-29.
- Van Atta, John R. 2008. “‘A Lawless Rabble’: Henry Clay and the Cultural Politics of Squatters’ Rights, 1832-1841”. *Journal of the Early Republic* vol. 28(3): 337-78.
- Van der Veen, Marijke. 2005. “Gardens and fields: the intensity and scale of food production”. *World Archaeology* vol. 37(2): 157-63.
- Valcárcel Rojas, Roberto. 2015. “Una presencia necesaria. Indios en la Cuba colonial”. *Boletín del Museo del Hombre Dominicano* vol. 46: 177-94.

- Vargas, José Manuel. 2008. “Sobre Cádiz: Alcalá del Valle, el Monasterio de Caños Santos”. <https://sobrecadiz.com/2008/07/27/alcala-del-valle-el-monasterio-de-canos-santos/> (Consulta 19 d’abril de 2019).
- Velasco Vázquez, Javier. 1998. “Economía y dieta de las poblaciones prehistóricas de Gran Canaria. Una aproximación bioantropológica”. *Complutum* vol. 9: 137-59.
- Velasco Vázquez, Javier, J. Martín Rodríguez, V. Alberto Barroso, J. C. Domínguez, i J. León. 2012 (2001). *Guía del Patrimonio Arqueológico de Gran Canaria*. 3ª ed. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo Insular de Gran Canaria.
- Velasco Vázquez, Javier, i V. Alberto Barroso. 2005. *Donde habita la historia. La población prehispánica de Agüimes y su territorio*. Agüimes: Ayuntamiento de Agüimes.
- Veracini, Lorenzo. 2010. *Settler Colonialism. A Theoretical Overview*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Íd. 2017. “Introduction: settler colonialism as a distinct mode of domination”. Dins *The Routledge Handbook of the History of Settler Colonialism*. E. Cavanagh, i L. Veracini, eds. 1-8. London & New York: Routledge.
- Íd. 2018. “Italian Colonialism through a Settler Colonial Studies Lens”. *Journal of Colonialism and Colonial History* vol. 19(3).
- Verlinden, Charles. 1954. *Précédents médiévaux de la colonie en Amérique. Période coloniale*. México: Instituto Panamericano de Geografía e Historia.
- Vieira, Alberto. 2004. “Sugar Islands. The Sugar Economy of Madeira and the Canaires, 1450-1650”. Dins *Tropical Babylons: Sugar and the Making of the Atlantic World, 1450-1680*. S. B. Schwartz, ed. 42-84. Chapel Hill & London: University of North Carolina Press.
- Villalonga, José Luis. 1997. “Jurisdicción y Propiedad. La Actuación de los Ponce de León en la Tierra de Sevilla (siglo XV)”. Dins *Marchena bajo los Ponce de León. Formación y consolidación del señorío (s. XIII-XVI)*. *Actas de las II Jornadas sobre Historia de Marchena: Marchena, 8, 9, 10 y 11 de octubre de 1996*. 105-222. Marchena: Ayuntamiento de Marchena.
- Íd. 2006. *Haçer un muy buen pueblo*. *Del Campo de Matrera a Villamartín. Análisis de un proceso repoblador e la banda morisca del reino de Sevilla (1256-1503)*. Sevilla: Universidad de Sevilla- Diputación de Cádiz.

- Villar Mañas, Sonia. 2015. "Rural Areas on the Fringes of Power: Rediscovering the Importance of El Quempe in the Nasrid Kingdom of Granada". Dins *Power and Rural Communities in al-Andalus. Ideological and Material Representations*. A. Fábregas García, i F. Sabaté, eds. 153-78. Turnhout: Brepols.
- Villegas Díaz, Luis Rafael. 1999. "Sobre el cortijo medieval: para una propuesta de definición". *Aragón en la Edad Media* vol. 14-15(2): 1609-26.
- Vincke, Johannes. 1942. "Primeras tentativas misionales en Canarias (Siglo XIV)". *Analecta sacra tarraconensia: Revista de ciències historicoeclesiàstiques* vol. 15: 291-301.
- Viña Brito, Ana. 1990. "Don Pedro Girón y los orígenes del señorío de Osuna". *Historia. Instituciones. Documentos* vol. 17: 267-85.
- Íd. 1995. "Osuna en la época de don Juan Téllez-Girón, segundo conde de Ureña". Dins *Osuna entre los tiempos medievales y modernos (siglos XIII-XVIII)*. J.J. Iglesias Rodríguez, i M. García Fernández, coords. 95-104. Sevilla: Ayuntamiento de Osuna- Universidad de Sevilla.
- Íd. 2006. "La organización social del trabajo en los ingenios azucareros canarios (siglos XV-XVI)". *En la España Medieval* vol. 29: 359-81.
- Íd. 2008. "Azúcares, mieles y remieles". Dins *Azúcar. Los ingenios en la colonización canaria (1487-1525)*. A. Viña Brito, M. Gambín García, i C. D. China Brito, coords. 113-31. Tenerife: Museo de Historia y Antropología de Tenerife.
- Virgili, Antoni. 2001a. *Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de Turtūša i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. València: Universitat Autònoma de Barcelona (Servei de Publicacions) i Universitat de València.
- Íd. 2001b. "Conqueridors i colons a la frontera: Tortosa, 1148-1212". *Recerques* vol. 43: 47-76.
- Íd. 2003. "Els conqueridors de mitjan segle XII: com aprenen a ser-ho". Dins *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*. M. Barceló, ed. 253-92. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Íd. 2007. "Les conquestes catalanes del segle XII i els repartiments". Dins *Repartiments a la corona d'Aragó (Segles XII-XIII)*. E. Guinot, i J. Torró, eds. 51-74. València: Publicacions de la Universitat de València.

- Íd. 2010. “Gent nova. La colonització feudal de la Catalunya Nova (segles XII-XIII)”. *Butlletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics* vol. 21: 77-102.
- Íd. 2018a. “War and Booty as Incentives for Emigration: Tortosa and al-Andalus (12th-13th Centuries)”. Dins *From Al-Andalus to the Americas (13th–17th Centuries). Destruction and Construction of Societies*. T. F. Glick, A. Malpica, F. Retamero, i J. Torró, eds. 103-29. Leiden: Brill.
- Íd. 2018b. “Campesinos y renta feudal en una sociedad colonial en construcción. La región de Tortosa (1148-1212)”. *En la España Medieval* vol. 41: 23-48.
- Íd. 2020. “Conquista feudal y transformaciones agrarias: colonización agrícola y ganadería en el prado de Tortosa, siglos XII-XIII”. *Historia Agraria* vol. 81: 1-30.
- Virgili, Antoni, i H. Kirchner. 2019. “The impact of the Christian conquest on the agrarian areas in the lower Ebro Valley: The case of Xerta (Spain)”. Dins *Settlement change across medieval Europe: old paradigms and new vistas: Ruralia XII*. N. Brady, i C. Theune, eds. 413-20. Leiden: Sidestone.
- Von Wartburg, Marie-Louise. 1983. “The Medieval Cane Sugar Industry in Cyprus: Results of Recent Excavation”. *The Antiquaries Journal* vol. LXIII(2): 298-314.
- Watson, Andrew M. 1983. *Agricultural innovation in the early Islamic World. The diffusion of crops and farming techniques, 700-1000*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Winberry, John J. 1979. “Indigo in South Carolina: A Historical Geography”. *Southeastern Geographer* vol. 19(2): 91-102.
- Wolfe, Patrick. 1999. *Settler Colonialism and the Transformation of Anthropology*. London & New York: Cassell.
- Íd. 2006. “Settler colonialism and the elimination of the native”. *Journal of Genocide Research* vol. 8(4): 387-409.
- Íd. 2012. “Purchase by Other Means: The Palestine *Nakba* and Zionism’s Conquest of Economics”. *Settler Colonial Studies* vol. 2(1): 133-71.
- Íd. 2013. “Recuperating Binarism: a heretical introduction”. *Settler Colonial Studies* vol. 3(3-4): 257-79.

Wölfel, Dominik J. 1965. *Monumenta Linguae Canariae. Die Kanarischen Sprachdenkmäler. Eine Studie zur Vor- und Frühgeschichte Weißafrikas*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.

Wood, Diana. 2002. *Medieval Economic Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Zalacain Aramburu, Amaya. “Estudio de extractos tánicos obtenidos a partir de hoja de zumaque (*Rhus coriaria* L.)”. Tesis doctoral, Universidad de Castilla-La Mancha, 2001.